

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т.Л. Вілкул

**ЛІТОПИС І ХРОНОГРАФ
СТУДІЇ З ТЕКСТОЛОГІЇ
ДОМОНГОЛЬСЬКОГО
КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ**

Київ – 2015

УДК 930.1[222.6+003.64] (477)“10/12”

Тетяна Вілкул. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 518 с.

Монографію присвячено дослідженню ранніх київських літописів і давньоруських хронографічних творів. Розглядаються, зокрема, Повість временних літ, Київський літописний звід початку XIII ст., Новгородський перший літопис молодшої редакції (точніше, київська складова цього зводу), а також давньослов'янські переклади хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, Александрія Хронографічна, так званий «Хронограф по великому ізложенію» та ін. Оскільки два різновиди історичних творів середньовічної Русі, літописи й хронографи, слугували «контрольними текстами» одні для других, проведене в роботі зіставлення цитат, сюжетних паралелей, манери запозичень та ідейних перегуків дозволяє розв'язати проблеми, про які фахівці дискутують віддавна, переглянути деякі усталені на сьогодні концепції та уточнити висловлені раніше судження. Окрему увагу надано тим свідченням, що прояснюють датування літописних і хронографічних пам'яток. Врешті, низку питань монографія заторкує уперше, як-от: походження хронографічних цитат у Київському літописному зводі та походження початкової частини хронографів із викладом старозавітної історії.

Для істориків, філологів та усіх, хто цікавиться історією та книжністю середньовічної Русі.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 18 грудня 2014 р.).

Відповідальний редактор: член-кореспондент НАН України *Василь В. Німчук*

Рецензенти:

Доктор філософії, професор
Доктор історичних наук
Доктор філологічних наук, професор
Доктор історії габілітований, професор

Саймон Франклін
Володимир С. Александрович
Олександр Гр. Бобров
Анджей Плециньски

ISBN 978-966-02-7554-6

© Інститут історії України
НАН України, 2015
© Т. Вілкул, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Список скорочень.....	16
Сигли використаних рукописів.....	17
ГЛАВА I Інструментарій дослідження, історіографія та джерела	19
I.1 Текстологія та текстуальна критика.....	19
I.2 Історіографія дослідження	36
I.2.a Літописи: виникнення концепції Початкового зводу і пов'язання його з Хронографом	38
I.2.b Хронографи: реконструкція «Хронографа по великому ізложенію»	47
I.3 Огляд літописних та хронографічних джерел.....	60
Літописні зводи	61
Твори із всесвітньої історії.....	69
Хронографи – давньоруські компіляції з фрагментів хронік та біблійних текстів	86
ГЛАВА II Хронографічні складові Повісті временних літ	100
II.1.1 Цитати з Хроніки Амартола у спільних фрагментах ПВЛ та Новгородського першого літопису, віднесені до Хронографа	102
II.1.2 Запозичення з повного перекладу Амартола на спільних ділянках тексту ПВЛ та НПЛмл	112
II.1.3 Додаткові фрагменти Хроніки Амартола у ПВЛ	125
II.2.1 Хронографічні цитати у статтях 1110-х років Іпатіївської редакції ПВЛ	139
II.2.2 Взаємопов'язаність хронографічних запозичень з різних частин Початкового літопису	142
II.3.1 Хроніка Іоана Малали у Введенні ПВЛ. Походження текстів: хронограф чи повний переклад	149
II.3.2 Мікрозапозичення з Хроніки Малали у ПВЛ	159
II.3.3 Ще одне вірогідне джерело – Александрія Хронографічна	165
II.4 Поклики на «лѣтописецъ Георгия» та «хронографъ»	170
II.5 Вплив викладів всесвітньої історії на літопис: ремесло історика у ПВЛ	173
II.6 Джерела перших статей ПВЛ та НПЛмл. Роль «Хронографа по великому ізложенію» у новгородському літописі	180
II.6.1 Походження дат 6362 та 6360 років, початку історії «Руської землі»	181
II.6.2 Повідомлення про похід Ігоря 6428 й 6449 р.	192
II.6.3 Приписки Троїцького хронографа.....	213
II.6.4 Статті 6362 та 6374 років: похід Аскольда і Діра	216
II.6.5 Сюжет покликання варягів – що було джерелом Короткої палей	223
II.6.6 Як утворені статті 6360 та 6362 років	227

ГЛАВА III Київський літописний звід початку XIII ст. та його хронографічні джерела	240
III.1 «Розшарування» Київського зводу. Співвідношення записів Лаврентіївського та Іпатіївського літопису за XII ст.	242
III.2 Хронографічні джерела Київського зводу	276
III.2.1 Вставки з Александрії	277
III.2.2 Запозичення з Хроніки Малали та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія	288
III.2.3 Запозичення з Хроніки Амартола	292
III.2.4 Порівняльний матеріал до Київського зводу із суздальського літопису за XII ст.: паралелі до Хроніки Амартола	307
III.2.5 Компонування хронографічних текстів у Київському зводі	311
ГЛАВА IV Хронографи: датуючі ознаки	315
IV.1 Версії Александрії Хронографічної	319
IV.1.1 Співвідношення текстів трьох редакцій Александрії	321
IV.1.2 Характерні читання Александрії Іудейського хронографа	349
IV.1.3 Версія Еллінського літописця I-ї редакції	354
IV.1.4 Специфіка Александрії Троїцького хронографа	355
IV.1.5 Використання у Троїцькій Александрії додаткових джерел	361
IV.2 Текстологічні маркери версій Хроніки Амартола на прикладі «Входження в Єрусалим Олександра Македонського» з Александрії Хронографічної	372
IV.3 Коментарі Нікити Іраклійського до «Слів» Григорія Богослова у ранніх хронографічних компіляціях	388
IV.3.1 Твір Нікити в Іудейському хронографі	389
IV.3.2 Вставки з Нікити Іраклійського у вступній частині Еллінського літописця I-ї та II-ї редакцій	395
IV.4 Восьмикнижжя у хронографах та літописах	401
IV.4.1 Книга Вихід: редакції повного або четієго перекладу	404
IV.4.2 Запозичення з Книги Вихід у ПВЛ	418
IV.4.3 Книга Ісуса Навина у Восьмикнижжі	429
ПІСЛЯМОВА	439
Література та джерела	448
ДОДАТКИ	480
Summary	516

ВСТУП

Ідеєю цієї праці є зробити джерелознавчий синтез вивчення раннього київського літописання та давньоруської хронографії. Давньоруські історичні тексти, подібно до сучасних, поділялися на два розряди. «Вітчизняною історією» відали літописці, тоді як «всесвітня історія» знаходилась у «відомстві» авторів перекладених із грецької хронік та історій, а також укладачів компіляцій: хронографів і палей¹. Почасти таку ідею підказало популярне серед русистів періодичне видання «Летописи и хроники» (1974–), в концепцію якого закладене сполучення цих двох жанрів історієписання (хоча збірник статей дозволяє еклектичне поєднання різнопланових досліджень).

Поєднання чи, радше, перетин хронографічної та літописної області досліджень є корисним для них обох, оскільки вказані тексти виступають один для одного контрольними, тобто, дозволяють взаємну перевірку даних. Адже у студіях над літописами та хронографічними творами існують проблеми, вирішення яких тягнеться десятиліттями і вже забігає за століття. Водночас від з'ясування джерелознавчих питань залежать питання історичні. Зокрема, важливою проблемою є хронологія постановня певних записів з історії Давньої Русі – чи вони робилися водночас із подіями, про які йшлося, а чи були віддалені від них у часі. Саме ця обставина багато в чому зумовлює оцінку достовірності розповіді. Одна річ, якщо літописний запис про події середини XI ст. зроблено, напр., у другій половині XI ст. чи хоча б напочатку XII ст. Зовсім інша – якщо йдеться про XIV–XV ст. У першому випадку досить великою є вірогідність відштовхування автора та укладача від небережених нині ранніх текстів, пригадування чи використання особистого досвіду, свідчень очевидців. У іншому – маємо справу з переосмисленням та рецепцією історії, що також річ надзвичайно цікава, проте стосується власне XIV–XV ст., а не XI ст. Перекладні візантійські хроніки та історії з одного боку, та літописи – з другого, мають слугувати один для одного контрольними текстами. Паралельне дослідження надає додаткові дані про

¹ Назва «літописець» зрідка використовується і на позначення пам'яток хронографічної літератури, що належать до жанру хронік чи історичних компіляцій. Див. напр., «Літописець вскорі» патріарха Нікифора чи Літописець Еллінський та Римський. Назви склалися історично, розбіжності пов'язані також з неусталеністю медієвістичної термінології. Щодо назви «палея» (з грецьк., 'давня') – початково воно позначало перші книги Старого завіту, але стало використовуватися і на позначення різноманітних тлумачень до них, див. Толкова (тлумачна), хронографічна, історичні палей. Докладніше див. короткий огляд джерел (І.3).

хронологію виникнення та побутування пам'яток, дозволяє уточнити версії текстів, верифікувати дослідницькі гіпотези. Однак до сьогодні відсутнє монографічне дослідження, в якому б аналізувалися ці різножанрові історичні тексти як сукупна проблема.

Історія раннього київського літописання XI – початку XIII ст. у сучасному літописознавстві є предметом жвавої полеміки. Конкретні питання розглядаються у відповідних главах та розділах, тут побіжно заторкну головні із них. Сформувалися не тільки різні, а, можна сказати, діаметрально протилежні погляди на етапи розвитку історіописання та співвідношення пам'яток, які дійшли до нас. Передусім, це зумовлене тим, що наявні в дослідників літописні зводи порівняно пізні й компілятивні. Не дійшли оригінали чи навіть близькі до часу укладення копії таких літописних пам'яток як *Повість временних літ* 1110-х рр. чи Київський звід початку XIII ст. Весь наявний матеріал для досліджень вчені вилучають переважно з великих компіляцій пізнішого часу: південноруського Іпатіївського зводу (містить записи за IX–XIII ст., зберігся в рукописах XV–XVI ст.), суздальського Лаврентіївського (записи так само за IX–XIII ст., рукописи XIV–XV ст.), кількох новгородських. Серед північноруських найважливішим є Новгородський перший літопис із записами за XI–XIV ст. у старшій редакції та IX–XV ст. у молодшій.

Так, щодо Початкового літопису вчені поділилися на два «табори». Фактично, суперечки ідуть з приводу того, чи потрібно зупинитися в гіпотезуванні й зосередитись на надійно відновлюваних пам'ятках. Один із «таборів»² пропонує трактувати зводи із записами за IX–XI ст. – *Повість временних літ* (далі: ПВЛ³), Новгородський перший літопис молодшої редакції (НПЛмл) а також низку пізніших московських і новгородських літописів – як матеріал для реконструкції раніших текстів. Маються на увазі передусім гіпотетичні конструкти «XI ст.», напрацьовані у літописознавстві: Початковий звід 1090-х рр., Звід Никона 1070-х рр., Древній Київський 1039 р.... Відповідно, вважається, що дослідник мусить дивитися на літописи *крізь призму* наявних нині зводів, використовуючи матеріал ПВЛ, НПЛмл та ін. подібно до того, як це робив Олексій О. Шахматов. Як відомо, у центрі студій «корифея росій-

² Можна назвати імена Олексія О. Шахматова, Михайла Д. Приселкова та багатьох інших вчених XX ст., зараз шахматовської концепції притримуються Олексій О. Гіппіус, Сава М. Міхеев, та ін.

³ Як уже відзначалося, ПВЛ як окрема пам'ятка «вилучена» вченими з наявних нині Іпатіївського та Лаврентіївського зводів. Втім, хоча ПВЛ збереглася лише у складі великих літописних компіляцій, що містять записи за IX–XIII ст., її текст відновлюється надійно, оскільки відхилення у різних версіях дуже невеличкі, текст стабільний.

ської філології»⁴ перебували ті тексти, які нібито лежали в підґрунті відомих на сьогодні зводів, однак не збереглися⁵. Власне, така тенденція простежується не тільки у сфері літописання, пор. зізнання фахівця в іншій області: «Classical scholars have indeed always demonstrated an obsessive desire with recovering origins (the more obscure, elusive and time-eroded the better)»⁶. У другому «таборі» літописознавців обстоюється думка, що НПЛмл є пізньосередньовічною (XIV чи XV ст.) переробкою ПВЛ⁷. Підкреслюється: якщо пізні трансформації тексту літопису починають в уяві дослідника відігравати роль «давніх», це неunikнено викривлює і текстуальну й історичну картину. Слід додати, представники цього напрямку не відкидають можливості існування раніших щодо ПВЛ записів (але необов'язково «зводів»). При цьому вважають, що увагу треба фокусувати власне на цій пам'ятці, текст якої відновлюється надійно. Адже дослідження гіпотетичних матеріалів украй обмежене. Припускається, що ПВЛ не дарма має другу назву «Початкового літопису» (Primary Chronicle) і справді є результатом роботи давньоруського книжника, який розпочинає історію літописання.

Непроста ситуація і з Київським літописним зводом початку XIII ст. Віддавна припускали, Київський звід має надзвичайно складну структуру,

⁴ Це визнають навіть ті вчені, котрі в іншому критично ставляться до висновків О.О. Шахматова. Дозволю собі навести велику цитату з недавньої праці Дмитра М. Буланіна: «Отдельные открытия Шахматова... поражают воображение... и кажутся, на первый взгляд, неотразимым аргументом в пользу его подхода к материалу. Но только на первый взгляд. Ниим образом не пытаюсь дискредитировать ученого, остающегося одним из корифеев русской филологии, не могу не отметить некоторые обстоятельства, подтачивающие самые основы его сравнительного метода изучения летописей. Главное: знаменитый тезис, импониравший Шахматову как члену ЦК партии кадетов о том, что «рукой летописца управляли политические страсти и мирские интересы», – не только не может быть доказан, но противоречит всему, что мы знаем о средневековой культуре. Вульгарный социологизм, отраженный в шахматовской формуле и достигающий у его последователей крайних пределов... сочетается с культом фактов... забывает, что у людей с провиденциальным мировоззрением (а именно они населяли Древнюю Русь) было совсем другое представление об относительной значимости фактов». Див.: Буланін Д.М. Текстология древнерусской литературы: ретроспективные заметки по методологии // Русская литература. – 2014. – № 1. – С. 24.

⁵ У певному сенсі підсумкові міркування див., напр., у праці Варвари Г. Вовіної-Лебедевої: *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей XIX–XX вв. – СПб., 2011. – 898 с.

⁶ Whitmarsh Tim. The Romance Between Greece and the East // The Romance Between Greece and the East. Ed. by Tim Whitmarsh and Stuart Thomson. – Cambridge, 2013. – P. 1–22.

⁷ Шахматовські ідеї піддавали критиці Василій М. Істрін, Сергій О. Бугославський, Микола К. Нікольський та ін., із сучасних учених можна назвати Олексія П. Толочка, Дональда Островського, Олександра Г. Боброва, автора цієї книги та ін.

він утворений з попередніх літописів та інших джерел і виявляє сліди роботи рук багатьох авторів та укладачів-редакторів. Було запропоновано декілька схем його укладення і названо імена ймовірних укладачів, проте загальноновизнаної реконструкції досі не існує. Існують діаметрально протилежні точки зору на питання співвідношення наявних нині зводів – Іпатіївського та Лаврентіївського у частині «продовження ПВЛ». Річ у тім, що в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах від 1110-х рр. і до кінця XII ст. спостерігаємо численні спільні блоки повідомлень про київські, переяславські, володимиро-суздальські події. Їх появу в цих двох компіляціях, південноруській та суздальській, неспоріднених у решті своїх записів, мусимо пояснити. Від того, наскільки коректно дослідником провадиться «розшарування» тексту, залежить історія літописання XII ст. Питання в тім, чи зможемо ми розпізнати близькі чи, навпаки, віддалені один від одного десятками років фрагменти, які створили в різний час різні книжники. Київський звід із багатьох проблем є нашим основним, інколи – єдиним джерелом з історії давньоруських земель XII ст., тому питання текстології набувають особливої ваги. Визначення походження тих чи інших складових цієї величезної компіляції впливає на оцінку достовірності поданого в ній історичного наративу.

Попри розлогу аргументацію кожної зі сторін, ситуація з вирішенням проблеми виглядає патовою. За таких умов ключ до розв’язання загадок літописознавства дають пам’ятки хронографії, запозичені до літописних зводів із повних перекладів хронік чи хронографічних збірок у різних версіях різного часу. Вони виконують роль контрольних текстів і в багатьох випадках надають вирішальні докази. Річ у тім, що хронографічні пам’ятки, як правило, відомі у кількох редакціях, які інколи (хоча, на жаль, не завжди, про що ще доведеться сказати) видають ознаки свого походження: хронологію та – рідше – регіон появи. Отже, ідентифікуючи в літописі подібне джерело, ми отримуємо можливості визначити й датувати його «зріз»⁸. Крім того, деякі комплекси цитат із хронік та історій, як побачимо далі, характерні для певних давньоруських авторів та укладачів. Відповідно, це дає додаткові точки оперття при «розшаруванні» літописів, дозволяє виявити різні текстуальні пласти зводів, етапи реда-

⁸ За великим рахунком, у плані датування і визначення «зрізів» існує взаємозалежність між літописними та хронографічними текстами. Наведу кілька прикладів. Так, якщо в ПВЛ немає слідів Хронографа по великому ізложенню і, навпаки, у пам’ятках цього кола (Троїцький хронограф, Еллінський літописець) бачимо пізні складові, що можуть бути введені не раніше XII ст., немає підстав твердити про якийсь найдавніший Хронограф XI ст. Якщо у Київському зводі виявляємо запозичення з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, то появу давньоруського перекладу Флавія не можна датувати пізніше початку XIII ст., і т.п. Докладніше див. у відповідних розділах цієї книжки.

гування. Чіткіше виявляються сучасні подіям та пізніші літературно оброблені записи.

Варто детальніше зупинитися на самій ідеї поєднання різних категорій історичних творів, що функціонували на теренах середньовічної Русі й тих ускладненнях, з якими довелося стикнутися. Як уже відзначалося, «вітчизняна історія» відобразилася у літописах, тоді як «всесвітньою» займалися автори, перекладачі та редактори хронік, історій, хронографів і палей. Звичайно, жанри не були абсолютно жорстко відмежованими один від одного, однак до XV ст. «вітчизняна» та «всесвітня» історія практично не змішувалися⁹. Пропонована читачеві книга у певному сенсі об'єднує обидві царини діяльності наших давніх колег-істориків. У світлі недвозначно поставленої ще у середньовічний час межі такий підхід вимагає пояснення. Твори зі всесвітньої історії безперечно впливали на літописців – численні прямі цитати та переповідання ідентифікуються у багатьох літописних зводах, детальний аналіз показує також ідейні впливи. Щобільше, вже на початку XIX ст. вивчення літописів було з'єднане з вивченням певних перекладних хронік – передусім, Хроніки Георгія Амартола. Далі, починаючи від рубежу XIX–XX ст. схема розвитку раннього літописання тісно переплелася із долею одного з реконструйованих хронографів, так званого «Хронографа по великому ізложенію» (детальніше див. першу главу, I.2). Проте у науковій літературі обидві царини існують переважно нарізно, за винятком обговорення кількох окремих сюжетів. Перше, що спадає на думку зацікавленому спостерігачеві – у загальній класифікації середньовічних джерел хронографічні твори були «прописані» у колі перекладної книжності, а літописи – серед оригінальних текстів. Крім того, літописні матеріали, з одного боку, та хронографічні, з іншого, у своїй більшості не зливаються, внаслідок чого склалися дві гілки історіографічної традиції – літописознавство та вивчення хронографії. Традиція підтримується, окрім іншого, тим, що від дослідника вимагається оволодіння значним обсягом знань та високої кваліфікації в обох сферах. Адже, як і скрізь, іде дедалі інтенсивніший процес спеціалізації та дроблення знання.

Якби поставити собі за мету зосередити в одному місці хоча б основні праці з літописання, побачимо велике зібрання спеціальних робіт, присвячених окремим пам'яткам, і томи оглядів історії усього літописання від XI по XVII ст. чи тільки періоду домонгольської Русі¹⁰. Поличка

⁹ Перші спроби продовжити хронограф приписками з історії Руси (на останніх аркушах тексту) бачимо в Троїцькому хронографі та Еллінському літописці 2-ї редакції, див. нижче у відповідних розділах 2-ї глави.

¹⁰ Не претендуючи на осягнення майже неосяжної сфери, відсилаю до обраних оглядів. Див.: *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи, как памятнике литера-

досліджень хронографії легша. Зокрема, не так багато узагальнюючих робіт з цієї проблематики¹¹. Обумовлене це очевидно тим, що у модерний час справді актуальною є історія вітчизняна. Для середньовічної людини картина була, до речі, зворотною: найважливішу складову частину «всесвітньої історії» представляла історія біблійна, що репрезентує вічні сюжети, тоді як вітчизняна виступала лише одним із виявів прийдешнього «временного» буття. Проте внаслідок того, що дослідження хронік знаходилося певною мірою «на узбіччі» сучасних джерелознавчих студій, при зверненні до хронографічної тематики виникають додаткові складнощі. Напр., для тих, хто не входить до вузького кола фахівців, треба пояснювати основні терміни. Нікому не спаде на думку, що історик, який спеціалізується на давньоруському періоді, може, скажімо, не читати ранніх літописів, не знати, що таке літописна річна стаття, що запис вівся по роках («в лѣто...»), що статті були насичені записами лапідарними або просторими, існували порожні роки... Натомість відсутність знань про специфіку написання хронографічних творів серед істориків, що вивчають давньоруську добу – річ звичайна.

Так, усталеним і порівняно часто уживаним виразом у сучасних роботах є «компілятивний хронограф». Це шлейф термінології XIX ст., коли могли писати про «хронографи перекладні» (з часів Василя М. Істріна і зараз звичне найменування для цього різновиду джерел –

турном // Ученые записки Императорской Академии Наук, II отд. – Кн. III. – СПб., 1856. – С. 1-230; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV века. – СПб., 1868. – 378 с.; *Шахматов А.А.* Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – М.; Л., 1938. – 372 с.; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – 688 с. [*Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т. 1 – Кн. 1. – СПб., 2002. – 485 с.]; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – СПб., 1996. – 326 с.; *Еремин И.П.* «Повесть временных лет». Проблемы ее историко-литературного изучения. – Л., 1946. – 105 с.; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII веков. – М., 1969; *Лурье Я.С.* Общерусские летописи XIV–XV вв. – Л., 1976. – 285 с.; *Лурье Я.С.* Две истории Руси XV века. Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства. – СПб., 1994. – 240 с.; *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы X–XIII веков. – СПб., 2003. – 296 с.; *Толочко А.П.* «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.; К., 2005. – 543 с.; *Котляр М.Ф.* Київський літопис XII ст. – К., 2009. – 316 с.; *Прохоров Г.М.* Древнерусское летописание. Взгляд в неповторимое. – М.; СПб., 2014. – 416 с. Ранні етапи вивчення різних сфер слов'янської книжності див.: *Ягич И.В.* История славянской филологии. – СПб., 1910. – 961 с.

¹¹ *Попов Андрей.* Обзор хронографов русской редакции. – М., 1866. – Вып. 1. – 287 с.; Там же. – Вып. 2. – М., 1869. – 298 с.; *Weingart Miloš.* Byzantské kroniky v literaturě církevně-slovanské. – Bratislava, 1923. – Č. 2. – Od. 1-2 – 577 s.; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Л., 1975 – 320 с.; *Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси. – СПб., 2008 – 488 с. Роботи, присвячені окремим пам'яткам, див. у відповідних розділах.

«хроніки») та «хронографи компілятивні» (від В.М. Істріна і донині, «хронографи»). Тим часом, подібні пам'ятки в принципі не можуть бути некомпілятивними. Адже хронографи – це давньоруські компіляції із всесвітньої історії, де скомпоновано фрагменти кількох перекладних візантійських хронік та деяких інших текстів. Переважно йдеться про пам'ятки історичного спрямування, до яких можуть потрапляти також включення з біблійних та агіографічних творів: Восьмикнижжя, Книг Царств та пророків, Євангелій, житій, Прологу, тощо. Цілісні перекладні твори історичного жанру зараз називають хроніками або історіями¹². Йдеться, звичайно, про сучасну наукову класифікацію з її чіткими визначеннями. Оригінальні найменування творів, якщо вони збережені, як у слов'янських, так і у грецьких текстах доволі різноманітні й не можуть бути зведені до однієї чи двох назв¹³. Компілятивність не відкидає творчого підходу книжників, хоча, оскільки хронографи складаються майже винятково з перекладних текстів, творчість укладачів виявлялася у характері компілювання.

Як правило, у хронографах виклад ведеться від початку світу, від Книги Буття. Відповідно, вони укладені зі старозавітних книг чи їх окремих фрагментів або включають переповідання біблійної історії з перекладних хронік¹⁴. Далі хронографи вміщують описи царювання Олександра Македонського, періоду римської держави та візантійського «царства» вже винятково з хронік. Виклад весь час ведеться не по роках, а спершу за періодом життя біблійних патріархів, міфологічних героїв та східних царів, а потім римських і візантійських імператорів.

Власне кажучи, компілятивність та специфічний творчий підхід у компонуванні та редагуванні, використання аналогічного комплексу джерел та подібна організація викладу застосовані й у перекладних візантійських хроніках. Незважаючи на їх атрибуцію певним авторам (Хроніка *Георгія Амартола*, ...*Іоана Малали*, ...*Георгія Синкела* та под.), вони також, особливо якщо ідеться про грецькі оригінали, насправді виявляються складними компіляціями. Більша частина скопійована, іноді доволі

¹² Ще одне позначення – «повний переклад» (повний переклад візантійської Хроніки *Георгія Амартола*, напр.), про що далі.

¹³ Корисний огляд: *Burgess R.W., Kulikowski Michael*, *Medieval Historiographical Terminology: The Meaning of the Word Annales // The Medieval Chronicle VIII.* / Eds. Erik Kooper and Sjoerd Levelt. – Amsterdam; New York, 2013. – P. 167-194.

¹⁴ *Георгій Амартол*, *Іоан Малала* та автори інших хронік також починали виклад від початку світу або створення Адама. Це зумовлювалося власне розумінням «всесвітньої історії» у давні часи: «эта история начиналась сотворением мира и всегда помнила о его конце». *Водолазкин Е.Г.* *Всемирная история в литературе Древней Руси...* – С. 11. Як уже відзначалося, найчастіше у хронографи включали повністю або фрагментарно Восьмикнижжя, Царства та Книги великих і малих пророків.

близько до тексту, з робіт попередників, і тільки прикінцеві записи належать самому автору. Тобто, в усіх творах із всесвітньої історії найчастіше бачимо нескінченні переповідання, що відрізняються лише деталями.

Ці особливості мають два наслідки. З одного боку, зазвичай складно розрізнити версії, що мають спільну основу, тим більше, що одні й ті самі у своїй основі тексти зазвичай проявляються в різних версіях у кількох компіляціях¹⁵. З іншого – саме нюанси різночитань дозволяють визначити безпосередні джерела: редакцію (так би мовити точну текстуальну фізіономію) тієї чи іншої складової хронографа, тих чи інших запозичень літопису. Звичайно, було б просто чудово, якби русисти мали у своїх руках яскраві контрольні свідчення. Пофантазуємо: «Хроніка x_1 , перекладена в 1084 р.», від якої б залишився автограф перекладача, або «Хронограф x_2 , укладений у 1123 р.», збережений в оригіналі та запозичений винятково в Київський звід і нікуди більше. Шкода, але про таке можна тільки мріяти. Збережені автографи перекладних чи оригінальних творів – річ для Давньої Руси неймовірна. Цілком очевидний той сумний факт, що фонд світських історичних джерел в нас досить обмежений і практично не має шансів поповнитися¹⁶. Внаслідок цього ми не тільки обмежені в історичних даних – невіршеними залишаються й наріжні питання текстології ранніх літописних зводів. За таких умов надзвичайне значення має те, що вчені отримують хоча б такі складні контрольні тексти як хронографічні джерела, з безкінечно повторюваними й відмінними лише в деталях версіями. Виявлення літописних комплексів цитат та паралелей до творів із всесвітньої історії дозволяє визначити характер пам'яток, уточнює їх редакції, вказує на час роботи книжників. Хроніки та хронографи «розсувають» межі, накладені історичним розвитком (слабка збереженість рукописної традиції, втрата багатьох документів чи навіть цілих видів документації). Тонкий аналіз за допомогою текстологічних методик, сподіваюся, дозволить поставити крапку в багатьох полемічних питаннях.

Слід зізнатися, для автора цієї книжки найважливішими виявилися все ж таки суперечки довкола літописів. Відтак, у такому перетині літописної та хронографічної області досліджень матеріал хронік та хронографів у цілому підпорядкований вирішенню спірних питань раннього

¹⁵ Напр., як буде показано далі – оповіді Хроніки Амартола про походи «руси» часів Аскольда та Діра та князя Ігоря використані у текстах Троїцького хронографа, палей та Еллінського літописця, ПВЛ та НПЛмл.

¹⁶ Як зазначив з іншого приводу Олексій П. Толочко: «Несмотря на обилие летописных списков, ранняя история Руси крайне слабо документирована... отчаянная скудость источников – обстоятельство непреодолимое, и устранить его уже не суждено». Толочко А.П. «История российская» Василия Татищева... – С. 18.

літописання. Я намагаюся встановити присутність у домонгольських столичних літописах слідів певних хронографів чи хронографа, чи навпаки, ідентифікувати в них повні переклади розповсюджених в руських землях хронік. А також, уточнити, так би мовити, методику використання літописцями перекладних історичних текстів. Проаналізовано присутні в літописах хронографічні цитати, а також манеру запозичень давніх книжників. Спеціальна увага приділяється тим пам'яткам хронографії, що дозволяють датувати давньоруські компіляції з перекладних хронік і, передусім, ту з них, яка в історичній літературі вважається найдавнішою – так званий «Хронограф по великому ізложенію». Низка питань досліджується вперше, серед них – комплекс хронографічних цитат та паралелей у Київському літописному зводі, походження версій початкової біблійної частини хронографів. В інших питаннях отримані суттєві уточнення. Детальний аналіз матеріалу дає змогу кардинально переглянути певні усталені твердження.

Книга складається з чотирьох частин. У першому розділі традиційно викладено методику та загальну історіографію. Обстоюється думка, що не потрібно протиставляти «вітчизняну текстологію» та «західну текстуальну критику», як це прийнято від часу появи книги Дмитра С. Ліхачова «Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.)». Методика О.О. Шахматова та ін. літописознавців та фахівців з хронографії виходила з напрацьованих у XVI–XIX ст. підходів, методів та прийомів роботи. Розбирається утворення концепцій «Початкового зводу 1090-х рр.» та «Хронографа по великому ізложенію сер. XI ст.», авторами яких виступили О.О. Шахматов та В.М. Істрін. Також подано короткий огляд джерел.

Друга глава присвячена Повісті временних літ та її хронографічним складовим. НПЛмл залучено на тих ділянках, де її текст корелює з ПВЛ та запозиченнями з хронік, тобто, там, де новгородський літопис, як традиційно припускають, відображає ранні київські записи. Зокрема, досліджено цитати з хронік Георгія Амартола та Іоана Малали – і такі з них, що атрибутовують до Хронографа по великому ізложенію, і такі, що вважають приналежними до повних перекладів цих творів. Ідентифіковано та уведено в науковий обіг нову серію запозичень із хронографічних творів у літописах. Зіставляються та аналізуються паралельні матеріали з хронографів, палей та Еллінського літописця (в описах походів руських князів на Царгород, та ін.). У ПВЛ не виявлено слідів використання Хронографа, вони помітні лише у новгородському літописі. Свідчення комплексу джерел схилиють до висновку, що текст НПЛмл не відображає раніший етап літописання, ніж ПВЛ, а виявляє залежність від останньої.

У третій главі виклад сфокусований на Київському літописному зводі початку XIII ст. Спершу аналізується серія спільних фрагментів Лаврен-

тіївського та Іпатіївського літописів, які надають надійний матеріал для розшарування тексту Київського зводу. Далі виклад зосереджений на комплексі запозичень із хронік та історій. У столичному літописі знайдено нові цитати та сюжетні паралелі з таких джерел як «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, Александрія Хронографічна, Хроніка Амартола. Судячи з усього, вони належать руці редактора-укладача початку XIII ст., котрий, однак, втручався у попередні записи 1140–1190-х рр. Київський редактор користувався не хронографами, а повними перекладами творів із всесвітньої історії. Низку хронографічних запозичень виявлено для тих фрагментів Київського зводу, які раніше розглядали як записи свідків подій чи матеріали з князівської канцелярії, що суттєво змінює оцінку достовірності свідчень.

Четверта глава торкається тих складових хронографічних компіляцій, які зберегли дані, що вказують на їх походження та час виникнення. Твердо встановлених реперів, на жаль, не так багато, як хотілося б, оскільки більшість пам'яток перекладені давньослов'янською у X–XI ст., і лише окремі тексти чи версії виникли у XII ст. і пізніше. Проаналізовано саме ті пам'ятки та редакції, дані яких дозволяють хоча б їх приблизне датування. Це – Александрія Хронографічна, вставка з Хроніки Амартола «Входження в Єрусалим Олександра Македонського» в Александрії, коментарі Нікити Іраклійського, матеріал давньослов'янського Восьмикнижжя. Їх застосування у збережених хронографах та Еллінському літописці показує, що виникнення хронографічних компіляцій на давньоруському ґрунті належить датувати часом після XII ст. (XIII–XV ст.). Відтак, запозичення з хронографів у літописах є підставою для пізнього датування таких зводів.

У тексті книги наведені цитати з великої кількості пам'яток, тому вступ закономірно завершити інформацією щодо правил передачі текстів. Давньослов'янські-давньоруські тексти подано у спрощеній орфографії, із збереженням знаків ять («ѣ») та ер («ъ»); кириличну цифір передано арабськими цифрами. Завдання роботи обумовлюють потребу визначення різноманітних редакцій та спільних протографів, тому для уникнення перевантаження текстологічної картини застосовується система дужок. Невірні прочитання основних списків вміщені у фігурних дужках {}, вірні читання з неосновних списків – у квадратних дужках []. Використовується система графічних маркерів (шрифт **bold**, *курсив*, підкреслення, пунктирне підкреслення). Оскільки конкретні завдання при розгляді тієї чи іншої пам'ятки можуть змінюватися, графічні виділення обумовлені при цитуванні. В основному тексті рукописи названі переважно за позначеннями їх збірок (Троїцький № 728, Синодальний № 210), у різночитаннях використано сигли (Тр, Син-210, тощо). Сподіваюся, такі правила дозволять читачеві не втонути у безлічі подробиць і водночас –

вловити головне з важливих для з'ясування текстологічної картини деталей.

Ця книга не могла б з'явитися без підтримки моїх колег і друзів. Перші варіанти читали і висловили цінні зауваження Саймон Франклін, Франсіс Томсон, Олександр Гр. Бобров, Володимир С. Александрович, Анна А. Пічхадзе, Олексій П. Толочко, Наталя П. Старченко, Вадим М. Лур'є, Флоран Мушар, Анджей Плещинський, Олександр Кулик, Олександр В. Коптєв, Артурас Дубоніс, Олександр В. Одрін, Надія К. Гончаренко, Тимофій В. Гімон. Допомогали віднайти потрібні рукописні джерела та літературу Явор Мілтенів, Сергеюс Темчінас, Костянтин Цукерман, Анджей Поппе, Анатолій А. Турілов, Андрій В. Кузьмін, Наталя О. Білоус, Євгеній Г. Водолазкін, Павло В. Кузенков, Йоханнес Райнхарт, Хайнц Міклас, Ілля Лемешкін, Олександр Б. Страхов, Ольга Б. Страхова, Анастасія А. Романова, Марія В. Корогодіна, Надія І. Мілютенко, Інєс Гарсія де ла Пуенте, Генадій В. Боряк, Юлія О. Мінець, Мішо Раєв, Тетяна В. Анісімова, Савва М. Міхеєв, та багато інших. Я щиро вдячна усім, хто прислужився поліпшенню тексту, робота над яким ішла упродовж майже 10 років (звичайно, усі помилки й недоречності, що залишилися, мої). Висловлюю вдячність працівникам відділу Середніх віків та раннього Нового часу Інституту історії України НАН України за доброзичливе обговорення рукопису, зокрема, Олені М. Дзюбі, Тарасу В. Чухлібу, Петру М. Сасу. Велика подяка за всебічну своєчасну підтримку завідувачу відділу, директору Інституту історії України НАН України, академіку Валерію Андрійовичу Смолю, та моїй мамі, Аллі Василівні Пашковій, яка взяла на себе клопіт вчитати останній варіант і зробила низку цінних порад.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Ал. – Александрія Хронографічна
Ам. – Хроніка Георгія Амартола; Ам.тр. – текст Хроніки Амартола
1-ї редакції за Троїцьким списком, Ам.с. – 2-ї редакції, Ам.хр. – у
хронографічних компіляціях
ГВЛ – Галицько-Волинський літопис
грецьк. – грецький
ЕЛ-1 – Еллінський літописець 1-ї редакції
ЕЛ-2 – Еллінський літописець 2-ї редакції
ЖМНП – Журнал Министерства Народного Просвещения
ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности
Іпат – Іпатіївський літопис
І Х П – Іпатіївський, Хлебніковський та Погодінський списки Іпатіїв-
ського літопису
К Ак Т – Комісійний, Академічний та Толстовський списки Новгород-
ського першого літопису молодшої редакції
Лавр – Лаврентіївський літопис
ЛІ – спільні блоки Лаврентіївського та Іпатіївського зводів у записах за
XII ст.
ЛПС – Літописець Переяслава-Суздальського
Мал. – Хроніка Іоана Малали
Новг.І – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. –
М.; Л., 1950
НПЛ – Новгородський перший літопис, мл – молодшої редакції
ОЛДП – Общество любителей древней письменности
ПВЛ – Повість временних літ
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
Л Р А Т – Лаврентіївський, Радзивілівський, Московсько-Академічний
списки Лаврентіївської групи літописів, а також нині утрачений Троїць-
кий літопис, за реконструкцією М.Д. Приселкова
СККДР – Словарь книжников и книжности Древней Руси
СДРЯ – Словарь древнерусского языка
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы
ЧОИДР – Чтения в Обществе истории и древностей Российских
ХВІ – Хронограф по великому ізложенію
De Boor – Georgii Monachi Chronicon / Edidit Carolus de Boor. – Vol. 1–2. –
Lipsiae, 1904
Jub. – The Book of Jubilees.

СИГЛИ ВИКОРИСТАНИХ РУКОПИСІВ

Арх – Архівський список Іудейського хронографа, РГАДА, XV ст.

БЗ – Барсовський №3, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ОР ГІМ, XV ст.

В – Варшавський список Іудейського хронографа, Biblioteka Narodowa, 1-а пол. XVI ст.

Віл – Віленський список Іудейського хронографа, Бібліотека АН Литви, 1-а пол. XVI ст.

Гб – Генадієвська Біблія, за списком ОР ГІМ, збір. Синодальне № 915, к. XV ст.

Гр – Григоровичів, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ОР РГБ, сер. XVI ст.

Дб – Доброхотова № 13, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ОР БАН, XVI ст.

МДА-12 – Бібліотечний або Академічний хронограф, за списком збір. Московської Духовної Академії № 12, з біблійними книгами, ОР РГБ, XVI ст.

Нтр – НСРК F15, список Троїцького хронографа, Новое собрание рукописной книги F15, ОР РНБ, 1-а пол. XVI ст.

Пог-1434 – Погодинський № 1434, Коротка хронографічна палея, ОР РНБ, XV ст.

Пог-1435 – Погодинський № 1435, Повна хронографічна палея, ОР РНБ, 2-а пол. XV ст.

Р – Рум'янцевський № 29, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ОР РГБ, 1537 р.

Рум – Рум'янцевський № 453, Повна хронографічна палея, ОР РГБ, XVI ст.

С – Севастіянова, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ОР РГБ, поч. XV ст.

Син-210 – Синодальний № 210, Повна хронографічна палея, ОР ГІМ, 1477 р.

Син-211 – Синодальний № 211, Повна хронографічна палея, ОР ГІМ, XV ст.

Син-280 – Синодальний № 280, Еллінський літописець 1-ї редакції, ОР ГІМ, XV ст.

Т1 – Троїцький № 1, П'ятикнижжя, ОР РГБ, к. XIV ст.

T2 – Троїцький № 2, біблійний збірник книг Ісуса Навина, Суддів, Руф з коротким хронографом, ОР РГБ, к. XIV ст.

Тр-8 – Троїцький № 8, Збірник 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, ОР РГБ, XIV ст.

T44 – Троїцький № 44, П'ятикнижжя, ОР РГБ, 2-а пол. XV ст.

T45 – Троїцький № 45, П'ятикнижжя, ОР РГБ, XVI ст.

Тр – Троїцький № 728, список Троїцького хронографа, ОР РГБ, поч. XV ст.

Ун – Ундольського № 1, збірник біблійних книг та частини Троїцького хронографа, ОР РГБ, ост. чв. XV ст.

ГЛАВА I

Інструментарій дослідження, історіографія та джерела

I.1 Текстологія та текстуальна критика

Тексти літописів, хронік та хронографів мною аналізуються за допомогою методів текстології та текстуальної критики. Поєднання понять потребує пояснення. Досить часто, починаючи з класичної на радянському та пострадянському просторі книги Д.С. Ліхачова, «вітчизняна» (на той момент, радянська, зараз – українська та російська) текстологія¹ протиставляються «західній» текстуальній критиці. Вітчизняні літописні дослідження кваліфікуються Д.С. Ліхачовим як оригінальні та комплексні, на протизагу «механістичним» західним працям із хроніками та іншими джерелами². У літописознавстві визнаними є методи, пов'язані з іменем О.О. Шахматова. Це розшаровування літописних текстів на пласти, що належать до тих чи інших «попередніх зводів» (а в кінцевому підсумку – тим чи іншим авторам та редакторам) та заснована на такому методі реконструкція давніх протографів. Міркування Д.С. Ліхачова середини ХХ ст. щодо протиставлення текстології та текстуальної критики нещодавно підтримав Дональд Островський, хоча оцінку «вітчизняній текстології» було надано зі знаком «мінус»³. Гарвардський вчений зауважив зокрема, що в імперській Росії не провадилися дослідження біблійних текстів, і методи літописознавства не мають твердого базису біблійної критики тексту. Це твердження некоректне. Йдеться не тільки про те, що дослідження Біблії насправді в імперській Росії провадилися⁴.

¹ Власне термін «текстологія» виник у одного з представників напряму «формалістів», дослідника творчості О.С. Пушкіна – Б.В. Томашевського. Відзначено у: Буланін Д.М. Текстология древнерусской литературы... – С. 23.

² Ліхачев Д.С. Текстология: (на материале русской литературы X–XVII вв.) / При участии Алексеева А.А., Боброва А.Г. (3-е изд., перераб. и доп.). – М., 2006. – С. 14-29 (розділ з прикметною назвою: «Кризис литературоведческой механистической текстологии»). Оцінку впливу праці Д.С. Ліхачева на сучасному етапі див.: Буланін Д.М. Текстология древнерусской литературы... – С. 18-51.

³ Напр.: *Ostrowski Donald*, *Scribal Practices and Copying Probabilities in the Transmission of the Text of the Povest' vremennykh let* // *Palaeoslavica*. – Т. XIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 48-77; *Ostrowski Donald*, *Introduction* // *The Povest' vremennykh let: an Interlinear Collation and Paradosis*. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – P. I. – P. XVII-LXXIX.

⁴ Див., напр. праці ХІХ – початку ХХ ст.: Горський А.В., Невоструев К.И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – Отд. I: Священное писание. – М., 1855. – 341 с.; Михайлов А.В. Общий обзор состава, источников, редакций и литературных источников Толковой палеи // Варшавские университетские известия. –

Найсуттєвіше насправді те, що *усі* методи, які застосовував О.О. Шахматов і які стали базовими у вітчизняному літописознавстві, напрацьовані власне в *західній* класичній і біблійній критиці тексту. Історія виникнення та особливості концепції О.О. Шахматова розглядатимуться в наступному розділі (I.2), тут же зосередимося на текстології та текстуальній критиці. У нещодавно захищеній дисертації Вадим Ю. Арістов показав, що О.О. Шахматов зробив синтез із ідей своїх попередників⁵, що звільняє мене від необхідності доводити цю думку, а головне – дозволяє працювати з методами корифея російської філології та літописознавства як із певним зрізом наукових методик його епохи – 2-ї половини XIX – початку XX ст.

Підходи і способи опрацювання давніх текстів залежать передусім від кількості і якості, зокрема, обсягу та збереженості свідків тексту. У текстуальній критиці вивчають процес трансмісії (передачі) тексту від давніх часів і до часу дослідження, а в ідеальному варіанті – критичного видання. На цьому шляху передачі тексту залишаються його свідки (пор. *textual transmission, the witness of the text*⁶), або конкретні версії⁷. Важить те, зберігся текст фрагментарно чи повністю, без пошкоджень: лакун, слідів пізнього редагування, що знищило ранню версію, а також те,

7. – Варшава, 1895. – С. 1–21; Михайлов А.В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Ч. 1: Паримейный текст. – Варшава, 1912. – 460 с.; Евсеев И.Е. Книга прор. Исаяи в древнеславянском переводе. – СПб., 1897. – 322 с.; Евсеев И.Е. Книга прор. Даниила в древнеславянском переводе. – М., 1905. – 183 с. Інформацію про численні роботи у цій царині зібрано, напр., в: Mathiesen Robert. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament // Polata knigopisnaja. – Т. 7. – March, 1983. – С. 3–48.

⁵ Арістов В.Ю. Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку XX ст.: методологія, ідеї, традиції. – К., 2014. – дис. к. іст. наук (на правах рукопису).

⁶ Див., напр.: Тов Емануел. Текстология Ветхого Завета / Науч. ред. Глеб Ястребов. – М., 2001; Мецгер Брюс М. Текстология Нового Завета. Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала / Науч. ред. Игумен Иннокентий (Павлов). – М., 1996; та ін. Навожу тут лише перекладені на російську і доступні читачеві видання. Це стандартна термінологія, хоча іноді ще вживають «свідчення» тексту. У перекладі книги Пауля Мааса, яка є коротким посібником з текстуальної критики, вжито «свідчення», однак останнє позначення надто багатозначне. Див.: Маас Пауль, Критика текста / Перевод с 4-го немецкого издания под ред. Д.О. Торшилова // Аристей. – Вып. IV. – М., 2011. – С. 136–173.

⁷ Слід додати, термін «свідок» кращий за більш звичне «рукопис», оскільки він однозначний і формалізований. Напр., звертаючись до «рукопису» Віленського хронографа, ми мусимо врахувати також усі маргіналії XVII–XIX ст., які накопичилися протягом побутування цього кодексу. Якщо ж ідеться про Віленський як «свідок» Іудейського хронографа або давньослов'янського перекладу Александрії Хронографічної чи «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, залучається лише той матеріал, який відображає конкретну версію тексту цих пам'яток.

скільки свідків дійшло до нас: один, кілька, тобто, 2-3 і до десятка, кілька десятків, сотні, тисячі⁸. При цьому кардинально відрізняються три головні відгалудження: дослідження, зроблені на одному свідкові, на кількох свідках (від двох до кількох десятків) і на численних свідках (сотні й тисячі). В останньому варіанті у студіях присутній значний елемент статистичного опрацювання. Як правило, відзначається ускладнення трансмісії, в тому числі, вірогідніші перехресні взаємовпливи версій⁹. Однак таке багатство рукописної традиції – порівняно рідкісна річ, поза цим залишаються випадки збереження одного або кількох свідків тексту. Якщо ми маємо лише одного свідка тексту¹⁰, його свідчення є доволі хиткими¹¹. Невідомо, наскільки точно передає він оригінал, на якому етапі утворено ті чи інші інновації. Втім, від завдання відділити пізніші нашарування та відновити попередні стадії укладення (давні зводи, що передують Повісті временних літ, епічні пісні, які лягли в основу «Іліади», або твори, використані під час укладення «Девтерономічної редакції» Восьмикнижжя) вчені, як правило, все одно не відмовляються. Однак реконструюючи процес укладення та побутування пам'ятки за відсутності матеріалу для порівняння, дослідник змушений розраховувати лише на власне відчуття наявності текстуальних швів та переробок. Відтак, реконструйовані «протографи» чи «архетипи» за таких обставин

⁸ Останній випадок порівняно рідкісний. Напр., списків грецьких Євангелій збереглося більше 5 тис.: *Colwell E.C. Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. – Leiden, 1969. – 175 р. Слов'янських Євангелій – більш як 1,5 тис.: Евангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подг. А.А. Алексеев, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицкая, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, Е.И. Ванеева, А.М. Пентковский, В.А. Ромодановская, Т.В. Ткачева. – СПб., 1998 [*Novum testamentum palaeoslovenice*. I]). – 232 с.

⁹ Для подібних випадків застосовується термін «контрольованої традиції». Мається на увазі таке явище, коли завдяки наявності численних свідків, вивірень та контамінацій версії текстів уніфікуються. Див.: *Алексеев А.А. Текстология славянской Библии*. – СПб., 1999. – 245 с. Методику обґрунтував Ернст Кадман Колвелл на матеріалі грецького Євангелія: *Colwell E.C. Studies in Methodology in Textual Criticism*...

¹⁰ Його роль може виконувати група свідків, близьких за своїми характеристиками (тобто, таких, які мають тотожні помилки, текстуальні шви та ін.), які за певного ступеню абстрагування можна вважати одним свідком. Тобто, напр., якщо ми досліджуємо власне ПВЛ, для нас важливі ранні списки цього зводу: Лаврентіївський, Іпатіївський, Радзивілівський... Однак якщо метою дослідження є визначення етапів літописання на підставі ПВЛ та НПЛмл й аналізуються сюжети, де в усіх списках ПВЛ бачимо тотожну помилку, або тотожний дубль – тоді ПВЛ береться загально як один свідок.

¹¹ Якщо ввести метафору, пов'язану із іншою сферою – судовою, один свідок є украй ненадійним. До речі, у практиці Давньої Русі вимагалось, аби справа була представлена перед двома або трьома «послоухами» ('свідками'), окремі справи потребували більшої кількості незалежних свідчень.

значною мірою є конструктами і подібні дослідження пропонують найменш надійний матеріал.

Тому в сучасному джерелознавстві чітко розрізняють «літературну критику» (англ. literary criticism, нім. Literarkritik), яка стосується *ранніх* етапів *формування* твору, та власне текстологію або текстуальну критику (textual criticism), що працює з *наявними* свідками тексту¹². Пор. визначення у класичній праці Емануела Това «Текстология Старого Завіту».

«Текстология изучает происхождение и характер всех форм текста... Она исследует вопрос об оригинальной форме (формах) текста, а также анализирует его различные варианты. Сюда входит рассмотрение соотношений между этими вариантами, а также попытки описать внешние условия переписывания и процедуру передачи текста. Текстологи... работают лишь с теми данными, которые связаны с процессом передачи текста, *не затрагивая вопроса об изменениях текста на раннем этапе, этапе литературного оформления* /курсив тут і далі мій – Т.В./»¹³. «В целом задача текстологии – восстановление не произведений, написанных библейскими авторами, и не предыдущих этапов устной передачи текста, *но лишь того этапа в развитии произведения, который отражен в текстуальных свидетельствах*»¹⁴.

Західноєвропейські вчені мусили працювати з одним свідком тексту, аналізуючи, напр., класичні твори «Іліада» та «Одісея», давньоєврейський оригінал старозаповітних книг, що дійшов у вигляді Масоретського

¹² Тов Емануэл, Текстология Ветхого Завета... – С. 1 та ін. Пояснення щодо англ. та нім. еквівалентів див. у: Van der Meer Michaël N. Formation and Reformulation. The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses. – Brill; Leiden; Boston, 2004 [Supplements to Vetus Testamentum. – Vol. CII]. – Р. 6-7. Часто окремо виділяють «критику форм» (Form Critic). Остання також активно застосовується у літописознавстві. Пор., напр., аналіз множини-двоїни-однини у дієсловах, що вказує на кількість учасників події, а при невірних позначеннях такого роду – на редагування.

¹³ Тов Емануэл, Текстология... – С. 1.

¹⁴ Тов Емануэл, Текстология... – С. 276. «В развитии библейских книг можно выделить два основных этапа: (1) литературное развитие до окончательной в плане содержания формы; (2) переписывание и текстуальная передача законченных произведений. ... Литературная критика занимается первой из этих областей, а текстуальная критика – второй»; Там же. – С. 299. Див. також: Van der Kooij A. Zum Verhältnis von Textkritik und Literarkritik. Überlegungen anhand einiger Beispiele // Congress Volume / ed. J.A. Emerton. Cambridge, 1995 [Supplements to Vetus Testamentum, 66]. – Leiden; New York; Köln, 1997. – Р. 185-202. У раніших дослідженнях помітно намагання об'єднати обидві сфери критики тексту. Див., напр.: Маас Пауль, Критика текста / Перевод с 4-го немецкого издания под ред. Д.О. Торшилова // Аристей. – Вып. IV. – М., 2011. – С. 136-173 (перше видання з'явилося у 1927 р.). Остання праця, втім, багато в чому не втратила своєї цінності (зокрема, для початківців) завдяки високій системності мислення її автора та лаконічному й дидактичному викладу.

тексту, тощо. Епічні пісні славетного Гомера були строго уніфіковані вже за часу пізньої античності. У свою чергу, після уніфікації Масоретського тексту, яка сталася, припустимо, у перших століттях н.е., усі списки давньоєврейської Біблії відрізняються один від одного лише дрібними читаннями (і до того ж, є доволі пізніми, VI–XI ст.)¹⁵. У певному сенсі їх можна прийняти за одного свідка. Тим часом відомо, що перші книги Старого Заповіту перекладені з давньоєврейської грецькою мовою за тисячоліття до того, у III–II ст. до н.е.¹⁶ Книги грецької Септуагінти доволі буквально відображають оригінал. При цьому, вони вже мають майже усі «текстуальні шви», дублі, стилістичні розбіжності й розриви, хронологічні неузгодження, вияви діаметрально протилежної «лояльності» до тих чи інших правителів і відповідно, різноспрямованої «тенденційності» та оцінок колективної ідентичності. Отже, перед вченими постає текст надзвичайно складний, безсумнівно неодноразово перероблений, з довгою історією укладення (припускалося, що перші записи зроблені від 1400 р. до н.е. до IX ст. до н.е., останні – в еліністичний та римський час¹⁷), однак збережений фактично в єдиній версії.

Упродовж XV–XIX¹⁸ ст. напрацьовані методи дослідження за таких складних умов як наявність лише одного свідка. Вчені намагалися пояснити «inconsistency and discrepancy» подібних класичних та старозаповітних текстів і робили спроби реконструкції етапів їх укладення. Так, видавець *Biblia Polyglotta* (1657 р.) Брайан Волтон висловлював ідею «покращення» грецьк. та давньоєвр. текстів через виправлення помилок та перехресне введення фрагментів із паралельних версій¹⁹. Важливі

¹⁵ Так, найдавніший повний рукопис давньоєврейського П'ятикнижжя – знаменитий Ленінградський кодекс 1008–1009 р. (РНБ). Фрагментовані рукописи Каїрської Генізи – VI ст.

¹⁶ *Honigman Sylvie*, LXX and Homeric Scholarship. – London and New York. 2003. – 224 р.

¹⁷ Щодо давньоєврейського оригіналу – важать також фрагменти з ознаками мови різного часу (архаїчного, середнього, нового – близького до еліністичного часу – періоду). Аналіз мови важливий у багатьох інших текстологічних дослідженнях, у тому числі, літописних. На матеріалі кількох пам'яток, серед яких – Київський звід, див., напр.: *Пичхадзе А.А.* Литературно-языковые и переводческие традиции в словоупотреблении церковнославянских памятников и русских летописей XI–XIII вв. // *Русский язык в научном освещении*. – № 2 (4). – М., 2002. – С. 147–171. Зокрема, дві частини Київського зводу, межею яких є статті 1145 та 1146 рр., суттєво відрізняються між собою за мовою, що свідчить про те, що вони написані різними авторами у різний час. Там же. – С. 149.

¹⁸ Перші видання, у яких застосовувався матеріал давньоєврейського оригіналу Вітхого Заповіту – початку XVI ст. Напр., Комплютенська Біблія 1514–1520 рр. Деякі співставлення здійснювалося і раніше.

¹⁹ Див. *Walton Brian*, *Biblia Polyglotta, Prolegomena*. – London, 1657. – 696 р.; *Тов Емануэл*. Текстология... – С. 156.

міркування щодо процесу розвитку біблійного тексту з'явилися в останній чверті XVIII ст. Іоганн Айхгорн зауважив продубльовані сюжети Книги Буття, в яких по-різному називалося ім'я Бога: Яхве чи Елогім і реконструював двох авторів, Елогіста та Яхвіста²⁰. Паралельно йшла робота над класичними творами, зокрема, «Іліадою» та «Одісеєю» Гомера. Наприкінці XVIII ст. та у першій чверті XIX ст. Фрідріх Вольф (1795) та ін. висловили ідею, що зазначені класичні твори є складеними, їхній «пратекст» мав інший вигляд та обсяг, а у 1830–1840-х роках Карл Лахманн надав цій гіпотезі закінченого вигляду. З цього випливало, що доступні нам наявні тексти синтезовані з кількох перероблених давніших²¹.

Як уявляється, у текстологічних студіях найближчим аналогом шахматовській теорії є велична будова Юліуса Велльхаузена – так звана Документальна гіпотеза (Документальна теорія). Ідеї вченого засновувалися на попередніх працях кінця XVIII – 1-ї половини XIX ст. Юліус Велльхаузен систематизував уявлення про наявність кількох авторів чи шкіл, що взяли участь у довгій історії написання перших книг Старого Завіту: Елогіста, Яхвіста, Девтерономістичної редакції та Жрецького кодексу²². Якщо викласти суть Документальної гіпотези дуже спрощено, матеріал старозавітних текстів спершу існував як окремі «документи» різного часу, а згодом ці складові були «змішані» й поєднані в нині існуючих книгах Святого Письма. Цим і пояснюється наявність у Книзі Буття, цілому Восьмикнижжі та ін. біблійних книгах дублів, стилістичних неузгоджень, а також проявів різних лояльностей, фактичних розбіжностей, хронологічних зсувів. Книги Юліуса Велльхаузена вийшли у

²⁰ *Eichhorn Johann*, Einleitung in das Alte Testament. – T. 1-3. – Leipzig, 1780–1783. – 809 s. Щодо деяких інших дослідників кінця XVIII ст. див. у: *Тов Емануел*, Текстология... – С. 173.

²¹ Див. *Wolf Friedrich August*, Prolegomena in Homerum. – Halle, 1795. – 280 s.; *Wolf Friedrich August*, Briefe an Heyne, eine Beilage zu den neuesten Untersuchungen über Homer». – Berlin, 1797. – 156 s.; *Lachmann Karl*, Betrachtungen über Homer's Ilias. – Berlin, 1847. – 109 s. Визнано, що праці Фр. Вольфа мали вплив на вчених Російської імперії, позначившись і на дослідженнях з літописознавства. Див. *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования... – С. 137-138.

²² Зокрема, працях Іоганна Айхгорна та інших учених, які визначили реконструйованих авторів П'ятикнижжя – Елогіста та Яхвіста; Вільгельма де Ветте, який побачив характеристики 3-го джерела, Девтерономістичної редакції; Германна Хапфельда та ін., котрі виділили 4-е джерело, Priestly Narrative / Source або Жрецький кодекс / Священницький наратив. Див., напр.: *Eichhorn Johann*, Einleitung...; *De Wette Wilhelm Martin*, Beiträge zur Einleitung in das Alte Testament. – Vol. 1-2. – 1806–1807. – 299 s.; *Hupfeld Hermann*, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht. – Berlin, 1853. – XIV + 224 s.

1876–1877 pp.²³ Вони були добре прийняті науковим співтовариством і стали класичними. Як і концепція О.О. Шахматова, Документальна гіпотеза протрималася більше століття, її положення неодноразово модифіковані й досі викликають полеміку²⁴.

Як уже відзначено, на актуальному етапі вивчення давніх текстів розрізняють власне текстологію/текстуальну критику та «літературну критику» тексту. Втім, спроби розмежувати два рівня досліджень були зроблені наприкінці XVIII ст. Іоганн Айхгорн у 1781 р. писав про «критику нижчого рівня» (текстуальну), яка нібито має слугувати підготовчою стадією для «критики вищого рівня» («літературної»)²⁵. Цей

²³ *Wellhausen Julius*, Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments. – 1876–77. – 361 s.; *Wellhausen Julius*, Prolegomena zur Geschichte Israels (sixth ed.) – Berlin, 1927. – 431 s.

²⁴ Див. *Noth Martin*, Überlieferungsgeschichtliche Studien. – Tübingen, 1953. – 266 s.; *Van Seters John*, Confessional Reformulation in the Exilic Period // *Vetus Testamentum*. – 22. – 1972. – P. 448-459; *Van Seters John*, In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History. – New Haven and London, 1983. – XIV + 400 p; *Van Seters John*, Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis. – Louisville; KY, 1992. – 388 p.; *Van Seters John*, The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers. – Westminster, 1994. – 524 p.; *Stone Lawson G.* Redaction Criticism: Whence, Whither, and Why? Or, Going beyond Source and Form Criticism without Leaving them Behind // *A Biblical Itinerary. In Search of Method, Form and Content Essays in Honor of George W. Coats* / ed. by Eugene E. Carpenter [Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 240]. – 1997. – P. 77-90; *Römer Thomas*, The Exodus in the Book of Genesis // *Svensk Exegetisk Arsbok*. – 75. – Uppsala, 2010. – P. 1-20; *Römer Thomas*, The Elusive Yahwist: A Short History of Research // *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation* / Ed. by B. Dozeman and Konrad Schmid. Society of Biblical Literature. – Atlanta, 2006. – P. 9-28; *Sommer Benjamin D.* Dating Pentateuchal Texts and the Perils of Pseudo-Historicism // *The Pentateuch: International Perspectives on Current Research*. Ed. by Thomas B. Dozeman, Konrad Schmid, and Baruch J. Schwartz. Forschungen zum Alten Testament. – 78. – Tübingen, 2011. – P. 85-108; *Schmid Konrad*, The Late Persian Formation of the Torah: Observations on Deuteronomy 34 // *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.* Ed. by Oded Lipschits, Gary N. Knoppers, and Rainer Albertz. – Winona Lake, 2007. – P. 236-245; *Schmid Konrad*, Genesis and Exodus as Two Formerly Independent Traditions of Origins for Ancient Israel // *Biblica*. – Vol. 93. – Fasc. 2. – Pontificium Institutum Biblicum, 2012. – P. 187-208; *Baden Joel S.* The Composition of the Pentateuch: Renewing the Documentary Hypothesis. – New Haven, 2012. – X + 378 p.; *Joosten Jan*, Rhetorical Ornamentation in the Septuagint: The Case of Grammatical Variation // *Et sapienter et eloquenter. Studies on Rhetorical and Stylistic Features of the Septuagint*. – Göttingen, 2011. – P. 5-17; *Stackert Jeffrey*, Rewriting the Torah: Literary Revision in Deuteronomy and the Holiness Legislation [Forschungen zum Alten Testament. 52]. – Tübingen, 2007. – 273 p.; *Hendel Ronald S.* The Text of Genesis 1-11: Textual Studies and Critical Edition. – New York, 1998. – P. 16-20; *Van der Meer Michael N.* The Septuagint and its Literary-critical Value according to Emanuel Tov // *Bibliotheca Orientalis*. – LXI. – no. 5-6: Sept-Dec 2004. – P. 475-484.

²⁵ *Eichhorn Johann*, Einleitung... – T. 1.

традиційний розподіл, на якому виховані численні покоління дослідників, існує і зараз²⁶. Епітети «вища» та «нижча» привносять елемент оцінювання, тому, мабуть, краще їх не застосовувати. Мені видається доцільним використовувати нейтральні поняття «літературна критика» та «текстуальна критика»/«текстологія». Тим більше, що саме колишня «вища» літературна критика пропонує найменш надійні результати.

Які методи застосовувалися у класичній та біблійній «літературній критиці» у XVI–XIX ст. і немалою мірою застосовуються зараз? 1) Передусім передбачається, що давні «першопочаткові» тексти повинні мати несуперечливий виклад. Виділені на підставі аналізу змісту чи логіки оповіді протиріччя вважаються визначальними для реконструкції раніших стадій твору²⁷. 2) Припускається, якщо ми маємо не риторичні, а фактичні доповнення у текстах (нові імена, деталі, обставини подій), це мусить свідчити про залучення нових авторів чи очевидців. 3) Аналіз дублів, тобто, подвійних чи потрійних описів однієї і тієї ж події, нібито однозначно має вказувати на компілятивний характер джерела і те, що в його основі лежать кілька вихідних текстів. 4) Ще одним фактором повинні слугувати стилістично-мовні ознаки: застосування відмінних стилістичних комплексів; недоречних у даному контексті форм; архаїчна мова чи, навпаки, невиправданні інновації. 5) Надається великого значення тенденційному вибудовуванню оповіді в інтересах тих чи інших правителів або ж колективів²⁸. Оскільки, як уже відзначено, дослідники грецького епосу та давньоєврейських старозавітних книг змушені працювати з одним свідком тексту і позбавлені порівняльного матеріалу – їх

²⁶ «Вища критика», за визначенням Іоганна Айхгорна, вивчає ранні стадії формування та передачі твору. Зараз це поняття виступає синонімом «літературної критики»: «Критика высшего уровня» рассматривает вопросы, относящиеся к проблеме создания текста во всей его полноте: происхождение, датировка, структура, авторство и, в частности, аутентичность и целостность». *Тов Эмануэл*, Текстология... – С. 14. Про те, що ці застарілі терміни досі в ужитку, свідчить, напр.: *Martone Corrado*, All the Bibles we Need: The Impact of the Qumran Evidence on Biblical Lower Criticism // *The Scrolls and Biblical Traditions. Proceedings of the Seventh Meeting of the IOQS in Helsinki* / Ed. J. Brooke, Daniel K. Falk, Eibert J.C. Tigchelaar and Molly M. Zahn. – Leiden; Boston, 2012. – P. 47-64.

²⁷ Напр., *Lachmann Karl*, Betrachtungen über Homer's Iliad. – Berlin, 1847. – S. 2, 5. У порівнянні з тенденціями вітчизняного літописознавства див., напр.: *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования... – С. 121-122. Дослідниця наводить міркування сучасника Карла Лахмана, Миколи П. Погодіна: *Погодин М.П.* Нестор, историко-критические рассуждения о начале русских летописей. – М., 1839. – С. 78-85.

²⁸ Напр., щодо біблійних текстів, визначалися колективні ідентичності, пов'язані з Іудейським царством, Ізраїлем, окремими племенами, певними містами. Щодо літописання XI–XII ст., намагалися визначити місцеву приналежність авторів «чернігівських» чи «галицьких» записів і т.п.

висновки про суперечливість, дублі, тенденційність та ін. спирались винятково на літературну критику. А головне – на актуальні на той час уявлення про несуперечливість, логічність оповіді та под. (при тому, що засобів безпосереднього проникнення у домодерну свідомість у тодішніх гуманітаріїв не було, немає зараз і навряд чи вони коли-небудь з'являться взагалі)²⁹.

З іншого боку, як у вивченні класичних, так і біблійних текстів, дослідники мають справу з масою рукописного матеріалу. Він дійшов від етапу вже сформованих творів. Ще раз підкреслю: незрідка у пам'ятках трапляються «текстуальні шви» чи протиріччя, які простежуються у всіх наявних свідків (напр., у рукописах кожної певної пам'ятки). Вони стосуються ранньої історії твору: його укладення, гаданих попередніх стадій і досліджуються методами «літературної критики». Але існують і такі свідчення, які торкаються трансмісії вже укладеного, сформованого тексту. Тоді рукописна традиція (списки Масоретського тексту, Септуагінти, творів Цицерона, роману про Олександра Македонського, літописних зводів) через аналіз кількох або, за сприятливих умов – численних, свідків тексту дозволяє наблизитися до початкової версії твору. У такому разі дослідження ведеться методами «текстуальної критики».

Від XVII ст. і досі маємо численні спроби класифікувати напрацьовані методи виділення початкових та вторинних читань³⁰. Уже в 1725 р. Іоганн Альбрехт Бенгель опублікував есе, де сформулював раціональні критичні принципи³¹. Пізніше (1775–1777 рр.) Іоганн Якоб Грісбах визначив 15 принципів критики тексту³². У 1-й половині XIX ст. головні положення генетичної критики сформулював Карл Лахманн: спорідненість помилок вказує на спорідненість версій; для урахування походження потрібно застосовувати стемми – схеми взаємин списків редакцій, груп, родин, тощо³³. У критиці текста та текстології нині визнають кілька головних методичних правил (далі частково використана класифікація Емануела Тоба). 1) Правило *lectio difficilior*. Передбачається, що переписувачі схильні були спрощувати читання, тобто, важливішими є складні читання, ніж прості. 2) Необхідність враховувати різний статус рукописів; завідомо вторинні, пізні списки пізніх редакцій мають набагато

²⁹ Про те, що світосприйняття літописця серйозно відрізнялося від сучасного, див., напр.: *Еремін І.П.* «Повесть временных лет». Проблемы... – С. 51-58.

³⁰ Вибрані праці дослідників XVII–XX ст. відзначено у: *Тов Емануел*, *Текстология...* – С. 282 та ін.

³¹ Серед яких і правило *lectio difficilior* – віддавати перевагу складному перед простим. *Мецгер Брюс М.* *Текстология Нового Завета...* – С. 110.

³² Зокрема, *lectio brevior*, див.: *Мецгер Брюс М.* *Текстология Нового Завета...* – С. 116-117.

³³ Напр.: *Lachmann Karl*, *Observationes criticae...*

менше значення, ніж ранні. 3) Правило *lectio brevior* – перевага віддається коротким редакціям та коротким читанням. Воно спирається на припущення, що давні переписувачі більшою мірою були схильні додавати деталі, ніж вилучати. 4) Необхідне узгодження з паралельними місцями (гармонізація). 5) Якщо маємо заміну або зміну тексту з включенням інтерпретації, найправдоподібніше, це вторинне доповнення-тлумачення, яке не є повноцінним альтернативним читанням.

Методи «літературної критики» (аналіз доповнень, дублів, текстуальних швів) залишаються основними і, на загал, не піддаються запереченню. Хоча, як побачимо далі, на них не варто спиратися так беззастережно, як це робили вчені Нового часу, в тому числі, рубежу XIX–XX ст. Тим часом О.О. Шахматов застосовував їх без жодних обмежень. Серцевину його концепції складають спроби відновлення етапів раннього київського та новгородського літописання – того, що мало «передувати» створенню ПВЛ. Навіть коли дослідник розглядав пізні новгородські, московські, загальноруські зводи, його метою було відновити чергову ланку Початкового зводу або інших «давніших за ПВЛ» літописів³⁴. Відповідно, для нього не так важило виявити індивідуальні особливості наявних надійно реконструйованих творів, як зазирнути глибше. Власне текстологія-опрацювання рукописів у О.О. Шахматова підпорядкована «літературній критиці» тексту. Необхідно підкреслити: кожен, хто здійснює спробу реконструкції давнішої за ПВЛ літописарської діяльності у рамках шахматовської концепції, обмежений двома свідками тексту для «Початкового зводу 1090-х років» – ПВЛ та НПЛмл. При цьому, свідками такими, де відносини типу «початкове / вторинне читання» твердо не встановлюються, інакше б полеміка завершилася століття тому. Відповідно, висновки неунікнено амбівалентні (напр., одне і те ж явище можна оцінювати як «скорочення у НПЛмл» вихідного тексту зразка ПВЛ або, навпаки, «розширення у ПВЛ» вихідного тексту зразка НПЛмл). Далі вглиб дослідник фактично мусить спиратися на одного свідка тексту: спільні ділянки ПВЛ та НПЛмл чи тільки текст ПВЛ. Усі дослідницькі конструкти на кшталт Зводу Никона 1070 років, Давнього Новгородського зводу середини XI ст., Давнього Київського 1039 р., Зводу 996 р. та ін.³⁵ зроблені на *одному свідкові*³⁶, де, відповідно, застосовуються методи винятково «літературної критики». Багато в чому це також пояснює довготривале життя концепції О.О. Шахматова. За відсутності порівняльного матеріалу навіть невірно відновлені ланки украй важко спрос-

³⁴ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования... – С. 195, 474, 479 та ін.

³⁵ Огляд див.: *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы...

³⁶ Що також визнається багатьма дослідниками. Напр., у новій узагальнюючій праці: *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования... – С. 755 та ін.

тувати, оскільки неспівмірно великою є доля гіпотетичного³⁷. Недарма одними з перших було відкинуто тези стосовно пізніх зводів, які вдалося перевірити на наявних текстах – скажімо, гіпотезу про Поліхрон XIV ст.³⁸

У своїх реконструкціях О.О. Шахматов використовував усі методи, що були вироблені «літературною критикою» тексту до кінця XIX ст.: аналіз суперечностей викладу; дублів; стилістичних розривів та різнохарактерної мови; застосування недоречних форм; різновекторних виявів тенденційності та колективних ідентичностей³⁹. У будь-якому випадку, немає жодних підстав протиставляти «вітчизняну» текстологію та «західну» текстуальну критику. Єдине, що внаслідок специфічного розвитку гуманітарної науки у радянському та пострадянському суспільстві шахматовська концепція і шахматовське розуміння розвитку літописання на певний час стали панівними, а у методиці літописознавства фактично «злилися» інструменти «літературної критики» та критики тексту.

Далеко не завжди дослідники усвідомлюють те, що усі визначені вище методи «літературної критики» упродовж XX ст., так би мовити, релятивізовано. Насамперед виявилось, що визначення «суперечливості» залежить від понять модерної людини і далеко не завжди придатне до аналізу текстів давніх періодів. Постулювання суперечливості та нелогічності оповіді (зокрема, в О.О. Шахматова та ін. літописознавців) викликає найбільші сумніви. Давно помічено, що тут дослідник неunikнено змушений залучати сучасну логіку⁴⁰. Невірно уявляти, нібито історики та хроністи не могли вигадувати історію і що фактичні додатки неодмінно

³⁷ Пор. спостереження на іншому матеріалі, стосовно спроб відновлення ранніх стадій побутування давньоєврейської Біблії. «Взгляды, предложенные в прошлом в качестве возможных моделей для объяснения процесса развития библейского текста, являются абстрактными, а потому их нелегко подтвердить или опровергнуть конкретными текстологическими данными»: *Тов Эмануэл*, *Текстология...* – С. 162.

³⁸ Див. *Приселков М.Д.* *История...*; *Насонов А.Н.* *История...* – С. 150, 169, 260; *Вовина-Лебедева В.Г.* *Школы исследования...* – С. 329.

³⁹ Що неодноразово відзначалося, див., напр.: *Лихачев Д.С.* *Шахматов как исследователь русского летописания* // *А.А. Шахматов 1864–1920. Сборник статей и материалов.* – М.; Л., 1947. – С. 260–265; *Вовина-Лебедева В.Г.* *Школы исследования...* – С. 174–227 (глава 3: *А.А. Шахматов: истоки метода. Школа Ф.Ф. Фортунатова*); *Лихачев Д.С.* *Текстология...*; *Буланин Д.М.* *Текстология древнерусской литературы...* – С. 24–25. Уявлення про колективні ідентичності, напр., виявилось в О.О. Шахматова навіть у надто спрощеному несофістикованому вигляді. Пор., напр., про те, що оскільки для XII ст. є галицькі відомості, то вони обов'язково вказують на запозичення з галицького літопису: *Шахматов А.А.* *Обозрение...* – С. 71–72.

⁴⁰ *Бугославский С.А.* «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст) // *Старинная русская повесть.* – М., 1941. – С. 9; *Вовина-Лебедева В.Г.* *Школы исследования...* – С. 408, 493. Зокрема, дослідниця цитує з архівних матеріалів М.Ф. Лаврова: «нельзя знать логичность текста»: Там же. – С. 566. Слід додати, що окремі сумніви висловлювалися і раніше, наприкінці XIX – у XX ст.

мусять свідчити про давнє джерело чи усне свідчення сучасника подій. Картина виявилася набагато складнішою. Судячи з усього, наші давні колеги незрідка займалися «перепишуванням» (rewriting) історії, не відчуваючи себе фальсифікаторами⁴¹. Зараз чіткіше розрізняють повне переписування, rewriting, та часткові зміни, редагування–розширення–скорочення попередніх свідчень, overwriting. Визнається, що перше частіше трапляється на початку та в закінченні тексту⁴². Враховуючи досягнення такого нового напрямку, як New Philology, який велику увагу приділяє соціальним умовам виникнення текстів, а також матеріальним «носіям» (кодекси, сувої, глиняні таблички, окремі грамоти чи певні збірники...) ⁴³, це явище легко пояснюється саме з матеріальної сторони. «Доточити» сувій, якщо йдеться про античні часи – простіше на початку та закінченні. Те ж стосується кодексів: легше замінити цілі зошити або окремі аркуші, особливо початкові та прикінцеві. Далі, при аналізі дублів нові дані нарративістики, психології та дослідження риторичних засобів давніх письменників показують, що дублі можуть виникати в одного і того ж автора. Напр., що стосується психології – навіть на побутовому рівні будь-яка людина, пишучи і перечитуючи свої чернетки, може «зловити себе» на неумисному дублюванні певних тез. Дублі залишатимуться у тексті, якщо тільки автор буде неухважним, або якщо, навпаки, свідомо поставить собі за мету повторення і застосовуватиме його як риторичний засіб. Складнішим, ніж це уявлялося, виявився аналіз зміни індивідуального стилю. По-перше, стало зрозуміло, що до початку Нового часу стилістичні ознаки змінюються не так залежно від автора, як від самого жанру. Тобто, одна й та ж людина могла писати дуже по-різному в різних жанрах. Отже, те, що вчений відчуває як «текстуальний шов», може вказувати на застосування кількох різних літературних взірців, риторичних засобів, та ін. Скомпліковані й мовні критерії. В аналізі мови,

⁴¹ Власне, це характерне ще для раннього Нового часу, див.: *Толочко А.П.* «История российская» Василия Татищева... Більше того, як показали дослідження у царині соціальної антропології, змінювався навіть усний базовий (міфологічний) наратив та генеалогії предків. Напр.: *Callow Chris*, *Reconstructing the Past in Medieval Iseland // Early Medieval Europe*. – Issue 14 (3). – 2006. – P. 297-324 (esp. p. 300-302).

⁴² *Edenburg Cynthia*, *Rewriting, Overwriting, and Overriding: Techniques of Editorial Revision in the Deuteronomistic History // Words, Ideas, Worlds in the Hebrew Bible: Essays in Honour of Yairah Amit / Eds. F. Polak, et al.* – Sheffield, 2012. – P. 88-101.

⁴³ Див., напр.: *Nichols Stephen G.* Introduction: Philology in a Manuscript Culture // *Speculum*. – Vol. 65. – No 1. – 1990. – P. 1-10; *Wenzel Siegfried*, Reflections on (New) Philology // *Speculum*. – Vol. 65. – No 1. – 1990. – P. 11-18; *Spiegel Gabrielle M.* History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages // *Speculum*. – Vol. 65. – No 1. – 1990. – P. 59-86; *Driscoll M.J.* The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New // *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability, and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature / Ed. Judy Quinn & Emily Lethbridge*. – Odense, 2010. – P. 85-102.

напр., потрібно враховувати таке явище, як архаїзація⁴⁴. Під сумнів поставлена прямолінійна тенденційність (власне, давньослов'янські книжники недвозначно зазначали, що вони вдаються до «критики» і напучування власть імущих...). Надзвичайно складною матерією виявилися колективні ідентичності давнини. Ідентифікація себе з певними групами уявляється тепер не як усталена «субстанційна» прив'язка, а дискретна і мінлива система відносин⁴⁵.

Стосовно методів текстології/текстуальної критики також висловлювалися певні сумніви. Зокрема, обґрунтовані тези, що обмежують дію загальних правил чи уточнюють їх формулювання. Як ми бачили, важливі правила («складних читань», «коротких читань») сформульовані ще у XVIII ст. і базувалися на логіці та здоровому глузді. Правило *lectio difficilior* не враховує простих похибок переписувачів, які можуть виглядати як «складні читання»⁴⁶. Правило *lectio brevior* засноване на уявленні, що переписувачі радше додавали, ніж випускали деталі, і довести його неможливо⁴⁷. На конкретному матеріалі деяких видів пам'яток переконливо продемонстровано, що воно не діє⁴⁸. Щодо генетичної

⁴⁴ Архаїзація заторкнула не тільки мову, а й почерк. На англійському матеріалі XI–XII ст. див.: *Crick Julia*, *Arts of Writing II; Scripts and Scribal Production* // *The Cambridge History of Early Medieval English Literature* / Ed. Clare Lees. – Cambridge, 2012. – P. 50-72. На матеріалі літописному, див., напр.: *Темчин С.Ю.* Место создания Предисловия к «Софийскому временнику» по данным языка // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2012–2013* / Ред. А.М. Молдован, Е.А. Мишина – М., 2013. – С. 152-160.

⁴⁵ Напр., *Curta Florin*, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700 A.D.* [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series. 52]. – Cambridge; New York, 2001. – 463 p.; *Dzino Danijel*, 'Becoming Slav', 'Becoming Croat': New Approaches in the Research of Identities in Post-Roman Illyricum // *Hortus Artium Medievalium*. – 14. – 2008. – P. 195-206; *Geary Patrick J.* *Writing History: Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages* / Ed. by Florin Curta and Cristina Spinei. București-Brăila, 2012. – 325 p. На матеріалі ПВЛ, напр.: *Ведюшкина И.В.* Формы проявления коллективной идентичности в Повести временных лет // *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени*. – М., 2003. – С. 286-310.

⁴⁶ Пор. зауваження Емануела Това: «хотя отрицать разумность этого правила нельзя, многие ученые отдают себе отчет в его проблематичности и непрактичности: оно не учитывает простых ошибок переписчиков». Див.: *Тов Эмануэл*, *Текстология...* – С. 288. Варто додати: це правило також не враховує тенденції до архаїзації.

⁴⁷ *Тов Эмануэл*, *Текстология...* – С. 292. Там само: «1) Логика, лежащая в основе некоторых правил, не внушает доверия... 2) Применение субъективных правил не может сделать объективной оценку разночтений».

⁴⁸ Альберт К. Кларк (1914), вивчаючи промови Цицерона, довів, що у вторинних версіях побутують радше пропуски, ніж додавання. Зауважено у: *Мецгер Брюс М.* *Текстология Нового Завета...* – С. 156. У сучасних дослідженнях важливі спостереження див.: *Van der Meer Michaël N.* *Formation and Reformulation...* – P. 16, 60, 64 та ін.

критики лахманівського плану висловлювалися серйозні генеральні заперечення. Так, Жан Бед'є ще наприкінці XIX ст. писав, що 1) на практиці її застосування призводить до визначення родоводу (і відповідної стеми) з двома гілками джерел⁴⁹; 2) можливою є побудова різних стем на тому ж матеріалі⁵⁰. Джорджо Паскуалі (1932) наголошував, що збіг тривіальних помилок ще не доводить спорідненості рукописів. Крім механічного копіювання, було копіювання «вдумливе», коли переписувачі, напр., виправляли помилки своїх протографів. Відповідно, їхні пізні тексти на позір виглядають «початковішими», ніж безпосередні антиграфи. За наявності насиченої текстуальної традиції незрідко відбувалося «горизонтальне вивірення» і контамінація протографів, що заплутує картину. З інших уточнень, напр., наголошено на тому, що до початкової версії з більшою вірогідністю належатимуть периферійні тексти, ніж ті, що походять з центру, де частіше відбувається уніфікація тексту⁵¹, і т.д.

У сучасних дослідженнях відбулася спеціалізація текстологічних дисциплін⁵², застосовано інтердисциплінарні підходи. Напр., у роботі з перекладними творами уведені експериментальні методи, напрацьовані у сфері translation studies⁵³. Завдяки працям такого напрямку як New Philology цілком «матеріальними причинами» пояснено деякі явища, які

У давньоруських текстах також незрідка вторинні саме скорочення. Досить часто довші версії є початковими. Див., напр., далі про Коротку та Повну палею; аналогічно, початкові читання пропонують Іпатіївська редакція ПВЛ та НПЛмл на співставних ділянках, тоді як у Лаврентіївській редакції ПВЛ вторинні скорочення, і т.п.

⁴⁹ Щоправда, хоча Карл Лакман постулював необхідність повного залучення текстуальної традиції, реально деякі з його видань базувалися на 4-х джерелах, 2–3-х чи навіть на одному. *Меґгер Брюс М.* Текстология Нового Завета... – С. 121-122. Це могло сприяти жорсткому поділу на 2 групи.

⁵⁰ *Меґгер Брюс М.* Текстология Нового Завета... – С. 154. Крім того, лакмановська система не враховувала тривіальні помилки та можливість однакових виправлень в різних писців: Там же... – С. 156.

⁵¹ *Меґгер Брюс М.* Текстология Нового Завета... – С. 168-169.

⁵² Напр., виокремився Form criticism. Див. у: *Stackert Jeffrey*, *Rewriting the Torah...* – Р. 18 та ін. (вказано Text criticism, Source criticism, Form criticism, Redaction criticism). З іншого боку, бачимо заклики до поєднання різних методів: *Hendel Ronald*, *Culture, Memory, and History: Reflections on Method in Biblical Studies* // *Historical Biblical Archaeology and the Future: The New Pragmatism* / Ed. T.E. Levy. – London, 2010. – Р. 251. Розробляються методи комп'ютерного опрацювання, включно, напр., з комп'ютерною фіксацією участі різних переписувачів: *Altman Rochelle I.* *The Illusion of One Writer in Historical Documents and its Effect on Automating Writer Identification*. Стаття мені доступна в електронному варіанті: https://www.academia.edu/1640062/The_Illusion_of_One_Writer_in_Historical_Documents_and_its_Effect_on_Automating_Writer_Identification

⁵³ Порівняння з практиками сучасних перекладачів дозволяє точніше розуміти процес перекладення давніх текстів: *Van der Louw Theo A.W.* *Transformations in the Septuagint. Towards an Interaction of Septuagint Studies and Translation Studies*. – Leuven, 2007. – 409 s.

раніше приймали за свідому переробку та залучення древніх джерел. Як уже відзначено, цей напрямок велику увагу приділяє матеріальним носіям та функціонуванню текстів у реальному середовищі. Підкреслюється, що надто довго текстами та їх версіями, свідками оперували як ідеальними абстракціями, і прийшов час знову повернутися до матеріальної сторони. Зокрема, повторюся, переробка на початку тексту пояснюється можливістю легко замінити початкові зошити кодексу. Інколи окремі аркуші чи цілі зошити губилися, їх потрібно було поновлювати. Внаслідок коригування цих механічних вад доходило до повного переписування (rewriting), а цей процес передбачає суттєву зміну текстів. З цієї точки зору, припущення про збереження давніх версій, й особливо – «викидання» якогось документу, а потім «вставляння» його ж через півстоліття або століття-два в ту ж компіляцію виглядають непереконливими. При ґрунтовному переробленні старший текст, як правило, знищувався. Відповідно, він міг випадково зберегтися у якомусь давньому збірнику включно з рештою старого змісту, але не на вирваних аркушах. Надзвичайно сумнівним для давньоруського часу виглядає довге функціонування окремих «повістей» чи окремих зошитів. Визнано, що вивчення середньовічних текстів має включати студії їх побутування у збірниках, оскільки це типова для середньовіччя форма⁵⁴.

В історії текстології спостерігається кілька коливань від відстороненого строго формального (у негативній оцінці Д.С. Ліхачова – «механістичного») підраховування вузлів різночитань до вибору початкових-вторинних варіантів з опертям на інтуїцію та індивідуальні рішення дослідника⁵⁵. Напр., до стематичного аналізу Карла Лахмана та ін. додано статистичний складний метод оцінки варіантів, заснований на калькуляціях, який запропонував Дон Анрі Квентін (1926) – так зване «порівняння по три»⁵⁶. У наш час застосовують різні напрямки. Очевидно

⁵⁴ Див., напр.: Driscoll M.J. The Words on the Page: Thoughts on Philology...; Veder William R. Literature as Kaleidoscope. The Structure of Slavic "Četii sborniki" // Semantic Analyses of Literate Texts. – Leiden, 1999. – S. 599-609.

⁵⁵ Див., напр.: «...в текстологии (называемой одними людьми искусством, другими – наукой) интуитивное проникновение в скрытые смыслы, лежащие в основе отличающихся друг от друга текстов, столь же важно, как и информация, полученная благодаря недавним находкам...»; «Мы считаем, что в первую очередь при попытке установить наиболее подходящее к контексту чтение текстолог должен использовать здравый смысл. Хотя, конечно, абстрактные правила тоже иногда полезны». Тов Эмануэл, Текстология... – С. 15, 281-282. Міркування про те, що навчити бути текстологом – те ж, що навчити стати поетом: Мецгер Брюс М. Текстология Нового Завета... – С. 207, 215.

⁵⁶ Кожне читання аналізується окремо, беруться рукописи (групи) по три, А В С, і простою більшістю вирішується А + В не=С, А + С не =В, і т. д. Врешті-решт вимальовується загальна картина, яка мусить виявити початкові варіанти. Метод надзвичайно трудомісткий, зараз застосовується у роботах Т.В. Гімона та ін.

потрібні і калькуляції та вимальовування стем, але важлива також інтуїція, талант і вміння робити правильний вибір. Навіть за наявності кількох тисяч списків незрідко трапляється ситуація, коли читання найдавніших з них важко прив'язати до певної групи чи сім'ї рукописів і вивести з інших версій. У вузлах різночитань чіткіше розрізняють більшу чи меншу вірогідність помилок, враховують не тільки їх наслідування, а й навпаки, можливість виправлення при копіюванні. Так, цілком імовірними є збіги вторинних тривіальних читань у різних переписувачів, однакові нескладні виправлення з контексту, пропуски, і не лише гаплографічні. Однак рідкісні доповнення – набагато менш вірогідні⁵⁷, а створення великого додаткового фрагменту незалежно різними переписувачами – практично виключене. Статистика різночитань і стем є підсобними засобами вченого. Матеріал, як правило, дуже об'ємний, втримати усе в голові неможливо, текстологічне вивірення триває довго: за умов великого обсягу тексту та наявності значної рукописної традиції – кілька місяців чи навіть років. Крім усього іншого, нормальною якістю людської психіки є зміна фокусу, переключення. Тобто, усі статистичні методи, стем та ін. – це «підпорки», які дозволяють точніше фіксувати текстологічну картину. Вони слугують для того, аби подолати вибірковість уваги дослідника (текстологи тільки люди) та небажану непослідовність.

Загалом, із великої кількості методів текстології/текстуальної критики, незважаючи на певні застереження, у кожній конкретній ситуації вдається вибрати ті чи інші, які стають «робочими»⁵⁸. Натомість методи «літературної критики», напрацьовані у XVII–XIX ст., хоча й за відсутністю інших залишаються основними, однак їх застосування обмежене розумінням складної природи середньовічних текстів. Дещо спрощуючи: вони можуть вказувати на перероблення «спільного протографа» і працю *кількох* авторів, а можуть виявляти ознаки праці *одного і того ж* книжника. Особливо якщо йдеться про появу тексту, заснованого на різних літературних моделях, або тривалу роботу автора над текстом (кілька місяців, кілька років, за такий час можуть змінюватися політичні обставини, літературні уподобання, ймовірні великі перерви у роботі й повернення до недописаного матеріалу). Неузгодження у подібних

⁵⁷ Проте повністю не виключені. Писці могли застосувати вирази чи окремі рідкісні лексеми зі спільного фонду тодішньої книжності, а сучасний дослідник, на жаль, не має вичерпного уявлення про коло читання давніх авторів.

⁵⁸ Див.: «Все эти критические замечания касаются лишь *применения* текстологических правил. Они не подразумевают, что такие правила вообще некорректны или д.б. отвергнуты, но скорее, предполагают, что их следует использовать весьма ограниченно и с полным пониманием их субъективного характера». *Тов Эмануэл*, *Текстология...* – С. 293.

текстах не дають підстав для реконструкції раніших протографів⁵⁹, хоча мають ті ж ознаки, що й текст, написаний кількома авторами. Назагал, опертя на одного свідка тексту не дає достовірної інформації⁶⁰. Методи літературної критики виступають, якщо можна так висловитися, як «половинчаті», оскільки одні й ті ж характеристики можна витлумачити діаметрально протилежно.

За таких умов саме залучення порівняльного матеріалу компенсує амбівалентність характеристик і дає можливість з'ясувати точне значення тієї чи іншої ознаки. Існує нагальна потреба зміни ситуації аналізу «одного свідка тексту» на дослідження принаймні «двох», а краще – «трьох свідків». Розширення сфери текстуальної критики і звуження сфери «літературної критики» іноді можливе завдяки новим знахідкам. Напр., так сталося у біблійних студіях завдяки кумранським сувоям. Було знайдено давньоєврейські тексти, близькі до версій, відображених у Септуагінті, Самаритянській біблій, та інші, відмінні від канонічного Масоретського тексту. Паралельний матеріал підтвердив певні здогади вчених, від інших вони були змушені відмовитися⁶¹. На щастя, і для ранніх київських літописів такі «другі-треті свідки» існують. Для ПВЛ та НПЛмл це хронографічні тексти, фрагменти яких рясно інтерполювали літописці. Частину з них дослідники уже залучали, але системне ретельне вивчення на новому етапі дає змогу суттєво скоригувати, а іноді – заперечити попередні висновки. Для Київського літописного зводу,

⁵⁹ Див., напр.: *Clines David J.A. Source Analysis. Putting Source Criticism in its Place: The Flood Story as a Test Case.* Стаття доступна мені в електронній версії: https://www.academia.edu/2253331/Source_Criticism_Putting_Source_Criticism_in_its_Place_The_Flood_Story_as_a_Test_Case Цікаве зауваження щодо намагань учених «проникнути» за наявний текст і побачити за його специфікою «редактора» замість вивчати саме те, що автор задумував сказати. «Now I suggest that a focus on the redactor's work (usually elided from discussions of source analysis) tends to call into question an analysis of sources, and to turn the redactor into an author in his own right». Там же. – Р. 7-8.

⁶⁰ Це безпосередньо стосується шахматовського методу аналізу літописання. Про вади методики писали різні вчені, і шахматовського напряму, і його критики. Напр., Яков С. Лур'є зазначав те, що відсутність порівняльного матеріалу в текстах найдавнішого періоду змушувала О.О. Шахматова будувати свої міркування на здогадах: *Лурье Я.С. О шахматовской методике исследования летописных сводов // Источниковедение отечественной истории. 1975 г. – М., 1976. – С. 97-107.* С.О. Бугославський писав, що «кон'єктуральна критика» заснована на одному свідкові і протиставляв її «нормальній» критиці тексту. *Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. – Т. 1: Повесть временных лет / Сост. Ю.А. Артамонов – М., 2006. – С. 61.*

⁶¹ Див., *Тов Эмануэл, Текстология...* – С. 299. Напр., вже точно відомо, що відхилення у Септуагінті від Масоретської версії треба пояснювати не так проявом активності перекладачів, як наявністю певної кількості варіативних, не цілком тотожних одна одній версій давньоєврейських біблійних книг, що функціонували до усталення канона.

збереженого в Іпатіївському літописі, це блоки спільного тексту з Лаврентіївським літописом і знов таки різноманітні хронографічні твори. Отже, я застосовую методи текстуальної критики з елементами «літературної критики» тексту. Область останньої максимально звужена завдяки наявному порівняльному матеріалу, коли різні версії літописів, хронік та хронографів виступають контрольними текстами.

1.2 Історіографія дослідження

У цій найтрадиційнішій частині книги викладено загальну історіографічну картину і подано короткий опис джерел. Приступаючи до докладного огляду, необхідно зробити кілька уточнень. В історіографічному нарисі йтиметься переважно про вивчення хронографічної складової ПВЛ та спроб реконструкції попередніх щодо неї компіляцій, зокрема, Початкового зводу, а також виникнення ідеї «Хронографа по великому ізложенію». Ці пам'ятки, реальні та гіпотетичні, датуються в історичній літературі серединою XI – початком XII ст. У книжці розглядаються також проблеми укладення Київського зводу початку XIII ст. Втім, проблеми київського літописання XII – початку XIII ст. докладно викладені у недавніх монографіях Віри Ю. Франчук, Петра П. Толочка, Миколи Ф. Котляра⁶², що звільняє від необхідності повторювати вже досліджені речі, питання ж співвідношення Лаврентіївського та Іпатіївського зводів за XII ст. доцільно розглядати у відповідному розділі 3-ї глави. Натомість вплив на Київський звід хронографічних джерел практично не досліджений. Що стосується корпусу джерел загалом, уся книга є джерелознавчою за спрямуванням, але для введення читача в проблематику справи зроблено невеликі огляди. Вони стосуються літописних зводів, а також хронік та ін. творів, що стали складовими хронографів (Александрії, Слів Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського). Крім того, я коротко зупинюся на власне головних хронографічних компіляціях, починаючи від Іудейського хронографа і закінчуючи Еллінським літописцем 2-ї редакції.

Передовсім, як виникло власне поняття про хронографічну складову літописання? На досить ранньому етапі вивчення літописних зводів, напочатку XIX ст., довідалися, що «Нестор», як традиційно називали укладача ПВЛ, використовував візантійські хроніки. Щоправда, перші дослідники діяли, що називається, навмання і загальна картина вима-

⁶² Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. – К., 1986. – 184 с.; Толочко П.П. Русские летописи и летописцы...; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. ...

льовувалася розпливчато. Залишалося навіть невідомим, йдеться про давньоруські переклади чи про грецькі оригінали⁶³. Зважаючи на тодішній обмежений обсяг інформації про слов'янські історичні твори та далеко неповний корпус виданих грецьких текстів, перш за все вловили подібність до Хроніки Георгія Синкела⁶⁴. Про запозичення писав уже Август-Людвіг Шльоцер⁶⁵. Незабаром відшукали ближче джерело, яке виявилось головним хронографічним джерелом ПВЛ – Хроніку Георгія Амартола. Павло М. Строев оприлюднив уривки твору «Георгія-мніха грішника» з «Временника Нестора» (тобто, ПВЛ)⁶⁶, незабаром їх було передруковано у додатках до 1-го видання 1-го тому «Полного собрания русских летописей»⁶⁷. Тоді ж стало відомо про паралелі до «Літописця вскорі» патріарха Нікифора⁶⁸. З'ясувалося, що давньоруські книжники здебільшого не володіли грецькою чи, принаймні, використовували у писаннях уже перекладені твори. Поступово стали виявлятися інші джерела Початкового літопису. Скажімо, в середині XIX ст. звернули увагу на Архівський хронограф і текст Хроніки Іоанна Малали у ньому⁶⁹. Етапною була праця Андрія Н. Попова 1860-х рр. Хоча його книга «Обзор хронографов русской редакции» не пов'язана з проблемами літописання, у ній на той час були вичерпно зібрані та систематизовані відомості про давньоруські хронографічні компіляції – Еллінський літописець, «Русский хронограф» та ін. На рубежі XIX–XX ст. зусиллями двох видатних

⁶³ Див. у А.-Л. Шльоцера: «разумел ли греческий язык... сего я не знаю», *Шлёцер А.-Л.* Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке, сличенные, переведенные и объясненные А.-Л. Шлёцером. – Ч. 1 / Пер. Дм. Языков. – СПб., 1809. – С. к.

⁶⁴ Огляд початку історії вивчення хронік див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 2: Греческий текст «Продолжения Амартола». Исследование. – Пг., 1922. – С. 117-119; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – М., 2009. – С. 20-21.

⁶⁵ А.-Л. Шлецер намагався співставляти текст Початкового літопису та Хроніки Георгія Синкела, Пасхальної хроніки та Кедріна. *Шлёцер А.-Л.* Нестор. Русские летописи... – С. XXIII, .зї-її., .к.–ка та ін.

⁶⁶ *Строев П.М.* О византийском источнике Нестора // Труды и летописи ОИДР. – 1828. – Ч. 4. – Кн. 1. – С. 171-173.

⁶⁷ ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. – С. 239-246.

⁶⁸ Згадуючи про звернення у Початковому літописі до «Літописця вскорі», П.М. Строев зробив поклик на доповідь М.А. Полевого 1826 р.: *Строев П.М.* О византийском источнике... – С. 172.

⁶⁹ Архівський хронограф – нині відомий як Архівський список Іудейського хронографа (див. далі). Перші три уривки з цієї компіляції опублікував Костянтин Ф. Калайдович (*Калайдович К.Ф.* Иоанн экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и XI столетий. – М., 1824. – 236 с.), але в цілому її почали аналізувати дещо пізніше. Див.: *Оболенский М.А.* Предисловие // Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 гг.). – М., 1851. – С. I-LX.

учених, О.О. Шахматова та В.М. Істріна, виникли концепції Початкового літописного зводу і «Хронографа по великому ізложенію» (далі: ХВІ). Так два різновиди історіописання давньоруської доби – хронографи та літописи – поєдналися іще тісніше.

Слід підкреслити, взаємини обох видів історієписання було реконструйовано ще до повного обстеження кола історичних творів давньоруських книжників. Це досить вдалі, з огляду на тривалість наукових конструкцій, спроби віднайти пункт відліку, певну реальну або віртуальну пам'ятку, від якої «усе почалося». Щодо літописання, такою став Початковий звід, укладення якого традиційно датують 1-ю половиною 1090-х років. Для кола хронографії аналогічну роль виконує ХВІ, віднесений до середини або 2-ї половини XI ст. Обидві пам'ятки є ідеальними, реальних таких текстів не існує, хоча поняття про них настільки усталилися в науковій спільноті, що про це іноді доводиться нагадувати.

Реконструйовані компіляції мусили пояснювати спостереження над подібностями та розбіжностями низки доволі ранніх текстів. Якщо у центрі уваги В.М. Істріна стояли твори хронографічні, О.О. Шахматов переймався переважно реконструкцією літописарської праці давньоруських книжників. Зокрема, для В.М. Істріна припущення про перший хронограф було покликане пояснити взаємини Толкової й Повної хронографічної палей, Літописця Еллінського та Римського, та деяких інших збірників, і лише в останню чергу – літопису. У загальному вигляді схема була такою: ХВІ виконував роль ядра абсолютної більшості пізніших хронографічних компіляцій і частково вплинув на укладача ПВЛ. Припускалося, що до тексту літопису запозичено включення з цього хронографа. Для О.О. Шахматова гіпотеза Початкового зводу 1090-х років пояснювала, передусім, численні спільні місця і розбіжності двох ранніх зводів, що дійшли до нас – ПВЛ та НПЛмл. Вона мусила обґрунтувати схему походження й видозмін початкового літописання, і взаємини з першим хронографом та палеями лише ще раз підтверджували виведену схему. На загал, на роль «початкових» текстів гіпотетичні пам'ятки обрано внаслідок незавершеності й недовершеності історії вивчення давньоруських творів історичного жанру. Зупинімося на цьому детальніше, враховуючи обидва види історієписання Русі: літописи та хронографію.

1.2.a Літописи: виникнення концепції Початкового зводу і пов'язання його з Хронографом. Початкові уявлення про літописи доводиться кваліфікувати як асистемні. У XVIII ст. зібрані численні рукописні списки XIV–XVII ст., віддалені від часу укладення зводів (XI–XVI ст.) на кілька десятків або навіть кілька сотень років⁷⁰. Колекція

⁷⁰ На літописних зводах це досить добре видно, особливо якщо зберігся запис про час копіювання. Тоді з'ясовується, що у зводі оповідається про події від легендарних

поповнювалася і в XIX ст.⁷¹ Спроби видання були випадковими й залежали від меценатства імператорів та вельмож-покровителів «наук и словесности»⁷². Пізні зводи нерідко йшли у друк перед ранніми. Останнє, в принципі, річ звичайна. Якщо текстуальні взаємини вичерпно не досліджені, складно, іноді неможливо виділити з наявних версій ранні. Крім того, текстологи мають тенденцію покладатися на принцип «повноти» і «справності» тексту, а такій умові часто краще відповідають саме пізні версії. Не зважаючи на це, вчені не могли не зауважити одночасно і великої подібності, і суттєвих розбіжностей початкової частини більшості літописів, де описувалася історія Русі від легендарних часів до 2-ї половини XI ст.

Дослідники XVIII–XIX ст. робили акцент на автобіографічних ремарках літописців. При класифікаціях із літописних збірок намагалися виокремити «временники», авторські чи «обласні» (місцеві, незагальноруські) літописи⁷³. Власне, на позначення «временникъ» натрапили у передмові

часів та IX–X ст., виклад доведений до XIII або початку XIV ст., а переписаний літопис у XV або XVI ст. ... Така картина звична не лише для давньослов'янської рукописної традиції. Оригінали збережені не так часто. Частіше оригінал втрачений і текст дійшов у копіях (набагато) пізнішого часу.

⁷¹ І навіть у XX ст. Напр., Арсеній М. Насонов увів у науковий обіг Московський літописний звід XV ст. Зрозуміло, у 2-й половині XIX–XX ст. особливо багато знаходили пізніх зводів, загалом число списків літописів зараз нараховує кілька тисяч. Однак романтична доба археографічних розшуків і значних знахідок припадає на раніший період XVIII – 1-ї половини XIX ст. В Археографічну комісію, що почала працювати у 1834 р., передано 168 відомих списків рукописів; 53 з них включали «Временник Нестора», тобто, ПВЛ: *Берединов Я.И.* Предисловие к Полному собранию русских летописей // ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. – С. IV; *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей // *Лихачев Д.С.* Текстология... – С. 729. *Толочко А.П.* «История российская» Василия Татищева... – С. 18, 50-101.

⁷² Це унаочнює додаток «Основные издания летописей XVIII–XIX вв.» до: *Бобров А.Г.* Принципы издания... – С. 745-748. Літописні тексти у XVIII – 30-х років XIX ст. видавалися у такій послідовності (мною виділені курсивом пізні): Радзивілівський / Кенигсбергський (1767), *Никонівський* (1767, 1768, 1786, 1788, 1789, 1790, 1791, 1792), *Лицевий звід* (частково, 1769, 1772, 1774), *Степенна книга* (1775), Синодальний список НПЛ (старша редакція, 1781, перевид. 1819), *Устюжський літописний звід* – *Архангелогородський літописець* (1781), *Типографський літопис* (1784), Академічний список НПЛ (молодшої редакції, 1786), «*Руский времянник*» (1790, 1820), *Львовський літопис* (1792), *Воскресенський* (1793), *Новгородський Уваровський* (1795), *Лаврентіївський* (1804–1811, 1824), *Софійський временник* – *Софійський I літопис* (1820, 1821), *Супрасльський: Короткі Новгородський літописець та Київський літопис* (1836), *Псковський літопис* (1837).

⁷³ Напр.: ПСРЛ. – Т. 1. – СПб., 1846. – С. VIII.

одного із середньовічних книжників⁷⁴. Серед літописів найраніше на нього натрапляємо у передмові до НПЛмл. Появою своєю воно, не виключено, завдячує давньослов'янському перекладу «Временника» Амартола⁷⁵.

За традицією, що, як показав О.П. Толочко, йде від київської школи XVII ст., перший літопис – те, що ми нині називаємо ПВЛ – атрибутували Нестору. Ім'я літописця знаходили у Києво-Печерському патерику та поодиноких списках зводів⁷⁶. ПВЛ була явно авторською: мала недаване Введення зі спробами осмислення процесу історіописання, починаючи від назви «Се повести временныхъ лѣтъ» і далі («нѣции не-смыслении сказаютъ», та ін.). Автобіографічні ремарки у тексті річних статей спонукали шукати її автора чи укладача. Відповідно, звід визначили як «Временник Нестора».

Іще на початку позаминулого століття вчені усвідомили наявність чималої кількості незбіжностей у списках літопису. Намагаючись виправити помилки давніх копіїстів, вони працювали над реконструкцією оригіналу. Так, уже А.-Л. Шльоцер намагався відтворити придатну для перекладу версію на досить репрезентативній базі текстів, залучивши понад 10 списків початкового літопису. Але він обирав «початковий» варіант на свій розсуд, елімінуючи «порчи» та «вставки» «списчиков» цілком безсистемно⁷⁷. Спроби А.-Л. Шльоцера створити «очищений текст» врешті-решт визнано невдалими, однак ідея «очищення» літопису від «вставок» залишила глибокий слід. Тим більше, що око історика і текстолога легко вловлювало суперечливі повідомлення й переривання викладу, підживлюючи думки про якесь раннє ядро.

Існував ще один «авторський» звід, який у 20-х роках XIX ст. отримав назву «Софійського временника». Особливого значення він набув тому, що має Передмову – руки іншого літописця, ніж Нестор⁷⁸. Під цим

⁷⁴ Воно зустрічається в повних списках НПЛмл, Софійському I літописі та ін., див. нижче.

⁷⁵ Сучасні дослідження Передмови НПЛмл та її запозичень із Хроніки Амартола: Фоллин С. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду // Ruthenica. – Т. 7. – К., 2008. – С. 140-153.

⁷⁶ Див. Tolochko Oleksiy, On 'Nestor the Chronicler' // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 29, no. 1-4. – 2007. – Р. 31-59. Згадку Нестора бачимо лише в одному основному списку ПВЛ, Хлебніковському.

⁷⁷ Див. у вступі: «...часто находил я настоящее чтение в одном каком-нибудь списке, который в прочем принадлежал к дурнейшим» (курсив мій – Т.В.); «Нестора нельзя было перевести, не очистя его прежде». Шлёцер А.-Л. Нестор. Русские летописи... – С. XIV, XX.

⁷⁸ Строев П.М. Софийский временник, или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч. 1. – М., 1820. – С. XII-XIII. Між іншим, наявність передмови багато в чому обумовила визнання важливості новгородсько-софійських зводів. Проте вже у передмові до

«временником», з певними варіаціями у поглядах, розуміли НПЛмл та Софійський І літописи, а також новгородсько-софійські зводи загалом або їх реконструйовані «спільні протографи»⁷⁹. Чому не НПЛ, а Софійський І став репрезентантом усієї новгородсько-софійської групи і дав назву «Софійський временник», тут маємо справу з більшою кількістю та кращою доступністю копій Софійського І літопису⁸⁰, а також випадковим вибором видавців. НПЛ спершу виданий за списками Синодальним та Академічним, у яких втрачено початок⁸¹ і які, відповідно, не мали передмови укладача, а Софійський І опублікований разом з передмовою вже у 1820–1821 рр.⁸² Через 20 років, у виданні НПЛ із серії ПСРЛ відзначено, що назва «временник» та передмова наявні в Комісійному списку, й отже, походять з НПЛмл⁸³. Однак назва встигла закріпитися і побутує досі⁸⁴.

коментарів на «Нестора» А.-Л. Шльоцера Йозеф Добровський розділив списки літописів на 8 груп. Софійський временник, як він уважав, належав до редакції АА – найближчої до оригіналу А (Ur-Text) «Нестора». *Dobrowsky J. Wie soll Nestors Chronik aus so mancherlei Recensionen des Textes, die in Handschriften zu finden sind, rein hergestellt werden // Müller J. Altrussische Geschichte nach Nestor. – Berlin, 1812. – S. 32; Відзначено у: Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования... – С. 79-81.*

⁷⁹ Оцінка новгородсько-софійських літописів у ранній російській історіографії була одним із складних вузлів суперечок. В одну гілку об'єднував новгородські зводи та «Софійський временник» О.О. Шахматов. Див. вже у першій його лекції: *Шахматов А.А. О сочинениях преподобного Нестора (первая пробная лекция на заседании историко-филологического факультета Московского университета 1 марта 1890 г.) // Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб., 2003. – С. 465-475.* Тут О.О. Шахматов ішов за Йосифом П. Сеніговим та деякими іншими вченими. Див.: *Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – СПб., 1885. – 125 с.* Звичайно, практикували й інший підхід (напр.: *Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч. 1: Источники русской истории. – СПб., 1864. – С. 59-72, 91-95; новгородські літописи та Софійський временник учений розглянув у різних главах).* Зараз Софійський І літопис вважають пізнім контамінованим зводом XV ст., де використано новгородські, суздальсько-московські та південно-руські версії літописів.

⁸⁰ Списків НПЛмл з передмовою відомо тільки два: Комісійний XV ст. та неповний Троїцький XVI ст. (не враховано пізні копії XVIII–XIX ст. з Академічного, у якому передмову втрачено).

⁸¹ Синодальний починається від середини статті 1016 р., Академічний – з 945 р. Див.: *Летописец Новгородский, начинающийся от 6525 / 1017 году и кончающийся 6860 / 1352 годом. – М., 1781 [репринт: М., 1819]. – 176 с.; Новгородский летописец, начинающийся от 946 и продолжающийся до 1441 года // Продолжение Древней Российской Вивлиофики. – СПб., 1786. – Ч. 2. – 471 с.* Див. *Боброев А.Г. Принципы издания древнерусских летописей // Лихачев Д.С. Текстология... – С. 722-723.*

⁸² *Строев П.М. Софийский временник... – Ч. 1. – М., 1820; Там же. – Ч. 2. – М., 1821.*

⁸³ ПСРЛ. – Т. 3: Новгородские летописи. – СПб., 1841. – С. VII; *Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т. 5. – М., 1857. – С. 332.* Пор. у НПЛмл: «Временникъ, еже есть нарицается лѣтописание». Новгородская первая

Загадкою було і співвідношення «Временника Нестора» та «Софійського временника». Ці зводи місцями збігаються, а місцями різко відрізняються, і при тому наявні в давніх рукописах. Через розбіжності, виникала проблема: було абсолютно незрозуміло, якому з літописів можна довіряти і де збереглася вихідна версія. У такій ситуації дослідники мали або реконструювати процес *переробки* в якомусь із «ізводів», або шукати раніший пункт, коли вони *розійшлися*. Відмінності між цими двома схемами трансмісії й відповідно, уявленнями про процес раннього літописання, не зважаючи на позірну подібність, досить значні. У першому випадку один із текстів зроблений на основі іншого і є похідним. У другому – вони обидва відгалуджуються від ранішого спільного протографа.

На час видання перших томів серії «Полного собрания русских летописей» у 40-х років XIX ст. визначили такі «ізводи»: давній або «Временник Нестора» (зараз ПВЛ), середній або «Софійський временник» (новгородсько-софійські зводи) та новий (Никонівський чи «Патріарший» літопис). Озвучив цю дещо спрощену, з огляду на обсяг виданих на той час списків⁸⁵, ідею видавець шести томів першого видання ПСРЛ Яків І. Бередніков. Вона увійшла у передмову до першого тому серії (1846 р.) і стала програмною⁸⁶. Інколи покликаються на

летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 103 (далі поклики на це видання: Новг.І).

⁸⁴ Див., напр.: Сухомлинов М.И. О древней русской летописи... – С. 13-14; Бобров А.Г. Принципы издания... – С. 726.

⁸⁵ У цій схемі, зокрема, не враховано вплив на пізні літописи південно-руських зводів Іпатіївської групи (відомі на той час Софійський І, Воскресенський, Густинський); майже не брався до уваги виданий у серії ПСРЛ власне Іпатіївський літопис; «новий ізвод» репрезентований лише Никонівським літописом, який не є єдиним представником цієї надзвичайно строкатої групи пізніх зводів... А головне, новгородські та софійські літописи «злилися» в єдиний ізвод, тоді як і традиція вивчення цієї групи є неоднозначною. Взаємини в ній надзвичайно складні, неоднорідні в різних частинах зводів. Напр., НПЛмл у статтях за IX–XIII ст. є джерелом Софійського І, тоді як у статтях за XIV–XV ст. Софійський І часом відображає раніший зріз літописної роботи.

⁸⁶ ПСРЛ. – Т. 1. – СПб., 1846. – С. IV, XVII–XVIII. 1-й том 1-го видання ПСРЛ був виданий пізніше за 2-3 тт., тобто, ми маємо справу із систематизацією наявного матеріалу. До речі, Я.І. Береднікову ми зобов'язані й усталенням деяких стандартів сприйняття інших літописів. Напр., тому, що у записях за XII ст. Лаврентіївський звід вважають скороченням Іпатіївського. Пор.: «Лаврентиевский список, кроме Временника Нестора, вполне помещенного в первых его тетрадах... и окончания, содержащего в себе сказание о Суздальском и других Северных княжествах, есть та же сокращенная Ипатьевская летопись». Див.: ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1843. – С. VIII. Завдяки дослідженню Варвари Г. Вовіної-Лебедевої стало відомо, що ідея з'явилася в Я.І. Береднікова ще до початку видання ПСРЛ, і ґрунтувалася на детальному порівнянні 53 списків «слово в слово». Дослідниця навела лист вченого від 9.08.1839 тодішньому

Протоколи Археографічної комісії⁸⁷, але насправді ідея Я.І. Береднікова не залишилася у запорошених протоколах й отримала набагато більше поширення⁸⁸. Вже в Михайла І. Сухомлінова (1856) поділ на гілки літописання став подрібненим і ближчим до сучасного⁸⁹. Однак тричленна схема Я.І. Береднікова залишилася. Почасти тому, що не мала заміни у передмовах до наступних видань ПСРЛ. (У перевиданні перших двох томів 1871–1872 рр. відсутня загальна схема укладення літописних зводів; Афанасій Ф. Бичков у передмові обмежився лише порівнянням Лаврентіївської та Іпатіївської групи списків⁹⁰). Почасти ж власне завдяки своїй простоті – для мисленнєвих операцій взагалі надзвичайно ефективним є число три. Можливо, далі, ускладнюючись, схема продовжувала б функціонувати. Однак знайшовся дослідник, який повернув співвідношення «давнього» та «середнього» ізводів і зробив «середній» новгородський давнішим, а «давній» київський – молодшим. Ця людина – О.О. Шахматов⁹¹.

В усіх працях ученого, починаючи від його випробувальної лекції як приват-доцента у Московському університеті 1890 р., генеральною ідеєю

міністру народної освіти Платону А. Ширінському-Шихматову: *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования... – С. 127.

⁸⁷ Бобров А.Г. Принципы издания... – С. 729.

⁸⁸ Між іншим, відголоски конструктів Я.І. Береднікова відчувуються ще у промовах Михайла Д. Приселкова з приводу нового видання ПСРЛ у 1936 р. (через дев'яносто років!): «особого... издания в виде 4-х редакций: древний Нестор, средний Нестор, новый Нестор и Нестор сокращенный». Див.: *Вовина-Лебедева В.Г.* Н.Ф. Лавров, А.Н. Насонов, М.Д. Приселков и группа по изданию русских летописей 1936 г. // *Летописи и хроники*. 2008. – М.; СПб., 2008. – С. 291-292.

⁸⁹ М.І. Сухомлінов виділяв Лаврентіївський, Іпатіївський та Кенігсбергський (Радзивілівський) списки, у давній частині дуже сходині (оскільки вони містять ПВЛ), потім новгородські зводи, ще далі Софійський, Воскресенський, Никонівський і пізніші літописи, укладені під впливом Лаврентіївського, новгородських та південноруських. *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи... – С. 6–8.

⁹⁰ ПСРЛ. – Т. 1: Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб., 1872. – 575 с.

⁹¹ О.О. Шахматов починав працювати у 1890-х роках. Варто, мабуть, зауважити збіг обставин, що сприяв його пошукам. У 1888 р. з'явилося нове видання НПЛ, яке стало подією в науковому житті, оскільки включило, нарешті, ранні статті літопису. Це композитний текст: початкові зошити, до статті 1016 р., що відсутні у старшому Синодальному списку НПЛ, відновлено за Комісійним та Толстовським списками. Раніше двічі видавався Синодальний список (1781, 1819), або композитний текст (але лише з 1016 р.: ПСРЛ. – Т. 3. – СПб., 1841), та Академічний список НПЛмл (1786), що розпочинається записами 946 р. Крім того, до 1890 г. накопичено чималий обсяг знань про новгородсько-софійські зводи. Напр., у праці І.П. Сенігова 1885 р. зроблене повне порівняння варіантів у списках старшої та молодшої редакцій НПЛ, проаналізовані додаткові й редаговані новгородські відомості пізньосередньовічних літописів, спростовано гіпотезу про прямолінійну тенденційність новгородських книжників (*Сенигов И.П.* О древнейшем летописном своде...).

було те, що НПЛмл раніша за ПВЛ. Новгородські літописи йому завжди видавалися автентичнішим свідком. Ймовірно, так позначилося загальне для багатьох русистів переконання у більшій документальності новгородських літописів і більшій «літературності» (від чого недалеко до «переробленості») літописів київських. Проте поштовхом таких міркувань стало те, що виклад, подібний до ПВЛ, уривається в усіх новгородських зводах на 1074 р.⁹² Спершу О.О. Шахматов зробив цілком несофістиковане припущення – що близько цього часу й укладено більш ранній літописний звіт, тоді як ПВЛ очевидно доведена до 1110-х років.

О.О. Шахматов шукав і знаходив пункт *розходження* ранніх зводів, але в ході його досліджень пункт цей дещо «дематеріалізувався». У 1-й випробувальній лекції 1890 р. молодий приват-доцент стверджував, що «перша редакція» ПВЛ⁹³ дійшла у новгородських літописах і доведена до 1074 р. Малися на увазі звичайні матеріальні списки НПЛ⁹⁴. У праці 1897 р., відштовхуючись від ідей свого попередника в царині вивчення НПЛ та новгородсько-софійських літописів Івана П. Сенігова, і не погоджуючись з дослідником, який вкотре намагався розв'язати проблему загадкового старшого Синодального рукопису НПЛ, О.О. Шахматов оприлюднив ідею Початкового зводу⁹⁵. Синодальний список справді був загадкою: у ньому відсутні перші 16 зошитів – він починається одразу з битви Ярослава Мудрого зі Святополком 1016 р. і частково збігається із «середнім ізводом», «Софійським временником». І.П. Сенігов припускав, що втрачена частина вміщувала початок давнього «Софійського временника», а зошити загублені порівняно пізно⁹⁶. О.О. Шахматов відкинув цю гіпотезу й запропонував інше рішення: зошити були втрачені вже у XIII ст., Софійський временник зберігся не в Синодальному, а у НПЛмл⁹⁷,

⁹² З цього року в НПЛмл починаються лапідарні записи, подібні до НПЛ старшої редакції, кардинально відмінні від ПВЛ. Це явище відобразилося й на інших новгородсько-софійських зводах. Про компонування статей НПЛмл 1016–1115 рр. див., напр.: Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica*. – Т. XI. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – Р. 5-35.

⁹³ Цей конструкт зараз позабутий. Щодо застарілої термінології див. вище.

⁹⁴ Див.: Шахматов А.А. О сочинениях преподобного Нестора... – С. 468.

⁹⁵ Шахматов А.А. О начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. – 1897. – Кн. 3. – С. 1-58 [перевидане у: Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб., 2003. – С. 31-70].

⁹⁶ Сенігов І.П. О древнейшем летописном своде... Мався на увазі не реальний Софійський І літопис, а ідеальний «протограф».

⁹⁷ Для О.О. Шахматова був закритий простий шлях оголосити найдавнішим текстом пергаменний Синодальний список НПЛ старшої редакції: він прийняв і розвинув аргументацію Ізмаїла І. Срезневського та Миколи І. Костомарова щодо того, що записи Синодального за XI ст. є скороченою версією, і вважав, що йдеться про переробку ПВЛ. Див.: Срезневский И.И. Исследования о летописях новгородских // Известия Академии

але тут таки захований і Початковий звід! Нібито у 1220-х роках новгородський книжник, намагаючись відновити втрачені статті літопису, не зміг відшукати ПВЛ, проте відшукав звід, подібний до нього і давніший⁹⁸. На думку О.О. Шахматова, цей звід мав бути дефектним, він уривався на статті 1074 р. і дещо перероблявся у XIII ст. під час укладення «временника»⁹⁹. Завдяки постулюванню обриву на статті 1074 р. екземпляра Початкового зводу, яким користувався новгородський літописець, попередня щодо ПВЛ компіляція стала дещо «прозорішою», однак все ще була пов'язана з цілком реальними текстами. В іншій роботі цього року вчений писав, що укладачі як ПВЛ, так і Початкового зводу (=НПЛмл), використовували Хроніку Амартола¹⁰⁰. Він іще не висловив ідею про різні хронографічні джерела для ранніх літописів, тобто хронограф для Початкового зводу=НПЛмл та повний переклад Амартола для ПВЛ¹⁰¹.

Стрімкий крок у бік віртуалізації було зроблено у 1900 р. Під впливом робіт В.М. Істріна та Олександра В. Михайлова¹⁰² О.О. Шахматов почав

Наук. II отд. – Т. II. – Вып. I. – СПб. 1853. – С. 20; *Шахматов А.А.* О начальном Киевском... – С. 33, 48. О.О. Шахматов посилається на: *Костомаров Н.И.* Лекции... – Т. I. – С. 72 (на цій сторінці 1-го тому нічого подібного немає, пор., однак, с. 62 та 93). Відповідно, О.О. Шахматов мусив схилитися до іншого репрезентанта «Софійського временника», НПЛмл. Питання співвідношення Синодального та НПЛмл у цей час було гостро дискусійним. Микола П. Погодін та Я.І. Бередніков вважали, що у втрачених зошитах Синодального текст мав бути ідентичним спискам НПЛмл (а відповідно, частково збігатися з ПВЛ), їм опонували І.І. Срезневський та Н.Н. Яніш. Див. *Сенигов И.П.* О древнейшем летописном своде..., зокр. с. 11-12. Проте, власне, вибір був небагатим. Частина зводів, як було зрозуміло вже у XIX ст., є пізніми компіляціями (Софійський I, Тверський та ін.), частина (напр., Новгородський Карамзинський) залишалася невідомою, частина – очевидно пізнішою за НПЛ (Новгородський IV, II, III літописи).

⁹⁸ *Шахматов А.А.* О начальном Киевском... – С. 58.

⁹⁹ У цій роботі 1897 р. О.О. Шахматов ще не запропонував дату укладення Початкового зводу 1090-х років, він вказав лише на обірваний список джерела, яким користувався новгородець XIII ст.

¹⁰⁰ *Шахматов А.А.* Хронология древнейших русских летописных сводов // ЖМНП. – 1897. – Ч. XXX. – № 4. – С. 465, 467 [*Шахматов А.А.* История русского летописания... – Т. I. – Кн. 2. – С. 6, 8].

¹⁰¹ Втім, архівні дослідження Вадима Ю. Арістова показують, що бажання розділити джерела все ж таки існувало: у 1896 р. О.О. Шахматов занотував у чернетці, що хронографічні джерела простежуються у ПВЛ, але їх взагалі нібито немає у НПЛмл. *Аристов В.Ю.* Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку XX ст. Очевидно, потім О.О. Шахматов згадав, або хтось йому підказав, що насправді в НПЛмл присутні запозичення такого роду – зокрема, у статті 1065 р., спільній з ПВЛ. Але факт залишається фактом: у надрукованій праці йдеться про звичайний повний переклад Хроніки Амартола.

¹⁰² В.М. Істрін ще не висловив ідею Хронографа по великому ізложенію, однак вже прозвучали його доповіді й вийшли статті з порівнянням обраних місць хронографів,

працювати з хронографічними компіляціями. На підставі порівняння ранніх літописів з Еллінським літописцем, палеями та Троїцьким хронографом¹⁰³ вчений зробив висновок про численні спільні риси у цих текстах і про їх сходження до «Хронографа особливого складу»¹⁰⁴. А на підставі порівняння ПВЛ і НПЛмл та двох невеличких прикінцевих статей Троїцького хронографа обсягом менше півваркуша¹⁰⁵ – масу висновків щодо існування історичних компіляцій X–XI ст. Зокрема, «Древнейшого» зводу, позбавленого хронологічної сітки¹⁰⁶. Починаючи з цього часу, О.О. Шахматов пише про те, що хронографічні джерела ПВЛ та попередніх літописів відрізняються. У Початковому зводі нібито використаний хронограф, а у ПВЛ – «Временник Амартола», тобто, повний пере-

палей та літопису, видана 1-а книга Хроніки Малали. Напр.: *Истрин В.М.* Замечания о составе Толковой Палеи. I–VI // Сб. ОРЯС. – Т. LXV. – № 6. – СПб., 1898. – 157 с.; див. також: *Михайлов А.В.* Общий обзор состава, источников, редакций... – С. 1-21. У працях О.О. Шахматова 1900 р. (*Шахматов А.А.* Древнеболгарская энциклопедия X в. // Византийский временник. 1900. – Т. 7. – Вып. 1–2. – С. 1-35; *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – М., 1900. – С. 1-9 [*Шахматов А.А.* История русского летописания... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 175-184]) відчувається знання «Александрии русских хронографов» В.М. Істріна (М., 1893), чого не помітно у попередніх роботах.

¹⁰³ Точніше, з тими рукописами, які у 2-й половині XX ст. О.В. Творогов назвав Троїцьким хронографом – Троїцький № 728 та Ундольського № 1 (обидва нині в РГБ).

¹⁰⁴ *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод... – С. 175-184. Дещо відмінний варіант цієї гіпотези, з виразнішим акцентом на реконструкції якоїсь із «попередніх» редакцій Еллінського літописця: *Шахматов А.А.* Древнеболгарская энциклопедия... – С. 32-34.

¹⁰⁵ У цих прикінцевих статтях згадується князь Олег і похід на греків. Відповідно, вони відрізняються від НПЛмл, де Олега подано «воєводою» князя Ігоря (див. II.6).

¹⁰⁶ При цьому, О.О. Шахматов пропонував п'ять етапів хронографічно-літописної роботи: 1) Еллінський літописець болгарський, небережний, 2) перша редакція Початкового зводу, що відобразилася у Троїцькому хронографі, 3) особлива редакція Еллінського літописця, що частково дійшла до нас, 4) друга редакція Початкового зводу, що відбилася у НПЛмл, 5) ПВЛ. *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод... – С. 183. Щодо хронографічних запозичень вчений припускав такий розвиток: у «1-й редакції Початкового зводу» немає ще ні Еллінського літописця, ні Амартола, там присутня лише «Промова Філософа». Далі з'являється Еллінський літописець (хронограф) «особливого складу», запозичення з нього відображені у «Початковому зводі 2-ї редакції». На останньому етапі укладач ПВЛ не користувався цим Еллінським літописцем, а звертався безпосередньо до повного перекладу Амартола. Там же. – С. 185. В іншій роботі 1900 р., яка торкалася проблем взаємин різних хронографічних компіляцій, О.О. Шахматов також писав про кілька редакцій Еллінського літописця. Троїцький він відніс до «3-ї редакції», а Іудейський до «4-ї редакції» Еллінського літописця (!): *Шахматов А.А.* Древнеболгарская энциклопедия... – С. 14-15. В.М. Істріну довелося спеціально зупинитися на цьому питанні й доводити, що Іудейський не має жодного відношення до Еллінського літописця, що це хронограф зовсім іншого складу.

клад Хроніки Амартола. З часом із деталями його гіпотез відбуваються трансформації: змінюються редакції Еллінського літописця та хронографічної палеї, виділяються, крім Початкового та «Древнейшого», ще інші проміжні зводи, утворення Софійського временника з XIII ст. переноситься на 2-у чверть XV ст.¹⁰⁷ й одночасно з'являється датування Початкового зводу 1093 р.¹⁰⁸, коливається кількість редакцій ПВЛ. Незмінна лише впевненість у тому, що у НПЛмл відобразився літопис, що передавав ПВЛ й оперування реконструйованими-віртуальними текстами, що з легкістю перетікають один в один¹⁰⁹.

Якщо поглянути на цю схему, не вдаючися в деталі, на позір вона з'ясовує проблеми тодішнього літописознавства. Кандидата на ранню версію літописного зводу знайдено. Розв'язане питання списків «давнього ізводу Нестора» (=ПВЛ), що виступають у абсолютній меншості порівняно з основним масивом літописів¹¹⁰. Вирішено проблему несуголосності «давнього» й «середнього» літописних ізводів та їх різноманітних комбінацій у пізніх зводах. ПВЛ проголошено наступним етапом укладення літопису, після Початкового зводу. Деякі зводи, як от НПЛмл, могли цей етап оминати («відображаючи» «ранню» стадію Початкового зводу), а інші – комбінували обидва етапи. Тобто, у шахматовській схемі «ранішим» літописом проголошується «протограф» НПЛмл, над яким надбудована «пізня» ПВЛ. Альтернативною цій концепції є реконструкція, якої притримується автор даної роботи: першим літописом, що дійшов до нас, є ПВЛ, тоді як НПЛмл репрезентує пізньосередньовічну переробку тексту ПВЛ. Варто додати: 1900 р. О.О. Шахматов долучив до своєї концепції важливий аргумент. Він писав про використання «Хронографу особливого складу» нібито у Початковому зводі й повного перекладу Хроніки Амартола далі, у ПВЛ. Зупинимось на цьому докладніше.

1.2.b Хронографи: реконструкція «Хронографа по великому ізложенню». Історія вивчення хронографів дещо відрізняється від літописознавчих студій, однак результат виявився назагал подібним. Дослідження

¹⁰⁷ Втім, у ряді праць вчених не полишає також раніше своє визначення, XIII ст.

¹⁰⁸ Досить пізно, у роботах 1908 р. Див.: *Шахматов А.А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 213-270 [*Шахматов А.А.* История русского летописания... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 380-412, зокр. с. 387]; *Шахматов А.А.* Разыскания... – С. 21.

¹⁰⁹ Ця тенденція, як уже відзначено, починається з 1896–1897 рр., і виявляється дедалі більше. Див. спостереження у: *Стефанович П.С.* Сказание о призвании варягов или Origo gentis russionum? // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010. – М., 2012. – С. 514-520.

¹¹⁰ Наявні лише п'ять ранніх списків ПВЛ (і порівняно невеличка група пізніх, залежних власне від Хлебніковського: Ермолаєвський та ін.). Рукописи, пов'язані з новгородсько-софійською групою, кількісно значно переважають.

цих пам'яток у XIX ст. не настільки жваві й насичені, що природньо – оригінальним текстам віддавна віддавали перевагу. Крім того, вчених часто цікавили окремі, переважно апокрифічні пам'ятки, а цілі збірки досить тривалий час були надто складною матерією. Напр., палей вважали твором, повністю перекладеним з грецької; свідчення різних палей (Толкової, Повної та Короткої хронографічних) часто не відокремлювали і подавали впереміш¹¹¹. Перші спроби систематизації зроблено в середині XIX ст. Досліджуючи списки Амартола, Михайло А. Оболенський у 1846 р. зіставив один зі списків Повної хронографічної палей та Еллінський літописець¹¹². І хоча він помилково співвідніс посилання на «Іоаннов гранограф нантиохійського (!)» з Іоанном Дамаскіним (замість Іоана Малали антиохійського), проте слушно вказав на «Георгієв» хронограф як уривки з Амартола, відзначивши певну спорідненість палей та Еллінського літописця¹¹³. Атрибуція «Іоана» продовжувала його цікавити. Незабаром, у 1851 р., вчений дослідив Архівський збірник і визначив у ньому (цього разу вірно) фрагменти Хроніки Іоана Малали, а також видав Літописець Переяслава-Суздальського, що продовжує хронограф у цьому збірнику¹¹⁴. Вчений ототожнив і деякі фрагменти «Временника Нестора» та Архівського хронографа. Знову помилково, як виявилось потім при зіставленні з грецьким текстом, приписав деякі з них до Хроніки Малали¹¹⁵. У 1863 р. з'явилася праця Миколи С. Тихонравова, де, зокрема, вперше виокремлено редакції Толкової палей: «древню», «середню 1-ї половини XV ст.» та «нову останньої чверті XV ст.»¹¹⁶. Під «древньою» розумілася дійсно Толкова палея, «середня редакція», як з'ясовано, ре-

¹¹¹ *Творогов О.В.* Палея Толковая // СККДР. – Вып. 1. – Л., 1987. – С. 285-287.

¹¹² Рум'янцевський № 453 та Синодальний № 280: *Оболенский М.А.* О греческом кодексе Георгия Амартола, хранящемся в Московской Синодальной библиотеке, и о сербском и болгарском переводах его Хроники // ЧОИДР. – 1846. – № 4. – С. 86-88.

¹¹³ Насправді йшлося не про вивірену спорідненість складу, а деякі спільні фрагменти з хронік Амартола та Малали. Особливості структури виявилися набагато пізніше, майже через століття, зусиллями О.В. Творогова.

¹¹⁴ ЛПС, за тодішньою термінологією, «Летописец русских царей», вміщений на арк. 487-540 Архівського списку Іудейського хронографа.

¹¹⁵ *Оболенский М.А.* Предисловие... – С. XI, XVIII-XIX та ін. На той час ще не віднайдено початок грецької Хронографії Малали (у публікації Людвіга Діндорфа грецький текст виданий за основним Оксфордським списком, у якому відсутній початок: *Joannis Malalae Chronographia* / Ed. L. Dindorf. – Bonnae, 1831. – 796 s.). Паралельний грецький та слов'янський текст 1-ї книги Малали видав В.М. Істрін у 1897 р., за повнішим Паризьким списком (див. нижче). В М.А. Оболенського в паралелях до «Нестора» йшлося саме про давню історію вавилонського стовпотворіння на початку Хроніки.

¹¹⁶ *Тихонравов Н.С.* Памятники отреченной русской литературы / Собраны и изданы Н. Тихонравовым. – М., 1863. – Т. 1. – XII, 314 с.; Т. 2. – IV, 457 с.

презентувала одну з груп її списків, а під «новою редакцією» автор мав на увазі те, що зараз називають Повною хронографічною палесею¹¹⁷. Андрій Н. Попов у першій праці, присвяченій хронографам (1866), виділив дві редакції Еллінського літописця, а також увів позначення «хронограф особливої редакції», яким пізніше скористався О.О. Шахматов для вирішення зовсім інших завдань¹¹⁸. Що важливо, редакції Еллінського літописця А.Н. Попов датував доволі пізнім часом – XIV–XV ст.

Практично від самого початку досліджень хронографії припускали, що хронографічні твори пов'язані з літописами. Фрагменти Хроніки Амартола цікавили передовсім як матеріал, цитований у ранньому літописі, початок чому поклали праці П.М. Строева 1820-х рр. Крім того, М.І. Сухомлінов присвятив цілий розділ своєї об'ємної праці 1856 р. про джерела літописів запозиченням «Нестора» з «Толкової» палей¹¹⁹ і його думка стала традиційною¹²⁰. Намагалися також порівняти витяги з «Промови Філософа» в окремих збірниках та ПВЛ під 986 р. Деякі запозичення з Хроніки Малали побачили у Початковому літописі вже в середині XIX ст., але надійні паралелі, підтримані грецьким текстом, з'явилися з 1890-х років¹²¹.

На рубіж XIX–XX ст. припадають якісні зрушення у вивченні хронографічних компіляцій. По-перше, розширюється репертуар ранніх компіляцій: до традиційних палей та Еллінського літописця додаються Іудейський, Софійський¹²² та Тихонравовський хронографи¹²³, звертають увагу

¹¹⁷ Хоча головною підставою виділення редакцій палей були версії такої складової як «Заповіти 12 патріархів» (див. *Истрин В.М. Редакции Толковой палеи.* – СПб., 1907. – С. 2-4), цей попередній розподіл був важливим і дозволив потім В.М. Істріну виробити точнішу класифікацію.

¹¹⁸ *Попов Андрей, Обзор хронографов...* – Т. 1. – С. 1-95, 225. Позначення хронографи «особой редакции» тут використано для найменування низки нетипових пізніх пам'яток, відомих в одному-двох рукописах. Крім того, вчений докладно дослідив також кілька видів «Русского хронографа». Як нині вважається, йдеться про кілька пам'яток XVI–XVII ст., у цьому дослідженні ці пізні тексти не залучаються.

¹¹⁹ *Сухомлинов М.И. О древней русской летописи, как памятнике...* – С. 54-56. Вчений спирався переважно на список Коломенської палей 1406 р., тобто, справді Толкової палей.

¹²⁰ Див. оцінку В.М. Істріна: *Истрин В.М. Замечания о составе Толковой Палеи...* – С. 1-2.

¹²¹ Після доповіді В.М. Істріна, виголошеної 3 листопада 1893 р. на засіданні II Відділення АН, в якій співставлено грецький текст Паризького списку Хронографії Малали та фрагменти давньослов'янського перекладу з 1-ї книги, зокрема, у ПВЛ. Див. покликання на подію у: *Шахматов А.А. Толковая палея и русская летопись летопись // Статьи по славяноведению.* – СПб., 1904. – Вып. 1. – С. 199-272 [*Шахматов А.А. История русского летописания...* – Т. 1. – Кн. 2. – С. 234].

¹²² Обидві компіляції дослідив В.М. Істріна. З Іудейським ситуація дещо скомплікована, один з його рукописів (Архівський) був відомий раніше. У першій своїй

на списки Троїцького хронографа¹²⁴. Ведеться робота з видання найважливіших складових історичних компіляцій: Александрії¹²⁵, хронік Амартола¹²⁶ та Малали¹²⁷, Книги Буття¹²⁸. Визначені їх редакції, що покладені, з деякими виправленнями, в основу сучасних класифікацій. Зокрема, уточнюється розподіл на «види» палеї: Коломенський, Синодальний та Срезневського (нині Толкова, Повна та Коротка хронографічні палеї)¹²⁹. Завдяки розширенню обсягу матеріалу та зіставленню пам'яток різного ступеня спорідненості виробляється звичка шукати «спільні протографи». Напр., у 1897-1898 р. вийшли «Замечания о составе Толковой палеи» В.М. Істріна, де стверджувалося, що «Нестор не пользовался палеей»¹³⁰. Вчений намагався визначити давніший за XIII ст. «протограф Толкової палеї», який спочатку спробував відшукати у протографі одного з цікавих манускриптів, «Ізборніка XIII ст.», та Книзі Кааф. Завдяки працям

монографії вчений зробив опис Іудейського хронографа і визначив його місце серед інших текстів. *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – М., 1893. Як уже відзначалося, до нього звертали увагу лише на старший список, текст якого ускладнений включеннями з Історичної палеї. В.М. Істрін співставив Архівський та Віленський списки, виявилось, що це копії одного хронографа, при цьому, у Віленському палеїні включення відсутні. Софійський хронограф він згадував у 1893 р. і в наступних працях: *Истрин В.М.* Замечания о составе Толковой палеи... – С. 10 та ін.; *Истрин В.М.* Из области древне-русской литературы. III. Краткий хронограф с хроникой Иоанна Малалы // ЖМНП. – 1903. – Ноябрь. – С. 167-185.

¹²³ *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. I. Хроника Георгия Синкелла // ЖМНП. – 1903. – Август. – С. 381-414; *Истрин В.М.* Редакции Толковой Палеи... – С. 89 та ін.

¹²⁴ *Истрин В.М.* Александрия... – С. 248; *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод... – С. 177-178, 180-181; *Шахматов А.А.* Древнеболгарская энциклопедия... – С. 17. Щоправда, Троїцький хронограф тоді так і не змогли визначити як окрему пам'ятку і її довелося «перевідкривати» О.В. Творогову.

¹²⁵ *Истрин В.М.* Александрия...

¹²⁶ Публікація В.М. Істріна «Временника» Амартола вийшла у 1920 р., однак проекти з видання слов'янського тексту Хроніки Амартола робили вже наприкінці XIX ст. Матеріали з листів Ариста А. Куніка наведені у: *Медведев И.П.* Петербургское византиноведение. Страницы истории. – СПб., 2006. – С. 28. Слов'янського Амартола готував до видання вже Вукол М. Ундольський, проте проект з якоїсь причини не був завершений.

¹²⁷ *Истрин В.М.* Первая книга Хроники Иоанна Малалы // Записки Академии Наук по историко-филологическому отделению. – Т. 1. – № 3. – СПб., 1897. – 29 с.

¹²⁸ *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып. 1-4. – 444 с.

¹²⁹ Названо за головними списками-представниками цих видів: Коломенська палея 1406 р. (ОР РГБ, зібрання Троїце-Сергієвої Лаври, ф. 304.І, № 38), список Синодальний № 210 (ОР ГІМ); та Срезневського (ОР БАН 24.5.8).

¹³⁰ *Истрин В.М.* Замечания о составе Толковой Палеи... – С. 1-2, 23 та ін. Ще раніше, у 1895 р. В.М. Істрін на засіданнях Академії Наук виголосив два «реферати», в яких намагався спростувати цю традиційну вже на той час думку. Там же. – С. 1-2.

В.М. Істріна та О.В. Михайлова¹³¹ обстоюється давньоруське походження компіляцій з перекладних творів, пізніше В.М. Істрін аргументував ідею давньоруського перекладу Хроніки Амартола (1920–1922)¹³². Так питання хронографії стало частиною загальної наукової полеміки того часу про давньоруські чи давньоболгарські переклади та їхню подальшу долю в землях Русі. Між іншим, тут В.М. Істрін виступав принциповим опонентом О.О. Шахматова. Останній скрізь убачав сліди давньоболгарських палей та болгарського «прото»-Еллінського літописця Х ст. і писав про неспроможність давньоруських книжників зробити добрий переклад¹³³. Натомість В.М. Істрін та інші його колеги намагалися довести «русское» походження цих пам'яток, що було одним із пунктів ідеологічного протистояння, яке зберегло значущість досі.

Узагальнюючі ідеї О.О. Шахматова «Хронографа особливого складу» та В.М. Істріна «Хронографа по великому ізложенію» з'явилися перш, ніж з'ясувалися деталі формування хронографічної літератури Давньої Русі. Я не схильна применшувати великих зрушень у вивченні хронік та хронографів кінця ХІХ – початку ХХ ст., але йдеться про доконаний факт. Обидві ідеї розпрацьовані у 1897–1907 рр.: праці О.О. Шахматова вийшли у 1897–1904 рр., праці В.М. Істріна позначені 1903–1907 рр.¹³⁴ Натомість видання Хроніки Амартола з'явилося в 1920 р., друк Хроніки Малали завершено у 1915 р. За життя засновників концепції Початкового зводу та ХВІ не був опублікований жоден із хронографів, а також обидві редакції Еллінського літописця (у значній частині ці твори не видані до сьогодні).

Цікаво, що власне появу концепції першого хронографа «спровокував» О.О. Шахматов, але в історії залишилась, з певними корекціями, ідея ХВІ авторства В.М. Істріна. Метою О.О. Шахматова було «розвести» хронографічні джерела НПЛмл та ПВЛ, а, крім того, пояснити специфіку початкової хронології НПЛмл (де замість довгої низки дат ПВЛ 2-ї половини ІХ – початку Х ст. бачимо лише дві хронологічні позиції: 6362/854 р. та 6428/920 р.). Він справді зміг вказати пам'ятки, в яких вміщено

¹³¹ Праця О.В. Михайлова присвячена цитуванню Книги Буття у Толковій палей; дослідник обстоював ідею давньоруського походження Толкової палей, приналежності її до ХІІІ ст. *Михайлов А.В.* К вопросу о тексте книги Бытия в Толковой Палее // Варшавские университетские известия. – 1895. – Кн. ІХ. – С. 1-19; Там же. – 1896. – Кн. І. – С. 1-23.

¹³² *Истрин В.М.* Книгы... – Т. 1-2.

¹³³ Що, вірогідно, закорінено в ідейно-особистісному протистоянні з Олексієм І. Соболевським.

¹³⁴ Підготовчим етапом була перша монографія, присвячена Александрії Хронографічній (1893). Список праць В.М. Істріна поч. 1900 рр. див.: *Данилов В.В.* Хронологический список трудов академика Василия Михайловича Истрина // ТОДРЛ. – Т. 12. – 1956. – С. 588-590.

саме ці дати – зараз це Троїцький хронограф та Повна хронографічна палея (див. II.6). Вчений використав знахідки В.М. Істріна і спробував проаналізувати збіги літопису, палей, хронографів. Численні, хоч і не надто системні паралелі у текстах спонукали О.О. Шахматова до висновку про «давньоболгарський Еллінський літописець проторедакції». На цій підставі він удався до реконструкції інших хронографічних компіляцій «особливого складу», що мусили вплинути на літопис¹³⁵. Найдавніше реконструйоване спільне джерело, на його думку, мусило мати фактично неосяжний обсяг¹³⁶ і вміщувати не лише спільне ядро, а й усі паралельні повідомлення, що будь-коли з'являлися у тих чи інших текстах. В одній з робіт 1900 р. О.О. Шахматов писав про «давньоболгарську енциклопедію»¹³⁷. Однак, у 1903 р. вийшла гостро критична відповідь В.М. Істріна¹³⁸, наявними стали деякі неузгодження у свідченнях текстів. О.О. Шахматов переформулював свої положення, важливі доповнення до аргументації він долучив у 1904 р.¹³⁹ Вчений запропонував уважати одним із джерел ПВЛ ранній «хронограф особливого складу» (ця думка потім артикульована в знаменитих «Разысканиях» 1908 р.¹⁴⁰ та пізніших працях¹⁴¹). Гіпотеза далі дещо шліфувалася й у довершеному вигляді виглядає так. На першому етапі, в 1090-х роках, у Початковий звід нібито внесено фрагменти хронографа, на другому (у «третій редакції» ПВЛ 1118 р.) літописець увів запозичення з повного перекладу Хроніки Амар-

¹³⁵ *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод... – С. 181-183. Намагаючись пояснити навіть поодинокі співпадіння, він без вагань кожного разу реконструював за ними якесь джерело «особливого складу». Ідеї щодо «болгарських хронографів» X ст. впливові в сучасній болгарській історіографії, хоча жодних слідів подібних пам'яток відшукати не вдалося. Заперечення існування болгарських компіляцій висловлене не лише у працях В.М. Істріна. Див., напр.: *Карышковский О.П.* О мнимом болгарском источнике древнейших русских летописных сводов // Труды Одесского госуниверситета им. И.И. Мечникова, год ХС. – Т. 144. Серия исторических наук. – Вып. 4. – 1954. – С. 175-183; *Вілкул Т.Л.* Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» // УІЖ. – 2014. – № 1. – С. 200-232.

¹³⁶ Твір мусив об'єднувати тексти хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, Георгія Синкелла та багатьох інших, від нього у давньоруській традиції нібито залишилися «жалкие осколки». *Шахматов А.А.* Древнеболгарская энциклопедия... – С. 32; *Шахматов А.А.* Толковая Палея и русская летопись... – С. 247.

¹³⁷ *Шахматов А.А.* Древнеболгарская энциклопедия...

¹³⁸ *Истрин В.М.* Один только перевод Псевдокаллисфена, а древне-болгарская энциклопедия X в. – мнимая // Византийский временник. – Т. X. – Вып. 1 и 2. – СПб., 1903. – С. 1-30.

¹³⁹ *Шахматов А.А.* Толковая палея... – С. 275-277. Детальніше див. II.6.

¹⁴⁰ *Шахматов А.А.* Разыскания... – С. 83-84.

¹⁴¹ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники // ТОДРЛ. – Т. 4. – М.; Л., 1940. – С. 77 та ін.

тола. На цій стадії з повного Амартола до ПВЛ, на думку О.О. Шахматова, мусило потрапити те, що не читається в НПЛмл. Щоправда, аби пояснити включення з Хроніки Малали під 1114 р., довелося зробити припущення, що повний переклад Амартола у «3-й редакції ПВЛ» застосовувався знову таки разом із хронографом¹⁴².

В.М. Істрін у 1903 р. видав статтю, де розглядав збіги у Толковій палей та Хроніці Синкелла, зачіпаючи також запозичення з Амартола¹⁴³. У 1906 р. вийшла його критика тез О.О. Шахматова щодо редакцій Толкової палей¹⁴⁴. Завдяки праці В.Г. Вовіної-Лебедевої відомо, що В.М. Істрін у листуванні з О.О. Шахматовим висловлював подібні думки. Пор.:

«Вам ничего не стоит наделать целый ряд редакций, неизвестных до Вас, которые Вы по своему желанию сокращаете, распространяете и т.п. ... Задаем себе вопрос – какая сила заставляет Вас искать новые выводы силой разума, без детального изучения?»¹⁴⁵.

У цих же роботах 1903–1906 рр. з'явилася ідея «Хронографа по великому ізложенію». Назва автентична: прикметну ремарку середньовічного книжника В.М. Істрін знайшов у Повній хронографічній палей: «...та^к бо бѣ пи^сно во книга^х є^ж предрѣжи^т *фрoнографъ по великому излож^ню* . совокоупи и списа яко ^ж бѣ пре^дписано в нача^л кни^г си^х от палѣа и от тратовасилиа . се ^ж па^к и пр^оркы приве^д неблазно пи^сние глѣа сице»¹⁴⁶. Вчений вирішив, що йдеться про прапам'ятку, яка слугувала ядром трьох текстів: Повної та Короткої палей та Еллінського літописця і відображена також у ПВЛ. Нібито вона вміщувала виклад всесвітньої історії від закінчення власне біблійної частини у палейах¹⁴⁷, тобто, від

¹⁴² Необхідно додати, у хронографічній частині в наступних дослідженнях вносилися значні уточнення (В.М. Істриним, О.В. Твороговим та ін.). Але що стосується взаємин «першого Хронографа» та літопису, то у більш-менш подібному вигляді гіпотеза існує досі. Див., напр., коментарі до недавнього видання: *Повесть временных лет / Перевод Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича.* – СПб., 2012. – С. 233 та ін.

¹⁴³ *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. I. Хроника...

¹⁴⁴ *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. IV. Редакции Толковой Палеи // ЖМНП. – 1906. – Февраль. – Отд. 2. – С. 185-246.

¹⁴⁵ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования... – С. 281.

¹⁴⁶ Див.: *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 36. Вчений цитує за рукописом Рум'янцевським № 453 (РГБ), у Погодинському № 1435 списку Повної палей (РНБ) – «хронографъ» та «тратовасилиа».

¹⁴⁷ Виклад Толкової палей (у сучасному розумінні терміна) продовжується до середини 3 Книги Царств. Відповідно, основою Повної та Короткої хронографічних палей у викладі від творення світу до 3 Цар. є саме Толкова палей. Ця частина називається палейною. Про співвідношення «старих» запозичених з Толкової палей фрагментів та

3 Цар.16, і продовжувала оповідь до подій середини X ст. Основою ХВІ, як припускалося, були витяги з Хроніки Амартола.

На відміну від О.О. Шахматова, В.М. Істрін намагався визначити склад тієї чи іншої хронографічної компіляції якомога повніше, визнаючи високу ймовірність випадкових збігів:

«Ведь хорошо всем известно, что источники, которыми пользовались русские хронисты, были далеко не обширны и что мы всегда и впоследствии при исследовании новых хронографов и других связанных с ними памятников будем находить общие места. Но отсюда еще очень и очень далеко до определения их связи по своему составу¹⁴⁸».

Якщо йшлося про декілька збірок – вчений постулював існування їхнього спільного протографа не на поодиноких збігах, а на підставі численних подібностей у складі, реконструюючи *спільне ядро* компіляцій. Внаслідок цього він визначив ХВІ як досить скромний за обсягом текст¹⁴⁹, так що навіть довелося пояснювати, чому тоді середньовічний книжник дав йому назву «хронограф по великому изложению»¹⁵⁰. В О.О. Шахматова викристалізувався протилежний підхід, коли спільний протограф «збирається до купи» з кількох. Тобто, коли частину свідчень знаходимо у тексті № 1, частину – у тексті № 2, ще іншу – у тексті № 3 і т.д., але припускається, що усі вказані фрагменти походять із так збіраного прототексту. Хоча подібна методика дає змогу будь-яке читання, знайдене хоча б в одній пам'ятці, ідентифікувати як «уламок» такого мега-протографа¹⁵¹, засновані на ній висновки не підлягають верифікації¹⁵². Визначення спільного ядра за методикою В.М. Істріна видається продуктивнішим.

нарошених над ними у палейній частині див., напр.: *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 70-111.

¹⁴⁸ *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. IV... – С. 223. Див. також: «Мы привыкли вообще восстанавливать недошедшие до нас памятники... или... редакции их... но это нужно делать с осторожностью и убедительностью, иначе, исходя из одной какой-нибудь страницы и делая скачок за скачком, мы наводним славяно-русскую литературу таким количеством недошедших до нас редакций, что непосвященному человеку не будет возможности и разобраться». Там же. – С. 190.

¹⁴⁹ *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. IV... – С. 185-237.

¹⁵⁰ *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 149.

¹⁵¹ Що О.О. Шахматов і робив, зближуючи Софійський, Іудейський хронографи, Еллінський літописець обох редакцій, Толкову та хронографічні палеї, літопис... Тобто, тексти різного походження і складу.

¹⁵² Напр., щодо іншого матеріалу, одного з реконструйованих новгородських зводів, такий підхід зауважений в історіографії: *Гимон Т.В.* События XI – начала XII в. в новгородских летописях и перечнях // Древнейшие государства Восточной Европы,

Проте В.М. Істрін, як уже відзначено, збудував концепцію ХВІ ще до визначення повного складу компіляцій і до з'ясування розподілу на редакції (яке провадив паралельно з вибудовуванням аргументів навколо ХВІ, і значною мірою – після появи ідеї ХВІ, вже озираючись на цю побудову). Через те, що ідея була сформульована ще до проведення комплексних досліджень, вчений припустився кількох неточностей. Так, у 1893 р. на матеріалі Александрії Хронографічної він визначив списки Троїцького хронографа як «проміжну» групу між Іудейським хронографом і Еллінським літописцем 2-ї редакції (ЕЛ-2) і більше до них не звертався. Так він позбавив себе можливості аналізувати ранішу за палей та ЕЛ-2 версію ХВІ, через що Олегу В. Творогову довелося потім повторно відкривати Троїцький хронограф. Далі, виходячи із загального для текстології/текстуальної критики переконання у тім, що короткі версії є вихідними, а просторі – пізнішими, В.М. Істрін визначив Коротку палею як твір, ближчий до протографа, ніж Повна палея. При цьому він не побачив деяких явних ознак вторинності Короткої палей: продубльованих відомостей із різних джерел, вставок із літопису¹⁵³. Крім того, він зіткнувся з серйозною варіативністю фрагментів Хроніки Малали у компіляціях і наполягав, що текст Малали у ХВІ взагалі не входив¹⁵⁴. Останнє твердження згодом виявилось невірним. Низку сумнівних або невірних рішень запропоновано при аналізуванні інших хронографічних складових. Напр., В.М. Істрін писав, що Александрія не входила у ХВІ¹⁵⁵, хоча вона присутня в Еллінському літописці та у Троїцькому хронографі, а один з уривків, «О рахманех», має Повна палея¹⁵⁶. Аналогічний висновок зроблено і щодо «видінь Даниїла» (фрагментів тлумачного тексту прор. Даниїла). Це попри те, що «видіння» прочитувалися у Троїцькому, частково – у Повній палей, а в повному обсязі присутні в ЕЛ-2¹⁵⁷. Хибним еталоном у обох випадках виступила, знов-таки, Коротка палея. У пізнішій праці (1922) В.М. Істрін відступив від свого правила визначати

2010. – М., 2012. – С. 591 («...осколки большого новгородского свода XI ст., разбросанные по разным летописным и околелетописным памятникам...»).

¹⁵³ *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 108, 116, 134. У Повній палей про «покликання варягів» немає, та В.М. Істрін оголосив виклад саме Короткої палей початковим, оскільки не залучав контрольний текст Троїцького хронографа й орієнтувався на пізні списки ЕЛ-2, з літописними інтерполяціями в сюжеті. Про цю вставку Короткої палей див. П.6.5.

¹⁵⁴ *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 113, 136-138, 150; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания // ИОРЯС. – Т. XXVII. – Л., 1924. – С. 74.

¹⁵⁵ Див.: *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 112-113.

¹⁵⁶ Що відзначив сам дослідник: *Истрин В.М.* Александрия...; *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 41.

¹⁵⁷ *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 121. Пор. *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 239-304.

спільне ядро компіляції і зарахував до ХВІ майже всі фрагменти, знайдені у ПВЛ (!), спираючись на часткові збіги в окремих пам'ятках «родини ХВІ»¹⁵⁸.

Ідея найранішого давньоруського хронографа формувалася у полеміці двох видатних дослідників. І хоча В.М. Істрін спробував відмежуватися від певних положень О.О. Шахматова, багато в чому він залежав від свого антагоніста. Припускаючи наявність першого давньоруського хронографа, В.М. Істрін покладався на гіпотезу про найдавнішу версію літопису, де хронограф, гіпотетично, використовувався. У своїх останніх роботах цей літопис-попередник ПВЛ вчений датував серединою XI ст.¹⁵⁹, але спершу він просто зіперся на ідею «Начального свода г-на Шахматова»¹⁶⁰. Варто враховувати, що, як і літописні зводи, всі відомі на наш час кодекси хронографічних компіляцій досить пізні, рукописи за часом співставні. Однак, на відміну від літописів, твори із всесвітньої історії практично не мають у тексті хронологічних реперів¹⁶¹. Тому початок розвитку давньоруських хронографів та палей можна відсувати в XI ст. тільки за тієї умови, якщо припустити, що перший хронограф відображений у складі ПВЛ (або ПВЛ та НПЛмл). Варто додати: обидва вчені виходили з уявлень про трансмісію і літописів, і хронографів з єдиного центру. На думку О.О. Шахматова та В.М. Істрина, ХВІ та Початковий звід – ранні тексти, що глибоко вплинули на всю подальшу літописну та хронографічну традицію. Це два ядра, від яких кількома низками мали відходити наступні пам'ятки. *Не* припускалося укладення ранніх літописів у «обласних», як писали дослідники XVIII–XIX ст., центрах (винятком мав бути Новгород), а для хронографів – формування в кількох місцях незалежно один від одного, з наявного фонду повних слов'янських перекладів

¹⁵⁸ *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 357-358.

¹⁵⁹ В.М. Істрін наполягав, що ХВІ використаний у «прото-редакції» ПВЛ середини XI ст., а не власне у ПВЛ початку XII ст. Причиною було, зокрема, те, що у Введенні ПВЛ та статті Іпатіївської редакції ПВЛ 1114 р. вміщено запозичення з Малали, а Хроніка Малали, на думку вченого, не мусила входити до складу ХВІ (на жаль, він також іноді підтримував апіорні положення). За В.М. Істріним, існувало лише ці дві редакції ПВЛ – перша середини XI ст. й друга початку XII ст. *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 418-422; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания... – Т. XXVII. – С. 45-102; Там же. – Т. XXVIII. – Л., 1925. – С. 107-251.

¹⁶⁰ *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 135.

¹⁶¹ Пояснення просте. Якщо літопис зберігся у списку XV ст., однак в ньому є текстуальна межа, припустімо, 1110-х років, і така ж простежується в інших кодексах (а далі йдуть різноманітні «продовження»), є підстава датувати звід 1110-ми роками. Натомість, якщо у збірці XV чи XVI ст. використана Хроніка Амартола, хронологію укладення такої збірки визначити важче, бо Амартола залучали книжники і XII, і XIII, і XVI ст. Потрібні значні додаткові зусилля для визначення версії, при цьому, реperi ніколи не стануть настільки точними, як літописні.

хронік чи попередніх простіших компіляцій. Не зважаючи на часами гостру полеміку, В.М. Істрін та О.О. Шахматов робили взаємні реверанси. В.М. Істрін згадував гіпотезу «хронографа особливого складу»¹⁶², О.О. Шахматов – «вслед за г-ном Истриным», згадував «хронограф по великому изложению»¹⁶³. В останні роки життя В.М. Істрін намагався відійти від концепції О.О. Шахматова й виробити власну схему розвитку літописання, пов'язану з побутуванням хронографів¹⁶⁴. Величезною заслугою вченого, безсумнівно, є видання майже всіх основних хронографічних складових: *Александрії* (1893), *Хроніки Малали* (1898–1915), *Хроніки Амартола* (1920–1930), «*Історії Іудейської війни*» Окремої редакції¹⁶⁵ (1934), планувалося також видання *Хроніки Георгія Синкела*.

У 3-й чверті ХХ ст. О.В. Творогов поєднав обидві схеми – «Хронографа особливого складу» та «Хронографа по великому изложению». Дослідник видав частину Троїцького хронографа¹⁶⁶ та Софійський скорочений хронограф¹⁶⁷, керував проектом публікації другої редакції Еллінського літописця (ЕЛ-2)¹⁶⁸; докладно описав «хронографічну» частину текстів «родини ХВІ»: Троїцького хронографа, Повної та Короткої палей, ЕЛ-2, а також ЕЛ-1¹⁶⁹. Вчений визначив, що Троїцький є окремою пам'яткою, а не проміжною редакцією, й увів до наукового вжитку ще один список цієї важливої пам'ятки. Він також розробив схему розвитку ХВІ, що поділяється, на його думку, на три редакції, і відніс Троїцький

¹⁶² *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах русских князей на Царьград // ИОРЯС. – Т. 21. – Кн. 2. – СПб., 1916. – С. 215-236.

¹⁶³ Напр., у своїй останній виданій посмертно праці О.О. Шахматов залишив на долю «Хронографа особого состава» лише невеличку частину фрагментів, які аналізував раніше, обмежившись початком літописів: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 72-74. Тут таки він згадував, «вслед за В.М. Истриным», ХВІ для пояснення специфіки іншої ділянки – «Промови Філософа». Там же. – С. 146.

¹⁶⁴ В.М. Істрін відмовився від ідеї Початкового зводу та низки інших попередніх зводів, і вважав, що можна обґрунтувати існування лише двох редакцій ПВЛ: «першої» 1050-х рр. та «другої» початку 1110 рр. Перша мусила бути пов'язаною з укладенням прото-редакції найдавнішого хронографа. Див. *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания... – Т. 27. – С. 67-74; Там же. – Т. 28. – С. 248-251.

¹⁶⁵ Окрема редакція «Історії Іудейської війни» відрізняється від редакції, вміщеної в Іудейському хронографі. Вона увійшла у Бібліотечний або Академічний хронограф, який тут не розглядається, через відносно пізні походження.

¹⁶⁶ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф // ТОДРЛ. – Т. 42. – Л., 1989. – С. 287-343.

¹⁶⁷ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы» // ТОДРЛ. – Т. 37. – Л., 1983. – С. 188-221. Нині РНБ, збір. Софійське, № 1454.

¹⁶⁸ Летописец Еллинский и Римский. Т. 1: Текст / Под ред. О.В. Творогова. – СПб., 1999; Там же. – Т. 2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб., 2001.

¹⁶⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 239-304.

хронограф до другої редакції і першої збереженої досі. Досліднику вдалося скоригувати деякі неточності В.М. Істріна. Так, О.В. Творогов докладно дослідив і збіги, і розбіжності у включеннях із Малали в різних компіляціях, і довів, що частина цитат з Малали все ж запозичалася до пам'яток «родини ХВІ»¹⁷⁰. Що вкрай важливо, він показав, що Коротка палея належить до 3-ї редакції ХВІ¹⁷¹; уточнив редакції Хроніки Амартола; відніс Александрію та витяги з прор. Данила з тлумаченнями Іполіта Римського якщо не до головного складу ХВІ, то принаймні до «конвою пам'яток родини ХВІ»¹⁷²...

Важливими є міркування, висловлені у статті Ірен Сорлен (1991). Дослідниця продемонструвала, що для X – поч. XI ст. дати ПВЛ запозичені з творів із всесвітньої історії, але суттєво перероблені (роки індікціону перетворені на порічні записи); система роботи передбачає руку одного книжника¹⁷³. Систематизація сучасних знань про історичні руські компіляції проведена у монографії Євгенія Г. Водозазкіна¹⁷⁴, велике значення мають його дослідження палей. Вченому вдалося показати, що Повна хронографічна палея має чернетку в Барсовській палеї (кінця XIV – рубежу XV ст.)¹⁷⁵, що дає змогу приблизно датувати як Повну палею, так і «3-ю редакцію ХВІ» загалом. Крім того, Є.Г. Водозазкін уточнив історію Короткої палеї і розпочав її видання¹⁷⁶. Нова робота вченого впроваджує до наукового обігу одне невеличке джерело із Ізборника XIII ст. – «Числословесник»¹⁷⁷. Однак не з усіма висновками вченого можна погодитися, оскільки не враховані певні хронографічні читання, а спроби датувати виникнення останньої пам'ятки дуже раннім часом ви-

¹⁷⁰ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 52 та ін.

¹⁷¹ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 49, 51, 57, 70 (хоча вчений віддав дань і традиційній думці В.М. Істріна щодо особливої близькості Короткої палеї до початкової версії ХВІ. Там же. – С. 58).

¹⁷² Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 66-67.

¹⁷³ Sorlin Irène, Les premières années byzantines du Récit des temps passés // Revue des études slaves. – Tome 63. – Fascicule 1. – 1991. – P. 9-18 (таблиця, де показане співвідношення паралельних місць та походження дат у ПВЛ: р. 16-17).

¹⁷⁴ Водозазкин Е.Г. Всемирная история в литературе...

¹⁷⁵ Водозазкин Е.Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палеинных текстов) // Русская литература. – 2007. – № 1. – С. 3-23; Водозазкин Е.Г. Как создавалась Полная Хронографическая Палея. Ч. 1 // ТОДРЛ. – Т. 60. – СПб., 2009. – С. 327-353. Барсівська палея нині зберігається у: ГІМ, збір. Барсова № 619.

¹⁷⁶ Водозазкин Е.Г. Редакции Краткой Хронографической Палеи // ТОДРЛ. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 164-180; Водозазкин Е.Г. Краткая хронографическая палея. Текст. Вып. 1 // ТОДРЛ. – Т. 57. – 2006. – С. 891-915; Там же. – Вып. 2. – Т. 58. – 2008. – С. 534-556. Там же. – Вып. 3. – Т. 61. – 2010. – С. 345-374. Водозазкин Е.Г. Хроника Амартола в новонайденных списках // ТОДРЛ. – Т. 45. – СПб., 1992. – С. 322-332.

¹⁷⁷ Водозазкин Е.Г. Как создавалась Полная хронографическая палея? Ч. 2 // ТОДРЛ. – Т. 62. – СПб., 2013. – С. 175-200. Нині цей Ізборник зберігається у РНБ, збір. Q.P.1.18.

кликають сумнів¹⁷⁸. Останнім часом з'явилося дослідження Тетяни В. Анісімової, частина якого присвячена пізній пам'ятці кола ХВІ кінця ХVІІ ст. (ранні компіляції у монографії не розглядаються, головним чином, вона присвячена спискам повного перекладу Хроніки Амартола)¹⁷⁹. На жаль, дослідниця намагається переглянути висновки О.В. Творогова, спираючись на застарілі думки В.М. Істріна щодо початкової версії ХВІ у Короткій палей¹⁸⁰.

Численні студії присвячені окремим пам'яткам. Про деякі з них йтиметься у відповідних параграфах. Проте літописознавці, як правило, обмежуються посиланнями на думки О.О. Шахматова та О.В. Творогова як на встановлений факт, не переглядаючи зв'язок літописів та хронографічних творів¹⁸¹.

¹⁷⁸ В Ізборнику ХІІІ ст. присутні фрагменти з коментарів Нікити Іраклійського, перекладеного давньоруською не раніше ХІІ ст. (про що нижче). Є.Г. Водолазкін пише про невідому давньоруським книжникам інформацію, припускаючи переклад з грецької, а не компіляцію на вітчизняному ґрунті. Див., напр.: «...можно предположить, что компиляция была составлена еще на греческой почве и впоследствии переведена. Об этом говорят необычные для древнерусских историографических текстов сведения (*Нимрод назван первым царем на земле /курсив мій, Т.В./*), расчеты лет (80-й год Иареда, 4 года от постройки башни до разделения народов) и наименования (Хус последовательно называется Фузом)». Там же. – С. 190. Вчений забуває про поширені джерела. Напр., про «Неврода»-першого царя на землі йдеться у 1-й книзі Хроніки Малали (!, див. ІV.3.1-2). Відповідно, Є.Г. Водолазкін вибудовує невинновданно складну схему взаємин хронографічних текстів, включно з прадавнім «Хронографом». Там же. – С. 199-200.

¹⁷⁹ Т.В. Анісімова вважає «Хронограф 1691 р.» безпосереднім представником ХВІ 1-ї редакції. При цьому дослідниця, напр., відзначає, що у тексті хронографа відбилися різні редакції Амартола вкупі з Короткою палесю (!). Див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С. 260-265, 308-309. Усе це має вказувати на використання пізніх версій хронографічних текстів. Крім того, «Хронограф 1691 р.» скорочений, у збірнику кінця ХVІІ ст. він займає менш як 20 арк. (Там же. – С. 331-389), чим пояснюється його специфіка.

¹⁸⁰ Окрім того, Т.В. Анісімова датує ХВІ 1-ї редакції 1068–1071 рр., не наводячи жодних аргументів: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С. 263. Нагадаю, як щодо часу здійснення першого слов'янського перекладу Амартола, так і редакцій Хроніки – точиться полеміка, і йдеться про визначення століть, не років. Необґрунтоване датування, на жаль, підхоплене наступними дослідниками, напр.: *Михеев С.М.* Кто писал «Повесть временных лет»? – М., 2011. – С. 126.

¹⁸¹ Див., напр., *Гиппиус А.А.* Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова. – М., 2006. – С. 56-96; *Михеев С.М.* Кто писал «Повесть...» – С. 73, 96, 126 та ін.; *Стефанович П.С.* Сказание о призвании варягов... – С. 534-538. Короткий огляд історії вивчення хронографії: *Гимон Т.В.* Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси. – М., 2012. – С. 193-200.

1.3 Огляд літописних та хронографічних джерел

Ця книжка фокусує увагу на перетині літописарської та хронографічної діяльності давньоруських книжників. Навіть точніше: акцент зміщений на літописи. Хроніки та хронографи виконують роль контрольних текстів, які дають змогу уточнити історію укладення домонгольських літописних зводів. Відповідно, літописи нас цікавитимуть у тих частинах, де помітне користування літописцями творами перекладної літератури із всесвітньої історії. А хроніки та хронографи – там де вони корисні для уточнення історії раннього літописання.

Наші джерела розбиваються на два види: літописні та хронографічні. Домонгольських київських літописів зовсім небагато, безпосередньо до цього розряду входять тільки Повість временних літ та Київський літописний звід початку XIII ст. Крім того, залучено деякі інші зводи, в яких, як вважають, відобразилося київське літописання XI – початку XIII ст. Зокрема, Новгородський перший літопис молодшої редакції. У свою чергу, із маси творів із всесвітньої історії для дослідження обрано лише ті, які мають стосунок до літописання. Це ті перекладні хроніки та історії, фрагменти яких (чи як цитати, чи як паралельні сюжетні запозичення) фіксуються у давньоруських зводах, тобто, хроніки Георгія Амартола та Іоанна Малали, Александрія та «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, а також пам'ятки, пов'язані з традицією Хронографа по великому ізложенію (Троїцький хронограф, Еллінський літописець). Окрім того, залучалися ті джерела, свідчення яких важливі для реконструкції найдавніших етапів давньоруської хронографії. До останніх належать, скажімо, коментарі Нікити Іраклійського до Слів Григорія Богослова.

Хронографічні джерела умовно розподілено на дві групи: 1) окремі хроніки чи складові хронографічних компіляцій: Хроніка Амартола, Александрія Хронографічна, і т.п. та 2) власне компіляції: Іудейський хронограф, Троїцький хронограф, Повна та Коротка хронографічні палей. Варто зауважити, деякі тексти з першої групи існують у вигляді окремих рукописів (прикладом можуть слугувати списки величезного за обсягом повного перекладу Хроніки Амартола). Втім, більшість із них теж входять до різноманітних збірок, однак вони мають при цьому власну історію перекладу та побутування. Найчастіше різні версії окремих творів збереглися у компіляціях (скажімо, Александрія Хронографічна – в Іудейському та Троїцькому хронографах, Еллінському літописці). Своєю чергою, кожна з таких компіляцій має власний час укладення та власну історію, відмінну від історії перекладу та побутування її складових. Саме ці скомпліковані обставини змушують розглядати дві вказані групи хронографічних джерел окремо. Оскільки усі ранні літописи добре і не один раз видані, а твори хронографії у масі своїй ще не дочекалися критичних видань, більша доля пояснень стосується саме другої групи.

Літописні зводи

Повість временних літ – текст найдавнішого збереженого до наших днів давньоруського зводу, що був укладений на початку XII ст. Інша назва – Початковий літопис¹⁸². Він оповідає про історичні події, дотичні Русі та довколишніх земель. Починається ПВЛ з недатованого Введення, де ідеться про розподіл землі синами біблійного патріарха Ноя, розселення слов'ян, заснування Києва, данину племені полян хозарам та ін. Перша річна стаття – 6360 р. У ній згаданий вступ на царство візантійського імператора Михаїла III та похід русі на Царгород-Константинополь, а також подано «проспект» літопису, де останнім пунктом йде смерть князя Святополка Ізяславича, онука Ярослава Мудрого. ПВЛ вміщує статті по 1110 р. в одній групі списків та по 1118 (?) р. в іншій. У прикінцевих річних статтях останньої редакції справді згадується смерть Святополка й описано перші роки київського князювання Володимира Мономаха.

Укладення твору традиційно датують часом від 1113 по 1118 р. Як правило, дослідники реконструюють кілька етапів формування ПВЛ. За О.О. Шахматовим, ідеться про три редакції: печерського ченця Нестора 1113, видубицького ігумена Сильвестра 1116 та анонімного автора 1118 р. Однак не збереглося жодного примірника літописного зводу, що був би датований початком XII ст., як немає і жодного рукопису, який би не продовжували записи за XII–XIII ст.¹⁸³ Вже старший список, Лаврентіївський, походить від кінця XIV ст., решта дійшла від XV та XVI ст. Загалом ПВЛ репрезентована п'ятьма рукописами, беручи до уваги лише ранні списки власне цього зводу¹⁸⁴. Початковий літопис відокремлюють

¹⁸² Бібліографію див., напр.: ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 1997. – С. М-Н; The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis. Ed. Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. – P. 1-3. – Cambridge, Massachusetts, 2003)]. – P. CXLIX-CLVIII; Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. – München, 2001 [Forum Slavicum; Bd.56]. – XXVIII + 366 s.

¹⁸³ Навіть у найдавніших «харатейных» (пергаменних) списках чистий «Нестор», як колись називали ПВЛ, не відшукується, що помітили вже на початку XIX ст. Див.: «Но Временник его не дошел до нас в виде отдельном. В исторических сборниках... он сливается в записками его продолжателей» (*Строев П.М.* Софийский времянник... – С. VII). Слід додати, що в літературі висловлювалися сумніви у справедливості припущення про три редакції, див., напр.: *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания...; *Müller L.* «Die „dritte Redaktion“ der sogenannten Nestorchronik» // Festschrift für Margarete Wolter zum 70. Geburtstag. – Heidelberg, 1967. – S. 173-186; *Творогов О.В.* Существовала ли третья редакция «Повести временных лет»? // In memoriam: Сборник памяти Я.С. Лурье. – СПб., 1997. – С. 203-209.

¹⁸⁴ Звичайно, якщо враховувати пізні списки, то набереться навіть декілька сотень, однак пізні зводи у частині тексту з ПВЛ вторинні й не мають самостійної цінності. За

від «продовжень ПВЛ», володимиро-суздальського в одній гілці та київського в другій.

Три списки: Лаврентіївський, Радзивілівський та Московський-Академічний (ЛРА) пов'язані з суздальською традицією і складають Лаврентіївську групу або редакцію. У записах Лаврентіївської групи за XII – початок XIII ст. ПВЛ продовжено володимиро-суздальським літописом. Два списки: Іпатіївський та Хлебніковський¹⁸⁵ (IX) належать до південно-руської традиції, де ПВЛ у статтях за XII ст. доповнено Київським літописним зводом, а в записах за XIII ст. – Галицько-Волинським літописом (ГВЛ). На відміну від шахматовських редакцій «1113», «1116» та «1118 року», що є дослідницькими конструктами, тут йдеться про реальні рукописи, які мають низку спільних ознак. У Лаврентіївській групі Початковий літопис уривається на середині статті 1110 р.¹⁸⁶, причому в старшому списку виклад завершений припискою ігумена Видубицького монастиря та єпископа Переяславля-Руського, Сильвестра. В Іпатіївській групі ПВЛ, як вважають, мала завершуватися на 1118? р. Остання дата під питанням, оскільки київські записи продовжуються безперервно до 1198 р. і чіткої межі між ПВЛ та Київським зводом не існує. Варто додати, що О.О. Шахматов намагався складним чином поєднати знання про реальні редакції – Лаврентіївську 1110? р. та Іпатіївську 1118? р.¹⁸⁷ – з реконструйованими ним 3-ма редакціями ПВЛ¹⁸⁸ за допомогою припущень про недописані / втрачені останні статті та контамінації між групами списків¹⁸⁹.

різночитаннями ранніх списків зручно стежити за виданням: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation...* – Р. 1-3.

¹⁸⁵ А також залежні від нього пізні копії: Погодинський, Єрмолаєвський та ін.

¹⁸⁶ Обрив механічний, тому точний час формування цієї редакції визначити неможливо. Разом з тим, ПВЛ у цій гілці чітко відмежовано від її продовження саме завдяки переходу від просторих до лапідарних статей, та особливостям літосчислення. Якщо в ПВЛ стиль березневий, то у її продовженні – ультраберезневий.

¹⁸⁷ У Лаврентіївській редакції, де ПВЛ обірвана, просторі статті різко змінюються лаконічними й межа ПВЛ та її суздальського продовження чітка, в Іпатіївській – перехід більш плавний. Після 1115 р. чергуються короткі та просторі статті, чіткої стилістичної та композиційної межі немає. 1118 р. фактично обраний як остання простора стаття у зводі перед серією лапідарних (наступна за нею – 1123 р.).

¹⁸⁸ Судячи з усього, до таких операцій спонукав різнобій думок у визначенні терміну закінчення роботи автора Початкового літопису: В.Н. Татищев датував його завершення 1093, Г. Міллер – 1115, А.-Л. Шлецер – 1116, В.М. Перевошиков – 1074, П.Г. Бутков – 1113, І.І. Срезневський – між 1113 та 1116 рр. Див. *Иконников В.С. Опыт русской историографии.* – Т. 2. – Кн. 1. – К., 1908. – С. 338, 348, 359, 365, 375.

¹⁸⁹ Перша редакція, на думку вченого, не дійшла, друга частково збереглася у ЛРА (але на ЛРА позначився також вплив третьої редакції), третя – в IX. На сучасному етапі про ймовірні контамінації у ПВЛ: *Гунниус А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics.* – 2001. – Vol. 26. – Р. 73-87; *Вилкул Т.Л. Текстология и textkritik. Идеальный проект...* По поводу: «Повість

Внаслідок того, що у Хлебніковському списку в перших рядках ПВЛ згадано ім'я Нестора, а у приписці Лаврентіївського на закінченні зводу – Сильвестра, ПВЛ здавна вважається «авторським творінням». Атрибуція Початкового літопису Нестору невірна¹⁹⁰, проте підпирається тривалою традицією; питання авторства Сильвестра викликає жваву полеміку¹⁹¹.

Більш ніж двохсотлітні дослідження ПВЛ показали, що вона є пам'яткою надзвичайно скомплікованою. У Початковому літописі присутні неузгодження, розриви викладу, фрагменти, які можна тлумачити як залишки раніших записів¹⁹². Справа ускладнюється тим, що у НПЛмл виклад, місцями тотожний ПВЛ, продовжується лише до 1074 р. і відсутні деякі ділянки, на яких традиційно ідентифікують «текстологічні шви». Відповідно, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл намагаються відшукати сліди попередніх зводів. Перший із них – так званий «Початковий звід», написання якого О.О. Шахматов датував 1090-ми роками¹⁹³. Однак

временных літ: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склад і відредагував Доналд Островскі, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. – Р. 1-3. – 2003 // *Palaeoslavica*. – XII. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2004. – Р. 177-205; *Гунпиус А.А.* К проблеме редакций Повести временных лет. I // *Славяноведение*. – 2007. – № 5. – С. 34-35. За моїми спостереженнями, контамінації простежуються у групі РАІ, і ведуть до реальних списків XV ст., а не до протографу XII ст.

¹⁹⁰ *Толочко О.П.* Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – № 4-5. – 1996. – С. 11-35; *Tolochko Oleksiy*, On 'Nestor the Chronicler'...

¹⁹¹ *Толочко А.П.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // *Ruthenica*. – Т. VII. – К., 2008. – С. 154-165; *Толочко П.П.* Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? // *Ruthenica*. – Т. 7. – 2008. – С. 130-139.

¹⁹² Детальний огляд різноманітних спроб реконструювати літописання X та XI ст., що нібито передувало ПВЛ, див. у: *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы... – С. 10-56.

¹⁹³ Стислий огляд розвитку концепції Початкового зводу див.: *Толочко О.П.* Початкове літописне зведення // *Енциклопедія історії України*. – Т. 8. – К., 2011. – С. 470-471. Див. також: *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. I... – С. 1-42; *Истрин В.М.* Редакции Толковой Палеи...; *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном... – С. 31-70; *Шахматов А.А.* Разыскания...; *Шахматов А.А.* Толковая Палея... – С. 232-295; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. – Т. 1. – Пг., 1916 [*Шахматов А.А.* История русского летописания... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 527-977]; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники...; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания... – 1924. – С. 45-102; 1925. – С. 107-251; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // *ТОДРЛ*. – Т. 30. – 1976. – С. 3-26; *Гунпиус А.А.* «К истории сложения текста Новгородской первой летописи» // *Новгородский исторический сборник*. – Вып. 6 (16). – СПб., 1997. – С. 3-72; *Гунпиус А.А.* Два начала Начальной летописи... – С. 56-96; *Гунпиус А.А.* До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*. – М.; Вологда: Древности севера, 2012. – С. 37-63; *Вилкул Татьяна*, Новгородская первая летопись и Начальный

і у тому тексті, що залишається після реконструкцій, також спостерігаються суперечності, тому спроби «розшарування» доводять до глибшого рівня: припускають існування зводів 1070-х років, 1050-х, 1030-х років, 996 р. Слід підкреслити, що вже реконструкція зводу 1090-х рр. проводиться на досить обмеженому матеріалі ПВЛ та НПЛмл¹⁹⁴. В усіх інших випадках йдеться фактично про *одного свідка* тексту – спільні фрагменти ПВЛ та НПЛмл. При цьому, як уже зазначалося, встановлення текстуальних швів або напряму редагування у бік розширення чи скорочення – великою мірою суб'єктивні (І.1). За таких умов надзвичайної ваги набувають включення у київський та новгородський літописи з інших творів, які стають «другим» та «третім свідком», виступаючи контрольними текстами. Найважливішими з них є прямі цитати, переповідання і сюжетні аналогі з хронографічних творів – перекладних візантійських хронік та історій, а також історичних компіляцій-хронографів. Свідчення хронік та хронографів виступають одночасно інструментом верифікації традиційних гіпотез та текстологічної реконструкції процесу розвитку творів історичного жанру в землях Русі.

Традиційно вважають, що у гіпотетичних «попередніх до ПВЛ» літописних зводах (Початковому зводі 1090-х рр. за О.О. Шахматовим або літописі «середини XI ст.» за В.М. Істриним) відбився найраніший хронограф, а власне у ПВЛ додатково залучався повний переклад візантійських хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали. Завдяки внеску поколінь учених у дослідження хронографії, багато питань, пов'язаних з місцем хронографічних текстів чи їх окремих версій серйозно розпрацьовані. Зокрема, найважливіші спостереження зробили В.М. Істрин, О.О. Шахматов та О.В. Творогов.

Вплив хронографічних творів на ПВЛ порівняно добре вивчений¹⁹⁵. Зібрано близько 30 паралелей до Хроніки Амартола, також виявлено два

свод... – Р. 5-35; *Вилкул Татьяна*, Повесть временных лет и Хронограф // *Palaeoslavica*. – XV. – no 2. – Cambridge, Massachussets, 2007. – Р. 56-116; *Ostrowski Donald*, The Nacalnyj Svod Theory and the Povest' vremennyx let // *Russian Linguistics*. – Vol. 31. – 2007. – Р. 269-308; *Timberlake Alan*, Redactions of the Primary Chronicle // *Русский язык в научном освещении*. – М., 2001. – Р. 196-218.

¹⁹⁴ Не зважаючи на великий обсяг обох зводів, фрагментів, де можна було б зіставляти ПВЛ та НПЛмл, припускаючи редагування, обмаль. З одного боку, досить багато дослівно скопійованого тексту, нерелевантного для текстологічних студій. А з другого – багато матеріалу, який присутній лише в одному зі зводів.

¹⁹⁵ Не втратив свого значення огляд у: *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 41-150 (зокр., с. 41-61). Див. також: *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания...; *Перетц В.Н.* До питання про літературні джерела... – С. 213-219; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // *ТОДРЛ*. – Л., 1974. – Т. 28. – С. 99-113; *Вилкул Татьяна*, Повесть временных лет и Хронограф...; *Вилкул Т.Л.* О происхождении «Речи Философа» // *Palaeoslavica*. – Т. XX. – no 1. – Cambridge, Massachussets, 2012. – Р. 1-15.

великі запозичення із Хроніки Малали, фрагменти «Літописця вскорі» патріарха Нікифора. У різний час припускалося залучення давньоруським літописцем Пасхальної Хроніки, Хроніки Георгія Синкела (що згодом не підтвердилося), Книги Ювілеїв (у слов'янському перекладі «Дробного Бытия»), та ін. Об'ємні запозичення з хронік Амартола та Малали «вибрані» попередніми дослідниками вичерпно. Проте досі непоміченою залишається значна частина невеличких включень, що, як побачимо далі, відіграють важливу роль у вивченні взаємин Початкового літопису та хронографії. Нез'ясовані питання пов'язані з атрибуцією тих чи інших літописних запозичень до найдавнішого давньоруського хронографа. Певні тексти атрибутовано приблизно або невірно, вчені часом покладаються на ті реконструкції пам'яток, які нині вже застаріли, не долучаючи матеріал конкретних хронографічних збірок. Комплексне дослідження дозволяє не тільки внести часткові уточнення, а й переглянути загальну схему співвідношення літописних та хронографічних текстів і утворення ПВЛ.

Київський літописний звід початку XIII ст. – записи Іпатіївського літопису за XII ст., від завершення ПВЛ Іпатіївської редакції (1110–1118 роки), по 1197/1199 роки. Останні цифри відрізняються тому, що в основних списках бачимо різні дати прикінцевих статей цього зводу. На завершення твору вміщено промову ігумена видубицького монастиря Мойсея щодо побудови опорної стіни у Видубичах з похвалою тодішньому київському князеві Рюрику Ростиславичу. Раніше цю пам'ятку називали «Київським зводом кінця XII ст.» або «...1200 р.», однак останнім часом переконливо обгрунтоване укладення її на початку XIII ст.¹⁹⁶ За обсягом це найбільший з давньоруських літописів, що дійшли до нас. У стандартному виданні ПСРЛ він обіймає більше ніж 450 стовпчиків тексту¹⁹⁷. Київський звід представлений двома основними списками: Іпатіївським XV ст. та Хлебніковським¹⁹⁸ XVI ст.

Від початку вивчення пам'ятки припускали її складну структуру¹⁹⁹. Мабуть, найбільш відомими у XX ст. є побудови О.О. Шахматова,

¹⁹⁶ Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // Ruthenica. – К., 2006. – Т. V. – С. 73-87.

¹⁹⁷ ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2001. – Стб. 263-715 (далі посилання за схемою: 263-715I).

¹⁹⁸ Вірніше, групою Хлебніковського – його безпосередньою копією, Погодинським списком, Єрмолаєвським, та ін. Толочко А.П. «История российская» Василия Татищева... – С. 112-137.

¹⁹⁹ Див. огляд історіографії у недавніх працях: Толочко П.П. Русские летописи и летописцы... – С. 98-101; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст.... – С. 11-17 та ін.

М.Д. Присьолкова та Бориса О. Рибак²⁰⁰. Зокрема, О.О. Шахматов вважав, що «Видубицкая летопись» використала попередню «Печерскую летопись» (інші дослідники назвали першу складову київського літопису зводом ігумена Мойсея, другу – зводом Полікарпа)²⁰¹. Окрім того, вчений припускав, що до складу Київського зводу включено галицько-волинські матеріали, «сочувственный Ольговичам» чернігівський літопис, та якийсь звід, у якому поєднані південно-руські та суздальські записи, «родственный Воскресенской и Лаврентьевской летописям»²⁰². Згідно схеми М.Д. Присьолкова, Київський звід має складатися з великокнязівського київського літописця XII ст., двох літописців Переяслава-Руського, «князівського» та «єпископського», чернігівських записів Святослава Ольговича та його синів, літопису Володимира Глібовича (онука Юрія Долгорукого) та сімейної хроніки смоленського та київського князя Ростислава Мстиславича і його дітей Ростиславичів. За Б.О. Рибак²⁰³, ідеться про ранні київські записи, твір київського боярина та дипломата Петра Бориславича, який охопив період від київського князювання онука Володимира Мономаха, Ізяслава Мстиславича, 1146–1154 рр. до 1190-х рр., і був поєднаний із «царським літописом» Андрія Боголюбського; звід архимандрита Києво-Печерського монастиря Полікарпа 1170 р., складовою частиною якого були записи Святослава Ольговича; Хроніку Святослава Всеволодича до 1194 р., і насамкінець – літопис Рюрика Ростиславича 1190–1196 рр.²⁰⁴ Усе це було поєднано рукою видубицького ігумена Мойсея. Слід додати, кандидатура Мойсея на роль збирача та упорядника записів приймається більш-менш одностайно²⁰⁵, однак заплутані визначення решти компонентів зводу поки що не є остаточно усталеними. Часом суперечливі класифікації справедливо викликають сумніви²⁰⁵.

²⁰⁰ Київський звід детально досліджував також А.М. Насонов, але він зосередився на одному з аспектів – відносинах пам'ятки з ростово-суздальським та переяславським літописанням (див. нижче), менше приділяючи уваги зводу в цілому та етапам його укладення.

²⁰¹ Шахматов А.А. Обзорение... – С. 69-72.

²⁰² Для пояснення спорідненості суздальських та південноруських зводів вчений залучав ідею Поліхрона XIV ст. (яку пізніше було відкинута): Шахматов А.А. Обзорение... – С. 73-79.

²⁰³ Див. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М., 1972. – 519 с. Думки Б.О. Рибак²⁰³ в основному поділяє В.Ю. Франчук: Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники...

²⁰⁴ Див., напр.: Толочко П.П. Русские летописи и летописцы... – С. 98.

²⁰⁵ Напр., з приводу однієї з річних статей київського князювання Всеволода Ольговича, 6648/1141 р. (Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 306-307), П.П. Толочко зауважив: «Объяснение Б.А. Рыбакова, что княжение

Метри вітчизняного літописознавства розглядали Київський літопис із далекої перспективи – кожен із них присвятив такій об'ємній і складній пам'ятці по невеличкому розділу. Єдиний виняток складають праці Арсенія М. Насонова. Дві його спеціальні статті зосереджені на виявленні взаємин київської, переяславської та суздальської гілок літописання у XII ст.²⁰⁶ Найменш вивченими залишаються два питання: співвідношення південно-руського та суздальського зводів, та книжних запозичень у Київському літописі.

Давно помічено, що у записах за XII ст. дослівно збігаються численні фрагменти Іпатіївського та Лаврентіївського зводів. Збіги продовжуються до самого кінця XII ст., так що можна припускати використання спільного джерела чи навіть укладення обох текстів на основі спільного протографа. Цю особливість намагалися пояснити, і пропонували кілька тлумачень: скорочення в Лаврентіївському зводі Іпатіївських записів чи використання якогось зводу-посередника. Однак у 70-х роках XX ст. після появи праць А.М. Насонова утвердилася давня версія, що з'явилася у 1840-х роках, про скорочення в Лаврентіївському літописі київських записів. Через це порівняльні дослідження фактично були припинені, хоча аргументація А.М. Насонова має слабкі пункти. Тим часом від вирішення цієї стрижневої проблеми залежить реконструкція етапів літописарської діяльності, відображених у Київському зводі (детальніше див. III.1).

Однак чи не найслабше досліджені у цьому зводі вміст та особливості хронографічних компонентів. Використані київським укладачем тексти біблійних книг, хронік, історій визначено украй неповно. Так, до недавнього часу знайдено лише по одному запозиченню з Александрії

Всеволода Ольговича описано в своде по летописи «Владимирового племени», летописи самого Всеволода, летописей Святослава и Игоря Ольговичей, а также немногочисленным извлечениям из личной летописи Изяслава Мстиславича, слишком сложно. Невозможно себе представить, чтобы позднейший сводчик (Моисей или кто-то другой) так филигранно «сшил» из множества разноречивых источников единое и цельное произведение, практически не обнаруживающее заметных «швов». *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы... – С. 106. Про літописець Святослава Ольговича див.: *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова... – С. 36-59.

²⁰⁶ Див.: *Насонов А.Н.* Малоисследованные вопросы ростово-суздальского летописания XII в. // Проблемы источниковедения. – Вып. X. – М., 1962. – С. 365-381; *Насонов А.Н.* Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII век) // Проблемы источниковедения. – Вып. 8. – М., 1958. – С. 467-494. Крім того, матеріал обох статей поєднаний у 2-й та 3-й главах його «Истории русского летописания», присвячених не спеціально київському, а переяславському та ростово-суздальському літописанню. *Насонов А.Н.* История русского летописания... – С. 80-167.

Хронографічної та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія²⁰⁷. Тим часом цей літопис буквально насичений хронографічними включеннями, що виявляється як в основному наративі, так і у промовах князів та «мужів», у «грамотах» (листуванні). Почасти ідентифікація джерел гальмувалася через особливості роботи укладача Київського зводу. На відміну від автора чи авторів ПВЛ, цей давньоруський літописець лише зрідка вписував у власний текст об'ємні буквально цитати. Свої джерела київський укладач переважно переповідав, використовуючи також невеличкі запозичення, які я позначаю як «мікроцитати» (детальніше див. у другій главі цієї книжки). Втім, подібна манера характерна для більшості давньоруських книжників²⁰⁸.

Новгородський перший літопис молодшої редакції. Новгородські зводи не належать до загальноруських, однак у ранній частині до 1110-х рр. вони написані на основі київських. Місцеві записи починають вміщувати у додаткових блоках окремих річних статей з 1090-х років²⁰⁹, а на суцільно новгородський цей літопис перетворюється після 6623/1115 р. НПЛ представлений двома ізводами або редакціями: «старшим» та «молодшим». Єдиним представником «старшого ізводу» є Синодальний список XIII–XIV ст., у першій своїй частині – найдавніший із збережених нині літописів²¹⁰. На жаль, у манускрипті не зберігся початок, виклад іде

²⁰⁷ Запозичення з Александрії у статті 6686/1178 р. та з «Історії Іудейської війни» у статті 6682/1174 р. визначив О.С. Орлов: Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // ИОРЯС. – Л., 1926. – Т. 31. – С. 116–117. Остання паралель відзначалася також Н.А. Мещерским (*Мещерский Н.А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.* – М.; Л., 1958. – С. 103, 105). У недавніх працях хронографічні паралелі розглядалися у: Толочко О.П. Печерский мятеж 1182 г. // Ruthenica. – Т. VI. – 2007. – С. 351–352; Вилкул Т.Л. О хронографических источниках Киевского летописного свода // ТОДРЛ. – Т. 61. – 2010. – С. 382–397.

²⁰⁸ Пор. спостереження О.П. Толочка з приводу запозичень з Апокаліпсису Андрія Кесарійського у ГВЛ. Якби не кілька яскравих пасажів, в тому числі, з характерним іменем Бенедикта, було б надзвичайно важко певно ототожнити джерело. Толочко А.П. Галицкие «приточники» // Ruthenica. – Т. VII. – 2008. – С. 201–209.

²⁰⁹ Тобто, місцеві новгородські звістки йдуть у кожній статті після «загально-русських».

²¹⁰ Синодальний № 786 (ГІМ). Перший почерк (по статтю 1234 р.) визначають як почерк XIII ст.: Гимон Т.В., Гиппиус А.А. Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. – СПб., 1999. – Вып. 7 (17). – С. 18–47. Див. також, напр.: Timberlake Alan, Older and Younger Recensions of the First Novgorod Chronicle // Oxford Slavonic Papers. New Series. – Vol. XXXIII. – Oxford, 2000. – Р. 1–33 (шоправда, автор часом атрибує одному літописцю фрагменти тексту, що збереглися у різних ізводах – Синодальному списку та НПЛмл); Гимон Т.В. Как велась новгородская погодная летопись в XII веке? // Древнейшие государства Восточной Европы, 2003 год: Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. – М., 2005. –

одразу від середини статті 6524/1016 р. Натомість «молодший ізвод» або НПЛмл представлений низкою рукописів. Найважливіші з них два – Комісійний та Академічний списки (КА), датовані серединою XV ст. Неповний Троїцький список XVI ст. вміщує текст до 1015 р., важлива також одна з копій XVIII ст. з Академічного списку, Толстовський список (Т). На статті 6682/1074 р. у НПЛмл уривається спільний із ПВЛ текст, після чого її виклад наближений до старшого ізводу НПЛ. Синодальний список у статтях за XI – початок XII ст. не має включень із хронік та хронографів, тому в цій книжці залучається лише НПЛмл. Оскільки досліджується перетин літописарської та хронографічної діяльності у Давній Русі, проаналізовано лише ті ділянки НПЛмл, де новгородський літопис вміщує запозичення з текстів «родини ХВІ» чи повних перекладів хронік. А саме, йдеться про перші річні статті, опис князювання Володимира Святославича, повідомлення 1065 р. Як уже відзначено, традиційно вважають, що у НПЛмл відбився Початковий звід, де нібито використаний виключно ХВІ. Відповідно, фрагменти повних перекладів хронік досі не були відзначені. Верифікація шахматовських гіпотез показує іншу, набагато складнішу картину: у НПЛмл виявлено як ХВІ, включно з пізніми його версіями, так і повний переклад хронік Амартола та Малали. Також спостерігаються запозичення із ПВЛ (див. другу главу).

Насамкінець, слід додати, що принагідно залучаються також записи Лаврентіївського суздальського зводу за XII ст., але тільки як матеріал для порівняння у спробах «розшарувати» Київський звід початку XIII ст. Джерела й етапи укладення суздальського зводу порівняно добре вивчені²¹¹, проте хронографічна складова у ньому мізерна (див. III.2.4), тому на цьому джерелі спеціально не зупинятимусь.

Твори із всесвітньої історії

У ранній час з грецької на давньослов'янську перекладено візантійські хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали та Георгія Синкела. Остання у ранніх літописах не відобразилася. До історичного жанру належить також роман про Олександра Македонського, Александрія Хронографічна. З історій перекладена порівняно рано (у XII? ст.) лише «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія.

Хроніка Амартола. Хроніка грецького ченця Георгія «грішника» (Амартола), а точніше, її перший переклад, отримала у слов'янській

С. 316-352; *Гимон Т.В.* Новгородское летописание первой четверти XIII в.: хронология и процесс пополнения летописи // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 80-118.

²¹¹ Див. передмову до останнього перевидання ПСРЛ. – Т. 1. – М., 1997. – С. G-N та відповідні розділи у працях з історії літописання.

книжності назву «Временникъ»²¹². Оригінальний твір ченця Георгія охоплював події до 840-х рр., «Продовжувач» Симеона Псевдо-Логофета доведений до 948 р. Слов'янський переклад зроблений з усієї Хроніки разом із «Продовжувачем», хоча місце і час (X чи XI ст., Болгарія чи Русь) є предметом дискусії. Існує аргументована думка про давньо-руського перекладача, яка утвердилася зусиллями В.М. Істріна²¹³.

²¹² Другий за часом переклад – так званий «Лѣтовникъ», зроблений пізніше, у XII ст. в Болгарії (раніше називали сербським). Він не впливав на ранні літописання і не входив у ранні хронографи, тому тут не розглядається. Обмежено використаний лише укладачами пізніх компіляцій. Видання: *Летовник съкращень от различных летописъхъ же и поведатели и избранъ и съставленъ от Георгия грешнаго инокъ.* – СПб., 1878–1880 [Изд. ОЛДП, №№ 26 и 56]. – 434 с. Вперше про давньоболгарський «Временник» та «сербський Лѣтовник» писав М.А. Оболенський: *Оболенский М.А.* О греческом кодексе Георгия Амартола... – С. 85. Бібліографію див. у: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 1: Текст. – Пг., 1920. – XVIII + 612 с.; *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы...; *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // *Летописец Еллинский и Римский...* – Т. 2. – С. 117-200; *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола в новонайденных... – С. 322-332; *Матвеев В., Щеголева Л.* Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 1. – Ч. 1-2. – М., 2006. – С. 59-64; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С. 398-413.

²¹³ *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. Див. також: *Дурново Н.* К вопросу о национальности славянского переводчика Хроники Георгия Амартола // *Slavia.* – 1925. – Роѣ. 4. – Сеѣ. 3. – С. 801-815; з недавніх робіт див., напр.: *Пичхадзе А.А.* Корпус древнерусских переводов XI–XII ст. и изучение переводной книжности Древней Руси // Национальный корпус русского языка. 2003–2005 гг. Результаты и перспективы. – М., 2005. – С. 251-262; *Станков Ростислав А.* Из наблюдений над лексикой древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // *Slavia Orthodoxa.* Език и култура. Сборник в честь на проф. Румяна Павлова. – София, 2003. – С. 380-389; *Станков Ростислав А.* К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // *Преславска книжовна школа.* – Т. 7: Исследования в памет на професор Иван Гълъбовъ. – Шумен, 2004. – С. 57-72; *Станков Ростислав А.* Древнеболгарский перевод Хроники Георгия Амартола и Хронограф по великому изложению // *Преславска книжовна школа.* – Т. 12. – Шумен, 2012. – С. 191-209; *Пичхадзе А.А.* Переводческая деятельность в домонгольской Руси. Лингвистический аспект. – М., 2011. – С. 15, 26-28 та ін.; *Пеев Д.П.* Новые данные о времени и месте перевода Хроники Георгия Амартола // *Летописи и хроники. Новые исследования.* 2011–2012. / Ред. О.Л. Новикова. – М.; СПб., 2012. – С. 13-38. Нині ідею давньоболгарського перекладу артикулюють болгарські колеги, хоча аргументація не завжди є переконливою. Напр., в останній статті Д.П. Пеева стверджується, що Хроніка Амартола перекладена за часу болгарського царя Самуїла у 2-й половині X ст. Підставою для цього є заміни у списках Еллінського літописця 1-ї редакції імені болгарського царя Симеона на Самуїла, а також деякі інші варіанти. Ім'я Симеона, що без жодного винятку читається у 2-й редакції Амартола (за якою В.М. Істрін видав Хроніку після обриву представника 1-ї редакції, старшого Троїцького списку) і відповідає грецькому оригіналу, автор вважає результатом повторної зв'язки з грецьким текстом (!). Треба сказати, без серйозних підстав

Значення тексту Амартола важко переоцінити, адже його історія тісно переплетена з історією початкового давньоруського літописання. Запозичення з хроніки увійшли у ПВЛ та Київський звід, деякі з них простежуються також у НПЛмл. Як уже відзначалося, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл вбачають вплив не повного перекладу Хроніки Амартола, а першого давньоруського хронографа, яким найчастіше вважають ХВІ. Запозичення з Амартола у Початковому літописі помітили вже у 2-й чверті XIX ст.²¹⁴ Існувало кілька проєктів по виданню пам'ятки, але перше «Временник» або «Книги временные» видав В.М. Істрін у 1920 р.²¹⁵

Текст Амартола має непросту структуру. В рукописах йому передують так звана «Криница» – детальний опис змісту всієї Хроніки, зроблений у давній час (Ам.1-26)²¹⁶. Далі вміщений вступ із підзаголовком «Книги временные и образные» (Ам.27-30), потім йде короткий огляд всесвітньої історії з підзаголовком: «Временникъ въпростѣ отъ различныхъ же хронографъ же и сказатель събранъ же и сложенъ Георгиемъ грѣшникомъ мнихомъ»²¹⁷. Виклад цієї частини, яку іноді називають «про-ойміон», ‘вступ’, подібний до інших хронік елліністичного часу²¹⁸, зокрема, до Хроніки Малали. Автор веде його від створення Адама до смерті Олександра Македонського (Ам.31-51), після чого робить перехід (Ам.51-52), і повертається знову до початку історії у середньовічному її розумінні, тобто, до Адама та Книги Буття. У рукописах вписаний наступний підзаголовок: «Начало временнымъ книгамъ Георгия Мниха» (Ам.53). Звідси починається систематичний безперервний виклад. Спершу – біблійної історії (Ам.53-184); потім східних царств: від Навуходоносора, походів Олександра Македонського та елліністичних царів до Антіоха Євпатора (Ам.185-205). Далі вписане «Начало ромѣискихъ цѣрт-

відхилення від грецької у перекладному тексті не можна вважати початковими, а вірні читання – результатом повторної звірки.

²¹⁴ Строев П.М. О византийском источнике Нестора... – С. 172. Як відзначає учений, він збирався оприлюднити свої спостереження раніше, в публікації «Софійського временника» 1820 р., але зважив на думку Шльоцера щодо запозичень із творів Синкелла та Кедріна в «Нестора».

²¹⁵ Истрин В.М. Книги... – Т. 1.

²¹⁶ У виданні В.М. Істріна: Истрин В.М. Книги... – Т. 1. – С. 1-26 (далі: Ам. 1-26). Для частини, збереженої у Троїцькому списку (МДА № 100), залучалося також нове видання: Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1-2.

²¹⁷ Слід обумовити, що підзаголовки в рукописах необов'язково відображають початковий вигляд тексту, однак саме цей підзаголовок частково відбився вже у назві Елінського літописця, тобто, є досить раннім.

²¹⁸ Типові змістові елементи елліністичних хронік див.: Burgess R.W. and Michael Kulikowski, *Medieval Historiographical Terminology: The Meaning...* – P. 165-192 (зокр. р. 176).

вии»²¹⁹, від Юлія Цезаря до Костянтина Зеленого²²⁰ (Ам.205-333); й нарешті, християнська історія, «Временьник о хрестьяньскихъ цѣрехъ и Костянтинѣ велицѣмъ цѣри»²²¹, де викладено візантійську історію від Костянтина Великого до завершення Хроніки звісткою про смерть Романа Лакапіна (Ам.333-572). Крім подієвої частини, текст Амартола містить об'ємні відступи-розмірковування щодо початку цивілізації, набутті знань про єдиного Бога, смислу праці письменника та історика. Він включає також полемічні відступи проти еллінських, тобто, язичницьких вчених та іудеїв.

Давньослов'янська рукописна традиція Хроніки розпочинається манускриптами XIII ст. Текст її збережений у вигляді повного перекладу та, фрагментарно, у хронографах (включення з Амартола слугують важливою складовою абсолютної більшості компіляцій із всесвітньої історії). Зокрема, вони фактично стали основою Літописця Еллінського та Римського обох редакцій; численні витяги присутні у пам'ятках «родини XVI» – Троїцькому хронографі та хронографічних палєях. Невеличку їх кількість містить також Іудейський хронограф.

Повний переклад Хроніки поділяється на редакції. За схемою В.М. Істріна, до «першооригіналу» близький старший Троїцький список, що зберігає першу редакцію (прийняте дослідницьке скорочене позначення – Ам.тр.). Троїцький репрезентує найдавніший повний список Хроніки Амартола, багато ілюмінований; шкода, що йому бракує закінчення²²². Решта повних списків, сукупність яких позначають літерою S (summa), складають другу редакцію: Ам.с. В.М. Істріну було відомо 7 таких списків. Щодо хронографічних компіляцій, то у них, на думку вченого, нібито мала зберегтися проміжна між першою і другою редакціями версія, Ам.хр. О.В. Творогов знайшов аргументи на користь того, що хронографічна редакція Ам.хр. незалежно від Ам.тр. походить від «першооригіналу» перекладу²²³. Розширилася доступна вченим руко-

²¹⁹ У змісті напочатку Хроніки Амартола, так званої «Криниці»: «Начало временьныхъ цѣрвь» (Ам.9).

²²⁰ Батько Костянтина Великого – першого візантійського імператора, що прийняв хрещення.

²²¹ У «Криниці»: «Временьныхъ крѣтъяньскихъ цѣрвь».

²²² Рукопис датований кінцем XIII – початком XIV ст. Традиційне позначення: Троїцький або Тверський список Хроніки Амартола. Нині зберігається в РГБ, збір. Московської Духовної Академії № 100. У виданні В.М. Істріна обрив старшого списку див. Ам.412.

²²³ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 99-110. Стему див. Летописец Еллинский... – Т. 2. – С. 146. Зіставлення вибраних різночитань хронографічної редакції надає надзвичайно цінний матеріал, але залишається неповним: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 100 та ін.; Водолазкин Е.Г. Хроника Амартола в новонайденных... – С. 322-332.

писна традиція: нині відомо бл. 20 повних списків Хроніки Амартола, ще певна кількість кодексів містить фрагменти²²⁴. Що суттєво, поповнено групу Ам.тр.: крім знаменитого Троїцького кодексу, який довгий час вважався єдиним представником першої редакції, до неї віднесли також Синодальний та Ермітажний списки²²⁵. Порівняння версій показало велику лакуну в Ам.тр. та споріднених списках. Це означає, що ця редакція дійсно не може бути вихідною і найближчою до «першооригіналу» перекладу²²⁶. Ранню версію Хроніки Амартола виявили в одному зі збірників Кирило-Білозерського зібрання, об'ємні ексцерпти тексту показали її приналежність до Ам.хр.²²⁷ Редакція Ам.s. поділяється на групи та підгрупи (умовно позначені як А і Б, а далі А₁, А₂...²²⁸), але для вивчення історії літописання значення мають переважно основні версії: Ам.тр., Ам.хр. та Ам.s.

Вивчення цієї хроніки є базовим для студіювання впливу хронографії на давніх літописців. Класичний приклад надає ПВЛ, де доля запозичень із Амартола найбільша. Хоча версії тексту окреслені завдяки дослідженням, що велися протягом двох століть, їх співвідношення, як побачимо далі, потребує коректив. Так, традиційно стверджується, що фрагменти ХВІ у ПВЛ «нарощені» запозиченнями з повного перекладу Хроніки Амартола. Проте зіставлення усього комплексу текстів демонструє, що

²²⁴ Див. Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1. – С. 32-38. Крім того, певні кодекси зберігають фрагменти Хроніки. У недавньому дослідженні списків Хроніки Амартола враховані такі збірники з фрагментами хроніки, загалом це 3 десятки рукописних копій. Див. Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С. 11 та ін.

²²⁵ Точніше, Ермітажний список та два кодекси: Синодальний № 1008 та № 732. Більш детальна інформація у: Водозазкин Е.Г. Хроника Амартола в новонайденных... – С. 323-326; Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1. – С. 34-36; Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С. 83-88, 124-131. Але оскільки названі два списки досі невидані, то Ам.тр. фактично позначає старший Троїцький-Тверський список Хроніки Амартола.

²²⁶ Так, Є.Г. Водозазкін відзначив обрив тексту в оповіді про 5-й Вселенський собор у старшому Троїцькому та Ермітажному списках, та поповнення втраченого у Синодальному № 1008 та № 732 за списком іншої редакції. Водозазкин Е.Г. Хроника Амартола... – С. 326-327. Т.В. Анисимова вважає, що Ермітажний та Синодальний не демонструють прямої залежності від Троїцького (Там же, с. 218-222). Якщо залежність непряма, і разом з тим, наявний спільний дефект, це підтверджує думку про вади редакції Ам.тр.

²²⁷ Див.: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 12-13, 109, прим. 38; Водозазкин Е.Г. Хроника Амартола в новонайденных... – С. 327-328; Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С. 101-107, 269-272. У новому виданні Хроніки позначено як Ам.кб: Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1. – С. 34 та ін.

²²⁸ Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола...

насправді у ПВЛ фіксуються запозичення *винятково з повного перекладу*; вплив ХВІ позначився лише на новгородському літописі. Для молодшого за ПВЛ Київського зводу знайомство з Хронікою взагалі раніше не припускали. Проведена мною робота показує, що текст Амартола слугував джерелом укладача Київського зводу. Знов-таки, йдеться не про якийсь хронограф, у своїх руках київський літописець мав повний переклад Хроніки.

Хроніка Іоана Малали. Ще одним популярним у слов'янських землях текстом із всесвітньої історії була Хроніка Малали. Грецьку Хронографію сирійського за походженням автора (антіохійця) написано у VI ст. і перекладено на давньослов'янську, як припускають, у Болгарії в X ст.²²⁹ У ПВЛ включені два об'ємні уривки з 1-ї, 2-ї та 4-ї книг Малали. Один із них стосується розподілу землі синами Ноя, другий зберігся лише в Іпатіївській редакції, у статті 1114 р., й оповідає про діяння легендарного «царя» Феоста-Гефеста та його сина, Сонця-Дажбога. У ПВЛ вдалося встановити також числені мікрозапозичення з різних книг Хроніки Малали.

Витяги з цієї хроніки помітили спочатку не в літописних зводах, а в Архівському збірнику, тобто, у введеному в науковий обіг на початку XIX ст. рукописі Іудейського хронографа²³⁰; про цю компіляцію далі.

²²⁹ *Ioannis Malalae, Chronographia* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol. XXXV. Ed. H-G. Bech, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, Novi Eboraci, 2000]. – S. 1; *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В.М. Истрина / Подг. изд., вступительная статья и приложения М.И. Чернышевой. – М., 1994. – С. 3, 67; СККДР. – Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. – Л., 1987. – С. 472; *Милтенова Анисава*, Исторически съчинения // История на българската средновековна литература. – София, 2008. – С. 184-193.

²³⁰ Три фрагменти 5-ї книги, з описом Троянської війни видано у: *Калайдович К.Ф.* Иоанн екзарх Болгарский... – С. 178-188. К.Ф. Калайдович висловив ідею приналежності перекладу до давньоболгарської школи Іоанна Екзарха Болгарського. Вчений керувався припискою Іудейського хронографа перед 5-ю книгою Хроніки Малали, де переклад засвоєно «пресвітеру Григорію» за часів «князя Симеона». Однак у приписці мова йде про книги «Завѣта Божіа Ветхаго, казающе образы Новаго Завѣта... предложены... от греческаго языка в' словен'скыи при князи бльгар'стѣ^м Симеоне, сынѣ Бориши, Григоріе^м презвитеро^м мнихо^м» (нині читається у 3-х рукописах Іудейського хронографа: Архівський арк. 199а, Віленський арк. 242, Варшавський с. 666а). Хоча приписка знаходиться безпосередньо перед текстом Малали, йдеться про біблійні переклади, тобто, свідчення зовсім неоднозначне. Насправді це одна із загадок хронографа. В.М. Істрін вважав, напр., що текст відображає загальну назву власне цього хронографа: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 354-357. Нині припускають, що початково заголовок стосувався Восьмикнижжя. Див.: *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – Т. 49. – 1996. – С. 10; *Thomson Francis*, The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana, 1998. – P. 729; *Franklin Simon*, Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950-1300. – Cambridge, 2002. –

М.А. Оболенський дослідив й опублікував фрагменти Хроніки Малали з Архівського списку і намагався визначити запозичення з неї у ПВЛ²³¹; А.Н. Попов зосередився на Еллінському літописці²³². Втім, вчені довгий час були позбавлені контрольного грецького тексту для початкової частини твору. Розшуки В.М. Істріна кінця XIX ст. та видання першої книги грецької Хронографії Малали за Паризьким списком паралельно зі слов'янським перекладом²³³ дозволили розмежувати пласти включень у різноманітних компіляціях і точніше окреслити цитати у Початковому літописі, зокрема, у Введенні ПВЛ²³⁴.

Повний давньослов'янський переклад Хроніки Малали, на відміну від Амартола, не зберігся. Текст її фрагментарно представлений у різних компіляціях: Іудейському хронографі XIII ст., Еллінському літописці, Троїцькому хронографі XIV (?) ст., хронографічних палеях XV ст., скороченому Софійському та великому Тихонравовському хронографам XVI ст.²³⁵ Склад уривків у різних викладах всесвітньої історії відрізняється²³⁶, що дає підстави припускати існування деколи повного перекладу Хроніки, з якого почерпали свої знання різні книжники.

Р. 207, note 86. Втім, у працях болгарських колег приписку продовжують трактувати як пряме свідчення здійснення перекладу Хроніки Малали за царя Симеона, напр.: *Yovcheva Mariya, Taseva Lora*, Translated Literature in the Bulgarian Middle Ages as a Social and Cultural Phenomenon // Scripta & Scripta. – 10-11. – 2012. – Р. 284.

²³¹ Оболенский М.А. Предисловие...

²³² Попов Андрей, Обзор хронографов... – Т. 1. – С. 1-29, 42-95. Невиданими залишилися праці А.Є. Вікторова (1852 р.), про які згадує І.І. Срезневський: *Срезневский И.И.* Русский исторический сборник XV века Московского главного архива Министерства Иностранных дел // Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных памятниках. – Вып. LXXXIV. – СПб., 1879. – С. 112.

²³³ *Истрин В.М.* Первая книга Хроники Иоанна Малалы... – С. 1-29 [перевидано у: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы...]. В.М. Істрін видав 1-у книгу грецької Хронографії Малали за Паризьким списком (в основному Оксфордському початок втрачений). Щодо співвідношення слов'янського та грецького тексту до знахідки Паризького списку див., напр.: *Шестаков С.П.* О значении славянского перевода Хроники Малалы для восстановления и исправления ее греческого текста // Византийский временник. – Т. 1. – Вып. 3-4. – 1894. – С. 503-552.

²³⁴ В листопаді 1893 р. відбулося засідання відділення АН, з обговоренням доповіді В.М. Істріна, присвяченій співпадінням у Введенні ПВЛ та 1-й книзі Хроніки Малали (Мал.1.13, детальніше див. II.3.1). Поклики на цей реферат див., напр.: *Шахматов А.А.* Толковая Палея... – С. 234, 290-291.

²³⁵ Щодо Софійського див. нижче, Тихонравівський – нині РГБ, збір. Тихонравова № 704. У 1-й половині XX ст. були досліджені також уривки зі Златоструя: *Абрамович Д.И.* Отрывок из Хроники Иоанна Малалы в Златоструе XII века // Сборник статей в честь А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 19-24.

²³⁶ Напр., за структурою у Софійському хронографі текст Малали репрезентовано повніше, ніж в інших відомих нині хронографах (збережено Мал. 1.13, Мал. 11, Мал. 12, відсутні в інших збірках). В.М. Істрін вважав, що існування цього рукопису, поряд з

Наявність кількох хронографічних компіляцій із нетотожним складом включень із Малали засвідчує популярність твору. На те ж вказують й уподобання літописців. Крім ПВЛ, уривки з Хроніки простежуються у молодших літописах: ГВЛ, НПЛ за XIII ст. (які тут не розглядаються). У Київському зводі паралелі, на жаль, надто непевні. Запозичення Початкового літопису з Малали виводили з раннього хронографа²³⁷, проте два уривки Хроніки Малали скомпоновані у ПВЛ з додатками з Амартола, а такої композиції у наявних хронографах не існує. Як побачимо далі, склад мікроцитат у ПВЛ також не відповідає складу й характеристикам компіляцій.

Хроніка Малали складається з 18 книг. 1, 2 й 4-а присвячені початку світу, легендарній грецькій та східній історії. Для Малали характерний евгемеричний підхід, при якому еллінські божества – Зевс, Діоніс, Гефест – поставали легендарними давніми царями й героями. 3-а книга містить скорочений виклад часів біблійних патріархів. У 5-й книзі описується Троянська війна, 6-а присвячена східним царствам, 7-а веде виклад від Олександра Македонського до елліністичних монархій, 8-а описує історію Рима... у 18-й книзі виклад доведений до імператора Юстиніана. Оповідь насичена цікавими сюжетами з яскравими подробицями, портретами та характеристиками героїв. На початку антиохійський автор використав, напр., матеріал трагедій Евріпіда.

Тихонравовським хронографом (де краще збереглася Мал.3), свідчить про наявність колись у Давній Русі повного перекладу Хроніки Малали. *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 296-297. Див. також: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 188-221; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 18, 319; *Хрипков В.Ф.* «Хроника Иоанна Малалы» в составе Тихонравовского хронографа // ТОДРЛ. – Т. 45. – Л., 1991. – С. 333-350. Див. також П.3.1.

²³⁷ Ця думка йде від М.А. Оболенського та А.Н. Попова. Спершу до неї приєднався і видавець Хроніки Малали В.М. Істрін. Щоправда, зіткнувшись з варіативністю компіляції читань з Малали у хронографах, пізніше В.М. Істрін відмовився від цих припущень. У зрілих працях вчений наполягав на тому, що XVI не мав у своєму складі запозичень з Малали, і включав ексцерпти лише з Хроніки Амартола. Див., напр.: *Истрин В.М.* Редакции Толковой Палеи... – С. 136-139, 150; *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 349-350; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания... – 1924. – С. 74. О.О. Шахматов сприйняв ідеї В.М. Істріна на ранньому етапі. Вчений обстоював думку, що «Хронограф особого состава» (що нібито вплинув на літопис) включав найрізноманітніші складові, в т.ч. хроніки Малали та Синкела, Пасхальну Хроніку та ін., і символічно найменував компіляцію «давньоболгарською енциклопедією». Див., напр.: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет... – Т. 1. – С. 571, 579-583 та ін.; *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 76. Висновки В.М. Істріна пізніше були відкориговані О.В. Твороговим. Хоча головну увагу в дослідженні «родини XVI» слід звертати на Хроніку Амартола, не можна заперечувати присутності фрагментів із тексту Малали. Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 50, 52-53, 73 та ін.; *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 191.

Александрія Хронографічна є найдавнішим слов'янським перекладом елліністичного роману Псевдо-Калісфена²³⁸ про Олександра Македонського²³⁹. Саме цей переклад відомий у складі кількох ранніх хронографів та Еллінського і Римського літописця обох редакцій. В Александрії оповідається про часи від народження Олександра до його смерті. Оскільки йдеться про вузький хронологічний період у 33 роки, укладачі хронографів не вважали за потрібне розбивати текст роману на окремі фрагменти й інтерполювали його великим цілісним блоком. Запозичення з Александрії Хронографічної бачимо в літописців XII–XIII ст. та авторів інших давньоруських творів²⁴⁰. Історіографія вивчення пам'ятки не надто насичена. Перший видавець В.М. Істрін²⁴¹ зробив огляд історії грецького тексту²⁴² та латиномовних переробок, виявив слов'янські редакції і спро-

²³⁸ Іменем Калісфена підписався невідомий автор роману. Однак виклад доведений до смерті Олександра, а справжній Калісфен, племінник Аристотеля, один із соратників Олександра Македонського, не дожив до цього часу. Перша редакція роману написана в Александрії Єгипетській у III ст. н. е.

²³⁹ Перший давньослов'янський переклад дійшов у хронографах, чому і отримав назву «Александрія Хронографічна». Другий за часом – сербський. Сербська Александрія дійшла в окремих списках; лише починаючи з XVI ст. уривки з Сербської Александрії поповнювали склад хронографів. Крім того, у ранньомодерний час відомі також переклади латиномовних переробок твору Псевдо-Калісфена. *Истрин В.М.* Александрія... – С. 69-70, 87, 135; *Ботвинник Н.М.* «Роман об Александре». Рукописная традиция и история изучения текста // *Византинороссика*. – Т. 2. – СПб., 2003. – С. 66-67.

²⁴⁰ Запозичення з Александрії Хронографічної виявлені у ГВЛ, а також у Сказанні про Бориса та Гліба початку XII ст. та Київському літописному зводі початку XIII ст. Див.: *Орлов А. С.* К вопросу об Ипатьевской летописи... – С. 106, 115-116; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С. 15-16; *Вилкул Т.Л.* О хронографических источниках Киевского летописного... – С. 382-397.

²⁴¹ Див. *Истрин В.М.* Александрія... – С. 5-128 («Приложения», друга пагінація).

²⁴² В.М. Істріну були відомі 4 списки, представники 4-х редакцій та груп грецького тексту – А, В, С та L (представники редакцій α, β, γ та групи λ). Три з них опубліковані першим видавцем Псевдо-Калісфена, Карлом Мюллером: *Pseudo-Callisthenes, primum edidit Carolus Muller // Arriani Anabasis et Indica. Reliqua Arriani, et scriptorum de rebus Alexandri Magni. Pseudo-Callisthenis Historiam fabulosam*. – Parisiis, 1846. – P. 1-152. L – Лейденський кодекс, вперше виданий: *Meusel H.* *Pseudo-Callisthenes nach der Leidener Handschrift // Jahrbücher für classische Philologie*. – Suppl. 5. – Leipzig, 1871. – S. 701-792. Зараз відома значно більша кількість списків й визначені редакції α, β, γ, δ, ε, ζ та λ. Видання головних редакцій: *Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes)*. *Recensio vetusta*. Ed. W. Kroll. – Berlin, 1926. – XVI + 166 s. /редакція α/; *Bergson Leif*, *Der griechische Alexanderroman. Rezension β*. – Uppsala, 1965. XXXVI + 210 s.; *Leben und Taten Alexanders von Makedonien, Der Griechische Alexanderroman nach der Handschrift L*. / Ed. Helmut van Thiel. – Darmstadt, 1983. – 252 s.; *Von Lauenstein U.* *Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch I*. – Meisenheim am Glan, 1962 [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold Merkelbach. – Heft 4]; *Engelmann H.* *idem, buch II*. – Meisenheim am Glan, 1963 [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold

бував встановити етапи побутування твору від появи перекладу (не пізніше XII ст.) до пізніх хронографів XVII ст.²⁴³ Уточнення були внесені О.В. Твороговим²⁴⁴.

Уже в грецькому оригіналі маємо справу з твором, написаним через півтисячоліття (!) після описуваних подій. Відтак, твір несе в собі багато героїчного, чудернацького та анекдотичного, в розумінні «анекдоту» як короткої показової оповіді з історії²⁴⁵. Александрія складається з трьох книг. I-а книга оповідає про чудесне народження, дитинство та юність Олександра; описується смерть його батька Філіпа; перші військові походи: входження в Єрусалим, розорення міста Тира, битва з перським царем Дарієм, руйнування Фів. Зміст II-ї книги складають хвороба Олександра, листування з Дарієм; специфічні дипломатичні справи (при перському дворі Олександр удає із себе власного посланця); друга битва з Дарієм, узяття Вавилону; власні «бояри» вбивають Дарія; Олександр прибуває на місце трагедії, мститься за вбитого й одружується на його дочці Роксані; пише листи матері та вчителю Арістотелю з описами походів. У III-й книзі йдеться про битву з індійським царем Пором, зустрічі з брахманами, порятунок сина ефіопської цариці Кандакії, подорожі у східних країнах, повернення у Вавилон, отруєння, смерть та

Merkelbach. – Heft 12]; *Parthe F.* Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch III. – Meisenheim am Glan, 1969. [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold Merkelbach. – Heft 33]. – X + 134 p.

На думку В.М. Істріна, Александрія Хронографічна найближча до редакції β, хоча іноді трапляються читання з інших редакцій. *Истрин В.М.* Александрия... – С. 87-103, 106-108. Сербська Александрія, як нині вважають, походить з ред. ζ, що виникла з ред. ε. Безпосереднього грецького оригіналу Александрії Хронографічної досі не знайдено, але це є типовим для слов'янських перекладів.

²⁴³ *Истрин В.М.* Александрия... – С. 69-70, 87, 135. Згодом про час перекладу писали обережніше: «не пізніше XIII ст.». Див.: СККДР – Вып. 1. – С. 35. Ймовірні запозичення у ПВЛ, а також «Сказанні про Бориса та Гліба», дозволяють підтвердити датування перекладу не пізніше початку XII ст.

²⁴⁴ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 86; *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 289-290; *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский: Текстологические... – С. 162-163.

²⁴⁵ Мовлене зокрема стосується першої редакції Псевдо-Калісфена, редакції α. Текст утворився, як припускають, з «роману в листах» та деяких інших джерел, причому автор припустився багатьох історичних невідповідностей. Укладач редакції β кардинально змінив текст редакції α, намагаючись зробити оповідання про Олександра більш «історичним» та правдоподібним. Більшість із цих змін були цілком доречними, однак сподівано виникли дублі та «стрибки» у викладі. Помітно і сліди скорочень, особливо у третій книзі роману, де оповідається про чудеса у поході «на край світу». Ці особливості редакції β перейшли у слов'янський переклад, і деякі «творчі» книжники намагалися їх виправити.

похорон македонського царя²⁴⁶. Переклад зроблений доброю мовою, наближеною до хронік та літописів, пор. згадки «посадника», «боляр» та ін. Разом з тим, значно підсилений елемент героїчно-пригодницької літератури.

Текст роману зберігся у кількох редакціях. Однією з них є редакція Троїцького хронографа, найдавнішого представника «родини XVI». Це надає спостереженням над співвідношенням версій Александрії та їх відносною хронологією особливу вагу. Назагал у пам'ятках, що з'явилися до середини XV ст., нараховують три редакції Александрії (схему співвідношення розпрацювали В.М. Істрін та О.В. Творогов, уточнення мої). I-а дійшла у списках двох груп, Ia – Іудейського хронографа та Ib – Еллінського літописця 1-ї редакції (ЕЛ-1)²⁴⁷. Обидві групи цієї версії близькі до початкового перекладу, хоча у них присутні деякі перестановки та помірковані різночитання. II-а редакція репрезентована Троїцьким хронографом XIV (?) ст.; III-а збереглася в Еллінському літописці 2-ї редакції (ЕЛ-2)²⁴⁸. ЕЛ-2 репрезентує найбільш складну версію з контамінацією двох типів тексту, Ib²⁴⁹ та II, про що свідчать декілька десятків злитних або контамінованих читань²⁵⁰.

Уже на ранніх етапах побутування тексту в Александрію були введені додаткові джерела: фрагменти Хроніки Амартола та твору псевдо-Паладія «О рахманех» (брахманах). Принаймні, вони простежуються вже в I-ї редакції. Укладачі кожної наступної редакції вводили нові сюжети про Олександра Македонського, знайдені ними в різних авторів. Напр., для Троїцького хронографа такими виявляються тексти «Одрокрення» Мефо-

²⁴⁶ Розподіл на книги та глави зроблено першим видавцем Псевдо-Калісфена Карлом Мюлером у 1846 р. Карл Мюллер порівнював три свої головні списки роману (A B C), тобто, орієнтувався на зведений текст. Слов'янський переклад йде, як правило, за редакцією β, тому в II-й книзі він відтворює лише глави 7-23 та 32-41. Глави 1-6 та 24-31 другої книги належать до редакції α, у редакції β їх немає. Укладач редакції β намагався «повернути історичність» оповіді, випустивши частину чудес та специфічно александрійських єгипетських деталей редакції α. Кілька глав (7-16) відсутні у редакції β і у III-й книзі; слов'янський переклад, знов-таки, повторює структуру цієї редакції, в Александрії бачимо глави 1-6 та 17-35.

²⁴⁷ Повна назва: *Летописец Еллінський та Римський 1-ї редакції*; нині відомі 4 списки ЕЛ-1 (див. далі).

²⁴⁸ У виданні ЕЛ-2 вказано більше як два десятки списків. Див.: *Летописец Еллінський...* – Т. 2. – С. 207-208, 264.

²⁴⁹ ЕЛ-2, в цілому, укладений на основі ЕЛ-1, з численними доповненнями та змінами.

²⁵⁰ *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая в Троицком хронографе (книга 1-я). 1 // *Palaeoslavica*. – Vol. XVI. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2008. – P. 108-109; *Вилкул Татьяна*, О происхождении Александрии Хронографической Троицкого хронографа и Еллинского и Римского Летописца второй редакции // *Russica Romana*. – Vol. XV. – Pisa; Roma, 2008. – P. 9-28.

дія Патарського, творів Єпіфанія Кипрського та Іполита Римського, ширші запозичення з хронік Амартола та Малали²⁵¹ і, вірогідно, давньо-руського Пролога. В ЕЛ-2 залучався «Фізіолог», «Сказаніє про Індійське царство» та ін.

Слід відзначити, досі запозичення з Александрії у київських літописах практично не привертали увагу. Докладне порівняння дозволило мені визначити цитати у Київському зводі, де з Александрії скопійовані або змодельовані деякі діалоги й епізоди оповіді. Мікроцитати та сюжетні запозичення спостерігаються також у ПВЛ²⁵², так що можна обережно припускати вплив Александрії і на автора Початкового літопису. Літописи свідчать про використання І-ї редакції.

Восьмикнижжя. Тексти перших восьми книг Вітхого Завіту неодноразово залучалися у літописних зводах, а в повному обсязі вони увійшли у склад кількох повних хронографів. Це зумовлює їх значення для даної роботи. Припускають, що четій (нелітургійний) переклад П'ятикнижжя та Восьмикнижжя з'явився у Болгарії в епоху царя Симеона у 1-й чверті Х ст. Історія давньослов'янських біблійних перекладів надзвичайно складна, а атрибуція часто є спірною. Підставою для віднесення тієї чи іншої версії перекладного тексту до творчості слов'янських апостолів Кирила та Мефодія, їхніх учнів чи книжників царя Симеона слугують особливості мови пам'ятки, визначення редакції грецького оригіналу та якості перекладу, наявність тексту в глаголичних міссалах та бревіаріях, іноді також – інформація про «преложение книгъ» у джерелах²⁵³. Так, в Іудейському хронографі вміщено приписку стосовно книг «Завѣта Божіа Ветхаго, казающе образы Новаго Завѣта», «преложенных» «от греческаго языка в' словен'скыи при князи блъгар'стѣ^м Симеоне, сынѣ Бориши, Григоріем презвитеро^м мнихо^м»²⁵⁴. Хоча приписка передує 5-й книзі Хроніки Малали, де оповідається про події Троянської війни і

²⁵¹ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – Р. 113-115; Вилкул Т.Л. Імена в «Александрії Хронографічній». Кругозір укладачів Іудейського і Троїцького хронографів // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – CCLVI. – Львів, 2008. – С. 50-76.

²⁵² Одну з паралелей в Александрії до ПВЛ відзначив В.Н. Перетць: *Перетць В.Н.* До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К., 1928. – № 76. – Ч. II. – С. 216.

²⁵³ Див., напр.: Алексеев А.А. Кирилло-мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. – М., 1988. – С. 127-138.

²⁵⁴ Архівський список арк.199а, Віленський арк. 242, Варшавський с.666а.

яка з біблійною історією не має нічого спільного, припускають, що початково ця глоса стосувалася Восьмикнижжя²⁵⁵.

У перші десятиліття слов'янської книжності виникла легенда, нібито святий Мефодій після смерті брата Кирила «посажь два попы скорописця» (посадив за роботу двох попів скорописців) й за шість місяців «преложи» усю Біблію, «развѣ Макавѣи» (окрім Макавейських книг²⁵⁶); подія мала відбутися між 869 та 884 рр. Насправді переклад біблійних книг був довгим процесом, що розтягнувся на кілька століть, від IX по XII ст. Паралельно йшло редагування і вивірення текстів, а з XIII–XIV ст. з'являються нові переклади²⁵⁷.

Тексти Біблії у слов'янських землях репрезентовані трьома типами: четієм або повним; службовим, для вітхознаповітних книг – паримійним (Паримійник – книга обраних читань із старозавітних книг, що прочитувалися під час служб), та інтерпретованим чи тлумачним²⁵⁸. У найдавніший період були перекладені службові версії, які дійсно з'явилися ще в епоху слов'янських апостолів Кирила та Мефодія. Літописці залучали переважно два типи біблійного тексту: четій та паримійний. Останній із зрозумілих причин (його прочитували та чули на службах) був

²⁵⁵ Див.: Пичхадзе А.А. К истории четьего... – С. 10; Thomson Francis, The Slavonic Translation... – P. 729; Franklin Simon, Writing, Society and Culture in Early Rus... – P. 207, note 86. Плутанина могла виникнути через переробки змісту, що простежуються у цьому хронографі. Раніше висловлювали припущення, що у приписці пресвітера Григорія мова йде про Толкову Палею, а В.М. Істрін вважав, що так позначено назву всього хронографа в цілому: Истрин В.М. Александрия... – С. 354–357; огляд думок див. ще: Пеев Димитър, Заглавката на Григорий, презвитер мних на всички църковници на българските църкви, и Именникът на българските ханове // Littera et lingua. e-journal. – 2007. – Зима. – Статии: <http://www.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/index.php/bg/issues/winter-2007/64-peev-d-winter2007>.

²⁵⁶ Оповідь вміщено у «Просторому Житії святого Мефодія», див.: Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии. – Л., 1930. – Т. 1. – С. 77. Цьому пасажу присвячено значну літературу, див., напр.: Станчев Красимир, О переводческой деятельности Константина-Крилла и Мефодия в свете интерпретации двух сведений их пространных житий // Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti (Ohrid, 10-16 settembre 2008). – Firenze University Press, 2008 [Biblioteca di Studi Slavistici, 7]. – S. 83-100.

²⁵⁷ Thomson Francis, The Slavonic Translation... – P. 605–920; Алексеев А.А. Текстология славянской Библии. Thomson Francis, A Brief Survey of History of the Church Slavonic Bible from its Cyrillomethodian Origins until its Final Form in the Elizabethan Bible of 1751 // Slavica Gandensia. The International Review of the Belgian Centre for Slav Studies. – 33-2. – 2006. – P. 1-100; Пичхадзе А.А. Библия. IV. Переводы. Церковно-славянский перевод // Православная Энциклопедия. <http://www.pravenc.ru/text/209473.html>. Траплялися і втрати: напр., припускають, що повний текст Восьмикнижжя все ж таки було перекладено за часів Мефодія, однак від нього залишилась лише Книга Руф, випадково збережена в одному з глаголичних брев'яріїв.

²⁵⁸ Алексеев А.А. Текстология славянской Библии... – С. 23-39.

краще знаним²⁵⁹; використання службових версій властиве усім середньовічним книжникам²⁶⁰. Втім, регулярно залучався і четій текст. Повні четії Книги Буття, Вихід... Суддів, Руф вміщені в Іудейському та Троїцькому хронографах²⁶¹, а також у біблійних збірках П'ятикнижжя, Восьмикнижжя та більш скомплікованого складу²⁶².

«Чистий» четій текст місцями доводиться відновлювати, оскільки у четіях версіях присутні включення з Паримійника та ін. літургійних книг²⁶³. Як побачимо далі, паримійні варіанти пізнього виду уможливають відносно датування груп списків. Питання співвідношення четіх та літургійних версій старозавітних книг скомпліковане сталою історіографічною традицією. Вчені XIX – 1-ї половини XX ст. вважали, що службові читання були включені в четії від самого початку, ще у перекладі й, відповідно, мали б датуватися IX–X ст. Середньовічні перекладачі нібито не давали собі зайвого клопоту займатись уже перекладеними раніше фрагментами, і включали готові перикопи зі службових книг з мінімальними змінами. Ця думка стала традиційною²⁶⁴, проте таке судження спростовується спостереженнями над рукописною традицією. Передусім виявилось, що в різних кодексах, групах та редакціях використані різні Паримійники²⁶⁵. При чому, не лише давнього виду, а й

²⁵⁹ Див., напр.: *Miller James*, *The Prophetologion: The Old Testament of Byzantine Christianity?* // *The Old Testament in Byzantium* / Ed. by Paul Magdalino and Robert Nelson. [Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia] – Harvard University Press, 2010. – P. 55-76.

²⁶⁰ Паримійні цитати простежуються, напр., у Хроніці Амартола.

²⁶¹ У старшому списку Троїцького хронографа відсутнє все П'ятикнижжя, починається він з Ісуса Навина. Восьмикнижжя скопійоване також у кількох пізніших хронографах (напр., у Бібліотечному або Академічному), які у цьому дослідженні не розглядаються.

²⁶² Напр., такі, де зібрано Восьмикнижжя та Царства. Під однією обкладинкою уся Біблія з'явилася у руських землях не раніше XV ст. Інформацію про старші списки слов'янських біблійних перекладів див. у: *Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (рукописные книги)* / Подг. Д.М. Буланін, А.А. Романова, О.В. Творогов, Ф. Томсон, А.А. Турилов. – СПб., 2014. – С. 18-21.

²⁶³ Часом заміна на службові читання відбулася у більшості редакцій. Інші службові включення окрім паримійних див., напр., у Книзі Вихід, де у кількох групах списків відбулася заміна 15-ї глави на Пісню Мойсея зі Слідуваного Псалтиру.

²⁶⁴ Див.: *Златанова Р.* Книга на дванадесетте пророци с тълкования [Старо-българският превод на Стария Завет / Под общата редакция и с въведение от С. Николова. Т. 1]. – София, 1998. – С. 26; *Евангелие от Иоанна...* – С. 19, прим. 27; *Алексеев А.А.* Четий перевод св. Мефодия между Служебным и Толковым текстами Св. Писания у славян // *Symposium Methodianum. Beitrage der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method* / Hrsg., von K. Trost, E. Volk, E. Wedel. – Neuried 1988. – S. 569, 572-573.

²⁶⁵ Паримійник відомий у десятках списків різних редакцій і груп, хоча після урахування розподілу на давній та середньоболгарський види його текст більш-менш

пізнього (середньоболгарського періоду XIII–XIV ст.), що, хоча б з цієї причини не може свідчити про ранні етапи побутування текстів²⁶⁶. Окрім того, з'ясувалося, що у редакціях четієго / повного тексту і в окремих рукописах спостерігаються суттєві розбіжності саме на ділянках з паримійними читаннями²⁶⁷. Отже, не збігаються не тільки версії, а й межі використання службових перикоп. А це мусить означати, що давньо-болгарський перекладач зробив переклад усього тексту Восьмикнижжя, і лише згодом переписувачі незалежно один від одного замінювали четій текст на більш знаний і більш звичний службовий²⁶⁸.

У процесі побутування четіїх збірок, протягом X–XIV ст.²⁶⁹, а також під час їх ревізій, накопичувалися зміни, які призвели до появи кількох редакцій Восьмикнижжя. На сьогодні визначено три з них: російська, південнослов'янська та хронографічна²⁷⁰. У свою чергу, кожна з редакцій поділяється на підгрупи. Напр., російська – знову таки, на три гілки: ранню групу, пізню та пізню з давньоєврейськими глосами (детальніше див. IV.4.1). Як уже відзначалося, переписувачі вводили паримійні читання у четії списки з різних версій різного часу. Запозичення з пізнього виду Паримійника присутні у пізній групі російській редакції збірників

стабільний. За підрахунками А.А. Пичхадзе, нараховується бл. 70 кодексів: *Пичхадзе А.А.* Типология паримейных чтений книги Исход // Старобългаристика. – 1986. – № 1. – С. 20-34. Див. також: *Čermák Václav*, Zu der neueren Erforschung der Übersetzungen des slavischen Parömienbuchs (Zur Edition des Belgrades Parömienbuchs) // Byzantinoslavica. – 66. – 2008. – S. 333-347; *Čermák Václav*, K novějším výzkumům překladu slovanského Parimejníku (Nad edicí Bělehradského Parimejníku), Інтернет-версія: http://www.academia.edu/2970161/K_novejsim_vyzkumum_prekladu_slovanskeho_parimejniku_Nad_edici_Belehradskeho_parimejniku_); *Јовановић-Ступчевић Биљана*, Београдски паримейник. Почетак XIII века. Текст со критичким апаратом. – Београд, 2006. – 495 с.

²⁶⁶ Див. про пізній вид або пізню редакцію Паримійника: «Возникновение этой редакции, по-видимому, следует связывать с деятельностью болгарских книжников в Афоне или Константинополе в XIII–XIV вв.», *Пичхадзе А.А.* Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. – Вып. 4. – М., 1998. – С. 5.

²⁶⁷ *Пичхадзе А.А.* К истории четьего текста... – С. 19-20.

²⁶⁸ У деяких випадках «непаримійні» читання хронографічної редакції підтверджуються контрольними творами, у текст яких потрапили вітхозаповітні запозичення – ПВЛ, Толковою та Повною хронографічною палеями, оригінальними текстами давньо-слов'янських авторів (див., напр., IV.4.2).

²⁶⁹ Протягом цього часу переписувалися біблійні збірки, що послуговували протографами копій, що дійшли до нас. Найдавніший рукопис П'ятикнижжя – Троїцький № 1, РГБ ф. 304.І, збір. Троїце-Сергіївської Лаври № 1 – початку XV ст., старша копія 6-8 книг Восьмикнижжя – Троїцький № 2, кінця XIV ст.

²⁷⁰ Російська та південнослов'янська редакції визначені у: *Михайлов А.В.* Опыт изучения... – С. 322-324; *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... Див. також: *Пичхадзе А.А.* К истории четьего текста... – С. 13; *Thomson Francis*, The Slavonic Translation... – P. 730. Хронографічна редакція досліджена мною (див. IV.4.1).

Восьмикнижжя-П'ятикнижжя²⁷¹. Що важливо, списки Троїцького хронографа включають текст старозавітних книг саме російської редакції. При цьому він являє собою своєрідну проміжну стадію, у його тексті ідентифіковані читання як ранньої, так і пізньої групи.

Слід додати, що давні книжники не чітко розрізняли повні хронографи, які починалися Книгою Буття, та біблійні збірки у строгому сенсі цього поняття. Адже склад і тих і тих на початку був дуже подібний. Назагал з авторитетними текстами іноді виникала плутанина. Автор одного з молодших, післямонгольських літописів, Галицько-Волинського, цитуючи Александрію Хронографічну, вказав: «якоже Писание глаголеть»²⁷². Тобто, межа між власне текстами Біблії та хронографічними компіляціями була доволі тонкою. У цій книзі я зосередилася лише на одній складовій частині, Восьмикнижжі, оскільки варіативність тексту його редакцій, численні запозичення у літописах та наявність контрольних «зрізів» у хронографах надають можливість відносного датування. В тому числі, йдеться про хронологічне визначення такого важливого представника ранньої давньоруської хронографії, як Троїцький хронограф.

Коментарі Нікити Іраклійського. Нікіта Іраклійський – візантійський автор 2-ї половини XI ст.²⁷³, який уславився написанням коментарів до

²⁷¹ Див.: Пичхадзе А.А. К истории четъего текста... – С. 19–20. За спостереженнями А.А. Пичхадзе, у ранній групі російської редакції наявні ділянки тексту, де відсутні запозичення з Паримійника (у главах 1-3 Книги Вихід), а на інших ділянках (у главах 12-14) проявились включення з пізнього афонського виду Паримійника. Як удалося уточнити, в одному зі списків цієї групи, Доброхотова № 13 (ОР БАН) частково збереглися непаримійні читання у главах 12-14 (службові читання Великої Суботи та Богоявлення), хоча присутні окремі вкраплення з двох видів Паримійника, раннього та пізнього, а також злитні читання (див. IV.4).

²⁷² Слова Олександра Македонського вкладаються в уста князя Данила Галицького, і супроводжуються наведеною вище ремаркою літописця (7671): *Вилкул Т.Л.* «Литредакция» летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // *Герменевтика древнерусской литературы.* – Сб. 13 / Отв. ред. Д.С. Менделеева. – М., 2008. – С. 425-446.

Можливо, важило ще й те, що вже Діяння Апостолів згадують «царицю Кандакію», яка присутня також у Александрії, що могло спонукати вважати роман складовою частиною «Писання». Див. ДА 8.27: «И се моужь моуринь , каженикъ , силань Кандикии ꙗꙗици моуормь...» (мурин – ефіоп). *Kałuźniacki Aemilianus*, *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti.* – Vindobonae, 1896. – Арк. 18.

²⁷³ «О Никите Ираклийском известно только, что он был диаконом храма св. Софии в Константинополе, а затем епископом Серр в Македонии. Время его деятельности – ок. 1070–1100 гг.». *Бруни Алессандро М.* Θεολόγος. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы. – СПб., 2004. – С. 121, прим. 14.

Слів Григорія Богослова²⁷⁴. Його коментарі перекладені на давньослов'янську, як уважають, досить оперативно, вже у XII ст.²⁷⁵ У Давній Русі вони побутували у складі «Збірника 16 Слів» Григорія Богослова. Загалом виділяють три редакції збірників. Перша – 13 слів, репрезентована єдиним давньоруським списком XI ст., яка природньо ще не має коментарів. Друга, найважливіша для нас – 16 Слів з коментарями Нікити Іраклійського. Третя також включає коментарі, однак вона пізня й суттєво перероблена (змінений порядок подання Слів, присутні значні поновлення тексту)²⁷⁶. Кілька фрагментів другої редакції увійшли в Іудейський хронограф²⁷⁷, Еллінський літописець обох редакцій²⁷⁸, так

²⁷⁴ Слова Григорія Богослова (одного зі знаменитих кападокійців, IV ст.) відомі у численних грецьких списках кількох комплектацій. *Бруни Алессандро М.* Θεολόγος... Вони перекладені кількома мовами, в тому числі давньослов'янською. Слід додати, у коментарях Нікита Іраклійський частково переробив та пристосував коментарі Псевдо-Нонна (VI ст.), зокрема ті, в яких йшлося про язичницькі божества. Паралелі до цього грецького автора раніше помітили на слов'янському матеріалі: *Шестаков С.* О значении славянского перевода Хроники Малалы... – С. 525-530. Але згодом виявилося, що йдеться про Нікиту. Див. також: *Подскальски Герхард*, Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237). – СПб.: Византинороссика, 1996. – С. 166, 171.

²⁷⁵ Див.: *Поньрко И.В.* Был ли Климент Смолятич создателем первого славянского перевода Толкований Никиты Ираклійского на 16 Слов Григория Богослова // ТОДРЛ. – Т. 59. – СПб., 2008. – С. 133-143; *Бруни Алессандро М.* К сопоставительному изучению византийской и древнейшей славянской традиций толкований Никиты Ираклійского к Словам Григория Богослова // Палеография, кодикология, дипломатика. Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов. Материалы международной научной конференции в честь 75-летия д-ра исторических наук, чл.-кор. Афинской Академии Б.Л. Фонкича. М., 27–28 февраля 2013 г. – М., 2013. – С. 29-42; *Пичхадзе А.А.* Лингвистические особенности славянских толковых переводов XI–XII вв. // Письменность, литература, фольклор славянских народов. История славистики. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013. Доклады российской делегации. – М., 2013. – С. 246-265.

²⁷⁶ *Бруни А.М.* Θεολόγος. Древнеславянские кодексы... Один зі списків 2-ї редакції – Троїцький № 8 (XIV ст., Сборник 16 Слов Григория Богослова, збір. Троїце-Сергієвої Лаври № 8, РГБ, ф. 304.I), відцифрований, доступний на сайті Троїце-Сергієвої Лаври: <http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=1&manuscript=008&page=1>. Опис див.: Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой Лавры. – М., 1878. – С. 101; Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. ... – С. 134-135. Текст «міфологічних фрагментів» третьої редакції опубліковано в додатку до книги: *Буланін Д.М.* Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. – München, 1991. – С. 332-364.

²⁷⁷ Фрагменти «Збірника 16 Слів» Григорія Богослова в Іудейському хронографі ідентифіковані порівняно недавно. Див.: *Буланін Д.М.* Античные традиции... – С. 158; *Thomson Francis*, The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // *Palaeobulgarica* / Старобългаристика. – Т. 18. – по. 3. – 1994. – С. 91-92; *Иванов С.А.* Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // *Славяноведение*. – 2010. – № 2. – С. 63-71; *Вілкул Т.Л.*

званий Ізборник XIII ст.²⁷⁹, та ін.²⁸⁰ Вибірка з коментарів Нікити в Іудейському хронографі та Еллінському літописці за складом дещо подібна. Як побачимо далі, це пояснюється не спільним походженням, а однаковим завданням укладачів – віднайти свідчення стосовно «еллінства», тобто, грецького та римського язичництва – а також порівняно незначним обсягом матеріалу. В обох історичних компіляціях використано переважно інформацію про язичницьких божеств: Зевса, Діоніса, Афродіту та ін. Ексерцптами з коментарів Нікити їх укладачі поповнили включення з Хроніки Малали. Вірогідно, книжників не влаштовував евгемеричний підхід Малали, тоді як Нікіта Іраклійський пише про еллінські божества саме як про богів. Хоча в літописах запозичення з коментарів Нікити відсутні, цей автор – єдиний відносно пізній візантійський письменник, твори якого присутні у ранніх хронографах²⁸¹. Цим визначається його значущість. Запозичення з твору Нікити задають нижній хронологічний репер, який не дозволяє задавнювати створення хронографів та Еллінського літописця періодом старшим за XII ст., а така тенденція все ще досить опукло проявляється, зокрема, у болгарській історіографії²⁸².

Хронографи – давньоруські компіляції із фрагментів хронік та біблійних і парабіблійних текстів – складно віднести до широковідомих пам'яток. Єдиним твором, популярність якого вийшла за межі вузького кола фахівців, є так званий «Хронограф по великому ізложенію»²⁸³.

Створення легенди про Совія в Іудейському хронографі 2-ї пол. XIII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 188-200. У праці Іллі Лемешкіна, на жаль, вказано лише віддалені аналоги з 1-ї редакції Слів Григорія Богослова XI ст. та грецькі відповідники, які відзначив С.П. Шестаков у 1894 р. Див.: *Lemeškin I. Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus).* – Vilnius, 2009. – S. 308-311.

²⁷⁸ Читання з Нікити бачимо у вступній частині. Поки що виданий лише ЕЛ-2, однак вступна частина в обох редакціях Еллінського літописця спільна, з незначними розбіжностями (див.: *Летописец Еллинский...* – Т. 1. – С. 8-10). У коментарях до цього видання інтерполяції зі «Слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити не ідентифіковані, див.: *Творогов О.В. Комментарий к тексту Летописца...* – С. 8-9.

²⁷⁹ *Wątróbska Halina, The Izbornik of the XIII Century (cod. Leningrad, GPB, Q.p.1.18). Text in Transcription* // *Полата Кънигописная.* – Т. 19-20. – 1987. – F. 165-197.

²⁸⁰ Побутування коментарів Нікити у слов'янських землях див.: *Буланін Д.М. Приложения: Текстологические и библиографические арабески (III. К спорам о славянском переводе «историй» псевдо-Нонна)* // *Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (рукописные книги)* / Отв. ред. Д.М. Буланін. – СПб., 2014. – С. 459-477.

²⁸¹ Інші пізні автори – напр., Зонара – увійшли лише у порівняно пізні компіляції XVI ст.

²⁸² Напр.: *Пеев Димитър, Архивският хронограф и Летописец Елински и Римски I редакция* // *Старобългарска литература.* – Кн. 39-40. – София, 2008. – С. 104-131.

²⁸³ *Истрин В.М. Редакции Толковой Палеи...* – С. 174 та ін.; *Истрин В.М. Из области древнерусской литературы. IV...* – С. 185-237. *Шахматов А.А. Повесть вре-*

У дослідницькій традиції це пам'ятка, не збережена до наших днів і реконструйована на підставі численних збігів ділянок тексту в кількох хронографічних та літописних творах. Менш званою є «родина ХВІ» (термін О.В. Творогова), тобто конкретні пам'ятки, з яких виводять цей реконструйований прото-текст. Якщо обмежитись періодом до середини XV ст., у «родину ХВІ» входять Троїцький хронограф, Повна та Коротка хронографічні палей, та Еллінський літописець 2-ї редакції (усі вони розглядаються нижче)²⁸⁴. Порівняно широкі знання про ХВІ викликані, очевидно, тим, що його походження традиційно пов'язують із появою ще одного дослідницького конструкту – Початкового зводу кінця XI ст. Іноді навіть в один вузол зв'язується виникнення літописання та хронографії²⁸⁵.

Існують хронографи повні / великі (бл. 300-700 арк. тексту²⁸⁶) та скорочені (бл. 20-40 арк.). Простежується динаміка розвитку компіляцій. Найраніші пам'ятки мають порівняно просту структуру. Як правило, вони містять значні уривки цитованих джерел. У пізніших розширюється репертуар залучених творів і одночасно подрібнюються ділянки тексту. Спостерігається певна залежність від Хроніки Амартола: кілька ранніх компіляцій закінчуються із завершенням викладу Амартола на подіях середини X ст. Традиційно припускають, що на початкове літописання вплинула рання версія ХВІ, яка до наших днів не зберіглася. Що стосується Київського зводу початку XIII ст., питання впливу на нього творів із всесвітньої історії взагалі не ставилося. Певною мірою це є наслідком недостатнього вивчення взаємодії літописання та перекладної літератури цього періоду. Далі подаю коротку інформацію про ранні хронографічні компіляції.

Іудейський хронограф – один із найстарших викладів всесвітньої історії, укладений західно-руськими книжниками у 2-й половині XIII ст.

менных лет и ее источники... – С. 42-44, 72-77; *Творогов О.В.* Хронограф по великому изложению // СККДР – Вып. 1. – С. 476-477; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф по великому...

²⁸⁴ З пізніших пам'яток цього кола можна назвати, з певними застереженнями, Тихонравовський хронограф XVI ст. Один із скорочених хронографів кінця XVII ст. нещодавно опубліковано у: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола...

²⁸⁵ Див., напр.: *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания...; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 72-77. В.М. Істрін вважав, що укладення ХВІ слід атрибутувати книжникам Ярослава Мудрого, О.О. Шахматов виходив із того, що принаймні у 1090-х рр. перший давньоруський хронограф уже існував.

²⁸⁶ Обсяг різниться залежно не тільки від складу, а й від матеріальних характеристик рукопису (писано у цілий аркуш, половину, чверть; скільки рядків було на аркуші, крупним чи дрібним почерком).

Він не належить до «родини ХВІ»²⁸⁷, однак має велике значення для загальної реконструкції історії давньоруської хронографії.

На підставі хронологічних обрахунків у початкових статтях тексту визначили дату укладення Іудейського хронографа: 1262 р.²⁸⁸ У його тексті вміщено міфологічну «глосу про Совія» із калькуляціями подій всесвітньої історії до року, коли були написані «книгы си». Щоправда, хронологія у розрахунках відносна, однак, загалом, вони виправдані²⁸⁹. Іудейський хронограф дійшов у пізніших копіях, що загалом типово для давньоруських творів: Архівський список датують 2-ю половиною XV ст., Віленський та Варшавський – 1-ю половиною XVI ст.²⁹⁰ Спочатку

²⁸⁷ Вже В.М. Істрін дійшов висновку, що Іудейський хронограф кардинально відрізняється від пам'яток, які походять від ХВІ, див.: *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 172-174; *Истрин В.М.* Исследования в области древне-русской литературы, I-V. – СПб., 1906. – С. 175-177; *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 358, 384, 393-399. Думка вченого підтвердилася у наступних дослідженнях. Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 46-73, стемі: с. 50, 110; *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 152.

²⁸⁸ У вступній складній компіляції з Книги Буття, Хроніки Малали, коментарів Нікіти Іраклійського та ін. вміщено текст, де прочитується, в тому числі: «...лѣ^т же имѣю^т от Авимелеха . и многого родоу сквернаго Совья . до сего лѣ^та в ня ^ж начахо^м писати книги си , естъ лѣ^т во 3446». За розрахунками І.І. Срезневського, прийнятими В.М. Істріним, мається на увазі Авимелех-сучасник Авраама. Від Адама до Авраама пройшло 3324 р. за Хронікою Малали. «Приложим эти 3324 к 3446, прошедшим от Авимелеха до времени жизни писателя книги, получим 6770, т.е. от Р. Х. 1262 г.»; *Истрин В.М.* Александрия... – С. 124-125. Глоса про Совія багато разів видана: І.І. Срезневським, Ф. Добрянським, В.М. Істріним, Іллею Лемешкіним. Див., напр.: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 359-360; *Lemeškin Ilja*, *Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas*... – S. 158-162, 169-171, 196-200.

²⁸⁹ Вказано дати від творення світу та роки від життя патріарха «и до сего дне», тобто, датування зроблене на підставі побічних свідчень. В історії про легендарного Совія хронологія відносна, від років життя біблійного Авимелеха (при цьому, Авимелехів у Книзі Буття згадано двоє). Як вказав Френсіс Томсон, датування 1260 рр. можливе у тому випадку, якщо приймаються дати з Хроніки Іоана Малали. Інакше діапазон дат укладення хронографа може бути досить широким: від 1144/45 р. по 1299/1300 р. *Thomson Francis*, *The Slavonic Translation*... – P. 649. Проте оскільки хронологічний розрахунок вміщено саме у тій частині хронографа, де скомпоновані фрагменти Хроніки Малали та Слів Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського, це підтверджує думку про виникнення компіляції у 1260-х рр. Див., також: *Лемешкин Илья*, *Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии в составе Хронографа 1262 г.: переводная византийская хроника и древняя литовская литература* // *Senoji Lietuvos literatūra*. – Vilnius, 2006. – S. 229-275; *Иванов С.А.* Мифологический конвой «басни о Совии» ... – С. 63-71; *Вілкул Т.Л.* Створення легенди про Совія... – С. 188-200.

²⁹⁰ Архівський – скорочене позначення Арх, Віленський – Віл, Варшавський – В. Останній список неповний, текст переривається на 2 Царств 17.13; ще однією його особливістю є те, що пагінація посторінкова. В.М. Істрін оперував першими двома: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 124-134, 317-361. Фрагмент пізнього хронографа з

текст став відомим за Архівським збірником²⁹¹. Наприкінці XIX ст. В.М. Істрін визначив, що в Архівському та Віленському списках вміщена одна і та сама пам'ятка, описав її склад²⁹² і дав хронографу назву «Иудейский». Вчений вважав, що укладач цієї компіляції ставив собі за мету дати виклад історії єврейського народу²⁹³. Перед тим назву «Иудейский» застосував І.І. Срезневський до Архівського списку в дещо іншому сенсі, акцентуючи увагу на запозиченнях з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія²⁹⁴. У дослідженнях XIX ст. писали про «Архівський хронограф», оскільки на той час у науковий обіг був введений лише один

глосою про Совія (спорідненого з Іудейським, але сильно переробленого та скороченого) виявив М.Н. Сперанський серед рукописів І.Є. Забеліна у збірнику кінця XVII ст.: *Сперанский М.Н. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности*. – СПб., 1904. – С. 366-370. Обидва повні списки, Архівський та Віленський, не відтворюють текст Іудейського хронографа механістично, а включають суттєві доповнення та зміни. В Архівському та Варшавському присутні доповнення з Історичної палей, у Віленському – з кількох різних джерел (в тому числі, з «Тройської історії»). Детальний сучасний опис списків Іудейського хронографа: *Lemeškin Ilja, Sovijaus sakmė ir 1262...* – S. 48-107.

²⁹¹ Див. *Калайдович К.Ф.* Иоанн экзарх...; *Оболенский М.А.* Предисловие... – С. XVII-LVI, LXI-LXIX; *Срезневский И.И.* Русский исторический сборник XV века... – С. 111-139. Архівський називали збірником тому, що тут крім власне хронографа, вміщено також Літописець Переяслава-Суздальського (стара назва: «Летописец русских царей»). Лише наприкінці XIX ст. з'явився опис Віленського хронографа Ф. Добрянського: *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, церк.-слав. и русских*. Сост. Ф. Добрянский. – Вильно, 1882. – С. 246-255.

²⁹² Попередній фрагментарний опис складу Архівського збірника зроблений М.А. Оболенським. Дослідник звертав увагу переважно на текст Хроніки Малали: *Оболенский М.А.* Предисловие... – С. XVII-LVI. Більш повний опис Іудейського хронографа, на підставі порівняння Архівського та Віленського списків, зроблений В.М. Істриним: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 318-341. Після арк. 348 Архівського та, відповідно, арк. 509 Віленського – тільки коротко обумовлено: «так, перемежаясь, и идут далее выписки из *Bellum Judaicum* Иосифа Флавия и хроники Малалы» (*Истрин В.М.* Александрия... – С. 341). На цій ділянці вчений відзначив лише кілька вставок з Хроніки Амартала та Євангелія (там же, С. 341-342). Уточнення опису: *Вилкул Татьяна*, *Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica*. – Т. XVII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – P. 65-86.

²⁹³ На думку вченого, «сборник имеет совершенно особый характер, представляя изложение истории не всемирной, но специально еврейской», його появу слід пов'язувати з антиіудейською полемікою: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 349, 353-354; *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 393. Іудейський створено у XIII ст., до цього ж століття В.М. Істрін відніс також Толкову палею, де бачимо численні полемічні звернення до «жидовина». Нині дослідники не вбачають таких ідейних підстав для створення Іудейського хронографа. Див., напр.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 16-17, див. також с. 12-28, 58-61; *Водолазкин Е.Г.* Всемирная история... – С. 147.

²⁹⁴ *Срезневский И.И.* Русский исторический сборник XV века... – С. 133.

старший список компіляції²⁹⁵; зараз іноді з'являється також назва «Хронограф 1262 р.»²⁹⁶. Я послуговуюсь найменуванням «Іудейський хронограф», оскільки воно прийняте у дослідженнях із хронографії – див. праці О.В. Творогова²⁹⁷, Франсіса Томсона (англ.: Jewish Chronicle)²⁹⁸, Є.Г. Водозазкіна²⁹⁹ та ін.

Компіляція в різних списках налічує бл. 470-740 арк. рукописного тексту. У складі хронографа бачимо Восьмикнижжя, 1-4 Книги Царств, 10 перших книг Хроніки Іоана Малали, Александрію Хронографічну, «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія; фрагменти «Шестоднева» Іоана Екзарха Болгарського та «Бесід» Іоана Златоуста, Слів Григорія Богослова з тлумаченнями Нікіти Іраклійського, паримійні читання з Книги Йова, фрагменти Хроніки Георгія Амартола, книг великих пророків Данила та Єремії, невеличкі вкраплення з малих пророків, Євангелії та ін. Виклад доведений лише до руйнування Єрусалимського Храму Титом, сином імператора Веспасіана (70 р. н.е.), що нетипово для хронографів.

В.М. Істрін коливався, чи вважати пам'ятку укладеною в Литві / західноруських землях чи у Північно-Східній Русі³⁰⁰. Переконливі аргументи на користь того, що Іудейський хронограф створений в Західній Русі і з ним слід пов'язувати написання Галицько-Волинського літопису, навів О.С. Орлов³⁰¹. Спостереження про зв'язок ГВЛ та хронографа

²⁹⁵ «Архівський хронограф» або «Архівський збірник» – таке найменування досі прийняте у дослідженнях болгарських колег: *Славова Татяна*, Тълковната палей в контекста на старобългарската книжнина. – София, 2002. – С. 97-98; *Пеев Димитър*, Архивският хронограф...

²⁹⁶ Цей варіант назви з'явився у працях Іллі Лемешкіна.

²⁹⁷ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 12-13, 16-18, 20-21 та ін.

²⁹⁸ *Thomson Francis*, The Slavonic Translation... – Р. 649.

²⁹⁹ *Водозазкин Е.Г.* Всемирная история...

³⁰⁰ В.М. Істрін вважав кращим читання Віленського списку, де оповідається про язичницьку «прелесть» «в литве нашеи» (арк. 27зв., в Архівському та Варшавському немає). З чого дослідник робив висновок, що хронограф написаний у Литовській землі: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 358, 360-361. Пізніше вчений змінив свою думку, спираючись на загальні розмірковування про те, що XIII століття не було у Литві століттям «літературного движения», тоді як у Північно-Східній Русі припускався жвавий розвиток. До цього століття В.М. Істрін відносив утворення Толкової палей та ЕЛ-2 (останню пам'ятку нині датують XV ст.), внаслідок чого вирішив віддати перевагу північно-східному регіону як місцю укладення Іудейського хронографа. *Истрин В.М.* Исследования в области древнерусской литературы. I-V... – С. 225-226. Гіпотеза про західно-руське походження раніше висловлювалася І.І. Срезневським.

³⁰¹ *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи... – С. 95-96; *Орлов А.С.* О галицко-волинском летописании // ТОДРЛ. – Т. V. – Л., 1947. – С. 24-27, 30-32. Нові спостереження див. у: *Толочко А.П.* Взятие Киева монголами: источники летописного описания // Palaeoslavica. – Т. XXII, 2. – 2014. – Р. 101-118.

прийняті і знаходять нові підтвердження³⁰². Справді, чимало точно переданих чи перероблених цитат із різних його частин – біблійних книг, Хроніки Іоанна Малали, «Александрії», «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія – увійшли в текст літопису. Вплив Іудейського хронографа позначився і загальніше, у специфічній композиції ГВЛ, позбавленого поділу на річні статті³⁰³. На київське літописання XII – початку XIII ст. Іудейський хронограф, із зрозумілих причин, впливати не міг. Однак ця компіляція має величезне значення як єдиний представник ранньої хронографії з точною датою укладення. Деякі матеріали (тексти Хроніки Малали, «Історії Іудейської війни») видавалися, однак в цілому Іудейський поки що залишається неопублікованим.

Скорочений *Софійський хронограф* зберігся в одній збірці XVI ст.³⁰⁴, загальний обсяг його складає лише 42 аркуші (арк. 334-376). Відкрив пам'ятку В.М. Істрін, він же показав її значущість для вивчення Хроніки Малали. Окремі фрагменти давньослов'янського перекладу Хроніки зафіксовані лише в Софійському хронографі³⁰⁵. З цього випливає, що протограф цієї скороченої компіляції мав вміщувати більш повний текст Малали, ніж у всіх інших нині відомих хронографах. Як продемонстрував В.М. Істрін, Іудейський та Софійський хронографи мають низку спільних

³⁰² *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – С. 4; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання...) – С. 14-15, 17, 50; *Пауткин А.А.* Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. – М., 2002. – С. 213-228; *Толочко А.П.* О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // *Ruthenica*. – Т. V. – К., 2006. – С. 252-256; *Толочко А.П.* Одна заимствованная формула в Галицко-Волынской летописи // *Ruthenica*. – Т. V. – К., 2006. – С. 256-257; *Вилкул Т.Л.* О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи // *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. – Vilnius, 2006. – S. 17-28. Втім, оскільки у ГВЛ залучалися останні книги Малали, що не увійшли в Іудейський хронограф, не виключено, взаємини текстів складніші. Можливо, обидві пам'ятки укладені в одному колі книжників: *Вилкул Т.Л.* Иудейский и Софийский хронографы... – Р. 65-86.

³⁰³ Ті дати, що збереглися в одному зі списків – Іпатіївському – насправді є сіткою років, накинutoю переписувачем XV ст. Початково ГВЛ містив лише 4 оригінальні дати, що присутні також у Хлебніковському списку. Див.: *Толочко А.П.* О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи // *Palaeoslavica*. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – Vol. XIII. – no. 1. – P. 81-108.

³⁰⁴ Нині РНБ, збір. Софійське, № 1454. Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 18, 319; *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 188-221.

³⁰⁵ Лише тут збережено Мал. 1.13, Мал. 11, Мал. 12, хоча текст підданий значному скороченню.

складових, що робить ймовірним походження їх від одного спільного предка³⁰⁶.

Справді, Софійський хронограф пов'язаний з Іудейським, однак не може походити безпосередньо від останнього, оскільки запозичення з тексту Малали в ньому ширші. З іншого боку, в Софійському ніде не позначилась присутність таких складових Іудейського хронографа, як повне Восьмикнижжя, 1-4 Царства або «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія. За компоновкою Софійський нагадує ЕЛ-1, поєднуючи у своєму складі дві хроніки – Малали та Амартола³⁰⁷, тоді як Іудейський набагато складніший. Однак початок Софійського, з ексцерптами з Шестоднева Іоана Екзарха Болгарського, Бесід на Шість днів творіння Іоана Златоуста, витягів з Малали, Амартола та ін., подібний до Іудейського і кардинально відрізняється від Еллінських літописців обох редакцій³⁰⁸. О.В. Творогов видав Софійський хронограф з коментарями³⁰⁹, до компіляції звертався Є.Г. Водозазкін³¹⁰. Дослідники припускали, що вона пов'язана з Еллінськими літописцями та «Прибавлением к палее», хоча ці зв'язки детально не прописали³¹¹. Не всі складові Софійського хронографа належать до давнього ядра: на якомусь етапі побутування тексту (можливо, під час скорочення протографа) було зроблено додаткову

³⁰⁶ *Истрин В.М.* Краткий хронограф с Хроникой... – С. 167-185; *Истрин В.М.* Исследования в области древнерусской литературы. I-V... – С. 52-70. Див. також: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 188-189; *Вилкул Т.Л.* Иудейский и Софийский хронографы.... Висловлювалась хибна думка, що Софійський є одним зі списків Іудейського хронографа: *Пеев Димитър*, Архивский хронограф... – С. 105.

³⁰⁷ Хроніка Амартола репрезентована тут небагатьма фрагментами: *Истрин В.М.* Краткий хронограф... – С. 183-185; *Истрин В.М.* К вопросу о взаимоотношении Еллинских летописцев и Архивского хронографа. – СПб., 1912. – С. 12. За спостереженнями В.М. Істріна, певні фрагменти Амартола запозичені не з повного перекладу, а через посередництво тексту, близького до Еллінського літописця. *Истрин В.М.* Краткий хронограф... – С. 183 (вчений залучав ЕЛ-2).

³⁰⁸ *Истрин В.М.* К вопросу о взаимоотношении Еллинских летописцев... В.М. Істрін виявив окремі збіги у складі усіх трьох компіляцій, однак вони, скоріше за все, випадкові.

³⁰⁹ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 188-221. Окремі уточнення у: *Вилкул Т.Л.* Иудейский и Софийский хронографы...

³¹⁰ *Водозазкин Е.Г.* Всемирная история... – С. 233-236.

³¹¹ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 188. Є.Г. Водозазкін не розглядав подібність Іудейського та Софійського хронографів, засновуючи свою висновки на читаннях з Амартола. Дослідник робить припущення про Еллінський-Архетипічний (протограф ЕЛ-1 та ЕЛ-2), що послугував джерелом Софійського: *Водозазкин Е.Г.* Всемирная история... – С. 235-236. Слід додати, звірка з якоюсь із версій Еллінського літописця не виключена, враховуючи наявність у Софійському пізніх правок, та пізню дату копіювання рукопису XVI ст.

звірку з іншими джерелами. Принаймні, окремі фрагменти Хроніки Амартала та декілька витягів із Восьмикнижжя слід визнати вторинними доповненнями. Щодо специфіки скорочення, воно проводилося спочатку за тематичним принципом (обиралися цікаві для книжника моменти: описи днів творіння та под.), але дедалі більше укладач орієнтувався на початок та закінчення окремих розділів. Так, із багатьох глав II-ї та IV-ї книг Хроніки Малали виписується власне початок та закінчення, з об'ємної V-ї книги про Троянську війну – початок, закінчення й невеличкий уривок із середини. Виклад Софійського хронографа доведений до стандартного пункту завершення подібних творів, середини X ст.

Троїцький хронограф XIV (?) ст.³¹² – старша зі збережених донині пам'яток «родини ХВІ». За визначенням О.В. Творогова – це єдиний представник «другої редакції» ХВІ, при тому, що ми не маємо «першої». «Першу редакцію» ХВІ припускають нині втраченою, склад її відновити неможливо. Її нібито лише частково можна простежити на підставі порівняння хронографічних цитат у ранніх літописах³¹³. Відтак, Троїцький є найдавнішим реальним репрезентантом центрального для історії літописання хронографа, чим і обумовлюється вартісність його свідчень. Решта пам'яток «родини ХВІ» належить до «третьої редакції»³¹⁴.

Обсяг Троїцького хронографа налічує кілька сотень аркушів (у старшому дефектному списку, де бракує початку – 392 арк.). У його склад увійшли Восьмикнижжя, 1-4 Царства, Александрія Хронографічна, частково книги прор. Данила та Єремії, вибірки з хронік Амартала та Малали, Житіє Петра та Павла, уривки Пролога, Житіє Костянтина та Єлени, Сказання про Софію Цареградську, виписки з літопису³¹⁵. Завдяки літописним доповненням виклад доведений до хрещення Русі Володимира Святославича³¹⁶. На цю пам'ятку звернув увагу В.М. Істрін, його спо-

³¹² О.В. Творогов датує Троїцький хронограф XIII–XIV ст.: *Творогов О.В. Хронограф Троицкий // СККДР. – Вып. 1. – С. 478*. Раніше вчений писав про те, що «время и место создания Троицкого хронографа пока не могут быть установлены»: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 96*.

³¹³ *Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 46-50 та ін.; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 152*.

³¹⁴ Щодо розподілу на редакції див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 46-73, стема: с. 50; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 152, 164. Творогов О.В. Хронограф по великому изложению // СККДР. – Вып. 1. – С. 476-477*.

³¹⁵ Опис складу, починаючи від часу полону Єрусалиму за Навуходоносора, див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 262-274*.

³¹⁶ Щоправда, літописні приписки зроблені лише у старшому рукописі, другий повноцінний список не має закінчення; при цьому, у хронографічних паляях з тієї ж «родини ХВІ» основний текст закінчується із Хронікою Амартала 948 р.

стереження розвинув О.О. Шахматов³¹⁷, але обидва вчені писали про особливу групу списків Еллінського літописця чи подібних збірок. О.В. Творогов натомість показав, що маємо справу із самостійною окремою компіляцією, і видав небіблійну («суто хронографічну») частину тексту³¹⁸.

Хронограф зберігся у трьох списках. Назва йому дана за старшим списком, зібрання Троїцько-Сергієвої Лаври № 728 (РГБ), що датований початком XV ст.³¹⁹ Другий список – НСРК (Новое собрание рукописной книги) F15 (РНБ) межі XV–XVI ст.³²⁰; третій – Ундольського № 1 (РГБ) кінця XV ст. Як визначив О.В. Творогов, останній не можна вважати повноцінним свідком, оскільки у хронографічній частині він є безпосередньою копією Троїцького³²¹. Троїцький № 728 – один з найдавніших свідків давньоруської хронографії³²². Проте вже у ньому присутні вторинні читання³²³, яких не має НСРК F15. Це мусить свідчити про існування ще ранішого спільного протографа XIV (чи межі XIV–XV?) ст.

У Троїцькому № 728 відсутнє П'ятикнижжя, починається він із Книги Ісуса Навина, де напочатку немає 1-6 глав й утрату компенсовано включенням із Толкової палей. Біблійні книги Восьмикижжя у двох інших списках скопійовані з антиграфів, неспоріднених із Троїцьким № 728³²⁴

³¹⁷ *Истрин В.М.* Александрия... – С. 248; *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод... – С. 175-184; *Шахматов А.А.* Древнеболгарская энциклопедия... – С. 32-34.

³¹⁸ Троїцький хронограф виданий частково, без початку і тексту Александрії. *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 287-343.

³¹⁹ РГБ, ф. 304.I, збір. Троице-Сергиевой Лавры № 728, рукопис відцифрований, див.: <http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=728>. Троїцький № 728 написаний на бомбічині; раніше вважали, що це кодекс XIV ст. Уточнення датування: *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – С. 293. Далі у різночитаннях сигл: Тр.

³²⁰ НСРК F15 уведений у науковий обіг О.В. Творогим. Опис НСРК F15 (старий шифр НСРК F27): *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 289-290. Далі в різночитаннях позначений як Нтр.

³²¹ У цій частині він повторює навіть звичайні описки старшого рукопису: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 290. За моїми спостереженнями, у біблійній частині він походить від двох списків: Троїцького № 44 на ділянці П'ятикнижжя та Троїцького № 2 на ділянці Книги Ісуса Навина, Суддів та Руф.

³²² Раніший за нього лише скорочений хронограф на останніх аркушах збірника біблійних книг у кодексі Троїцький № 2. Див.: *Вилкул Т.Л.* Краткий Троицкий хронограф конца XIV – начала XV в. // *Ruthenica*. – Т. VI. – К., 2007. – С. 367-396.

³²³ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 74. Деякі варіанти на матеріалі Александрії: *Вилкул Татьяна*, Александрия Хронографическая в Троицком хронографе. 1... – Р. 112.

³²⁴ У НСРК F15 це навіть прямо зазначено копіїстом. Біблійні книги тут завершуються такою припискою (арк. 248b): «Слава б҃гоу . навръшившему книгу сїю грѣх-осложительною десницею . та^ч же рещи грѣшнішаго въ всѣ^х человекѣ^х сщєнноіерея

(див. IV.4). Окрім того, 2-й і 3-й рукописи Троїцького хронографа вміщують непов'язані з ним складові³²⁵. Спільний у Троїцькому № 718 та НСРК F15 текст обіймає значну частину хронографа, починаючи з Александрії і до кінцевої цитати з Хроніки Амартола (Ам.503). Зіставлення з текстами «третьої редакції ХВІ», зокрема, з Повною хронографічною палесею, дозволили О.В. Творогову реконструювати тричасну композицію Троїцького хронографа. Перша частина оповідає про події від завоювання Єрусалима Навуходоносором до часу Олександра Македонського, друга – Александрія «особливої редакції», третя – хронографічна компіляція з історії Близького Сходу, Рима та Візантії від смерті Олександра до Романа Лакапіна³²⁶.

У Троїцькому хронографі вдалося виявити компоненти, що дозволяють приблизно датувати його укладення – близьку до пізньої групи російської редакції версію біблійних книг (не раніше XIII ст.) та другу редакцію Александрії Хронографічної із запозиченнями з Прологу (після XII ст., див. IV.1.5). Літописні приписки зроблено з кількох статей ПВЛ, а не з якогось раннього літопису, як уважав О.О. Шахматов (див. II.6.3), отже, ще один хронологічний маркер вказує на час не раніше XII ст.

Повна та Коротка хронографічні палей. Палей, Толкова та дві хронографічні є компіляціями, що містять виклад старозавітної історії від творення світу до Давида і Соломона, в обсязі Восьмикнижжя та перших книг Царств. Тлумачення, вставки з парабіблійних джерел, а у Повній та Короткій палєях – також і хронік, доповнюють біблійний текст³²⁷.

Ишапа . слоужителя стѣи бѣи чѣтнаго ея покрѣ на Вытерги . а прави¹ есмь сію книгоу с митрополиѣ Бытѣи . а писана книга сіа с *Ферапонтовские Бытѣи* . а от си^x мѣсть писал есмь с митрополиѣ Бытѣи . 1-е Алексан^{др}ово хоженіе». Тобто, Александрію («Александрово хоженіе») – згадано як першу в низці тих, що скопійовані з «митрополичего Бытия». Відповідно, біблійні книги скопійовані з «Ферапонтового Бытия». О.В. Творогов, з посиланням на працю Н.Н. Розова, відзначає, що йдеться, вірогідно, про митрополита Спиридона-Саву, котрий знаходився на початку XVI ст. у засланні у Ферапонтовому монастирі. *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 289.

³²⁵ У прикінцевій частині НСРК F15 вміщене ще «Сказание о трех пленениях Иерусалима». У його складі бачимо фрагменти «Іосипона», «Історію Іудейської війни» Окремої редакції та «Ридання» Іоана Євгеніка, написане наприкінці XV ст. Остання частина відома також у збірниках кінця XV–XVI ст., зокрема, так званого Академічного хронографа. З біблійних книг додано Есфір, у складі Ундольського № 1 бачимо також «Песнь Песней».

³²⁶ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 84-88.

³²⁷ «παλαια» – ‘давня’, у слов’янських землях так називалися вітхозаповітні книги та тлумачення на них. Зокрема, позначення зустрічається у Хроніці Амартола (Ам.219, у сюжеті про прор. Ілію), в Ізборнику XIII ст. («палєа с толком» – мається на увазі Тлумачна Книга Буття, *Watróbska Halina*, *The Izbornik of the XIII Century...* – Арк. 131), та ін. Бібліографію див.: *Orlov Andrei A.* Selected Bibliography on Transmission of Jewish

Хронографічні палеї після закінчення власне палейної частини, заснованої на тексті Толкової палеї, продовжені виписками з хронографа, де виклад доведений до середини X ст. У XIX ст. усі палеї називали Толковими палеями. Лише поступово вчені почали розрізняти серед них групи списків: Коломенську (нині Толкову)³²⁸, «Синодальну» (нині Повна хронографічна)³²⁹, «Срезневського» (Коротка хронографічна)³³⁰. Саме в Повній хронографічній палеї В.М. Істрин натрапив на ремарку середньовічного книжника, яка підштовхнула до появи ідеї «Хронографа по великому ізложенію»: «...є^ж предръжи^т хронографъ по великому излож^ню...»³³¹. О.В. Творогов відніс Повну та Коротку палеї до «3-ї редакції» «родини XVI».

Напочатку XX ст. точилася дискусія, що вважати вихідною редакцією палеї³³² – Толкову чи хронографічну. Іноді її відлуння можна почути і зараз³³³, але як уявляється, В.М. Істрин переконливо довів, що у Повній хронографічній палеї біблійний текст двошаровий. Один пласт тотожний тому матеріалу, що міститься у Толковій палеї. Його складають перероблені та переказані фрагменти біблійних книг із залишками тлумачень. Другий пласт репрезентований доповненнями з четієго перекладу, і саме він вторинний. Спостереження вченого підтримані сучасними дослідженнями³³⁴.

Є.Г. Водолазкін визначив, що один із нестандартних палейних списків – Барсовська палея – є «чернеткою» Повної хронографічної. На берегах різних аркушів рукопису залишилися позначки для копіїювання текстів,

Pseudepigrapha in Slavic Milieux // *Orlov Andrei A. Selected Studies in the Slavonic Pseudepigrapha.* – Leiden; Boston, 2009. – P. 299-306.

³²⁸ За найбільш відомим Коломенським списком Толкової палеї 1406 р.

³²⁹ За відомим списком Повної хронографічної палеї Синодальний № 210 1477 р. (ГІМ), який частково виданий: Толковая палея 1477 года. Воспроизведение Синодальной рукописи № 210. – Вып. 1. [Общество любителей древнерусской письменности. 93]. – СПб., 1892. – 604 с.

³³⁰ За списком Короткої хронографічної палеї Срезневського, нині БАН, 24.5.8.

³³¹ *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С. 36.

³³² *Истомин К.К.* К вопросу о редакциях Толковой Палеи. I // ИОРЯС. – 1905. – Т. 10. – Кн. 1. – С. 147-184; *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. IV. Редакции... – С. 235-237; *Истомин К.К.* К вопросу о редакциях Толковой Палеи // ИОРЯС. – 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 337-374; *Истомин К.К.* К вопросу о редакциях Толковой Палеи. VII // ИОРЯС. – 1909. – Т. 13. – Кн. 4. – С. 290-343; *Истомин К.К.* К вопросу о редакциях Толковой Палеи. VIII // ИОРЯС. – 1913. – Т. 18. – Кн. 1. – С. 167-172; див. також: СККДР. – Вып. 1. – С. 287-288.

³³³ Напр.: *Алексеев А.А.* Русско-еврейские литературные связи до XV в. // *Jews and Slavs.* – Jerusalem; SPb., 1993. – Vol. 1. – С. 64-70.

³³⁴ *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи...; *Водолазкин Е.Г.* Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы...

які й справді були синтезовані в одне ціле у Повній палей³³⁵. Барсовський список (ГІМ, № 619) датований дослідниками початком XV ст. або кінцем XIV ст. Відповідно, Повна хронографічна палея не може бути створена раніше початку XV ст. Це досить важливий репер, який дозволяє бодай приблизно уявляти собі час утворення усієї «3-ї редакції ХВІ»³³⁶. Коротка палея, за деякими ознаками, залежить від Повної. У ній суттєво перероблена початкова частина, де відбулося певне повернення до варіанту Толкової палей, спостерігаються правки за іншими джерелами, зокрема, літописними (див., напр., II.6.5). Обидві хронографічні палей відомі у кількох списках³³⁷. Видані частково³³⁸; окрім того, О.В. Творогов зробив детальний опис їх складу, де подано інципіти та прикінцеві слова, вказано джерела³³⁹. Обидві пам'ятки мають значення при зіставленні літописних та хронографічних фрагментів, віднесених до ХВІ. Текст зразка хронографічних палей проявився у НПЛМл (II.6.1).

Літописець Еллінський та Римський 1-ї та 2-ї редакцій. Дві редакції Еллінського Літописця виділив А.Н. Попов у 1866 р.³⁴⁰, цей поділ залишається актуальним посьогодні. ЕЛ-1 та ЕЛ-2 являють собою дві частково споріднені, і разом з тим, різні пам'ятки, які співвідносяться одна з

³³⁵ *Водолазкин Е.Г.* Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы... – С. 20-22. *Водолазкин Е.Г.* Как создавалась Полная Хронографическая Палея. Ч. 1... – С. 327-353. Пропонували іншу дату: *Алексеев А.А.* Русско-еврейские литературные связи до XV в. // *Jews and Slavs.* – Jerusalem; SPb., 1993. – Vol. 1. – Р. 64-70. Більш переконливі аргументи наводить Є.Г. Водолазкін, до того ж, розбіжності у датуванні торкаються кількох десятиків років, не століть.

³³⁶ Коротка палея також належить до низки компіляцій 1-ї половини XV ст.: *Водолазкин Е.Г.* Редакции Краткой Хронографической Палеи... – С. 164-180; *Шибает М.А.* Литературные источники Еллинского летописца второго вида // *Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии.* – СПб., 2004. – С. 187-204. Щодо ЕЛ-2 – вказували на 2-у чверть XV ст. як на ймовірний час створення. Коротка палея та ЕЛ-2, вірогідно, укладені в Новгороді. Щодо ЕЛ-2 див.: *Шибает М.А.* Литературные источники... – С. 203. Стосовно Короткої хронографічної палей – *Водолазкин Е.Г.* Новое о палеях... – С. 20-21.

³³⁷ Тут залучаються такі списки Повної хронографічної палей: *Погодинський № 1435*, РНБ (у різночитаннях сигл: *Пог-1435*), *Рум'янцева №453*, РГБ (Рум), *Синодальний № 210 та 211*, ГІМ (*Син-210 та Син-211*). Короткої хронографічної: *БАН, 24.5.8* (так званий «список Срезневського», *Срезн*); *Погодинський № 1434*, РНБ (*Пог-1434*).

³³⁸ Видана на жаль, лише перша половина тексту Повної палей за одним списком *Синодальний № 210*: *Толковая палея 1477 года: Воспроизведение Синодальной рукописи...* Крім того, у випусках *ТОДРЛ* продовжується видання Короткої палей, яке підготував Є.Г. Водолазкін.

³³⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 239-262.

³⁴⁰ *Попов Андрей*, *Обзор хронографов...* – Вып. 1. – С. 1-95.

одною нелінійно. ЕЛ-2 походить від ЕЛ-1³⁴¹, одночасно репрезентуючи принципово іншу компіляцію. ЕЛ-1 *не належить* до «родини ХВІ», тоді як ЕЛ-2 є одним із текстів «3-ї редакції ХВІ». Вважають, що ЕЛ-1 та ЕЛ-2 сходять до ЕЛ-Архетипового, однак в ЕЛ-2 репертуар складових набагато ширший. Вірогідно, так виявився кумулятивний ефект компіляції, зробленої з кількох інших компіляцій. Для нас суттєво, що складніший ЕЛ-2 надбудований над ЕЛ-1, хронографічні твори у ньому в багатьох випадках видають використання двох версій. Так, В.М. Істрін відзначив скомпільований склад уривків із Хроніки Амартола в ЕЛ-2³⁴²; в Александрії також вдалося віднайти злитні або контаміновані читання (див. IV.1.1).

Власне, назву «Лѣтописецъ Еллинский и Римский» вчені запозичили з об'ємної самоназви ЕЛ-1. Під «Еллінським» літописцем, як правило, розуміють фрагменти тексту Хроніки Малали, значна частина яких присвячена язичницькій / «еллінський» історії, а під «Римським» мають на увазі фрагменти Хроніки Амартола, зосереджені у християнській «ромейській» частині. Окрім цих основних хронік присутні інші спільні джерела. Так, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 вміщують майже тотожний вступ, де значну роль відіграли включення з 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського.

ЕЛ-1 дійшов у 4-х списках³⁴³. Він має порівняно просту структуру і складається переважно із фрагментів хронік Амартола та Малали, а також Александрії Хронографічної І-ї редакції. На жаль, навіть приблизну дату написання ЕЛ-1 досі не визначено³⁴⁴. У свою чергу, відомо 2 десятки списків ЕЛ-2³⁴⁵ двох видів: Академічного та Чудівського. В ЕЛ-2 бачимо характерні для кола ХВІ, тобто, Троїцького хронографа та хронографічних палей джерела³⁴⁶. Крім того, включено також особливу редакцію «Іосипона», Сказання про імператора Феофіла, полемічні твори проти латинян, літописні доповнення («Повість про узяття Царгорода фрягами»

³⁴¹ Стему див., напр.: *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – Т. 2. – С. 146. Про залежність від ЕЛ-1, в тому числі, у включеннях з Амартола, див., напр.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 284-304.

³⁴² В ЕЛ-2 вибірка з Амартола двошарова. Вона складається з тексту, близького до ЕЛ-1, та з тексту, спорідненого з ХВІ. *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 377, 380-390.

³⁴³ Тут залучався Синодальний № 280, ГІМ (Син-280), інформацію про інші рукописи див. у: *Летописец Еллинский...* – Т. 2. – С. 264.

³⁴⁴ В.М. Істрін вважав текст ЕЛ-1 досить раннім, оскільки укладення ЕЛ-2 вчений датував XIII ст. Наступними дослідженнями раннє датування не було підтверджене.

³⁴⁵ Див. *Летописец Еллинский...* – Т. 2. – С. 207-208, 264.

³⁴⁶ Які включають читання з прор. Данила з коментарями, скорочені й перероблені фрагменти хронік Амартола та Малали та ін. Крім того, спільні тільки з Троїцьким хронографом «Сказание о Софии Цареградской», Життя Костянтина та Єлени, та ін. Деякі пам'ятки – в іншій редакції, ніж у ЕЛ-1. Напр., Александрія репрезентує III-у редакцію (IV.1.1).

1204 р.), та ін. Група петербурзьких дослідників під керівництвом О.В. Творогова здійснили критичне видання твору³⁴⁷. Літописні вставки ЕЛ-2 зроблені з Новгородсько-Софійського зводу, близького до Софійського І літопису, у поєднанні з НПЛмл. Укладення ЕЛ-2 нині датують 2-ю чвертю XV в.³⁴⁸; припускають новгородське походження компіляції. Найбільше значення для даного дослідження мають відмінності у версіях Хроніки Амартала в ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а також специфіка редакцій Александрії Хронографічної.

Дослідження хронографії до сьогодні тривають у рамках концепцій Початкового зводу та ХВІ. Хронографічні пам'ятки цікавили вчених передусім з точки зору того, чи дозволяють вони реконструйовувати давніші за ПВЛ «Початковий звід» та прадавній Хронограф середини або кінця XI ст. Дослідницькі конструкти протрималися більш як століття, причиною чому слугували, зокрема, зовнішні фактори: своєрідна канонізація О.О. Шахматова в якості «ученого взірця», прямо пропорційна успішно проведеній канонізації сила інерції, а крім того, складність і непопулярність таких дослідницьких тем, як палей та хронографи. Як видається, варто переглянути аргументацію О.О. Шахматова та В.М. Істрина, використовуючи сучасні можливості її критики. Волею долі хронографи та літописи виявилися взаємопов'язаними. Як побачимо далі, різноманітні хронографічні версії справді виступають контрольними текстами у дослідженні ранніх київських літописів і надають важливий матеріал для вирішення багатьох проблем з історії літописання.

³⁴⁷ Летописец Еллинский... – Т. 1; Там же. – Т. 2. Бібліографію див. також у: *Orlov Andrei A. Selected Bibliography on Transmission...* – P. 323-325.

³⁴⁸ Див.: *Клосс Б.М.* К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида // ТОДРЛ. – Т. XXVII. – Л., 1972. – С. 370-379; *Шибяев М.А.* Летописные источники Еллинского... – С. 187-204.

ГЛАВА II

Хронографічні складові Повісті временних літ

Доля першого давньоруського літописного зводу, що дійшов до нас – Повісті временних літ – на думку дослідників, має бути пов'язана з якимсь давньоруським чи давньослов'янським Хронографом. Твердження стали майже аксіоматичними, хоча досі не з'ясовані доволі суттєві речі. Такі, напр., як склад цієї найдавнішої компіляції. Полеміка точиться й з приводу того, як міг позначитися її вплив на роботі київських книжників і на якому етапі подібні запозичення могли бути включені в літопис. Чи пов'язаний із Хронографом первинний імпульс, тобто виникнення літопису як жанру (що відбулося, на думку різних учених, у проміжку між кінцем X і початком XII ст.¹), чи фрагменти хронографічних текстів було використано на одному з проміжних етапів у 2-й половині XI ст., або, можливо, вже під час укладення власне ПВЛ, у перших десятиліттях XII ст.? Треба припускати один чи кілька етапів залучення різноманітних праць хроністів?

Незважаючи на те, що ПВЛ є найкраще вивченим з усіх давньоруських літописів, ці складні питання досі не розв'язані. Дослідження хронографічного впливу на літописання ускладнене завдяки манері роботи укладача ПВЛ. Демонструючи освіченість і керуючись своїми уподобаннями, він вписував не лише буквальні великі фрагменти своїх джерел, а й користувався парафразами та рідкісними виразами, які набагато важче виявити. Різнобій думок виник і внаслідок нескінченних зусиль дослідників відновити раніші зводи, роздивитись за текстом першого літопису, що дійшов до нас – ПВЛ – давніші конструкції. З них найбільш впливовою залишається концепція Початкового зводу 1090-х років, авторства О.О. Шахматова. Вона великою мірою спирається на іншу гіпотезу – давнього Хронографа (найчастіше пишуть про «Хронограф по великому ізложенію», XVI, див. I.2). Стандартними реконструкціями передбачено дві головні хронографічні складові ПВЛ: «із Хронографа» та «з повного перекладу Амартола». Під першим розуміють виписки з XVI, переважно, тим чи іншим чином зафіксовані у пам'ятках «родини XVI» – Троїцькому хронографі, палєях та ЕЛ-2. Під останнім мають на увазі «Временник», перший давньослов'янський переклад Хроніки Георгія мніха або Амартола (грішника), хоча й у збірниках ексцерптів-хронографах також у кінцевому підсумку використано саме цей переклад Хроніки (див. I.3). Крім того, припускається, що у спільних

¹ Див. напр., у: *Толочко П.П.* Русские летописи и летописцы...

фрагментах ПВЛ та НПЛмл відобразився ранній спільний протограф, Початковий звід 1090-х років, що має запозичення виключно з ХВІ. Відповідно, цей шар тексту нібито має *просту* структуру. Тим часом ПВЛ, як «пізніше» утворення 1110-х років *складна*, на ній нібито мусив позначитися вплив як ХВІ, так і повного перекладу Хроніки Амартола.

Розглядаючи хронографічні джерела ПВЛ, я враховую сталу наукову традицію. Ця робота передбачає, серед іншого, перевірку аргументації прихильників О.О. Шахматова. Необхідно з'ясувати, наскільки вірними є традиційні уявлення про формування та функціонування хронографічних текстів. Я не підтримую концепцію Початкового зводу, однак вважаю за необхідне протестувати її за всіма основними пунктами. Найголовнішим завданням є встановити природу запозичених у літописи фрагментів і відповісти на питання, чи бралися вони із повних перекладів хронік та історій, чи книжники залучали збірки ексцерптів, тобто, хронограф або хронографи? Якщо виявиться, що ПВЛ відображає винятково повні переклади і вона має *просту* структуру, а у НПЛмл бачимо *ускладнення*: витримки як із хронографа, так і з повних перекладів, це свідчатиме на користь пізнього походження і вторинності версії новгородського літопису.

З'ясуванню цих питань відповідають завдання пропонованого розділу. 1) Співставити і проаналізувати літописні та хронографічні версії в тих фрагментах, що традиційно відносять до запозичених з ХВІ. На їх підставі з'ясувати питання: чи тексти літописів та хронографічних компіляцій насправді настільки наближаються один до одного, водночас відрізняючись від повного перекладу хронік Амартола та Малали, щоб можна було твердити про залучення Хронографа (ХВІ) у ПВЛ та НПЛмл?

2) Встановити, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл присутні уривки виключно пам'яток «родини ХВІ», чи наявні також ексцерпти з повного перекладу Хроніки Амартола, які не входили у ХВІ? Останнє заперечувало б твердження про «просту» структуру спільних для ПВЛ та НПЛмл ділянок тексту, які нібито мають належати до Початкового зводу.

3) Максимально, наскільки дозволяють сучасні знання про функціонування творів із всесвітньої історії давньоруського періоду, виявити паралелі до них в літописах. Це дозволяє повніше уявляти собі роботу літописців.

4) Проаналізувати зв'язок запозичень із Хроніки Амартола та інших хронік і історій або, навпаки, відсутність такого. Це дозволить відповісти на питання, чи можна припускати існування «єдиного задуму» чи «єдиної руки» в залученні та обробці хронографічного матеріалу.

5) Ще раз переглянути посилання на «хронограф» та «літописання Георгія» у ПВЛ, враховуючи контекст подібних вказівок у нелітописних пам'ятках (Еллінському літописці, хронографах). У підсумку, з'ясувати:

чи різні найменування вживалися у давнину в строгому термінологічному сенсі, неодмінно на позначення різних джерел або версій текстів, а чи термінологія середньовіччя не була усталеною і різні найменування могли застосовуватися для одного і того самого тексту.

6) Окреслити в цілому вплив хронографічної літератури на розуміння літописцями початків «історієписання». Як правило, вчені обмежуються текстологічною складовою подібних студій, але вже накопичено великий фактичний матеріал, що в загальних рисах демонструє ідейну залежність літописців від творів із всесвітньої історії.

Відповідно, главу структуровано наступним чином. Спочатку проаналізовано цитати у літописах, що походять із Хроніки Амартола. Перше місце Амартол займає тому, що він найбільш репрезентативно представлений у ХВІ, а запозичення саме з цього хронографа припускали у Початковому зводі. Визначення природи тих чи інших запозичень потребує порівняння фрагментів Хроніки Амартола у текстах «родини ХВІ» та повному перекладі. Спочатку розглядаються амартолівські цитати у спільних частинах ПВЛ та НПЛмл, які нібито мусять походити з попереднього, «ранішого» за ПВЛ «протографа» – Початкового зводу. Далі поданий загальний огляд запозичень із Амартола у ПВЛ. На наступному етапі аналізуються включення з таких історичних творів як Хроніка Малали, Книга Ювілеїв та Александрія. Обговорюється походження посилань на джерела укладача ПВЛ («лѣтописание гречѣское», «лѣтописание Георгия» та «хронограф»), а також – розуміння літописцем «ремесла історика» і ймовірний вплив на нього хронографічних текстів. Насамкінець розглянуто специфічну ділянку «початку датованої історії», де припускали значний вплив ХВІ. Йдеться про дві річні статті НПЛмл 6362 р. й 6428 р. та відповідні роки ПВЛ (від 6360 по 6449). Таке розміщення дослідження початкових літописних записів зумовлене тим, що з ними пов'язаний, мабуть, найскладніший вузол проблем. Численні версії, як літописні, так і хронографічні, вимагають детального розгляду крок за кроком. Хоча кожного разу йдеться ніби про case study, для успішного розв'язання питань і реконструкції загальної картини великої ваги набуває фонове знання про співвідношення текстів у цілому.

II.1.1 Цитати з Хроніки Амартола у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл, віднесені до Хронографа. У новгородському літописі відсутня значна кількість включень із Амартола, що фіксуються у ПВЛ. Це не дивно, адже у НПЛмл кардинально перероблено початкову частину і немає збігів з кінцевою частиною ПВЛ 1110-х років, що рясніє хронографічними цитатами. Відтак, до спільних фрагментів ПВЛ та НПЛмл належить композиція під 6573/1065 (1064) р. про знамення та чудеса, скомпільована з п'ятих уривків Хроніки Амартола. Стосовно хронології: маємо один із нечисленних випадків розбіжності у різних гілках ПВЛ.

У Лаврентіївській групі списків пропущений фрагмент із датою й записи потрапили під 1064 р., в Іпатіївській групі та НПЛмл вони датуються 1065 р. Крім цього, вставкою з хронографа часто вважають також повідомлення про похід русі на Царгород, датоване у НПЛмл 6428/920 р., а у ПВЛ 6449/941 р. О.О. Шахматов вбачав у цьому місці ПВЛ використання повного перекладу Хроніки², В.М. Істрін та О.В. Творогов наполягали на тому, що сюжет мусить належати до ХВІ. В цілому нібито на ХВІ, який потрапив у ПВЛ через посередництво Початкового зводу, нашарувався повний переклад Амартола. Перші датовані статті ПВЛ та НПЛмл, а також хронографічні паралелі до них розглядатимуться нижче (П.6). Забігаючи наперед, зауважу, що детальний аналіз усіх дотичних текстів насправді демонструє наявність запозичень із ХВІ винятково у тексті новгородського літопису, тоді як напочатку ПВЛ вони відсутні. Тому єдиним фрагментом, у якому в обох зводах можна припустити відображення тексту ХВІ, залишається серія цитат під 1065 р.

О.О. Шахматов вважав, що п'ять запозичень із Хроніки Амартола про чудеса та знамення під 1065 р. слід «признати восходящими не непосредственно к Амартолу, а к особому хронографу»³. Він пояснював це тим, що: 1) вони наявні в НПЛмл; 2) ці уривки включені до хронографічних компіляцій. Другий пункт потребує уточнення. Хронографи укладені, що природньо, за хронологічним принципом. У статті 1065 р. зроблено вибірку записів за кілька століть: від часів Антіоха Епіфана (215–164 р. до н.е.) до імператора «Костянтина Гноютезьзоименника» (Константина Копроніма, 718–775 р. н.е.). Подібної композиції у наявних нині хронографах не існує і її існування у текстах хронографічного жанру вкрай мало ймовірно⁴. Втім, поодинокі усі фрагменти дійсно присутні у «родині ХВІ». Як уже відзначалося, реконструкція варіантів збережених до нашого часу збірок – Троїцького хронографа, Повної та Короткої хронографічної палей та Еллінського літописця 2-ї редакції – дозволяє припускати спільний протограф, ХВІ, у якому Хроніку Амартола було скорочено та відредаговано. Припускають, що саме ця специфічна редакція відбилася у ранніх літописах. Версії запозичень з Хроніки Амартола під 1065 р., що збереглися одночасно в НПЛмл та ПВЛ, традиційно

² Напр., *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 54-57, 69-72.

³ *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 60.

⁴ Напр., у Троїцькому № 728 ці фрагменти розділені один від одного десятками аркушів: Ам.200 «яко ^ж древле при Антиосѣ» на арк. 338зв.; Ам.262-263 «звѣзда... въ образъ копиинныи» арк. 363; Ам.421 «звѣзда...иже именоваху ламъпадию, рекше блистанницу» арк. 376; Ам.428 «жена дѣтищъ роди... безъ очию и безд-руку» арк. 383-383зв.; Ам.479 «течение звѣздное бысть» арк. 389зв. *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 291, 313, 326-327, 333, 340. Пор. також опис компіляцій «родини ХВІ» та ЕЛ-1 у: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 239-274.

розцінюються як, по-перше, відмінні від повного перекладу Амартола і, по-друге, наближені до текстів кола ХВІ. Спробую показати, що ці два твердження потрібно розмежувати. Літописець справді попрацював і як редактор, він скоротив та модифікував текст Хроніки. А ось подібність літописних та хронографічних уривків дуже приблизна, якщо не сказати більше.

Порівняємо варіанти всіх п'яти цитат у літописній статті 1065 р. та хронографічних творів. Показовим є перший уривок із Хроніки Амартола, Ам.200.16-21. Нижче у таблиці в чотирьох колонках наведено читання Хроніки, ПВЛ та НПЛмл⁵, Іудейського та Троїцького хронографів, у різночитаннях тут і далі вміщено інформацію про варіанти з інших пам'яток. Іудейський хронограф уведений для контрасту, оскільки не належить до «родини ХВІ»⁶. Задля кращого візуального сприйняття у таблицях збіги у ПВЛ, НПЛмл та творах кола ХВІ виділено курсивом, тотожні у текстах ХВІ та повному перекладі Амартола вирази підкреслено, індивідуальні доповнення чи зміни літописної версії наведено напівжирним шрифтом⁷.

⁵ У даному місці версії ПВЛ та НПЛмл наближені одна до одної так, ніби читання різних списків одного і того самого твору, варіації дуже незначні.

⁶ Надалі при порівняннях залучатимуться дещо відмінні підбірки хронографічних компіляцій. Це зумовлене тим, що запозичення з Хроніки Амартола у збірках комплектуються по-різному. В Іудейському хронографі, напр., більшість потрібних нам фрагментів просто відсутні, але його редакція іноді показова як зріз тексту Хроніки в одному з ранніх хронографів. Деякі уривки з ЕЛ-2 практично тотожні повному перекладу Амартола й відповідно, непоказові. Відтак, надалі в кожному разі обираю оптимальний склад паралельних текстів для порівняння.

⁷ Текст ПВЛ тут і далі цитується за Лаврентіївським списком (Л), зіпсовані читання виправляються за іншими списками, тобто, за Радзивілівським, Академічним, Іпатіївським та Хлебніковським – РАІХ. У деяких випадках ще залучаються читання нині втраченого і виданого за реконструкцією М.Д. Приселкова (*Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста.* – СПб., 2002. – 514 с. [М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.]) Троїцького списку – Т; а також рукописи НПЛмл. У примітках обумовлюються лише головні різночитання. Знак {} означає, що елімінується невірне читання в Л або в групі ЛРАТ, знак [] – припустімо, початкові читання, збережені в решті списків. Див.: ПСРЛ. – Т. 1. – 1997. – Стп. 164.22-165.1 – далі поклики за схемою: 164.22-165.1Л. Різночитання звірялися також за: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation...* Текст НПЛмл за: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.... – (передруковано: ПСРЛ. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М., 2000; далі: Новг.І). Якщо у списках НПЛмл, Комісійному, Академічному, Толстовському (КАКТ) наявні розбіжності, це також вказується.

Хроніка Амартола, Ам.200.16–21	164.22-165.1Л, Новг.І, с. 184-185	Іудейський хронограф, арк. 344а-б ⁸	Троїцький хронограф, арк. 338с ⁹
ключися по все- моу градуу <u>въскорѣ</u> за д̑нии <u>40</u> являтися на въздоуѣ на конихъ рищюще въ оружьи, златы я одежа имоуше, и полци обоямо <u>бываемы</u>¹⁰, и оружиємъ¹¹ двизания и <u>златыя красоты</u> <u>блистания</u>, <u>всякимъ видомъ</u> <u>облечены въ</u> <u>бр̑ня . сего ради</u> <u>и моляхоуся, да</u> <u>бл̑го боудеть</u> <u>являемое . явле¹²е</u> же проявляше <u>злое пришествие</u> Антиохово.	{случися} [ключися]¹² внезапу по всему граду за 40 д̑нии . являтися на въздуѣ . на конихъ рищю- щимъ . въ оружьи златы имуща одежъ . и полкы обоя являемы¹³ . и оружьємъ двиза- ющи¹⁴ся . <i>се</i> же проявляше нахо- женъ Антиохово нашествие [рати]¹⁴ на Иер̑лмъ .	ключися по все- моу градуу <u>въскорѣ</u> за д̑ни 40 являтися на въздуѣ на конихъ рищюще въ оруу- жии, и златыя одежда имоуше, и пл̑кы обоямо <u>бываемы</u> и оруу- жиємъ двизания и <u>златыя красоты</u> <u>блищания</u>, <u>всякимъ видомъ</u> <u>обл̑ченымъ и въ</u> <u>броня . сего ради</u> <u>вси моляхуся, да</u> <u>бл̑гое боудеть</u> <u>являемое</u> . <u>явление</u> же проявляше <u>злое</u> <u>пришествие</u> Антиохово	ключися по всемоу градуу . <u>въскорѣ</u> за д̑нии <u>40</u> являтися на въздуѣ . на конихъ рищюще и въ оружьи . и златыя одежа имоуща . и поль- кы обоя <u>бывас- мыхъ</u>¹⁵ . и оруу- жьємъ двизания <u>златія красоты</u> <u>блистаниемъ</u> . <u>всякимъ видомъ</u> <u>обол̑ченымъ въ</u> <u>броня . сего ради</u> <u>вси моляхоуся .</u> <u>да бл̑го боудеть</u> <u>являемое явление</u> . еже проявляет- ся <i>се</i> <u>злое прише- ствие</u> Антиохово .

⁸ Версія ЕЛ-1 загалом близька до повного перекладу Амартола, з незначними різницями. Див.: *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 87-88, 99.

⁹ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 291. У Повній хронографічній прочитується великий уривок Ам.200.9-204.19 (*Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 245). ЕЛ-2 тут знову майже ідентичний повному перекладу Хроніки Амартола, див.: *Летописец Еллинский...* – Т. 1. – С. 184. Вказане запозичення див. ще у Хронографі «особого вида 1691 г.» з «родини ХВІ»: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С. 352.

¹⁰ У старшому Троїцькому списку Амартола (Ам.тр.) «бывающа». Вірогідно, у початковій версії перекладу Хроніки було «обаваеми», зіпсоване на досить ранньому етапі побутування тексту, а далі під час переписування та подальшої переробки помилки накопичувалися.

¹¹ У Ам.тр. «оружию».

¹² ІХ та НПЛмл «ключися», ЛРА «случися». *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation...* – Р. 2. – Р. 1307.

¹³ Р об̑ьяв̑яемы, А об̑ьявляемы, І об̑ьявляюще^м, Х обоамо являемы; НПЛмл об̑авляемые (далі проп. и).

¹⁴ ІХ НПЛмл дод. рати; РА проп. нашествие.

¹⁵ Нтр – обоя бываемая.

На цьому першому уривку не підтверджується думка про «хронографічну» редакцію в літописі. У ПВЛ та НПЛмл бачимо скорочену та видозмінену версію, у хронографах – майже ідентичну до повного перекладу Амартола.

Наступний приклад із Ам.262.17,21, 263.7-10. В обох літописах тут скорочення великого уривку Хроніки чи, радше, вибірка з окремих рядків. Далека від XVI версія цього разу репрезентована текстом ЕЛ-1.

Ам.262.17, 262.21, 263.7-10	165.1-4Л, Новг.І с. 185	Троїцький хроно- граф, арк. 363а-с ¹⁶	ЕЛ-1, Синодальний № 280, арк. 178 ¹⁷
«посемь же <u>явися</u> звѣзда надъ градомъ въ образъ копиинныи» ¹⁸ ; «и полци вѣоружени рищюще на въздоуѣ»; «посла Неронъ... воеводы на Иер ^с лма... придоша . и от римлянь въ митрополью»	посемь же при Неронѣ цѣри в том же Иер ^с лмѣ . <i>восия</i> звѣзда въ ¹⁹ образъ копиинныи надъ градомъ . се же проявляше нахоженъе рати от римлянъ»	«по семь же <i>въсиа</i> звѣзда надъ гра- домъ . въ образъ копиинныи... и польци въ оружи рищюще на въздуѣ... посла Неронъ... воевать на Иер ^с лмъ... придоша от римлянъ въ митрополию»	«по семь же <u>явися</u> звѣзда надъ градомъ въ образъ копиинныи... и плъци вѣоружени рищущи на въздоуси... посла Неронъ... воеводы на Иер ^с лма... придоша от римлянъ въ митрополию».

У хронографах запозичення з Амартола повніше і, знов-таки, ближче до повного перекладу, ніж літописне. Зближує ПВЛ, НПЛмл, Троїцький хронограф та ЕЛ-2 лексична заміна «въсиа» замість «явися» – йдеться про явлення комети.

Третій приклад із Ам.421.1-7: у Троїцькому хронографі та Повній хронографічній палей спостерігаються деякі скорочення та зміни, але версія набагато ближча до повного перекладу Амартола, ніж до ПВЛ та НПЛмл.

¹⁶ Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 313. З незначними різницями так само в ЕЛ-2: «По сем же *въсиа* звѣзда над градомъ въ образъ копиинныи... и польци вѣоружени рыщуще на въздуѣ... посла Неронъ... воевать на Иерусалимъ». Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 222-223. В ЕЛ-1 фрагменти читаються без характерних для ПВЛ доповнень та скорочень.

¹⁷ Далі посилання на цей список ЕЛ-1: Син-280. Уривок опублікований: Истрин В.М. Книги... – Т. 2. – С. 105.

¹⁸ Так у більшості списків, тобто у 2-й редакції Хроніки Ам.с., в Ам.тр.: «образомъ копя».

¹⁹ Л на, НПЛмл проп.

Ам.421.1–7	165.5-11Л, Новг.І, с. 185	Троїцький хронограф, арк. 376a-b ²⁰	ЕЛ-2, арк. 208d ²¹
«и звѣзда <u>яви</u> ^с <u>велиа</u> на западнѣи <u>странѣ</u> <u>свѣтла</u> , выпрѣ испоущаа лоуча, юже именовахоу <u>Лампадию</u> , <u>рекше</u> блистанницоу, и <u>пребы</u> ^с за дѣии и <u>нощи</u> 20 <u>сияющоу тако</u> ^ж . <u>бышиа по всемоу</u> <u>мироу</u> <u>народовластие</u> и <u>оубииство</u> много . и по <u>времени</u> <u>етери</u> бы ^с звѣз- дамъ течение с	«звѣзда восия на западѣ . испуща- ючи луча . юже прозываху блис- таницю . и бы ^с {блистаючи} [сияючи] ²² . дѣии 20 ²³ По сем же бы ^с звѣздамъ теченье с вечера до заутрѣя . яко мнѣти всѣмъ яко падають ²⁴ звѣзды . и паки слнце без лучь сыаше . се же проявляше крамолы . недужи чл ^в комъ оумерт- виѣ бяше».	«и звѣзда <u>явися</u> <u>велиа</u> на западѣ . испоущаючи лоучѣ . иже <u>именовахоу</u> . <u>Ламъпадию рекше</u> . блистанницю . стояше на нѣси , и <u>пребы</u> ^с за дѣии и 20 <u>сияюща бы</u> ^с по <u>времени етерѣ</u> . звѣздамъ теченіе сѣ вечера до оутра . яко всѣмъ гѣти . яко выпадають ²⁵ звѣзды , и <u>за мало</u> паки . слце без лоучь <u>сияше</u> . крамолы же и	«И <u>явися</u> звѣзда <u>велика свѣтла</u> на западнѣи <u>странѣ</u> , выспрѣ испуща- юще луча, иже <u>именоваху</u> <u>Лампадию, рекше</u> блисталницю, и <u>пребы</u> ^с за днии и <u>нощи</u> 20, <u>сияючи</u> . <u>Такоже</u> <u>бысть по всему</u> <u>миру народовлас-</u> <u>тье</u> и <u>убииство</u> <u>много</u> . И по <u>временѣ етерѣ</u> , бысть звѣздамъ течение с вечера <u>даже</u> и до утра,

²⁰ Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 326-327. У Повний палей текст близький до версії Троїцького хронографа: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 255. Навожу за рукописом Погодинський № 1435: «...и звѣзда велиа явися на западѣ испущаючи луча, иже именоваху Лампадию, рекше блистанницю, и бысть за днии 20 сияючи. по времени етерѣ бысть звѣздамъ течение с вечера и до утра, яко вси глаголати, яко падають звѣзды, и за мало паки солнце без начала сиаше. крамолы же недужѣ и умертвие челоуком не престааше грѣх ради наших» (арк. 432зв.-433). В.М. Істрін той самий фрагмент наводить за списком Рум'янцевський № 453: *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 357-358. В Рум'янцевському важливе різночитання, що видає вплив тексту ПВЛ групи ЛРА (див. нижче): «лампадию рекше блисьненицу... блистающе и сияюще... глху...» (арк. 431). При цьому тут присутні деякі інші запозичення з літописів, напр., сюжет про покликання варягів, див. нижче, П.6.5. В Іудейському хронографі відповідного запозичення з Амартола немає. У Хронографі «особого вида 1691 г.» з різночитань можна відзначити: «...на западѣ... Лампадию, рекше блистанничю, і бысть за 20 днии сіяючи. по времени же етерѣ... солнце без начала сіяше». Див. Анищикова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С. 378-379.

²¹ В ЕЛ-1 фрагмент відсутній, у ЕЛ-2 – тотожний повному перекладу Амартола, без вставок чи скорочень. Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 379.

²² ЛА блистаючи, Р блистаючи, І сияючи, Х НПЛмл (АТ) сияючи, К сѣючи. У Рум'янцевській палей проводилась звірка зі списком, близьким до ПВЛ групи ЛРА, через що виникло контаміноване читання «блистающе и сияюще».

²³ НПЛмл за 20 днии.

²⁴ НПЛмл падают.

²⁵ Нтр сѣпадають, у Тр помилка.

вечера да ^ж и до оутриа, яко всѣмъ <u>подиви-</u> <u>тися</u> и <u>гѣти</u> , яко звѣзды падають . и <u>за мало</u> паки слнце без лоучя <u>свѣтяше</u> <u>яко</u> <u>лоуна</u> . крамоли же и недоузи и оумртвие <u>чѣкомъ</u> болшею <u>не</u> <u>престаяхоу</u> »		недоузи и оумртѣ <u>чѣкомъ</u> . <u>не</u> <u>престаяше</u> грѣхъ ради наши ^х ».	яко всѣм <u>предивитися</u> и <u>глаголати</u> , яко звѣзды спадают. И <u>за мало</u> паки солнце безъ луча <u>свѣтятся</u> , <u>яко</u> и <u>луна</u> . И крамоли же и недоуѣ и умертвие чело- вѣкомъ бысть, и <u>не</u> <u>престаяху</u> ».
---	--	--	--

Прикметно, що напочатку цього запозичення з Ам.421 у ПВЛ та НПЛмл бачимо тотожню до уривку з Ам.262 лексичну заміну «восия», але в усіх хронографічних копіях залишилося аналогічне повному перекладу Амартола «явися». У текстологічній картині так може бути, якщо певний рукопис непослідовно звірявся за іншим. Закономірно виникає припущення, що непослідовна зв'язка проведена у ХВІ за Початковим літописом, а не навпаки (до цього ще повернуся). Загалом із літописними варіантами збігається 1 слово та 2 пропуски, різняться численні вирази. В ЕЛ-2 редакція тотожна повному перекладу Хроніки Амартола.

Далі йде уривок з Ам.428.20-25. У ПВЛ та НПЛмл бачимо зміни тексту та скорочення, тоді як текст Троїцького хронографа, Повної хронографічної палей та ЕЛ-2 майже тотожний повному перекладу Амартола, з незначними варіантами. Пор.:

Ам.428.18, 20-25	165.11-16Л, Новг.І с. 185	Троїцький хронограф, арк. 383б-с ²⁶
«цѣртва ^{ва} Маврикии , иже... <u>при томъ</u> жена дѣтищъ роди въ Костен- тинѣ градѣ безъ очию и без руку, въ чресла емоу бѣ рыби хвостъ при- рослъ бѣ <u>въ образъ</u> <u>чрепокожныя рыбы</u> . и	«паки же при Маврикии <u>цѣри бы^с сице</u> . жена дѣтищъ роди безъ очью . и без руку . в чресла бѣ ему рыби хвостъ при- рослъ . и песь родися шестеногъ . въ Афри- кии ²⁷ же 2 дѣтища родис-	«цѣрѣство ^{ва} . Маврикии <u>при семь</u> . жена . дѣтищъ роди <u>во Цриградѣ</u> . безъ очию и без ^л роукоу . въ чресла бѣ емоу рыби хвостъ прирослъ <u>въ</u> <u>образъ чревокожныя</u> <u>рыбы</u> и песь родися

²⁶ Близько до Троїцького хронографа у Повній палей та ЕЛ-2 (у палей: «при семь жена роди дѣтищъ...»). *Творогов О.В.* Материали к истории русских хронографов. 3... – С. 333; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 256; *Летописец Еллинский...* – Т. 1. – С. 385-386.

²⁷ Так ЛІХ НПЛмл, РА Фракии.

песъ родися шестногъ ,
главою имѣя лвообра-
зень, бы^с же превелии
зѣло . тако^ж и въ Фракіи
два дѣтища родистася,
единъ о четырехъ нога^х, а
други о двою
главою».

тася . единъ . о 4.хъ
ногахъ . а други о двою
главу».

шестногии . главою
имѣя львову образъ
превелии . и бы^с же въ
Фракии 2 дѣтища родис-
тася . единъ . о 4.хъ
нога^х . а други о дву
главу».

Нарешті, останній фрагмент в Ам.479.17-25 показує таке співвідношення: ПВЛ та НПЛмл, Троїцький хронограф та Повну хронографічну палею зближує 2 скорочення, натомість розділяють численні текстуальні особливості. Пор.:

Ам.479.16-25	165.17-24, Новг.І с. 185	Троїцький хронограф, арк. 389d ²⁸	Повна хронографічна палея ²⁹
И <u>априля мѣца</u> течение звѣздное бы ^с на нб ^с и оттргахоуся на землю, яко видя- щимъ мнѣти <u>соуше</u> <u>оуже кончинѣ</u> . тогда же въздоу ^х възлияся повели- коу и гла ^л велии. <u>яко исосушитися</u> <u>источникомъ и</u> <u>рѣкамъ, и проданѣ</u> <u>быти мѣрѣ ячнѣ</u> <u>на двоундесяти</u> <u>златникоу</u> . В Сурии же бы ^с троу ^с велии и много	по семь же бы ^с при Костянтинѣ иконоборци ³⁰ . сна Леонова теченье звѣздное бы ^с на нбѣ ³¹ . отторгаху ³² бо ся на землю . яко видящи ^м мнѣти кончину . тогда же въздохъ възлияся пове- лику . в Сурии же бы ^с трусь великѣ земли расѣд- шися трии поприщъ . изиде дивно и-землѣ .	и <u>априля . мѣца</u> течение звѣздное бы ^с до нбси . и оттргахоуся на землю . яко видящимъ мнѣти <u>оуже соущи</u> конь- чинѣ . тогда въздоухъ възся повеликоу . въ Суурии же бы ^с троуось велии . земля же и <u>Межирѣчье за</u> <u>поприща 3 и</u> <u>расѣдъшюся</u> ³³ и <u>е[е]тероу</u> ³⁴ <u>въскыпивъшю</u>	<u>априля мѣсяца</u> течение звѣздное бысть до небесѣ. оттргахуся на землю, яко видя- щимъ мнѣти, <u>сущи уже кон-</u> <u>чинѣ</u> . тогда же въздохъ възся повелику. в Сурии же бысть трус велии. земля же и <u>Межорѣчье за</u> <u>поприща 3 и</u> <u>расѣдшюся</u> и етеру <u>въскыпѣв-</u> <u>шю бѣду пѣсочну</u> <u>землю</u> изиде

²⁸ Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 340. В ЕЛ-2 – за повним перекладом Амартала: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 426.

²⁹ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 258: текст близький до версії Троїцького хронографа, з незначними різницями. У Погодинському № 1435 арк. 437. За Рум'янцевським № 453 арк. 436зв., див. у: Истрин В.М. Книги... – Т. 2. – С. 357 (різночитання: «...за три поприща расѣдшися...»).

³⁰ РА дод. цри.

³¹ НПЛмл К: на небеси бысть, АКТ: бысть на небеси.

³² Л о^тторваху; так АХ НПЛмл (АКТ, К отторгахуть), Р оторгаху, І оттергаху.

падение, яко оубо градомъ единъ разорится, друзии^ж до полоу, етери же о^т горняя прилежааа равна мѣста стѣнамъ градскы^м и съ домы напрасно пристоупитися без вреда яко до двою поприщоу . земля же и <u>Междоурѣчье</u> за поприща 3 раз- сѣдшися и етероу въскипѣвши бѣлоу и пѣсочноу землю, изиде дивно из неа мска, чл^скы^м гласомъ глѹщи и проповѣдаючи наитие языкомъ . еже и бы^с <u>вборзѣ</u> .	мѣска³³ чл^вчскимъ гл^смъ глѣщи . и проповѣдаючи наитие языка еже и бы^с .	<u>бѣдоу</u> . и пѣсочноу <u>землю</u> . изиде иж <u>нея</u> мѣска мѣска³⁵ чл^скомъ гл^смъ глѣщи . и пропо- вѣдючи наитие языкѣ еже [и] бы^с <u>вборзѣ</u> .	дивно из <u>нея</u> мѣска, челоуѣ- чскимъ гласомъ глаголющи и проповѣдаючи наитие языка, еже бысть <u>вборзѣ</u>.
---	--	--	--

Як можна побачити, абсолютна більшість специфічних характеристик літописної редакції запозичень із Хроніки Амартола у пам'ятках XVI не відобразилася.

Отже, детальний аналіз показує, що у текстах «родини XVI» маємо кілька спільних із літописним текстом скорочень та дві лексичні заміни («всьия» замість «явися», «сияше» замість «свѣтяше»). Останні, слід підкреслити, не належать до рідкісних. Іноді текстологічні студії навіть виявляють подібні приклади однакових виправлень різними переписувачами незалежно один від одного. Насторожує також те, що одна така заміна в Ам.421 виявлена тільки у ПВЛ та НПЛмл і не відобразилася в текстах «родини XVI». Це спонукає враховувати можливість впливу літопису на хронограф, а не у зворотньому напрямку, як традиційно припускається. При цьому, Троїцький хронограф має запозичення з ПВЛ, за літописами звірялися й інші представники XVI (див. II.6), отже вплив Початкового літопису цілком імовірний. Щодо скорочень – манера відсікання зайвих деталей та деякого спрощення важких грецизованих

³³ так I, Л мыка, РА мечка, X НПЛмл (АТ) мѣска.

³⁴ Нтр етероу, у Тр помилково: тероу.

³⁵ Нтр немає повторення.

зворотів була загальноприйнятою в середньовічних книжників, котрі працювали з перекладними пам'ятками³⁶. Складні занадто буквально перекладені вирази викликали утруднення в різних укладачів, незалежно один від одного. Відтак, те, що частина випущених виразів чи слів збігається, не є показником походження зі спільного кореня. Слід підкреслити, абсолютна більшість характерних читань ПВЛ та НПЛмл хронографічними творами *не* підтверджується, хоча це зазвичай не зазначають. Напр., В.М. Істрин вважав саме дві лексичні заміни та кілька пропусків достатньою підставою для того, аби твердити про версію з ХВІ у ПВЛ. Дослідник при цьому абстрагувався від усіх відмінностей³⁷.

Об'ємні фрагменти з Хроніки Амартола, що надаються до текстологічного аналізу і присутні одночасно в ПВЛ та НПЛмл, фактично вичерпані матеріалом статті 1065 р. Композиція з п'яти запозичень утворює хоч і не лапідарний, але й не надто великий текст – він займає у сучасних виданнях ПСРЛ бл. 1,5 стовпчика. При аналізі хронографічних та літописних версій традиційно зважають на дрібні деталі, і збігам приділяють великого значення. Тому в цьому параграфі обмежусь обережними дефініціями: поки що можна стверджувати, що думка про цитування в літописах Амартола у «версії ХВІ» у серії запозичень про чудеса та знамення під 1065 р. не є доведеною і викликає закономірний скепсис. Однак це надзвичайно важливо, що єдиний уривок, де в обох літописах, ПВЛ та НПЛмл можна було б припускати запозичення «типу ХВІ», *не дає достатніх доказів* використання у Початковому літописі Хронографа. У подібних ситуаціях можна пригадати сентенцію Пауля Мааса (у рос.

³⁶ Принципи скорочення подібні. Ось як урізаний, напр., текст Хроніки Малали у Софійському хронографі порівняно з Іудейським (де, судячи із зіставлення з грецькою Хронографією Малали, переклад буквальный). Текст Іудейського хронографа подано за рукописами та виданням: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 19; Софійського за: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 195.

Іудейський хронограф, Віл арк. 17зв., Арх арк. 20с; Мал. 1.6	Софійський хронограф, арк. 339зв.
Въ та оубо лѣта краду огньную пусти ^л бѣ съ нѣси , на гиганты живушаа в Кѣлтии ^с ѣи земли . и пожже я и оны . и въ Иорданскую рѣкоу доше ^л ше крада оугасе . си ^л исповѣдаеть [Арх повѣдаеть] . огнь снѣ члѣч [Арх слнчѣ] сушь . его ^ж свѣтъяще ^с рѣша оупа ^л ша от колесница землю . его ^ж повѣсть списа . Вудии въ творении своемъ . истин- нѣе ^ж ре ^ч от [Арх о] си ^х Херонииски ^л Плутархъ . яко ре ^ч крадоу огньну съше ^л шу на Кѣлтиискую землю . и оставше ^ж гиганте . видѣвше толики от ни ^х огне ^м пожжены не покааша ^с .	В та ^ж лѣта пусти бѣ краду огньну с нѣсе на гиганты, живущая в Келтии ^с ѣи земли, е ^ж списа Вудии въ творении своем. Истиннѣе же о си ^х ре ^ч Херонииски Плутархъ: оставше ^ж гиганте, видѣвше толики от ни ^х огне ^м пожжены, не покаяша ^с .

³⁷ *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 357-358.

перекладі): «Тот, кто выдает сомнительное за верное – дальше от цели, чем признающийся в сомнении»³⁸.

II.1.2 Запозичення з повного перекладу Амартола на спільних ділянках тексту ПВЛ та НПЛмл. Звернімось до наступного традиційного аргументу прибічників О.О. Шахматова. Як уже відзначалося, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл постулюється присутність цитат тільки з хронографа, в них не має бути запозичень із повного перекладу Хроніки Амартола. Стверджують, що 1) новгородський літопис нібито мусить бути простішим за структурою. У ньому нібито засвідчені запозичення лише одного виду – з ХВІ – і не фіксуються фрагменти, що належали б до повного перекладу Хроніки³⁹. 2) ПВЛ «надбудована» над ХВІ. Крім Хронографа, в ній буцімто використана повна версія Хроніки Амартола, що мусить відображати складну картину звернення до хронографічних текстів. Важливість пари цих постулатів (а насправді, як побачимо далі – невиправданих припущень) важко переоцінити. Якщо в НПЛмл наявні фрагменти як із текстів «родини ХВІ», так і з повного перекладу Амартола, а у ПВЛ, навпаки, простежується тільки повний переклад Хроніки Амартола, це означатиме *складну* компоновку НПЛмл і *простішу* структуру ПВЛ. Що у свою чергу, схиляє до думки про переробку ПВЛ новгородським книжником і дає підстави для перегляду схеми розвитку раннього літописання.

У спільному тексті ПВЛ та НПЛмл мені вдалося виявити непомічені раніше цитати з Амартола, велика низка яких належить саме до повного перекладу Хроніки. За обсягом вони невеликі, причини чого зрозумілі – значні фрагменти Хроніки «вибрано» попередніми дослідниками. Однак уже О.О. Шахматов успішно залучав мікрозапозичення⁴⁰ з Амартола й методика роботи з подібними біблійними та хронографічними паралелями удосконалена в дослідженнях літописних зводів XII–XIII ст., укладачі яких з різних причин вважали за краще включати у зводи невеличкі, часто перероблені фрагменти своїх джерел⁴¹.

³⁸ Маас Пауль, Критика текста. ... – С. 150.

³⁹ Заперечується відсутність цитат із повного перекладу Амартола у Начальному зводі та НПЛмл, в тому числі, у: Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»... – С. 73, 126, 153.

⁴⁰ Співставляючи тексти, О.О. Шахматов враховував як об'ємні запозичені фрагменти, на кшталт переліку країн, розподілених між синами Ноя, чи оповіді про Аполонія Тианина, так і мікрозапозичення. Серед останніх бачимо, напр., вираз «Скуфиею рекше Козары» та численні повідомлення про події у Візантії, в Болгарії і на Русі X ст. Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 45. Мікрозапозичення та сюжетні аналоги див., також, напр., у: Перетц В.Н. До питання про літературні джерела... – С. 214-218.

⁴¹ На матеріалі Тлумачного Апокаліпсиса Андрія Кесарійського та ГВЛ: Толочко А.П. Галицкие «приточки»... – С. 201-209; хронографічних джерел та Київського літопис-

Нововиявлені запозичення не мають відповідників у текстах кола ХВІ⁴², а відтак, можуть походити тільки з повного перекладу Хроніки Амартола. Насамперед привертають увагу два приклади з періоду князювання Володимира Святославича⁴³. У статті 980 р. князь Володимир порівнюється з Соломоном: «бѣ бо женолюбець . якоже и Соломанъ . бѣ бо рече оу Соломана женъ 700 а наложницъ 300»⁴⁴. Текст запозичено з Ам.147.28-148.1: «цѣрь Соломонъ бѣ женолюбець и бяхоу емоу владоуще 700 и наложницъ 300», де у свою чергу процитовано 3 Цар.11.1. Таку атрибуцію унаявнює порівняння з четієм перекладом цього місця (текст 3 Цар. та деяких інших біблійних книг тут і далі залучається за Іудейським хронографом⁴⁵). Цифри «700» та «300» присутні у 3 Цар., але інакше перекладено «ἦν φιλοῦναιος»⁴⁶ (як: «бѣ любя жены»), замість «наложниць» бачимо «хотии»: «...и цѣрь Соломонъ бѣ любя жены зѣло... и быѣ емоу женъ ведениць 7 со^т . а хотиу 300»⁴⁷.

ного зводу: *Вилкул Т.Л.* О хронографических источниках Киевского летописного...; див. також III.2.

⁴² Або, як побачимо далі, зустрічаються лише у Короткій палей, що звирялася з якимось із літописів, і її інновації не сходять до спільного протографа ХВІ.

⁴³ Див. також: *Вилкул Т.Л.* Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в Повести временных лет и Новгородской первой летописи младшего извода // *Древняя Русь*. – 2014. – № 2 (56). – С. 11-20. Короткий попередній виклад: *Вилкул Т.Л.* Полный перевод Хроники Георгия Амартола в летописных статьях X–XI вв. (Повесть временных лет и Новгородская первая летопись младшего извода) // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – М., 2013. – № 3(53). – С. 28. Цей фрагмент з Ам.147-148 використано також у: *Лукин П.В.* Языческая «реформа» Владимира Святославича в начала летописи: устная традиция или литературные реминисценции? // *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2011. – М., 2013. – С. 328-329.

⁴⁴ 80.12-13Л; Новг.І, с. 128-129. Див. також *The Pověst' vremennykh lět* 2003. An Interlinear Collation... – Р. 1. – Р. 575-576, в Л Соломан.

⁴⁵ Майже ідентичні читання, як побачимо далі, також у Троїцькому хронографі. Початкова частина багатьох повних хронографів містить перші книги Вітхого Заповіту, Восьмикнижжя та 1-4 Царств, їхні версії консервативні й часто зберігають початкові читання. Що стосується небіблійних включень у Троїцькому (з Амартола та ін.) – подібні систематичні доповнення простежуються з другої половини 3 Книги Царств.

⁴⁶ Фрагмент Септуагінти, що послугував у кінцевому підсумку джерелом обох текстів: καὶ ὁ βασιλεὺς Σαλῶμων ἦν φιλοῦναιος. ... καὶ ἦσαν αὐτῷ ἄρχουσαι ἐπτακόσαι καὶ παλλακαὶ τριακόσαι. Відмінності у версіях виникли на слов'янському ґрунті. У давньослов'янських перекладах вжито різні лексеми, дещо змінено синтаксичну конструкцію.

⁴⁷ Цитується за: Віл, арк. 358. Віленський список Іудейського хронографа не належить до «родини ХВІ». Як демонструє порівняння зі збірниками біблійних книг, з другої половини Буття він включає мінімум сторонніх доповнень (єдиний виняток – між Книгою Руф та 1 Цар. вписано 5-у книгу Хроніки Малали). Книги Царств увійшли у рукописні збірники південнослов'янської редакції разом із Восьмикнижжям, однак вони були піддані редагуванню у XIII (?) ст., і текстуально відрізняються від того, що бачимо в ранніх літописах.

Тим часом, тексти кола ХВІ відображають повну четію біблійну версію Царств, а не Хроніку Амартола, як літописи. Пор. у Троїцькому хронографі 3 Цар.11.1: «и ц^рь Соломонъ бѣ любя жены зѣло... И бы^с емоу женъ ведениць 900 (!) а хотѣнии 300»⁴⁸. У Повній палей: «И ц^рь Соломонъ бѣ любя жены сѣло... и бы^с емоу женъ вдовиць 700 а хотіи 300»⁴⁹; близько до цього в ЕЛ-2⁵⁰. Щоправда, у Короткій палей прочитуємо: «Бяше же у Соломона женъ 700, а наложницъ 300»⁵¹. Хоча версія Короткої палей близька до ПВЛ та НПЛмл, проте це текст пізній⁵², що зазнав, у тому числі, зворотнього впливу літописів⁵³. Отже, більшість пам'яток ХВІ (три з чотирьох) двох редакцій включень із Амартола у цьому місці не вміщують. Це абсолютно недвозначно вказує на те, що спільний протограф ХВІ їх також не мав і в ПВЛ та НПЛмл використано повний переклад Амартола.

Аналогічна картина у «Промові Філософа» під 986 р., де цитата з Хроніки в обох літописах послугує заміною кількох біблійних віршів на закінченні Книги Второзаконня та на початку Ісуса Навина і різко відрізняється від повного біблійного тексту.

96.24-25Л, Новг.І с. 141	Ам.104.2-3; 111.16	Втор. Архівський список, арк. 168d ⁵⁴	Іс. Нав., Архівський список, арк. 169a-b ⁵⁵
«и оумре Моисии ту на горѣ . и	«оумре Моисии на горѣ	Втор.34.5 «И скончя ^с Моисии рабѣ гнѣ въ земли	«Ис.Нав.1.1 И бы ^с по скончяниі Моисиинѣ раба гнѣ . и рече гѣ къ Исоусоу [снѣу]

⁴⁸ Троїцький № 728, арк. 131b. Повний текст: «и ц^рь Соломонъ бѣ любя жены зѣло . и поятъ жены чюжая . и дщерь фараоню . и моавитыню . и мантяныню . и идомѣяныню . и аморѣяныню . и о^т языкъ покори г^сь сномъ изрлвимъ не входити в ня . и ти да не вхоть идоль своихъ . и тѣхъ приложится любити. И бы^с емоу женъ ведениць .ѿ. а хотѣнии .т.». У цій частині Троїцького хронографа хронографічно-палейні доповнення відсутні. З різночитань НСРК F15, арк. 217b: «ведовиць 70 (.б.) а хотіи 300». В рукописах Троїцького хронографа нетотожні помилки у цифрах та окремих позначеннях, у спільному протографі було «700».

⁴⁹ Повна палей цитується за: Погодінський № 1435, арк. 343зв.

⁵⁰ Летописец Еллинский и Римский... – Т. 1. – С. 15.

⁵¹ Водлазкин Е.Г. Краткая хронографическая палей. Текст. Вып. 3 // ТОДРЛ. – Т. 61. – 2010. – С. 373-374.

⁵² Напр.: Водлазкин Е.Г. Редакции Краткой Хронографической Палеи... – С. 164-180; Шибаев М.А. Кодикологическое описание перебургских списков Краткой Хронографической Палеи // ТОДРЛ. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 146-163.

⁵³ Див. нижче, II.6. Слід також додати, в Короткій палей взагалі немає про «женолюбие» Соломона.

⁵⁴ Різночитання за Віленським, арк. 203, Троїцьким № 44, арк. 178зв.-179, та ін.

⁵⁵ У Віл, арк. 203зв., у квадратних дужках – доповнення з інших рукописів, якщо вони відповідають грецькому тексту, у фігурних дужках – невірні читання Віл або Арх Віл.

прия власть Ісѣ Навгинѣ»	Варимѣстѣ»; «по Моиси же <i>приятъ</i> власть Ісѣ Наоугинѣ»	Моавли . слово ^М гнѣмъ . 34.6 и погребѣша и въ енгѣ [въ земли Моавли] ⁵⁶ . близъ домоу Фогорова . и не сѣвѣсть никтоже скончанія его до днѣшняго днѣ . 34.7 Моиси же бѣяше 100 и 20 лѣт ^Т вѣнегда скончѣ ^С . и не отемнѣста очи емоу ни истлѣста»	Нав'виноу . слоузѣ Моисѣинѣ глѣ . 1.2 Моисѣи рабѣ мои скончѣся . ннѣ [оу]бо вѣставѣ преиди Іорданѣ сѣи ты . и людѣе вси [сѣи] . въ землю юже азѣ {дамѣ людѣмѣ} [даю симѣ]... 1.6 оукрѣписѣ 1.7 и {възможѣисѣ} [възмужѣи] . снабдовати и творити . яко же тобѣ заповѣда Моисѣи рабѣ мои . 1.6 ты бо разлоучиши людѣмѣ симѣ . землю єю же сѣ кля ^Х отцѣмѣ и ^Х . дати ю симѣ... 1.16 и отвѣщавше Іисусоу рѣкоша . все єлико заповѣси намѣ . да сѣтворимѣ . и въ все мѣсто я[мо]же {попоустиша} [пустиши] {на ^С и} [ны] идемѣ . 1.17 по всемоу єлико послоуша[хо ^М] Моисѣя и тебе послоушаємѣ . обаче да [е]стѣ гѣ бѣгѣ нашѣ с тобою . яко же былѣ сѣ Моисѣо ^М »
--------------------------------	---	---	--

У творах кола ХВІ знов бачимо наближений до повної біблійної версії, а не Хроніки Амартола фрагмент. Текст Троїцького хронографа тут нерелевантний⁵⁷, тому розгляд читань почнемо з Повної хронографічної палей: «...о смрти Моисеовѣ . И *скончѣся* рабѣ бжїи Моисѣи в земли Моавли . бли³ домоу Фогорова»; «о Ісѣ Навгинѣ . воеводѣ жидовѣстѣмѣ . И бы^С по *скончанія* Моисѣинѣ раба гнѣя . ре^Ч гѣ ко Ісѣ соу снѣу Навгиноу слоузѣ Моисѣинѣ глѣ... в землю юже азѣ даю ва^М»⁵⁸. У Короткій палей: «И се абие пакы *скончѣся* Моисѣи, рабѣ Господень, в землѣ Моавлѣ близъ дому Фогорова, живѣ лѣт 127... Моисѣи же бѣяше лѣт 100 и 27 скончѣся. И плакашѣся его всѣ сыновѣ Израилевѣ 30 днии

⁵⁶ Так у Троїцькому № 44 та ін. списках російської редакції, грецьк. (ἐθαψαν αὐτὸν) ἐν Γαι ἐν γῇ Μωαβ.

⁵⁷ У Троїцькому № 728 перші шість глав Іс.Нав. вписані на основі Толкової палей, а інші списки Троїцького хронографа відображають текст четіх збірників Восьмикнижжя російської редакції (див. І.3 та ІV.4.3). Тому його читання тут не залучаються.

⁵⁸ Текст за незакінченим виданням: Толковая паля 1477 года..., що містить бл. половини списку Син-210, арк. 251b-с, стп. 646 та арк. 251d, стп. 648. За списком Пог-1435 арк. 219-219зв.

Моарафѣ Моавѣли у Ердана близѣ Ерихона»⁵⁹. В ЕЛ-2 Мойсей також «...скончася...», хоча загалом текст значно скорочено і змінено⁶⁰. Знов у ПВЛ та НПЛмл бачимо паралель до повного перекладу Хроніки, відсутню у текстах кола ХВІ.

До речі, вираз «прияті власть» з Амартола⁶¹ перетворився у ПВЛ на своєрідну формулу. Загалом «прияті власть» (у кількох випадках – «переляти») по відношенню до князів дев'ять разів зустрічається поза

⁵⁹ Водозазкин Е.Г. Всемирная история... – С. 556.

⁶⁰ Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 14.

⁶¹ Запозичення з Амартола є найбільш вірогідним. Розгляд питання, наскільки часто вираз зустрічається в інших текстах, показує наступне. У повному перекладі Хроніки Амартола вираз з'являється 10 разів. Крім уже відзначеного пасажу про Ісуса Навина з Ам.111, див. також: Ам.299.3-4 по смерті Олександра Македонського «прийша власть македонскую Филипъ . Асиею . же Антигонъ . Егоуптомъ же Птолѣмъ...». Ам.315.19 «самодержецъ явился и римскоую власть приемъ» – про «Гордиана кесаря». Ам.348.25-27 «Иоуляноу же власть приѣмшю . и тшашюся Коньстантьемъ вся твореная имь отврещи» – про Юліана Відступника. Ам.383.1-3 «яко такоу власть приимъ како же оубо законникъ и томитель . неправедное ороужье на вся наведе и неповинныя с виноватыми посѣче» – про імператора Феодосія Великого у конфлікті з жителями Солуня (Фесалонік) та їхнім єпископом Амвросієм Медіоланським. Ам.409.30 «и цѣрю о немъ сказа . и власть на нь прия цѣрмъ» – в описі конфлікту з єретиками. Ам.492.7-8 «егда оубо цѣркоую власть па^ч же силою приимъ , бѣгоу хотящоу» – про Льва V Армена. Ам.542.30 «приимъ оубо полатноюу власть патриархъ Никола»; Ам.549.17 імператор Константин VII «власть собѣ приать от мѣре вземъ»; Ам.553.22 «сѣ оубо Реньтакіи , власть приать»; Ам.564.31-565.1 «Михаиль мни^х и тѣ бра^т Петровъ , сѣ тшаниемъ хотя . Българскоую власть приати». Вираз вживається переважно у позитивному контексті. Напр., в Ам.383 – навіть не зважаючи на те, що простежуються і засуджувальні інтонації. У Хроніці Амартола, за спостереженнями Д.Є. Афіногенова, Феодосій слугував ідеальним взірцем правителя. Зокрема, в описі конфлікту з Амвросієм Медіоланським, де імператор продемонстрував взірцеву смиренність. *Афиногенов Д.Е.* Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784-847). – М., 1997. – С. 145, 147-148. При цьому «прияті власть» – взагалі немає в Малали, у Восьмикнижжі, Александрії Хронографічній, Євангелії (див., напр.: Апракос Мстислава Великого. / Под ред. Л.П. Жуковской. – М., 1983. – 527 с.). Поодинокі приклади знаходимо в Ізборнику Святослава 1073 р. (двічі в оповіді про спокуси диявола): арк. 144б «приимъ... власть»; арк. 145б «власти не прииметь». Див.: Ізборник Святослава 1073 г. – Кн. 1. Факсимильное воспроизведение текста. – М., 1983. – 267 с. У Житті Василя Нового, використаному в ПВЛ в іншому місці (див. II.6) прочитується: «приать власть от отца своего прощати грѣхи всякому обращающемуся ср^лцемъ к нему». *Вилинский С.Г.* Житие св. Василия Нового в русской литературе. – Ч. II: Тексты Жития. – Одесса, 1911. – С. 516. У збірнику XIII Слів Григорія Богослова та в «Історії Іудейської війни» подібні вирази також поодинокі. Див.: *Будилович А.С.* XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Публичной Библиотеки XI в. – СПб., 1875. – Арк. 112г («приими... власти узду»); «История иудейской войны» Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. / Изд. подг. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранкова, А.А. Уткин. – Т. 1-2. – М., 2004. – Арк. 383а. 19-20 («переляти»).

межами «Промови Філософа». Часовий проміжок – від 975 р. по 1097 р.⁶² Ця деталь цікава зокрема тому, що остання дата входить у суперечність із прийнятими рамками Початкового зводу, утвореного нібито до 1095 р.⁶³

Далі в короткому викладі Книг Царств у «Промові Філософа» стикаємося з порівнянням язичницького божества Ваала з «еллінським» богом війни – Ареем. Тут скоріше теж переказ Амартола, хоча подібні пасажі має і Хроніка Малали. У Царствах та ексцерптах із Царств у хронографічних збірниках жодних порівнянь Ваала з Ареем немає. Пор.:

97.28-29Л, Новг.І с. 142	Ам.35.5-7	Мал. 1.19 ⁶⁴
«и покланятися Валу . рекъше ратъну бѹ . еже єсть Арѣи ⁶⁵ .»	«егоже и наре ^ч Арея въ имя блзньныхъ звѣзды . емоу же Арееви первѣе столпъ поста- виша асоурии яко боу [и] до- нынѣ покланяются . и наре- чють персьскыи Валь бѣ іеже сказаемо Арии воискыи бѣ».	«ему ^ж Арѣя поставиша коумиръ , прѣвыи асоурии . и акы бѹ кланяхуся ему . его ^ж и донѣ зову ^т прѣси Валь бѣ . е ^ж протлѣкоуетсѣ Арии храбрыи бѣ».

Кількома рядками вище у тій самій «Промові Філософа» йдеться про царя Єровоама, котрий зробив двох ідолів («двѣ кравѣ златѣ»), й не дозволив людям поклонитися істиному богу. Знов цитовано Амартола, де «кравѣ» та характерне викривлення «въ Енданѣ». У паралельному пасажі 3 Цар.12.28-29 «двѣ оуници златѣ» й вірне «въ Данѣ», пор. грецьк. ἐν Δαν⁶⁶. Тексти:

⁶² 975 р., 74.18-19Л; 977 р., 75.12Л; 1015 р., 139.18-19Л; 1036 р., 150.23-24Л; 1051 р., 157.12-13Л; 1078 р., 204.9-10Л; 1093 р., 216.15Л; 1097 р., 265.27Л.

⁶³ У нових працях прихильників шахматовської концепції помітні спроби дати написання Початкового зводу підвести до часу «після 1097 р.» чи навіть на 1110-х рр.: Михеев С.М. Кто писал «Повесть...»; Добровольский Д.А. Где заканчивался Начальный свод? // Писменото наследство и информационните технологии: материалы от V международна науч. конф. (Варна, 15-20 септември 2014 г.). – София; Ижевск, 2014. – С. 228-231.

⁶⁴ Тут і надалі посилання за схемою: Мал. 1.19 (с. 27-28) – Хроніка Малали, книга 1, гл. 19; Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы... – С. 27-28.

⁶⁵ ЛРА wrѣи, І ерѣи, в І «е» в «ерѣи» – по записаному. Арѣи – у Х та НПЛмл (АТ, К Арии).

⁶⁶ Тобто, «в Данѣ». Цікаво, що у Житії Василя Нового цитату не скопійовано точно, однак вона ближча до 3 Цар.12.28-29. Див.: «от днѣ Еровоама раба Ровоама снѣ Соломоня иже прѣтвовавъ во Ізля , и^ж сотвори двѣ телицѣ златѣ и соблюди , посла же ихъ въ Ізля и рече – се бози твои , Ізлю , изведшеи тя от земля Егупетскія». Вилинский С.Г. Житие св. Василия Нового... – Ч. II. – С. 471.

97.23-25Л, Новг.І с. 142	Ам.177.14-17	Віленський, арк. 363-363зв.
«иже створи двѣ {главѣ} [кравѣ] ⁶⁷ златѣ . постави єдину въ Вефилѣ на холмѣ . а другую въ Єнданѣ ⁶⁸ . рекъ се ба твоя Изрлю...»	«створи бо <i>кравѣ</i> златѣ двѣ . єдиною постави въ Вефилѣ а 2.ю въ <i>Енданѣ</i> . и ре ^ч къ людемѣ довлѣть вамѣ въсхожати въ Иер ^с лмѣ се ба твоя Излю изведъша тя от земля Егоупетьскыя»	«и ше ^д сътвори два ^л <i>оуници</i> златѣ и ре ^ч людемѣ . доволѣ ^т вамѣ ити въ Иер ^с лмѣ . се бси . твои Ёйлю . и възве ^д шей тя и ^з земля Егуп ^т скія . и постави єдиною въ Вефили . а дрругыи постави в' <i>Дане</i>

На пасаж звернув увагу вже О.О. Шахматов, однак учений хибно відніс його до Хронографа⁶⁹. Підставою послугувало те, що фраза читається у Короткій хронографічній палей. Однак Коротка палея, як тепер відомо, є пізньою компіляцією 1-ї половини XV ст., де простежується зворотній вплив літописів. У інших пам'ятках «родини XVI» цей фрагмент прочитується за повним біблійним перекладом. Пор., напр., Троїцький № 728, арк. 238а: «И створи 2 *оуници* златѣ . и рече людемѣ . не ходите въ Иер^слмѣ . сеи бози твои Излю . изведшии тя от Еюпта . и постави єдиною въ Вефили . и другоую въ *Данѣ*». Аналогічно в Повній палей⁷⁰ та ЕЛ-2⁷¹. Тому віднесення цього фрагменту до XVI помилкове. Три з чотирьох пам'яток «родини XVI» вміщують версію четієго тексту Царств, а значить знов-таки у ПВЛ та НПЛмл тут використано повний переклад Хроніки Амартола.

Менш надійними, ніж цитати з Восьмикнижжя та Царств, є паралелі з ПВЛ, НПЛмл та Хроніки Амартола до Книг пророків. Візантійські та давньослов'янські автори до своїх творів численні пасажі про «призванье языкъ», прихід та воскресіння Христа, розорення Єрусалиму. Значну їх частину поряд із євангельськими та псалтирними складали цитати з пророків. У слов'янській книжнині вони були дуже популярними і дійшли у перекладах різного часу, що надзвичайно ускладнює загальну картину⁷². Тим не менше, у Хроніці Амартола міститься компактна серія

⁶⁷ Л помилково: главѣ, РА коровѣ, так НПЛмл та IX.

⁶⁸ Тільки Л єнданѣ.

⁶⁹ Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 147.

⁷⁰ «И створи двѣ *оуници* златѣ . и ре^ч людемѣ не ходите въ Иер^слмѣ . сеи бози твои Ёйлю . изведшии тя ^{от} Египта . и постави єдиною въ Вефили . а другоую в *Данѣ*». Пог-1435, арк. 349зв.

⁷¹ В ЕЛ-2 також відображено версію четієго перекладу з Цар.: «двѣ юницѣ... въ Данѣ». Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 15.

⁷² Дозволю собі проілюструвати цю тезу двома прикладами. 1) Досі не змогли точно вказати походження запозичень із пророків у найдавнішому давньоруському оригі-

витримок із пророцьких книг (Ам.273-275), яка, імовірно, виступає одним із джерел «Промови Філософа».

Цитати з пророків у Хроніці відкриваються таким висловом (Ам.273.4-5): *«аще хоцещи послушаи о збывши^хся гл^смъ послушаи прѣрчьскихъ...»*. «Промова Філософа» починається аналогічно: *«егда же сбысться прореченье сихъ... аще хоцещи послушати да скажу ти . из начала...»* (87.10-11, 19-20Л, Новг.І с. 134)⁷³. За цим у Хроніці слідує запозичення з прор. Осії. У «Промові «Осѣя» – знов-таки, перший у серії цитат із пророків про покликання «странъ» і відкинення Ізраїля⁷⁴. Далі у

нальному творі, «Слові про закон та благодать» митрополита Іларіона. Нині відомі дві версії Книг пророків: паримійна / службова та тлумачна. В Іларіона, однак, бачимо цитати, що відрізняються від обох версій. При тому, що повний / четий переклад пророків до нас не дійшов. Справа ускладнюється тим, що біблійні цитати Іларіона мають паралелі у текстах кирило-мефодієвського циклу та в давньоболгарській книжності. Тобто, існує вірогідність запозичень як з різноманітних збережених донині творів, так і з утраченого джерела. Див., напр.: Des Metropolitien Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis / Hg. L. Müller [Slavistische Studienbücher. Bd. 2]. – Wiesbaden, 1962. – 229 s.; Müller Ludolf, Ilarion und die Nestorchronik // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 12-13. – 1988/1989. – P. 324-345; Розов Н.Н. Из истории русско-чешских литературных связей древнейшего периода // ТОДРЛ. – 1968. – Т. 23. – С. 71-85; Творогов О.В. Об источнике библейских цитат в «Речи Философа» // От Древней Руси к Новой России. – М., 2005. – С. 132-133.

2) Житіє Василя Нового також рясніє подібними цитатами. Див.: *«и се оставляется домъ вашъ поусть... придоу^т рече от востока и запада и сѣвера и оуга и моря и възлягоуть со Авраамомъ і Исаакомъ і Иаковъмъ въ цѣтви нѣнѣмъ , а сѣнове цѣтва изгнани боудоуть въ тмоу кромѣшнюю»; «подобаше бо токмо оуставити новыи законъ еуа^гльскіи , и к томуу не требовааше закона Моусеова»; «Ісаем же пр^орокомъ рече... разженоу завѣтъ мой , иже завѣщаю домоу Іизлевоу и домоу Іюдиноу...»; «о нем же ре^ч Іаковъ : възсіяетъ звѣзда от Іюды , и тои чяаніе языкомъ... рекохомъ праотцемъ Дѣдомъ : гѣ рече къ мнѣ – снѣ мой еси ты , азъ днесъ родих тя . не се ли ре^ч Ісаіа пр^оркъ , еже двѣа въ чревѣ прииметъ и родить снѣ , и прозовоуть имя его Еммануил , еже протокоуется – с нами бѣ». Вилинский С.Г. Житие св. Василия Нового... – Ч. II. – С. 472, 473, 474, 574.*

⁷³ Наприкінці «Промови Філософа» князь Володимир запитує: *«то в кое время сбысться»...* 101.25-26Л, Новг.І, с. 145. Тобто, вірогідно, йдеться про обрамлення серії цитат.

⁷⁴ Пор. тексти з Ос.1.4-6, 9.17:

98.9-13Л; Новг.І, с. 142.	Ам.273.6-12
первое же нача пррч ^т вовати Осѣи гл ^я . преставлю цр ^с тво дому изл ^в а . [и] сѣкроушу лукъ изл ^в ъ . и не приложю помиловати паки дому изл ^в а . но отмѣтая отвергуся и ^х гѣтъ гѣ . и [бу]дуть блудяще въ языцѣ ^х .	«Пр ^о ркъ Иосиа тако гл ^т ъ и преставлю цѣр ^с твиа домоу иѣл ^в а и сѣкроушоу лоу ^х иѣл ^в ъ и не приложю паки помило- вати домоу изл ^в а . но отмѣтаяся отвергоуся и ^х гл ^т ъ гѣ ^х и възненавидѣхъ ихъ злобѣа ихъ ихъ ради и замышленія ихъ . и от домоу моего изведу ихъ и не приложю воз- любити ихъ гл ^т ъ гѣ ^х . поболѣ Ефремъ исше коленьи своими и пло ^д ктомуу не принесетъ и отринетъ ихъ бгѣ ^х яко не послушаша его . и боудоуть блудяще въ языцѣ ^х »

Хроніці Амартола та ПВЛ і НПЛмл знаходимо аналогічні запозичення з Єремії⁷⁵; Єзекиїля⁷⁶; Ісайї⁷⁷. Втім, наступна цитата з «того ж» Ісайї (пор. Ам.293), вірогідно, виходить за межі використаної серії, оскільки текст Хроніки та літописів суттєво відрізняється⁷⁸.

У кількох випадках у ПВЛ та НПЛмл виявлено подібність одночасно до тексту Амартола та пророцьких цитат із «Слова про закон та благодать». Пор. Малах.1.10-11⁷⁹. Для кращого візуального сприйняття характерні читання твору митрополита Іларіона і вирази, що збігаються з ними у літописах, виділено фонтом **bold**, аналогічні до тексту Хроніки Амартола – курсивом.

⁷⁵ Цитата з Єр.44.26, пор. 98.15-17Л, Новг.І с. 142 та Ам.273.19-21.

⁷⁶ Цитата з Єз.5.8, 10-11, пор. 98.18-22Л, Новг.І с. 142-143 та Ам.275.21-28 (Єз.5.8-11).

⁷⁷ Цитата з Іса.1.24-25; Єр.23.39:

98.28-99.3Л, Новг.І, с. 143	Ам.274.22-25
<i>Исаия же великий ре^ч . тако глѣтъ гѣ простру руку свою на тя . истлю тя и расѣю тя . паки не приведу тя .</i>	«такое же и <i>Исаия</i> вѣщаваеъ кто пощадитьсѣ о тобѣ Излю . или кто вѣсклонить тя въ мирѣ твои глѣтъ гѣ . позадоу шѣствоуеши и простроу роукоу твою и истлю я тя . и расѣю тя и паки не приведу тя . и се язѣ приимоу и разбью вы и градъ иже дахѣ вамѣ».

О.В. Творогов відзначає (Об источнике библейских цитат... – С. 129), що у тлумачній версії пророків «възведу руку», у паримійній «наведу...», а в Іларіона «простру...», тотожно до Хроніки Амартола. До речі, закінчення наведеного пасажа знаходимо напочатку «Промови Філософа». Див. 87.15Л, Новг.І с.134: «**грады** ихъ **ра'биша**» (про іудеїв). Взагалі, слово «разбити» зустрічається у ПВЛ лише 5 разів, останній під 1043 р. («разбити полаты, градъ, корабль»). При цьому «разбити градъ» використовується також у світському наративі. Див. про Святослава Ігоровича під 971 р., 70.22Л та Новг.І с. 122: «воюя . и **грады** разбивая». Схоже, між біблійними та хронографічними паралелями епізодами існує взаємозв'язок.

⁷⁸ Пор.: 99.2-3Л, Новг.І с. 143 та Ам.293.7-9. О.В. Творогов наводить тлумачну та паримійну версії (Творогов О.В. Об источнике библейских цитат... – С. 129). Текст «Промови Філософа» наближається тут до тлумачної версії, а у фрагменті Амартола бачимо паримійний виклад з деякими відхиленнями на початку.

⁷⁹ Крім того, кілька наступних цитат з Ісайї у «Промові Філософа» присутні у творі Іларіона, але їх немає у Хроніці Амартола. За спостереженнями О.В. Творогова, редакція близька до використаної в Іларіона, і відхиляється від тлумачної та паримійної: Творогов О.В. Об источнике библейских цитат... – С. 130-132.

98.22-28Л, Новг.І с. 143	Ам.273.12-18 ⁸⁰	Слово про закон та благодать ⁸¹
«Малахѣя же рече тако г҃лѣть г҃ь . {иже} [оуже] ⁸² нѣтъ ми хотѣнья оу васъ . понеже от вѣстока и до запада имя мое <i>прослави</i> въ языцѣхъ . на всякомъ мѣстѣ приноситься . <i>кадила</i> ⁸³ имяни моему . и жертва чиста <i>зане</i> велье имя . мое въ языцѣхъ . <i>сего</i> <i>ради дамъ васъ на</i> <i>понось и на</i> <i>пришествіе во вся</i> <i>языки</i> ».	«вѣща бо и Малахія оуже нѣ ми <i>воля въ ва</i> г҃лѣть г҃ь вседержитель . и не примоу жертвъ от роукъ вашихъ . <i>тѣм</i> от востокъ <i>слнца</i> и до западъ имя мое <i>прославится</i> въ языцѣхъ . и на всяко ^м мѣсте принесется <i>кадило</i> имени моему . и жер'тва чѣта <i>зане</i> велье имя мое въ языцѣхъ г҃лѣть г҃ь вседер- житель . вы же оскверняете его <i>сего ради дамъ ва</i> на <i>понось и на пришествіе въ</i> <i>все языки</i> . зане не съхра- ните заповѣдии моихъ».	«Нѣсть ми хотѣння въ сынехъ иилевѣхъ . и жертвы от рукъ ихъ не прииму понеже ото вѣстокъ же и западъ . имя мое славимо есть въ странахъ . и на всякомъ мѣстѣ темианъ имени моему приноситься . яко имя мое велико въ странахъ ».

З певними застереженнями, частина цитат із пророків у Хроніці Амартола належить до джерел ПВЛ і НПЛмл.

Як бачимо, у кількох випадках (паралелі до 3 Царств, Второзаконня та Ісуса Навина, серія з пророцьких книг) на спільних ділянках обох літописів простежуються запозичення із повного перекладу Хроніки Амартола, яких не містить більшість пам'яток «родини ХВІ» або всі тексти цього кола. Цей висновок ґрунтується на абсолютно однозначних текстуальних свідченнях. Найзначніші варіації у біблійних перекладах виникали вже на слов'янському ґрунті й різниця у версіях є досить показовою. Що важливо, кожна з цитат відома у низці джерел, а переконливі докази, як правило, ґрунтуються саме на 3–4-х текстах.

Наступні приклади не дозволяють настільки недвозначного атрибування. Йдеться переважно про сюжетні запозичення або рідкісні звороти чи рідкісну лексику. Разом із тим, у цій наступній серії зосереджені паралелі до світських сюжетів, найбільш цікаві для істориків. Для «суто хронографічної частини» пам'яток «родини ХВІ» О.В. Творогов зробив

⁸⁰ Пор. також Ам.290.19-22 ті самі вірши з Малахії інакше: «или приимоу жертвоу от роукъ вашихъ г҃лѣть г҃ь вседержитель . яко от вѣстока слнчяного и до запада . имя мое прославится въ языцѣхъ . и по всеи земли жертва приноситься имени моему . и жертва чѣта».

⁸¹ Див.: Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С. 88. За списком 1-ї редакції «Слова», Синодальний № 591 (ГІМ), арк.180б-181а.

⁸² Тільки Л – иже, решта списків: оуже.

⁸³ Так ЛРА, ІХ НПЛмл (К) кадило, АкТ проп.

опис їхнього складу⁸⁴, що суттєво полегшує визначення, належав той чи інший фрагмент до кола ХВІ або до повного перекладу Хроніки Амартола. Далі навожу перелік паралелей, де читанням хронографічних компіляцій відповідників немає.

Під 971 р. йдеться про голод у військовому таборі князя Святослава Ігоревича: «бѣ гладъ великъ . яко по полугривнѣ глава коняча» (73.31-74.1Л, Новг.І с. 124). Пор. Ам.180.14 «бы^с гладъ велии яко продатися главѣ осли на 30 сребрьникъ» та Ам.363.6-7 «толикъ гладъ одержаша и яко и кониноу и мыщиноу ясти имѣ».

Під 972 р., згідно повідомлення про смерть Святослава, печеніги: «и оубиша Сѣтослава . [и] взяша главу его . и во лбѣ его съдѣлаша чашю . окова[в]ше лобѣ его . и пяху по немѣ» (74.5-7Л, Новг.І с. 124). Пор. Ам.487.25-26 щодо поразки імператора Нікіфора і дій болгарського князя Крума: «потомъ же обнаживъ лѣба и оковавъ сребромъ извную , и повелѣ пити из неа кнѣземъ блѣгарскимъ»⁸⁵.

Під 945 р. діалог княгині Ольги та древлян починається таким зверненням: «добрѣ приидоша гостѣе» (55.29Л, Новг.І с. 111; ПВЛ «добрѣ⁸⁶ гостѣе придоша»). Пор. Ам.442 «добрѣ придоша друози Х^сви» (καλῶς ἦλθον), Ам.332 «добрѣ да приде ч^стныи Селивестре» (καλῶς ἦλθες)⁸⁷.

У статтях XI ст. під 1074 р. описано дії св. Феодосія Печерського під час Великого посту. Як видається, джерелами послугували описи благочестивих постників із хронік Амартола та Малали. Паралелі до Амартола виділяю півжирним фонтон, аналоги до тексту Малали – курсивом, пор.:

185.19-25Л, Новг.І с. 199-200	Ам.390.11-13, про ченця Іоанна за царя Феодосія	Мал. 15.4 (с. 342), про Феодоріта
«вшедъ в пещеру . и затворяше двери пещерѣ и засыпаше перстью... <i>оконцемъ</i> малы ^м <i>бесѣдоваше</i> . в субботу ли в недѣлю . а во ины дни пребываше в постѣ и в млтва ^х ...»	«ни самъ исходя ис келья своея ... бл ^с вяше бо точю дверцями и цѣлованье даяше к немуо приходящимъ . и тыя не повсегда нѣ дважды не ^д лею . въ соу^бтоу и в не^длю а прочая дни невидимъ бѣаше никакомъ же чл ^в кмъ»	«зззда же заградивъ двери снѹ и <i>оконцемъ</i> <i>бесѣдоваше</i> приходящимъ к немуо и бл ^г ословящимъ его»

⁸⁴ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 239-304.

⁸⁵ Параллель відзначено у: Перетц В.Н. До питання про літературні джерела... – С. 215.

⁸⁶ Л добри, РА добрие, ІХ добрѣ.

⁸⁷ Це сталий зворот у грецьких текстах, проте у давньослов'янських він доволі рідкісний. Аналог вдалося відшукати ще у Житті Василя Нового, одному з джерел ПВЛ. Вилинський С.Г. Житие св. Василия Нового... – Ч. II. – С. 383: «чядо Григоріе , добре прииде».

Під 1068 р. у літописах зустрічається рідкісний зворот «начяша... говорити на» (кого-небудь) у сенсі «нарікати», «обмовляти»: «и *начяша* людие *говорити*⁸⁸ на воеводу на Коснячъка⁸⁹» (171.2-3Л, Новг.І с. 189). Пор. Ам.429 «*начяша* вси *говорити* на нь»; Ам.469 «*начя*^м *говорити* на цря».

Як уже відзначено, в усіх прикладах, що не сходять до біблійних, збігаються рідкісні звороти або йдеться про сюжетну подібність. Якою б широкою не була дослідницька база до порівняння, у таких випадках з'ясувати ступінь уживаності того чи іншого виразу зазвичай важко. Річ ускладнюється тим, що ми досі у повній мірі не уявляємо собі коло читання ранніх літописців, не кажучи вже про те, що не існує тезауруса давньослов'янської. Не виключено, надалі будуть виявлені пам'ятки з точнішими відповідниками. З другого боку, у розгляді порівняльного матеріалу слід враховувати загальний методичний принцип: наявність надійних ототожнень (що у випадку з Амартолом є безсумнівним) збільшує імовірність того, що й інші, нехай менш переконливі паралелі, походять з того самого джерела.

Втім, іноді незвичність виразу довести легко, навіть якщо специфічність слововжитку не впадає одразу у вічі. Звернуся до останнього прикладу – звороту «говорити на» кого-небудь у сенсі «нарікати», «обмовляти», «шуміти». У сучасній російській мові слово «говорити» є цілком розповсюдженим, проте це стосується лише сучасності. М'яко кажучи, воно не надто типове для давньоруського періоду. Звичними й уживаними є «рѣщи», «глаголати», «вѣщати» «мльвити». Див., напр., у ПВЛ – один-єдиний приклад ужитку, з наведеної вище статті 1068 р.; у решті літописів до кінця XIII ст. (!) слово «говорити» відсутнє⁹⁰. Взагалі не зустрічається також в Александрії Хронографічній, Хроніці Малали⁹¹, Житії Василя Нового, Євангелії, Псалтиру, Восьмикнижжі⁹², Царствах,

⁸⁸ Так за всіма списками, крім Л, де зіпсоване «начаша люди его корити на воеводу...».

⁸⁹ Л на Коснячъка, РА на Кисняча, І на Коснячъ, Х іменем Косняча, НПЛмл Косняча.

⁹⁰ Врахований Іпатіївський літопис за XII та XIII ст., тобто, Київський звід та ГВЛ, Леврентіївський за XII–XIII ст., а також НПЛ за XII–XIII ст. (і за текстом старшої редакції, і за списками НПЛмл).

⁹¹ Тільки у Віленському списку в доповненнях про золоте руно до Мал. 4.8 (арк. 47): «а инии *говоря*^м златаго ра^л руна, его ^ж *добыл*^ь Асонъ посла^н. стриемъ сирѣ^ч дядко^м своимъ». Однак цей вираз не має жодних відповідників у інших списках та грецькому тексті Хронографії. В тому числі, навіть найближчих до Віленського Архівському та Варшавському. Скоріше за все, це вставка XVI ст.

⁹² Винятки зустрічаються в окремих списках, але у таких випадках вони протиставлені решті читань. Це означає, що їх не можна виводити з архетипу перекладу.

«Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія... «Говорити» з'являється у новгородських берестяних грамотах (№ 131, 373, 530 та 749) лише пізнього періоду: 1340 роки – XV ст.⁹³ При цьому, в Хроніці Амартола присутнє «говорити»⁹⁴, а також «наговорити»⁹⁵ й «говоръ»⁹⁶. Що стосується спеціально звороту «говорити на...» когось, судячи з усього, він надзвичайно рідкісний. У словниках та довідниках традиційно вказують літописний приклад ПВЛ під 1068 р.⁹⁷ та Хроніку Амартола⁹⁸.

Наведеними прикладами виявлені на спільних ділянках ПВЛ та НПЛмл паралелі не вичерпуються. Проте тут залучені лише ті запозичення з Амартола, що відсутні у «родині ХВІ»⁹⁹. Звичайно, фрагменти з Амартола, вміщені у ХВІ, присутні також і в повному перекладі Хроніки. У тих випадках, коли в літописах не простежуються сліди хронографічної редакції тексту Амартола (а вони не простежуються в абсолютній більшості випадків, за винятком перших річних статей НПЛмл, див. II.6) – подібні цитати також можна віднести до повного перекладу. Однак для більшої доказовості й переконливості у цьому параграфі проаналізовано виключно ті запозичення з Амартола, що не знаходять відповідників у творах кола ХВІ. Таких виявилось не один і не два, а ціла група. Отже, можна з абсолютною певністю стверджувати, що у спільному тексті ПВЛ

Див., напр., «говори» (!) зам. «вѣщаи» решти списків у Ех.14.2 в уже згадуваному Віленському списку, арк.106.

⁹³ Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М., 2004. – С. 620, 635, 640, 685.

⁹⁴ Ам.441 «злы^м же бѣсомъ предстоящимъ и прящимся и говоряхоу прилѣжно и въсхытити к себѣ начинаютъ». Крім того, в уже наведених вище зворотах «говорити на кого-либо»: Ам.429, Ам.469.

⁹⁵ Ам.218 «вода же да Пилата наговорить яко приимъ водоу и оумывъся яко невиноватыи невіноватаго и праведнаго бивъ распять»; Ам.324 «си же да не члѣвка съвершена покажуть . но да гѣа наговорять»; Ам.545 «наговори къ црѣви Домника етериарха»; Ам.560 «наговорень Моустико сыи Іоаннъ и парадинастевонъ , *рекше премогыи*». До речі, в Ам.560 останні два слова не мають відповідників у грецькому оригіналі й ця глоса у тексті покликана пояснити власне «наговорень».

⁹⁶ В одному випадку «говоръ на...»: Ам.40 «ни людіе не оумолкнууть от говора своего»; Ам.244 «ни дымъ крѣпкыи и течение и молва . и говоръ и кричание печалныи»; Ам.531 «Зои же с црѣмъ спящи и говоръ вноушивши , дверцами выклонивши , оумлкнуу»; Ам.539 «говоръ на црѣя имыи многъ».

⁹⁷ Див., напр. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1. – М., 2003. – С. 530; СДРЯ. – Т. 2. – С. 342. У: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – М., 1999. – С. 172, – вказано тільки 1 приклад на «говорити»: «не говори ни съмяти доушы дѣвици» із Супрасльського рукопису XI ст. (Супр. 248, 467).

⁹⁸ В електронному словнику: <http://eslovník.ru/slovník/action/>.

⁹⁹ Так само в інших хронографічних компіляціях, що з'ясовується завдяки порівнянню рукописів Троїцького та Іудейського хронографа, видань повного перекладу Амартола та ЕЛ-2, та опису складу всіх ранніх представників ХВІ у: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... (Приложение). – С. 237-304.

та НПЛмл використаний повний переклад Амартола. Це означає, що підтримувана багаторічною традицією теза про те, що текст НПЛмл являє собою з точки зору залучення хронографічних пам'яток просту компіляцію, є невірною.

П.1.3 Додаткові фрагменти Хроніки Амартола у ПВЛ. Загальна кількість виявлених цитат із Хроніки Амартола у ПВЛ, звичайно, набагато більша за те, що бачимо у спільному тексті ПВЛ та НПЛмл. Спостереження над Початковим літописом та Хронікою впродовж XIX ст. дозволили поступово накопичувати і досліджувати запозичення та сюжетні паралелі. Довгий їх список зібраний у виданій посмертно останній праці О.О. Шахматова. Зібрані ученим приклади¹⁰⁰ (точніше, йому йшлося про «другу», тобто, Лаврентіївську редакцію ПВЛ, без урахування статей 1111–1117 років з Іпатіївської редакції) налічують 25 запозичень¹⁰¹. Щоб надалі мати змогу ними оперувати, занотую їх, модернізуючи посилання на слов'янський текст, оскільки О.О. Шахматов працював до появи видання В.М. Істріна і наводив приклади за окремими списками Хроніки. Тобто, літописні цитати співвіднесено з виданим текстом Амартола (Книгы временных... – Т. 1), з необхідними уточненнями з урахуванням сучасного стану досліджень. Нижче паралелі подані за нумерацією О.О. Шахматова.

№ 1. 1.7-3.15Л «Вавилонъ . Кордуна... текущую межю Миды и Вавилономъ» = Ам.58.29-59.19 «Вавилонъ, Кордоуна... текоющую межю Мидиею и Вавилономъ». Бачимо об'ємне буквальне запозичення майже в аркуш тексту. ПВЛ надає не тільки точні текстуальні відповідники, а й повторює помилки давньослов'янського перекладу Амартола¹⁰². Цей великий уривок поділений на кілька частин і скомпонований із додатками з Хроніки Малали і тому заслуговує на окремий розгляд (див. П.3.1).

№ 2. 5.4-16Л «въ дни Нектана . и Фалека... хранимъ останокъ» = Ам.57.9-58.10 «роди Евера... роди Нектана и Фалека... хранимъ останокъ его». У ПВЛ наявне запозичення з Амартола з низкою доповнень до тексту Хроніки¹⁰³.

№ 3. 11.16-17Л «придоша от скуфъ . рекше от козаръ» = Ам.36.16 «Скоуфиею, рекше козары». Включено мікроцитату з Амартола. О.О. Шахматов відзначав, що слів «рекше козары» немає у грецькому

¹⁰⁰ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 41-61. Слід уточнити – ці цитати зібрані, а не винайдені О.О. Шахматовим одноосібно. Перші 7 ідентифікував іще П.М. Строев у 2-й чверті XIX ст.

¹⁰¹ Власне кажучи, 26, але одне з них, № 26, атрибутоване вченим до Хронографа, і розглядалося вище, П.1.1.

¹⁰² Напр., «всячьскыя» зам. «Асиискыя» (страны), та ін. Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 42-43.

¹⁰³ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 44-45.

тексті та у другому слов'янському перекладі (Літовнику), тобто, це глоса в тексті¹⁰⁴.

№ 4. 11.20-22Л «си бо оугри почаша быти . при Раклии¹⁰⁵ ц̑ри . иже находиша^{на} Хоздроя ц̑ря перьскаго». = Ам.434.13-30-435.1-2 «Хоздрои нечестивыи... оугры на помощь... Ираклиеве велие шествование... избиени быша вси». В даному разі маємо переказ або інформативне запозичення. Слід додати, текстуально ближчою до ПВЛ є інша паралель (з Александрії, див. нижче). О.О. Шахматов підкреслив, що назва «угри» для перекладу грецьк. То̑ркої характерна саме для «Временника» Амартола (див. також № 23). У «Літовнику» найменування цього народу перекладено як «тоурьки»¹⁰⁶.

№ 5. 11.22-24Л «въ си же времяна быша . и обри [иже] ходиша на Ираклия¹⁰⁷ ц̑ря . и мало его не яша». = Ам.434.5-30 «тогда и обри придоша къ ц̑рви мира просить с лестию... въ всю землю въгнаша а». Знову бачимо переказ, з Амартола запозичена інформація та позначення «обри»¹⁰⁸.

№ 6. 14.15-16.11Л «ибо комуждо языку... то въздоють . [и] прилѣжнѣ въспитають». = Ам.49.25-50.23 «ибо комоуждо языкоу... то [въздоють прилѣжно и] питають е». В літопис буквально скопійовано фрагмент про закони та нрави різних народів обсягом бл. двох аркушів.

№ 7. 17.28-29Л, 1-а датована стаття ПВЛ 6360/852 р., «яко^ж пишется¹⁰⁹ в лѣтописаньи грѣчьстѣмъ». Посилання на літописання грецьке вміщене під словами: «наченшо Михаилу ц̑ртоват^и нача ся прозывати Руска земля . о семь бо увидѣхомъ¹¹⁰ . яко при семь ц̑ри приходиша русь на Црьгородъ» (17.25-28Л). Текстуального відповідника Хроніці Амартола ПВЛ не має, але О.О. Шахматов вважав, що звістку маємо співвідносити з повідомленням про похід русі на Царгород під 6374/866 р., див. № 9. Детальніше обидва сюжети див. П.6.1, П.6.6.

№ 8. 19.1-6Л, 6366/858 р. «Михаиль ц̑рь изиде с вои... и миръ створи с болгары». = Ам.508.21-28 «Михаиль^ж ц̑рь коупно с кесаром... вся кр̑сти и миръ створи». Незначне за обсягом запозичення з Амартола у переказі.

¹⁰⁴ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 45.

¹⁰⁵ Так ЛІ, РАТ Ираклии, Х проп.

¹⁰⁶ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 45.

¹⁰⁷ Л ходиша на Ар̑клия ц̑ря, РАІ иже воеваша на ц̑ря Ираклия, Т иже находиша на Ираклия царя.

¹⁰⁸ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 45-46 (грецьк. Αβαροι).

¹⁰⁹ АХ пишеть, І писашеть.

¹¹⁰ Л оувидѣхомъ, АІХ оувѣдахомъ.

(Вірогідну додаткову паралель із Хроніки Малали до цього повідомлення див. нижче). Походження хронологічної вказівки темне¹¹¹.

№ 9. 21.10-22.3Л, 6374/866 р. «Иде Аскольд . и Дирь... цр̑ю же отшедшоу на агаряны¹¹²... [и] въ свояси возъвратиша^с». = Ам.511.7-21 «Цр̑ же на агаряны изыде воевать... и въ своаси с побѣждениемъ възвратиша^с». Об'ємна точна цитата з тексту Амартола, в якому випущено кілька рядків із Хроніки (детальніше див. П.6.4).

№ 10. 22.5-6Л, 6376/868 р. «по[ча] цр̑товати Василии¹¹³». = Ам.519.4-5 «Василии же цр̑твова с Михаилом». Це повідомлення і два наступних належать до невеличких інформативних запозичень.

№ 11. 24.22-24Л, 6395/887 р. «Леонъ¹¹⁴ цр̑твова сн̑ъ Васильевъ . иже Левъ прозва^с и бра^т его Олександръ иже цр̑твоста . лѣ^т 20 и 6». = Ам.527.1-2 «по оумртви иже Василиевъ самодръжавномуу приатию Леон бы^с... 20 и 5 и м^сць 8».

№ 12. 29.6-11Л, 6410/902 р. «Леонъ цр̑ на я оугры на болгары... яко одва Семионъ въ Деръстръ оубе^ж». = Ам.529.22-24-530.4-7 «дати дани оугромъ... на Семеона оружие възмоут... оугри нашедшо всю Болгарскоую плѣняхоу... яко едва Семеоноу въ Дерестръ вбѣгнути».

№ 13. 32.22-23Л, 6419/911 р. «явися звѣзда велика на запа^д . копѣинымъ¹¹⁵ образо^м». = Ам.541.12 «звѣзда явися велия от запада, копииника его нарицахоу». Прикметно, що вираз «копейнымъ образомъ» ПВЛ текстуально ближчий до одного з використаних під 1065 р. (Ам.262.17).

№ 14. 39.18-42.2Л, 6420/912 р. «нѣкии волхвъ имене^м . Аполонитянинъ¹¹⁶... не чюд^сы прелщати». = Ам.305.9-306.23 «и Аполонии Тяннинъ знаемъ бѣше... не чудесы прелщати». Просторе запозичення обсягом бл. 2-х аркушів, йдеться про східного мага.

№ 15. 42.4-5Л, 6421/913 р. «поча цр̑твovati Костянтинъ . сн̑ъ Леонтовъ». = Ам.542.9-11 «Костянтинъ, Леонтовъ сн̑... в цр̑тви ос-

¹¹¹ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 47-48. Спробу пояснити дату 6366 р., відштовхуючись від НПЛмл, зроблено у: Стефанович П.С. Сказание о призвании варягов... Проте автор указаної роботи не зміг з'ясувати походження перших дат ПВЛ та НПЛмл й обмежився посиланнями на О.О. Гіппіуса (*Гиппиус А.А.* Два начала Начальной летописи...), де, у свою чергу, зроблено глухе посилання на О.В. Творогова. О.В. Творогов відсилає до О.О. Шахматова і зазначає різне походження дат 6360 та 6362 рр., тобто, дату ПВЛ не можна виводити з НПЛмл (*Творогов О.В.* Повесть временных лет и Начальный свод... – С. 9). Непрямий вплив Хроніки Амартола припускає також: *Sorlin Irène*, *Les premières années byzantines du Récit des temps...* – Р. 15-16.

¹¹² Тільки Л огаряны.

¹¹³ Тільки Л всилѣ, Р проп.

¹¹⁴ Тільки Л Левонъ; далі тільки Л Олександръ, решта – Александръ.

¹¹⁵ Так І, Л проп., Р коупины^м, А копейнымъ, Х копейны^м.

¹¹⁶ Так Х, І аполонитянинъ, Р А аполонитяникъ, Л проп.

тавлен бы^с». Це і наступне повідомлення – невеличкі запозичення у переказі.

№ 16. 42.9-11Л, 6422/914 р. «В то же лѣ^т прииде Семионъ болгарьский . на Цръгра^д . и сотворивъ миръ и прииде во своа си». = Ам.544.23-545.6 «Семеонъ, болгарьский кнѣзь, воиноу изиде на грекы... без глашени^х грамо^т о мирѣ разидошя^с».

№ 17. 42.14-43.1Л, 6423/915 р. «В си^ж времена прииде Семионъ пленяа Фракию... въ свое имя наре^ч . Андриянь». = За О.О. Шахматовим, маємо паралель до Ам.545.23-546.11, «Семеоноу^ж болгариноу Фракию паки плѣноушоу... гра^д Андриянь имя емоу наре^ч». Вчений вказав на «свободное пользование текстом продолжателя Амартола»¹¹⁷. Він не помітив ще один фрагмент дещо нижче. Паралель пояснює один із виразів ПВЛ, який раніше не знаходив близьких відповідників, пор.:

42.17-19Л «расваривше^с гре^чския воєво^д . видѣвши печенѣзи яко сами на ся [реть]¹¹⁸ имоуть . отидоша въ своасы...»

Ам.548.2-4 «в реть и въ словосварение съшедшемася, видѣвши же печенѣзи между собою реть гоняще и противящася, отидоша въ своя си»

Укладач ПВЛ міг звернути увагу і на фрагмент Ам.309.6 про заснування «Андрияня града»¹¹⁹, який відстоїть недалеко від скопійованого ним уривку про Аполонія Тіянину (№ 14, Ам.305-306).

№ 18. 43.7-8Л, 6428/920 р., «поставленъ црѣ Романъ въ греко^х». = Ам.552.24-27 «Романъ... в црѣки вѣнецъ вѣнчан бы^с». До ПВЛ із Хроніки Амартола разом із невеличким інформативним запозиченням потрапила нетипова, украй рідкісна для цього твору абсолютна дата воцаріння імператора Романа. У цій та кількох наступних паралелях переважають переповідання й лише зрідка зустрічаються точні текстуальні відповідники.

№ 19. 43.17-21Л, 6437/929 р., «приде Семеонъ¹²⁰ на Цръградъ и поплѣни Фракию и Макидонью... възратися въ своя си». = Ам.557.14-559.19 «Семень, кнѣзь блѣгарьский... поплѣни Фракию и Македонию... Семен же, въ свои [вои] пришед...»¹²¹.

¹¹⁷ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 52-53.

¹¹⁸ IX реть, Р помилково: рѣ^ч, А рѣ^т, Л проп.

¹¹⁹ Оповідатся, як зять імператора Траяна «Андрѣянь иже и Елии» (Ам.308.24) створив «градъ въ Фракии , наре^ч Андриянь градъ» (Ам.309.6). До речі, детально про одну з назв Адрианополя, «Орестовъ градъ», йдеться також у Хроніці Малали (Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы... – С. 152.10-12), а як правило, повторювання інформації привертало додаткову увагу. Про запозичення з Малали див. нижче.

¹²⁰ Так І, Л Семеонъ, РАХ Семионъ.

¹²¹ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 53-54.

№ 20. 43.26-28Л, 6442/934 р., «первое приидоша оугре на Црьгра^д . и пленовахоу всю Фракию . Романъ сотвори миръ со угры»¹²² . = Ам.566.18-21 «бы^с же воина пръваа оугръскаа на грекы... да створи^т миръ... тако и створи».

№ 21. 44.5-28Л, 6449/941 р., «яко идуть русь на Црьградъ... Феофанъ же {с}оустрѣте я въ [о]лядехъ со огнемъ» = Ам.567.1-568.4 «приплю роусь на Костянтинъ гра^д... патриkiemъ Феофаном оустрѣтены быши». У цьому повідомленні про похід русі на Константинополь, віднесеному укладачем ПВЛ до часів князя Ігоря, фрагменти Хроніки Амартола використані як у точній передачі, так і у переказі. Додатковим джерелом послугувало «Житіє Василя Нового» (детальніше див. П.6.2). Випущений під 941 р. вираз «от рода варяжьска» з Ам.567.3 використано в іншому місці ПВЛ, під 6370/862 р. у фразі «людье ноуогородьци *от рода варяжьска*», 20.9-10Л¹²³.

№ 22. 45.10-12Л, 6450/942 р. «Семеонъ иде на хорваты¹²⁴ ... оставивъ Петра князя сѣна своего . болгаромъ¹²⁵». = Ам.560.20-23 «Семеонъ, кнѣзь болгарский, на хорваты... Петра, сѣна своего, постави кнѣземъ». Хронологічна вказівка, як відзначив О.О. Шахматов, є невірною, літописець помилився на цілий індікт, Семеон помер на 15 років раніше¹²⁶.

№ 23. 45.13-15Л, 6451/943 р. «паки придоша оугри на Црьградъ . [и] миръ створивше съ Романомъ¹²⁷ . возъвратишася въ своя си». = Ам.568.17-19 «придоша паки оугри... клятвы мирскыа створи с ними». У ПВЛ включене невеличке інформативне запозичення¹²⁸.

№ 24. 145.14-17Л, 6527/1019 р. «его же по правдѣ . яко неправедну¹²⁹ суду нашедшо на нь... въ смѣрть немѣлостивно въгна». = Ам.215.23-216.1 «(оканьнии же Иродъ) его же по правдѣ яко неправедна^г соудуоу пришедшо... въ смѣрть немѣлостивно въгна». Точна цитата з опису смерті Ірода у Хроніці Амартола пристосована в ПВЛ до розмірковувань літописця про смерть Святополка Окаянного.

№ 25. 234.10-15Л, 6604/1096 р. «сѣнове бо Моавли хвалиси . а сѣве Аммонови болгаре . а срацини от Измаила . [и] творятся сарини... суть от

¹²² Весь вираз відсутній у Лаврентіївському списку, але збережений у решті рукописів.

¹²³ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 55-56. Цей вираз прочитується в ЛРА та Т, відсутній в ІХ.

¹²⁴ Тільки Л храваты.

¹²⁵ ІХ інакше: (сѣна своего) княжи^т . в се же лѣто родися Сѣтославъ оу Игоря.

¹²⁶ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 57.

¹²⁷ Тільки Л Рамоно^{мъ}.

¹²⁸ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 57.

¹²⁹ ІХ неправѣдна.

дщерю Лотову¹³⁰. иже зачаста от оца своего». = Ам.88.20-21,89.12-15,90.9 «Лоть же роди 2 сѣна от обою дщерью своею... измаилѣне, нынѣ глѣмий агарѣне и срачини... от нею же моавитѣне и аманитѣне»¹³¹.

Композицію з кількох уривків з Амартола про чудеса та знамення, яка в О.О. Шахматова йде під № 26¹³² й атрибутована як приналежність Хронографа, проаналізовано вище (II.1.1), тому до неї повертатися не буду.

В цілому, запозичення з Хроніки у ПВЛ йдуть переважно у хронологічній послідовності. Це добре видно на прикладі №№ 4-23, коли Початковий літопис переходить до історичних сюжетів кінця IX – середини X ст. Послідовний виклад за хронологією тим легше простежити, що у статтях вказаного періоду зосереджена найбільша серія включень з Амартола. Виняток складає лише № 6 – розмірковування про закони та звичаї (в тому числі, легендарних амазонок), № 14 – про чудеса легендарного мага Аполонія Тіянина та № 22 – з помилкою у даті, вирахованої за індіктом. В останньому разі роки переведено вперед на повне коло індікціону, 15 р. Слід додати, що у хронографічних збірках (в т.ч. «родини XVI») близько половини з наведених прикладів відсутні¹³³.

Як правило, вчені орієнтуються на цей список О.О. Шахматова, матеріали з якого увійшли в довідники, переклади та коментарі до ПВЛ¹³⁴. Проте ПВЛ має запозичення з Амартола, не відзначені О.О. Шахматовим; більшість із них залишилася непоміченою іншими дослідниками. Вони припадають переважно на ранні статті, захоплюючи 2-у половину X ст. включно з князюваннями Святослава та Володимира. Частину паралелей, наявну також у тексті НПЛмл, розібрано вище (II.1.2). Тут навожу решту прикладів. Як і в переліку О.О. Шахматова, вони розташовані у послідовності викладу літопису.

¹³⁰ Л дочерю Лютову, Р дщерю Лотовоу, А дщере..., І дщерью..., Х дщерию...

¹³¹ О.О. Шахматов наводить також грецький текст за виданням Муральта, διὰ δὲ τῆς Σάρρας, Σαρακηνοί: *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 58. За виданням: Georgii Monachi Chronicon. / Ed. Carolus de Boor. – Vol. 1-2. – Lipsiae, 1904. – Р. 55-56 (далі: De Boor, 55-56), інакше: ἐκ μὲν τοῦ Ἰσμαῖλ ἀνεφύησαν οἱ Ἰσμαῖλῖται οἱ νῦν Ἀγαρηνοὶ τε καὶ Σαρακηνοὶ λεγόμενοι.

¹³² *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 59-60.

¹³³ Напр., ЕЛ-1 включено тільки №№ 2, 8, 14, 20-23, частково 26 (при цьому, із цієї серії відсутні Ам.421 та Ам.479). Троїцький хронограф має відповідники для №№ 4-5, 9-11, 15-16, 18, 21, 24, 26. ЕЛ-2 – для №№ 8-21 та 26.

¹³⁴ З останніх праць: Повесть временных лет / Подг. текста, пер. и коммент. О.В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 1. – 543 с.; Повесть временных лет / Пер. Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. – СПб., 2012. – 512 с. + 186 илл.

Перша датована стаття 6360/852 р. складає ніби план-проспект ПВЛ на два з половиною століття, від першої згадки русі за імператора Михаїла III аж до смерті Святополка Ізяславича (6621/1113 р.). Зокрема, вона містить такі слова, 17.25-26,29-18.1Л: «наченшю Михаилу цѣртоват^и... тѣм же *отселе* почнем . и *числа* положим^ѣ». – В Ам.51-52 хроніст після завершення вступної частини відзначає, що саме він збирається освітлювати у своїй книзі: «от Адама паки наченъше, о нарочитыхъ и доблихъ моужъ житиискихъ временъ... таче же по рядуу князь и цѣря Изльтъскыя...». В Ам.51.6-7 він розмірковує, на що взоруватися, ведучи хронологічні обрахунки: «число же временныхъ *от* великаго Моисия да створимъ».

Далі, 23.23Л, під 6390/882 р. прочитуємо знамениті слова князя Олега про Київ, сказані ним після вбивства Аскольда і Діра: «се буди *мѣти градомъ* руским». – Вони знаходять паралель у Ам.263.10-11. Іудеї збираються в Єрусалим на свято Пасхи, «придоша . и от римлянь въ митрополью рекъше *мѣри градомъ*». Атрибутував вираз до тексту Амартола Є.Г. Водолазкін¹³⁵, «рекъше мѣри градомъ» є глосою у тексті Амартола, грецького відповідника немає¹³⁶. Щоправда, «мати градомъ» з'являється ще в Ісайї 1.26¹³⁷. Проте вірогіднішим є запозичення з Хроніки, вираз якої буквально кількома рядками вище (Ам.263.7-10) входить у серію 1065 р. про знамення та чудеса. Ймовірно, співвідношення подібне до звісток під 941 р. та 862 р. (див. II.1.3, № 21 у переліку О.О. Шахматова). Більша частина цитати з Ам.567-568 увійшла в повідомлення про похід русі під 941 р., а один пасаж, Ам.567.3 – «от рода варяжска соушим» – відщепився і використаний в іншій статті 862 р. у виразі «нооугородци от рода варяжска».

30.5-10Л, під 907 р. у ПВЛ в оповіді про похід Олега на Царгород залучений і дещо перероблений опис знущань русі над беззахисними греками, що повніше використаний в описі походу Ігоря. Літописний текст: «а их же имахоу плѣнники . овѣхъ посекахоу... елико же ратнии творять». – Ам.567.29-30 «а ихъ^ж емше плѣнники, овѣ^х растинахоу, ины же к земли присѣкивахоу... елико ратному чиноу изъимахоу» (докладніше – II.6).

¹³⁵ Водолазкин Е.Г. Всемирная история в литературе... – С. 54.

¹³⁶ De Boor, 379.

¹³⁷ Срезневский И.И. Материалы... – Т. 2. – Стп. 119; «мати градомъ вѣрныи Сіонъ». Цей фрагмент увійшов у службові читання вівторка першого тижня Великого посту. Про подібні цитати в давньоруських пам'ятках див. також: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Древняя Русь и славяне. Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 год. – М., 2009. – С. 107; Введенский А.М. Стольный город в древнерусских и фольклорных источниках // Slověne. – № 1. – М., 2014. – С. 212.

45.18-19Л, під 6452/944 р. напочатку опису походу Ігоря на греків сказано про заручників («талъ») взятих у печенігів: «и печенѣги [ная]¹³⁸ . и тали оу нихъ поя». – Пор. Ам.568.17-19: «придоша пакы оугри... клятвы мирскыа створи с ними и тали от нарочитыхъ моужь поятъ». Паралель невиразна, проте саме це місце Хроніки послугувало матеріалом для запозичення про «угрів» (943 р., № 23 в О.О. Шахматова), що підвищує вірогідність запозичення звідси у сюжет 944 р.

59.28-30Л, в описі 4-ї помсти Ольги древлянам: «и прочая люди овыхъ изби . а другия работѣ предасть мужемъ . своимъ». – Пор. Ам.175.7-8, воєвода Навуходоносора «нарочитихъ» жителів Єрусалиму веде у полон, до свого царя, і той: «овѣхъ же умѣртва, другихъ работѣ предасть княземъ своимъ».

61.8-9Л, Новг.І с. 114, 6463/955 р., з некрологу княгині Ользі. Як вважає літописець, її мають похвалити: «сн^{ве} рустии . [и] в послѣднии родѣ¹³⁹ внукъ твой^х». – Див. Ам.494.19-20, слова на «коумирѣ» Христа, поставленому зціленою ним жінкою: «...исписано проповѣдникъ чюдеси послѣднимъ родомъ». Подібні вислови часто й аргументовано зараховують до есхатологічної тематики, однак у даному випадку «послѣдний родъ» це «наступне покоління»¹⁴⁰.

64.22-24Л, Новг.І с. 117, 6472/964 р.: «Князю Сѣославу възрастьшо . и възмужави^ю . нача вои совкупляти . многи и храбры». – Спостерігається змістовно-стилістична подібність до звістки про імператора Михаїла, Ам.504.25-26: «црю же възмужавшоу , на ловѣ^х и о конѣ^х борзости и подроумию прилежащоу».

80.13-15Л, Новг.І с. 129, 6488/980 р., порівняння Соломона та Володимира «мудръ же бѣ . а на конецъ погибе . се же бѣ невѣгласъ¹⁴¹ . а наконецъ обрѣте спѣньє» – близьке до риторичних «вопрошань» з Ам.152.23-24: «кто же Соломона блѣжає но на старость и на конецъ падься погыбе». Вище наводилася ще одна паралель-порівняння Володимира та Соломона з Хроніки, Ам.147.28-148.1 (див. II.1.2).

88.23-24Л, Новг.І с. 135, 6494/986 р. з «Промови Філософа», про Адама та Єву: «и самѣма анѣль повѣда имяна». – Пор. з початку Хроніки Амартола, Ам.31.5: «своего же имене и женѣ его аѣгль гнѣ ре^ч има». Маємо парафраз до Книги Буття, але власне у Бут.2.20 така деталь відсутня. Див. слов'янський переклад: «и наре^ч Адамъ имена всѣ^м ското^м .

¹³⁸ Тільки Л проп.

¹³⁹ НПЛмл: АкТ «послѣднеи род», К «послѣдняя дѣни родове».

¹⁴⁰ В тому ж значенні з інших джерел, що вплинули на автора ПВЛ, Несторівському «Житію св. Феодосія» та «Чтенію про св. Бориса і Гліба»: «въ послѣднимъ родѣ семь». Срезневский И.И. Материалы... – Т. 2. – Стп. 1246.

¹⁴¹ Л невѣголосъ, РА невѣгласъ, І невегласъ, так Х НПЛмл.

и всѣмъ птица^М нб^Снымъ . и всѣмъ звѣре^М земнымъ . Адамоу же не обрѣтется помощникъ по^Дбень емоу»¹⁴². Варто додати, паралель відзначена О.О. Шахматовим, хоча відсутня у його загальному переліку хронографічних запозичень¹⁴³.

116.20-24,26Л, Новг.І с. 156, 6496/988 р., наказ Володимира після хрещення. Князь: «повелѣ кумиры испровреши . овы исѣщи¹⁴⁴ . а другия огневи предати . Перуна же повелѣ привязати . коневы къ хвусту . и влещи с горы по Боричеву на Ручаи... на поруганье бѣсу». – Ам.360.20-22, наказ імператора (щоправда, неблагочестивий, стосовно чудесного «кумира» Христа): «его же коумира Иоульянъ неч^Ствыи сняти и доловъ на поруганье . и волоčiti и повѣлѣ». Див. також інші сцени розорення капищ та статуй: Ам.386.18-19 «Въ Александрии же капище елиньское . Феофиль же архиеп^Стъ выпросивъ Феодосья потреби . и въ цр^Квъ преврати». Ам.523.27-30 «и многы же коумиры мѣдяны сверже цр^К на потребу цр^Кви преждеречнѣи , многы же мрамора... столпы мраморяны от многых цр^Кви и домовъ взят на оустроение цр^Кви тои». До цих сюжетів підшували інші паралелі – з Житій херсонеських святих та ін. Подібність до Хроніки Амартола не відзначали¹⁴⁵.

123.8-9Л, 6500/992 р., випробування сили переяславського отрока, що мав витримати двобій із печеніжином: «нѣту ли быка велика и силна . и налѣзоша быкъ великъ и силенъ». – Пор. популярний сюжет «прения» Замбрія та Силівестра, випробування сили Божого слова, Ам.337.25-26: «и быкъ тѣ приведенъ бы^С многими моужи держимъ . оужи всюдоу связанъ . лють и великъ зѣло»¹⁴⁶.

¹⁴² Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея... – С. 13.

¹⁴³ Див., напр.: Шахматов А.А. Толковая палея... – С. 273.

¹⁴⁴ так І, Л осѣчи, РА сѣщи, НПЛмл иссѣщи.

¹⁴⁵ Див.: Мансикка В.Й. Религия восточных славян. – М., 2005. – С. 83; Петрухин В.Я. «Проводы Перуна»: древнерусский «фольклор» и византийская традиция // Язык культуры: семантика и грамматика. – М., 2004. – С. 250-252. Андрейчева М.Ю. Корсунский «сценарий» изгнания Перуна в «Повести временных лет» // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество и монотеизм в процессах политогенеза. XXVI Чтения памяти В.Т. Пашуто. Москва, 16-18 апреля 2014 г. – М., 2014. – С. 8-13; Гиппиус А.А. Низвержение кумиров в Начальном и новгородском летописании: литературные источники и происхождение текста // Там само. – С. 70-75. Традиційно, у працях московських дослідників робиться висновок про початковість НПЛмл. Втім, особливої близькості новгородського літопису до джерел довести не спромоглися, навпаки, спостерігаються відступи.

¹⁴⁶ В Амартола йдеться саме про випробування, хоча й не фізичної, а духовної сили. Один із мудреців (Замбрій) убив бика іменем Бога, а інший (Силівестр) воскресив його. Див. також у Хроніці Малали яскравий, хоча в цілому відмінний сюжет, коли безвинно звинувачену жінку хотіли «розмикати» по околицях, прив'язавши до лютого бика, Мал 2.14: «изве^Дши от тоа веси быкъ сверѣпъ», Віл арк. 41зв.

144.25-26Л, 6527/1019 р., остання битва Святополка та Ярослава: «и за руки ємлюче сѣяхуся . и сступашася трижды . *яко* по оудольємь *крови тещи*». – Фрагмент дотичний до текстів Борисо-Глібського циклу, в яких зазвичай складно визначити безпосередні джерела. Однак схожий опис битви, притому з розвиненішою метафорикою крові-води-річки-озера див. Ам.543.19-21. У бою Іоана магістра та Дукса Константина у боротьбі за царство після смерті імператора Олександра: «мнози от обою страну падоша»¹⁴⁷, и дѣло тоу мечемь быша , и толко избиении быша , яко ^ж мѣстоу озеро быти , *кровию яко и рѣцѣ тещи*».

145.4-7,11-12Л, змальовано останні дні та смерть Святополка Окаянного: «онѣ же глѣще побѣгнѣте со мною . *женуть* по насѣ . *отроци* же его всылаху противу . еда кто женеть по насѣ . и не бѣ никогоже вслѣдѣ гонящаго», «прибѣжа в пустыню . межю ляхы и чехы . *испроверже злѣ животъ свои*»¹⁴⁸. – Сюжетна паралель до сюжету про Антіоха Епіфана, котрий помер після розорення Єрусалиму, Ам.203.2-3: «и се погыбаю въ землі чюжеи и повели *оружникоу* своему беспрестани поганяти»¹⁴⁹. Текстуальну відповідність знаходимо ще в оповіді про загибель Іоана ректора по смерті імператора Олександра, Ам.541.6: «тѣ *злѣ испроверже живо^м свои*». Вірогідність запозичень підсилюють наявні паралелі з близьких місць Хроніки. Пор. знов-таки №24 у переліку О.О. Шахматова, до того ж аркуша літопису, кількома рядками нижче (145.14-17Л та Ам.215.23-216.1).

145.17-18Л, під 6527/1019 г., мораль у звістці про смерть Святополка: «и по смѣрти *вѣчно мучимъ* єсть связанъ». – Ам.203.11-13, мораль у звістці про вже згадуваного Антіоха Епіфана: «сдѣ же по правдѣ неправеднии моучень бы^о оумеръ же по хоудѣ . и тамо паче *вѣчно моучи^м є^с*». Слід додати, уподібнення Святополка до Антиоха Епіфана відзначив І.М. Данилевский, на матеріалі Книг Макавейських¹⁵⁰, але паралель до Амартола ближча текстуально.

167.25-26Л, Новг.І с.187, 6576/1068 р., розмірковування про між-усобні війни: «дѣяволь *радуєтсѣ* злому оубииству . и *крови пролитью*». –

¹⁴⁷ Подібна формула застосовується в Київському зводі у військових сюжетах: 6652/1144 р. 317І «выѣздяче из города бяхоуся крѣпко . и *мнози падахоу от обоихъ*»; 6667/1159 р. 494І «и бяхутся крѣпко . и *много от обоих падаху* (ХІІ падше)».

¹⁴⁸ РА живот свои в томѣ мѣсте злѣ; ІХ животъ свои злѣ. До речі, цей вираз використовувався у записках за ХІІ ст. Див. у Лаврентіївському під 1171 р. та Іпатіївському під 1172 р. спільна оповідь про владика Федорця, 356.30-31Л/553.21І, «то бо злѣ испроверже животъ свои».

¹⁴⁹ На цих аркушах Амартола дослідники відзначали й інші запозичення до статті ПВЛ 1019 р.

¹⁵⁰ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2011. – Приложение 4. – С. 350.

Ам.486.19, промови імператора Нікифора через його послів до сарацинів: «г̃ла Никифоръ сице: въскоую *радоуешися* о неправдѣ и *кроволитие* чл̃чи».

179.8-14Л, Новг.І с. 195, під 6579/1071 р. в оповіді про новгородського кудесника та бісів, наляканих натільним хрестом: «нача призивати бѣсы... кудесникъ же встав ре^ч новгор[од]ьцю . бѣзи не смѣють прити нѣчто имаши на собѣ . его же *боятся* . он же помянувъ на собѣ *кр̃тъ*...». – Інверсію сюжету див. в описі молодості Юліана Відступника, волхва та покликаних чарівником демонів, Ам.358.5-7: «ноуди... страхъ положити на челѣ *кр̃тъное* знаменьє . видѣвше же знаменьє бѣси ишезоша оттоудѣ . разоумѣ же онѣ лютодѣи . его же ра^д бѣжаша . разгнѣвася на Оульяна гл̃я . не оубоявъшеся яко же ты мниши . нѣ мерзѣко еже отбѣжати».

234.23-25Л, 6604/1096 р., оповідь про югру, що слугує «руською» прелюдією до фрагменту з Мефодія Патарського про нечисті народи, «заклепении» Олександром Македонським: «Се же хоцю сказати яже слыша^х *пре^жси^х 4 лѣ^м* . яже сказа ми Гюрятя Роговичъ . новгородецъ . гл̃я сице». – Ам.262.22-24 початок опису зловісних знаменъ перед узяттям Єрусалиму: «По сихъ же въ д̃ни скинопигиискаго празденьства . рекше и коушьныхъ истокъ . *пре^жчетырь лѣ^м* . крамолѣ преставши и мироу бывшю и гобзоующю и еще градоу». Віддавна багато реконструктивних зусиль вкладають у цей вислів із ПВЛ під 1096 р. Завдяки К.М. Бестужеву-Рюміну, а згодом О.О. Шахматову, його дивним чином пов'язали з повідомленнями 1114 р. та 1118 р.¹⁵¹ Нібито цю оповідь склав той самий книжник, котрий звітувався про поїздку в Ладогу в 1114 р., а часом написання слід вважати 1118 р. Як видається, думку варто спрямувати в іншому напрямку – адже паралель наводить на «символіко-хронологічний» слід розмірковувань з приводу недобрих явлень¹⁵². Вірогідність залучення цього тексту зростає, оскільки «4 роки перед нещастям» зустрічається в одному з фрагментів, що вже залучалися літописцем у статті 1065 р. (див. II.1.1)¹⁵³. Стосовно північної локалізації варто зауважити, що більшість чудес, зустрічей із волхвами і т.ін. у Початковому літописі відбувається саме у північних та північно-східних областях Русі: Новгород, Ладога, Білоозеро, Суздаль. Це також, імовірно, пов'язане не

¹⁵¹ Літературу та детальний огляд сюжету див.: Данилевский И.Н. «Сии 4 лѣта»: когда они наступили? // Ruthenica. – Т. IX. – К., 2010. – С. 7-16.

¹⁵² Ще одне аналогічне повідомлення див. під 1063 г., де ПВЛ та НПЛмл оповідають про те, як Волхов пішов «вспять», і знамення «не на добро бысть . на 4.е бо лѣто пожже Всеславъ градъ» (163Л; Новг.І, с. 184).

¹⁵³ У серії під 1065 р. вибірка з: Ам.262.17,21, 263.7-10. Слід підкреслити, звістка про «4 лѣта» у Хроніці Амартала прочитується в Ам.262.22-24, безпосередньо після Ам.262.21.

стільки з реаліями, скільки з хронографічним сприйняттям світу – відомо ж бо: у північних та східних землях можливі усілякі недобрі дива.

Окремо варто розглянути два пасажі з оповіді про облогу Єрусалиму, Юдиф та Олоферна. Судячи з усього, літописець використав їх двічі, в описі облоги Корсуня під 988 р. та Білгорода під 997 р. Після «перемимання» труб, що постачали воду в 988 р., корсуняни «изнемогоша» від жаги та «передашася» – аналогічно у сцені облоги з Амартола. Схожі промови «старця» учасникам білгородського віча 997 р. та накази Юдифі. Пор.:

988 р., 109.22-23Л, Новг.І с. 150, «преяша воду . людье изнемогоша водною жажею и предаша ^с ».	Ам.192.4-5, «преимъ водоу . и людемъ изнемагающем водною жажею и хотящемъ предати градъ».
997 р., 128.3Л, послушайте мене . не передаетеся . за 3 дни»	Ам.192.8: «и наказа не предати града за 5 дни ¹⁵⁴ ».

Отже, сусідні рядки Хроніки послуговували матеріалом для двох повідомлень ПВЛ¹⁵⁵. Перше з них зустрічається також у НПЛмл. Обидва фрагменти Амартола присутні у Троїцькому хронографі, Повній палей та ЕЛ-2, тобто, прочитувалися не лише у повному перекладі, а й у пам'ятках кола ХВІ¹⁵⁶. Однак облогу Корсуня прихильники О.О. Шахматова віднесли до тексту Початкового зводу, а облогу Білгорода – до пізнішого шару ПВЛ (!). У світлі наведеного паралелізму сцен та запозичення сусідніх рядків Амартола, пізнє походження білгородського епізоду вкрай мало ймовірно.

Як можна помітити, літописець збирав улюблені ним вирази з різних місць Хроніки. Відрізняється манера запозичень. Деякі з них показують близьку текстуальну подібність, деінде бачимо віддаленіші аналогії. Частина присутня тільки у повному перекладі Амартола, певну долю запозичень вміщують також пам'ятки «родини ХВІ».

Поєднуючи ці матеріали зі списком відомих О.О. Шахматову паралелей, отримуємо загальне уявлення про спосіб роботи укладача ПВЛ із Хронікою. Нижче у загальному переліку для прикладів, наведених у

¹⁵⁴ Пор. також: Ам.109.22-23.

¹⁵⁵ Щодо корсунського епізоду, не виключений також вплив таких фрагментів. Ам.142.17, «гроблю въ трубахъ текоущи водѣ» – див. 109.18,21-22Л та Новг.І с. 150: «ис того вода идетъ по трубѣ... повелѣ копати преки трубама . и преяша воду». Ам.187.4-5 «и приложитъ ти приспоу и съзижеть окроугъ тебе гроблю и пристоупитъ съ оружиемъ» – див. 109.10-11Л та Новг.І с. 150 «и повелѣ приступити /IX приспу сыпати, НПЛмл сути приспу/ къ граду».

¹⁵⁶ Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 323, 342; Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 69, 329, 432-433, 463, 502.

О.О. Шахматова, відзначаю його нумерацію, а доповнення позначаю графічно додатковим відступом¹⁵⁷. Судячи з усього, літописець звертався до повного перекладу Амартола. Часом він копіював точно, часом користувався сюжетними подібностями чи яскравими виразами.

У недатованому Введенні ПВЛ бачимо 6 цитат.

№ 1 про розподіл землі синами Ноя (1-3Л, Ам.58-59);

№ 2 про стовпостворіння (5Л, Ам.57-58);

№ 3 мікрозапозичення «оть скуфь... оть козарь» (11Л, Ам.36);

№ 4 згадані «угры» за перського царя Хоздроя (11Л, Ам.434-435);

№ 5 «обры» за імператора Іраклія (11Л, Ам.434);

№ 6 об'ємний уривок про закони та звичаї різних земель (14-16Л, Ам.49-50).

У датованих статтях 2-ї половини IX ст. – 6 запозичень:

№ 7 852 р. посилення на похід русі на Царгород, що у ПВЛ датоване 866 р. (17Л, до: Ам.511);

852 р. «отселе... числа положимъ» (17-18Л, Ам.51);

№ 8 мир імператора Михаїла з болгарами (19Л, Ам.508);

№ 9 866 р. похід русі Аскольда та Діра на Царгород (21-22Л, Ам.511);

№ 10 868 р. почав царювати імператор Василій (22Л, Ам.519);

882 р. «мати градом русьскимъ» (23Л, Ам.263)

№ 11 887 р. Леон царює (24Л, Ам.527).

За 1-у половину X ст. – 14 цитат та сюжетних паралелей:

№ 12 902 р. імператор Леон веде війну проти Симеона болгарського (29Л, Ам.529-530);

907 р. похід русі за князя Олега на Царгород (30Л та Новг.І с. 107-108; Ам.567, текст Хроніки повніше використаний під 941 р.)

№ 13 911 р. поява комети (32Л, Ам.541, пор. також Ам.262);

№ 14 912 р. об'ємний уривок про волхва Аполонія Тіянина після повідомлення про передречення волхвами смерті Олега (39-42Л, Ам.305-306);

№ 15 913 р. почав царювати імператор Константин (42Л, Ам.542);

№ 16 914 р. Симеон Болгарський йде походом на Царгород (42Л, Ам.544-545);

№ 17 915 р. про похід царя Симеона на Фракію з історичною довідкою про «град Андріанъ» (42-43Л, Ам.545-546, 548);

№ 18 920 р. поставлен імператором Роман (43Л, Ам.552);

№ 19 929 війни Симеона у Фракії та Македонії (43Л, Ам.557-559);

¹⁵⁷ Для спрощення сприйняття рядки у запозиченнях із Хроніки Амартола не вказую.

- № 20 934 р. «угры» вперше прийшли на Царгород (43Л, Ам.566);
№ 21 941 р. похід Ігоря на Царгород (44Л, Ам.567-568);
№ 22 942 р. Симеон йде війною на хорватів (45Л, Ам.560);
№ 23 943 р. «угры» знову приходять на Константинополь (45Л, Ам.568);
944 р. «тали» в печенігів (45Л, Ам.568);
946 р. 4-а помста княгині Ольги (59Л, Ам.175).

За 2-у половину X ст. – бл.15 запозичень та сюжетних паралелей (більшість із них не відзначені у переліку О.О. Шахматова¹⁵⁸):

- 955 р. «послѣдний родъ» з некрологу княгині Ольги (61.8-9Л, Новг.І с. 114; Ам.494);
964 р. князь Святослав возмужав (64Л та Новг.І с. 177; Ам.504);
971 р. голод у таборі Святослава (73-74Л та Новг.І с.124; Ам.180);
972 р. смерть Святослава (74Л та Новг.І с.124; Ам.487);
980 р. два порівняння Володимира с Соломоном (80Л та Новг.І, с. 128-129; Ам.152, Ам.147);
986 р. численні запозичення з Хроніки у «Промові Філософа» (87-88Л, 96Л-99Л та Новг.І с. 134-135, 141-143; Ам.35, 104, 111, 273-275; Ам.31, 177);
988 р. облога Корсуня (109Л, Ам.192);
988 р. наказ «влещи кумиры», Перуна та ін. (116Л, Ам.360);
992 р. випробування сили переяславського отрока (123Л, Ам.337);
997 р. облога Білгорода (128Л, Ам.192).

XI століття репрезентоване гірше – 10 паралелей:

- 1019 р., останній бій Святополка та Ярослава, з порівнянням крові та води, «крови тещи» (144Л, Ам.543);
№ 24 порівняння «оканьного» Святополка та Ірода (145Л, Ам.215-216);
1019 р., останні дні Святополка (145Л, Ам.203, Ам.541);
1019 р., мораль у звістці про смерть Святополка (145Л, Ам.203);
№ 26 1065 р. серія знаменъ та чудес (165Л та Новг.І с. 184-185, Ам.200, 262-263, 421, 428 479);
1068 р. «радоватися кровопролитью» (167Л та Новг.І. с. 187; Ам.486);
1068 р. «говорити на Коснячка» (171Л та Новг.І с.189; Ам.429);
1071 р. кудесник та «бѣси», які бояться хреста (179Л та Новг.І с. 195; Ам.358);

¹⁵⁸ Відзначалася лише частина паралелей з «Промови Філософа», Ам.31 та Ам.177.

1074 р. про постницькі звичаї св. Феодосія (185Л та Новг.І с. 199-200, Ам.390);

№ 25 1096 р. «сынове Моавли...» (234Л, Ам.88-90);

1096 р. «преже сихъ 4-х лѣтъ...» (234Л, Ам.262).

Крім того, в Іпатіївській редакції знаходимо ще 4 цитати, під 1110, 1111, 1113 та 1114 років (докладніше див. II.2.1).

Як бачимо, ексцерптами з Амартола літописець заповнив недатований початок літопису, IX та X ст., історію яких він конструював, маючи обмаль давньоруських відомостей. Саме завдяки візантійській хроніці літописець отримав опертя у написанні ранніх сюжетів історії Русі¹⁵⁹. Далі він зробив хронографічні вставки у важливих для нього моментах. Зокрема, такою є остаточна перемога Ярослава Мудрого та поразка Святополка Окаянного 1019 р. і мораль оповіді – відплата правителіві-братовбивці. Спостерігається взаємопов'язаність чудес та конфліктних ситуацій. Знамення та чудеса 1065 р. слідують після повідомлень про перші «раті Всеслава» 1063 та 1064 років, новгородсько-білоозерські чудеса 1071 р. – по тривожних 1068–1069 роках, композиція у просторах статтях 1096–1097 років корелює з оповіддю про конфлікти онуків Ярослава. Вірогідно відіграла свою роль тема конфлікту братів, модельована, в тому числі, під синів Ноя. Літописець відверто висловився під 1073 р. у повідомленні про захоплення київського столу Святославом Ярославичем: «не добро бо єсть преступати предѣла чюжего» (183Л, Новг.І с. 198). Зв'язок цієї сентенції з перекладними пам'ятками давньослов'янської книжності та значення цього епізоду відзначав Саймон Франклін¹⁶⁰. Хоча описи чудес для укладача ПВЛ, як і для багатьох середньовічних книжників, мали і самостійне значення. Часто «дива» відбувалися у північно-східних областях, які у хронографії, між іншим, виконували роль «далекої землі», де усяке можливе.

Судячи з усього, літописець важливі для нього моменти «підтверджував» прикладами із всесвітньої історії. Щоправда, контекст залучених сюжетів збігається не завжди, часом книжник залучав власне яскраві характерні вирази. Це означає, що текст Амартола укладач ПВЛ використав не тільки як інформативне джерело. За рахунок Хроніки він розширював свій репертуар і словник, за пригадуванням запозичаючи характерні пасажі та сюжетні рішення.

II.2.1 Хронографічні цитати у статтях 1110-х років Іпатіївської редакції ПВЛ. Закінчення ПВЛ збереглося в Іпатіївській редакції (Лав-

¹⁵⁹ Про це, напр.: *Sorlin Irène*, Les premières années byzantines du Récit des temps...

¹⁶⁰ Див.: *Franklin Simon*, Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers. New Series. – Vol. XV. – 1982. – P. 12-14.

рентіївська уривається на середині запису 1110 р.), де під 1111, 1113 та 1114 роками також маємо кілька запозичень з Амартола. Враховуючи назагал невеличкий об'єм статей 1111–1118 рр., концентрація хронографічних цитат досить висока. Це пов'язане, вірогідно, зі значенням фінальної частини – початок та закінчення компіляцій обробляли зазвичай особливо уважно. Вражає величезний фрагмент на три стовпчики під 6619/1111 р. з розмірковуваннями про ангелів. Текст складної композиції, з «внутрішніми» посиланнями на слова Іоанна Златоуста, прор. Даниїла, Ісуса, ап. Петра, Єпифанія Кипрського, сюжетом із Книги Товіт та ін. Можна було б припустити роботу кількох книжників та переробки, якби не знати, що він точно скопійований із твору одного хроніста – Амартола. Пор. 268.25-271.231¹⁶¹ та Ам.160.16-162.12 (тексти див. Додатки).

О.О. Шахматов атрибутував це запозичення до Хронографа з уточненням: з Амартола¹⁶². Втім, визначення вченого суто «концептуальне» – чи включали давні книжники фрагмент Ам.160-162 до якогось із реальних хронографів, він не зазначив. Завдяки В.М. Істріну та О.В. Творогову можна побачити, що у пам'ятках «родини XVI», а також у тих компіляціях, що не належать до XVI, зокрема в ЕЛ-1 та Іудейському хронографі, уривок з Ам.160-162 відсутній¹⁶³. Відтак, його треба віднести до повного перекладу Хроніки Амартола. Між іншим, у середині цього фрагменту зустрічається вираз «егда раздѣляше вышньи языкы». Судячи з пріоритетів укладача ПВЛ, сентенція була для літописця важливою, якщо не ключовою (принаймні, Введення Початкового літопису починається саме з біблійних сюжетів про розподіл землі).

Наступну хронографічну паралель знаходимо у статті 6621/1113 р. Перше з «чудес» серії 1065 р., Ам.200.16-21 ще раз вписане у просторі оповідання про смерть київського князя Святополка Ізяславича. Тут воно сполучається з розмірковуваннями про значення «знамень»: «...такое се древле во дни Антиоховы¹⁶⁴ . быша знаменья въ Ерѣлмѣ . ключися являтися на въздуси на конихъ рыщюще во оружьи . и оружьемъ двизанье . то се бяше въ Иерусолимѣ токмо . а по инымъ землямъ не бяше сего» (275.2-6I). Текстологічне порівняння літописних статей 1065 та 1113 років, а також тексту Хроніки показує, що під 1113 р. порівняно з 1065 р. немає дрібної зміни «рищущимъ» зам. «рыщюще», «оружьемъ двизанье» – посереднє між читанням Хроніки Амартола «оружиемъ двизания» та

¹⁶¹ ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2001. – Стп. 268-271 (далі посилання за схемою: 268-271I).

¹⁶² Шахматов А.А. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. – Т. 1. – С. 918.

¹⁶³ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 240, 262, 276.

¹⁶⁴ ХП дни Антиоховы; I дни на антиоховы, літера н затерта.

ПВЛ-НПЛмл під 1065 р. «оружьємъ двизающимся». Проте уривок з Ам.200 під 1113 р. скорочений і головні літописні варіанти 1065 р., на жаль, не відображає¹⁶⁵. Цікавим є власне факт повторного залучення вже використаного раніше тексту. Як ми бачили, вплив серії про чудеса та знамення не обмежився статтею 1065 р. Див. вище: «мати градом» під 882 р.; «копейнымъ образомъ» 911 р., № 13 у А.А. Шахматова; «4 лѣта» 1096 р. Очевидно, до цієї низки прикладів «конвою» запозичень 1065 р. слід додати і цитату зі статті 1113 р.

Суттєвими для відновлення загальної картини користування укладачем ПВЛ хронографічними джерелами є запозичення з Амартола у статті 6622/1114 р. Під цим роком зустрічаємо два описи чудесних явищ. Вони, ймовірно, прочитувалися не тільки у повному перекладі Хроніки, а й у XVI. Хоча в Троїцькому хронографі 1-го фрагменту (Ам.325) немає через відсутність кількох зошитів тексту¹⁶⁶, натомість ці уривки містить Повна паля та ін.¹⁶⁷

278.4-8І «въ ирѣтво Право¹⁶⁸
дожстьцо бывишо и тучи велиции .
пшеница с водою многою смѣшена
спаде . юже събравше . насыпаша
сухѣкы велия . тако же при Аври-
льянѣ крохги серебряныя спадоша»

Ам.325.25-29 «ирѣтова Провѣ... при
томъ дъждю бывѣшию, пшеница с водою
смѣшена много спаде, его же събравше,
соухѣкы великыя створиша . тако же и
при Аврилиянѣ крѣхти серебрянии
спадоша, глѣхоу»

278.8-9І «а въ Африкѣ триє камени
спадоша превелици».

Ам.402.29-30: «при томъ¹⁶⁹ спадоша съ
нбѣ камени 3 въ Африакисѣ превелье»

Обсяг тексту не надто великий, і запозичення у ПВЛ вартісні не самі по собі, а радше тим, що вони пов'язані зі згаданими вище п'ятьма цитатами 1065 р. в оповіді про знамення та чудеса. Нагадаю поклики на сторінки та рядки видання Хроніки Амартола В.М. Істріна у серії 1065: Ам.200.16-17, 262.17, 421.1-7, 428.20-25, 479.16-25. Між другим та третім

¹⁶⁵ Текст Ам.200.16-21: «ключися по всемоу градуу въскорѣ за днии 40 являтися на въздоуѣ на конихъ рищюще въ оружьи, златыя одежа имоуще, и полци обоямо бываемы, и оружиємъ двизания и златыя красоты блистания, всякимъ видомъ облечены въ брѣня . сего ради и моляхоуся, да блго боудеть являемое . явле¹⁶е же проявляше злое пришествие Антиохово». Текст ПВЛ та НПЛмл 1065 р.: «ключися внезапу по всемоу граду за 40 днии . являтися на въздуѣ . на конихъ рищющимъ . въ оружьи златы имуща одежѣ . и полкы обоя являемы . и оружиємъ двизающимся . се же проявляше нахоженъе Антиохово нашествие /IX НІ рати/ на Иерлмѣ» (детальніше див. II.1.1).

¹⁶⁶ Ам.402 включено у хронограф: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 267, 270.

¹⁶⁷ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 249, 254.

¹⁶⁸ Х проп.; вірогідно, вихідне читання «Прова».

¹⁶⁹ Вище вже йшлося про імператора Маркіана.

фрагментами неважко помітити великий розрив. Виникає запитання: де «середина» цієї серії? Недостатня частина «знамень та чудес», Ам.325.25 та 402.29-30, вміщена власне у статті 1114 р. Вказані фрагменти заповнюють надто велику лакуну і точно відповідають уміщеним під 1065 р. фрагментам тематично. Якщо обидві низки сумістити, отримаємо: Ам. 200.16-17, 262.17, Ам.325.25, 402.29-30, Ам.421.1-7, 428.20-25, 479.16-25. Відтак, є підстави припускати, що усіх їх залучав один і той же книжник і вони складають дві частини однієї серії. Припущення тим більш імовірне, що наступні цитати зі статті 1114 р. також пов'язані з текстами з інших частин ПВЛ (див. нижче). Таким чином, стаття 1065 р., яку збережено у Лаврентіївській та Іпатіївській редакціях ПВЛ та одночасно в НПЛмл, виявляє тісний зв'язок зі статтею 1114 р. ПВЛ однієї лише Іпатіївської редакції.

II.2.2 Цитати з Хроніки Амартола під 1113 та 1114 роками відкривають нову тему, що частково вже виринала в попередньому матеріалі: **взаємопов'язаність хронографічних запозичень з різних частин Початкового літопису**. Передусім, у тій самій статті ПВЛ 1114 р. два сюжети з Амартола – про «дощ із пшениці» за царства Прова та «камені з неба» у Африці – прилягають до включень із Хроніки Малали. У свою чергу, композиція із кількох глав із Малали знаходить текстуальні та тематичні паралелі у недатованому Введенні. На цьому слід зупинитися окремо, адже текст Малали є другим за значущістю після Амартола хронографічним джерелом ПВЛ, і версію літопису теж намагалися виводити з Хронографа.

Два значних фрагменти 1-ї та 2-ї книг Хроніки Малали (Мал. 1.23 та Мал. 2.1) з доповненнями присвячені цивілізаційних явищам за царювання міфологічних єгипетських царів. А саме виникненню інструментів, зброї, календаря, упорядкуванню сексуального життя і появі шлюбу. Як уже відзначалося, композиція з Малали безпосередньо межує з цитатами з Амартола про «чудесні явлення» (Ам.325 та Ам.402). У виданні Іпатіївського літопису з 2-го т. ПСРЛ включення з Ам.402 закінчується на стп. 278, рядок 9, цитата з Хроніки Малали починається на стп. 278, рядок 10¹⁷⁰. У поданій нижчі таблиці курсивом виділені спільні фрагменти статті 1114 р. у ПВЛ та Хроніки Малали, курсивом і шрифтом bold – зближення із Введенням та текстом Амартола.

¹⁷⁰ Слід обумовити, що композиції з цих уривків Амартола та Малали у нині збережених хронографах немає, і вона навряд чи могла б з'явитися. Хронографи укладені за хронологічним принципом, тоді як у комбінації 1114 р. описуються абсолютно різні історичні періоди – правління легендарного «Ерміса», тобто, Гермеса та реальних імператорів Проба та Маркіана.

278-279I	Мал. 1.23, 4.4, 2.1, с. 31, 104, 31, 69 ¹⁷¹ та Ам.50?
278.9-11I «и бы ^с по пото ^п ѣ и по раздѣленьи языкъ . поча цр ^с тво-вати первое Местромъ от рода Хамова .	Мал.1, с. 31.6-8 Ег ^л а оубо Ерми ^с въ Егупетъ прииде, тог ^л а цр ^с твова Местремъ от рода Хамова
278.12 по немъ Еремия .	с. 31.8-10 по немъ ^ж оумершю тому поставиша егуптяне Ермия цр ^я
-	с. 31.10-11 и цр ^с твова Егупто ^м лѣ ^т 39 въ велицѣи славѣ .
278.13 по немъ Феоста иже . и Соварога . нарекоша егуптяне цр ^с твующю	с. 31.11-16 по немъ ^ж цр ^с твова Егуптом Феостъ [Соф: Ифест, е ^{жс} и Сварог] ¹⁷² д ^н ии 6 тысящъ и 6 со ^т и 80. яко быти лѣто ^м 4 ти полу, а д ^н ии 30 и осмь . не вѣдяху бо тог ^л а чести егупти м ^с ць, но обхожение ^м д ^н евны ^м лѣто творяху .

¹⁷¹ *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 31, 69, 104. Тут і далі Хроніка Малали цитується за цим виданням, нижче у таблиці вказані сторінки та рядки.

¹⁷² Софійський хронограф, арк. 342зв. *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 197. «Ифестъ» Софійського та «Феостъ» літопису – мається на увазі Гефест, перше читання точніше відповідає грецькому. У Софійському збережено й «глосу в тексті» «еже и Сварог», яка відтворена також у ПВЛ. Отже, вона була присутня вже у давньослов'янському перекладі Малали, а не введена в літописній версії. Див. *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 191. Це важливо відзначити, оскільки вчені XIX – початку XX ст. були переконані у тім, що грецьких богів «перейменував» літописець. Див. напр.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии... – Т. 2. – Кн. 1. – С. 452, прим. 7. Великої ваги надавалося цій та іншим глосам у тексті. О.О. Шахматов писав про те, що одним з доказів використання хронографа є саме подібність глос у статті 1114 р. та у Введенні («Кавкасииския горы рекше Угорския» та под., див.: *Шахматов А.А.* Толковая Палея... – С. 293; *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 77). Детальна перевірка аргументу щодо подібності «глос у тексті» показує, що різні літописці давали пояснення за кількома стандартними схемами, схожість яких зовсім не означає текстуальної залежності. Ось напр., глоси у ГВЛ. Запозичаючи з Малали слово «колимогъ» / «колимогы», літописець пояснив: «колымогы, рекше станы» (726I, 811I, 824I). За цією ж формулою зроблено інші пояснення: 728I «во злато пременися рекше много злата давъ избави^с»; 747I «в горы Кавокасыския рекше во Оугорския» (пор. 792I, 811I, 825I, 836-837I); 842I «во станы своя рекше в поле». Щодо Кавказьких=Угорських гір – співставлене узятє, очевидно, з попереднього зводу ПВЛ, якою користувався галицький автор. Але «колимоги» явно походить із Хроніки Малали, де також багато глос, але пояснення, що таке власне «колимоги», відсутнє. Слово «колимогъ» («колымогъ») у Малали див.: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 127.23, 131.3, 133.19-20, 140.15, 307.20-21, 307.23, 307.26, 308.2, 308.3, та ін. Вирази з «рекше»: с. 24.18-20 «цр^ствovati рекше власти дръжати»; с. 26.23-24 «запа^лни^м рекше италиискими прѣдѣлы»; с. 29.31-33; 70.6; 77.1, та ін.

278.14 сему Феостѣ	с. 31.16-20 сего ^ж <i>Феста</i> бѣ нарицааху . бѣ бо влѣхвъ и храбрѣ . емоу ^ж ше ^л шу на рать падеся конь по ^л нимъ и охромил его .
278.14-16 въ Егуптѣ въ время црѣтва его <i>спадоща клѣщѣ съ нѣсѣ</i> нача ковати оружье	с. 31.26-29 Феостоу же томоу нѣкую тайноу мѣтву творящу <i>клеща спадоща с нѣси ковати желѣзо и оружие</i> .
-	с. 31.29-32 того дѣля бѣ и начяша имѣти яко мудрость показавша, и пищу члкомъ оружиемъ обрѣтоша и на ратныя силоу и помощь сътвориша
278.16-17 <i>прѣже</i> бо того палицами и камениемъ бяхуся	с. 31.33-34 <i>прежѣ</i> ^е бо палицами и камениемъ побиваахоуся
278.17-20 тѣ же Феоста законъ . оустави женамъ за единъ мужъ . посагати и ходити говѣючи . а иже прелюбы дѣючи . [то ¹⁷³] казнити повелѣваше	с. 31.20-23 при томъ ^ж <i>Феостѣ</i> законъ оустави ^е жена ^м за еди ^н мужъ ^ж <i>посагати и ходити говѣючи, а юже прелюбо-дѣюще обрѣсти то тую казни^{ми}</i> »
278.20-21 сего ради прозваше и бѣ Сварогъ .	-
278.21-25 <i>преже</i> бо сего жены блудяху . к нему же хотяше и бяхоу . <i>акы скотѣ</i> ¹⁷⁴ блудяще аще родяшеть дѣтищѣ . которыи . бѣи любѣ бываше . <i>дашеть</i> . се твое дѣтя . он же створяше празнество <i>приимаше</i>	Ам.50:17-18? «амазоняне же мужа не имоуть, но <i>акы скотѣ</i> бесловесныи...» ¹⁷⁵ ; Мал. 4.4, с. 104.8-9, 14-17 «самы ся въ <i>блоудѣ</i> дающе... но яко ^ж боудяше мѣтри годѣ , тако ^ж речаше . сего естъ снѣ или дѣти, и <i>дадѣше</i> роженое отрочѣ емоу же хотяше мужу от бывшихъ с нею ... и радовашеся <i>приимѣи</i> отрочѣ
278.25-279.2 = Мал.1.23 (с. 31.20-23 ¹⁷⁶) Феостѣ же съ законъ . расыпа . и въстави единому мужю едину жену имѣти . и женѣ . за единъ мужъ посагати . аще ли кто переступить да ввергуть и в пещь огнену . сего ради прозваша и Сварогомъ .	

¹⁷³ З Х, в І проп.¹⁷⁴ І помилково: стотъ, Х ско^т.¹⁷⁵ Запозичення з Ам.50 використане напочатку ПВЛ, пор.16.2-3Л (у списку О.О. Шахматова – № 6). Прикметно, що у праці: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Введение... – Т. 1. – С. 929, – на берегах, де відзначено джерела статті ПВЛ 1114 р., поставлений знак запитання. Вчений помітив, що фрагмент не належить до Хроніки Малали, але не визначив його походження.¹⁷⁶ Тут у ПВЛ переказане ніби «резюме» фрагмента 1-ї книги Малали, з власними доповненнями літописця. Розвивається думка про те, що означає «расыпати» або «не расыпати законъ».

279.2-3И и бл̑жиша и егуптяне .	Мал. 1.23, с. 31.23-26 и блажахуть его егуптяне, яко прѣвѣ законъ чистъ и житие имъ показа ^В .
279.3-4 и по семь цр̑твова сн̑ его именемъ Сл̑нце его же наричють . Дажьб̑	Мал. 2.1, с. 69.1-3 По оумрѣтви же Θεостовѣ, его ^{жс} и Сварога наричить, и цр̑твова египтяномъ сн̑ его Сл̑нце именемъ, его ^{жс} наричють Дажьб̑,
279.5-8 семь тысящ и 400. и семь-десять д̑ни . яко быти л̑тома . двадесятьма ти полу н̑ ¹⁷⁷ видяху бо егуптяне . инии чисти ови по лун̑ чтаху . а друзии . д̑н̑ми л̑ ^т чтаху .	с. 69.3-5 седмъ тысящ 477 д̑ни, яко быти л̑томъ двѣмнадцатма ти полоу . не в̑дяху бо египтян̑ ни инии чисти, но ови по лун̑ чтаху, а друзии д̑н̑ми л̑ ^т чтаху
279.9-11 двою бо на десять м̑цю число потомъ оув̑даша . отне-леже . начаша чл̑ви данъ давати цр̑м̑	с. 69.5-7 двобонадесять м̑цю число потомъ оув̑даша, о ^т нележе начаша чл̑и данъ даяти цр̑м̑ .
279.11-15 Сл̑нце цр̑ сн̑ Свароговъ . еже есть Дажьб̑ б̑ ^т бо мужъ силенъ . слышавше н̑ ^т от кого жену н̑ ^т кую . от егуптянинъ . б̑ ^т у и всажену ¹⁷⁸ соуцю . и н̑ ^т кому в̑схот̑вию блудити с нею искаше ея яти ю хотя	с. 69.7-10 Сл̑нце же цр̑, сн̑ Свароговъ, еже есть Дажь ^{б̑} б̑ ^т , б̑ ^т му ^{жс} силенъ . слышав же н̑ ^т от коего жену н̑ ^т кою египтяныню, богатоу в̑ саноу соуцю н̑ ^т кому в̑схот̑вию блудити с нею, искаше ея яти ю,
279.16-21 и не хотя отца своего закона расыпати Сварожа . поемъ со собою моужъ н̑ ^т колко . своихъ . разум̑въ годину . егда прелюбы д̑еть ноцью . припаде на ню не оудоси мужа с нею . а ону обр̑те лежацю съ ин̑м̑ с нимъ же хотяше	с. 69.10-13 хотя Свароже отца своего закона рассыпати ¹⁷⁹ . и поемъ съ собою моуж ^с свои ^х н̑ ^т колико, разоум̑въ годину, егда пр̑любод̑еть ноцию, припаде на ню, и не оудаси моужа с нею, оноу обр̑те съ ин̑м̑ лежацю емоу ^{жс} хотяше.
279.21-24 ем̑ же ю и мучи и пусти ю водити по земли вкоризн̑ ¹⁸⁰ . а того любод̑ица вс̑кну и бы ^с чисто житье по всеи земли . Егупетской . и хвалити [его] начаша .	с. 69.13-17 ем̑ же ю, моучивъ, пусти ю водити по всеи земли оукоризн̑, а того любод̑ицю оус̑кну и бы ^с чисто житие по всеи земли Египетст̑и . и блажити и начаша, яко ^ж рече Омир̑ творецъ о н̑м̑ . акы Дажьб̑, рече, обличи Афродитоу блудящу съ Арием̑...

¹⁷⁷ У виданні: ПСРЛ. – Т. 2. – М., 2001. – Стп. 279, текст на слова розбито таким чином: «по лун̑».

¹⁷⁸ Х проп.; І зіпсоване від: «в̑ сану» (ἀξία).

¹⁷⁹ Має бути «и не хотя», див. (ivα) μη λυθ̑; Мал. 17.12. Вірогідно, в Іудейському хронографі гаплографія («хотя... хотя»).

¹⁸⁰ Х оукоризн̑.

Отже, прості нрави перших племен змінюються упорядкованим та «чистим життєм». У 1-й та 2-й книгах Хроніки Малали йдеться про первісне безчиння та наступне введення шлюбу в Єгипті, уривок увійшов у ПВЛ, але виклад перебитий доповненнями. Наприкінці 1-ї книги Хроніки Малали бачимо додаток про неупорядковане життя амазонок, що є, вірогідно, переповіданням одного з фрагментів Амартола (Ам.50.17-18). Тут-таки у переказі включене невеличке доповнення з Мал. 4.4 з описом аналогічних подій у давній Аттиці. Композиції подібної до Мал. 1.23-Мал. 4.4-Мал. 2.1 у хронографах не зустрінемо. В Іудейському Хроніка Малали послідовно виписана з кінця 1-ї книги¹⁸¹, за чим скопійовано 2-у книгу. У Софійському хронографі всю оповідь піддано скороченню, знов-таки, доволі послідовно¹⁸². У ЕЛ-1 невеличкі перестановки у книгах 1 та 2, але вони інакші¹⁸³, і т.п. Немає й характерних для ПВЛ доповнень. Склад збережених хронографів укотре демонструє, що специфіку Початкового літопису треба пояснювати не залежністю від тих чи інших компіляцій, а активністю самого київського літописця.

Записи 1114 р. тематично й текстуально корелюють з тією частиною недатованого Введення ПВЛ, де йдеться про розподіл землі синами Ноя. Якщо вірною є атрибутування вставки про «скотське життя» в описі царювання «Феоста» як фрагменту з Амартола, тоді вона також відкликається до Введення ПВЛ. Пор. 16.2-3Л «*аки скоть бесловеснии...*»,

¹⁸¹ Зміни та доповнення, місцями – досить складні перекомпонування – трапляються в Іудейському раніше, у Мал. 1.1-1.22 (на ділянці, де Хроніка Малали сполучається з фрагментами коментарів Нікити Іраклійського, у цій книзі детальніше див. IV.3). Після Мал.1.22 укладач хронографа повертається до Мал.1.14, і далі послідовно копіює другу половину 1-ї книги та 2-у книгу Хроніки Малали.

¹⁸² Див.: «Егда же прииде въ Егупет Ермии, црѣтова тогда Местрем от рода Хамова, тому же умершу, поставиша Ермию царя. И црѣтова егуптяно^м лѣт^ѣ 39 в велицѣх славахъ . И по не^м црѣтова Ифестъ, е^ж и Сваро^г, днии 6680 – не вѣдяху бо тогда чести м^сцеи егуптяне, но обхождением днѣм^м лѣто чтяху. Его^ж Ифеста бога нарицааху, бѣ бо волхв^в и храб^р. Устави^ж и жена^м за еди^н му^ж посягати и ходити говѣюще, а е^ж прелюбы дѣюща обрѣсти, то^г казнити. И блажаху и егуптѣне, яко пръвое зако^н чѣть житие^м показа. Сему^ж Ифесту млтву нѣкую таину творящу, клѣща с нѣси спадоша ковати желѣзы оружие. Того ради бога е^г имѣти начаяша, яко мдрѣть обрѣтша и пищу члвко^м оружие^м показавша и на ратныа силу и помо^щ створша, преже бо палицами и камене^м биахуся. По умртви^и ^ж Ифестовѣ црѣтова слнце, снѣ е^г, иже и Да^жбогъ 7000 дни и 577, не вѣдяху тогда чести число, но овии по лунѣ чтяху, а инии днѣми лѣто чтяху. Двою^ж на деся^т м^сцу число увѣдѣша, отнелѣ^ж начаяща чл^вцы да^н даати црѣ^м. Слнце^ж царѣ, снѣ Сваро^ж, бѣ му^ж силе^н и чтяше зако^н отца свое^г. Нѣкую жену я^т любодѣящу, любодѣица усѣкну, а жену, мучи^в, пусти водити по всеи земли Егупетсцѣи, и начаяша и блажити, яко^ж и Оми^р творецъ ска³: «Дажбогъ ре^ч обли^ч Афродиту съ Арео^м блудящу...». *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов, 2... – С. 197. Показовою є відсутність у Софійському вставок з інших джерел, до чого ще повернуся (II.3.1).

¹⁸³ Опис складу: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 275-276.

Ам.50 про закони та звичаї народів «акы скоть бесловесный»¹⁸⁴ та 278.221 «акы скоть блудяще»¹⁸⁵. Головне ж, композиція з Мал. 1.23-4.4-2.1 під 1114 р. починається з того, що акцентоване у Введенні. Пор.: 1.2-3Л «по потопѣ . триє сѣве Ноеви . раздѣлиша землю» – 278.9-10І «и бысть по потопѣ и по раздѣленьи языкъ, поча црьствовати первое Местромъ от рода Хамова»¹⁸⁶. Складається враження, що літописець на закінченні ПВЛ повернувся до недопрацьованого напочатку сюжету. Безпосередньо поєднане закінчення ПВЛ Іпатіївської редакції та Введення.

Отже, цитати з Амартола у статті 1114 р. Ам.325 та Ам.402 пов'язані із серією «знамень та чудес» у статті 1065 р. Найімовірніше, вони є частиною цієї серії, перекинутою укладачем ПВЛ на закінчення його грандіозного твору. Своєю чергою, композиція з Мал. 1.23-4.4-2.1 з імовірною вставкою з Ам.50 має добрі паралелі у недатованому Введенні ПВЛ.

Стаття 1114 р. в цьому сенсі не є чимось унікальним. Щільно пов'язані одне з одним інші частини ПВЛ, де використано матеріал творів із всесвітньої історії. Хронографічні та «неканонічні» включення «Промови Філософа» корелюють знову з Введенням. Збігається набір джерел, де бачимо запозичення з Хронік Амартола та Малали, а також, що суттєво – рідкісніші парабіблійні сюжети з Книги Ювілеїв¹⁸⁷. У слов'янському перекладі цьому тексту (чи якійсь із його переробок) дали найменування

¹⁸⁴ У переліку О.О. Шахматова – № 6; в описі звичаїв амазонок.

¹⁸⁵ Щоправда, аналогічний вираз у іншому контексті вміщує також Житіє Василя Нового: *Вилинский С.Г.* Житие св. Василия Нового... – Ч. II. – С. 350 («яко скоть живоуща»).

¹⁸⁶ Детальніше: *Вилкул Татьяна*, Повесть временных лет и Хронограф... – С. 88.

¹⁸⁷ Перші здогади про запозичення з цього джерела у ПВЛ: *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи, как памятнике... – С. 60. У дореволюційній літературі тема була досить популярною, див.: *Смирнов А.В.* Юбилей или Малое Бытие. – Казань, 1895. – 198 с.; праці Германа (Хирша) М. Бараца; *Шахматов А.А.* Толковая Палея... – С. 223, прим. 2; *Истрин В.М.* Редакции Толковой Палеи... – С. 65, 82, 90-93. У радянській літературі ці фрагменти з «Промови Філософа» та Введення ПВЛ тривалий час функціонували як безіменні «апокрифічні». Див. коментарі Д.С. Ліхачова та О.В. Творогова до видань ПВЛ. Порівняно недавно до теми звернулися Саймон Франклін, Хартмут Трунте, Йоханнес Райнхарт, Н.І. Мілютенко. Див.: *Franklin Simon*, Some Apocryphal Sources... – P. 18-25; *Trunte Hartmut*, Doctrina Christiana. Untersuchungen zu Kompilation und Quellen der sogenannten “Rede des Philosophen” in der Altrussischchen Chronik // Millennium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988. Vorträge des Symposiums anlässlich der Tausendjahrefeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juli 1988. – Köln, Weimar, Wien, 1993. – S. 377 та ін.; *Reinhart Johannes*, «Речь Философа» Повести временных лет и ее великоморавская и преславская предыстория // Wiener Slavistisches Jahrbuch. – Wien, 2008. – S. 152; *Милютенко Н.И.* К вопросу о некоторых источниках Речи Философа // ТОДРЛ. – Т. 55. – СПб., 2004. – С. 9-17; *Вилкул Т.Л.* О происхождении «Речи Философа»...

«Дробного Бытия»¹⁸⁸. Близькими є теми та деякі деталі, які розробляє укладач ПВЛ у різних частинах свого зводу.

Напр., у «Промові Філософа» переповідається 11-а глава Кн. Буття про стовпотворіння. Літописний текст практично не перетинається з відповідним фрагментом четієго перекладу Бут.11.4-11.8¹⁸⁹, але має паралелі до різних місць Хроніки Амартола, одночасно перегукуючись із Введенням до ПВЛ.

Введення ПВЛ	«Промова Філософа»	Хроніка Амартола
5.10-11Л «и раздѣли на 70 и 2 языка»; 13.7-8Л «имяху бо обычаи свои и законъ оѣхъ свои ^x . и преданья каждо свои нравъ»; 14.15-16.11Л «ибо комуждо языку . овѣмъ исписанъ законъ есть . другимъ же обычаи...».	91.2-15Л «и рѣша другъ къ другу . съзижемъ столпъ до нѣсе... и сниде бѣ и размѣси языки на 70 и 2 языка... и разидошася по странамъ . и каждо своя норовы прияша».	Ам.57.17-19 «...въ 72 языка раздѣлишася по числоу князь своихъ...»; Ам.49.25-50.23 «ибо комуждо языкоу овѣмъ исписанъ законъ есть друугымъ же обычая...».

У Введенні та «Промові Філософа» корелюється як спільне джерело-запозичення з Амартола, так і авторський текст літописця про «свої нрави».

Щодо «Дробного Бытия», у Введенні ПВЛ та «Промові Філософа» продубльоване пророцтво єгипетських «воххвів» щодо Мойсея. Згідно «Промови», Мойсей у дитячому віці був представлений фараону і в палаці повів себе не належним чином. Хапаючися за шию фараона, він «срони вѣнець с главы царевы», що було витлумачено за лиховісний знак: це дитя має погубити Єгипет¹⁹⁰. У Введенні провіщування «старців

¹⁸⁸ Грецькою Книга Ювілеїв зветься «ἡ Λεπτή Γένεσις», що було перекладено як «Дробне Бытие» (як вказує Саймон Франклін, «просторе, тонко витлумачене Буття»). Складність вивчення сюжетів Книги Ювілеїв полягає у тім, що не дійшла ані давньоєврейська, ані грецька версія, збереглася лише ефіопська. Видання та переклад її англійською: The Book of Jubilees, tr. by James C. Vanderkam [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. – Vol. 511. Scriptores Aethiopici. – Tomus 88]. – Lovanii, 1989. – 317 р. До того ж, певні сюжети в ефіопському перекладі відсутні, однак наявні в низці грецьких та слов'янських творів, де залучено Книгу Ювілеїв і є прямі посилання на неї. Напр., в Георгія Синкела: «Εκ τῶν λεπτῶν γενέσεως» (Georgii Syncelli, Ecloga chronographica / Edidit Alden A. Mosshammer. – Leipzig, 1984. – Р. 7). У палаях: «Дробное бытие», «от Доброго бытия», і т.п.

¹⁸⁹ Див. Михайлов А. В. Книга Бытия... – С. 68-69.

¹⁹⁰ 94.12-17Л: «бы^c отроча красно . и бы^c . лѣ^t 4 и приведе [и] дѣщи фараоня ко оѣю своему . видѣвъ же Моисѣя фараонъ нача любити отро^ч . Моисии же хапаяся за шию срони вѣнець . съ главы црѣвы и попр^a и . видѣвъ же воххвъ и ре^ч црѣви . о црѣю погуби

фараонових» щодо немовляти-Мойсея, котрий «хочеть смирити область Егупетьскую», коротко згадане у сюжеті про данину полян хозарам¹⁹¹. Крім цього, у Введенні й у «Промові Філософа» є інші запозичення з «Дробного Бытия»¹⁹². Це ж джерело, як визначив Саймон Франклін, використане в оповіді про заповіт Ярослава 1054 р. та «котору в Ярославичах» 1073 р.¹⁹³ За спостереженнями В.Ю. Арістова, воно вплинуло на формування звісток про народження синів князя Ярослава Володимирича 2-ї чверті XI ст.¹⁹⁴

Таким чином, взаємопов'язаними виявляються низка запозичень з Хроніки Амартола та Хроніки Малали, рідкісні паралелі до «Дробного Бытия» й авторський текст укладача ПВЛ. Простежується єдиний комплекс джерел, ідей та зацікавлень літописця. Весь наведений вище матеріал підкріплює гіпотезу, що включення у ПВЛ із хронографічних текстів належать до руки одного автора.

II.3.1 Хроніка Малали у Введенні ПВЛ. Походження текстів: хронограф чи повний переклад? Чому цитати з Малали вчені схильні виводити з якогось хронографа? Підштовхує до такого рішення те, що зараз Хроніка Малали не збереглася як окремий твір і захована фрагментарно у різних збірках: Іудейському хронографі, Еллінському літописці обох редакцій, Троїцькому, Софійському та Тихонравівському хронографах, палєях... Виведене у підзаголовок запитання є основним для нашого дослідження. Спробую переглянути матеріал запозичень в ПВЛ із Малали саме під цим кутом зору і з'ясувати, що було безпосереднім джерелом літописця – хронограф чи повний переклад. Почати варто з двох великих уривків із Хроніки Малали, які виявлені у XIX ст. і

отроча се . аще ли не погубишь . имать погубити всего Єюпта . и не послуша его црь . но паче повелѣ не погубити дѣтии жидовьски»». Сюжет про поправлення фараонового вінця не зберігся в ефіопській версії Книги Ювілеїв, однак присутній в Йосифа Флавія, Георгія Синкелла, Кедріна, Житії прор. Мойсея та ін.

¹⁹¹ Див. 17.16-19Л: «яко [и] при фаравонѣ цри єюпетъстѣмь єда приведоша Моисѣя предѣ фаравона и рѣша старѣишина фараона [АІХ старци фараони] . се хочеть смирити область єюпетъскую . яко же и быѣ погибоша єюптѣне от Моисея». У даному разі «хочеть (смирити)» – позначення майбутнього часу.

¹⁹² У «Промові» – див. навчання юнака-Мойсея архангелом Гавриїлом «о бытии всего мира» після втечі з Єгипту в пустелю, 94.25-26Л. Присутнє у Кедріна та ін. Див.: *Franklin Simon, Some Apocryphal Sources...* – Р. 21. Твердження про те, що 10 кар єгипетських подібне до того, як єврейських немовлят топили 10 місяців (пор. 95.14-15Л; Jub.47:3, *The Book of Jubilees...* – Р. 305). Натомість у Введенні ПВЛ зазначена міра Вавилонського стовпа, 5433 ліктів, 5.15Л. Пор. Jub.10:21, *The Book of Jubilees...* – Р. 62 (сюжет наявний також у Синкела та ін.).

¹⁹³ *Franklin Simon, Some Apocryphal Sources...*

¹⁹⁴ *Арустов В.Ю.* До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временних літ // *Ruthenica*. – Т. XI. – К., 2012. – С. 162-166.

якими досі уявлення про користування цим джерелом у Початковому літописі обмежувалися. Маю на увазі розглянутий вище текст про Феоста, його сина Дажбога та їхні цивілізаційні міроприємства зі статті 1114 р., а також сюжет про розподіл землі синами Ноя з недатованого Введення ПВЛ.

Передусім слід відзначити, що наведені під 1114 р. фрагменти Мал. 1.23-4.4-2.1 (278-279I) не включені у Троїцький хронограф та Повну хронографічну палею. В ЕЛ-2 текст присутній зі скороченнями та доповненнями, в тому числі з Мал.3¹⁹⁵. Таким чином, літописна композиція не може репрезентувати версію XVI. Усі ці уривки Хроніки Малали містить Іудейський та, у скороченому вигляді, Софійський короткий хронограф. У цих компіляціях 2-у книгу Хроніки продовжено 4-ю книгою з викладом давньої «еллінської історії», тоді як присвячену біблійним сюжетам 3-у книгу повністю випущено. Однак, як ми бачили, у ПВЛ на закінченні Мал. 1.23 перед Мал. 2.1 включено Мал. 4.4 разом із вірогідним доповненням із Ам.50. Такої композиції жодний нині відомий хронограф не має. Це дозволяє припускати, що автор ПВЛ користувався повним перекладом Хроніки Малали (нині, на жаль, утраченим) і обирав цікаві для нього фрагменти, керуючись тематичним принципом добору матеріалу.

Те ж стосується цитати з Малали (Мал. 1.13) у Введенні ПВЛ в описі розподілу землі синами Ноя. Нині, окрім ПВЛ, він зберігся частково лише у Софійському хронографі. Як і в багатьох інших випадках, Початковий літопис у цьому сюжеті долучає друге своє головне джерело, Хроніку Амартола. Звернімося до текстів. У наведених нижче таблицях заради спрощення аналітичних процедур цей великий уривок розділено на шість фрагментів, і чотирма колонками паралельно подано: 1) ПВЛ, 2) грецький текст «Хронографії» Малали, 3) уривки Софійського хронографа та 4) Хроніки Амартола. Грецька «Хронографія» знадобилася тому, що давньослов'янський текст Мал. 1.13 у Софійському скопійовано в сильному скороченні й деякі особливості викладу ПВЛ пояснюються тільки з оригіналу. Софійський хронограф також надає порівняльний матеріал, незважаючи на свій «конспективний» характер. Для кращого сприйняття напівжирним фонтом виділено ділянки тексту з Малали, курсивом – цитати з Амартола, підкреслено розбіжності хронік та ПВЛ¹⁹⁶. Див.:

¹⁹⁵ Подібно в ЕЛ-1, який також містить включення з 3-ї книги Малали: *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский. Комментарии... – Т. 2. – С. 10. Скорочений виклад Мал. 3 присутній у Повній палей, натомість у ній немає Мал. 2 та Мал. 4.

¹⁹⁶ *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 23; грецький текст: *Ioannis Malalae, Chronographia*... – S. 8-9. (далі: Мал.). Відповідний фрагмент Софійського хронографа див.: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 195. Грецький текст Амартола: *De Boor*, 107.

ПВЛ, 1.2-6Л	Хроніка Малали (грецький текст та сучасний переклад)	Софійський хронограф	Хроніка Амартола
1). По пото́пѣ {первие} [трие] ¹⁹⁷ с̄нове Ноеви . раздѣлиша землю . Симъ . Хамъ . Афеть . и яся вѣстокъ . Симови Персида . Ватрь . [д]оже и до Индикия в долготу и в ширину [и до <u>Нирокоуриа</u>] . якоже рещи от вѣстока [доже] и до полуденья .	Mal.7.3: μετὰ τὸν κατακλυσμὸν. Mal. 8.21-24: λοιπὸν διεμερίσθησαν αἱ φυλαὶ τῶν υἱῶν Νῶε, λέγω δὴ τοῦ Σὴμ τοῦ Χάμ τοῦ 'Ιάφεθ τῶν τριῶν ἀδελφῶν. καὶ ἔλαβεν ἡ φυλὴ τοῦ Σὴμ ἀπὸ Περσίδος καὶ Βάκτρων ἕως τῆς 'Ινδικῆς τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος ἕως 'Ρινοκουρούρων, ὃ ἐστὶν ἀπὸ ἀνατολῆς ἕως μέρους τῆς μεσημβρίας, (решту розподілили <u>коліна синів Ноя</u> , тобто, Сима, Хама, Иафета , трьох братів; й узяло <u>коліно</u> Симове від Персії та Бактрії до Індії /у/ довжину й ширину до Ринокурурия, що є від сходу до <u>частини полудневої</u>).	Раздѣлишася на три <u>колѣна</u> по земли, и бысть Симови от вѣстока <u>чя</u> ^c до полуденна	Ам.58.20-22: По размѣшении оубо и столпоу раздроушении призваша 3.е с̄нве Ноеви вся родившая ^c от ни ^x и дадять имъ написание страну свою; Ам.58.24-26 <u>наслѣдствоуеуть</u> же первѣнецъ с̄нъ Ноевъ <i>Симъ</i> от Персиды и <u>Вакторономъ</u> доже и до Индикия и <u>Ринокороурою</u> къ вѣстоку прилежащемъ;
2). 1.6-1.9Л: и Сурия . и [М]идиа <u>по</u> Ефратъ рѣку . Вавилонъ . Кордуна . асурияне . Месопотами[а] . Аравия . старѣишая . Ел[у]маисъ .	Mal.8.24-25: καὶ τὴν Συρίαν καὶ Μηδίαν καὶ ποταμὸν τὸν καλούμενον Εὐφράτην (і Сирію, й Мідію, й річку, що називається Єфрат).	Соф: и Сириа и Мидиа и рѣка Ефраф.	Ам.58.28-59.2: доставшимъ странамъ Симови соутъ си: персяне, вакътриани, Оуркания, Вавилонъ, Кордоуна, Асоурия, Месопотамия,

¹⁹⁷ Тільки Л первие; І бо 3.е, Х оубо триє. Далі пропуски та невірні написання назв у Л не обумовлюю, різночитання див.: The Povest' vremennykh let: An interlinear collation... – Р. І. – Р. 2-12. На цій ділянці різночитання підведені також у: Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф... Вираз «по пото́пѣ» узятий з Мал. 1.12: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 22.

Инди . Равия [силная . Коулии . Комагини . Финикия] . вся .			Аравия старѣиши, Елоумаисъ, Индия, Равия силная, Коулии, Соурия, Комагини, и Финикии вся, и рѣка Ефрантъ.
3). 1.10-2.10Л: Хамови же яся полуденная {страна} [часть]. Еюпетъ . Ефиопъа . прилежащая ко индомъ . другая же Ефиопъа . из нея же исхо- дитъ рѣка ефиопская . Чермна текущи . на вѣстокъ . [Фива Луви] прилежащи . [доже] до Куриния . Марѣмаръа . Суритѣ . Ливуи. и другая . Нумидъа . Масурия . Мавританъа . проти[ву с]уци Гадирѣ . суцимъ же ко востокомъ имать Киликию . Памѣфилю . Писидию Мосию . Лук^аонию . Фругию . Камалию .	Mal. 8.25-27: ἡ δὲ τοῦ Χαμ τοῦ β' υἱοῦ Νῶε φυλὴ <u>ἔλαβεν ἀπὸ</u> <u>Ρινοκοροῦρων</u> τῆς Αἰγύπτου βλέποντα πρὸς νότον ἕως μέρους τῆς <u>δύσεως</u> (i Хама, 2-го сина Ноя, <u>коліно</u> узяло <u>від Ринокуруріа</u> Египту, обернувшись на південь до частини <u>заходу</u>). Mal.8.27-9.30: καὶ πᾶσαν τὴν Λιβύην καὶ τὸν Νεῖλον ποταμὸν τὸν λεγόμενον Χρυσορύαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν καὶ ἕως τῆς Μαυριτανίας καὶ τῶν Ἑρακλεωτικῶν στηλῶν καὶ τῆς μεγάλης θαλάσσης τοῦ Ἀδρία (й усю Лівію та Нил річку, найменовану Тою, що тече золотом, і до Мавританії, й Гераклейських стовпів, і великого моря Адрії).	Соф: А Хамови зрящи на юг даже до <u>западныя</u> <u>части</u>. и всю Ливию и Нила рѣку и до Ираклиис- ких кумир, да^ж и до великаго моря Андриа	Ам.58.26-27: Хамови же <u>от</u> <u>Ринокоруруо</u> доже <u>и до</u> <u>Гадира</u> <u>прилежащемъ</u> <u>къ оугоу</u>. Ам.59.2-10: Хамови же Егоупетъ, Ефиопия, прилежащи къ индомъ, и дрougая Ефио- пия, из нея же исходитъ рѣка ефиопская Чермъна, текоуци на вѣстокъ, Фиваи, Лоувии, приле- жащи доже и до Куриния, Мармария, Соурти, Ливия дрougая, Ноуми- дия, Масоурия, Мавритания противоу соуци Гадирѣ, соу- цимъ же къ вѣстокоу има[тъ] Кили- кию, Памфилию, Писидию, Моу- сию, Лоукаони,

Ликию Карию . Лудью . Масию . другую Троаду . Солиду . Вифунию . старую Фругию . и острова [па]кы имать . Сарьдани Критъ . Купръ . и рѣку Гѣону зовемую [Ниль]			Фругию, Кама- лию, Лоукию, Карию, Лоудию, Масию другою, Троадоу, Еоли- доу, Вифоунию, староую Фрю- гию . и острова пакы имать Сарданию, Критъ, Кюпръ, и рѣкоу Гионъ, зовемоую Ниль.
4). 3.1-3.15Л: Афет[ови] же яша^с полунощ- ныя страны и западная . Мидия Альванья . Ар[ме]ния . малая и великая Кападокия . Фефлагони . Галатия. Кольхысь . Воспориш . Меоти . Дерви . сармати . Тавриани . Скуфия. Фраци . Макидонья . Далматия . Молоси. Фесалья . Локрия . Пеления . яже и Полопонись наречеса . Аркадъ . Ипиро- нья Илюрикъ словѣне . Лухи- тия . Аньдриакія . Аньдриатиньска пучина имать же и остр^овы	Мал. 9.30-31: τοῦ δὲ Ἰάφεθ τοῦ τρίτου υἱοῦ Νώε ἡ φυλὴ ἔλαβεν τὰς ἀπὸ Μηδίας ἐπὶ τὴν ἄρκτον ἕως Βριτανικῶν νήσων (Иафета, 3-го сына Ноя, <u>коліно</u>, <u>узяло</u> від Мідії на північ до Британських островів).	Соф: Афетови же от Мидия на полно^м	Ам.58.27-28: Афетови же о^т Мидия доже и до Гадира <u>прилежащимъ къ</u> <u>въстокоу</u>. Ам.59.10-19: Афетоу же Мидия, [Алва]ния, Армения малая же и великая, Кападокия, Пафлагония, Галатия, Колхись, Въспориш, Меоти, Дерви, Сармати, Тавриани, Скоуфия, Фракия, Макидония, Далматия, Молоси, Фесалия, Локри, Виотия, Етолия, Атикия, А[х]аия, Пеления, яже и Пѣлопонись наре^чтъся, Аркадия, Ипиро-

Вританию Сикелию Евию . Родона Хиона Лѣзвона . Куфирана Закунфа . Кефалинья .Ифакину . Керькуру [и] часть всячьскія страны нарицаемую Онию . и рѣку Тигру . текущи межю Миды и Вавилономъ			тия, Илоурии, Лоухитиа, Адрикия, оу нея же есть Адри- ятиньская поучина . има^m же острова Вретанию, Сикелию, Евию, Родона, Хиона, Лѣзвона, Коу- фирана, Зако- унфа, Кефа- линия, Ифаки- ноу, Керкоуроу, и часть всячьскія страны нарицаемоую Ионию, и рѣкоу Тигръ, семоу текоущю межю Мидиею и Вавилономъ.
5) 3.15-3.18Л: до Понетського моря . на <u>польнощныя</u> <u>страны Дунаи</u> <u>Днѣпрѣ</u>¹⁹⁸ . и Кавкасинскыя горы . рекше Оугорьскыя 3.18-4.2Л и <u>оттудѣ доже и</u> <u>до Днѣпра</u> . и	Mal. 9.31-33: καὶ πάντα τὰ τῆς Ποντικῆς ἕως τοῦ μέρους τῆς δούσεως καὶ τὸν Λαγούβιν καὶ τὸν Τάναϊν¹⁹⁹ τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰ ἐπὶ Καυκάσια ὄρη καὶ Ἀβασγούς (й усе Понтійске до країни заходу та Дунаю та Дону річки і на Кавказьські гори та Авасги). Mal. 9.33-36:	Соф: даже и до Понтис- каго моря и велика^Г моря²⁰⁰.	Ам. немає (про р. Тигр – вище, див. фр. 4).

¹⁹⁸ Так РАІХТ, тільки Л днѣстрѣ. Днѣпрѣ прочитується і в Толковій палей, де відносно раннє запозичення з ПВЛ.

¹⁹⁹ У Паризькому списку, на який спирався В.М. Істрін, зіпсоване Ἀῖαν. *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 23; пор. Mal. 9.32. Танаис згадується в сюжеті про розселення народів вже в «Іудейських старожитностях» Йосифа Флавія (кн. 1, гл. 6.1). У пізніших авторів, напр., у Георгія Синкела: εὔρος δὲ ἀπὸ Τανάιδος ποταμοῦ ἕως Μαστουσίας τῆς κατὰ ἥλιον (*Georgii Syncelli, Ecloga chronographica*... – Р. 55). Однак у такому контексті, поряд з Кавказькими горами, зустрічається саме в Малали.

²⁰⁰ Далі: «яко ^ж Евсевию Памфилов м^лрыи хронограф списа», – на чому фрагмент Мал. 1.13 Софійського хронографа завершується.

<u>прочая рѣки</u> <u>Десна Припеть</u> <u>Двина . Волховъ</u> <u>Волъга яже</u> <u>идеть на востокъ</u> <u>в часть Симову</u> ...	καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐκεῖνα ἄρξάμενος ἀπὸ τοῦ Τίγρι ποταμοῦ διαχωρίζοντος Μηδίαν καὶ Βαβυλωνίαν καὶ ἕως τῆς Ποντικῆς θαλάσσης τὰ πρὸς τὴν Ῥόδον καὶ Κύπρον καὶ τὸν Ἀτταλήσιν (ἢ усі народи там, починаючи від Тигра річки, розселилися /у/ Мідії та Вавілоні до узбережжя Понтійського моря , в Родоса та Кипра та Атталії).		
6а) 4.17-18Л: Симъ . и Хамъ . и Афеть раздѣ- ливше землю... 6б) 5.16-21Л <i>по</i> <i>размѣиеньи же</i> <i>столпа . и по</i> раздѣленьи языкъ . прияша сѣве Симови . вѣсточныя страны . а Хамови сѣве пѣлуденьныя страны . Афето- ви же [сѣве] прияша западь . и полунощныя страны . от сихъ же 70 и 2 языку бы ^с языкъ . словѣнескъ...	Mal. 9.36-37: διεμερίσθησαν δὲ αἱ τρεῖς φυλαὶ εἰς τὴν γῆν ἔθνη οὖν . (розділилися три коліна на землі /на/ 72 народи)	Соф. –	Ам.58.20-22: <i>По размѣиении</i> <i>оубо и столпоу</i> раздроушении призваша 3.е сѣве Ноеви вся родившая ^с от ни ^х и дадять имъ написание страну свою...

У Введенні ПВЛ бачимо тісне переплетення прямих цитат та переповідання з Малали й Амартола. Як і для 1114 р., подібної композиції в жодному нині збереженому хронографічному збірнику немає. О.О. Шахматов запропонував вважати, що в ПВЛ у цьому сюжеті розселення синів Ноя використано «Хронограф» у поєднанні з «добавками» з Амартола²⁰¹.

²⁰¹ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 76-77.

Проте характер тексту свідчить про уважне і вдумливе компілювання, так що наврядчи фрагмент Малали міг бути «нарощеним» уривками з Амартола або навпаки. Зокрема, книжнику вдалося уникнути дублів, при тому, що інформація в обох хроніках великою мірою повторювана. Розглянемо усі шість фрагментів композиції.

1-й ґрунтується на тексті Малали. При цьому, однак, вираз «яся... Симови» – гібрид з двох хронік. З Малали потрапило «яся»²⁰², див. *ἐλαβεν ἡ φυλὴ τοῦ Σῆμ*, «узяло коліно Сіма», а з Амартола власне «Симъ» («коліно» випущене). Слово «наслѣдствует» з Амартола, що було б смисловим дублем до «яся», також не включене.

2-й фрагмент починається запозиченням із Малали і продовжений включенням з Амартола. «По Ефратъ рѣку» – переказ (в обох хроніках інакше: *καὶ* = «и»). «Сурия» та «Ефратъ рѣку» взяті з Малали, при цьому «Сурия» та «Ефрантъ рѣка» з Амартола випущені, дублікації не відбулося. Аналогічно «Персида и Ватрь» 1-го фрагмента вписано скоріше за Малалою, оскільки у слов'янському тексті Амартола бачимо дещо трансформоване «Персиды и Вакторономъ». Знову вираз про Персиду не продубльований, при тому що в Амартола є також «персяне и вактриани».

У 3-му фрагменті з Малали запозичене лише «яся полуденьная часть», решту складає об'ємна цитата з Амартола. Не виключено, відсутність виразу «западняя части» (що збережений у Софійському хронографі і має грецький відповідник *ἔως μέρους τῆς δύσεως*) пов'язана з тим, що у паралельному тексті Ам.58.27 захід не згаданий, сказано лише: «къ оугоу»²⁰³. Закінчення цього фрагменту в Мал. 8.27-9.30 зі згадкою Лівії, Нубії, Нилу та Гераклеїських стовпів не відобразилося у ПВЛ. Тим часом у Софійському хронографі текст частково збережено, отже він прочитувався у повному перекладі Хроніки Малали. Вірогідно, укладач ПВЛ випустив уривок, оскільки перейшов в цьому місці на виклад Амартола, де також присутні «Лувия» та «Ниль».

У 4-му фрагменті з Хроніки Малали запозичене слово «полунощъ» (*τὴν ὄρκτον*); пор. у Софійському: «Афетови же отъ Мидиа на полнощъ». У ПВЛ крім «полунощных», названо ще «западняя страны», хоча у грецькому тексті та давньослов'янському перекладі Малали захід тут не згадувався. Ймовірно, вираз перенесено укладачем ПВЛ з попереднього

²⁰² «Яти» та «ятися» – «узяти», у даному разі використане у значенні «піддати себе у володіння».

²⁰³ Прикметно, що у ПВЛ «полуденьная часть», тоді як в Софійському «зрящи на югъ» (хоча у 1-му фрагменті прочитується «до полудения»). Що було початково у слов'янському перекладі Малали – «полудень» чи «оугъ», невідомо. Назагал слов'янські переклади обох хронік тут не мають точного відповідника грецькому.

3-го фрагмента Хроніки Малали²⁰⁴. Таким чином, цьому джерелу віддано перевагу перед паралельним текстом Амартола, де йдеться, навпаки, про схід! («прилежащимъ къ в̑стокоу»²⁰⁵).

5-й фрагмент не має відповідників у тексті Амартола й виводиться винятково з Хроніки Малали. Замість річки Танаис (Дон)²⁰⁶ згадано Дніпро, західна частина (δύσεως) замінена на «полнощныя» краї, мабуть, за смыслом. Тут таки бачимо Дунай (τὸν Δαυούβιν) та Кавказькі (τὰ Καυκάσια) гори, ідентифіковані автором ПВЛ з «Угорськими»²⁰⁷. Давньо-руський книжник адаптував інформацію до місцевих реалій, оскільки топоніміка була впізнаваною й корелювала з іншими результатами його розшуків. Вірогідно, Mal. 9.33-36 випущене тому, що про річку Тигр, яка тече між Мідією та Вавілонією, вже було вписане за Амартолом вище у 4-му фрагменті.

6-й фрагмент ПВЛ, так би мовити, підсумковий і зроблений на двох фразах обох хронік. Що прикметно, у фр. 6b вміщено вступний вираз уривка Амартола про розселення нащадків Ноя, який літописець з якихось причин не переписав у 1-му фрагменті²⁰⁸.

У підсумку: перероблюючи виклад двох хронік, які вміщують багато повторюваного матеріалу, укладач ПВЛ показав себе на рідкість уважним компілятором. Не побачимо жодного дубля, нестиковки, а разом з тим, інформацію використано досить повно. Усе сказане виключає тезу про «добавки» з Хроніки Амартола у витяги з Малали або, навпаки, з Малали в уже наявну серію цитат з Амартола. Манера роботи літописця свідчить про одномоментне застосування цих двох текстів.

²⁰⁴ Пор. Mal. 8.27 ἔως μέρους τῆς δύσεως; Соф. «до западных чясти».

²⁰⁵ У грецькому тексті йдеться, скоріше, про північ: τὰ πρὸς βορρᾶν. βορρᾶν – ‘північний’ або ‘північно-східний вітер’. Див.: Ведюшкина И.В. Название сторон горизонта в этногеографическом введении Повести временных лет и его источники // Восточная Европа в древности и средневековье: Контакты. Зоны контактов и контактные зоны. XI чтения памяти В.Т. Пашуто. – М., 1999. – С. 127-139.

²⁰⁶ Τάναϊν. Як уже відзначалося, у Паризькому списку, який залучався В.М. Істріним у виданні I-ї книги Малали, тут зіпсований варіант, через що назва не завжди відтворюється вірно.

²⁰⁷ Толочко А.П. Об источнике одной ошибки в географическом введении «Повести временных лет»: Кавказские, иначе Карпатские, горы // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – № 3 (29). – 2007. – С. 107-108.

²⁰⁸ Звичайно, не можна виключати, що укладач ПВЛ у Введенні використав також інші тексти. Пор. 5.22Л – вписані «норици», згадувані у Хроніці Іполита Римського та деяких її переробках, напр., Пасхальній хроніці. Див., напр.: Ведюшкина И.В. Библийское предание о разделении земли в раннехристианской и византийской традиции // Диалог со временем. – Вып. 1. – М., 1999. – С. 60-83. Щодо переробок Хроніки Іполита, серед яких крім Пасхальної хроніки, ще кілька грецьких, латинських та вірменських версій, див.: Hippolytus Werke. Vierter Band Die Chronik, hergestellt von Adolf Bauer †, durchgesehen... von Rudolf Helm. – Berlin, 1955. – S. X-XV, стема s. XIV.

Я зосередилась тут на хроніках Амартола та Малали та Софійському хронографі. Традиційно у реконструкціях джерел ПВЛ у сюжеті про розподіл землі та розселення синів Ноя долучають також Толкову палею, бо її версія подібна до ПВЛ; О.О. Шахматов у дослідженні ПВЛ наводить три фрагменти Толкової палей²⁰⁹. В останній, однак, простежуються сліди етногеографічного Введення ПВЛ, де ексцерпти хронік уже синтезовано з «давньоруськими» літописними доповненнями. За моїми спостереженнями, у Толковій палей використано не Мал. 1.13, а тлумачення списків 72-х народів-нащадків Ноєвих синів за Хронікою Іполита Римського. Натомість у читаннях, що на перший погляд наближені до Хроніки Малали, у палей впливає власне матеріал ПВЛ²¹⁰. Відтак, Толкова палея виявляється пам'яткою пізнішою за ПВЛ, залежною від неї, і не може послугувувати для визначення джерел. Це виключає залучення її у якості контрольного тексту.

Кілька слів додатково щодо висловленої О.О. Шахматовим тези, що в ПВЛ у сюжеті розселення синів Ноя використано «Хронограф» у поєднанні з «добавками» з Амартола. Якщо вдуматися, запропоноване рішення дещо своєрідне. Передусім, воно нічим не обгрунтоване. Запозичення з хронографа дослідник має підстави припускати *тільки* тоді, якщо у досліджуваних текстах, літописних та хронографічних, відшукується подібний склад джерел (і краще, щоб джерела не були загальноуживаними). Що маємо в нашому випадку? У жодному з нині збережених хронографів подібної композиції немає. На Мал. 1.13 взагалі натрапляємо тільки в Софійському, причому в сюжеті про розподіл землі тут використано виключно Хроніку Малали²¹¹. Як уже відзначалося, цей скорочений хронограф у плані компонування є унікальним, хоча за складом він частково знаходить паралелі в Іудейському хронографі 2-ї половини XIII ст. Писали про ймовірний спільний протограф цих двох компіляцій (див. І.3). Однак якої глибини міг бути цей спільний протограф – невідомо. Які джерела його склали – можна спробувати визначити тільки на підставі спільних текстів Іудейського та Софійського хронографів, при тому що в Іудейському необхідний нам фрагмент з Мал. 1.13 відсутній. Головне, нічого подібного до складу Софійського чи Іудейського в ранніх літо-

²⁰⁹ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 77-79. Текст за Коломенським списком 1406 р. див.: Палея Толковая. – М., 2002. – Арк. 57с-60д.

²¹⁰ Вилкул Т.Л. Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о «раздѣлении языкъ» // Ruthenica. – Т. VI. К., 2007. – С. 37-85.

²¹¹ Див. текст відповідного фрагмента та опис складу цієї ділянки: Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 2... – С. 195, 219. У Софійському хронографі сюжет про стовпстворення включає невеличкі запозичення з Амартола, але сюжет про розселення синів Ноя – тільки текст Малали.

писах не простежується, в них припускали вплив зовсім іншої компіляції – XVI.

Дуже суттєвий такий момент. Хоча зараз Хроніка Малали відома за кількома хронографами, Еллінським літописцем та хронографічними палями, склад ексцерптів з неї у компіляціях нетотожній. Тільки якщо зважити на головні розбіжності, у Еллінському літописці присутні окремі фрагменти 1-ї та 3-ї книги, яких не мають Софійський та Іудейський хронографи²¹², Троїцький хронограф містить початок 7-ї книги з оповіддю про Олександра Македонського, Тихонравівський хронограф XVI ст. – додаткові уривки з 3-ї книги, Софійський – 13 главу з 1-ї книги, 11 та 12 книги. Існують й інші розбіжності. Це означає, що в давньоруських землях довгий час функціонував повний переклад Хроніки Малали, з якого різні книжники, і в тім числі автор літопису, робили свої компіляції незалежно один від одного. Зважаючи на виявлене вдумливе компілювання, фрагменти з Амартола та Малали внесені у ПВЛ однією рукою.

II.3.2 Мікрозапозичення з Хроніки Малали у ПВЛ. Мені вдалося визначити додаткові запозичення з Хроніки Малали, на які раніше не звертали уваги. Знов-таки, не можна повністю виключати того, що для окремих паралелей з Малали згодом відшукаються ближчі відповідники, адже йдеться про невеличкі уривки (мікrocитати) або сюжетні подібності. Проте деякі із запозичень ідентифіковані з певністю. Хоча більшість мікrocитат зосереджена на початку літопису та у статтях X ст., загалом знайомство з текстом Малали простежується наскрізно Початкового літопису. Наведу спочатку текстуально подібні фрагменти, за ними – список сюжетних паралелей. Обидва переліки зроблені у послідовності вміщення їх у ПВЛ, починаючи з недатованого Введення.

12.8-9Л, книжник вписує мораль оповіді про велетнів-обрів, які пригнічували слов'янське плем'я дулібів: «бѣ потреби я . помроша вси . и не остана ни єдинъ . обьринъ». – Пор. Мал. 17.4 (с. 354.4-5) про Божу кару на розбійників, котрі грабували антиохіян після землетрусу: «показа же ся в си^x разбоинице^x бжїя сила... абие измроша вси и ни єдинъ от них оста».

19.16-17Л, стаття 6370/862 р. зазначає передісторію покликання варягів у Новгород: «и вѣста родъ на родъ²¹³, [и] быша в ни^x усобицѣ». –

²¹² Див. Мал. 1.2, 1.4, 1.12, Мал. 3. *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 18, 22. Але загалом в Іудейському хронографі 1-а книга Малали збережена повніше, в ЕЛ текст скорочений.

²¹³ Скоріше за все, першу частину цього виразу складає паралель до біблійного Іса.19.2 («и встанетъ градъ на градъ . и законъ на законъ»). Див. парафрази у Хроніці Амартола: Ам.67 «градъ на градъ крамолоу коваше, и языкъ на языкъ стаще»; Ам.117 и «едино колѣно на единое колѣно воеваше».

Див. Мал. 7.1 (с. 185.13-14), з легендарної історії міста Рима. Після того, як брати-засновники міста посварилися, «оубиенъ бы^с от Рома Римъ» і почалися заворушення: «и народи мястися начяша и бы^с в нихъ оусобица»²¹⁴.

38.22-23Л, наведені слова князя Олега під 6420/912 р. про свого улюбленого коня, від якого волхви напроорокували йому смерть: «ни вижю е^г болъ то^г и повелъ корми^м [и] и не водити е^г к нему». – Мал. 4.12 (с. 113.15). Легендарний цар Кріту Міной розгнівався на свою жінку, «повелъ кормити ю и остави ю тоу, ктомуу не видѣ ея».

61.19-21Л, стаття 6463/955 р. оповідає про подорож княгині Ольги до Константинополя та її охрещення. Нібито імператор, котрий виступив також хрещеним батьком, звабився її вродою і запропонував шлюб. На що Ольга відповіла: «како хочеш ми пояти... а въ хе^сянехъ того нѣ^с закона». – Мал. 4.11 (с. 112.1), відповідь еллінського юнака Велерофонта дружині царя. На пропозицію вступити у позашлюбні відносини Велерофонт відповів, що його цар став йому прийомним батьком²¹⁵, і зраджувати не годиться: «нѣсть закона въ еллинѣхъ сего творити».

116.15-18Л, опис трофеїв князя Володимира після повернення з Корсуня та охрещення, під 6496/988 р.: «взя же ида²¹⁶ мѣдѣнѣ двѣ капищи и 4 конѣ²¹⁷ мѣдяны... якоже невѣдуще мнятъ я мрамаряны суща». – Мал. 9.4 (с. 233.6-11), імператор Август в одному з міст Сирії: «постави тоу капище мряморяно... поставивъ си на томъ четверовратница капище мѣдяно съ четьрьми кони»²¹⁸. До речі, відсилка до сучасного літописцю часу, 116.17Л: «...еже и нынѣ стоятъ за стою Бѣєю», на позір має вказувати «свідка» подій. Проте це також цілком звичайна для Хроніки Малали річ, далеко не завжди пов'язана з реаліями, див., напр., про

²¹⁴ І.І. Срезневський наводить кілька прикладів, в тому числі, з ПВЛ та Малали. Крім наших текстів, найближчий аналог бачимо у ГВЛ (в Іпатіївському списку це стаття 6737 р.): «аще... боудеть межи ими оусобица». *Срезневский И.И.* Материалы... – Т. 3. – Стп. 1269.

²¹⁵ «...црь Проуть... въскормилъ и чьсти мя естъ сподобилъ с собою... егда яко иматъ сновне дръзновение...». *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 111.26-27, 112.2-3.

²¹⁶ Так Р, Л помилково повторене слово: взя жа ид^а ида, А взя же и, І взяша же ида.

²¹⁷ Так І та НПЛмл (К), РА кони, Л та НПЛмл (АТ) помилково: иконѣ.

²¹⁸ Сюжет з «капищами» (статуями), вивезеними Володимиром, має окрему історіографічну традицію, див.: *Орлов Р.С.* Про функціональне призначення київського капища 1908 р. *Історія України-Русі* (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 193-208; *Клейн Л.С.* Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб., 2004. – С. 169-170. Детальніше про цю паралель до Хроніки Малали: *Вилкул Т.Л.* «Капища из Корсуны» князя Владимира // *Ruthenica*. – Т. VI. – 2007. – С. 343-345.

статуї-«капища»: «*яже капища донынѣ достоятъ*» з Мал.6.5 (с. 179.3-4), – та інші подібні згадки²¹⁹.

123.21-22Л, опис зовнішності юнака, котрий виграв поєдинок з печеніжином під Переяславлем, 6500/992 р.: «*бѣ бо середнии тѣломъ*». – У Хроніці Малали вислів вживається у багатьох портретних описах. Див., напр., Мал. 4.14 (с. 115.5-6) «*тѣломъ бѣаше срѣднии , силенъ*»²²⁰; Мал. 10.9 (с. 279.16-17) «*Петръ же самъ бѣ тѣломъ среднии*»; Мал. 17.1 (с. 348.7) «*бѣ же тѣломъ сре^онии, на ратехъ добръ*». Загалом, у ПВЛ під 992 р. провадиться уподібнення героя біблійному Давиду²²¹, однак у відповідному тексті 1 Цар. підкреслено, що Давид не «середній», а зовсім невеличкий, «дѣтескъ» тілом (1 Цар.16.33, те саме в 1 Цар.16.42).

150.20-21Л, опис зовнішності князя Мстислава Ярославича з некрологу під 6544/1036 р.: «*великыма очима . храборъ на рати*». Це перший із портретних описів князів, яких у ПВЛ три (інші два: Ростислава Володимирича та Ізяслава Ярославича). – У Хроніці Малали маса портретів та характеристик різноманітних царів, героїв, їхніх жінок. У тому числі див.: Мал. 5.1 (с. 117.9) «*великома очима*»; Мал. 2.3 (с. 71.8) «*и сѣло су^т храбри на рать*», пор. також Мал. 17.1 «*на ратехъ добръ*» у попередньому прикладі. У Мал. 5.1 йдеться про «великі очі» Єлени Троянської, однак якщо вираз інтерпольовано за пригадуванням, це не мало великого значення. Існує аналог у Хроніці Амартола, але він дещо інакший. Див. Ам.427.19-20 про імператора Тіверія, наступника Юстиніана: «*перъси емоу великы , очи емоу велицѣ , мало соуще бѣлѣ*»²²². Крім усього іншого, портрети та характеристики в Амартола не настільки часте явище, як у Малали.

²¹⁹ Ще: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 27.23-24 «*и имоу^т хранящъ останок его испепелѣвши даже и доселѣ*»; с. 150.16 «*иже и донынѣ пишется*»; 185.7 «*заклучивше даже и досѣле оружие ираклиеве в цркви*»; с. 186.16-17 «*по вся лѣта праздникъ творять руми доже и доселѣ*»; с. 190.29-191.1 «*и держать законъ тои роумалии роуми доже и досѣлѣ*»; с. 191.10 «*дръжать то законъ доже и досѣлѣ*»; с. 263.4-5 «*иже требникъ есть въ кепеталии и донынѣ*». Хоча, звичайно, подібні звороти зустрічаються у біблійних книгах та ін. текстах. Напр.: *Данилевский И.Н.* Библия и Повесть временных лет (к проблеме интерпретации летописных текстов) // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 81.

²²⁰ Зворот зустрічається в інших портретних описах Малали, пор.: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 279.16-17: «*Петръ же самъ бѣ тѣломъ сре^днии*»; с.334.2 «*бѣ же тѣло^м сре^днии*».

²²¹ *Толочко О.П.* Доповідь на міждисциплінарному семінарі 23 вересня 2011 р. (Київ).

²²² Див. також: *Срезневский И.И.* Материалы... – Т. 2. – С. 643, з Житія св. Нифонта: «*велицѣ очи имоущи*». У: СДРЯ. – Т. 6. – С. 108 – наведено цитату зі Сказання про св. Бориса та Гліба: «*добраама очима*». Однак ближчого відповідника, ніж у Хроніці Малали, немає.

151.19-21Л, перелік пам'яток будівництва князя Ярослава, під 6545/1037 р.: «заложи Ярославъ городъ великыи²²³ . оу него же града суть Златая врата». – Мал. 14.2 (с. 312.2), імператор Феодосій «сзда же ина многа Златая врата яко же соуть Конъстянтинагра^о».

185.19-23Л, опис звичаїв св. Феодосія Печерського, під 6582/1074 р.: «вшедъ в пещеру . и затворяше двери пещерѣ и засыпаше перстью... оконцемъ малы^м бесѣдоваше». – Мал. 15.4 (с. 342.28-29), про звичаї Феодоріта: «ззда же заградивъ двери снѹ и оконцемъ бесѣдоваше приходящимъ к нему и блгословящимъ его»²²⁴.

Сюжетні запозичення чи співпадіння в окремих виразах й рідкісній термінології наступні.

8.7-10Л, Введення ПВЛ оповідає про подорож апостола Андрія вздовж Дніпра і зупинку поблизу майбутнього Києва у таких словах: «яко на сихъ гора^х восияеть блгдть бжѣ . имать градъ великъ [быти] . и цркви многи бѣ въздвигнути имать . [и] въшедъ на горы сия блви я». Далі, 20.22-23Л, в епізоді подорожі Дніпром униз до Царгорода під 6370/862 р., Аскольд та Дір: «оузрѣста на горѣ градо^к», яким виявився Київ. – Імовірно, в обох випадках використаний сюжет з Мал. 8.1 щодо закладення міст «Суросомъ» і, в тому числі, створення «града Росъ» (с. 221.5-8,3-4). Наш літописець витратив багато сил на пояснення назви «русі», і можна припускати, його цікавила ця тема. Про закладення міст та малих «градів» на горах див. ще, Селевк намагається визначити місце створення Селевкії: «и възыиде на гороу... и скончавъ жрътвоу и обрѣзав мяса, молися, гдѣ боудеть задѣти гра^о». Кількома рядками вище він же: «видѣ на горѣ градъ стоящъ малъ, иже ся слышаше Палеаполисъ, иже бѣ сздаль Соурось, снѣ Агиноровъ». Пасажі з пригадуванням легендарної історії створення «Роса»: «въ градѣ Росѣ... Росъ же градъ сзда Кились снѣ Агиноровъ» (с. 220.26-27); «градъ же Росъ сътворенъ бѣ от Килика, снѣ Агинорова» (с. 221.18-19). Хоча текстуальної подібності немає, неординарна співзвучна до «русі» назва міста, а також мотив заснування міста на ім'я засновника, подібно до «Кия» та «Києва», підвищує вірогідність запозичення саме з Хроніки Малали.

17.3-4Л, в оповіді Введення ПВЛ про хозарську данину у відповідь на вимоги «козарь» «сѣдумавше [же] поляне и вдаша от дыма мечъ». Ще

²²³ IX дод. Києвъ.

²²⁴ Подібний епізод має Пролог, в оповіді про двох святих жінок Марану та Корру: «...въздаста двѣрьца съ калѣмъ и камениемъ . и остависта двѣрьцѣ малы . из нихъ же и пищу малоу . и воду помалоу възимаста . и приходящимъ женамъ бесѣдоваста». Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь. Сентябрь–февраль. Т. I / Изд. подг. Л.В. Прокопенко, В. Желязкова, В.Б. Крысько, О.П. Шевчук, И.М. Ладыженский. – М., 2010. – С. 806а. Співвідношення з іншим вірогідним джерелом ПВЛ, текстом Амартола у цій статті, див. вище (II.1.3).

раз зворот з'являється у повідомленні 6367/859 р. про данину, яку хозари брали з інших слов'ян, 19.11Л: «им^аху по бѣлѣ и вѣверицѣ *от дыма*». – Мал. 10.6 (с. 273.8-9), імператор Клавдій: «полегчи же антиохиємъ работоу ихже отдаяху *от дыма*». Вираз надзвичайно рідкісний, І.І. Срезневський, напр., наводить тільки ці пасажі Початкового літопису та Хроніки Малали, в одному з сучасних словників знаходимо лише літописну цитату²²⁵. Як правило, на цю хронографічну паралель уваги не звертають.

19.4-5Л, стаття 6366/858 р. про охрещення болгар після їх невдалого походу на Константинополь: «црѣ же крѣти князя ихъ . и бояры вся». – Мал. 18.1 (с. 357.17-18), цар герулів «приложися къ грекомъ» і охрещений у Константинополі: «крѣтився, и възъвиже и с крѣта самъ црѣ Йоустиянъ . крѣтиша же съ нимъ и бояры его». Це ймовірно доповнення до паралелі з Амартола про охрещення болгар, яка у переліку О.О. Шахматова йде під № 8; в Амартола сказано «вельможи», а не «бояре». Вірогідність залучення тексту підвищується тим, що тема охрещення спеціально цікавила автора ПВЛ, а повторювані або схожі за тематикою сюжети привертали додаткову увагу.

24.2-3Л, стаття 6390/882 р. про встановлення Олегом данини словенам, кривичам та мері: «и [устави] варягомъ . дань даяти от Новгорода гривень 300 на лѣт *мира дѣля*». – Хроніка Малали вміщує кілька сюжетів про «мирну» данину, тобто, 'заради миру'. Див. Мал. 10.3 (с. 263.13-14), імператор Тіберій «ходивъ на прѣсы и на миды . и не сѣкса, но оумоленъ бывъ от нихъ, дань *мирну* сѣтвори взимати». Мал. 9.5 (с. 234.19): «риксь (правитель – Т.В.) роумескъ» приходив на Антиохію на Філіпа Товстоногого, «*оуставити дань даяти* емоу роумомъ». Див. також Мал. 13.2 (с. 309.5-6,9) «дань *мирноу*», «*мирныя дани*»²²⁶.

56.28-29Л та Новг.І с. 110, 6453/945 р., перша помста княгині Ольги древлянам: «и повелѣ засыпати я живы . и *посыпаша я*». – Мал. 17.4 (с. 354.18-19), смерть ватажка розбійників, що грабували засипану попелом Антиохію: «в то же на томъ же мѣстѣ *посыпаше и*»²²⁷.

60.4-6Л, 6455/947 р., йдеться про устави та уроки княгині Ольги після кількох помст древлянам і встановлення миру: «иде {В}Ольга по Дер-

²²⁵ Срезневский И.И. Материалы... – Т. 1. – Стп. 764-765; СДРЯ. – Т. 3. – С. 129.

²²⁶ Детальніше щодо хронографічних сюжетів про данину «мира ради»: Вилкул Т.Л. Дань в ранних славянских текстах: Восьмикнижие, Хроника Иоанна Малалы, Хроника Георгия Амартола, Повесть временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье. XXV. – М., 2013. – С. 42-47.

²²⁷ Схожий епізод зустрічається у Хроніці Амартола в описі діянь одного з Птолемеїв. Цар змусив художників вечеряти у створеній ними гробниці, Ам.388.23: «вечеряюще тоу посоути быша». У Пролозі в одному з фрагментів: «*посыпана* бывша . и попрапа бывша . скончашася», арк. 220а.

встѣи земли... *оуставляючи оуставы и оуроки*». – Мал. 15.3 (с. 338.12-13), римський «риксь Феодорить» займався судовими справами та упорядкуванням законів: «*оуставивше ему уставъ, и оустроиша*»; трохи нижче (с. 338.17-18): «сътвори *оуставъ* о всемъ законъ . и изшедъ изъ града Рума, и жити нача в Равнѣхъ». Див. також Мал. 14.4 (с. 313.7-8), один з єпархів Антиохії «на ины игры *оурокъ оустави*». Щоправда, вирази уживані²²⁸, але, враховуючи довгу низку інших паралелей з Хроніки Малали, можна обережно припустити її вплив і у цій статті.

71.10Л, прикметний опис реакції князя Святослава на отримання від імператора у дарунок зброї під 6479/971 р.: «нача *хвалити и любити* . и цѣлова[ти] цря». – Мал. 17.4 (с. 355.15-16), отримавши звістку про землетрус в Антиохії, імператор Юстин був засмучений: «знааше бо ты градъ Антиохию и *хваляше и любляше*». Вирази зі словами «хвалити» та «любити» часто уживані, однак типовим сполученням є «славити и хвалити», тоді як вислів «хвалити и любити» рідкісний²²⁹.

147.20-21Л, повідомлення 6530/1022 р.: «приде Мъстислав ис Тьмутроканя . Кыеву . и *не прияша его* кыяне». – Мал. 6.8 (с. 182.17-18). Один з еллінських царів-героїв Трої повернувся після битви в рідне місто, й «*не прияша его* гражане ни боляре свои».

Загалом подібних паралелей чимало, вони зроблені з різних книг Хроніки Малали і не вказують на користування жодним хронографом. Скоріше за все, такі невеличкі цитати та сюжетні аналоги введені у текст літопису за пригадуванням. Буквально скопійовані лише два значні фрагменти з текста Малали, хоча з Амартола таких у ПВЛ – близько десятка. Найбільш вірогідне пояснення лежить на поверхні. Хроніка Амартола виявилася безцінним джерелом для літописця, оскільки надавала історичні свідчення з «темного» періоду IX–X ст., тоді як виклад Малали закінчується на VI ст., фактично до початку «слов'янської історії». Звідси можна було взяти лише легендарні сюжети та виразні пасажі. Історичні оповідання цієї хроніки впливали на мову та репертуар укладача ПВЛ, але не збагачували його додатковою інформацією.

Спостереження над текстом Хроніки Малали у ПВЛ виявили, що і в цьому випадку немає жодного позитивного свідчення користування літописцем з реального хронографу. У Введенні ПВЛ бачимо велику композицію з хронік Малали та Амартола (Мал. 1.13 та Ам.58-59), аналог до

²²⁸ Див., напр.: *Срезневский И.И.* Материалы... – Т. 3. – Стп. 1257-1259, 1277-1280. Хоча з більш-менш подібних прикладів, здається, лише Дан.6.15: «нѣ^е лѣпо прѣмѣнити зарока и оустава».

²²⁹ Див.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* – Вып. 8 (крада – лящина). – М., 1981. – С. 764-765 – жодного прикладу. І.І. Срезневський наводить лише вказаний пасаж ПВЛ: *Срезневский И.И.* Материалы... – Т. 3. – Стп. 1364.

якої у компіляціях відшукати не вдалося. Лише в Софійському хронографі сюжет про розподіл землі Носєвими синами зроблено з включенням 13-ї глави 1-ї книги Хроніки Малали. Однак із цього факту не можна робити висновок про знання літописцем подібного до нього компіляції. Інша композиція з Мал. 1.23-4.4-2.1 із статті 1114 р. у хронографічній літературі також невідома. Отже, на противагу того, що припускав О.О. Шахматов та ін., можна упевнено стверджувати, що опрацювання джерел проведене власне укладачем ПВЛ. Виявлена низка нових мікроцитат та сюжетних паралелей загальною кількістю бл. двох десятків сходять до різних книг Хроніки Малали. Найвірогідніше, і значні фрагменти, і мікроцитати запозичені у Початковий літопис із нині втраченого повного перекладу Малали. Якщо розподілити наявні записи по століттях, у недатованому Введенні та статтях 2-й половини IX ст. бачимо 8 запозичень з цього джерела, на X ст. припадають ще 7, у XI ст. – 4, напочатку XII ст. вміщено серію цитат із 3-х глав Хроніки Малали у статті 1114 р. В цілому, динаміка користування тотожних найбільш впливовій у Початковому літописі Хроніці Амартола.

П.3.3 Ще одне вірогідне джерело – Александрія Хронографічна? У своїй першій книзі «Александрія русских хронографов» 1893 р. В.М. Істрін стверджував, що Хроніка Малали у ранній час була поєднана з Александрією Хронографічною²³⁰. Таким чином припускалося, що звертаючися до Хроніки Малали, ми обов'язково маємо захоплювати Александрію. Значні запозичення з Александрії у ПВЛ відсутні, такі містить лише Київський звід (див. III.2.1). Разом з тим, вплив Александрії на Початковий літопис вірогідний, одну з паралелей відзначив вже В.М. Перетц. Оскільки йдеться про мікроцитати, абсолютної певності тут немає й можна висловити радше обережне припущення. Порівняємо тексти.

11.21-22Л, у Введення ПВЛ включено інформацію про «білих угрів»: «иже находиша^{на} Хоздроя *ц̑ря перьскаго*». – Пор. Александрія, книга 2-а, глава 7-а (далі цитується за схемою: Ал.2.7, с. 53, арк. 477²³¹), слова перського царя Дарія щодо Олександра Македонського своєму спільнику, індійському цареві Пору: «...находяща на толико *ц̑ртво перьско*». Ймовірне додаткове джерело до запозичення з Хроніки Амартола, яке

²³⁰ *Истрин В.М.* Александрія... – С. 124, 128 та ін. (вчений йшов за А.Н. Поповим та ін.).

²³¹ У запозиченнях з Александрії сторінки або сторінки та рядки вказані за виданням: *Истрин В.М.* Александрія...; аркуші – за основним Віленським списком (В.М. Істрін друкував за Архівським, це місце – арк. 326).

традиційно наводять до цього місця (№ 4 у переліку О.О. Шахматова). Між іншим, текстуально паралель ближче до ПВЛ, ніж Хроніка²³².

66.22-23Л та Новг.І с. 119, 6476/968 р., облога Києва печенігами, підхід допомоги воєводи Прітича: «и *въструбиша* вельми . и людье въ градѣ *кли^кнуша*». – Ал.1.41, с. 49, арк. 475, Олександр готується до битви: «повѣлѣ *въстроубити* браннии гла^с . и великоу *кличу* бывшу во вой^х»²³³.

107.1Л та Новг.І с. 148, опис наради Володимира зі своїми боярами і старцями з приводу прийняття віри під 6494/986 р.: «да *что оума придасте*²³⁴». – Ал.3.19, с. 90²³⁵, слова вельможі Антигона Олександрю Македонському, котрий акторствує й виступає у ролі царського радника²³⁶: «*что ми придаси оума да створю*». Менш точний текстуально аналог у Хроніці Амартола: Ам.255.8 «*разоума различна подасть*»; Ам.513.29-514.1 «*разоума ища взяти от нихъ*».

146.27-147.1Л, 6530/1022 р., кавказький князь Редедя пропонує Мстиславу Ярославичу двобій: «и ре^ч Редедя къ Мъстиславу . что ради *зубивѣ* дружину *межи* собою . но сы . *идевѣ* ся сама бороть». – Ал.3.4, с. 83, арк. 488, подібна ж пропозиція вчинити двобій Олександра індійському цареві Пору: «се нѣсть *цѣва* сила, еже *гибнуть* вой *межи* нами... да почивающимъ воємъ, *сами*²³⁷ ся *снидевѣ* бити^с о цѣтво». Паралель підкреслюється така деталь, що Пор був на два лікті вищим за Олександра²³⁸ і набагато сильнішим. Так само у ПВЛ: «бѣ бо великъ и силенъ Редедя».

147.1-4Л, продовження промови Редеді: «да *аще одолѣши* ты то возмеша имѣнье мое и жену мою . и дѣти моѣ . и землю мою . аще ли азъ

²³² У Хроніці Амартола слово «находити» вживається у подібному значенні, але паралелі текстуально далекі. Напр., Ам.162.18 «разрѣшають бо ся таковии и находятъ землю всю». Йдеться про дикі «язики», стримувані ангелами Божими, яким потім дозволяється воювати землю. Щоправда, Ам.162 вміщене поряд із запозиченим до статті 6619 / 1111 р. Іпатіївської редакції ПВЛ про «ангелів – службових дусів», тому на ці слова літописець справді міг звернути увагу.

²³³ В.М. Перетц вказує паралель з Книги Суддів: *Перетц В.Н.* До питання про літературні джерела... – С. 214. Дослідник залучав рукопис РНБ О, І, № 2 (середньоболгарського періоду, де текст сильно редагований). У консервативніших версіях Суд.15.14 прочитується так: «иноплемєньници же кликнуша . и стекошася противоу емоу». Див. Книгу Суддів за Троїцьким хронографом – арк. 38b, за Віленським – арк. 235. Однак у цьому місці немає «*въстроубити*» чи «*въструбиша*».

²³⁴ А та НПЛмл «предасте»; IX все проп.; у НПЛмл подію датовано 6495/987 р.

²³⁵ Тут в Іудейському хронографі випущені кілька глав, від Ал.3.4 по Ал.3.23, з вставкою з Ал.3.11-3.14. Тому цитату подано за Троїцьким хронографом та ЕЛ обох редакцій (Троїцький № 728, арк. 328d).

²³⁶ Перед одним з іноземців, сином цариці Кандакії, вони обмінялися ролями: Антигон удавав з себе царя Олександра, а Олександр – власного радника Антигона.

²³⁷ В інших списках: сама (двоїна).

²³⁸ «Бяше бо Поръ пяти лакоть , Александръ же ни трехъ»: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 83.

одолѣю . *то* възму твоє *все*». – Ал.2.17, с. 66, арк. 481зв., промови Олександра перед битвою з Дарієм: «*аще* ми [не] *одолѣть* бѣа^c со мною . *то все* {тому} [то моє]²³⁹ *есть* и съ родомъ его» (під «родомъ» мається на увазі дружина, матір, дочка...).

214.28-215.1Л, 6600/1092 р., зловісне чудо у Полоцьку: «аще кто вылѣзѣше ис хоромины . хотя видѣти . абы оуязвень будѣше *невидимо от бѣсовъ*». – Ал.2.36, с. 77, арк. 485зв., чудо в Індійській землі на одному з далеких островів, коли воїни: «внезапоу... бѣми бѣхоу *от бѣсовъ невидимыхъ*». Паралель відзначив В.М. Перетць²⁴⁰.

Часом в обох текстах бачимо подібну «світську» лексику (достатньо рідкісну для нелітописних джерел)²⁴¹. Щоправда, в таких випадках йдеться радше про використання спільного формуляру світських оповідань. Вартісні вони тим, що вкотре демонструють близькість літописання до перекладних творів історичного жанру.

Перелічені мікроцитати можуть вказувати на знання укладачем ПВЛ Александрії. Якщо це припущення вірне, вирази мали залучатися за пригадуванням. Зв'язку з Хронікою Малали за паралелями такого текстуального рівня, на жаль, простежити не можна. Взагалі, немає позитивних свідчень про включення Александрії на цьому етапі побутування тексту роману до більших компіляцій. Дещо забігаючи вперед – те саме вірне і для Київського зводу (див. III.2). Скоріше, літописець скористався перекладом Александрії як таким.

Як уже відзначалося вище, до низки літописно-хронографічних паралелей можна додати кілька прикладів із Книги Ювілеїв або «Дробного Бытия». Фрагменти з цього джерела часто потребують складної реконструкції, оскільки повна версія збереглась лише в ефіопському перекладі, кілька паралелей до ПВЛ виявив Саймон Франклін. Зокрема, у недатованому Введенні у сюжеті про стовпостворіння вказано висоту стовпа на небо (5433 лікті)²⁴², тут-таки у Введенні та «Промові Філософа» зга-

²³⁹ В інших списках точніший відповідник грецьк. *ταῦτα πάντα ἐμά* (ἐγώ): «то моє».

²⁴⁰ *Перетц В.Н.* До питання про літературні джерела... – С. 216.

²⁴¹ Див.: 58.7-8Л, 6454/946 р., малолітній Святослав розпочинає битву з древлянами, воєвода Свенельд промовляє: «князь оуже почаль *потягнѣте* дружин^a по князѣ» – Ал.1.42, С. 50, арк. 476, Олександру пророкують великі діяння: «*потягнути* ти є^c Александрѣ црю с потомъ и трудомъ [на] варъварьскыя языки». 75.18-19Л, зі статті 977 р.: «Ярополкъ *посадники* своя *посади* в Новѣгородѣ». – Ал.1.35, С. 38, арк. 471, йдучи у східний похід, Олександр упорядкував справи у місті Тір: «*посади* в Туре *посадникъ*».

143.21-24Л, 6526/1018 р., після поразки Ярослава новгородці збирають кошти для найму війська: «начаша *скотъ* събирати . от мужа по 4 куны... и приведоша варягы [и] вдаша имъ *скотъ*». – В Александрії так само позначаються багатство, кошти: Ал.1.34, С. 36, арк. 470зв. «египтене вдаша ему *ската* много»; Ал.2.17, С. 66, арк. 481зв. «подиви^x же ся . яко Дарии *скотомъ* хоцетъ избавити роⁿ свои».

²⁴² *Franklin Simon*, *Some Apocryphal Sources*... – P. 16.

дується про немовля-Мойсея, котрий провіщав загибель Єгипту; кілька інших паралелей вміщує «Промова Філософа»²⁴³. Послідовність народження синів у Ярослава Мудрого під 1024, 1027 та 1030 роками нагадує звістку про народження Сима, Хама, Йафета з Книги Ювілеїв²⁴⁴. Під 1054 р. Ярослав заповідає своїм синам «не престоупати предѣла братня», подібно Ноевому заповіту синам; під 1073 р. зустрічаємо сентенцію «не добро бо есть престоупати предѣла чужего» з алюзіями на цей пара-біблійний сюжет²⁴⁵.

Усі наведені спостереження можна схематично показати у зведених таблиці запозичень з Хроніки Малали, Александрії та Книги Ювілеїв. Умовні позначення: Мал. – Хроніка Малали, Ал. – Александрія, Jub. – Книга Ювілеїв.

У Введенні та статтях 2-ї половини IX ст. бачимо 11 прикладів.
 Розподіл земель синами Ноя (1-5Л та Мал. 1.13);
 висота зруйнованого стовпа на небо у 5433 лікті (5Л та Jub.);
 подорож ап. Андрія і майбутній Київ (8Л та Мал. 8.1);
 про білих угрів і Хоздроя (11Л та Ал.2.7);
 загибель велетнів-обрів (12Л та Мал. 17.4);
 данина хозарам «отъ дыма» (17Л та Мал. 10.6);
 коротко про немовля-Мойсея у палаці фараона (17Л та Jub.);
 858 р. охрещення болгар (19Л та Мал. 18.1);
 862 р. «усобици» у Новгороді (19Л та Мал. 7.1);
 862 р. Аскольд та Дір бачать «градокъ» Київ (20Л та Мал. 8.1);
 882 р. встановлення Олегом данини «мира дѣля» (24Л та Мал. 9.5, 10.3, 13.2).

На X ст. припадають іще 13.

912 р. наказ князя Олега не водити до нього його коня (38Л та Мал. 4.12);
 945 р. перша помста княгині Ольги древлянам (56Л та Мал. 17.4);
 947 р. «устава и уроки» Ольги (60Л та Мал. 15.3);
 955 р. відмова Ольги імператору на пропозицію шлюбу (61Л та Мал. 4.11);
 968 р. підмога Прітича «въструбиша» (66Л та Ал.1.41);
 971 р. реакція князя Святослава на дарунок-зброю (71Л та Мал. 17.4);
 986 р. сюжети у «Промові Філософа», за спостереженнями Саймона Франкліна: про «съпадение» з неба 10-го чина ангелів (88Л, Новг.І с. 135

²⁴³ Про десятий чин ангелів, звергнутий з неба, навчання Мойсея після втечі з Єгипту від архангела Гавриїла, та ін. Див.: *Franklin Simon, Some Apocryphal Sources...* – Р. 21; *Вилкул Т.Л.* О происхождении «Речи Философа»... – Р. 7-11.

²⁴⁴ *Аристов В. Ю.* До питання про «хронологічну симетрію»...

²⁴⁵ *Franklin Simon, Some Apocryphal Sources...*

та Jub.); Мойсей-немовля у палаці фараона; навчання Мойсея архангелом Гавриїлом «о бытіи всего мира» (94Л, Новг.І с. 139 та Jub.); 10 єгипетських кар – символічне число відповідно тому, що єврейських немовлят топили 10 місяців (95Л, Новг.І с. 140 та Jub.);

986 р. «что оума придасте» (107Л, Новг.І с.148 та Ал.3.19);

988 р. «капища» князя Володимира (116Л та Мал. 9.4);

992 р. опис зовнішності переяславського отрока (123Л та Мал. 4.14, 17.1 та ін.);

В XI ст. 11 запозичень та сюжетних паралелей:

1022 р. Мстислав Чернігівський і кавказький князь Редедя (146-147Л та Ал.3.4, Ал.2.17);

1022 р. Мстислава не прийняли городяни (147Л та Мал. 6.8);

1024, 1027, 1030 роки, народження синів в Ярослава Мудрого подібно до синів Ноя з інтервалом у три роки, за спостереженнями В.Ю. Арістова (149Л та Jub.);

1036 р. опис зовнішності Мстислава Чернігівського (150Л та Мал. 5.1);

1037 р. Золоті ворота збудовані Ярославом (151Л та Мал. 14.2);

1054 р. заповіт Ярослава, «не престоупати предѣла братня», подібно до синів Ноя, за спостереженнями Саймона Франкліна (161Л та Jub.);

1073 р., «не добро бо есть престоупати предѣла чюжего», подібно до дітей Ноя, за спостереженнями Саймона Франкліна (183Л та Jub.);

1074 р. опис постницьких звичаїв св. Феодосія Печерського (186Л та Мал. 15.4).

1092 р. чудо у Полоцьку, язва «оть бѣсовъ невидимыхъ» (214-215Л та Ал.2.36).

Напочатку XII ст. вміщена серія запозичень з 3-х книг Хроніки Малали у статті 1114 р. Іпатіївської редакції.

1114 р. про легендарних царів Єгипту, Феоста-Гефеста та його сина Дажбога (278-279І та Мал. 1.23, 4.4, 2.1).

Від аналогічної таблиці читань з Хроніки Амартола наведений перелік з «не-амартолівських» джерел, узятих з Хроніки Малали, Александрії та «Дробного Бытия», відрізняє хіба вагоміша доля паралелей до записів XI ст. та більш рівномірний розподіл читань по століттях (хоча і тут паралелей до Хроніки Малали в XI ст. назагал лише 4). Таке явище обумовлене тим, що з Хроніки Амартола укладач ПВЛ почерпав історичну інформацію. За її допомогою він намагався відновити подієву історію кінця IX – 1-ї половини X ст., через що доля запозичень з Амартола на цій ділянці вища. Інші виклади з всесвітньої історії могли надати літописцеві тільки цікаві сюжети та влучні вислови, і їх цінність була меншою.

II.4 Поклики на «лѣтописецъ Георгия» та «хронографъ»

Укладач ПВЛ кілька разів посилається на свої хронографічні джерела. Висновок О.О. Шахматова, В.М. Істріна, О.В. Творогова про запозичення ранніх літописів із Хронографа та з повного перекладу Амартола спирається в тому числі й на ці поклики. Традиційно вважають, що укладач ПВЛ окремо позначив Хроніку Амартола, і окремо – хронографічну компіляцію, що дійшла нібито через посередництво Початкового зводу. В останній вбачають ХВІ або «Хронограф особливого складу».

У ПВЛ дійсно два головних посилання на хронографічні твори. Згадки «лѣтописания Георгия» та «лѣтописания гречьскаго» знаходять у Введенні ПВЛ у всіх списках: «яко же глаголетъ *Георгии* в *лѣтописаньи*», «...в *лѣтописаньи гречьстѣмь*»²⁴⁶. Третій поклик, на «хронографъ» чи «фронграфъ» зустрічаємо у просторій статті під 1114 р. самої тільки Іпатіївської редакції: «...аще кто сему вѣры не иметь, да почтетъ *хронографа*...». Після чого вписано серію запозичень з Амартола та Малали, проаналізовану вище (278-279І). Третя згадка під 1114 р. є, так би мовити, факультативною, оскільки фігурує лише в Іпатіївській групі списків ПВЛ, і враховується далеко не усіма дослідниками. Не без значення є те, що НПЛмл не має жодного з відзначених трьох покликів.

Хід думок дослідників ХІХ–ХХ ст. був простим. Головних посилань два, іменне та анонімне, відповідно, вони не можуть належати одному й тому самому літописцеві й позначати одне й те саме джерело²⁴⁷. Той книжник, котрий писав про «Георгія», запозичив ім'я з повного перекладу Хроніки Амартола, де воно вказане у самому тексті. Інший реконструйований укладач, що послався на «грецьке літописання», не знав автора хронографічної компіляції і не зміг визначити, що ХВІ складається переважно зі скорочених та перероблених фрагментів Хроніки того ж таки «Георгія». Саме другий запис віднесений до ранішого шару Початкового зводу, хоча не тільки для «Георгія», а й для «літописання гречького» відповідників у НПЛмл немає, і цей «слід» у покликах на хронографію взагалі не мусили б вловлювати.

Як зараз відомо, в давнину посилання – це лише підкріплення своїх слів авторитетом. Їх не слід розглядати як науковий апарат, де точна вказівка на ім'я та назву є обов'язковою. Проте у ХІХ ст. подібні ремарки

²⁴⁶ 14Л, 17Л. Ймовірно, слово «лѣтописание» у такому контексті викликало в уяві дослідників, уже знайомих із текстом НПЛмл та Софійського І літопису, інше позначення – «временникъ», яке присутнє і в Хроніці Амартола.

²⁴⁷ Напр.: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 42, 47; *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах... – С. 217, прим.1. О.О. Шахматов підкреслював, що укладач ПВЛ не міг би посилатись на «літописання Георгія», якби мав справу зі знеособленою компіляцією.

ще справді сприймали практично як наукові посилання і тому кожне окреме ім'я чи назву могли нав'язувати до певного автора або твору²⁴⁸. Крім застарілої думки стосовно точності літописних вказівок, нині немає жодних підстав для протиставлення «літописання Георгія» та «...гречеського». Щобільше, свідчення давніх текстів прямо спростовують цю традиційну думку. Напр., у назві та тексті ЕЛ-1 Хроніку Іоана Малали названо одночасно «Еллинским гранографом» та «Иоанновым гранографом», тобто, маємо майже повний аналог «летописанию Георгия» та «греческому летописанию», з тією тільки відмінністю, що в ЕЛ-1 вирази рознесені далеко одне від іншого²⁴⁹.

Випадає повторити: в НПЛмл відсутні усі три поклики на хронографію, тому нас її матеріал не зв'язує і ми мусимо рахуватися лише з ПВЛ. Спробую запропонувати інше пояснення походження цих відкликань. Оскільки виявлено взаємопов'язаність джерел та тематики Введення, «Промови Філософа», записів 1065 р., 1114 р. та ін., це дає підстави зробити припущення, що поклики у Введенні та 1114 р. зроблені одним автором, а статті принаймні по 1114 р. включно входили у вихідну версію ПВЛ²⁵⁰.

²⁴⁸ Прикметний приклад наводить В.С. Іконніков: В.М. Ундольський припускав, що у слов'янських перекладах Хроніки Амартола «Мних» та «Грьшник» – різні особи, оскільки імена відмінні й існують два переклади, болгарський та сербський. *Иконников В.С. Опыт...* – Т. 2. – Кн. 1. – С. 355-356. Тим часом, обидва позначення вказують на ченця Георгія Амартола, ἁμαρτολός – 'грішник'.

²⁴⁹ Див. у рукописі ЕЛ-1 Синодальний № 280, арк. 6, у просторій назві: «Лѣтописецъ еллинскии и римскии сия книги списаны не изъ единѣхъ . книгъ но от различенъ истинныхъ великихъ . по исправленю многоу Муисѣева истинная сказанія . и от четьре^х цѣртвии . и от прѣрѣтвѣа Георгиева поистинѣ изложена . и от Ездры . и от Истирии и от азматъ азматъскы^х . и патаоухика . и еще же от Иоаннова гранографа и антиохискаго . и^ж вся ел'линскыя акы бляди сплетения словес^е и капищъ идольскыя требы приносимыя имы^и откоудоу и како бѣаше . сия гниги писаны^и бытійскыа от тетровасилья . сказа^ие стго Епифа^ия». Й далі на закінченні запозичень із Хроніки Малали: «скончѣся еллинскыи гранографъ». Обидва фрагменти виділено кіновар'ю, останній: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 283. «Истирии» на арк. 6: Єсфірь, «азмат азматъскых» – Пісня Пісней, «патаоухика» – П'ятикнижжя. Останнє слово, ймовірно, з якоїсь із хронік. Пор., напр., у Хроніці Синкела: «и пѣнтатев'ха . еже есть пятеръ книгъ». *Тотоманова Анна-Марія*, Славянската версія на Хрониката на Георги Синкел. – Софія, 2008. – С. 54.

²⁵⁰ *Вилкул Татьяна*, Повесть временных лет и Хронограф... Слід, звичайно, враховувати, що літописці могли втручатися у тексти своїх попередників. Напр., як показав О.П. Толочко, той варіант назви ПВЛ, що прочитується в Іпатіївській редакції, є продуктом творчості літописця початку XIII ст.: *Толочко А.П. О заглавии «Повести временных лет» // Ruthenica.* – Т. V. – К., 2006. – С. 248-251. Крім того, в Лаврентіївській групі (ЛРА) досить багато пропусків та скорочень, і то не лише в останніх статтях.

Перш за все, укладачі ранніх літописів не могли чітко розрізняти «хронограф» та «авторську хроніку». «Хронограф» винятково у значенні 'компіляція' – зовсім недавнє поняття. Розмежовувати давньоруські збірники фрагментів хронік та історій-«хронографи» та перекладні візантійські «хроніки» почали після праць В.М. Істріна²⁵¹, а до того учені XIX ст. писали, напр., про «хронограф» Іоанна Малали, маючи на увазі саме перекладну хроніку²⁵². Середньовічні книжники вживали слово «хронографъ» / «гранографъ» у ширшому значенні, як для позначення хроніки, так і її автора²⁵³. Важливо, що у тексті Малали воно позначало будь-якого авторитетного письменника. Давньослов'янський перекладач калькував грецькі слова *ἱστορικὸς* та *χρονογράφος*²⁵⁴, внаслідок чого Хроніка Малали рясніє численними посиланнями на «мудрыхъ» і «премудрыхъ» «историковъ»²⁵⁵ і «хронографовъ»²⁵⁶. ПВЛ згадує «хронографъ»

²⁵¹ Хоча вже у 1866 р. А.Н. Попов писав про те, що слово «хронограф» вживається у двох значеннях: перекладної хроніки та давньоруської компіляції: *Попов Андрей, Обзор хронографов...* – Т. 1. – С. 1.

²⁵² Напр.: *Оболенский М.А.* Предисловие... – С. XI та ін.; *Иконников В.С.* Опыт... – Т. 2. – Кн. 1. – С. 355.

²⁵³ Щодо ЕЛ-1 див. вище. Іменні позначення вміщені також у Тихонравовському хронографі. Серед джерел поряд з «палеей» згадані «Іоанновъ» та «Георгиевъ» хронографи, арк. 253-253зв.: «пишуще книги Моусеевы от палея . присъвъкоупляхо^м же к ни^м . и два хронографа . яко же рѣхо^м Геор'гиевъ по ро^д . паки^ж . Іоанновъ . иже списа добръ исправивъ». Під «Георгиевым по родам», судячи з цитованих фрагментів, слід розуміти не Георгія Амартола, а Георгія Синкела, під «Іоанновым» – Малалу.

²⁵⁴ Як вважають, *ἱστορικὸς* позначало спеціалізованого дослідника більш-менш вузького періода чи певної місцевості, *χρονογράφος* – укладача компіляцій зі всесвітньої історії. Хоча, звичайно, у давніх текстах розділення понять нечітке, набагато послідовніше воно витримане в сучасних дослідників. Див., напр.: *Иконников В.С.* Опыт... – Т. 2. – Кн. 1. – С. 78; *Истрин В.М.* Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (XI–XIII вв.). – М., 2003 (1-е вид.: Пг., 1922). – С. 116.

²⁵⁵ Це єдиний давньослов'янський текст, де зустрічається термін «историкъ». Див. *Чернышева М. И.* Греческие слова в славянском переводе «Хроники» Иоанна Малалы // *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 430-432. Відповідні цитати з Малали див., напр.: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 17 «и инѣхъ много трудившихся хронографъ и историкъ и творецъ (καὶ ἄλλων πολλῶν φιλοπόνων χρονογράφων καὶ ποιητῶν; Mal. 3.7-8); *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 78.6-7 «историкъ хронографъ» (*ἱστορικὸς χρονογράφος*; Mal.25.30-31); там же. – С. 77.17-18 «Состонии... роумьскыи историкъ списа о семь» (Σουετώνιος Τραγύλλος, Ῥωμαίων ἱστορικὸς; Mal. 25.14-15); с. 109.5-6 «яже и прѣмудрыи Аполонии историкъ...» (ὁ σοφώτατος Ἀπολλώνιος ὁ ἱστορικὸς...; Mal. 56.24); с. 190.9 «римлянскыи историкъ» (ὁ Ῥωμαίων ἱστοριογράφος; Mal. 137.54-55). В Амартола використовується тільки «история», іноді з поясненням: «рекше образница», «рекше изьобразие».

²⁵⁶ Див.: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 18 «Фортоунъ римскыи хронографъ»; там же. – С. 29 «Диодор мѣрыи хронографъ»; див. також: с. 30, 69.18-19, 80.9, 80.27, 106.29, 113.1-2, 176.22, 191.13, 231.26-27, 249, 262.9-10, 270.15, 307.9, 308.20-21, 320.13-14, 358.16. При цьому слово «хронографъ» може з'являтися і без імені.

у статті 1114 р. саме перед блоком цитат із Амартола та Малали, притому доля тексту Малали тут набагато вагоміша. Виходячи з цього, вказівку «хронографа» під 1114 р. можна атрибутувати як слід знайомства з Хронікою Малали. Натомість у Введенні частіше цитований Амартол, хоча запозичення з Малали також присутні. Вказуючи на «літописання Георгія», укладач ПВЛ вірогідно позначив більш авторитетне на даний момент для нього джерело. У свою чергу, «лѣтописание гречьское» правомірно тлумачити як *синонімічне*, а не *антинонімічне* «лѣтописанию Георгія» поняття – точно так, як «Іоанновъ» та «Еллинский» «гранографъ» у тексті ЕЛ-1. Таким чином, у кількох посиланнях на хронографічні джерела слід вбачати не сліди користування Хронографом у ранішому Початковому зводі та повним перекладом Амартола у «пізнішій» ПВЛ, а вплив на давньоруського книжника повних перекладів хронік Амартола та Малали. Неусталеність термінології є типовою для середньовічного часу й близькі до ПВЛ аналоги підшуковуються в Еллінському літописці.

II.5 Вплив викладів всесвітньої історії на літопис: ремесло історика у ПВЛ

Попередній виклад побіжно заторкнув важливу з точки зору розуміння процесу історіописання у Давній Русі тематику – розуміння давніми книжниками принципів написання своїх творів, літописів (як би не ставитись до їх компілятивної природи). Сучасні вчені сказали б – теорії та методики історичної праці. Завдяки тому, що ПВЛ є Початковим

Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы... – С. 75.1-2 «не солгавше хронографъ писахомъ» (μὴ ὁμοφωνήσαντες τοῖς χρονογράφοις; Mal. 22.41); с. 359.3 «хронографу ноужда есть писати вси, елико же есть» (до речі, цитата потрапила у ГВЛ, 819Г; грецьк. ὁ οὖν χρονογράφος ἀνάγκην ἔχει γράφειν τοὺς χρόνους...; Mal. 358.90-91). У збірках, скороченнях та переробках також іноді губилися імена. Див. у фрагменті Златоструя за рукописом XII ст., виданому В.М. Істріним, *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 400: «яко преоудрыи хронографъ съписа». Або цитата у ГВЛ, 832Г: «яко же преоудрыи хронографъ списа яко же добродѣянья в вѣкы святятъся...» (хоча кількома стовпчиками вище вміщені іменні позначення: «яко же Євсьєвии и Памьфилтъво иннии . хронографи списаша», 820Г).

У Хроніці Амартола подібні кальковані слова відсутні. Її перекладач використовував тут конструкції з «врем-» а також «-образ-» («временьныи», «временьникъ», «образьникъ», «образьница», «изъобразие», «изъобразуя»). Вирази з «-образ-» див., напр.: Ам.53.5 «предания изъобразуетъ» (De Boor, 43, τῆς ἱστορεῖ παράδοσις); Ам.58.4-5 «изъобразие Иовово» (De Boor, 53, εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰώβ); Ам.165.12 «история, рекше образница» (De Boor, 232, ἡ ἱστορία); Ам.428.25 «образникъ» (ἱστορικός, De Boor, 657). Див. також: *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 129, 206. Детальніше про цю особливість: *Вилкул Татьяна*, Повесть временных лет и Хронограф... – С. 78-79.

літописом, у ній наяв вийшло те, що згодом усталилося і залишалося прихованим у наступних зводах. Автор ПВЛ вважав за потрібне пояснити читачеві, як ведеться запис, від якої події відраховуються роки. Деінде він проявив критичні начала: відзначив, що одним джерелам довіряє, а до інших ставиться скептично. Не те, щоб укладач ПВЛ зупинявся на цих пунктах детально, однак він час від часу зауважив свої підходи і загалом виявився таким собі «теоретиком» серед літописців. Наскільки можна розуміти, науку ремесла історика²⁵⁷ йому підказали хроніки. Зрозуміло, історієписання на Русі починалося не з Геродота, Фукідіда чи Тацита, праці яких не були перекладені в тодішні часи, а з хронік Амартола та Малали. Наведу приклади «теорії історичного письма» з Початкового літопису й спробую продемонструвати їх зв'язок із хроніками. Переважно, йдеться про цілком хрестоматійні епізоди, однак їх не звикли порівнювати з хронографічною літературою і оцінювати в такому ключі.

Перш за все, укладач ПВЛ зауважує множинність своїх джерел. Зокрема, це робиться у тих випадках, коли діло доходить до розбіжностей в описі подій. Переказуючи легенду про трьох братів Кия, Щека та Хорива і про князювання Кия, укладач ПВЛ потім записує іншу версію, менш варту довіри. «Инии же не свѣдуще рекоша . яко Кии есть перевозникъ былъ...» (9.22-23Л). Тобто, він наводить два варіанти однієї і тієї історії і надає їм оцінку. Аналогічно, літописець відзначає кілька версій і в оповіді про місце охрещення Володимира та «конях медяних» за св. Богородицею²⁵⁸. Далі він цілком чітко вказує підстави, за якими починає відлік років («...числа положимъ...») і двічі – у назві свого твору та у першій річній статті 6360/852 г. – окреслює, про що він збирається оповідати. «Се повѣсти времяньных лѣ^т . откуда есть пошла Руская земля . кто въ Киевѣ нача первѣе княжи^т...» (1Л); «Яко от Адама до потопа... а

²⁵⁷ Див. знамениту роботу Марка Блока *Apologie pour l'histoire ou metier d'historien* («Апологія історії або Ремесло історика») 1941 р. Добрий огляд початкових етапів розвитку ремесла історика (ставлення до джерел, начатки критицизму, тощо) див. у: *Яковенко Н.М.* Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375 с. (зокрема, розд. I-III, с. 1-115).

²⁵⁸ Розцінюються як приклад ведення полеміки у ПВЛ. «Только в двух местах Повести временных лет мы встречаем полемические выходы летописца против несведущих людей, которые распространяли ложные исторические сведения, вызвавшие с его стороны особые опровержения. Это, во-первых, вопрос о занятиях и звании родоначальника киевских полян, положивших начало русской земле и киевскому княжению, и, во-вторых, вопрос о месте крещения Владимира, просветившего всю русскую страну». «Заметка летописца под 6496/988 годом о медных конях, привезенных Владимиром из Корсуни... относится к материалу, а не к историческим фактам старины». *Никольский Н.К.* «Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменной культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании» // Сборник по русскому языку и словесности. – Т. 2. – Вып. 1. – Л., 1930. – С. 25.

от см̄рти Ярославлѣ до см̄рти Сѣополчи... скажемъ што ся оудѣяло [в лѣ]та си²⁵⁹» (18.1,20-23Л). Щодо вихідної дати, він посилається на початок царювання Михаїла, «наченшю Михаїлу цѣртоват^и», та перший похід русі на греків, «о семь бо увидѣхомъ²⁶⁰, яко при семь цѣри приходиша русь на Цѣргородъ...», – і пояснює: «отселѣ почнем . и числа положим^б» (17.29-18.1Л). Вказівка на «лѣтописание гречѣское» у цій першій датованій статті ПВЛ є підтвердженням авторитетом. Аналогічно, упереджуючи можливу недовіру в описах чудес, літописець робить прямі поклики на хронографічні тексти під 912 р.: «се же не дивно яко от волхвованія собывае^тся чародѣство^м» (за чим слідує оповідь про Аполонія Тияніна, 39Л); та під 1114 р. «аще кто сему вѣры не иметь, да почтеть хронографа» (278І).

Усі ці начатки ремесла ведуть до хронік. У Амартола теоретичні пасажі зосереджено в початковій частині його твору; в Малали вони рівномірніше розподілені по тексту, натомість не настільки розпрацьовані.

Особливо характерні для Хроніки Малали вказівки на кілька джерел, при цьому нерідко відзначені розбіжності у версіях подій. Сирійський автор наводить масу імен істориків та хронографів, і посилання подані низками чи не частіше, ніж поодинокі згадки. Див., напр. лише у 2-й книзі: Мал. 2.1 – згадка «Омира» (Гомера) та «Илефрата» (с. 69); Мал. 2.13 та 2.15 – посилання одночасно на 3-х письменників (с. 85, с. 90). У Мал. 2.2 після викладу походження імен «прѣходнихъ звѣздъ» (тобто, планет) від імен язичницьких богів вказано, що відомий єгипетський книжника викладає інакше: «...Манфонъ списа, в него ^ж книгахъ *инако* глѣють имена» (с. 70). У Мал. 2.5 різні автори протиставлені один одному у змалюванні смерті героїні оповіді: «отшедыши въ Сирию Ио тоу оумре , яко же Феофиль преоудрыи списа . *друзіи же положишиа* . яко въ Египтѣ оумре Ио» (с. 73)...

У Хроніці Амартола також досить багато посилань на джерела, однак низки імен авторів історичних творів – явище більш рідкісне. Як правило, таке трапляється тоді, коли вирішено віддати перевагу тій чи іншій версії. Див., напр., Ам.51.15-16: перераховуються великі «списатели» історії, «Исиодъ (Гесіод)... Климянтъ, Африканъ, Татианъ... Иосипъ, Иустъ». Серед них виділено автора церковної історії Євсевія, Ам.51.18-19: «много же оучивыися и многохоудожникъ Евсевию истовое время исписания створивъ». Трохи вище з маси вирізняється пророк Мойсей, Ам.51.7-8: «и преоудрѣшиа преже всѣ^х елинь бывшаго преоудра же и списателя».

²⁵⁹ Л помилково: ся оудѣяло та си; А ся здѣя в лѣта си; І ся оудѣяло в лѣта си; Х ся оудѣя въ лѣта си.

²⁶⁰ АІХ оувѣдахомъ, Р проп.

Хроніст охоче роздає свої оцінки. Напр., Ам.35.15-16, висловлює сумнів щодо слів давніх мудреців про посмертні магічні діяння вбитого від Персея Сарданапала: «но оубо *лжю писали* пишущей». Або покликається на один авторитет проти іншого, Ам.60.15-16: «яко же есть писано яко бѣ створи члѣва бл҃га . *ови же* възискаша размышления многа». Оповідает, як невірно ці ‘деякі’ еллінські «размыслившие» «списатели» уявляють собі виникнення людини. В іншому місці вказано, що неправильно сприймають історію («блзняются») єврейські книжники: Ам.206.18-21: «жидове же яко вѣщавае^т Федорить *блзняютъ*^с о вавилоньстѣмъ исхоженіи гл҃ють ре^чно се бы^с . и не дивно се есть яко ^ж бо и въ прочихъ пррч^твиихъ *блзняютъ*^с тако и о семь». Загалом, у Амартола йде стандартне протиставлення світської мудрості та Святого Письма. Однак часом у нього стикаємося з протиріччями, оскільки «історія» – це одночасно «писание», «сказание» та «изъобразие». Крім того, «нехристиянські автори» можуть бути названими на підтвердження Святого Письма, що призводить до певних зсувів на шкалі авторитету. Напр., Ам.225.17-18,22-23, посилання на Йосифа Флавія як підкріплення слів Писання про Іоанна Предтечу та Ісуса: «Но *Иосифъ любѣзноюистецъ* сы поминаше Пр^дчю . Іо^н . Х^сва . о Іоанѣ же гл҃ше тако... о Х^сѣ же пакы гл҃а тѣ же». Звичайно, трапляються і такі приклади, коли кілька свідчень погоджені одне з одним. Напр.: Ам.139.12-13, з приводу розмірів Соломонова ковчега: «двокровенъ бо бы^с яко ^ж гл҃еть Иосифъ (Флавій – *Т.В.*). *так*^ж и Паралипоменьскыя книги являю^т»; Ам.86.25-26, про Мелхиседека та Єрусалим-Салим: «яко ^ж гл҃а Иосифъ его же и *препѣваета* . Іо^н . и Кюриль прп^дбная еп^спа».

Прикметно порівняти перші рядки ПВЛ з назвами обох хронік, Амартола та Малали. Горас Лант та О.О. Гіппіус писали про те, що у виразі «повѣсти временныхъ лѣтъ» позначився вплив одного з віршів слов’янського перекладу 1-ї глави Діянь Апостолів²⁶¹: «ДА 1.7 Рече же къ нимъ: нѣ^с вамъ разоумѣвати *врѣмень и лѣтъ* , ѣже отць положи своєю областію»²⁶². Таке припущення є цілком імовірним, однак загалом Діяння Апостолів – досить далекий від літопису текст. Звернення до хронік наочно демонструє, що програма ПВЛ скоригована згідно «планів», заданих напочатку хронографічних творів. У назвах натрапляємо на позначення: «временникъ», «повѣсти», «изложение», вказівки на те, ким і про

²⁶¹ *Lunt Horace*, Повесть временныхъ летъ от Повесть временъ и летъ // Palaeoslavica. – 1997. – Vol. 5. – Р. 317-326; *Гиппиус А.А.* «Повесть временных лет»: О возможном происхождении названия // Из истории русской культуры. – М., 2000. – Т. 1: Древняя Русь. – С. 448-460.

²⁶² Текст цитується за найдавнішим списком давньослав’янського Апостола, Христинопольським XII ст. Виданий у: *Kalužniacki Aemilianus*, Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice... – Арк. 1.

що пишеться історія. Пор. у Хроніці Малали: «Изложение Иоанна бывшаго от антиохийска^Г великаго града . Сирия малыя о лѣтѣхъ мироу . Сѣло добро мню е^Ж въкратцѣ²⁶³ сказати . куюж^До главизноу повѣстии . ю^Ж Моусео^М хронографомъ²⁶⁴ и Африканомъ . и Евсѣвіемъ Панфиловымъ . и Паоусаніемъ . и Дидоумо^М . и Феофило^М и Климянтомъ . и Диодоро^М . и Домнино^М . и Еоустафие^М и инѣ^Х много тру^{Д\}вши^Хся , хронографъ и историкъ . и творецъ . сказати и мнѣ по истиннѣ . случившаяся в части . и в лѣта црѣ . вше^Дша въ оуши мои...» (Мал. 1, с. 17). Див. також два заголовки з численних заголовків та підзаголовків Амартола. 1) «*Временьникъ* въпростѣ²⁶⁵ от различны^Х же хронографъ же и сказатель²⁶⁶ събранъ же и сложенъ Георгиемъ грѣшникомъ мнихомъ» (Ам.31); 2) «Начало *временнымъ* книгамъ Георгия Мниха» (Ам.53).

З'ясування реперів відліку років та «план-проспект» літопису в першій датованій статті 852 р. знаходить близьку паралель у Ам.51-52. Тут у Хроніці Амартола зроблено перехід від великого вступу-проойміону до основної частини твору. Об'ємна зв'язка Ам.51-52, так само як і ПВЛ під 852 р., вміщує розмірковування автора, про що він збирається оповідати, й визначення хронології. В Ам.51.6-7 хроніст вказує, як він проводитиме хронологічні обрахунки: «число же *временныхъ* (τὴν δὲ γε ἀπαρίθμησιν τῶν χρόνων)²⁶⁷ от великаго Моисия да створимъ». Слід додати, Амартол надає великої уваги хронологічним питанням і в інших посажах. Див. Ам.51.18-19: «*время исписания* створивъ». Або одну з версій походження обрахувань часу в Ам.212.9-10: «также и чтоуше дѣни 354 творять от года до года . зане оубо *архѣгль* къ Данілоу гла моужю жидовиноу и числа лѣ^М сказа емоу».

Досить часто і традиційно в аналізі давніх історичних творів протиставляють «писемне», книжне слово, та «усне». Однак на матеріалі хронік цей підхід не діє, не був важливим подібний розподіл і для літописців. Річ не тільки в тім, що практикувалося останню частину хронік записувати за усними свідченнями власне хроністом, а на початку використовувати праці попередників, тобто, усне слово для книжників було одним із основних їх джерел. Справа ще в тім, що в середньовічних творах історичного жанру взагалі немає протиставлення усного та написаного слова. Зокрема, історія в давньослов'янському перекладі Амартола перекладається як *сказане, написане* та *образне*. У багатьох посажах «явленное»,

²⁶³ Віл в ты кратцѣ.

²⁶⁴ Віл «храниграфо^М повѣдаемы соу^Т»; далі випущене: «и Африканом... Паоусаніемъ».

²⁶⁵ Χρονικόν συντομόν; De Boor, 6.

²⁶⁶ χρονογράφων τε καὶ ἐξηγητῶν; De Boor, 6.

²⁶⁷ De Boor, 40.

«изображенное», «исписанное» та «глаголанье» прямо ототожнюються. Див., напр.: Ам.53.4-5, про Адама: «и гробъ емоу въ Иер^слмьстѣи земли бы^с. *еврѣйская преданая изъобразуеъ яко глѣть Иосифъ*»²⁶⁸ (‘Εβραϊκή τις ἱστορεῖ παράδοσις, ὡς φησὶν Ἰωσήφος). Аналогічно в Ам.134.26-27, з приводу зміни Саула Давидом на троні: «яко *являет история глѣи* и приложи гнѣвъ г^с ражещися въ Изли». Ам.140.16 стосовно описів Храму: «являет паки *история глѣи*». Ам.144.11-12 про Соломона: «и се *являя исписание нарицаеъ глѣ* и дасть г^с Соломоноу оумъ и премдр^сть многуоу зѣло», і т. ін. Більше того, саме очевидні нарації про давні часи можуть включати «свідчення очевидців» і робити фіктивні поклики на усні джерела. Як, напр., в оповіді про полеміку в Римі ап. Петра та волхва Симона. Ам.258.2-3, слова Петра своєму учню Фифу, з котрим волхв Симон нібито «обернувся личинами», втікши так від кесаря. Петро пророкує, що учень невдовзі поверне свій справжній образ: «измѣнить ты от Симонова образа перъвоюю свою ти подасть въскорѣ . абѣ съ словомъ тако бы^с. *всѣмъ намъ зрящемъ*».

З хронографічних творів автор ПВЛ черпав і певні ідеологічні настановлення, зокрема, про пов’язаність історії, мудрості, науки, і моральних принципів. Напр., геометрії («земночєства»), письма та доброго «смыслу»: Ам.55.20-22 «ибо земночєство егоуптяне преже глѣть обрѣтъше от *непрестоупления земли* и раздѣления . наоучивъшеся и *исписаша* от тѣхъ етери прияша *тѣмъ преמודрыя древле и смысльныя тѣхъ нарекоша*»²⁶⁹. ПВЛ починається з «раздѣления» землі синами Ноя, а «не преступати въ предѣлъ братень» – одне з головних настановлень, яких літописець намагається навчити своїх читачів. Багато разів у Початковому літописі повторюється з варіаціями оціночне судження про «мудрих та смислених», і т.п.

Вірогідно, з хронік узято деякі значущі деталі. Напр., така як найменування міста за іменем його правителя чи засновника. Пор. про Адріанополь – «Адрианъ град», паралель № 17 зі списку О.О. Шахматова (42.14-43.11 – Ам.545.23-546.11), та подібні до неї. У Хроніці Малали також найменування міста на ім’я героя – схема найбільш розповсюд-

²⁶⁸ «Иосифъ» – мається на увазі Йосиф Флавій; De Boor, 44.

²⁶⁹ Літописець наврядчи міг оминати наведену цитату, оскільки майже з цього самого місця Хроніки запозичено у «Промову Філософа» про «египетський лікотъ», яким «саженъ звутъ» трохи вище, Ам.55.18-19: «наоучи бо ся Моиси всея премдр^сти егоупетъскыя земночтецьскыимъ локотъ ре^с. аще кто сяженъ велии иматъ». Останню паралель із Амартола у ПВЛ відзначено у: Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники... С. 148. О.О. Шахматов вважав, що це запозичення з Хронографа, але спирався на палеї. Скоріше, насправді воно належить до повного перекладу Хроніки.

жена, байдуже, із залученням формули «сътвори градъ въ имя свое»²⁷⁰ чи без неї. В останньому разі частково збігаються ім'я персонажа та назва міста²⁷¹. Ймовірно, зацікавленням етнічною історією укладач ПВЛ також зобов'язаний хроністам. Безпосередньо з Амартола запозичений величезний уривок про закони та звичаї різних народів (у переліку О.О. Шахматова № 6). Крім того, звідти ж узяті дещо перероблене ототожнення «от скуфь . рекше от козарь» (паралель № 3). У Хроніці Амартола є інші аналогічні пасажі, що не увійшли у літопис, але були, очевидно, доступні літописцю. Див. приклади, де зауважено різницю в іменах за різними джерелами в різних народів. Ам.128.25-28: «и нынѣ гл̑мое въ время Дѣдово Авимелехъ наре^чся въ писании . общее же ц^ркое имя . Ахоу^съ же исторією гл̑ється еже присно бы^с емоу от рж^ства наре^чное». Ам.145.19, про царицю Савську, ототожнену з Сивілою: «ц^рца Саваньская иже гл̑ема бѣ от елинъ Сивоула». Ам.149.6-7 про Астарту-Афродіту: «Астартин оубо естъ яже въ елинѣхъ Афродитини гл̑мая».

У подальших давньоруських «письменників»-«істориків» помітна тенденція скорочення начатків «ремесла». Пізніші за ПВЛ літописи думок про історичне письмо, джерела та ін., не вміщують²⁷², в усіх давньоруських хронографах також акцент зроблено радше на фактичних оповідах. Розмірковування та теоретичні пасажі книжники схильні оминати, тому до компіляцій вони не потрапляють. «Методика» або йде у засвоєну обробку джерел, або лишається не засвоєною. Загалом, саме автора ПВЛ можна вважати найуважнішим читачем, що найбільше засвоїв з «теорії писання історичного твору». Вплив хронографії виявився іще масивнішим, ніж це уявлялося раніше, адже виклади всесвітньої історії впливали на репертуар, мову та ідеологію Початкового літопису.

²⁷⁰ Мал. 2.9 (Арх арк. 33d, Віл арк. 38) «Пръсеоу^с... побѣди ликаоны . и прише^д въ вѣсь нарицаемоую Ман^троу . сътвори в неѣ гра^д . и поставивъ своего тѣла обра^з [Арх проп.] прѣ^д враты . и жрѣтвуоу сътворивъ наре^ч яко града того Пръсида , въ свое имя». Крім того, див. Мал. 2.12 (Арх арк. 34b, Віл арк. 39); Мал. 4.9 (Арх арк. 39a, Віл арк. 47); Мал. 4.10 (Арх арк. 39b, Віл арк. 48); Мал. 8.1 (Арх арк. 342d-343a).

²⁷¹ Мал. 4.12 (Арх арк. 39d, Віл арк. 49) «ц^рт^вова Пелексъ лѣ^т 38 от него * Пелепонисисѣ прозвашася , елладиистии създа * гра^д , и* Пелопонисъ наре^ч оттолѣ . Пелепониско ц^рт^во , ц^рт^во наре^чся Еллади^чско». Див. також: Мал. 8.1 (Арх арк. 342c); Мал. 10.3 (Арх арк. 387a); Мал. 10.7...

²⁷² Виняток складає ГВЛ, де зустрічаємо подібні розмірковування, запозичені з хронографічної літератури. Напр., з тієї ж Хроніки Малали: «хронографоу ноужа естъ писати...» (пор. 819I, *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 359.3). Але цей літопис відступає від «літописних» норм писання історичного твору. Справедливо вважають, що на нього справив вплив Іудейський хронограф і, здається, книжник переосмислював прийняті раніше нормативи історичного письма.

II.6 Джерела перших статей ПВЛ та НПЛмл. Роль «Хронографа по великому ізложенію» у новгородському літописі

Як було зазначено, наприкінці глави розглядаються сюжети з «початку історії» Руси. Мова піде про унікальну ділянку літописного тексту, де в одному зі зводів, новгородському, справді проявилися запозичення з ХВІ. Наявність їх можна підтвердити жорстко, чим зумовлена важливість цієї частини. Далі аналізуються переважно п'ять річних статей. Дві з початковими датами, 6362/854 р. з НПЛмл та 6360/852 р. з ПВЛ, а також повідомлення про походи русі на Царгород-Константинополь «Аскольда і Діра» та «князя Ігоря». У НПЛмл походи зафіксовано під 6362/854 та 6428/920, а у ПВЛ під 6374/866 та 6449/941 роками. Знову і в останній раз спробую віддати традиційну першість НПЛмл. В новгородському літописі повідомлення двох років уміщують початок історії Давньої Русі та два походи на Царгород. Саме тут після недатованої Передмови слідує перша стаття 6362 р., а за нею (часовий проміжок – 66 років!) одразу 6428 р. Тим часом, у ПВЛ між початковою датою, походами Аскольда і Діра та князя Ігоря вписано масу інших річних статей, і незаповнених років насправді не так багато. На перший план НПЛмл у цьому розділі виведена умисне. Давня історія Русі й уся частина новгородського літопису, для якої відсутні записи старшої редакції, Синодального списку НПЛ, залишається форпостом шахматовської теорії, згідно якої НПЛмл відображає Початковий звід, а через нього – ХВІ, тоді як ПВЛ створена «пізніше» і має складний набір джерел. На щастя, для перших датованих повідомлень давньоруських зводів існують паралельні джерела, які дозволяють пройти слідами О.О. Шахматова та його послідовників, ще раз розібрати аргументи та верифікувати висновки, зроблені у рамках шахматовської концепції.

Спробую, так би мовити, «зациклити» дослідження, тому хід роботи дещо відхилитиметься від прямої хронологічної послідовності. Передусім, треба проаналізувати перші дати НПЛмл та ПВЛ, починаючи з пізнішого 6362 р. По-друге, ще раз розглянути паралельні ділянки статті 6428 р. НПЛмл та хронографічних збірок про похід Ігоря. По-третє, уточнити структуру статті ПВЛ 6449 р. з описом того самого походу, зокрема використання літописцем Амартола. Окремим пунктом йтиме аналіз «літописних приписок» на останньому аркуші старшого списку Троїцького хронографа з записами про Ігоря та Олега. Після цього повернусь до оповіді 6362 р. у НПЛмл про попередній похід русі на Царгород, який за ПВЛ стався 6374 р. під час князювання Аскольда та Діра, але у новгородському літописі цим легендарним київським правителям не приписаний. Співставлятимуться літописні та хронографічні

складові літописних текстів. Насамкінець ще раз зупинюсь на змісті та структурі початкових статей: 6360 р. ПВЛ і 6362 р. НПЛмл. Таке рішення впливає з того, що співвідношення статей 6428–6449 років у науковій літературі в принципі вивірене, уточнення торкатимуться деталей. Натомість низка повідомлень під 6362–6360–6374 роками потребує перегляду усталених в історіографії тез.

Згадаємо компоновку зводів. В обох літописах маємо недатовану частину – Введення у ПВЛ та Передмову в НПЛмл – за чим починається хронологічний відлік. У ПВЛ перша стаття – 6360/852 р., в НПЛмл – 6362/854 р. У ПВЛ фіксується довга низка річних записів за кінець IX – 1-у половину X ст., починаючи від вихідної «круглої» дати 6360 р. Спочатку йдеться про дії київських правителів Аскольда та Діра, далі про «руських» князів. Олег та Ігор виступають переважно як окремі самостійні володарі, за винятком 6587/879, 6390/882 та 6411/903 років, де Олега зображено опікуном малолітнього Ігоря (22-23Л, 29Л). В цілому, в ПВЛ військові виступи та інші діяння Олега припадають на 6390–6420/882–912 роки, Ігоря – на 6421–6453/913–945. Відповідно їхнє правління розведене у часі: князювання Ігоря настає після Олегового. У НПЛмл просторий запис першого 6362/854 р. вміщує низку подій різного часу, від Кия, Щека та Хорива, відомостей про перший напад русі на Царгород до Олега-«восводи» Ігоря (!). З першою датою безпосередньо сполучається повідомлення 6428/920 р. про похід русі, продовжене 6429 р. – зборами виступу на «наступне літо» та 6430 р. – походом Олега. Паралельними до НПЛмл 6428 р. є відомості ПВЛ про похід князя Ігоря, вміщені на 20 років пізніше, під 6449/941 р. Інформація двох давньоруських зводів значно відрізняється не лише хронологічно, а й змістовно, хоча в основу опису військових дій покладено один і той же текст Хроніки Амартола. При цьому, саме у статтях 6362–6374 р. та 6428–6449 р. в обох літописах простежуються точні запозичення (Ам.511, Ам.567-568), хоча багато також переповідання. Свідчення користування текстом Хроніки абсолютно недвозначні. Надзвичайно вартісним є те, що матеріл дозволяє простежити як повну, так і хронографічну версію типу ХВІ, і з'ясувати характеристики роботи літописців.

П.6.1 Походження дат 6362 та 6360 років, початку історії «Руської землі». Прикметна загадка ранніх зводів – зміщення у початкових датах, якими є: 6362/854 р. для НПЛмл та 6360/852 р. для ПВЛ. На вплив текстів кола ХВІ вказує, як визнано, 6362 р. Як виникло розуміння того, що у НПЛмл тут використане хронографічне джерело? Якщо походження початкової дати ПВЛ здавна пояснювали залученням візантійських творів та дефектами перекладу²⁷³, натомість НПЛмл привертала дещо меншу

²⁷³ Див. Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». – СПб., 2011. – С. 101. Дослідник називає св. Дмитрія Ростовського, академіка

увагу. Розбіжності хронології обох літописів багато важили для О.О. Шахматова, і до новгородської версії він спробував застосувати напрацьовані у вивченні ПВЛ прийоми. Його роботи демонструють кілька підходів до вирішення цієї проблеми. У своїй ранній статті «Хронология древнейших русских летописных сводов» 1897 р. вчений припустив, що, якщо рахувати у зворотньому напрямку від відомого до невідомого²⁷⁴, у періоді від 6496/988 р. (охрещення Русі), до 6430/922 р. літописець враховував «руське» джерело – список років правління київських князів. Для ранішого часу кінця IX – початку X ст. книжник не мав місцевих текстів і мусив залучати візантійську Хроніку Амартола. В Амартола абсолютна хронологія украй бідна, переважають індикти та відносні вказівки на роки правління тих чи інших імператорів. Природньо, привернула увагу одна з небагатьох абсолютних дат – воцаріння імператора Романа 6428 р.²⁷⁵ Припускалося також, що укладач Початкового зводу, як і автор ПВЛ, акцент зробив на правлінні Михаїла, за якого маємо першу згадку «русі»²⁷⁶. Тож, на думку О.О. Шахматова, він відлічив у зворотній послідовності роки царювання попередників Романа і відняв від 6428 р.

«...78 лет, а именно: Константиновых 7 лет, Александров 1 год, Леоновых 25 лет, Васильевых 19 лет и Михайловых 26 лет. Таким образом, для определения года вступления Михаила на престол сводчик из 6428 вычел 78 лет; в результате получился 6350 (842) г. Остановившись на вопросе, в который год Михайлова царствования случился поход Руси, сводчик заметил, что против его в рукописи стояла цифра .ѡ. (12); она обозначала главу летописного рассказа²⁷⁷... Сводчик принял эту цифру за указание того года Михайлова царствования, когда случилось описываемое событие... Двенадцатым годом Михайлова царст-

І.-Ф. Круга, М.П. Погодіна, А.А. Куніка та ін. Для вчених XIX ст. важили ще ювілейні міроприємства – напр., святкування 1000-річчя російської державності.

²⁷⁴ Традиційно, для давніх періодів дати вираховувалися у зворотньому порядку – від відомих пізніших до менш відомих раніших. Див. далі про обчислення А.А. Куніка.

²⁷⁵ Точніше, у Хроніці Амартола датоване «вінчання царицею» дружини Романа, але події сталися в один рік (вересневий чи березневий), у грудні та січні, їх легко було пов'язати. Ам.552-553 «декавриа мѣца въ 17 днь и нѣлю праотѣмъ, в црѣкыи вѣнецъ вѣнчан быѥ... В леѣ 6428 индикта и геноуариа мѣца въ 6, стѣх бѣговленіи днь, вѣнчаеѣ црѣ Феодороу, женоу его црѣцею».

²⁷⁶ Хоча на відміну від ПВЛ, у НПЛмл введення дати прямо з іменем Михаїла не пов'язане, а сюжет про перший похід русі за часів Михаїла тут є лише однією з численних складових статті. Після «В лѣто 6362. Начало земли Рускои» вписано про Кия, Щека на Хорива (! до чого ще повернуся).

²⁷⁷ Цифри на позначення глав справді проставлені у Криниці та основному тексті списків Хроніки Амартола. О.О. Шахматов посилається на один із відомих йому рукописів, Ундольського № 1289, оскільки на цей час перший давньослов'янський переклад Хроніки ще не був виданий.

ования был 6362 (6350 + 12), он и выставлен составителем Начального свода в начале его летописного рассказа»²⁷⁸.

Здавалося б, логіка бездоганна, однак тут-таки, намагаючись пояснити іншу хронологічну «зарубку», появу 6360 року в ПВЛ, О.О. Шахматов зробив важливе застереження. 6360 р. вираховано з «Літописця вскорі» патріарха Нікифора. Вчений припустив, що в одному з рукописів Нікифорового літописця сталася помилка в роках царювання Михаїла, від чого їх загальна кількість зменшилася на 10 (замість «14» – «4»). Таке припущення випливає з того, що «4» вказане у слов'янських списках Хроніки Амартола. О.О. Шахматов вважав, що перекладач Амартола мусив зробити кореляцію з версією Нікифора – це дещо своєрідне припущення не спиралося на рукописи²⁷⁹ і пов'язане, скоріше за все, з намаганням вченого сплести усі аргументи в одну павутину²⁸⁰. Втім, у перекладі Амартола період правління «Михаїла з матір'ю» справді позначений не як .дї. («14»), а як .д. («4») роки. При цьому, як час правління імператорів, так і рубіж 6428 р. у НПЛмл узяті не з Нікифорова літописця, а з Хроніки Амартола. Якщо піти послідовно далі, це у свою чергу означатиме, що відраховувати треба не «78» років, а «68», арифметика збивається: $6428 - 68 = 6360 + 12 = 6372$ (!). При цьому, О.О. Шахматов ніде не вказав, що реконструйований ним укладач Початкового зводу мусив знати грецький оригінал Амартола (де цифри точні).

²⁷⁸ Шахматов А.А. Хронология древнейших... – С. 7.

²⁷⁹ Див.: «В списке Никифорова летописца, бывшем в распоряжении второго редактора, была та особенность (вызванная опискою русского писца), что годы соправительства Михаила с матерью и сестрою определялись на 14 (.дї.), а только 4 (.д.)¹. Прим. 1: На основании такого списка Никифорова летописца, очевидно, исправлено в России или Болгарии число лет этого соправительства в Хронике Амартола: вместо 15 (как в греческом и сербском переводе) явилось 4». Шахматов А.А. Хронология древнейших... – С. 15. Як бачимо, О.О. Шахматов описує процес так, ніби бачив усе на власні очі, хоча спирається лише на власні здогади. А саме, на міркування про якийсь невідомий список «Літописця вскорі», де зроблено помилку, далі – на припущення про те, що у перекладі Амартола зроблено аналогічну помилку, тому що перекладач звівся з «Літописцем вскорі» патріарха Нікифора. Проте як у короткій, так і у просторій слов'янських версіях «Літописця вскорі» цієї гіпотезованої помилки немає. Див.: Бенешевич В.Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – Т. 2. – София, 1987. – С. 228; Степанов Н.В. Летописец вскорі патріарха Нікифора в Новгородской кормчей // ИОРЯС. – 1912. – Т. XVII. – Кн. 3. – С. 320. У «Літописці вкратце» – переробці «Літописця вскорі» Ізборника 1073 р. (запозичення з якого простежуються у ПВЛ) – також «14» років, а не «4». Ізборник Святослава 1073 г. – Кн. 1. – Арк. 266а. Загалом, припущення О.О. Шахматова, не зіперті на свідчення рукописів, не підтвердилися наступними дослідженнями.

²⁸⁰ Аристов В.Ю. Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку XX ст.: методологія, ідеї, традиції. – К., 2014. дис. на здобуття ступеню к.іст. наук (на правах рукопису).

А якщо це «мовчки» розумілося – не пояснив, як той сполучав дані грецьких списків та слов'янських, адже саме з останніх літописець, за шахматовською реконструкцією, мав узяти цифру «12».

У наступній статті «Начальный Киевский летописный свод» 1900 р. вчений вже апелює не до повного перекладу Амартола, а до рукописів такого представника «родини XVI» як Троїцький хронограф (кодекси Троїцький № 728 та Ундольського № 1). О.О. Шахматов знову пропонує зворотній відлік від 6428 р., але вказує вже інше число – *не «78», а «66»*.

«...составитель Начального свода получил сумму 66 лет /курсив тут і далі мій – Т.В./ и, отняв от 6428 цифру 66, получил в результате 6362 г. как год вступления Михаила на царство».

Так в основному тексті статті, до чого втім зроблено цікаву примітку:

«Вместо ожидаемой суммы в 68 (Константин до Романа 7 лет, Александр – 1 год, Леон 25 лет и 8 месяцев, Василий – 19 лет, Михаил с Василием – 1 год и 4 месяца, Михаил один – 10 лет, Михаил с матерью Феодорой – 4 года): очевидно, *не были приняты во внимание месяцы и, может быть, опущен один год* совместного царствования Михаила с Василием»²⁸¹.

Річ у тім, що спосіб міркування О.О. Шахматов запозичив в А.А. Куніка, хоча Кунік реконструював не такий довгий ланцюжок років царювань, головне ж – робив свої розрахунки для пояснення тексту ПВЛ²⁸². Відтак, віднімаючи точно вираховані, без пропуску «місяців та року», «68» років, отримуємо саме 6360 р., а не 6362 р., тобто, дату ПВЛ, а не НПЛмл. При цьому ПВЛ ніяк не може репрезентувати «Початковий звід» 1090-х рр., оскільки у статті 6360 р. розрахунок років починається від Адама і закінчується смертю Святополка Ізяславича 1113 р.²⁸³. Таким

²⁸¹ Як бачимо, уже враховано 4 роки, а не 14 років правління Михайла з матір'ю, однак саме у цій примітці вчений зізнається, що повна сума має дорівнювати 68 років. Див.: Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С. 177, прим. 1.

²⁸² Кунік А.А. Хронологические ошибки Нестора вследствие неясной системы. – СПб., 1864. Вказано у: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г. – М., 2003. – С. 162, прим. 1. А.А. Кунік відлічив коротший ланцюжок: від початку правління наступного за Михайлом імператора Василя у зворотньому порядку роки правління та співправління Михайла. Схема О.О. Шахматова в цьому плані краща, бо точну дату воцаріння Василя літописцеві, знов-таки, потрібно було ще обрахувати за індиктами та роками правління інших імператорів, тоді як роки вінчання Романа вказано безпосередньо у тексті Хроніці Амартола.

²⁸³ За ультраберезневим роком, як у списках ЛРА – 6622/1114 р. Нагадаю, розрахунок років у першій річній статті ПВЛ починається від Адама, охоплює головні події всесвітньої історії (вихід Моїсеїв, царювання Давида й Соломона, полон Єрусалима,

чином, знов у дослідницькій методі виявилося місце напруження; спроба дійти дати 6362 р. досягалася за рахунок насилля над текстом.

Нарешті, у статті «Толковая палея и русская летопись» 1904 р. з третьої спроби О.О. Шахматов визначив справжнє джерело. Ним виявилася «хронографічна палея повної та скороченої редакції» або «хронограф соединенный с палеей» (те, що зараз називаємо двома хронографічними палеями). Вчений легко визнав невдалими свої попередні підходи²⁸⁴. Натомість тепер перед дослідниками вималювалась інша перспектива.

«Если мы обратимся к хронографической редакции Палеи, то увидим, что из нее легко было извлечь не только 6428, но и 6362 г., а именно здесь (см. все списки полной, а также и сокращенной редакции), тотчас после известия о вступлении на царство императора Михаила, указано, что *во второе лето царства его* /курсив автора – Т.В./ была крещена Болгарская земля и переведены книги от греческого языка на словенский... в 6363 г. при Борисе князе болгарском. Отсюда легко было вывести ошибочное заключение, что Михаил вступил на престол в 6362 (854 г.)²⁸⁵. /Далі вчений ще уточнює, чому «ошибочное» – тому що реальна хронологія царювання Михаїла з цими датами не збігалася через помилку в 10 років, тобто, «4» роки правління Михаїла з матір'ю замість «14» – Т.В./».

Останнє рішення, коли 6362 рік вирахуваний від «другого року Михаїла» з тексту хронографічних палей, виявилося остаточним. Логіка була простою і зрозумілою: якщо на 2-е літо охрещена Болгарська земля і це 6363 р., тоді царювання почалося на рік раніше, у 6362 р. Важило і те, що Палея «полной и сокращенной редакции» (тобто, Повна та Коротка хронографічні палей) вважалася древнім авторитетним джерелом. Версія

роки Олександра Македонського, народження Христа, воцаріння Костянтина Великого), зупиняється на воцарінні Михаїла. Далі слідують роки правління київських князів: «а от первого лѣта Михаилова . до первого лѣ^т Олгова рускаго князя... а от смѣрти Ярославли (Мудрого, 1054 р. – Т.В.) до смѣрти Стополчи...», 18Л. Детальніше див. нижче.

²⁸⁴ «Раньше я думал, что 6428 г. русскому летописцу можно было извлечь из того сокращенного извода текста Амартала, который читается... напр., в хронографе Троице-Сергиевской лавры... № 728... Но если 6428 г., как год нападения Руси на Царьград, легко объяснить..., то 6362 г. – год первого похода Руси на Царьград – выводится из этого извода лишь с известною натяжкой /курсив мій – Т.В./, а именно приходится предположить, что составитель Начального свода, отправляясь от 6428 г., высчитал годы царствований предшествующих императоров до Михаила... и что при этом он *по той или другой причине ошибся на одну или две единицы*». Див. Шахматов А.А. Толковая палея... – С. 275-276. На с. 276, прим. 2 цієї статті – О.О. Шахматов майже повторює прим. попередньої статті 1900 р. Знов у зворотньому відліку від 6428 р. перераховані роки наступних імператорів, вказано, що сума має бути «68» років, і щоб домогтися «66», треба не враховувати місяців та одного року співправління.

²⁸⁵ Шахматов А.А. Толковая палея... – С. 276.

закріпилася. У «Разысканиях...» (1908) про дату 6362/854 р. з НПЛмл= Початкового зводу О.О. Шахматов писав буквально наступне: «...оказываются в теснейшей связи со вставленными... в своде отрывками... Хронографа. Так, первый год Начального свода (6362) обозначает начало царства императора Михаила... Он извлечен из того краткого вида Хронографа, который дошел до нас в соединении с Палеей»²⁸⁶.

Цей висновок став основним у наступній історіографії. О.В. Творогов у статті 1974 р. «Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению» наводить текст із ХВІ, «каким он предстает перед нами в хронографической палее и Троицком хронографе /тут і далі курсив мій – Т.В./». Щоправда, тут-таки робить примітку: «в Троицком хронографе этот фрагмент отсутствует»²⁸⁷. Через два роки, у статті «Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий)» О.В. Творогов знов цитує Повну палею, посилається на «хронографічну компіляцію» і ототожнює її з ХВІ. Однак цього разу вчений зазначає: «в Троицком хронографе текст *тот же*»²⁸⁸. Як побачимо далі, вірною є теза 1974 р. Потрібний фрагмент про «друге літо царювання Михаїла» прочитується тільки у хронографічних палєях і відсутній у Трійцькому.

Далі питання походження початкових літописних дат у їх зв'язку з хронографічними компіляціями спеціально не розглядалося. Важлива стаття Ірен Сорлен присвячена хронології ПВЛ і заторкає тільки текст повного перекладу Амартола²⁸⁹. У спробах пояснення літописних обрахунків питання відношення до хронографії вчені, як правило, оминають, хоча у працях висловлені цікаві думки і наведені корисні історіографічні огляди²⁹⁰. П.С. Стефанович нещодавно поставив амбітну мету з хроно-

²⁸⁶ Шахматов А.А. Разыскания... – С. 83-84.

²⁸⁷ Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф... – С. 103, прим. 22.

²⁸⁸ Творогов О.В. Повесть временных лет и Начальный... – С. 9, прим. 37.

²⁸⁹ Sorlin Irène, Les premières années byzantines du Récit des temps...

²⁹⁰ Див., напр.: Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление... – С. 100-106; Чернов А.Ю. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 19-36; Кузенков П.В. Христианские хронологические системы. История летоисчисления в святоотеческой и восточнохристианской традиции. – М.: Русский издательский центр, 2014. – 995 с. Дослідження хронології хронографічних творів ще не дійшли до дотичних до літописів статей: Водозазкин Е.Г. Хронология русской хронографии. Ч. 1 // ТОДРЛ. – Т. 49. – СПб., 1996. – С. 22-35; Там же. – Ч. 2. – Т. 51. – С. 9-19; Там же. – Ч. 3. – Т. 52. – С. 79-97.

Іноді трапляється переплутанка. Так, А.Ю. Чернов «зливає» два літописи в один наратив, змішуючи дати і події 6362 р. з НПЛмл та 6360 ПВЛ і апелюючи до обох літописів як до «Начального зводу» із початковою датою 6360 р. (!). Тим часом, О.О. Шахматов вважав за потрібне пояснювати дату 6362 р., а стаття 6360 р. у ПВЛ містить звістку про смерть Святополка Ізяславича 1113 р. й не розглядалася засновником

логічної сітки перших статей НПЛмл вивести ПВЛ. Однак з невідомої причини випустив власне початкові роки: 6362 НПЛмл та 6360 ПВЛ, пославшись лише на статтю О.О. Гіппіуса, котрий, у свою чергу, покликається на О.В. Творогова²⁹¹.

Отже, звернімося до текстів. Із доступних нам чотирьох ранніх пам'яток «родини ХВІ», що виникли до середини XV ст. – тобто, Троїцького хронографа, Повної та Короткої хронографічних палей та ЕЛ-2, дату 6363 р. вміщують лише хронографічні палей. Під цим роком читаємо про хрещення землі Болгарської²⁹². Відповідного повідомлення бракує у рукописах Троїцького хронографа²⁹³ та в ЕЛ-2.

Звідки взялося число 6363 як позначення «другого літа» Михаїла? Власне 6363 р. запозичений зі «Сказанія о письменех» Черноризця Храбра, де дату співвіднесено з утворенням слов'янської грамоти²⁹⁴. «Сказаніє» надало матеріал для більш пізніх переробок і, в тому числі, використане у «Додатку до палей»²⁹⁵. Проте в Черноризця Храбра нічого не сказано про «друге літо» царювання, тут читаємо лише непевне: «въ врѣмена Михаила цесаря грѣчьскаго». Аналогічно у спорідненому йому тексті «Прибавления к палее»: «въ дни Михаила...»²⁹⁶. Текстуально

концепції Початкового зводу як рання складова. А.Ю. Чернов намагається з'ясувати, як виникла дата 6360 р., спираючись на розвинену С.В. Цибом ідею використання у Давній Русі одночасно різних «ер» і додаючи можливі помилки під час переведення глаголичної системи позначень цифр у кириличну. Таке «принагідне» використання однієї ери для однієї дати, а іншої – для другої – дозволяє пояснити багато речей, однак за відсутності системи подібні обчислення неможливо верифікувати. Крім того, автор додає також дуже пізні відомості, напр., про «Вадима Хороброго» з Никонівського літопису, та ін.

²⁹¹ Враховуючи, що у НПЛмл першим вказаний 6362 р., а далі перерва у більш як 60 р., після чого слідує 6428–6429–6430 роки..., це цікаве рішення. Див.: *Стефанович П.С.* Сказание о призвании варягов... – С. 535–536; *Гиппиус А.А.* Два начала Начальной летописи... – С. 85. О.О. Гіппіус посилається на О.В. Творогова, не згадуючи роботи О.О. Шахматова і не розбираючи, хоч би як коротко, джерела.

²⁹² Пор.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 259, 273.

²⁹³ Троїцький № 728, арк. 391b-с. У НСРК F15 відсутнє закінчення Троїцького хронографа.

²⁹⁴ На це люб'язно звернула мою увагу Н.І. Милютенко.

²⁹⁵ Комплекс різноманітних дрібних статей, котрий отримав окрему дослідницьку назву «Додаток до палей» («Прибавление к палее»), вміщується після Повної палей.

²⁹⁶ Див. «Додаток до палей» за списком Рум'янцевський № 453 (РГБ): «в лѣтѣ .ѣс. тѣ. (6303!) Константи^и филосо^и нари^ичѣмы^и Кириль . створи^и грамот^и словесны^и языко^имъ глѣмоу литицю во днь Михаи^и цря грѣчкаго и во дни кнзя Люри^и невгородска^и (!) его ж^и снѣ^и Роускаа земля преиде». Зведений текст у дослідженні Н.І. Милютенко: «в лѣто 6303 Константина Философа нарицаемый Кириль створилъ грамоту словенскимъ языкомъ, глаголемую литицю, въ дни Михаила царя грѣчьскаго и въ дни князя Рюрика Новгородскаго, его же сыномъ Рускаа земля прииде». Як відзначає дослідниця, дату зіпсовано у всіх списках, втрачене число десятиліть. Тобто, крім усього іншого, з цього джерела неможливо вивести 6363 р. Див.: *Милютенко Н.И.* Слово о русской грамоте и

близький хронографічним паляєм (та НПЛмл) вираз «въ 2-е лѣ^м ц^ртва сего к^ршна бы^с Болгарьская земля» знаходимо в іншому джерелі – у просторій редакції «Літописця вскорє» митрополита Нікифора з літописними доповненнями, доведеними до 2-ї чверті XIII ст.²⁹⁷ Проте у «Літописці» цю звістку вміщено після згадки наступника Михаїла, Василя й подано зовсім іншу дату: 6377 р.²⁹⁸ Отже, щоб отримати число років НПЛмл, виводячи 6362 з 6363=«другого літа царювання Михаїла», потрібна *контамінація* «Сказанія» Черноризця Храбра та просторої редакції «Літописця вскорє», див. таблиці.

Далі у таблиці – текст попереднього «2-му літу царювання» фрагменту. Пунктиром позначено характерні для повного перекладу Амартола вирази, що не увійшли у більшість копій і відображені лише в ЕЛ-2.

Повна паляя	Коротка паляя	Троїцький хронограф, арк. 391b-c	Хроніка Амартола, Ам.503.1-3	ЕЛ-2, с. 445
По Феофилѣ же царствова Михаилъ сынъ его съ материю Феодорою. лѣ ^т 4 а единъ лѣтъ 10. а с Василиемъ лѣ ^т одино	=Повна паляя	По Феофилѣ же ц ^р твова. Михаилъ снъ его съ материю Феодорою. лѣ ^т 4 . а единъ 10 лѣ ^т . а с Василиемъ. лѣ ^т 1 и м ^с ци 4. ²⁹⁹	По Феофилѣ ж ц ^р твова Михаилъ, снъ его, <u>исправи-ти оставлен бы^с с мртию Феодорою ц^ркы^х скипетръ. ц^ртвова с мтрыю своею</u> лѣта 4, а единъ лѣ ^т 10, а с Василиемъ лѣто едино и м ^с ця 4.	По Феофилѣ же царствова сынъ его Михаила , <u>исправити оставленъ бысть с матерью Феодорою царьскихъ скипетръ. И царствова с матерью своею 4</u> лѣта ³⁰⁰ .

крещении Владимира // Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века Исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. 3. – С. 353.

²⁹⁷ Старший список – у Новгородській Синодальній Кормчій 1281 р. Див. у: *Вилкул Т.Л.* Ладога или Новгород? // *Palaeoslavica*. – Т. XVI. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – Р. 272–280.

²⁹⁸ *Степанов Н.В.* Летописец вскорє... – С. 316. «Летописец вскорє» тієї ж редакції вміщений у додаткових статтях на закінченні Новгородського IV літопису та ін.

²⁹⁹ У НСРК F15 далі текст відсутній. Прочитується фрагмент: «по умертвию же Васильевъ... вся исповѣда ми съвъщаная» (пор. Ам.527.1-532.12).

³⁰⁰ Про те, що Михаїл одноособово царював 10 років – далі, Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 453.

У наступній таблиці власне фрагмент про «2-е літо царювання» та його джерела. Використані у контамінації в палєях вирази виділено шрифтом **bold**, відмінні звороти у «Сказанії» та «Літописці вскорє» підкреслено:

Повна палєя	Коротка палєя <i>перестановка</i> :	Тр	Ам	ЕЛ-2	«Сказаніє о письменехъ» ³⁰¹	«Літописець вскорє» у Синодальній Кормчій
И при сего царствии въ 2 лѣто царства его крещена бысть Болгарскаа земля и прєложиша книги оть греческа языка на словєньскыи . Кирилъ философъ . с Мефодіємъ въ лѣто 6363 при Борисѣ князи болгарьстѣм .	В лѣто 6363. [при Борисѣ князи болгарьстѣмъ при Ростиславѣ князи моравьсти и Костели князи латиньстѣ.] ³⁰² И при сего царствии въ 2 лѣто цѣртва его . крѣсна бы ^с земля Болгарская . и прѣложиша книги от гречьска языка на словєнєскѣ . Курилъ философъ с Мефодіємъ .	-	-	- ³⁰³	...аще въпросиши, въ кое врѣмя, то вѣдять и рекуть: яко <u>въ врѣмена Михаила цѣрѣ</u> грѣчьскаго, и Бориса княза болгарского , и Растича княза моравьска, и Коцелѣ княза блатенска, въ лѣта же от създаниа вьсего мира 6363 .	по Михаиле цѣрѣ <u>Василии лѣ^т 18 и мѣ^сцѣ 11 въ 2.е лѣ^т цѣртва сего крѣсна бы^с Болгарьская земля . а от Адама лѣ^т 6377 въ 12 лѣ^т цѣртва его Рюрикъ оумре . дасть княжение . Олгови сродникоу своему . и сна малаго Игоря</u>

У Троїцькому хронографі, ЕЛ-2³⁰⁴ та повному перекладі Хроніки Амартола звістка про охрещення Болгарської землі відсутня. Безпосе-

³⁰¹ Текст «Сказанія» Черноризця Храбра за «Лаврентіївським збірником» 1348 р. https://docs.google.com/file/d/1WfVu7OmLUaon5mhRMMY39Ph1cahnf5aACEvJaaSKG9I2RfpnFD8zTlg_J-A/edit?hl=en . З різночитаннями: *Вилинський С.Г.* Сказание Черноризца Храбра о письменах славянских. – Одесса, 1901. – С. 44-45.

³⁰² Цього уривку немає у Короткій палєї за списком Срезневського, арк. 211, однак О.В. Творогов відзначає, що він присутній у списку Погодинський № 1434.

³⁰³ В ЕЛ-2 хрещення болгар датоване 6371 р. (Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 453), далі подія ще раз згадується у «Повести о латынєх» (с. 461). В «Повести о латынєх» текст інакший, дата відсутня: «По смерти Феофила царя иконоборца при благочестивии царици Феодорѣ... съ сыномъ своимъ Михаиломъ царемъ. И во дни сихъ благочестивыхъ царицъ прииде Борисъ князь болгарьскыи, прося отъ нихъ царєи святое крещєние...».

³⁰⁴ В ЕЛ-2 у цьому місці численні ампліфікації, через що оповідання розбите на декілька. В тому числі, розірваним виявився навіть фрагмент з Ам.503.1-3, де йдеться про роки царювання Михаїла самого та зі співправителями. «Царствова с материю... 4 лѣта» див.: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 445, «един 10 лѣт»: Там же. – С. 453. Відповідника повідомленню палєй про охрещення Болгарської землі в ЕЛ-2 немає.

редньо після вказівки на роки царювання Михаїла, Ам.503.1-3, у Троїцькому слідує продовження з сусідніх рядків Ам.503.8 про матір царя: «(...а съ Василиємъ. лѣт 1 и мѣци 4.) Феодора же та бяше вѣрна и простославна...». Цей самий текст про Феодору після запису про охрещення Болгарської землі прочитується і у палеях³⁰⁵.

Отже, фрагмент про охрещення Болгарської землі 6363 р. в палеях є очевидною інтерполяцією. Початкову дату НПЛмл 6362 р. можна виводити з 6363 р. як «2-го лѣта» царювання Михаїла, спираючись не на все коло пам'яток «родини ХВІ», а лише на дві хронографічні палей, тобто, *частину* текстів 3-ї редакції ХВІ, що виникли у 1-й половині XV ст. Повна та Коротка палей мають спільні інновації, а відповідно, їхні додаткові відомості не свідчать про сходження до ХВІ в цілому. Можуть заперечити, що від Троїцького хронографа на цій ділянці залишився фактично один повноцінний список (із двох)³⁰⁶, тоді як ЕЛ-2 сильно перероблений і доповнений новими джерелами. Існує можливість того, що фрагмент міг бути втраченим. З іншого боку, хронографічні палей пов'язані одна з одною тісніше, ніж інші тексти «родини ХВІ»³⁰⁷. Що прикметно, близький до Троїцького виклад відображений в одній із пізніх компіляцій кола ХВІ – хронографі «особого вида 1691 г.». У ньому теж відсутнє повідомлення про охрещення Болгарської землі, пор.: «По Феофилѣ царствова Михайль, сынъ его, с матерію своею Феодорою лѣтъ 4, а единъ лѣтъ 10, а с Василиємъ лѣто единомъ і мѣсяцы 4. Феодора же та бяше вѣрна и простославна...»³⁰⁸. Звичайно, пам'ятка дуже пізня, проте належить до кола ХВІ, а за композицією тотожня Троїцькому хронографу. Хронограф 1691 р. підтримує припущення, що вставка про охрещення Болгарської землі походить з групи палей.

³⁰⁵ Погодинський № 1435: «Феодора же Михаила цря мати та бяше вѣрна...», арк. 440.

³⁰⁶ Загальна кількість списків Троїцького – лише три кодекси, у другому повноцінному списку Троїцького хронографа, НСРК F15, закінчення відсутнє. 3-й, Ундольського № 1, як показав О.В. Творогов, у цій частині залежить безпосередньо від Троїцького № 728, повторюючи навіть банальні описки (див. І.3). Відтак, доводиться спиратися на старший список Троїцького хронографа, Троїцький № 728.

³⁰⁷ В описі складу хронографічних палей у своїй книзі «Древнерусские хронографы» О.В. Творогов навіть не робив два різні переліки статей. Вчений розписав окремо початок Короткої палей, а далі відзначив, що Коротка найчастіше збігається з Повною, обумовлюючи відмінності у примітках.

³⁰⁸ Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С. 383. Про специфіку цього джерела див. І.2. Структура повідомлень про Михаїла та Феодору в «Хронографі 1691 р.» дійсно близька Троїцькому, і відрізняється від хронографічних палей. На жаль, ще один пізній представник ХВІ, великий Тихонравівський хронограф XVI ст., уривається раніше.

Що стосується ПВЛ і дати 6360/852 р., дані тут, як то часто буває з ранніми джерелами, менш певні. Власне кажучи, найбільш обґрунтовано видається друга з гіпотез, висловлених у свій час О.О. Шахматовим, хоча вчений передбачав зовсім інше її пристосування. Випадає повторити: намагаючись пояснити дату НПЛмл 6362 р. і розвиваючи думку А.А. Куніка, О.О. Шахматов простягнув низку відліку років попередніх імператорів від воцаріння Романа 6428 р. до Михаїла. Враховуючи помилку в тексті Амартола, тобто, правління Михаїла разом з матір'ю Феодорою не «14», а «4» роки, він отримав точну суму 68 р. (див. вище)³⁰⁹. 6428 мінус 68 дорівнює 6360/852 р. Крім того, в іншому місці вчений пропонував вірогідний вплив «Літописця вскорі» патріарха Нікифора. З Нікифоровим «Літописцем» складність полягає у тім, що деякі числа, узяті за репери, не збігаються з поданими у ПВЛ³¹⁰. Так, у статті ПВЛ 6360 р. вміщено серію років від створення Адама до смерті київського князя Святополка Ізяславича. Від Адама до потопа було 2242 роки... від народження Христа до Костянтина Великого 318, а від Костянтина до Михаїла 542, тобто, від Н.Х. 860 років³¹¹. З «Літописця» воцаріння батька Михаїла III Феофіла припадає на 6338 р. та Феофіл царював 12 років, що у сумі дає 6350, тобто 842 від Н.Х. (див. також П.6.6). Сучасними дослідженнями запропоновано складні розрахунки із застосуванням різних «ер» для переведення цифр із Творення Світу на дати від Н.Х.: александрійської, візантійської, антиохійської...³¹², однак несуперечливої системи не знайдено.

Варто звернути увагу й на те, що каркасом перших статей ПВЛ послуговують «круглі» дати, тобто такі, які від Творення Світу закінчуються на «0». У обчисленні від Н.Х. за традиційною константинопольською ерою це буде «...2» (х-5508).

8360/852 – воцаріння Михаїла і початок історії Русі, 17Л.

8370/862 – покликання варягів, початок «князівської династії» від Рюрика, 19Л.

³⁰⁹ Як уже відзначалося, вчений намагався домогтися дати «66» років, бо гіпотезу цю застосовував для пояснення хронології НПЛмл. Це однак потребувало «не враховувати» місяці та рік співправління одного з імператорів. Без штучних корекцій отримуюмо точно «68» років.

³¹⁰ Напр., *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 65.

³¹¹ 17-18Л. *Шахматов А.А.* Хронология древнейших... – С. 15; *Шахматов А.А.* Исходная точка летосчисления Повести временных лет // ЖМНП. – СССР. – СПб., 1897. – С. 217-222; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 47, 65.

³¹² Так, припускається, що підсумовуючи роки правління попередників Михаїла III, літописець користувався антиохійською ерою (як у «Летописце вскорі»), де треба додавати від Н.Х. 5500, а не 5508 років, як за константинопольською, й отримав 6360 р. *Цыб С.В.* Древнерусское времяисчисление... – С. 101-103.

8390/882 – Олег прямує на південь, вбиває Аскольда і Діра і вокняжується, утвердження династії у Києві, 22Л.

6420/912 – мир Олега з греками, 32Л, смерть князя, 39Л.

Треба враховувати й те, що вказівки на індікти у перших статтях ПВЛ *не* походять із Хроніки Амартола і видають активність укладача літопису³¹³. Відтак, дуже ймовірно, маємо справу з конструйованою штучною хронологією і приблизним насадженням подій на каркас із круглих дат.

П.6.2 Повідомлення про похід Ігоря 6428 й 6449 р. Якщо початок царювання Михаїла, пов'язаний книжником із початком історично відомої «странамъ» Русі, в обох літописах не відповідає реальній хронології, то про похід Ігоря достеменно відомо, що він стався таки 6449/941 р.³¹⁴ Відтак, перед дослідниками постало нагальне завдання пояснити дату НПЛмл 6428 р., а головне, довести «першість» цієї дивної хронологічної зарубки. На оцінку повідомлень, як можна судити, накладалося уявлення про те, що ПВЛ є складнішим твором, а НПЛмл, відповідно, простішим (звідки випливало логічне рішення – початковим). У новгородському літописі серед використаних джерел простежувалася тільки версія Амартола, то у ПВЛ, як стало відомо вже з кінця 80-х років XIX ст. завдяки праці Олександра М. Веселовського, залучалося також Житіє Василя Нового.

У працях О.О. Шахматова, написаних до 1900 р., ще не залучалися дані хронографії. Намагаючись з'ясувати специфіку хронології НПЛмл, у статті 1897 р. він запропонував дещо громіздке рішення з опертям на гіпотезу про користування повним перекладом Хроніки Амартола обома літописцями, автором Початкового зводу та ПВЛ. Щодо Початкового зводу, вчений припустив також неуважність і змішування подій, розділених кількома аркушами тексту Хроніки, та незнання давньоруським книжником рахунку за індіктами. Завдяки жвавій уяві літописець в О.О. Шахматова вийшов як живий, хоча доказова база для подібних припущень була не надто великою.

³¹³ Див. нижче порівняння повідомлень про похід «Аскольда і Діра» 6360/852 р. у НПЛмл та 6374/866 р. у ПВЛ. Обговорення тези, що деякі цифри індіктів могли бути помилковими чи доданими першими переписувачами зводу – див. *Sorlin Irène, Les premières années byzantines du Récit des temps...* – Р. 11, прим. 5.

³¹⁴ Про цей похід існує величезна література, див., напр., у: *Кузенков П.В.* Из истории начального этапа византийско-русских отношений // Исторический вестник. – Т. 1 (148): Начало русской государственности. – М., 2012. – С. 89-95; *Филипчук О.М.* *Studia Byzantino-Rossica.* Експансія, війна та соціальні зміни. – Чернівці, 2013. – С. 131-175.

«...заимствуя рассказ из Амартола, составитель Начального свода вставил в него имя Игоря. Но ближайшего указания, когда именно, в какой год царствования Романова случился поход, сводчик не нашел в тексте Амартола; указание на главу, очевидно, было также опущено (ср. отсутствие цифры на полях в списке Ундольского против этого рассказа). Вот почему годом для определения события был избран год вступления Романа на царство, т.е. 6428 (920) г., – год, найденный им в тексте Амартола².

/прим. 2:/ Заключаю отсюда, что составитель Начального свода не был знаком со счетом по индиктам, так как у Амартола ясно сказано, что поход случился 14 индикта, а 6428 г. приходился на 8 индикт»³¹⁵.

Тут-таки щодо статті 6449 р. у ПВЛ О.О. Шахматов відзначив, що в описі походу русі разом із Житієм Василя Нового використаний повний переклад Хроніки Амартола. Дату 6449/941 р. літописець отримав саме з кількох вказівок на індікти у записах хроніки.

«6449 (941) г.: поход Игоря на греков. Описание заимствовано из Жития Василия Нового (Веселовский // ЖМНП. 1889. янв.)³¹⁶, но год основывается на Хронике Амартола, где указано, что поход случился 14-го индикта: «иоуня же месяца, 18 день. 14 индикта приплоу роусь...» и т.д. 14-й индикт действительно приходился на 6449 г.»³¹⁷.

Простіше, лаконічніше, і краще аргументоване рішення щодо появи 6428 р. у НПЛмл запропоноване у праці О.О. Шахматова 1900 р., в якій він звернувся до хронографічних компіляцій. Низка доказів така. Дата 6428 р. позначає рік початку царювання Романа I Лакапіна. Внаслідок скорочення та компілювання у Троїцькому хронографі та «Палее» (тобто, обох хронографічних палей) вона опинилася *поряд* із повідомленням про похід русі. Наступні 20 років правління Романа у компіляції не потрапили й число 6428 віднесли до походу русі.

«...благодаря сокращению и опущению всего рассказа о событиях 1-х 20 лет Романова царствования из него вытекало, что русь напала на Царьград в тот самый год, когда начал царствовать Роман, т.е. в 6428»³¹⁸.

Оскільки укладач Початкового зводу (=НПЛмл) використав саме Хронограф, дата 6428 р. перейшла і в літопис. Міркування О.О. Шахматова

³¹⁵ Шахматов А.А. Хронология древнейших... – С. 7.

³¹⁶ Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха // СБОРЯС. – Т. 46. – 1889. – С. 117-145; Там же. – Т. 53. – 1891. – № 6. – С. 185-213.

³¹⁷ Див.: Шахматов А.А. Хронология... – С. 12-13. Також: Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С. 177; Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 54-57, 69-72.

³¹⁸ Шахматов А.А. Начальный Киевский... – С. 177.

були ще раз викладені у 1904 р., 1908 р. у знаменитих «Разысканиях...»³¹⁹ та ін. Судячи з видання 1-го тому ПВЛ 1916 р., де О.О. Шахматов відзначав на берегах джерела літопису, він звернув увагу також на зближення тексту НПЛмл 6428 р. та ПВЛ 6415/907 р. (обидва літописні повідомлення утворені на базі одного і того ж уривку з Амартола). Як завжди, збіги вчений відніс за рахунок використання Початкового зводу³²⁰, що не є вірним. У Початковому зводі, за його ж припущеннями, використаний виключно ХВІ, а у текстах «родини ХВІ» походу 907 р. немає. Нема його й у повному перекладі Хроніки Амартола, що не мусить дивувати: Амартол та інші грецькі джерела Олегового походу не знають³²¹. До того ж, у НПЛмл контаміновано хронографічну та літописну версії (про що нижче). Спостереження О.О. Шахматова не втрачають повністю своєї цінності, проте мають під собою інше підґрунтя і потребують іншого пояснення.

В.М. Істрін у 1916 р. опублікував статтю, присвячену походам русі, де спеціальна увага надається Ігоровому походу 941 р.³²² На жаль, з усіх відомих йому пам'яток кола ХВІ вчений віддав першість ЕЛ-2, не побачивши в його тексті запозичень із літописів новгородсько-софійської групи. У свою чергу ці пізні літописні зводи залежні від ПВЛ, а відтак, вміщують цитати з Життя Василя Нового. В.М. Істрін вирішив, що версія ЕЛ-2 з Житієм Василя Нового відбиває «початковий вигляд ХВІ» або «ХВІ-а» (!), а у НПЛмл та палєях знаходиться «ХВІ-б», в якому запозичень з Життя немає³²³. О.В. Творогов аргументовано відкинув гіпотезу В.М. Істріна про два види ХВІ, і довів, що у ХВІ читався текст, представлений нині у Троїцькому хронографі та палєях, а ЕЛ-2 являє собою

³¹⁹ Див.: *Шахматов А.А.* Толковая палея... – С. 275-277; *Шахматов А.А.* Разыскания... – С. 84.

³²⁰ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Введение... – Т. 1 – С. 608 (що відзначено у: *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С. 108, прим. 47 та с. 109).

³²¹ Див., напр.: *Кузенков П.В.* Русь Олега у Константинополя в 904 г. // Причерноморье в Средние века. – Т. 8. – М., 2011. – С. 7-35.

³²² *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах... – С. 215-236. Аргументація повторена у: *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 359; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания... – Т. 27. – С. 70-75. Слід додати, посилання на Еллінський літописець в О.О. Шахматова та В.М. Істріна взагалі слід залучати з великою обережністю. Зокрема, О.О. Шахматов у ранніх працях багато експериментував з назвами, в нього зустрічаються болгарський Еллінський літописець прото-редакції, 1-а редакція Еллінського, ще не відбита у Троїцькому хронографі, і т. ін. Тобто, подібні згадки являють собою дослідницькі конструкти, а не наявну реальну пам'ятку.

³²³ *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах...; стему згідно з викладеними тезами В.М. Істріна див.: *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С. 108.

пізню переробку з літописними включеннями. Що стосується власне статті ПВЛ 6449 р., вчений «компромісно» запропонував вбачати тут запозичення все ж таки з ХВІ через посередництво Початкового зводу, у поєднанні з Житієм Василя Нового³²⁴. У системі доказів можна відзначити неточності. Напр., задля тіснішого зближення НПЛмл, ХВІ та ПВЛ О.В. Творогов писав про те, що у ХВІ похід приписано Ігорю³²⁵, що не є коректним. Князя не названо у Повній палей та Троїцькому хронографі, а в Короткій палей та ЕЛ-2 інформація про нього має літописне походження (див. далі). Однак, не зважаючи на певні похибки, це останнє на сьогодні детальне порівняння літописних та хронографічних джерел. Надалі паралельні свідчення не опрацьовуються й дослідники покликаються на тези О.О. Шахматова та О.В. Творогова³²⁶.

Переглянемо ще раз тексти «родини ХВІ». Повідомлення 6428 р. про початок царювання Романа і похід русі дійсно безпосередньо межують одне з одним у Троїцькому хронографі, хронографічних палейх та НПЛмл. Інакше тільки в ЕЛ-2, де цю ділянку піддано ґрунтовній переробці³²⁷, хронологія підпорядкована літописній і увесь сюжет вміщено не під 6428, а під 6448 р.³²⁸ Таким чином, дата 6428 р. присутня у 3-х ранніх

³²⁴ Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф... – С. 109-111 (зокр., с. 111, § 4).

³²⁵ Творогов О.В. Повесть временных лет и Начальный свод... – С. 3-26.

³²⁶ Див., напр., Гиппиус А.А. Два начала Начальной летописи... – С. 56-96; Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб., 2008. – С. 20-21, 51; Стефанович П. С. Сказание о призвании варягов... – С. 534-538. Залучають також недавню працю, присвячену Хроніці Амартола, де заперечуються певні міркування О.В. Творогова: Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С. 35-37, 258-266. Втім, дослідниця зосередилась на окремих списках Хроніки, і практично не розглядає хронографічні компіляції з Амартола (виняток становить хронограф кінця XVII ст.). Про помилкові положення праці Т.В. Анісімової: Матвеев В., Щеголева Л. Берегись профана! Об ошибках в новой работе по текстологии ВГМ // Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 2. – Ч. 2. – М., 2011. – С. 878-894.

³²⁷ В ЕЛ-2 вписано текст із повного перекладу Амартола. Він скомпільований із фрагментами літопису, близького до Софійського І з інтерполяціями з НПЛмл (див. нижче). Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 176.

³²⁸ Остання дата залежить в кінцевому підсумку від ПВЛ, де похід Ігоря датовано 6449 р. В ЕЛ-2 на рік менше, ніж 6449, такий самий хронологічний зсув характерний для Троїцького літопису. Див.: Клосс Б.М. К вопросу о происхождении Еллинского летописца... – С. 371; пор. Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – Т. 2. – С. 175. Як відзначає О.В. Творогов, реально йдеться про Владимирський літописець, звідки виводять це читання Троїцького літопису (Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 159). Суттєвою видається те, що в цілому характерні читання ЕЛ-2 з літописних вставок, зокрема з сюжету 6414 р. (ПВЛ 6415) про похід Олега наближаються до Софійського І літопису, хоча й не повністю тотожні: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 154-159. Див. також: Жуков А.Е. К вопросу о редактировании летописных источников в Еллинском летописце второго вида // Новгород-

пам'ятках «родини ХВІ» із 4-х і, очевидно, походить зі спільного протографа. Разом з тим, у текстах наявні варіанти. Див. читання Троїцького хронографа, Повної хронографічної палей з варіантами Короткої (останні відзначаються у квадратних дужках), повного перекладу Хроніки Амартола та НПЛмл. Фрагменти Хроніки, що не увійшли у компіляції, виділяю пунктиром, вирази, які збігаються в окремих пам'ятках ХВІ та НПЛмл, позначаю курсивом, індивідуальні читання НПЛмл підкреслюю.

Троїцький № 728, арк. 392а-с	Повна хроно- графічна палея ³²⁹	Ам.552, 553, 567	НПЛмл, Новг.І, с. 107-108
	а) [Коротка палея: В лѣ ^т 6448 иде Игорь на грекы...]		с) В лѣто 6428 а) <u>Посла князь</u> <u>Игорь</u> на грекы ³³⁰ <u>вои</u>
б) <i>По</i> <i>Костянтинѣ же</i> <i>цѣртьова. Ромонѣ.</i> <i>поставленѣ</i> <i>Костянтиномѣ</i> <i>цѣрмѣ. и Николоу</i> <i>патриархомѣ.</i>	<i>по Костянти^н же</i> <i>цѣрть'ва Роман,</i> <i>по^{ле} по Костян-</i> <i>тинѣ³³¹ цѣрмѣ и</i> <i>Николоу</i> <i>патриархо^м.</i>	Ам.552.24-26. Вѣ 20 и 4 днѣ септе- вриа мѣца почтен бы ^с Романѣ кеса- рево ^м саномѣ, а декавриа мѣца въ 17 днѣ. в н ^л лю праотцѣмѣ, в цѣркыи вѣнець вѣнчан бы ^с Костянтино ^м цѣрмѣ, и Николоу патриархомѣ.	
с) въ лѣ ^т 36428 (!, .лѣ.у.кѣ)	в лѣ ^т 6428	Ам.553.1: в лѣ ^т 6428 индикта 8 геноуариа мѣца въ 6 сты Бгоявленіи днѣ вѣнчаєть цѣрь Феодороу женоу его црцею.	

ский исторический сборник: сб. науч. тр. / Сост. Э.А. Гордиенко; редкол.: В.Л. Янин (отв. ред.) и др.; СПб.; Великий Новгород, 2013. – Вып. 13 (23). – С. 151-170.

³²⁹ Текст – за: *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах... – С. 235-236. В.М. Истрин видав фрагмент переважно за списком Повної палей Синодальний № 210, але сконтамінував зі свідченнями Короткої палей, мною уточнення зроблене за рукописами. Частково видано також у: *Шахматов А.А.* Толковая палея... – С. 278-279 (за Син-210 та Син-211); *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С. 110 (за: Пог-1435). Коротка палея відрізняється лише початковим доповненням 6448 р. (фрагм., що залежить від ЕЛ-2, див. нижче), решта її тексту ідентична Повній палей.

³³⁰ Пор. ПВЛ 44Л, 6449 р.: «Иде Игорь на грекы». Про літописні включення див. далі.

³³¹ Син-210 по Костянтинѣ; Син-211 проп. два слова.

д) индикѣта. иоуня же мѣца въ 5 днѣ. придоша роурѣ на <i>Црьградѣ. въ</i> лодияхъ. тысящъ 10 иже ис кыева глемы ³³² от рода варяшскаго соущимъ .	инд ³³³ . июня ^ж мѣца въ 10 днѣ приплуша ³³⁴ ру ^с на <i>Костянти^н гра^д в</i> лодыа ^х 10000 и ^ж и ске ^д глѣмъ ³³⁵ , от ро ^д варяжска соущи ^м .	Ам.567.1-3. 11. Иоуня же мѣца 18 ³³⁶ днѣ 14 индикъ приплоу Роусь на <i>Костянти^н гра^д</i> лодей ³³⁷ тысящъ 10, иже и скѣди глѣмъ , от рода варяжеска соущимъ .	д) русь скидеи 10 тысящъ. И приплыша <u>ко</u> <i>Цесарюграду</i> ³³⁸ ,
е) много же и велие зло ство- риша роусь преже даже греческы ^м воємъ не прибли- жышимся тогда бо съсоудъ весь пожгоша. а ихъ же имше плѣнники. овѣ ^х растинахоу. <i>и</i> <i>ины же къ земли</i> <i>прѣсѣкахоу.</i> дроугия же яко стража поставля- юще стрѣлами растрѣляхоу. <i>елико же</i> <i>ратичьскомоу</i> <i>чиноу. заламляхоу</i>	много ^ж и веліи зло створиша русь, пре ^ж да ^ж греческы ^м воє ^м не прішед- ши ^м . тог ^д а бо Соу ^д вси ³³⁹ пож ^г гоша, а ихъ ^ж имше плѣнники, овѣ ^х растинахоу, дроугия ^ж я ^к стража поставля- хоу ³⁴⁰ и стреляхоу стрела ^м ³⁴¹ , [Коротка палея: <i>елико же ратному</i> <i>чину изаламяху</i>] ³⁴² опаки роуце связавше, гвоз ^д ии железныа посре ^д главы вбивахоу	567.26-31. много же и велиа зла створиша роу ^с преже даже гре ^ч скымъ воємъ не пріити. тогда оубо <u>оузмень глѣмыи</u> Соу ^д всѣ пожгоша, а ихъ ^ж емше плѣнники, овѣ ^х растинахоу, <i>ины же</i> <i>къ земли</i> <i>присѣкивахоу</i> ³⁴⁴ , дроугия же яко стража поставля- юще стрѣлами стрѣляхоу. <i>елико</i> <i>ратному чиноу</i> <i>изымахоу</i> ³⁴⁵ , опако роуцѣ связавше,	е) и многа зла створиша русь: Суд бо весь пожгоша <u>огнемъ</u> ; а ихъ же имше плѣнники, овѣ ^х растинахоу, <i>иныя</i> <i>же къ землѣ</i> <i>посѣкаху</i> , другия же поставляюще, // стрѣлами стрѣ- ляху; <i>елико же</i> <i>ратнии творят</i> ³⁴⁶ , <i>изъломающе</i> опаки руцѣ и связающе, гвозды желѣзны посрѣде главъ вбивающе; <i>и</i> <i>многыи церкви</i>

³³² Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3..., виправляє: «и скиди оба глаголемыи».

³³³ Син-211 Пог-1435 индикту; Син-210 немає.

³³⁴ Син-210 приплыша.

³³⁵ Син-210 глѣми.

³³⁶ Истрин В.М. Книгы... – Т. 2. – С. 60 (за Ватиканським списком) ἑνδεκάτη. Дали варіанти з грецького Продовжувача Амартола за цим виданням.

³³⁷ Ам. у кількох списках: лодиами; μετὰ πλοίων

³³⁸ Пор. 30Л «пріиде к Црьграду», про похід Олега 6415 р.

³³⁹ Син-211 Пог-1435 соудъ весь; Син-210 соуды вся .

³⁴⁰ Син-211 Пог-1435 поставляюща.

³⁴¹ Син-211 Пог-1435 проп. перше слово, далі: стрѣлами растрѣляху.

³⁴² У Повній палей вираз відсутній.

опаць связавше роуцѣ. гвозды желѣзны посреди главы вбивахоу имѣ.	имѣ, <i>многы</i> ^ж <i>цркви стѣа</i> ³⁴³ <i>огневи предаша.</i>	гвозды желѣзны посрѣ ^л главы въбивахоу имѣ. <i>много</i> ^ж <i>стѣ</i> ^х <i>цркви огневи предаша.</i>	<i>огневи предаша.</i>
ѳ) елико ихъ бѣаше в Костянтинѣ градѣ. <u>сѣ</u> Феофаном ^м патрикиемъ. Феофанъ же воя <i>лодеинныя</i> нарядивъ преже и оуготовивъ, потомъ же и слезами себе оутвердивъ тоуси ожидаше. въ лодьяхъ на ня <i>хотя</i> ити. искръ столѣпа глѣмага. Форо стражница. в ней же огнь влагаемъ. на просвѣщение ноши. се на Оустиньяна <i>сна</i> Добророднаго и Понта стражи дѣя.	<i>Романъ</i> ^{жс} <i>посла на дромом</i> ^н , елико ^ж бѣаше в Костянтинѣ градѣ, с Фео ^ф нѣ патрекіе ^м . Фео ^ф нѣ ^ж , воя иныя лю ^д ³⁴⁷ оур ^л ивъ, пре ^ж и оуготовивъ, по ^с мъ ^ж и слеза ^м себѣ оутвердивъ, роу ^с ожидаше в ло ^д я ^х на ня ити, искре ³⁴⁸ стѣпа глѣма Фора стражница, въ ней ^ж и огнь влагае ^м на просвѣщение ноши се на оу ^с тъи Понта, Доброро ^д на Пон ^т а ³⁴⁹ стражоу дѣа,	3-9. <i>послан же на ня въ трырѣ</i> ^х , <i>рекше оляди, дромоны</i> , елико бѣахоу в Костянтини градѣ, патрикии Феофанъ, <i>породистевонъ и протовестиарии саномъ</i> . воя же <i>лодиинныя</i> преже оурядивъ и оуготовивъ, потомъ же и слезами себе <i>па</i> ^ч оутвердивъ, роуси же ожидаше, в лодяхъ на ня <i>хотя</i> ити, искръ стѣпа глѣмага Форо стражница, в ней же и огнь влагаемъ и на просвѣщение в ноши <i>шествующимъ</i> . се наоутриа Еуксина Понта, <i>сирѣ</i> ^ч Доброродна Понта, стражоу дѣа.	б) <u>Въ время же то</u> царствующю во градѣ Роману, ѳ) и абие <i>посла Романъ цесарь</i> патрикия Феофана <u>сѣ</u> вои на русь,
г) зане чисто тоу развеличанья. за страны нагнанье	зане ^ж ту частое разбоиничьство на страны нагнаніе,	10-11. зане частое тоу разбоиничьство на <i>страшныя</i> ³⁵⁰	

³⁴³ Син-211 Пог-1435 стѣ^х цркви.

³⁴⁴ τοὺς δὲ τῇ γῇ προσεπατάλευον.

³⁴⁵ (τοῦ ἱερατικοῦ κλήρου) συνελάμβανον.

³⁴⁶ Пор. ПВЛ 30Л, 6415 р.: «а их же имахоу плѣнники . овѣхъ посекахоу ... ина многа [зла] творяхоу роусь грекомъ . елико же ратнии творятъ». Про цю паралель до ПВЛ ниже.

³⁴⁷ Пог-1435 и люди иныя.

³⁴⁸ Пог-1435 искръ.

³⁴⁹ Пог-1435 проп.

³⁵⁰ πρὸς τοὺς ἐπιξενόμενους; слав. мае бути: «на странные».

иже изби Ираклии.	ихъ ^ж изби Ираклеи.	нагнание, ихъ ^ж изби Ираклии,	
h) <i>тоу до наитья</i> роусьскимъ лодьямъ. разро- уши оустроенымъ имъ. прокъ же лодии обрати- шася. на бѣгъ	<i>тоу дож^ла полка</i> Роуско ^г ло ^л и ³⁵¹ раздроши , оустроены ^м <i>огнемъ пож'же</i> , прокъ ^ж ло ^л и обра ^т ша ^с на бѣгъ	14-16. <u>въ своеи</u> <u>дромонии припло-</u> <u>увъ, плъкы</u> роус- скимъ ³⁵² лодиямъ раздроуши и оустроеномъ <i>огне^м</i> <u>много сжже</u> , прокъ же лодии обратишя ^с на бѣгъ.	h) и <i>огненымъ</i> <u>строємъ</u> <i>пожъже</i> <u>корабля</u> ³⁵³ руския.
i) роусь. и мнози погибоша.	роу ^с и мно ^г погибоша .	20, 24. Роусь... многы ^х погоуби,	j) И <u>възврати-</u> <u>шася</u> русь <u>въ</u> <u>своя</u> . Том же <u>лѣтъ препочиша</u> <u>и другое, на</u> <u>третье идоша</u> .

За структурою НПЛмл відтворює ХВІ, де фрагменти Амартола включено з характерним поверненням до початку оповіді (Ам.567.1-3, 26-31, 3-9, 14-16). Так би мовити, основне «тіло» повідомлення НПЛмл 6428 р. складене з тексту ХВІ, але на нього нашаровані додаткові включення (див. фр. а, е, j). Дата 6428 р., як справедливо відзначали О.О. Шахматов та інші, видає поєднання Ам.552-553 з Ам.567³⁵⁴.

Для відновлення текстологічної картини суттєвими є читання Ам.567.26-31 (фр.е), оскільки на цій ділянці НПЛмл відтворює хронографічне джерело більш-менш точно. У Повній палей випущено два фрагменти. Перший пор.: Хроніка Амартола «ины же к земли присѣкивахоу» / Троїцький хронограф «и ины же къ земли прѣсѣкахоу» / НПЛмл «иныя же къ землѣ посѣкаху» – тоді як в обох палейх проп. Другий: Амартол «елико ратному чиноу изъимахоу» / Троїцький «елико же ратичьскомоу чиноу . заламляхоу» / Коротка палея «елико же ратному чину изаламяху» / НПЛмл «елико же ратнии творят, изъломающе» – у Повній палей проп.

³⁵¹ Син-211 рускимъ лодьямъ; Пог-1435 рускимъ лодьямъ.

³⁵² (καὶ δὴ πρῶτος τῷ οἰκείῳ δρόμῳ διελθεύσας) τὴν τε σύνταξιν τῶν Ρωσικῶν (πλοίων διέλυσε).

³⁵³ Пор. 29Л «Поиде Олегъ... на корабле^х».

³⁵⁴ Для ХВІ характерне ще незграбне доповнення на перетині цих витримок з Амартола: «По Костянтинѣ же цѣртова Романъ...». Його містить Троїцький хронограф та хронографічні палей. Версія Троїцького ближче до повного перекладу Хроніки. Далі прочитується: «поставлень Костянтиномъ цѣрмъ», що вступає у суперечність з доданою фразою. Укладач Повної палей, вірогідно, зауважив протиріччя й відкоригував: «поставлень по Костянтинѣ цѣрмъ» (див. фр.б).

Цікаво, що два пропуски Повної палей знаходять майже точну відповідність у ПВЛ під 6449 р., де випущено вирази «ины же к земли присѣкивахоу» та «елико ратному чиноу». У ПВЛ втім від останнього виразу залишилося «изимахуть», пор. «изѣимахоу» повного перекладу Амартола. Як побачимо далі, стаття 6449 р. не залежить від «Початкового зводу» (який виводиться, а на практиці ототожнюється з НПЛмл). Отже, маємо доказ того, що буквально й важко перекладені давньослов'янським перекладачем Амартола рядки у запозиченнях та перекомпоновках спрощувалися різними книжниками незалежно один від одного. У Троїцькому хронографі випущено інші фрагменти. В ньому відсутнє закінчення фр.е, про підданню вогню святих церков (вміщене в Амартолі, обох палей та НПЛмл), а також початок фр.ф про те, як «послали дромоны» (Ам.567.3). Тут таки бачимо лексичні заміни: Троїцький «приблизьшимся» зам. Амартол «пріити»; «сѣсоудъ» зам. «Соудъ», «расѣсѣкахоу» зам. «расти-нахоу»... Тільки у хронографічних палей та в НПЛмл у фр.ф імператор згаданий на ім'я, «Романъ», хоча в цілому тут у палей скорочення, а в НПЛмл переказ, а не точна копія тексту. Дата набігу русі з Ам.567.1 в усіх версіях відрізняється. У повному перекладі це «июня .ѿ. днь», тобто, 18; хронографічних палей – «...въ .ѿ. днь», 10³⁵⁵; Троїцькому хронографі – «...въ .ѿ. днь», 5; оригінали – ...ἐνδεκάτη..., 11. Вірогідно, вихідний варіант – «11»³⁵⁶ червня. Загалом, виходячи з комплексу характерних читань цього сюжету, автор НПЛмл міг використати ранню версію Повної палей, до появи її помилок (втрати двох виразів), або спільний протограф компіляцій, що сходять до ХВІ.

У фр.е НПЛмл (=Ам.567.26-31) «посѣкахоу» та «...елико же ратнии творятъ» не можна пояснити, виходячи ні з читань текстів «родини ХВІ», ні з повного перекладу Хроніки Амартола. Натомість, вирази знаходять паралель у статті 6415/907 р. ПВЛ. Автор НПЛмл розпізнав опис безчинств русі, де переповідається текст того ж таки Амартола (Ам.567.28-30). Пор. 30.5-9Л: пунктиром виділено відхилення ПВЛ від повного перекладу Хроніки Амартола, підкреслено використані у НПЛмл у фр.е вирази:

«а их же имахоу плѣнники³⁵⁷ . овѣхъ посекахоу дроуги же моучахоу . инны же растрѣляхоу . а дроугыя в море вметахоу . и ина многа [зла] творяхоу роусь грекомъ . елико же ратнии творятъ :»

³⁵⁵ Та ж цифра в Еллінському літописці обох редакцій.

³⁵⁶ Зміни легко пояснюються палеографічно саме з вихідного варіанту .ѿ. = «11». Слід враховувати, що на закінченні Хроніки Амартола нам бракує свідоств старшого рукопису Хроніки, Троїцького, й у цій частині текст виданий В.М. Істріним за редакцією Ам.с, де певні варіанти вторинні. На жаль, досі не опубліковані два інші списки 1-ї редакції Амартола.

³⁵⁷ Так РА, ІХТ полоняники, Л все проп.

У Хроніці Амартола, Короткій палей та Троїцькому хронографі тут інакше: «елико [же] ратно~~моу~~ **чиноу**» (Троїцький «ратичьскомоу»³⁵⁸). Очевидно, в ХВІ мав бути тотожний варіант. Далі в Амартола «изы~~ма~~-хоу», яке відповідає грецьк. συνελάμβανον³⁵⁹ і підтримується запозиченням з Амартола у ПВЛ під 6449 р. «изы~~ма~~хоуть»³⁶⁰. Натомість пор. Троїцький хронограф 6428 р. «зала~~м~~ляхоу», Коротка палея «изала~~м~~яхоу» й НПЛмл «изы~~л~~омяще». ПВЛ 6415 р. у цьому виразі не дає матеріалу для співставлень, бо вставка з Амартола закінчується раніше, пор. парафраз «...ратнии творять». Судячи з варіантів, ХВІ містив «изы~~л~~амляхоу». В цілому, тексти кола ХВІ доволі близькі тут до повного перекладу Амартола, зміни заторкнули лише одне слово. Натомість відповідний вислів із фр.е НПЛмл відхиляється помітніше. Наведу його ще раз: «...овѣх растинаху, инья же кѣ землѣ посѣкаху, другыя же поставляюще, стрѣлами стрѣлаху; елико же ратнии творят, изы~~л~~о~~м~~яще опаки руцѣ и связ~~а~~юще». Подібний варіант потребує сполучення двох джерел. Особливості читань новгородського літопису задовільно пояснюються лише *контамінацією*: «изы~~л~~о~~м~~яще» сходить до тексту ХВІ 6428/920 р., а «ратнии творят» – до ПВЛ 6415/907 р. Це надзвичайно важлива річ. Контамінації завжди сигналізують про те, що даний текст створений пізніше, ніж використані у ньому джерела. У даному разі – НПЛмл створена з читань зразка ХВІ та ПВЛ.

Невеличке доповнення поза матеріалом Хроніки Амартола вміщене на початку статті НПЛмл 6428 р. у фр.а, і воно також важливе для відновлення взаємин пам'яток. Повідомляється про князя Ігоря. Висловлювалась думка, що під 6428 р. похід приписано Ігореві вже у ХВІ³⁶¹. Чи вірним є це твердження? У двох пам'ятках ХВІ різних редакцій (за О.В. Твороговим, «2-ї» та «3-ї»), Троїцькому хронографі та Повній палей, імені князя немає, йдеться тільки про похід «русі». У повному перекладі Хроніки Амартола ім'я Ігоря також відсутнє. Звідки воно?

Крім НПЛмл, доповнення про Ігоря вміщено у Короткій хронографічній палей у фр.а під 6448 р., а також у ЕЛ-2, де вся стаття вписана під 6448 р. Додатковий фрагмент Короткої палей:

³⁵⁸ У Троїцькому № 728 також «прѣсѣкахоу», близько до повного перекладу Амартола, де «присѣкивахоу», у палейх це слово і весь вираз відсутній.

³⁵⁹ Вище (Ам.567.26) перекладачем Хроніки Амартола це слово перекладене як «емьше».

³⁶⁰ Від цілого виразу залишилося тільки це слово, «ратному чиноу» пропущене.

³⁶¹ Напр., *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах... – С. 218; див. також: *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С. 109-111. Натомість О.О. Шахматов писав про те, що ім'я Ігоря введене з якоїсь усної легенди. *Шахматов А.А.* Хронология древнейших... – С. 7, та ін.

«В лѣ^т 6448 иде Игорьъ на Греky въ 10000 корабль . и бы^с брань и одолѣша грѣцѣ, а инии русь в мори истопоша и отидоша. (в лѣ^т 6428...)»³⁶².

Текст близький до ЕЛ-2 й, судячи з дати 6448 та деяких інших деталей, залежний від останнього. Хоча відповідно характеру пам'ятки, у Короткій палей подано лише лапідарний витяг³⁶³. Безпосередньо після процитованого уривку вписано аналогічний Повній палей фрагмент. Відтак, виклад Короткої палей відзначається незграбністю: 6448 р. представлений раніше, ніж 6428, хронологічна невідповідність ніяк не пояснюється³⁶⁴.

З яких текстів утворений початок повідомлення 6448 р. в ЕЛ-2? На думку Бориса М. Клосса, О.В. Творогова, Михаїла О. Шибаєва та ін. автор ЕЛ-2 працював одночасно з попередньою версією ЕЛ, якимось із новгородсько-софійських літописів та НПЛмл³⁶⁵. Щодо двох останніх елементів, Олександр Г. Бобров припустив використання одного зі списків ПВЛ і знов-таки, НПЛмл³⁶⁶. Для нас не так важливо, який саме з літописних зводів використано укладачем ЕЛ-2, найсуттєвішим є те, що сполучалися два літописи, одним з яких виступає власне НПЛмл. Не вдаючись у полеміку з цього приводу, далі залучаю найбільш розповсюджену думку про «новгородсько-софійський звід» або «зразка Софійського І літопису».

Крім того, дещо по-різному оцінювалися межі використання версії ЕЛ та літописів, іноді в одного і того ж дослідника. Детальніше зупинюся на аргументації О.В. Творогова. У книзі «Древнерусские хронографы» (1975) учений відніс початкові рядки статті ЕЛ-2 6448 р. до запозичень з ЕЛ-АР, тобто, «архетипового», вихідного для Еллінського літописця обох

³⁶² Див. Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 260.

³⁶³ Пор. Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 102-103: «Мѣсяца июля въ 10 день, индикта 14. В лѣто 6448. Иде Игорьъ на грѣky... И съступишися обои, и брани бывши злѣ, и едва одолѣша грѣцѣ, и русь възвратишися къ дружинѣ свои, и ношѣ влѣзше в лодьи, и отбѣгоша... Русь же видяще пламень ходящъ по морю, и вмѣтахуся в море, и тако мнозѣ истопоша, а инѣхъ огонь пожже корабля...».

³⁶⁴ Втім, невідомо, наскільки чутливими були до подібних неузгоджень пізньосередньовічні книжники. Пор., напр., позначення років у заключній частині ЕЛ-2, за основним списком: 6300, 6300 (!), 6300 6371 6377, 6377, 6286 (!), 6376, 6378, 6414, 6000, 6400, 6420, 6428, 6448 6450, 6451. Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 443, 445, 453, 455, 456, 466, 471, 473, 481, 482, 486, 491, 502, 503.

³⁶⁵ Клосс Б. М. К вопросу о происхождении Еллинского летописца...; Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф... – С. 112; Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 154-159; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 175; Шибаев М. А. Летописные источники Еллинского летописца... – С. 187-204; Жуков А.Е. К вопросу о редактировании летописных источников...

³⁶⁶ Бобров А.Г. К вопросу о времени и месте создания Летописца Еллинского и Римского второй редакции // ТОДРЛ. – Т. 56. – 2004. – С. 82-90.

редакцій. Він також зауважив інтерполяцію з новгородсько-софійського літопису³⁶⁷, численні вставки з якого в ЕЛ-2 відзначаються і далі, та одне з доповнень з НПЛмл³⁶⁸. У недавній роботі (2001) О.В. Творогов стверджує про використання в цьому місці тільки ЕЛ-АР, без літописної інтерполяції³⁶⁹. Останнє потрібно спеціально обумовити, оскільки видання джерел та довідкові праці мають величезний вплив на подальші дослідження. Вірним є раніший аналіз джерел. Відомо, що в ЕЛ-1 скопійовано фрагмент Ам.567.1-568.19³⁷⁰, причому ім'я Ігоря та рік виступу в похід відсутні. Оскільки наявні дві редакції Еллінського літописця, і в одній із них текст відрізняється від іншої³⁷¹, немає підстав виводити певне специфічне читання з архетипу редакцій. Відтак, потрібно враховувати вплив літописних зводів. Співвідношення текстів показане нижче: збіги ЕЛ-2 та літописів підкреслено, відхилення від повного перекладу Амартала позначено курсивом, власні доповнення ЕЛ-2 – пунктиром.

ЕЛ-2, с. 502-503	Софійський І ³⁷²	Ам.567.1-3 з варіантами з ЕЛ-1 ³⁷³
Мѣсяца июля въ 10 день, индикта 14.		567.1. Иоуня же мѣца 18 днѣ 14 индикѣ /ЕЛ-1: Въ 14 индикта 10 июля мѣсяца въ 10 день <u>19 индикта/</u>

³⁶⁷ За репрезентативний представник цієї групи вчений обрав Софійський І літопис. «...фрагмент в ЕЛ-2 восходит к ЕЛ-АР, но из летописи добавлены дата похода... и слова «иде Игорь на греки»». *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 154.

³⁶⁸ *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 183; *Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические...* – С. 176-177. У дослідженнях, присвячених ЕЛ-2, аналізують увесь блок літописних запозичень у ЕЛ-2. Щодо статті 6448 р. в ЕЛ-2, до характерних читань з Софійського І літопису належать «Финичьскыя страны» зам. «Вифиньскых» в інших зводах. Слід додати, в інших вставках з літопису в ЕЛ-2 (напр., оповідь про похід Олега 6414=6415 р.), характерних читань Софійського І більше. Див.: *Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические...* – С. 175-176; *Шибяев М. А. Летописные источники Еллинского летописца...* Щодо вставки з НПЛмл див. нижче.

³⁶⁹ *Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические...* – С. 176.

³⁷⁰ *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 284.

³⁷¹ В ЕЛ-1 відтворено близьку до повного перекладу Хроніки Амартала версію, що не мусить дивувати. Вже В.М. Істрін визначив, що ЕЛ-1 не належить до кола ХВІ: *Истрин В.М. Книги...* – Т. 2. – С. 380-390. Див. також І.2 та І.3.

³⁷² ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1: Софийская летопись старшего извода. – М., 2000. – Стп. 36-37.

³⁷³ Див. опублікований О.В. Твороговим початок цієї статті за Син-280, арк. 402, нижня пагінація. *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 154, прим. 137. Пор.: *Попов Андрей. Обзор хронографов...* – Т. 1. – С. 91. У разі розбіжності тексту ЕЛ-1 з повним перекладом Хроніки, варіанти подані у косих дужках (/).

<u>в лѣто 6448. Иде Игорь на грѣкы</u>	<u>В лѣ^т 6449. Иде Игорь на греки,</u>	
въ 10000, глѣмѣи скидии и,	и яко послаша болгаре вѣсть ко црѣю, яко идеть русь на Цръградъ, лодеи 3000, глѣмыи	567.2. тысящъ 10, иже и скѣди глѣмь, /ЕЛ-1 тысящъ 10 иже и скеди глаголемѣи/
преплуша русь море в лодяхъ, <u>приидоша</u> на Костянтин град,		567.1-2. приплоу лодеи /ЕЛ-1 преплуша в лодяхъ/ роусь на Костянтинъ гра ^д
сущиѣ <u>от</u> рода варяжска.	от рода варяжска сущимъ, иже <u>приидоша</u> и приплуша июня въ 10	567.2-3. от рода варяжска соущимъ /ЕЛ-1 варяжска сущи/
Начаша воевати Грѣчьскую землю и <u>Финическыя</u> страны	и почаша вѣвати <u>Финическия</u> страны ³⁷⁴	
по Понту и до Ираклия и до Фефлогоньскыя страны, всю Никомидию плѣня...	И пленевааху по Понту до Ираклия и до Фафлогоньския земля, и всю страны Никомидийскую поплеще...	

На закінченні оповіді бачимо уривок з НПЛмл. Важливо, що він не увійшов у пізніші зводи і присутній виключно в НПЛмл³⁷⁵.

ЕЛ-2, с. 503	Софійський І (бл. до ПВЛ)	НПЛмл, Новг.І с. 108
<u>Томъ же лѣтъ препочиша и другое, пакы бо въ третее лѣто поидоша»</u>	Игорь же пришедъ, нача воя совокупляти многы	<u>Том же лѣтъ препочиша и другое, на третее идоша</u>

³⁷⁴ «Финическая» зам. «Вифинская» – характернее читання Софійського І. Але загалом, тут і далі Софійський І залежить від ПВЛ. Відповідно, кілька фрагментів сходять в кінцевому підсумку до Житія Василя Нового. Співвідношення Хроніки Амартота та Житія у ПВЛ під 6449 р. див. нижче.

³⁷⁵ Перевірка різночитань показує, що в Софійському І літописі, а також Новгородському ІV, Новгородському Карамзинському, Тверському збірнику – звершення статті тотожне ПВЛ 6649 р. і відрізняється від НПЛмл: «Игорь же пришедъ, нача воя совокупляти многы». Див. ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1. – Стп. 37; ПСРЛ. – Т. 4: Новгородская Четвертая летопись. – М., 2000. – С. 29; ПСРЛ. – Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. – М., 2000. – С. 49 (так у Тверському збірнику, в Рогожському – лапідарне повідомлення з Короткої палей під 6448 р. – Там же. – Стп. 13); ПСРЛ. – Т. 42: Новгородская Карамзинская летопись. – СПб., 2002. – С. 33.

Які закономірності виявляє порівняння текстів? Особливу увагу слід звернути на версії обох Еллінських літописців. На початку оповіді в ЕЛ-1 зберігся номер індікта («14»)³⁷⁶, близький до повного перекладу Амартола і відсутній у Троїцькому та хронографічних палєях. Відповідно, ЕЛ-2 тут наслідує ЕЛ-1: «индикта 14». Помилка ЕЛ-2 «июля» замість вірного «июня» також походить саме з ЕЛ-1, бо у Троїцькому хронографі та палєях вірно й тотожно до повного перекладу Хроніки. Число місяця аналогічно читанню ЕЛ-1 та палєй («10», тоді як в Ам.с повного перекладу Амартола «18», у Троїцькому хронографі «5»), спостерігаються дрібні стилістичні зміни. Відомостей про Ігоря у ЕЛ-1 немає, але такі є у новгородсько-софійських зводах та ПВЛ. Відтак, у ЕЛ-2 вони потрапили з *літопису*. На закінченні бачимо фрагмент, що читається виключно у НПЛМл.

Таким чином, ЕЛ-2 репрезентує складну контаміновану версію. Специфіка ЕЛ-2 та Короткої палєї (останньої – опосередковано через ЕЛ-2) пояснюється впливом двох літописних зводів. Головна частина читань у ЕЛ-2 близька до новгородсько-софійського зводу (Софійської І?), але деякі вставки тотожні до НПЛМл. Це означає, що ЕЛ-2 пізніший за обидва свої літописні джерела. Коротка палєя, у свою чергу, залежить від ЕЛ-2. Оскільки у Троїцькому хронографі та Повній палєї «Ігоря» не згадано, а доповнення двох інших представників ХВІ мають літописне походження, у вихідному варіанті ХВІ *йшлося тільки про похід «русі»*.

Що стосується НПЛМл, про князя у фр.а сказано дещо інакше, ніж у решті літописів, ЕЛ-2 та Короткій палєї: «*Посла князь Игорь на грекы вои*». Хоча точної текстуальної подібності до фрази ПВЛ та пізніших джерел, які в цьому місці наслідують ПВЛ «*Иде Игорь на грекы*»³⁷⁷, немає, кілька обставин схиляє до припущення, що тут новгородський книжник використав Початковий літопис.

Система згадок Олега та Ігоря в НПЛМл доволі прикметна, князі діють і разом, і нарізно. У таблиці проведене порівняння НПЛМл та ПВЛ; підкреслені спільні читання обох літописів.

НПЛМл, Новг.І, с. 107-109	ПВЛ
6362 р.: а) и <u>възрастьшу же</u> ему, <u>Игорю</u> , и бы ^с у него воевода, именемъ Олгѣ...	а) 29.12-13Л, 6411. <u>Игореви же</u> <u>възрастьшу</u> . и хожаше по Олзѣ и слоушаше е ^г .

³⁷⁶ Крім того, у списку Синодальний № 280 – зайве «19 індікта».

³⁷⁷ Подібні речі, звичайно, заплутують текстологічну картину. Якщо той чи інший епізод «сходить у кінцевому підсумку до...» (Хроніки Амартола, ПВЛ, НПЛМл), а специфічні читання проявляються лише деінде, існує небезпека сплутати ранні та пізні версії.

б) Игорь же и <u>Олеґ</u> творящася мимоидоуща... творящася <u>подугорьскими</u> гостьми... съзваста... и <u>сѣде</u> Игорь <u>княжа в Киевѣ</u> .	б) 22.24-23.22Л, 6390. поиде <u>Олеґ</u> ... придоста къ горамъ киевскимъ... нося Игоря дѣтска . и приплу <u>подѣ</u> <u>Оугорьское</u> ... идемъ въ греки от Олга и от Игоря княжича... [и] <u>седе</u> Олеґ <u>княжа въ Кисвѣ</u> .
6428. с) Посла князь <u>Игорь на грѣкы</u> вои...	с) 44.4Л, 6449. иде <u>Игорь на греки</u> .
6429 d) Игорь и Олеґ пристроиста...	<i>немає</i>
6430 е) <u>Иде Олеґ на грѣкы</u> ... и <u>вълѣзь</u> <u>Олеґ</u> , и <u>повелѣ</u> извълещи...	е) 29.19-30.13Л, 6415. <u>иде Олеґ на</u> <u>грекы</u> ... <u>вылезе</u> ³⁷⁸ <u>Олеґ</u> на брегъ и воевати нача... и <u>повелѣ</u> Олеґ воємъ своимъ...
ф) <u>прииде Олеґ къ Киеву</u> и ко Игорю, <u>несыи злато</u> ...	ф) 32.14-15Л и <u>приде Олеґ к' Киевоу</u> . <u>неся злато</u> ...

Треба сказати, прихильники шахматовської концепції багато покладають на відхилення ПВЛ від однини у двоїну у фр.б. Вважають, що подібні неузгодження мають засвідчувати сліди переробки з оповіді зразка НПЛмл. Про прояви вторинності і непослідовності НПЛмл, як правило, не згадують. Намагалися навіть «виправдати» автора ПВЛ: припускали, що оскільки далі йдеться про Аскольда та Діра, через це і виникло неузгодження³⁷⁹. Втім, можна запропонувати простіше рішення: саме у статті 6390 р. ПВЛ сказано про Олега та Ігоря, і хоча їхні фігури були нерівноцінними за сюжетом, хтось із перших копіїстів чи можливо навіть укладач міг збитися на двоїну власне від згадок двох осіб. Див. аналогічні прояви «непослідовності» у Пролозі та окремих записах літописів XII ст.³⁸⁰ Показовою є інша особливість НПЛмл у фр. б – очевидно пізня трансформація топоніма («под Оугорьское») на купців, «подугорьских гостей».

³⁷⁸ Так ХТ, І вилѣзе, РА выиде, Л проп.

³⁷⁹ Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях летописцев XI – начала XII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы 2005. – М., 2008. – С. 54-55.

³⁸⁰ Свята Лукія мала сина «идолослужителя», котрий її «оклевета» (звинуватив). Мучили її одну, але після мук «изидоста» неушкоджена. Тобто, на початку оповіді згадано двох героїв, і хоча вони жодним чином не діють разом, книжник переходить на двоїну. Див.: Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам... – С. 846. Цікаві варіанти знаходимо до паралельного тексту Київського зводу та Лаврентіївського літопису за XII ст. (про спільні блоки двох літописів див. III.1). Напр., у статті 1140 р., де вихідним читанням, судячи зі співпадіння в ЛІХ, є «створиша» (мир, Всеволод Ольгович з Андрієм Володимиричем та половцями), в РА форму перероблено на «сотворишта». Див. 308Л під 6647 р., 308І під 6648 р.

В цілому таке співвідношення літописних текстів можливе за тієї умови, якщо текст НПЛмл складається з фрагментів ХВІ та літописних зразка ПВЛ, разом зі зв'язками та здогадами новгородського книжника. Додумування повідомлень та композитний характер перших статей НПЛмл припускав вже О.О. Шахматов³⁸¹. Можна різним чином уявляти собі спосіб роботи новгородського літописця, виходячи з різних міркувань. Мої дослідження спираються на текстологічні аргументи, що спростовують першість НПЛмл і доводять вихідну версію у ПВЛ. Відтак, загальна картини уявляється таким чином. Новгородський книжник згідно з поняттями пізньосередньовічного часу «вирівнював» заплутані взаємини ранньосередньовічних володарів, і головним князем вважав Ігоря, сина глави династії Рюрика. Виходячи з цього, просилося «переструктурування» стосунків, тобто, саме такий хід, що Олега зображатимуть не князем, а «воєводою» Ігоря. Що стосується реалій раннього середньовіччя, у цей час далеко не завжди влада переходила від батька до сина і далеко не завжди наступним володарем ставав прямий родич. Тобто, версія ПВЛ, вірогідно, ближча до реального стану справ³⁸².

Вище наведені текстуальні свідчення сполучення двох текстів, ХВІ 6428 р. та ПВЛ 6415 р., у статті НПЛмл 6428 р. Це дає право припускати, що новгородський літописець залучав інформацію іще однієї статті ПВЛ, 6449 р., звідки узятий та перефразований початок: «иде Игорь на грекы». Власною ідеєю укладача НПЛмл було те, що Олег виконував роль «воєводи» Ігоря. До речі, під 6428 р. «воєводу» не згадано. Наведений, так би мовити, компромісний варіант: діючою особою є Ігор, та князь воює не сам, а «посла вои». У принципі, концептуальну рамку цього літопису дотримано.

Щодо причин комбінування джерел, тригером у всіх випадках послугувало вірогідно те, що укладачі НПЛмл, ЕЛ-2 та Короткої палеї мали можливість співставляти різні версії і вважали за потрібне поповнити тексти про походи русі. В тім числі книжникам вдалося ототожнити вставки з Амартола у кількох описах. Методи компоновки застосовувалися різноманітні. Неоковирний – скорочення та просте поєднання двох фрагментів навіть без корекції хронології – демонструє Коротка палея. В ЕЛ-2 бачимо складніше сполучення пластів хронографічного й літопис-

³⁸¹ Зокрема, для повідомлення НПЛмл 6429 р., яке не має відповідників у ПВЛ, О.О. Шахматов припускав «домысел» літописця. Див.: *Шахматов А.А.* Начальный Киевский... – С. 182; *Шахматов А.А.* Разыскания... – С. 84; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Начальный свод... – С. 20.

³⁸² Про те, що Олег радше був князем, див., напр., у: *Петрухин В.Я.* Древняя Русь: Народ. Князья. Религия, Из истории русской культуры. – Т. 1: Древняя Русь. – М., 2000. – С. 142 та ін.; *Мельникова Е.А.* Рюрик и возникновение восточнославянской... – С. 53 та наст.

ного тексту впереміш. У НПЛмл основа повідомлення запозичена з ХВІ, однак додано невеличкі уривки з ПВЛ 6415/907 р. та, вірогідно, 6449/941 р. Таким чином, співставлення текстів «родини ХВІ», повного перекладу Амартола та літописних версій засвідчує, що ПВЛ є *одним із джерел* новгородського літопису.

Безпосередні джерела статті про Ігорев похід у ПВЛ 6449 р. визначали по-різному. Розгляд цього повідомлення спонукав дослідників одного в цілому шахматовського напрямку зробити прямо протилежні висновки. Засновник концепції Початкового зводу писав про те, що ПВЛ використовує повний переклад Амартола, але тут він є джерелом додатковим, а головну роль відіграє Житіє Василя Нового³⁸³. О.В. Творогов вважає, що в ПВЛ

«текст Амартола представлен в том же объеме, что и в НПЛмл. и, следовательно, составитель ПВЛ обращался не к полному тексту Хроники Амартола, а соединил рассказ Начального свода, основанный на ХВИ, с извлечениями из Жития Василя Нового. Характерно, что в ПВЛ, как и в НПЛмл (в отличие от Хроники Амартола), сначала рассказывается о расправе над пленными, а потом о победе Феофана над русским флотом»³⁸⁴.

Інакше кажучи, дослідник припустив, що в ПВЛ виклад Амартола йде з таким точно характерним поверненням до початку, як у версії ХВІ (Ам.567.1-3, 26-31, 3-9, 14-16, див. вище). Як видається, це твердження некоректне. Звернімося до джерел. Див. таблицю (навожу ПВЛ, Хроніку Амартола та Житіє Василя Нового; пунктиром позначені розбіжності у текстах).

ПВЛ, 44.4-45.7Л	Ам.567-568	Житіє Василя Нового ³⁸⁵
а) <u>Иде</u> Игорь на греки. <u>яко</u> <u>послаша</u> болгаре вѣсть <u>ко</u> црю . <u>яко</u> идуць		а) 457.22-24. <u>Отътолѣ же</u> <u>прииде</u> вѣсть <u>цареви</u> <u>отъ</u> <u>тѣхъ</u>, <u>яко</u> <u>оуже</u> <u>идоуть</u>. <u>По нѣколицѣхъ же</u> <u>днехъ</u> <u>прииде</u> вѣсть <u>о</u> <u>сихъ</u> <u>и</u> <u>отъ</u> болгарь.
б) русь на <u>Црьградъ</u> . <u>скѣдии</u> 10 <u>тысящъ</u>.	б) 567.1-2(3). <u>11</u> <u>Июня</u> <u>же</u> <u>мѣца</u> <u>18</u> <u>днь</u> <u>индикъ</u>	

³⁸³ Див. *Шахматов А.А.* Хронология... – С. 7; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 54-57, 69-72.

³⁸⁴ *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С. 111.

³⁸⁵ *Вилинский С.Г.* Житие св. Василя Нового... – Ч. II. – С. 457-459 (сторінки та рядки вказано за цим виданням). Цей фрагмент Житія опублікований також у: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 69-71.

	приплоу роусь на Костянтинь гра ^д лодей тысящъ 10, иже и скѣди глемь, от рода варяжеска соущимъ.	
с) иже придоша и при- плуша . и почаша воевати <i>Вифаньския</i> <i>страны</i>	с) 567.19-21. приплоу- ша... и се роусь хоусы послаша въ Винис- кыа ³⁸⁶ , яко да пищоу имъ и прочее принесоу ^т .	457.25-26,28-458.1. оуже тѣмъ явившемся и тоу ся имъ приближившемъ... выходяще плѣноваху,
д) и воеваху по Понту до Ираклиа ³⁸⁷ . и до Фафлогоньски ³⁸⁸ земли . и всю страну Никоми- диискую . поплѣнивше		д) 458.1-3. простершем- ся до Понта Иераклиа и до Пефлагоньскія земля и въ всю страну Нико- мидиискую поплѣнивше
е) и Судь весь пожгоша . и ^х же емше овѣхъ растинаху . другия аки стра ^{нь} ³⁸⁹ поставл ^я юще . и стрѣляху въ ня ³⁹⁰ . изимахуть ³⁹¹ опаки руцѣ связавахуть ³⁹² . гвозди желѣзныи посреди главы въбивахуть имъ . много же стѣхъ цркви огневи ³⁹³ предаша .	е) 567.28-31. Соу ^д всѣ пожгоша, а ихъ ^ж емше плѣнники, овѣ ^х растина- хоу, ины же к земли присѣкивахоу, дроугыя же яко стража ³⁹⁴ поставляюще стрѣлами стрѣляхоу. елико ратному чиноу изыма- хоу, опако роуцѣ свя- завше, гвозды желѣзны посрѣ ^д главы въбивахоу имъ. много ^ж стѣ ^х цркви огневи предаша.	
ф) манастирѣ и села пожгоша ³⁹⁵ . и имѣнья не мало обою страну		ф) 458.4-11. монастыря ^ж и села вельможѣ все огневи предаша, имѣнія

³⁸⁶ Грецьк. текст точніше відображений у ПВЛ, пор. «Вифаньския» (так ЛП, АХ Вифиньскія, Р Вифеньскія) – та τῆς Βιθυνίας (μέρη).

³⁸⁷ Так РАІХ; Л Арьклѣя.

³⁸⁸ ІХ Фофлагоньскы.

³⁸⁹ Л странъ, Р стра, А стра^{ны}, ІХ сторожи.

³⁹⁰ Так ЛРА, ІХ стрѣлами растрѣляху.

³⁹¹ РА изымахоу; ІХ изыламляху.

³⁹² ІХ связавше.

³⁹³ Тільки Л имъ... огнемъ.

³⁹⁴ скопоуѣ.

³⁹⁵ ІХ проп.: манастирѣ... пожгоша.

взяш^{а396} . потомъ же пришедшемъ воємъ от востока . Панъфирь³⁹⁷ деместикъ . съ 40.ми тысящъ . Фока же патри- кии съ макидоны . Феодоръ же стратилать съ фраки . с ними же и сановъници боярьстии . обидоша русь около .		же не мало обою страноу съвокоупиша . Потомъ же пришедшемъ воємъ на нихъ отъ востока, Пан- фирь domestikъ воискіи с четырьми десяти тысоушъми, Фока патри- кеи с македоняны, Фео- доръ же святѣиши стратигъ съ фракііаны, съ ними же и сановници болярстіи, иже по прірочномуу Спогарисъ, и обыдоша ихъ окрестъ
g) съвѣщаѣ		g) 458.12-13. свѣща- ваахоу отаи побѣгнути .
h) русь изидоша въоружившесѣ на греки . и брани межю ими быв- ши злѣ . одв^а одолѣша грыци . русь же възрати- шасѣ къ дѣружинѣ своѣи къ вечеру . на нощь³⁹⁸ влѣзоша в лодѣя и отбѣгоша .		h) 458.14-18. дръзно- увше же роусь изидоша на греки въоружив- шесѣ, и брани межю ими бывши, побѣжени бывша роусь и биша ихъ грецы бѣжащихъ, дондеже оубо възвраті- шасѣ до дружины своеѣ . И вечероу достигшю, отаи влѣзше в ладіѣ своѣ отбѣгоша .
i) Феофанъ же {с}устрѣте я въ [о]лядехъ со огнемъ . и пущати нача трубами огнь на лодѣ руския .	i₁) 568.2-4. воємъ лоді- ины^м соущи^м въ оляди, свѣщаѣ^с въ своѣ снити и се оутаитися лодінѣи силѣ тѣахоуся септевриѣ мѣца инди^к 15 нощію оустремив- шесѣ преидоша на Фракійскы страны . преждере^нымъ патрикиемъ Феофано^м оустрѣтены быши . + i₂) 567.14-15. роус-	

³⁹⁶ Х дод.: монастыря же и села все огневи предаша.

³⁹⁷ Тільки Л Памъфирь.

³⁹⁸ Так IX, Л лодью, РА лодыи.

	скимъ лодиаѣмъ <u>раздро-</u> <u>уши и оустроеномъ</u> огне ^м <u>много сжже,</u>	
ј) и бы ^с видѣти страшно чюдо . <u>русь же видящи</u> пламень . <u>вмѣтахуся въ</u> <u>воду морскую</u> .		ј) 458.22-24. и бысть видѣти страшное чюдо, какo боящеся пламене огненаго, волею мета- ахоу себе в <u>поучиноу</u> морску,
к) <u>хотяще оубрести</u> .		к) 458.26-27. в <u>глоуби-</u> <u>ноу морскоу, мняще</u> <u>бродію избѣжати,</u>
л) и тако <u>прочии възъ-</u> <u>вратишася въ свояси</u> .		л) 459.1-3. и тако <u>скон-</u> <u>чяся отъ нихъ...</u> <u>дон-</u> <u>деже доидоуть въ своаси</u>
м) тѣм же пришедшимъ въ землю свою {и} повѣдаху каждо своимъ о бывшемъ. и о ляднѣмъ огни . яко же молонья ре ^ч . иже на нб ^с хъ грѣци имуть оу себе . и се пушающе же жагаху насъ. сего ради не одолѣхомъ имъ .		м) 459.4-8. тѣмъ же пришедшимъ в землю свою, повѣдахоуть каждо своимъ о быв- шемъ и о оляднѣмъ огни: яко мольніа, рече, иже на небесѣхъ, грѣцы имоуть оу себе, сію <u>попоушающе жжахоуть</u> насъ, и сего ради не одолѣхомъ имъ.
п) <u>Игорь же пришедъ</u> <u>нача совокупляти воѣ</u> <u>многи</u> .		

Як бачимо, фрагменти a d e i₁-i₂ взято з Амартола; b c f g h j k l m – з Житія Василя Нового; n – зв'язка літописця. До речі, написаний від імені «русі» живописний фр.м із Житія Василя Нового часто зараховується вченими в запис легенди або «устных рассказов» про похід русі. Це заплутує текстологію, наросшуючи на різних версіях ще усні «легендарні свідчення» (які існують лише в уявленнях дослідників)³⁹⁹. Насправді, у

³⁹⁹ Див., напр.: Половой Н.Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии (сравнительный анализ русских и византийских источников) // Византийский временник. – Т. XVIII. – 1961. – С. 85-86. До речі, автор спрощено зрозумів В.М. Істріна, і писав про те, що ХВІ засновується безпосередньо на ЕЛ-2 (при цьому, не зауважив застосування у ЕЛ-2 пізніх літописів і пізню редакцію ХВІ у ньому). Стверджувалося також, що ПВЛ пізніша за ЕЛ-2. На жаль, теза про легендарні свідчення руських джерел стала традиційною, див. у недавній роботі: «Византийским текстом, как более авторитетным,

фр.т буквально і точно запозичення з Житія, автор якого удався до риторичного прийому – прямої мови «русі». Важливішим є те, що вибірка з Амартола у ПВЛ під 6449 не повторює НПЛмл 6428 р. О.В. Творогов не залучав для порівняння джерел ПВЛ у фр.і₁-і₂ закінчення оповіді Хроніки Амартола про похід русі. Вчений обмежився тією частиною, що опублікована на с. 567 видання В.М. Істріна. Внаслідок чого він припустив, що укладач ПВЛ використав спочатку Ам.567.1-3, далі перейшов до Ам.567.26(28)-31, а згодом зробив характерне повернення до початку Ам.567.3, як у ХВІ. Насправді у ПВЛ компілювання йшло майже послідовно за викладом Хроніки: Ам.567.1-3 (вибірка), Ам.567.19-21 (скорочення й переказ, немає у НПЛмл), Ам.567.28-31 (точне копіювання), Ам.568.2,4-5 (скорочення й переказ, немає у НПЛмл) + Ам.567.14-15 (скорочення й переказ). Насамкінець справді зроблено зворотній хід, та це обумовлене фігурою Феофана. Подібні переключення, пов'язані саме з іменем того чи іншого персонажа, у компіляціях зустрічаються. Натомість прийом, застосований у текстах «родини ХВІ», набагато рідкісніший⁴⁰⁰. Щодо коливань у манері цитування Амартола у ПВЛ, вони складають повний аналог тому, як її автор користується Житієм Василя Нового – бачимо точне копіювання, переказ, вибірку. Таким чином, правим виявився засновник концепції Початкового зводу: текст ПВЛ у повідомленні 6449 р. залежить від повного перекладу Амартола, а не від ХВІ. Це тягне за собою такий наслідок: у своїх початкових статтях ПВЛ не залежить від гіпотезованого протографа НПЛмл – Початкового зводу.

Усе сказане дозволяє переоцінити ще один аргумент, який традиційно спливає у прихильників концепції О.О. Шахматова – «відсутності вставок із Житія Василя Нового в НПЛмл». Вважають, що оскільки в НПЛмл не простежується жодних слідів залучення Житія – значить, її текст відбиває початкову стадію. Міркування, здавалося б, логічне: літописець не міг

было заменено восходящее к устной традиции повествование, в котором руководителем похода назывался Игорь и от которого сохранилось лишь описание греческого огня: «Тем же пришедшим в землю свою, поведаху каждо своим о бывшим и о ляднем огни. «Яко же молонья, – рече – иже на небесех, Грьци имоуть... Этот фрагмент устных рассказов участников похода, о чем прямо говорится в тексте, видимо, не читался в Начальном своде, поскольку он не представлен в Новгородской первой летописи» (Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности... – С. 68; курсив скрізь мій – Т.В.). Як бачимо, насправді йдеться про фр.т, де точна цитата з Житія Василя Нового.

⁴⁰⁰ Йдеться про повернення назад у Троїцькому хронографі та палєях, що сходять до ХВІ (Ам.567.1-3. – Ам.567.26-31 – Ам.567.3-9...). Звичайно, для цього рішення теж можна підшукати раціональні підстави. Напр., таке, що укладач намагався вкласти оповідь у традиційну схему військових описів: прийшли – плюндрували землю – сталася битва й нападники отримали відплату за скоєне. Або ж автор пропустив важливу частину оповіді й повернувся до випущеного.

послідовно вилучити вставки з Житія. Однак, детальний аналіз статті 6428 р. показує, що основне тіло тексту НПЛмл взято з ХВІ, а додатки з ПВЛ є поодинокими розрізненними вкрапленнями. Відтак, аргумент про відсутність впливу Житія Василя Нового у НПЛмл не є релевантним. Йдеться про заміну цілої композиції тексту – що ніяк не може свідчити на користь того, котра з них початкова. Натомість, *контамінація* у НПЛмл під 6428 р. двох джерел, ХВІ та літописного зразка ПВЛ – справді, вказує на вторинність новгородського літопису і пізнє його походження.

II.6.3 Приписки Троїцького хронографа. Троїцький хронограф, точніше старший його список, містить 2 прикінцеві приписки, зроблені після завершення головного його джерела, Хроніки Амартала. Нагадаю, Хроніка закінчується відомостями про заслання та смерть імператора Романа 948 р., на останніх аркушах вміщено точну дату – 6454/946 р.⁴⁰¹ На специфічне закінчення копії звернув увагу вже О.О. Шахматов⁴⁰². Вчений вважав, що дві згадки «русских событий» у Троїцькому № 728 мають вказувати на те, що його укладач не був знайомий ані з ПВЛ, ані з Початковим зводом, а спирався на більш давній літопис⁴⁰³. Відтак, він звів до Троїцького № 728 «першу редакцію Початкового зводу» і заснував на прикінцевому фрагменті обсягом менше аркуша цілу низку «спільних протографів Еллінського літописця» та «Початкових зводів», які нібито не дійшли до нас⁴⁰⁴.

Детальний розгляд приписок Троїцького хронографа заперечує такі сміливі гіпотези, натомість виявляє інше – безпосередню залежність від ПВЛ. Перша з приписок оповідає про похід князя Олега, друга торкається хрещення Русі Володимиром Святославичем⁴⁰⁵. Зроблені вони за однією схемою: «придоша на Царьградъ / ...на святое крещение» «съ княземъ своимъ Ольгомъ / ...Володимеромъ». Друга приписка ймовірно являє собою скорочене переповідання літописної статті (повної певності тут бути не може, оскільки вона надто лапідарна). Перша надає точніший текстуальний матеріал. У ній вгадується текст зразка ПВЛ із двох статей літопису, 6415/907 р. та 6452/944 р. На початок оповіді Троїцького, вірогідно, вплинула ще форма попереднього повідомлення 6428 р. («придоша роусь на Црьградъ в лодияхъ»). У наступній таблиці шрифтом **bold** позначено зближення Троїцького з ПВЛ, курсивом – вирази, які можна

⁴⁰¹ На цьому ж таки повідомлення завершуються і хронографічні палей.

⁴⁰² В.М. Істрін залучав Троїцький хронограф лише у вивченні Александрії. Визначивши для себе (хибно, див. IV.1), що текст репрезентує «проміжну групу», далі він його рукописам не приділяв уваги.

⁴⁰³ Шахматов А.А. Начальный киевский летописный свод... – С. 180-181.

⁴⁰⁴ Там же. – С. 182-183.

⁴⁰⁵ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 274; Троїцький № 728, арк. 392c-d.

було б зарахувати до спільних з НПЛмл, пунктиром у Троїцькому – індивідуальні читання⁴⁰⁶.

1) Троїцький № 728, арк. 392с-d	ПВЛ	НПЛмл
«и придоша по семь роусь на Црьградъ . со княземъ своимъ Олгомъ в лодьяхъ ⁴⁰⁷ . множеству <i>много</i> . и покрыша море косянтинне ⁴⁰⁸ .	29.19-20,26,27-30.1Л «6415/ 907. иде Олегъ на грекы... поя же множество ... поиде Олегъ на коне ^x и на кораб- ле ^x ... прииде къ Црюгра ^д у» +45.16,19-20,22-23Л 6452/944. «Игорь... поиде на греки въ лодья ^x и на конихъ... покрыли суть море корабли ».	Новг.І с.107. «6428. посла <i>князь</i> Игорь на грѣкы вои русь с. 108. 6429. пристроиста воя <i>многы</i> с. 108. 6430. иде Олегъ на грѣкы и прииде Цесарюграду.
вои же вѣставиша лодья на колеса . въздѣша пароусы . вѣтроу соущю великоу . посоуху взимахуся лодья .	30.10-13Л «повелѣ Олегъ воемъ своимъ . колеса издѣлати . и воставляти корабля на колеса . и бывшую покосную вѣтроу . въспя пароусы ⁴⁰⁹ съ поля . и идяше къ гра ^д у.	повелѣ Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати и вѣставити корабля на колеса . и бывшую покосну вѣтроу , и въспяша прѣ , и с поля идоша къ граду.
они же затвориша врата градная . вы- слава дары много . злато и паволоки . мира просящи . соусь же створиша миръ . отстоупиша въ свои ».	30.1-2Л греци замкоша Соу ^д . а гра ^д затвориша». 45.25,28Л «посла к Иго- рю... тако же и къ печенѣ- гомъ посла . паволоки и злато много ». 30.23-26Л «почаша греци мира проси ^т ... Олегъ ^ж мало отстоупи от гра ^д . нача миръ творити »	и греци замкоша Судъ , а град затвориша. самъ же взя злато и паволокы , и возложи дань , юже дають и до- селѣ <i>княземъ рускимъ</i>

⁴⁰⁶ Текст Троїцького хронографа складається з двох статей, позначені нижче як 1) та 2); друга стаття хронографа надто сильно скорочена й переказана, тому її джерела встановити неможливо.

⁴⁰⁷ Конструкція фрази, вірогідно, залежить від повідомлення зразка Троїцького хронографа 6428 р.: «Придоша роурь /тобто, роусь – *Т.В./* на Црьградъ . въ лодияхъ»), див. вище.

⁴⁰⁸ Можливо, зіпсоване з «корабли». Пор. ПВЛ «покрыли соуть море корабли». Вірогідність цього припущення підвищується, якщо врахувати кілька помилкових читань у повідомленнях про русь. Власне у найменуванні «русъ» – у цьому фрагменті «сусь», під 6428 – «рурь», «туси» зам. «руси».

⁴⁰⁹ РАТ пароусы; І прѣ, Х пре, Л все проп. Судячи з усього, заміна «прѣ» на «пароусы» сталася у суздальській групі списків ПВЛ (ЛРАТ).

2) Троїцький № 728⁴¹⁰: «по малѣ же лѣтъ придоша на стѣс крѣщеніе . съ княземъ своимъ Володимеромъ . бы^с же по строю бѣжоу . слѣпоу быти князю ихъ Володимероу в Коурсоуни . яко възложи роу на нь епѣпъ . въ стѣби коупѣли . и абис прозрѣ . и оттолѣ приять земля Роусьская стѣс крѣщеніе . въ лѣ^т 6496 от створенія мироу :· аминь».

Як бачимо, текст Троїцького хронографа ближчий до ПВЛ⁴¹¹ ніж до НПЛмл, з останньою його поєднує лише слово «князем» та ще два дрібніших різночитання, які могли бути зроблені незалежно, тим більше, що початкові вирази обох приписок симетричні: «придоша со *княземъ* своимъ Олгомъ / ...съ *княземъ* своимъ Володимеромъ». В цілому, у хронографі перекомпоновка й переказ, оповідь такого характеру могла бути створеною за пригадуванням. Книжника вочевидь настільки зацікавили походи русі, що він скористався не одним, а кількома повідомленнями. Як і автор НПЛмл, укладач Троїцького хронографа залучив інформацію про двох князів, Олега та Ігоря. Проте ідеї «Олега-воєводи Ігоря» він не знає. Книжник створив «попурі» із засвоєних читань, але прийняв протилежне НПЛмл рішення: приписати все Олегові.

На підставі хронологічної недоречності (запис від 6415/907 р. вписаний після звістки 946 р. про смерть імператора Романа⁴¹²) О.О. Шахматов вивів використання у Троїцькому хронографі літописного зводу без хронологічної сітки, давнішого за Початковий звід⁴¹³. Це виглядає доволі дивно, враховуючи те, що в другій приписці рік вказаний, 6496/988. При цьому «заміну» «Олега-воєводи Ігоря» «Олегом-князем» вчений вважав справою рук уже укладача ПВЛ. Насправді відсутність року в описі походу Олега може пояснюватися різними причинами, в тому числі, комбінуванням кількох відомостей ПВЛ і навіть звичайною похибкою. Між іншим, пізньосередньовічні книжники далеко не завжди виставляли роки, й далеко не завжди вважали за необхідне узгоджувати хронологію⁴¹⁴. Найсуттєвішим є те, що у Троїцькому виявляється текстуальна

⁴¹⁰ Для другої статті Троїцького хронографа паралельні тексти не навожу, оскільки вона надто скорочена й переказана, і не надає надійного матеріалу для текстологічного порівняння.

⁴¹¹ Що цікаво, один із варіантів – «пароусы» – ближчий до редакції РАТ (вірогідно, до усієї суздальської групи, але в Л тут випущено великий фрагмент).

⁴¹² О.О. Шахматов зауважив лише одне джерело Троїцького хронографа, статтю ПВЛ 6415/907 р., доповнення зі статті 6452/944 р. з його поля зору випали.

⁴¹³ Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С. 177. Втім, це одна з давніх ідей ученого, Троїцький хронограф послуговував лише ще одним приводом.

⁴¹⁴ Згадати хоча б хронологічні невідповідності у сюжеті Короткої палей «6448–6428 років» та чехарду з датами у заключній частині ЕЛ-2, що наводилася вище.

залежність від ПВЛ й Олега репрезентовано як самостійного князя, а не як воєводу Ігоря.

Що стосується природи приписок, варто враховувати, що їх збережено в одному кодексі. Повноцінних списків Троїцького хронографа два, в другому стикаємось з механічною втратою закінчення⁴¹⁵. Тому можливі два варіанти вирішення проблеми. Перший: укладач найранішої версії ХВІ, що дійшла до нас («2-ї редакції ХВІ», XIV? ст.), був обізнаний із ПВЛ і приписки справа його рук. Оскільки він не виявив знайомства з текстом та ідеями НПЛМл, отже, на час створення цієї компіляції вони ще не набули розповсюдження. Другий варіант: приписки зроблені власне в кодексі Троїцький № 728. Це ще «гірше» для прихильників шахматовської теорії, бо тоді виявляється, що навіть на початку XV ст. схема НПЛМл не була загальнопоширеною і книжники спиралися на ПВЛ.

Загалом у Троїцькому та деяких інших джерелах ми маємо справу з так би мовити неуніфікованими переробками ранньої історії Русі. Пізні книжники проявили щире зацікавлення діями перших князів та походами на Царгород, але «переписували історію» кожен на свій розсуд.

П.6.4 Статті 6362 та 6374 років: похід Аскольда і Діра. Однією зі складових величезної статті НПЛМл 6362/854 р. є опис походу русі на Царгород. У ПВЛ коротке посилання на цей епізод має перша річна стаття 6360/852 р., хоча опис військового міроприємства «Аскольда і Діра» вміщений нижче, під 6374/866 р. В обох зводах в оповіді про похід на Царгород використано текст Хроніки Амартола, Ам.511. Подія освітлювалася також у грецьких та латинських джерелах, де однак Аскольда та Діра не згадано, реальною датою має бути 860 р.

Походу присвячена об'ємна література⁴¹⁶, але для нашої проблематики важливим є одне конкретне питання: впливу на сюжет хронографічних текстів. Починаючи від праць П.М. Строева⁴¹⁷ і до О.О. Шахматова⁴¹⁸ у ПВЛ 6374 р. вбачали запозичення з повного перекладу Амартола. Лише В.М. Істрін кваліфікував цей текст як включення з ХВІ, проте він відніс до ХВІ майже усі цитати з Амартола у ПВЛ⁴¹⁹. При цьому

⁴¹⁵ Як уже відзначалося, загалом списків Троїцького хронографа три, але повноцінних два. У другому повноцінному – НСРК F15 – бракує закінчення хронографа (натомість тут наприкінці вміщена інша пізніша компіляція, з Окремою редакцією «Історії іудейської війни» та «Риданієм Євгеніка»).

⁴¹⁶ Бібліографію та розгляд джерел див. напр.: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь... – С. 3-172; Кузенков П.В. Из истории начального этапа... – С. 73-81.

⁴¹⁷ Строев П.М. О византийском источнике Нестора... – С. 170, 182.

⁴¹⁸ Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 48-49. У переліку запозичень у ПВЛ із Хроніки Амартола О.О. Шахматова (див. П.1.3) це № 9.

⁴¹⁹ Крім фрагментів про розподіл землі синами Ноя та мага Аполонія Тиянина: Істрин В.М. Книги... – Т. 2. – С. 357-358.

дослідник спирався на часткові співпадиння, відступивши від свого правила визначати склад компіляцій на підставі аналізу спільного ядра споріднених текстів. Велика частина відзначених ним збігів припадає на записи окремих пам'яток кола ХВІ та літопису, через що виникало герменевтичне коло: за доказ прийняте те, що ще потрібно довести. Не брався до уваги і ймовірний зворотній вплив пізніх літописів на хронографію. Так, дослідник не ідентифікував запозичення із новгородсько-софійських зводів у ЕЛ-2. О.В. Творогов у своїх дослідженнях повніше урахував склад текстів «родини ХВІ» й «повернув» деякі з цитат із Амартола до повного перекладу Хроніки. Однак учений не зміг точно визначити, яке джерело відобразилось у повідомленнях про Аскольда і Діра ПВЛ 6374 р. та НПЛмл 6362 р.

«Рассказ о походе на Царьград Аскольда и Дира... читается и в Хр. по ВИ и в Хр. Амартола /так у роботі позначені ХВІ та Хроніка Амартола – *Т.В.*/, причем в обоих источниках текст *тождествен* /тут і далі курсив мій – *Т.В.*/, поэтому установить, откуда был извлечен этот рассказ ПВЛ, трудно. Примечательно, что рассказ этот читается в НПЛ в сокращенном пересказе. ... Мы не можем доказать, что рассказ Начального свода восходит именно к Хр. по ВИ, а не к Хр. Амартола, поскольку, как сказано, *тексты в обоих памятниках тождественны*»⁴²⁰.

У наступній літературі питання детально не розглядалося і свідчення хронографічних джерел перевірці не піддавали.

На противагу тому, як вважав О.В. Творогов, існує можливість уточнити безпосередні джерела обох літописів. Скоріше за все, у НПЛмл відбився ХВІ. Саме у текстах «родини ХВІ» поєднані в *єдину композицію* фрагменти, які у повному перекладі Амартола розділено кількома аркушами. Тобто, маємо аналог повідомленню 6428 р., коли НПЛмл сполучає читання з Хроніки Амартола так, як це зроблено в компіляціях кола ХВІ. У даному разі це відомості про імператора Михаїла III та його матір (Феодора повернула вшанування ікон після 2-го етапу іконоборства «у перший тиждень посту»), Ам.503.1-2,20-21, та про похід русі за правління Михаїла, Ам.511.12-21⁴²¹. Подібні фрагменти поєднані у Троїцькому хронографі та Повній і Короткій палєях, в усіх трьох пам'ятках між Ам.503 та Ам.511 вставлено зв'язку «по сихъ же»⁴²². Виняток складає ЕЛ-2, де

⁴²⁰ Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф... – С. 106.

⁴²¹ Щоправда, у ПВЛ також є про Михаїла з Ам.503, та похід з Ам.511. Проте в першому пасажі скорочений переказ, типовий для низки відомостей про воцаріння, текстуальної подібності до Хроніки немає.

⁴²² У повному перекладі Хроніки Амартола безпосередньо перед оповіддю про похід русі немає вводних слів, новий сюжет позначений лише номером глави, «12» (.ві., так у відомому О.О. Шахматову списку Хроніки, Ундольського № 1289). Див. попередні ряд-

повідомлення розбите численими ампліфікаціями, як це типово для цього твору⁴²³. Щоправда, у текстах «родини XVI» витяги з обох фрагментів Хроніки Амартола дещо об'ємніші, ніж у НПЛМл: Ам.503.1-3,8,18-21 та Ам.511.7-21. Оскільки версії у колі XVI мають певні розбіжності, навожу спочатку текст Троїцького хронографа з різночитаннями: варіантами з Повної хронографічної та з початку Короткої палей⁴²⁴. Це дозволить далі не відволікатися на різночитання окремих пам'яток, і враховувати тільки близький до спільного протографа XVI текст.

Троїцький хронограф, арк. 391b-d: «(=Ам.503.1-2,8,18-21) По Тео-
филъ же цѣртова . Михаилъ снѣ его съ матерію Феодорою . лѣ^т 4 . а
единъ 10 лѣ^т . а съ Василиємъ . лѣ^т {30} [1]⁴²⁵ и мѣци 4. Феодора же та
бѣше вѣрна и *простославна*⁴²⁶ . вѣвела же въ сѣтихъ Феодосія . мниху
соущоу . и постави патриархоу⁴²⁷ . вся же епискоупи Теофиломъ
{заточеныя . и}⁴²⁸ въ оземьствіе посланія [введе]⁴²⁹ . и вся съвоко-
упившю простославною вѣроу оутверди . и сѣтихъ иконъ поклоняніе
проповѣда [въ] 1-ю не^д . поста стго⁴³⁰ . (=Ам.511.7-21) *по сихъ же* црѣ на
агаряны изиде воевать . дошедшю же ємоу Черныя⁴³¹ рѣки . глѣмья .
вѣсть ємоу епархъ посла яко роусъ на Костянтинѣградъ . идоущъ .
тѣ[м]⁴³² црѣ прочее не иде роусъ же вноутрь Соуда вшедше , много
оубиство крѣстьяномъ створиша . и въ 200 лодии Костянтинѣ гра^д .
*окроужиша*⁴³³ . црѣ же вѣшедъ⁴³⁴ єдва въ градъ вниде . съ патриархомъ

ки про патриарха Ігнатія та початок опису походу русі: Ам.511.5-8 «црѣ же Фотія
патриарха створи в него мѣсто , старѣишинѣ асоукритомъ соущоу . вѣ^д. Црѣ же на агаряны
изиде воевать , Оорифаита в Костянтинѣ градѣ оставивъ . дошедшоу * ємоу Чръныя
Рѣки...».

⁴²³ Див. Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 445, 446, 453, 455.

⁴²⁴ Далі версії Повної та Короткої палей тотожні. Текст Повної палей див. за списком
Погодинський № 1435 арк. 440зв.; Короткої палей за списком Срезневського, арк. 211зв.

⁴²⁵ Тр помилково: .л. (30); Пог-1435 одино; Срезн проп.

⁴²⁶ Ам.s: «преславна».

⁴²⁷ У Короткій палей: «мниху соущоу . и патриархоу . постави».

⁴²⁸ Цього немає у палєях, а також у повному перекладі Амартола.

⁴²⁹ У палєях та повному перекладі Амартола додано «введе»

⁴³⁰ У палєях та повному перекладі Амартола: «въ 1-ю недѣлю стго поста».

⁴³¹ В обох палєях хибно: Чермныя.

⁴³² У Троїцькому хронографі місце зіпсоване, у Повній та Короткій палєях: «идоуть .
тѣмъ»; у більшості списків повного перекладу Амартола «идоут^т, Аскольдъ и Диръ . и
тѣмъ». При цьому, імен Аскольда та Діра немає у двох списках групи Ам.s. Б, Суп-
расльському та Уваровському, а також у грецькому оригіналі. Це додаток однієї з груп
Хроніки Амартола, Ам.s. А.

⁴³³ Так у Троїцькому хронографі та палєях, натомість у повному перекладі Хроніки
Амартола та ПВЛ «остоупиша» (останнє є вихідним варіантом).

⁴³⁴ Ам.s. доше^д, неточний відповідник грецьк.: ὁ δὲ βασιλεὺς καταλαβὼν (μόλις
διαπεράσαι ἐξίσχυσε). *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 11.

Фитиємь⁴³⁵ къ соуци ц̑рки ст̑я б̑а Влахирнахъ⁴³⁶ . всюношною моль-
боу створиша . имя же се приять м̑сто то н̑котороу князю скоу-
фаникоу . В̑лахирноу⁴³⁷ нарицаемоу . тоу емоу оубьеноу быти .
таже⁴³⁸ бж̑твеная⁴³⁹ ст̑я б̑а ризоу . съ п̑ми изнесъше въ море скоутъ
омочиша⁴⁴⁰ . тишин̑ **бывши**⁴⁴¹ и морю оукротивъшюся . абие боуря съ
в̑тромъ в̑ста и в̑лнамъ велиямъ . въздвигъшемъ засобъ . без-
божьныхъ роуси лодия възмате и . къ брегоу привреже и изби⁴⁴² яко
мало от нихъ отъ таковыя б̑ды изб̑гнути . и въ свояси съ поб̑-
жениемъ възвратишася».

Звертаючись до НПЛмл, бачимо, що в аналогічну композицію з Ам.503-511 інтерпольовано «зайві» вирази. Звідки вони? Джерелом виявляється ПВЛ. Див. наведені нижче тексти: спільний текст київського та новгородського літописів виділено bold; фрагменти Амартола, які відбилися не в обох, а лише в одному зі зводів, підкреслено; курсив позначає розбіжності у читаннях; пунктирне підкреслення – вирази з Хроніки, не відображені у ПВЛ та НПЛмл. Читання з Амартола подано вибірково (напр., тільки рядки Ам.503.1-2,20-21, а не весь текст повністю). Залучаються дві версії – зразка ХВІ та повного перекладу Хроніки.

НПЛмл 6362 р.	Хроніка Амартола за ХВІ	Хроніка Амартола за повним перекл.	ПВЛ 6360, 6415, 6374 роки
а) Новг.І с.104.22 «В лѣто 6362. Начало земли Рускои . с. 105.10-12 «В си же времена бысть въ Гр̑чько земли цесарь именемъ Михаилъ, и мати его Ирина,	=Ам.503.1-2 «По Феофилъ же ц̑ртвова . Михайль с̑н̑ его съ матерію Феодорою »; =Ам. 503.20-21 «и ст̑ыхъ икон̑ »	Ам.503.1-2 ⁴⁴³ «По Феофилъ ^ж ц̑ртвова Михайль , с̑н̑ его , <u>исправити оставлен бы</u> с мтрию Феодорою ц̑ркы ^х скипетръ»	17.25-29Л 6360/852 р. « Индикта 15 дн̑ . наченишю Михаилу ц̑ртвоват ^и нача ся прозывать Руска земля . о семь бо увид̑хомъ ⁴⁴⁴ . яко при семь ц̑ри приходиша русь

⁴³⁵ Повна паляя: Фот̑емъ; Ам.s: Фотиємъ.

⁴³⁶ Повна паляя: Влахерн̑^х; Ам.s: Влахерн̑; далі у всіх паралельних текстах: всеношноу.

⁴³⁷ Повна паляя: скуфяниноу . Влахерну; Ам.: скуфяниноу родомъ, Влахерноу.

⁴³⁸ Повна паляя та Ам.: бывшю . таче.

⁴³⁹ Повна паляя та Ам.: бж̑твноу

⁴⁴⁰ Повна паляя та Ам.: омочивше

⁴⁴¹ Ам.s, ПВЛ та НПЛмл: суци (!).

⁴⁴² Ам.s. привержени избиени; ПВЛ привреже и изби я; Повна паляя: привр̑же изби.

⁴⁴³ У Хроніці Амартола, як і у ХВІ, індикти не позначені; так само у грецькому тексті: *Истрин В.М.* Книгы... – Т. 2. – С. 3.

⁴⁴⁴ АІХ оув̑дахомъ.

иже <u>проповѣда</u> тъ <u>поклоняние</u> <u>иконамъ</u> въ <u>пръвую недѣлю</u> <u>поста</u> . При семь приидоша русь на Царьград	<u>покланяние</u> <u>проповѣда</u> въ 1-ю <u>не^д</u> . <u>сѣго поста</u> »	Ам.503.20-21 «и <u>сѣ^х</u> <u>иконъ</u> <u>поклонение</u> <u>проповѣда</u> въ в <u>первою не^длю</u> <u>сѣго поста</u> ».	на Црьгородъ . яко ^ж пишется в лѣтописаньи гречѣстѣмъ».
б) с.105.12-13 в кораблех, бещислено корабль;			29.26-27Л 6415/ 907 «поиде Олегъ на коне ^х и на корабле^х . и бѣ числомъ кораблей 2000».
с)	=511.7-10 « <u>по</u> <u>сихъ же</u> црь на агаряны изиде воевать . <u>дошед-</u> <u>шо же</u> емоу <u>Черныя рѣки</u> . <u>гѣмья</u> . <u>вѣсть</u> <u>емоу епархъ</u> посла яко роусь на <i>Кос-</i> <i>тянтинъ</i> градъ . <u>идоуть</u> . <u>тѣм црь</u> <u>прочее не иде</u>	Ам.511.7-10 «Црь же на агаряны изиде воевать, Оорифаита в Костянтинъ градъ <u>оставивъ</u> . <u>дошедшоу^ж</u> емоу <u>Черныя рѣки</u> <u>гѣмья</u> . и се абие <u>вѣсть емоу епархъ</u> <u>посла</u> , яко роусь на <i>Костянтинъ</i> гра ^д <u>идоу^т</u> , {Ас- колдъ и Диръ .} и <u>тѣмъ црь</u> <u>прочъ не</u> <u>иде</u> .	21.10-15Л 6374/ 866 «Иде Аскольдъ . и Диръ на греки . и прииде въ 14 [лѣто] ⁴⁴⁵ Михаила цря <u>црю</u> же отше- шо на агаряны . <u>дошедшо же ему</u> <u>Черныя рѣки</u> . <u>вѣсть епархъ</u> <u>посла к нему</u> . <u>яко</u> <u>русь на Црьгородъ</u> <u>идеть</u> . и вратися <u>црь</u>
д) с. 105.13-19 а въ двусту вшедше въ Суд, много <i>зло</i> <i>створиша грекомъ</i> <i>и</i> убиство <i>велико</i> крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣмъ <u>молбу</u> створи <i>въ</i> церкви святыя Богоро- дица Влахернѣ всю <i>нощъ</i> ;	=Ам.511.10-21 <u>роусь же вноутрь</u> Соуда вшедше, много оубиство крѣтяномъ ство- риша . и въ 200 лодии <i>Костянтинъ</i> гра ^д . <u>окроужиша</u> . црь же <u>въшедъ</u> <u>едва въ градъ</u> <u>вниде</u> . съ патри- архомъ Фотиємъ <u>къ соущи</u> цркви сѣтя бца Влахер-	Ам.511.10-21 <u>роусь же вноутрь</u> Соуда вшедше, много оубиство хрѣтианомъ ство- риша . и <u>пришли</u> <u>бо бяхоу</u> въ дво- юстоу лодеи, <i>Костянтинъ</i> гра ^д <u>оступишя</u> . црь же <u>доше^д</u> <u>едва въ</u> <u>гра^д</u> <u>вниде</u> и съ патриархомъ Фо- тиємъ <u>къ соущи</u>	21.15-22.3Л си же <u>внутрь</u> Суда вшедше . много оубиство крѣтнмъ створиша . и въ двою сотъ <i>корабл^б</i> <i>Црьградъ</i> <u>оступиша</u> . црь же <u>едва въ градъ</u> <u>вниде</u> с патрeархомъ {съ} Фотѣмъ <u>къ сушеи</u> цркви сѣти бѣѣ Влахѣрнѣ всю

⁴⁴⁵ З ІХТ, ЛРА проп.

тацѣ святѣи
богородици ризу
изънесѣше, въ
море скудѣ омо-
чиша; *а во время*
то яко тишинѣ
суши, и абие буря
вѣста, и *потоп-*
ляше **корабля**
рускыя, и изверже
я на брегъ, и во
своя сы возвра-
тишася.

нѣхъ . всюнощ-
ноюю мольбоу
створиша . имя же
се приять мѣсто
то нѣкотороу
князю скоуфя-
ниноу . Влахерноу
нарицаемоу . тоу
емоу оубѣсноу
бывшю . таче
бж^ственноюу стѣя
бѣа ризоу . сѣ
пѣ^сми изнесѣше
въ море скоутѣ
омочивше .
тишинѣ бывши и
морю оукроти-
вышюся . абие
боуря сѣ вѣтромъ
вѣста и вълнамъ
велиямъ . въздви-
гъщемъся засобѣ .
безбожьныхъ
роуси лодия
възмяте и . къ
брегоу привреже и
изби яко мало от
нихъ отъ таковыя
бѣды избѣгнути .
и въ свояси сѣ
побѣженіемъ
възвратишася» .

цркви стѣя бѣа
Влахернѣ, и абие
пакы всюнощ-
ноюю молбоу
створиша . и имя
же се приять
мѣсто то . нѣкто-
рому кнзю ску-
фяниноу родомъ
Влахерноу нари-
цаемоу . тоу емоу
оубиеноу бывшюу
таче бж^ственноюу
стѣя бѣа ризоу с
пѣсньми изнесше,
въ мори скоутѣ
омочивше . тиши-
нѣ же **соуші** и
морю оукротив-
шоуся , абие боуря
сѣ вѣтромъ вѣста,
и вълна^м велиемъ
въздвигшимся за
собѣ , безбожны^х
роуси лодия
възмяте , и къ
брегоу привер-
жени избиени , яко
мало от ни^х от
таковыя бѣды
избѣгнути и въ
своаси с побѣж-
деніемъ
възвратишася^с» .

ношѣ молѣву
створиша

таже бж^ственную
стѣя бѣа ризу с
[пѣсн]ими⁴⁴⁶
изнесѣше въ рѣку⁴⁴⁷
омочивше тишинѣ
суши [и] морю
оукротившюся .
абие бу^ря вѣста с
вѣтромъ . и
волнамъ вельямъ
въставшемъ
засобѣ безбож-
ныхъ руси
корабль смяте [и]
къ берегу привреже
и изби я . яко
ма[лу] и^х от
так^овыя бѣды
избѣгнути . [и] въ
свояси возвра-
тишася^с» .

⁴⁴⁶ Л помилково: ими, Р пѣсними; І пѣсньми, АХ пѣсньми.

⁴⁴⁷ Тільки Х: «море». Проте точний відповідник тексту Хроніки Амартала тут ймовірно вторинний. Річ у тім, що в Хлебніковському списку напочатку зроблено правки за Тверським збірником, де, у свою чергу, проведено повторну звірку з якоюсь версією Амартала. Зокрема, у Тверському збірнику присутній випущений у ПВЛ та НПЛмл пасаж про «Влахерна скуфянина» (у фр.d). Щодо правок за Тверським збірником див., напр.: The Old Rus' and Galician-Vulhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertins'kyj (Pogodin) Codices. With an Introduction by Omeljan Pritsak [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Texts: Vol. VIII]. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – P. LXXIII.

Фрагменти з Ам.503 та Ам.511 у пам'ятках «родини ХВІ» мають не так багато переробок чи скорочень порівняно з повним перекладом. Наявні дві лексичні заміни: «окроужиша» замість «остоупиша», «бывши» замість «соуши»⁴⁴⁸, пропуск «Орифанта в Костянтинѣ градѣ оставивъ» та деякі інші правки.

Версія НПЛмл виявляє складне компонування. У фр.а додано фразу про мати Михаїла Ірину (в імені похибка) з Ам.503.20-21: «иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста». Остання повністю відсутня в ПВЛ. Натомість фр.с = Ам.511.7-10 (який використано у ХВІ та ПВЛ) у новгородському літописі випущений, у фр.d = Ам.511.10-21 немає закінчення. Кілька виразів узято з різних статей ПВЛ. У фр.а ідентифікований запис ПВЛ під 6360/852 р.: «при семь приходиша русь на Црьгород». Щоправда, інформація не унікальна, пор. у ПВЛ ще під 6374/866: «яко русь на Црьгород идеть» та віддаленіший відповідник з Ам.511.10: «яко русь на Костянтинѣград идуть». Однак текстуально близьке до НПЛмл читання все ж таки містить саме стаття ПВЛ 852 р. Далі, у фр.b. НПЛмл, ймовірно, перероблене повідомлення ПВЛ 6415/907 р. про «кораблі» русі та їх кількість. Зі звістки ПВЛ про похід русі 6374/866 р. у фр.d запозичено окремі слова: «всю ночь» зам. ХВІ та Ам. «всюнощноюу», «суши» – тоді як у ХВІ «бывшую». Особливо важливий характерний для ПВЛ варіант «корабля», тоді як у ХВІ та Ам. тут «лодіа».

Якщо об'єднати усі спостереження над цим повідомленням НПЛмл у цілісну картину, неважко побачити, що основою виступив запис ХВІ, а з ПВЛ додавалися окремі вислови. Тобто, ситуація дуже подібна до того, що простежується у статті 6428 р., проаналізованій вище. Це наводить на думку про вишкіл людини, котра вміла працювати з хронографічними компіляціями, де джерела часом зкопійовані точно, а часом у вільній композиції за пригадуванням⁴⁴⁹. Слід підкреслити, контамінація читань із ХВІ та ПВЛ знову свідчить про пізнє походження НПЛмл – принаймні, *пізніше* за її джерела: ПВЛ та ХВІ. Натомість у Початковому літописі використаний тільки повний переклад Хроніки Амартола. Звичайно, київський літописець удався до скорочення певних фрагментів та зробив деякі зміни у тексті Хроніки, але це типова картина обробки джерел для того часу. Свідчень залучення компіляції зразка ХВІ у ПВЛ немає.

⁴⁴⁸ Крім того, в Ам.503.8 у редакції Ам.s «преславна», а у ХВІ «простославна». Однак далі в сюжеті про повернення іконовшанування Феодорою скрізь ужито вираз «простославноу вѣроу», тому, вірогідно, «преславна» – вторинний варіант Ам.s. На жаль, не маю поки що можливості перевірити, як прочитується у нових списках 1-ї редакції Хроніки, Ермітажному та Синодальному.

⁴⁴⁹ Див. приклади з текстів ХВІ, коли у фрагмент із Хроніки Амартола інтерпольовані по 2-3 слова з Хроніки Малали: *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 152-153.

II.6.5 Сюжет покликання варягів – що було джерелом Короткої палей? У Короткій палей саме у фрагменті Ам.511 з описом походу русі зроблено вставку з відомим сюжетом про покликання варягів «словенами, кривичами, мерею та чуддю». В.М. Істрін вважав, що інтерполяція відбиває початковий вигляд ХВІ, тобто, цей епізод мав бути представлений у найдавнішому хронографі. У своїй праці «Редакции Толковой Палеи» (1906–1907) вчений дійшов висновку, що версія Короткої палей ближча до протографу ХВІ, і потім тримався цієї думки⁴⁵⁰. Цю тезу спочатку підтримав О.В. Творогов. У статті 1974 р. О.В. Творогов спирався на повідомлення Короткої палей, одного зі списків Повної палей (Рум'янцевського) та групи списків ЕЛ-2. Втім, вчений погодився з рішенням В.М. Істрина із серйозними застереженнями. Зокрема відзначив те, що у Троїцькому хронографі та певних списках Повної палей вставки про варягів немає, а там, де наявний сюжет про варягів, версії текстуально не збігаються.

«Во-первых, рассказ о призвании варягов отсутствует в Тр.хр. /Троїцькому хронографі – *Т.В.*/ и Погодинском списке Полной палеи, который сам В.М. Истрин считал отражающим первичный вид памятника, тогда как Румянцевский список представляет уже вторичный текст. Во-вторых, в Кр. палее рассказ выглядит явной вставкой, при этом он отличается от текста того же рассказа в Румянцевской палее. В-третьих, палейный рассказ не может быть соотнесен с рассказом ПВЛ, характерная черта их различия – иной текст обращения к варягам»⁴⁵¹.

У своїй новій праці, присвяченій ЕЛ-2 (2001), О.В. Творогов повністю відкинув думку про сходження вставки про покликання варягів до ХВІ. Джерелом її визнано літописи. Окремо вчений відзначив ту обставину, що на списки палей та ЕЛ-2 вплинули саме пізні літописні зводи.

«Обратим внимание на текст обращения к варягам. В Лаврентьевской, Радзвилловской, Ипатьевской и НПЛмл читается одинаково: «земля наша велика и обильна, а наряда в ней нѣтъ». В Софийской I и Новгородской IV иначе: «вся земля наша добра и велика есть, изобильна всѣмъ, а нарядника в ней нѣтъ». Слово «добра» читается и в списках Чуд. /Чудівського – *Т.В.*/ вида, и в палейх. В ЕЛ-2 читается также «нарядника», а слова «всѣм исполнена» сходны со словами «изобильна всѣмъ».

⁴⁵⁰ *Истрин В.М.*, Редакции Толковой Палеи... – С. 116, 134-135; *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 357-358.

⁴⁵¹ *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С. 105.

Это свидетельствует о том, что вставки восходили к летописям, сформировавшимся в начале XV в.»⁴⁵².

Співставлення усіх дотичних текстів підтверджує тезу щодо вставки про покликання варягів із літописів і дозволяє виправити похибку В.М. Істріна. На ученого не можна нарікати: він не мав вичерпної інформації про ранні пам'ятки «родини ХВІ». Сюжет покликання варягів присутній у Короткій палей, одному з рукописів Повної палей (Рум'янцевський № 453) та Чудівському виді списків ЕЛ-2⁴⁵³, тобто, у більшості доступних В.М. Істріну свідків тексту. Залучення Троїцького хронографа, усіх списків Повної палей та Академічного виду ЕЛ-2 змінило картину. Проте оскільки в сучасній літературі часом відбувається повернення до старих ідей⁴⁵⁴, варто ще раз звернутися до текстів.

У Короткій палей у фрагменті з Амартола очевидне доповнення. Навожу фрагмент з інтерполяцією про покликання варягів за списком Палей Срезневського, арк.211зв. (інтерполяції виділено курсивом).

«...и стѣх иконѣ покланяніе проповѣда въ 1-ю недѣлю сѣго поста . по си^х же црѣ на агаряны изыде воевати . дошедшоу же емоу Чрѣмныа рѣкы глѣмыа . вѣсть емоу епархъ // *при сего црѣтвіи* // посла . яко роусь /// и чюдѣ . и словены . и кривичи къ варяго^м . и рѣша земля нѣша добра . велика и обилна . и наряда в неи нѣту . поити княжити и владѣти нами . избраша три братіа с роды своим . старѣиши . Рюрикъ . сѣде в Новѣградѣ : В лѣ^т 6334 (!) Аскольдъ . и Диръ . на грекы . иде въ лодіахъ . А /// на Костянтинь гра^д идоу^т . Аскольдъ . и Диръ . въ 200 лодіи . тѣмъ црѣ про^ч не иде . ру^с же вноутрь Судъ вѣшедше...».

Фраза «вѣсть емоу епархъ // посла яко роусь /// на Костянтиньградъ идоутъ» розірвана. Перша вставка (див. позначку //) невеличка, «при сего црѣтвіи» дослівно повторює частину сусіднього повідомлення про охре-

⁴⁵² Творогов О.В., Летописец Еллинский и Римский Текстологические... – С. 174-175; Прохоров Г.М. Летописные подборки рукописи ГПБ. F.IV.603 // ТОДРЛ. – Л., 1977. – Т. 32. – С. 165-198; Прохоров Г.М. Материалы постатейного анализа общерусских летописных сводов (Подборки Карамзинской рукописи, Софийская I, Новгородская 4 и Новгородская 5 летописи) // ТОДРЛ. – СПб., 1999. – Т. 51. – С. 137-142; Бобров А.Г. Новгородские летописи XV в. – СПб., 2001. – 287 с. Зараз немає одностайної думки, як слід уявляти історію літописних зводів 1-ї половини XV ст., але в нашому випадку достатньо приблизної відповідності, яку надає порівняння з текстом Софійського I та Новгородського IV літописів.

⁴⁵³ В.М. Істрін спирався на список із зібрання ОЛДП, О.В. Творогов уточнює, що йдеться про 2 списки Чудівського виду, власне ОЛДП F.33 та Чудівський, див. нижче. В Академічному виді вставки немає.

⁴⁵⁴ Напр.: Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С. 259-260.

щення Болгарської землі у друге літо царювання Михайла⁴⁵⁵. Друга інтерполяція (див. ///) об'ємніша, вміщує звістки про покликання варягів та початок походу русі на Царгород. При цьому продубльовано імена Аскольда та Діра – спочатку за літописом, далі за Амартолом. Цікаво, що текст Амартола поданий у версії однієї з груп 2-ї редакції (група А, Ам.s) Хроніки Амартола: «яко роусь на Костянтиньгра^Д идоу^Т, Аскольдъ и Диръ»⁴⁵⁶.

Тексти Рум'янцевського списку Повної палей⁴⁵⁷ та двох списків ЕЛ-2 Чудівського вида⁴⁵⁸, як відзначив О.В. Творогов, не мають текстуальної подібності ні з версією Короткої палей, ні між собою. Відтак, ще раз підтверджується теза про інтерполяцію в Коротку палею, деякі списки Повної палей та ЕЛ-2 матеріалу пізніх літописів. Отже, сюжет про покликання варягів не належить до ХВІ, він був уведений в окремі пам'ятки чи навіть поодинокі списки «родини ХВІ» незалежно різними книжниками. Ці та інші спостереження демонструють зворотній вплив літописних текстів на хронографічні компіляції, що може суттєво заплутувати текстологічну картину. Докладне порівняння версій показує, що «варязькі» хронографічно-літописні перехрещення у колі ХВІ не сходять до ядра, видаючи порівняно пізнє походження (поч. XV? ст.). Втім, деякі особ-

⁴⁵⁵ Див. вище II.6.1. У Повній та Короткій палейх про імператора Михайла: «И при сего царствии въ 2 лѣто царства его крещена бысть земля...».

⁴⁵⁶ Як уже відзначалося, група Б Ам.s імен київських правителів не має. Розгляд групи А редакції Ам.s: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 98-110.

⁴⁵⁷ Що стосується Рум'янцевського № 453, див. текст, наведений у О.В. Творогова: «В лѣто 6363 при Борисе болгарьстем лѣт 6374 иде Володимеръ въ греки въ 200 лодии, а пре^Ж те^Х лѣ^Т словени и кривици ходиша к варягом и рѣша: земля наша добра, и велика, и обилна, и наряда в неи нѣту. Вѣдадите на^М князи, да вла^Дют нами»; арк. 439 зв. Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 174. Варто зауважити, сліди зв'язки з літописом присутні і в інших місцях цього списку Повної палей. Зокрема, в Ам.421 злитне читання «блистающе и сияюще» (див. II.1.1, щодо цитат з Амартола у ПВЛ та НПЛмл під 1065 р.).

⁴⁵⁸ Версії двох списків і місце вставки дещо відрізняються; у виданні ЕЛ-2 вони позначені як О та Ч, ОЛДП F.33 та Чудівський. В О: «И по сихъ царствова Михаилъ единъ 10 лѣт. В лѣто 6370. Въ царство царя Михаила придоша русь, чюдъ, словени, кривичи къ варягом и рекоша: «земля наша Русская добра, велика, богата и обилна, всѣм исполнена, а нарядника в неи нѣтъ. Поидите к нам, и княжите и вла^Дйте нами. И избрашася 3 братья с роды своими. 1 Рюрикъ сѣдѣ в Новгородѣ, 2 Синеусъ сѣдѣ на Бѣлѣозерѣ, 3 Труворъ сѣдѣ въ Изборсѣ. По двою же лѣту Синеусъ и Труворъ умре, и приять всю власть русскую Рюрикъ единъ, и сѣде Рюрикъ в Новѣгородѣ в Великомѣ». У Ч: «О казни. Падє же тогда попелъ съ небесѣ... яко кровь. Въ царство же сего Михаила царя в лѣто 6370 къ варягом придоша русь, чюдъ, словени, кривичи и рекоша: земля наша добра Русская, велика, богата и обилна, всѣм исполнена, а нарядника в неи нѣтъ. Поидите к нам, княжите и вла^Дйте нами. И избрашася 3 братья...». Див.: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 453, вар. 61 та 64; Творогов О.В. Летописец Еллинский. Текстологические... – С. 173.

Варто звернути увагу на ту рису Короткої палей, що проявилась не тільки в інтерполяції про покликання варягів, а й у повідомленні «6448–6428» років. Як ми бачили, її укладач спочатку ввів дату 6448 р., а безпосередньо за нею – без найменших пояснень чи обумовлень – на 20 років менше число 6428 р. Такі самі неакуратні (не)узгодження трапляються і в описі походу русі Аскольда та Діра. Порівняємо структуру Повної та Короткої палей, починаючи від воцаріння Михайла і до убивства його Василієм (котрий став наступним імператором) і ще раз переглянемо тексти, що вже цитувалися у параграфі про дати 6362 р. та 6360 р. За описом О.В. Творогова, це фрагменти Повної палей № 417–421⁴⁵⁹.

⁴⁵⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 259. Варіанти Короткої палей: Там же. – прим. 152-154.

го оубіиство кр^стіаномъ сътвориша . и во двою стоу лю^{д\}и Костянтинь гра^д окружиша . црь же вше^д въ гра^д . вниде с патріархомъ Фотѣмъ . к соущіи цркви стѣа бѣа Влахернѣ^х . всюнощноюу молбоу створиша . имя^ж се пріа^т мѣсто то нѣкотороу кнзя скуфяниноу . Влахерну нарицаемоу . тоу емоу оубіеноу бывшую . таче бж^ств-ноюу стѣа бѣа ризоу . нѣ^сньми изнесше в море ск^лтъ омочивше . тишинѣ^ж бывшии и морю оукротившо^с , абіе боуря с вѣтромъ вѣста . и волна^м веліамъ въз^двигшимся засобъ , безбж^ств-ны^х рѣси . и ло^дя // възьмае и к берегу приврѣже изби . яко мало от ни^х от таковыя бѣды избѣгнути . и въ свояси с побѣженіемъ възвратиша».

/421/ И убиень бысть Михайль Василием царемъ.

добра . велика и обилна . и наряда в неи нѣту . поити княжити и владѣти нами . избраша три братіа с роды своим . старѣишии . Рюрикъ . сѣде в Новѣградѣ . В лѣ^т 6334 Аскольдъ . и Диръ . на грекы . иде въ лодіахъ . А на Костянтинь гра^д идоут . Аскольдъ . и Диръ . въ 200 лодіи . тѣмъ црь про^ч не иде . ру^с же вноутрь Судъ вѣшедше... /далі тождно до Повної палей/»

Неважко помітити, що у Повній палей повідомлення про вбивство імператора Михаїла III вміщене після того, як йому вдалося подолати кризу й відбити напад русі. У Короткій палей Михаїла вбивають до того, як русь знаходить на Царгород і Михаїлу вдається захистити Константинополь. Щоправда, на ім'я «цар» в останньому сюжеті не названий, і тим не менше. Видання Короткої палей Є.Г. Водолазкіна ще не завершене, і поки що важко сказати, чи у всіх її списках сталася така перекладна помилка. Однак, схоже, маємо справу з характерним саме для Короткої палей використанням джерел. При звірці та включенні нових фрагментів її укладач часом не міг упоратися з матеріалом і доволі грубо порушував логіку подій. Компіляція ця пізня, заснована, в тому числі, на матеріалі Повної палей.

П.6.6 Як утворені статті 6360 та 6362 років. У дослідженнях ранніх літописів настільки звикли співставляти ПВЛ та НПЛмл й ототожнювати їх спільні записи з Початковим зводом, що дослідники незрідка всерйоз переходять з реальних текстів на реконструкції «спільних протографів». Через це змішують зміст і навіть дати обох літописів. Як уявляється, незайвим буде нагадати про те, що не зважаючи на (вельми) часткову подібність статей 6360 та 6362 років, у них є суттєві відмінності. Тепер, коли з'ясувалося, що НПЛмл містить контаміновані читання з творів зразка ХВІ та самої ПВЛ і є пізньою, почну зі статті ПВЛ 6360 р. (тим паче, що вона за обсягом менша), а потім перейду до звісток НПЛмл під 6362 р.

Як уже відзначено, ідею «положить число» від певного пункту і спеціально зазначити «план-проспект» літопису автор ПВЛ запозичив вірогідно в Амартола (див. II.1.3). Автор ПВЛ під 6360 р. починає рахувати літа з Адама, і пише: «тѣмже *отселе почне^м* . и числа *положимъ*». У Хроніці Амартола на переході від вступу-проойміона до другої частини, коли виклад повертається від Олександра Македонського знов до 1-ї глави Буття і творення людини (Ам.53), в Ам.51.3-7 прочитаємо: «от Адама паки *наченъше*, о нарочитыхъ и доблихъ моужь житиискихъ временъ... таче же по рядуу князь и цѣря Изльтьскыя... *число же временныхъ от* великаго Моисия да *створимъ*». Далі автор ПВЛ залучив «Літописець вскорє» патріарха Нікифора, хоча копіювання неточне і певні цифри не збігаються, доволі багато переказу. Крім того, велика частина тексту належить до руки укладача ПВЛ. Див. табл. № 8, збіги в літописі та джерелах виділено курсивом.

ПВЛ	Джерела літопису
а) 17.25-27Л «Въ лѣ ^т 6360 ∴ Индикта 15 днѣ . наченшо Михаилу цр ^с товат ^и нача ся прозывати Руска земля .	Ам.503.1 «По Феофилѣ ^ж цр ^с твова Михаилъ, снѣ его».
б) 17.27-17.29Л о семь бо увѣдахомъ . яко при семь цри приходиша русь на Црѣгородъ . яко ^ж пишется в лѣтописаньи гречѣстѣмъ .	/посилання на Ам.511/.
с) 17.29Л-18.1Л тѣм же отселе почнем . и числа положим ^ъ .	Ам.51.3-7 «от Адама паки <i>наченъше</i> ... таче же по рядуу князь и цѣря Изльтьскыя... <i>число же временныхъ от</i> великаго Моисия да <i>створимъ</i> ».
д) 18.1-10Л яко 1) <i>от Адама^{до} потопа</i> . лѣ ^м [22]40 и 2 . 2) <i>а от потопа до Аврама</i> . лѣ ^м 1000 и 82 . 3) <i>а от Аврама до исхоженъя Моисѣва</i> [лѣ ^т 430 . 4) <i>а от исхоженія Моисѣва</i>] . до Дѣда . лѣ ^м 600 и 1 . 5) <i>а от Дѣда и от начала цр^ства Соломона . до плѣненья Ерлмля</i> . лѣ ^м 448 . 6) <i>а от плѣненья до Александра</i> лѣ ^т 318 . 7) <i>а от Александра до рж^сва Х^сва</i> лѣ ^т {313} [333] ⁴⁶⁰ . [8] <i>а отъ Х^сва рожьства до Костянтина</i> лѣ ^м	Літописець Нікифора ⁴⁶¹ 1) с. 212 «Въкоупе всѣхъ <i>от Адама до потопа</i> 2242 лѣ ^м ». 2-3) с.213 «Въкоупе от Адама до конца <i>Авраамля</i> лѣ ^т 3310 . <i>от потопа</i> же лѣ ^т 1072 . <i>Аврааму</i> бо... отнюдоу же на Егупеть . <i>Моисі</i> -емь шествіе . сѣтвори . бывае ^т оубо лѣ ^м 430». 4) с.215 «Дѣдъ 40. Въкоупе всѣхъ лѣ ^т от <i>исхода</i> снѣвъ Излєвъ . до Дѣда лѣ ^м 630. Соломонъ лѣ ^т 40». 5) с.217 «Въкоупе всѣхъ <i>от начятка</i> . <i>црѣства</i>

⁴⁶⁰ Л .т.г.г. (313); АIX .т.л.г.г. (333), Р проп.

⁴⁶¹ Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов... – Т. 2. – С. 212-228. У цій секції таблиці курсивом позначаю спільні або подібні фрагменти ПВЛ та «Летописца вскорє».

318]9) от Костянтина же до Михаила сего . лѣ^т 542.	<i>Соломоня до плѣненія . Іер^слмова лѣ^м 448». 6) - - 7) с.218 «Въкоупе всѣ^х лѣ^т . от Адама до оумрътвіа . Александрова лѣ^т 5167». с.220 «Бываеѣ оубо всѣ^х лѣ^т въкоупе . от Адама до воплощенія . гѣ бѣа и спса нашего Іс Х^а . лѣ^т 5500». 8) с.224 «Костантинъ... въ другое же надесяте лѣ^т цѣртва его прѣвыи съборъ бысть... въ лѣто ^ж 300 и 18 от въчлѣченія гѣ нашего Іс Х^а». 9) с.228 «Въкоупе всего от Адама до оумрътвіа . Михаила лѣ^т 6338. Феофи^п лѣ^т 12 мѣцѣ 3 днѣи 20. /тобто, до воцарѣннѣ Михаїла – 6350 – Т.В./ (Михаилъ снѣ его съ Феод^лроу мѣрью его и съ Феклоу сестроу его лѣ^т 14...»).</i>
е) 18.10-21Л а от перваго лѣта Михаилова . а) до перваго лѣ^т Олгова рускаго князя лѣ^т 29 . б) а от перваго лѣ^т Олгова понеже сѣде в Кисѣвѣ . до перваго лѣта Игорева . лѣ^т 31 . γ) а от перваго лѣ^т Игорева до перваго лѣта Святъславля . лѣ^т 13 . δ) а от перваго лѣ^т Сѣославля до перваго лѣ^т Ярополча . лѣ^т 28 . ε) а Ярополкъ княжи . лѣ^т 8 . θ) а Володимеръ [княжи] . лѣ^т 37 . ι) а Ярославъ княжи . лѣ^т 40 . κ) тѣмже от смѣрти Сѣославл^я до смѣрти Ярославлѣ . лѣ^т 85 . λ) а от смѣрти Ярославлѣ до смѣрти Сѣополчи . лѣ^т 60 .	
ф) 18.21-24Л но мы на преженѣ⁴⁶² возъвратимся . [и] скажемъ што ся оудѣяло [в лѣ]та си якоже преже почали бяхомъ первое лѣто Мих^аиломъ а по ряду положимъ числа :»	=Ам.51.

Більше за все під 6360 р. різноманітних обрахунків. Названий імператор Михаїл III, за якого Руська земля почала «прозыватися» (фр.а). Далі уточнюється, що мова піде про перший похід русі на Царгород з «літописання грецького» (фр.б), зазначене рішення літописця звідси «покласти число» літ (фр.с). За тим слідує згадка подій всесвітньої історії від Адама до Михаїла III, близько до Нікифорова «Літописця

⁴⁶² А прежнее, IX пре^ллежащее.

вскоре» (фр.d). Ще нижче наведено відносні дати у переліку правління руських князів (фр.e), автор тут в цілому відштовхується від канви ПВЛ. Виклад ведеться від 852 р. через 881, 912... до заключного пункту, смерті Святополка Ізяславича 1113 р. На останок, літописець повернувся до тієї «заяви намірів», з якої почав оповідь: він писатиме про наступні літа, а перше літо покладає на воцаріння Михаїла (фр.f). Отже, перед нами постає доволі цілісна стаття, зосереджена спеціально на питаннях хронології. За нею вміщено невеличку низку «незаповнених років»: 6361/853, 6362/854..., і так до опису походу Михаїла на болгар 8366/858 р., взятого з Хроніки Амартола.

Окремо слід зупинитися на обрахунках літописця у фр.d з найвизначнішими подіями всесвітньої історії, та фр.e, де вказано тривалість князювання місцевих київських правителів. Перший перелік зроблений на основі «Літописця вскорє». Укладача ПВЛ цікавили більше за все не конкретні вказівки, скажімо, терміну життя того чи іншого з біблійних патріархів, царів чи імператорів, а підсумкові цифри, наведені у кількох місцях «Літописця» після низок дрібніших обрахувань⁴⁶³. Підготовлене Володимиром М. Бенешевичем видання текстів Єфремівської Кормчої надає доволі точні відповідники до літопису. Отже, розглянемо спочатку розрахунки подій всесвітньої історії у фр.d; для полегшення сприйняття я пронумерувала кожен звіт окремо.

1) «Від Адама до потопу 2242 р.» – у ПВЛ скорочене запозичення з «Літописця вскорє», цифри вірні.

2) «Від потопу до Авраама 1072 р.» у «Літописці» – у ПВЛ «1082», тобто, скорочене запозичення з *похибкою*, помилка в десятках⁴⁶⁴.

3) «Від Авраама до виходу Мойсея 430 р.» – переповідання, цифри вірні.

⁴⁶³ Вважають також, що у ПВЛ використаний не той переклад «Літописця вскорє», що був розповсюджений на Русі, а дещо відмінна версія. Грецькі редакції *Χρονογραφικὸν σύντομον* N та N' визначив Карл де Боор: *Boor C. de. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica.* – Lipsiae, 1880. – Р. 80. Розповсюджений переклад Н.В. Степанов ототожнив із редакцією N: *Степанов Н.В.* *Летописец вскорє патриарха Никифора в Новгородской Кормчей* // ИОРЯС. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 17. – Кн. 2. – С. 254. Що у ПВЛ може бути використана грецька редакція N', писали, напр., О.О. Шахматов, Я.Н. Щапов, Є.Г. Водолазкін. Див.: *Шахматов А.А.* *Повесть временных лет и ее источники...* – С. 62-65; *Щапов Я.Н.* *Византийские хронографические сочинения в древнеславянской кормчей Ефремовской редакции* // *Летописи и хроники*, 1976. – М., 1976. – С. 252-260; *Водолазкин Е.Г.* *Всемирная история...* – С. 170-173.

⁴⁶⁴ Я.Н. Щапов відзначає цю проблемну цифру та деякі інші: *Щапов Я.Н.* *Византийские хронографические сочинения...* – С. 241 (1082, 318, 313, 6360). «313», додам – помилково, бо «313» замість «333» років від Олександра Македонського до Народження Христа – так тільки в Лаврентіївському списку, в решті рукописів цифра вірна.

4) «Від Виходу до Давида 630» р. у «Літописці» – й у ПВЛ «601», скорочене запозичення з *похибкою*. Здавалося б, помилка заторкнула одночасно десятки й одиниці, однак варто взяти до уваги, що при записі кирилицею $\overline{\text{а}}.=\text{«1»}$ палеографічно легко пояснюється з $\overline{\text{л}}.=\text{«30»}$.

5) «Від Давида та від початку царства Соломона до (Навуходоносорового) полону Єрусалима 448 р.» – у ПВЛ переважно запозичення, цифри точні, напочатку ще хибне доповнення «от Давида и», яке насправді мало приплюсувати ще 40 років царювання Давида.

6) ПВЛ: «від полону до Олександра (Македонського) 318 р.» – У «Літописці вскорі» немає, але обрахувати можна на підставі абсолютних дат від Творення Світу та ін. даних твору патріарха Нікифора. Однак шлях обрахунку непростий, до того ж, для отримання результату ПВЛ доведеться закласти помилку. Якщо взяти до уваги такі дані: від Адама до Народження Христа 5500, від Адама до Авраама 3310, до Мойсея 430, до Давида 630, Давид правив 40 р., від Соломона до полону 448, тоді від полону до Н.Х. виходить $(5500 - 3310 - 430 - 630 - 40 - 448) = 642$ р. З урахуванням років від Олександра до Н.Х. (333 роки, див. № 7) отримуємо похибку в десятках та одиницях: $642 - 333 = 309$. Натомість, якщо взяти помилкове вирахування ПВЛ «601 р.» від Виходу до Давида, в сумі буде «671 р.». Вираховуючи «333 р.» від Олександра до Н.Х., отримуємо $671 - 333 = 338$ р. Порівняння з цифрою ПВЛ «318» знов дає *похибку* в позначенні десятків, хоча така помилка краще, ніж одночасно у десятках та одиницях. Слід зважити також, що «318» точно збігається з даними від Н.Х. до Костянтина Великого (див. № 8), утворюючи симетричну ланку, які укладач ПВЛ, здається, полюблив.

7) ПВЛ: «від Олександра до Народження Христового 333 р.» – У «Літописці вскорі» немає, однак з нього легко вирахувати потрібне число. Справді, якщо від Адама до Народження Христа 5500 р., а до смерті Олександра 5167 р., тоді різниця становить $5500 - 5167 = 333$.

8) «Від Н.Х. до Костянтина Великого 318 р.» – у ПВЛ переповідання «Літописця», цифри точні.

9) «Від Костянтина до Михаїла 542 р.» – У «Літописці» немає, укладач ПВЛ вираховував число з різниці точних дат від Творення Світу та вказівок на роки царювання батька Михаїла III, Феофіла, з *похибкою* у 10 років. Див. 6338 р. від Адама до попередника Феофіла, Михаїла II; 12 р. царювання Феофіла; 5500 р. від Адама до Н.Х., 318 р. від Н.Х. до Костянтина. Тоді $6338 + 12 = 6350$ від Адама до початку царювання Михаїла III («Михаила сего»⁴⁶⁵). $6350 - 5500 = 850$ від Н.Х. до Михаїла III, $850 - 318$ (до Костянтина) = 532, на 10 років менше, ніж вказано у ПВЛ. Втім, це не єдина похибка у десятках у фр.d.

⁴⁶⁵ Літописець знав, що імператорів Михаїлів було кілька, перед Феофілом-батьком Михаїла III царював Михаїл II.

Відомо, що помилки у цифрах та складних назвах – найбільш типові у давніх творах. Якщо прийняти припущення про кілька подібних хиб у обчисленнях, визнаємо тільки, що укладач ПВЛ показав себе не надто добрим математиком. І як побачимо далі, використання «Літописця вскорі» у фр.d та «авторська» композиція у ПВЛ у фр.e показує одну руку.

Звернімося тепер до калькуляцій літ правління руських князів із фр.e. Дослідники помітили розбіжності з версією основного тексту літопису, писали навіть про нісенітницю у цифрах. Разом з тим, відзначено і певні закономірності⁴⁶⁶. Якщо йти від твердо встановлених дат, напр., року смерті Ярослава Мудрого 1054 р. (λ), тоді «від смерті Ярослава до смерті Святополка років 60» дає 1114 р. ПВЛ про смерть Святополка Ізяславича пише під 1113 р., однак у Лаврентіївській групі списків (ЛРА) подію датовано 1114 р.⁴⁶⁷, за ультраберезневим стилем. Далі, якщо відлічити назад від 1054 р. «Ярослав княжив 40 р.» (ι, до речі, як Давид та Соломон) – дата близька до основного викладу літопису, має бути 1015 р. Якщо використати «включаючий рахунок літ», тоді тотожність повна. Святослав Ігорович помер на 85 р. раніше за Ярослава (κ), отримуємо 969 р. (похибка зростає, має бути 972). Ярополк княжив⁴⁶⁸ 8 років, тобто, від 969 по 977 (ε, має бути: від 972 по 980). Володимир почав князювати у 978 р. (θ, має бути 980?). Далі похибки ще більші. Святослав став князем у 941 (δ, має бути 945). Перше літо правління Ігоря Старого нібито припадає на 928 р. (γ, має бути 912!). Перше літо князювання Олега у Києві – на 897 р. (β, має бути 882). І тоді від 897 р. до 852 р. отримуємо не «29», як зазначено у фр.e (пор. α, «от перваго лѣта Михаилова до перваго лѣта Олгова рускаго князя лѣт 29»), реально різниця становитиме «45» років. У літературі припускали зсув у 2-3-4 р., пов'язаний із плутаниною з ерами літозчислення. Стандартна константинопольська передбачає 5508 літ від Творення Світу до Н.Х., тоді як антиохійська, використана у «Літописці вскорі» – 5500; відома також болгаро-візантійська у 5505. Однак складність полягає в тім, що дати відносні, й хоча зсуви закладати у міркування можна, вони скоріше мають бути пов'язаними з «включен-

⁴⁶⁶ Огляд див., напр.: *Данилевский И.Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов.* – М., 2004. – С. 187-188; *Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление...* – С. 100-106.

⁴⁶⁷ Маються на увазі лапідарні записи 1110-х рр. після закінчення ПВЛ, 290Л.

⁴⁶⁸ У випадках наявності стилістичних змін у переліках князів чи владик традиційне для шахматовського напряму пояснення – зміна джерела. Слід однак відзначити, що Ярополк загинув від руки брата, хрестителя Русі Володимира Святославича. Тому ймовірним є інше пояснення – укладач ПВЛ коректно зазначив лише початок та закінчення правління князя, з яким пов'язаний настільки гострий сюжет.

ням» чи «виключенням» крайніх чисел⁴⁶⁹ або з помилками арифметичних калькуляцій.

Спробуємо тепер порахувати вперед від 6360/852 р. Тоді «перше літо Ольгове», коли він сів у Києві – 881 р. (α), Ігор став князем у 912 р. (β). У статтях ПВЛ, симетрично 30 років від Михаїла до утвердження Олега у Києві 6360–6390/852–882, і так само 30 років від утвердження Олега в Києві до його смерті, 6390–6420/882–912. У принципі, дати з фр.е та основного викладу ПВЛ близькі. Далі, однак, знову починаються складнощі. Святослав має сісти на князювання у 925! р. (γ, $912 + 13 = 925$ р.); Ярополк – у 953 р. (δ, $925 + 28$); Володимир – у 961 р. і т.д.... Аби Святослав «зміг почати» князувати після смерті свого батька у 945 р., тотожно до основного викладу ПВЛ, «від першого літа Ігорева до першого літа Святославля» мусило б минути не 13, а 33 роки. Втім, перехід з «33» у «13», враховуючи ідентичні помилки у попередньому фр.д⁴⁷⁰, цілком імовірний. Тоді: Святослав став князем у 945 р. (γ₁, $912 + 33$), Ярополк став князем у 973 р. (δ, $945 + 28$, в основному викладі ПВЛ – 972), Ярополк княжив до 981 р. (ε, $973 + 8$, ПВЛ 980), тоді ж князювання перейшло до Володимира. Щоправда, Володимирове правління, якщо відлічити від 981 р.⁴⁷¹, мало закінчитися у 1018 (θ), а Ярославове – у 1058 (ι).

Швидше за все, літописець конструював перелік, відштовхуючись від опорних дат ПВЛ з обох боків – від початку та з кінця. При цьому він зробив кілька помилок. Пор., зокрема, ймовірний перехід «від першого літа Ігорева до першого літа Святославля» з 33 у 13 років. Якщо це врахувати, крайні дати корелюють з датами ПВЛ із незначними зміщеннями. Калькуляції показують, знов-таки, невеликі математичні здібності й добре співвідносяться з попередніми спостереженнями над фр.д. У переліку князювань припускали використання якогось ранішого джерела⁴⁷². Проте, як видається, краще і простіше пояснення полягає в тім, що літописець у процесі укладення ПВЛ дещо переформатував свою версію древньої історії (див., напр. $30 + 30$ р. від 852 р. до смерті Олега в остаточному варіанті ПВЛ, та $29 + 31$ у переліку). Що, власне, не мусить

⁴⁶⁹ «Включающий счет» у низці дат міг призводити до накопичення помилок у кілька років.

⁴⁷⁰ Зокрема, «313» р. у Лаврентіївському списку «від Олександра Македонського до народження Христового» на відміну від решти списків, де вірна цифра, «333».

⁴⁷¹ Після смерті батька Володимир вперше згаданий під 977 р., коли він тікає від Ярополка з Новгорода «за море», 75Л. Але цю подію навряд чи можна пов'язувати з початком київського князювання.

⁴⁷² Див. «Пам'ять і похвала» Іакова Мніха, де певні помилки літопису повторено, але невідомо, чи не використовувалася у цьому творі, навпаки, ПВЛ. Див. СККДР. – Вып. 1 – С. 288-290.

дивувати, адже написання такого величезного зводу мало зайняти не один день і навіть не один місяць.

Початкові статті у середньовічних історичних творах несли велике ідеологічне навантаження. Акценти ПВЛ обумовлені не тільки тим, що за «царя Михаїла» справді відбувся перший похід русі на Царгород і це була перша відома літописцеві згадка русі. Треба згадати, що Михаїл III – це саме той імператор, за якого *здійснено місію Кирила та Мефодія*. У ПВЛ відомості про винайдення слов'янської азбуки та переклад Святого письма поставлено під 6406/898 р. поміж інших подій (!). В асоціативну низку потрапили: опис міграції угрів, що проходили повз Київ, війни угрів зі слов'янами, додаткові відомості про розселення слов'янських племен, згадка Солуні, Морави та слов'янської грамоти, за чим власне слідує запрошення Кирила та Мефодія князями Ростиславом, Святополком та Коцелом і переклад книг Святого Письма Мефодієм (25-29Л). Композиція *анакронічна*, кирило-мефодієвські сюжети потрапили явно у пізніший час. Більше того, царя Михаїла згадано в такому контексті: «словѣномъ жи[в]оущимъ крѣщѣмъ . и княземъ ихъ Ростиславъ и Сѣпкъ и Коцель . послаша ко црю Михаилу гл҃ше . земля наша крѣщѣна . и нѣ^с оу насъ оучителя...» (26.5-8Л). Схожі вирази вживаються в описах розселення слов'ян та покликання варягів: «поляном живоущим особѣ...», «земля наша велика и обилна, а наряда в неѣ нѣт...». Тобто, повідомлення про місію Кирила та Мефодія створено за взірцями попередніх сюжетів Введення ПВЛ, і текст є вторинним стосовно історії полян. Так точно в ПВЛ *спочатку* «поча ся прозывати Руская земля», за Михаїла русь ходила на Царгород, а *потім* слов'яни отримали святі книги. Завдяки такій композиції «місцеві київські руські» події «вивищені» над загальнослов'янськими. При тому операцію проведено цілком коректно – пізніші числа не стали вигадувати. Просто руське повідомлення було проставлене напочатку, в перших рядках маркированої статті 6360 року з першою згадкою історично відомої Русі, а слов'янське – пізніше і поміж інших подій. Відбулося, так би мовити, «присвоєння першості»⁴⁷³ історії й операція була пов'язана зі знаменною для слов'янського світу фігурою грецького імператора.

Ймовірно, для середньовічного книжника важили і такі «віртуальні» матерії як символіка імені. Про це писав І.М. Данилевський: за пророцтвом Даниїла, перед кінцем світу встане «Михаїл князь великий»⁴⁷⁴. Дослідник виходить з ідеї, що літопис є аналогом «книг життя», і задається питанням, чому обґрунтування історичності «Руської землі» має йти

⁴⁷³ Термін О.П. Толочка: *Толочко А.П.* Химера Киевской Руси // Родина. – 1999. – № 8. – С. 29-32.

⁴⁷⁴ *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические... – С. 228.

через згадку візантійського імператора⁴⁷⁵. В останньому разі відповідь лежить на поверхні – для утвердження спільноти важливим є «іноземне визнання», хоча б у якості достойного супротивника. Факт наявності значущого імені з багатими асоціаціями також міг підкріплювати рішення літописця. Слід зважити ще на такі обставини, що «Михаїл князь» згаданий в уривку з прор. Даниїла в Іпатіївській редакції ПВЛ під 1111 р. (272І), хрестильним іменем Святополка Ізяславича було саме «Михайло», а перелік 6360/852 р. доведено до смерті Святополка. Як уже відзначалося (II.2.2), існує тісний зв'язок між статтями з різних частин ПВЛ, включаючи завершення, відсутнє у Лаврентіївській групі. Зокрема закріплені записи маємо у недатованому Введенні та оповіді 1114 р. У прикладі з «Михаїлом» тема також зринає кілька разів.

Звернімося тепер до першої датованої статті НПЛмл. В оповіді про древні часи цей звід кардинально відрізняється від ПВЛ. Якщо брати загальний план і періодизацію подій, новгородський літописець за взірєць узяв твори кола ХВІ, звідки запозичив опорні дати 6362 та 6428 років та два повідомлення про походи русі. Однак інформація про «руські» матерії в ХВІ не надто щедра, тому новгородський літописець змушений був зіпертися також на матеріал ПВЛ, звідки він узяв основний набір звісток. Стаття 6362 р. у НПЛмл величезна⁴⁷⁶ й увібрала матеріал із Введення ПВЛ, повідомлень 6360, 6374, 6370, 6415, 6390, 6488, 6411 років, та ін.⁴⁷⁷ З першим датованим записом ПВЛ 6360 р. спільного дуже і дуже небагато⁴⁷⁸. Всупереч усталеній думці про подібність перших статей обох зводів, можна назвати лише паралель «начало земли Руской» – «нача ся прозывати Руская земля» та згадки походу русі за часів Михаїла. Специфіка новгородського літопису задовільно пояснюється без гіпотези про давні протографи, з наявних текстів зразка ПВЛ та ХВІ. Статтю НПЛмл можна розділити на кілька фрагментів, узятих з різних місць ПВЛ та хронографічних компіляцій (детальніше див. Додатки). Зокрема, це:

а) Фраза, де використано матеріал статті ПВЛ 6360 р. стосовно початку Руської землі (Новг.І с. 104.22 = 17.26-27Л).

б) Уривок з недатованого Введення про полян (Новг.І с. 104.22-23 = 9.5-9Л).

с) Сюжет із Введення про братів Кия, Щека та Хорива (Новг.І с. 104.23-105.7 = 9.9-21Л).

⁴⁷⁵ Там же. – С. 228, 187.

⁴⁷⁶ У Комісійному списку НПЛмл стаття, напр., займає 2,5 арк.: Новг.І с. 107-108.

⁴⁷⁷ Те, що НПЛмл залежить у цьому місці від ПВЛ, частково визнане, напр., у: *Петрухин В.Я.* Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. – М., 2014. – С. 60-76.

⁴⁷⁸ Див.: *Цыб С.В.* Древнерусское времяисчисление... – С. 162.

d) Суміщаються вислів про слов'ян за часів поганства із Введення та пасаж щодо язичницьких звичаїв із «Промови Філософа» (Новг.І с. 105.7-9 = 14.3Л + 91.16-17Л).

e-f-g) Скорочений витяг з ХВІ (Ам.503 та Ам.511) із вкрапленнями з ПВЛ. Тексти розглядалися вище.

h) З недатованого Введення про данину полян мечами (Новг.І с. 105.20-106.8 = 16.21-17.24Л); «...изгибоша» на початку сюжету спів-відноситься з паралеллю до ПВЛ у фр.і.

і) Оповідь про данину мечами зациклено, для переходу до наступного повідомлення ще раз повторено її початок (Новг.І с. 106.8 = 16.21Л).

j) Скорочений переказ сюжету про Аскольда та Діра (Новг.І с. 106.8-10 = 20.19-21.6Л).

к) Переповідання двох виразів – з оповіді про полян та звістки про Олега і його взаємини з навколишніми племенами (Новг.І с. 106.11 = 16.22Л + 24.19-20Л).

l) Прелюдія до оповіді про покликання варягів, використано елементи Введення ПВЛ: сюжет про розселення слов'ян, насилля дулібам від волохів та статтю ПВЛ 6367/859 р. (Новг.І с. 106.12-17 = 6.19-21Л + 9.8-9Л + 12.2Л + 19.7-11Л).

m) Покликання варягів із ПВЛ 6370/862 р. з елементами попередньої статті 859 р.⁴⁷⁹ (Новг.І с. 106.17-29 = 19.14-20.10Л + 20.15-16Л).

n) Повернення до випущеного фрагменту тієї ж статті 862 р., з невеличкою ампліфікацією (Новг.І с. 107.1-2 = 20.11-12Л).

o) Виклад (з перекомпонуванням) кількох відомостей про Ігоря та Олега, з виразами про «храбрих та мудрих» зі статті 6488/980 р. про варягів на службі у Володимира Святославича та «мудрих і смислених» полян із Введення (Новг.І с. 107.2-5 = 23.16-17Л + 29.12-13Л + 79.4-5Л + 9.19-20Л).

p) Переказ статті 6390/882 р. про захоплення Києва та смерть Аскольда і Діра, близько до тексту ПВЛ. Деякі вислови, напр., стосовно «подугорських гостей» замість найменування «Подъоугорское» виразно свідчать про пізні походження НПЛмл (Новг.І с. 107.5-21 = 22.24-24.4Л).

г) Переповідання статті 6411/903 р. Ще раз використаний вираз про «мудрих та смислених», додано інформацію про сина Ігоря, Святослава (Новг.І с. 107.22-24 = 29.13-15Л + 9.19-20Л). Наступна стаття: «В лѣто 6428...».

Така обробка тексту Початкового літопису в НПЛмл передбачає копіювання, з деякими змінами, об'ємних фрагментів одночасно з конструюванням «редакторських» чи «авторських» доповнень із невеличких

⁴⁷⁹ «Въсташа градъ на градъ» – вираз зустрічається в Ам.67, але це біблійна цитата Іса.19.2, яку, вірогідно, новгородський літописець зміг ототожнити. «От рода варяжска» – запозичення з Ам.567.3.

уриwkів або окремих висловів за пригадуванням. Спосіб роботи укладача дуже нагадує хронографічні компіляції. Специфічні риси НПЛмл не потребують припущення про «спільні протографи, давніші за ПВЛ», достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

* * *

Отже, головні пункти розшуків навколо початкових статей ПВЛ, НПЛмл та паралельних літописам джерел наступні. Співставлення текстів виявило деталі, що дозволяють визначити співвідношення низки пам'яток інакше, ніж у традиційній концепції О.О. Шахматова та його послідовників.

1) Передусім, запропоноване О.О. Шахматовим пояснення походження першої дати НПЛмл, 6362 з 6363=«2-го лѣта царствования Михаила» є коректним. Цілком виправдане й опертя на «Палею, соединенную с Хронографом полной и сокращенной редакции», або за сучасною термінологією на дві хронографічні палей. Проте, застарів погляд на них як надзвичайно давніх свідків: Повна та Коротка палей належать до «3-ї редакції ХВІ» й утворені у 1-й половині XV ст. Повідомлення палей 6363 р. являє собою контамінацію фрагментів «Сказанія о письменех» Черноризця Храбра та «Летописца вскоре» патріарха Никифора просторої редакції й отже, написане пізніше останнього джерела, після 2-ї половини XIII ст.⁴⁸⁰ Щоправда, у викладі наступного 6428 р. у Повній палей відсутні кілька виразів з Амартола⁴⁸¹, збережених у інших текстах «родини ХВІ» та НПЛмл. Вірогідно новгородський книжник використав ранній список палей, що ще не ніс на собі ознак псування, або залучив додатково ближчу до протографа ХВІ версію.

2) Знайдено текстуальні свідчення того, що укладач НПЛмл під 6428 р. контамінував текст ХВІ та ПВЛ. Дата та основне тіло оповіді у статті 6428 р. взяті новгородським книжником із ХВІ, натомість із ПВЛ запозичено розрізненні вирази. Власне у ХВІ в оповіді 6428 р. про воцаріння Романа та похід русі на Константинополь не згадувалося ім'я князя Ігоря. Воно відсутнє у двох ранніх пам'ятках «2-ї» та «3-ї редакцій ХВІ» – Троїцькому хронографі та Повній палей. У двох інших творах цього кола, ЕЛ-2 та Короткій палей, ім'я Ігоря з'явилося під впливом пізніх літописів. У тім числі власне НПЛмл, що, до речі, свідчить про доволі пізню стадію формування версії ЕЛ-2 та Короткої палей. Автор НПЛмл безсумнівно

⁴⁸⁰ Як уже відзначалося, старший список «Летописца вскоре» цієї редакції вміщує Новгородська Синодальна Кормча кінця XIII ст., що надає потрібні хронологічні реperi.

⁴⁸¹ Критичного видання Повної хронографічної палей поки що немає, однак учені звертались до кількох списків цієї пам'ятки. Один із вказаних пропусків засвідчений також Короткою палеєю.

користувався статтею ПВЛ 6415 р., що дає підстави припускати залучення й інших матеріалів Початкового літопису (тим більше, що подібні операції взагалі характерні для пізньосередньовічних книжників). Як можна припускати, новгородський книжник отримав інформацію про Ігоря з повідомлення 6449 р. В описі походу Аскольда і Діра 6362 р. співвідношення джерел у НПЛмл таке ж, як під 6428 р. В основу покладений ХВІ з додаванням окремих виразів із ПВЛ.

3) Протилежно до того, як вважається у традиційній концепції послідовників О.О. Шахматова, в оповіді про похід Ігоря під 6449 р. у ПВЛ не простежуються сліди користування ХВІ. В тому числі, хронограф не міг впливати через посередництво Початкового зводу, в ПВЛ бачимо лише повний переклад Хроніки Амартола. Сказане стосується також повідомлення 6374 р. про похід Аскольда і Діра, яке знов засвідчує тільки одну версію – повного перекладу Амартола.

4) Аналіз складу НПЛмл показує, що новгородський книжник компілював свої джерела за певною системою. Загальна побудова перших статей новгородського літопису повторює лінію ХВІ. З хронографа запозичені перші дві дати та реперні події початку історії Русі та походів на Константинополь. При цьому, однак, масу конкретного матеріалу взято з різних місць ПВЛ: Введення, перших річних статей, «Промови Філософа»...

5) В усіх ранніх пам'ятках кола ХВІ бачимо літописні вставки у сюжетах з ранньої історії Русі. Старшими з них виявилися приписки у Троїцькому хронографі, взяті з двох статей ПВЛ, 6415 р. та 6452 р. Схоже на те, перші повідомлення про русь цікавили середньовічних книжників до такої міри, що вони були готові спеціально відшукувати додаткові оповіді, створюючи контаміновані варіанти.

Спостереження за хронографічними запозиченнями в інших частинах літопису підтверджують залучення у ПВЛ тільки повного перекладу Хроніки Амартола. Натомість НПЛмл демонструє складнішу структуру – у ній наявні витяги одночасно з хронографа та повного перекладу Амартола. Крім того, виявлені інші характерні риси залучення хронографічної літератури.

1) Як показано вище, немає достатніх підстав ідентифікувати серію цитат з Амартола під 1065 р. як приналежність ХВІ. Загалом особливості хронографічних запозичень у ПВЛ пояснюються впливом повних перекладів хронік (Амартола та Малали). Ми не можемо закорінювати ХВІ у ПВЛ – тут немає надійних свідчень присутності цієї компіляції.

2) Важливо, що кілька хронографічних запозичень із різних частин ПВЛ (статті 1065 та 1114 рр., 1114 та Введення, Введення та «Промови Філософа») пов'язані одне з одним, і видають один задум і одну руку – власне укладача ПВЛ.

3) «Праці зі всесвітньої історії» справили вплив власне на манеру написання історії у Початковому літописі, вибір джерел та їх опрацювання. Тобто – на «ремесло історика». Автор ПВЛ, як піонер нової справи, найбільше переймався теоретичними підвалинами ведення літописання.

4) У НПЛмл справді маємо недвозначні свідчення використання текстів зразка ХВІ у записах за X ст. Разом з тим у статтях X–XI ст. на спільних із ПВЛ ділянках тексту зустрічаємо серію запозичень з повного перекладу Амартола. В останньому разі йдеться про такі фрагменти, що відсутні у хронографах, зокрема в текстах «родини ХВІ». Так спростовується думка щодо *простого* складу НПЛмл. З точки зору специфіки хронографічних включень вимальовується картина, діаметрально протилежна традиційній концепції. Тоді як у ПВЛ маємо цитати *тільки* з повного перекладу Хроніки Амартола, НПЛмл навпаки демонструє *складну* структуру і *комбінування* джерел: спільні з ПВЛ цитати повного перекладу Амартола сусідять із включеннями з хронографічної компіляції зразка ХВІ, характерними тільки для НПЛмл.

Висновки зачіпають загальні проблеми взаємовідношення ПВЛ та НПЛмл. У новгородському літописі використано якусь із версій ХВІ, а також літопис зразка ПВЛ та власні домисли книжника. Враховуючи час створення хронографічних палей, компілювання проведене, ймовірно, у 1-й половині XV ст. (якщо використаний якийсь протографічний варіант, радше наприкінці XIV ст.). Суттєво, що саме за зразком хронографа книжник моделював загальну структуру оповіді про древні часи. Чому новгородський літописець віддав таку очевидну перевагу хронографічній версії, хоча йому була відома докладніша ПВЛ? Судячи з усього, тексти «родини ХВІ» набули в пізньосередньовічному Новгороді значної популярності. Їх знов і знов перекомпоновували і коригували. Про це свідчить як саме по собі створення за порівняно короткий період часу кількох пам'яток на одній основі (скажімо, поява двох текстів «3-ї редакції», ЕЛ-2 та Короткої палей, нині пов'язується з Новгородом), так і зворотні зв'язки між компіляціями. Вірогідно, НПЛмл відображає ранній етап чи власне початок популярності цих творів у новгородському середовищі. При цьому, ще раз підкреслю, контамінація текстів зразка ХВІ та ПВЛ показує доволі пізнє походження цього новгородського зводу.

ГЛАВА III

Київський літописний звід початку XIII ст.: основні складові тексту та хронографічні джерела

Київський звід, який називають ще «зводом 1200 р.», укладений напочатку XIII ст. Це величезний за обсягом включеного до нього матеріалу літопис охоплює час від продовження ПВЛ 1111 р. до кінця XII ст. і є фактично нашим головним джерелом з історії багатьох давньоруських земель цього часу. Не лише Київської, а й Чернігівської та Переяславської, Полоцької, Волинської, Галицької, Туровської... Літописи-«конкуренти» для цього часу маємо тільки для Новгороду та Володимира і Суздаля. Тим часом, етапи створення Київського зводу достеменно не встановлено, залучені укладачем джерела починають вимальовуватися лише зараз. В тому числі, йдеться про літературні джерела – зокрема, біблійні та хронографічні¹.

Літературні джерела послуговують безцінним матеріалом у різноманітних джерелознавчих студіях. У суто історичних студіях зовсім не нейтральним є питання, який відсоток літописних сцен «не є списаним безпосередньо з натури». Одна річ, якщо при заключенні миру з Володимирком Галицьким під 6652/1144 р. київський князь Всеволод Ольгович робить застереження від себе: «...се цѣль еси . ктомуу не съгрѣшай» (316.171). І дещо інша – якщо це слова з Євангелії, зі сцени «воскресіння триденного Лазаря» (як то насправді є, бо київський літописець приписав Всеволоду євангельську цитату²). Одна річ, якщо у статті 6686/1178 р. князь Мстислав Ростиславич виголошує ним самим створені промови, а по його смерті «мужі» та прості «люди» хвалять його «своїми словами». І зовсім інша – коли літописець вкладає в уста князю та його мужам запозичення з Александрії Хронографічної (див. III.2.1). У першому випадку, під 1144 р., матеріал ще дозволяє припускати, що князь вільно цитував Євангеліє, оскільки у давньоруський час Євангеліє, поряд з Псалтиром та Книгою прор. Ісайї, належало до найпопулярніших і знаних біблійних книг. Однак текст Александрії залишався більш

¹ Запозичення з творів інших жанрів також не є достеменно дослідженими. Зараз у цій області з'являються цікаві знахідки. Див., напр., щодо паралелей до мінейних пам'яток у Повісті про загибель Ігоря Ольговича у Київському зводі: *Толочко П.П.* «Емше, влачаху поверзше ужи за ноги» // *Ruthenica*. – Т. IX. – 2010. – С. 17-22.

² Ін.5.14. Текст див., напр.: *Апракос Мстислава Великого...* – С. 43. В паралельному викладі подій із суздальського Лаврентіївського зводу, де в описі походу Всеволода Ольговича на Галич досить великі блоки спільного з Іпатіївським зводом тексту, цих слів князя немає. Пор. 312.12-16Л.

раритетним, і у записі під 1178 р. вже з абсолютною певністю простежується діяльність історичного «референта» владущих – київського літописця.

Вплив хронографічних джерел на давньоруські літописи досліджували на матеріалі двох літописних зводів – ПВЛ та Галицько-Волинського літопису³. Київський звід у цьому плані обділений увагою дослідників: до недавня фіксували лише два принагідно помічені запозичення⁴. Тим часом, як показано далі, у зводі знаходимо значну кількість точних цитат, переповідань та сюжетних паралелей до кількох хронографічних творів. Руку поціновувача хронографії виявлено у багатьох місцях, і матеріал навіть дозволяє приблизно визначити, на якому етапі роботи були опрацьовані твори із всесвітньої історії (див. III.2).

Цей літопис, безсумнівно, є складною компіляцією, створеною на матеріалі попередніх записів. Проте етапи київського літописання все ще точно не реконструйовані. Спроби визначення ділянок роботи різних літописців здійснювалися, напр., враховуючи тільки дослідження останньої третини XX – початку XXI ст., Б.О. Рибаківим, В.Ю. Франчук, П.П. Толочко, М.Ф. Котляром⁵. Зокрема, припускалася участь осіб, чий імена зустрічаються власне в цьому зводі: Петра Бориславича та ігумена Києво-Печерського монастиря Полікарпа. Варто зауважити, у ході попередніх студій накопичилися помилки, що суттєво впливають на хід думок. Зокрема, за традицією, починаючи від праць Я.І. Березднікова і до А.Н. Насонова, співвідношення записів за XII ст. визначено таким чином, що суздальський Лаврентіївський звід прийнято вважати скороченням київського Іпатіївського⁶. Мені вже доводилося писати про те, що порівняння та текстуальний аналіз обох версій спонукають до протилежних висновків – щодо розширення тексту київським автором і наявності

³ Щодо ПВЛ, див. главу II; стосовно ГВЛ див., напр.: *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи... – С. 93-126; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання...). – С. 15-16; огляд хронографічних паралелей: *Пауткин А.А.* Беседы с летописцем... – С. 225-228.

⁴ Одну цитату з *Александрії Хронографічної* в Іпатіївському літописі під 6686/1178 р. та другу – з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія – визначив О.С. Орлов. *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи... – С. 116-117. Услід за ним останнє відзначав також Н.А. Мещерський (*Мещерский Н.А.* История Иудейской войны Иосифа Флавия... – С. 103, 105). Недавно сюжетний аналог до Хроніки Амартола знайшов О.П. Толочко: *Толочко А.П.* Печерский мятеж 1182 г. ... – С. 351-352.

⁵ Див.: *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова...»; *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Состав и источники...; *Толочко П.П.* Русские летописи... – С. 98-157; *Котляр М.Ф.* Київський літопис... (огляд літератури – С. 11-17).

⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. VIII; *Насонов А.Н.* История... (гл. 2-3); *Насонов А.Н.* Малоисследованные вопросы... – С. 365-381; *Насонов А.Н.* Об отношении летописания... – С. 467-494.

близької до початкової версії у Лаврентіївському літописі⁷. Укладач Київського зводу охоче доповнював і «переписував» історію, в тому числі більш як півстарічної давності. Не маючи на меті кардинальний перегляд реконструкції київського літописання XII – початку XIII ст. (що покищо не на часі), я намагатимусь надати матеріал для її суттєвого уточнення. Для цього необхідно, по-перше, ще раз співвіднести записи Лаврентіївського та Іпатіївського зводів, показати розбіжності їх версій на ділянках із спільними блоками тексту і розшарувати літописи, враховуючи ці свідчення. По-друге, потрібно якомога повніше виявити комплекс запозичень із хронографічних джерел і з'ясувати, чи корелюють нові дані з визначеними границями літописних пластів різного походження. Таким чином, ця глава поділяється на дві частини. У першій на кількох обраних прикладах показано співвідношення читань Іпатіївського та Лаврентіївського текстів і запропоновано уточнення до схеми укладення Київського зводу. Друга присвячена дослідженню цитат та паралелей у зводі до «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, Александрії Хронографічної, Хроніки Амартола та ін.

III.1 «Розшарування» Київського зводу. Співвідношення записів Лаврентіївського та Іпатіївського літопису за XII ст.

Лаврентіївський та Іпатіївський зводи після закінчення ПВЛ мають значну низку спільних фрагментів, що продовжується до 70-х років XII ст.; на окремі спільні повідомлення натрапляємо у 90-х роках XII ст. Утвердження ідеї, що Лаврентіївський літопис є скороченням Іпатіївського, пов'язане з побіжними зауваженнями Я.І. Берєднікова у 1-му виданні ПСРЛ (1843⁸; тези, висловлені у передмовах до ПСРЛ, виявилися на рідкість сталими у науковій спільноті⁹). Що стосується характеру джерела, відображеного в обох літописах, вчені припускали, що велика доля спільних блоків тексту своїм походженням зобов'язана літописцю Переяслава-Руського. Іноді з уточненням: нібито переяславський книжник переробив ранній київський звід і додав місцеві переяславські та суз-

⁷ Вилкул Т.Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – Т. XIII. – no. 1. – Р. 21-80.

⁸ «Лаврентиевский список, кроме Временника Нестора, вполне помещенного в первых его тетрадах... и окончания, содержащего в себе сказание о Суздальском и других Северных княжествах, есть та же сокращенная Ипатьевская летопись /курсив мій – Т.В./», ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843. – С. VIII.

⁹ Див., напр., щодо іншої ідеї, розподілу літописів на «древний извод Нестора», «средний» и «новый»: *Вовина-Лебедева В.Г.* Н.Ф. Лавров, А.Н. Насонов, М.Д. При-селков и группа по изданию... – С. 290-308.

дальські відомості. Так, О.О. Шахматов уважав, що «смесь суздальских и южнорусских известий» походить із «Владимирского Полихрона» XIV ст., де використана пізня переяславська компіляція кінця XII ст.¹⁰ М.Д. Приселков відкинув гіпотезу Поліхрона, і зробив акцент на іншому припущенні О.О. Шахматова, про два літописці Переяслава-Руського XII ст. – «єпископський» та «князівський». У Лаврентіївському літописі (далі Лавр), як він вважав, відобразилися обидва літописця, через що окремі повідомлення зазнали дублікації, а в Іпатіївському (далі: Іпат) – залучався нібито тільки один, «князівський»¹¹. А.М. Насонов детально проаналізував спільні та надлишкові повідомлення обох зводів XII ст., і переконливо показав, наскільки сумнівною є теза про дублікацію. Більшість фрагментів, визначених О.О. Шахматовим та М.Д. Приселковим як дублі, що складають «пари» з короткої та просторої редакції, не є такими хоча б тому, що велика частина з них однаково короткі. А.М. Насонов схилився до думки, що у Лавр використаний у переяславській обробці ранній київський звід, і вже від цього протографічного тексту відштовхувався редактор Іпат. Київський хроніст залучав нібито переяславські повідомлення, а Лавр – київські. Кроком вперед було те, що визначення походження фрагментів не було зіперте на прямолінійно оцінювану «місцеву приналежність». Так, спільні для Лавр та Іпат описи діянь представника суздальської династії Андрія Боголюбського, на яких будували найрізноманітніші висновки, А.М. Насонов відніс не до суздальських, а до київських записів¹². Євген Ю. Перфецький, а за ним Юрій

¹⁰ Шахматов А.А. Обзорение... – С. 13-22, 52-53, 76-77; Шахматов А.А. Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи // ОЛДП. – Т. 118. – СПб., 1902. – С. 58. Раніше дослідники припускали, що південно-руський укладач цікавився північно-східними подіями і писали про прямі запозичення у київський звід з володимирського літопису. Див., напр.: Иконников В.С. Опыт... – Т. 2. – Кн. 1. – С. 448 та ін.

¹¹ Приселков М.Д. История... – С. 88, 108-112, зокр. с. 111. Ідея двох переяславських літописців виникла у працях О.О. Шахматова. Див., напр.: Шахматов А.А. Повесть временных лет. Введение... – С. 557-558.

¹² А.М. Насонов вважав зайвим припускати існування двох переяславських літописців. Зокрема, він зауважив, що дублікація повідомлень про похід Михалка Юрієвича (Лавр під 1169 р. та 1171 р., Іпат під 1172 р. та 1173 р.), від яких багато в чому відштовхувалися О.О. Шахматов та М.Д. Приселков, викликана тим, що у Лавр та Іпат відобразились переяславське та київське джерела. Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 467 прим. 5, 480-481; Насонов А.Н. История... – С. 81-82, прим. 5. Оповіді про подвиги Андрія Боголюбського, за припущенням О.О. Шахматова та М.Д. Приселкова, є суздальськими за походженням і вміщені у масі київських: Шахматов А.А. Обзорение... – С. 16 прим. 1, 74; Приселков М.Д. История... – С. 117. Натомість, на думку А.М. Насонова, вони записані за наказом Юрія Долгорукого й запозичені з київського зводу у володимирський: Насонов А.Н. Малоисследованные вопросы... – С. 366; Насонов А.Н. История... – С. 132-137. На жаль, дослідник не враховував тенденційності літописного наративу. Річ у тим, що «подвиги» починаються

О. Лимонов висунули гіпотезу, згідно якої у першому володимирському зводі використано київський літопис, доведений до початку 1170-х років; натомість другий володимирський звід вплинув уже на укладача Київського зводу¹³. Поряд із цим, Ю.О. Лимонов намагався реконструювати записи окремих князів: «Літописець Юрія (Долгорукого)», «...Ізяслава (Мстиславича)», «В'ячеслава (Володимирича)», «Святослава Ольговича»... Треба сказати, всі ці «літописці» виявилися дещо віртуальними. Фактично єдиною підставою для реконструктивних операцій було схвальне або навпаки, неприхильне ставлення книжників до згаданих князів¹⁴. Додам, численні окремі питання співвідношення текстів Лавр та Іпат розроблені у книзі М.Г. Бережкова, присвяченій літописній хронології¹⁵. Учені висловлювали також цікаві, хоча незрідка суперечливі припущення щодо походження окремих спільних сюжетів обох зводів¹⁶.

А.М. Насонов підсумував міркування щодо співвідношення тексту Лавр та Іпат на своєму етапі й запропонована ним схема стала панівною. Вчений тримався думки, що Лавр є продуктом вторинним, скороченням київського зводу. Цю тезу прийняли за доведену, і надалі до проблеми не поверталися (див., напр., дослідження В.Ю. Франчук, П.П. Толочка, М.Ф. Котляра)¹⁷. Б.О. Рибakov приєднався до розмірковувань М.Д. Приселкова про пізній володимирський звід 1193 р. і не погодився з Д.С. Ліхачовим щодо переяславських повістей у складі Лавр¹⁸. Розвиваючи ідеї А.М. Насонова, Б.О. Рибakov писав про «цесарський літописець» Андрія Боголюбського (Андрій нібито «царював» з Володимира-на-Клязьмі

ще в той час, коли був живим старший Юрієвич, Ростислав. Об'єктивізуючи літопис, А.М. Насонов писав про те, що Ростислав «не был так храбр, как Андрей», і не користувався прихильністю батька. На це можна заперечити, що описи хорбрых діянь, навпаки, залежали від лояльностей літописців, до того ж, Андрій також далеко не був слухняним сином.

¹³ *Перфецкий Е.Ю.* Русские летописные своды и их взаимоотношения. – Братислава. 1922. – С. 41-42; *Лимонов Ю.А.* Летописание Владимиро-Суздальской Руси. – Л., 1967. – С. 69-91. Другий володимирський звід датували 1189 р. Є.Ю. Перфецький писав також про переяславські зводи 1186 та не пізніше 1193 р. (*Перфецкий Е.Ю.* Русские летописные своды... – С 79 та ін.)

¹⁴ Дослідник використовував такий додатковий критерій, як визначення характерної лексики. Проте внаслідок неповного залучення матеріалу його визначення ставали частковими й невірними. Напр., до літописця Андрія Боголюбського він відніс слово «ловити», хоча воно зустрічається не лише в епізодах «подвигів» Андрія, а й, напр., в описі київського князювання Мстислава Ізяславича 1169–1170 років.

¹⁵ *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – М., 1963.

¹⁶ Огляд див.: *Толочко П.П.* Русские летописи... – С. 98-101, 148 та ін.

¹⁷ *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Состав и источники...; *Толочко П.П.* Русские летописи... – С. 98-156; *Котляр М.Ф.* Київський літопис...

¹⁸ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова... – С. 11, 13.

Києвом!)¹⁹, але окрім років «царювання» Андрія інші паралельні до Лавр свідчення Іпат його не цікавили.

Тим часом, тема ця вкрай важлива. У дослідженнях історичних творів продовжуваних жанрів (аннали, літописи, певні хроніки) увагу закономірно приділяють саме спільним фрагментам. Збіги і розбіжності в таких випадках вважаються найважливішими текстологічними маркерами. Літописознавці віддавна намагаються реконструювати різноманітні складові Київського зводу. Серед них називають літописці окремих князів або обласні: Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, Святослава Ольговича, Володимира Глібовича, переяславський, галицький тощо. Проте, якщо дослідник засновує свої висновки виключно на визначенні таких плінних показників як «тенденційність», стилістичні особливості, прояви місцевого патріотизму – вірогідним є невірне розшарування. Надто багато показників літературної критики є амбівалентними (див. І.1). Якщо ж спільні блоки Лавр та Іпат належать до початкового чи протографічного тексту (спробую далі показати, що це саме так) – це суттєво полегшує завдання визначити ранні та пізні пласти. Дослідники уникнуть небезпеки перемішування спільних фрагментів Лавр та Іпат з працею власне укладача Київського зводу. Відтак, одному літописцеві вже не приписуватимуть ділянки тексту, утворення яких насправді розділено десятками років.

Пропонуючи пояснення походження спільного Лавр та Іпат (далі: ЛІ) тексту, вчені зазвичай робили акцент на переяславських записах 1-ї половини – середини XII ст. Втім, ще одна його характерна риса – низка спільних володимиро-суздальських повідомлень 1160–1170-х років та аналогічні поодинокі відомості за 1180-і – початок 1190-х років. Певною мірою раціонально (але, як виявилось, невірно) проблему володимиро-суздальських відомостей вирішував О.О. Шахматов, припускаючи таке джерело компіляції як Владимирський Поліхрон. Однак ця гіпотеза спиралась на постулати, що не можуть бути доведеними, і була спростована М.Д. Приселковим. У свою чергу, теорія М.Д. Приселкова про два переяславські літописці, «князівський» та «єпископський», ще менш придатна для пояснення спільного масиву володимиро-суздальських повідомлень. Дослідник вважав, що молодий переяславський князь Володимир Глібович²⁰, у літописці якого нібито поєднані обидві складові, надто залежав від свого дяді Всеволода Юрієвича. Але ця теза заснована власне на тенденційній володимиро-суздальській редакції спільних блоків Іпат

¹⁹ За чим, здається, вгадуються далеко не медієвістичні, а модерні московські реалії. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова...» – С. 30-31.

²⁰ Син Гліба Юрієвича, онук Юрія Долгорукого і племінник Андрія Боголюбського.

та Лавр²¹. У розгляді окремих питань у М.Д. Приселкова спостерігаються порушення логіки аргументації²². А.М. Насонов та Ю.О. Лимонов змістили акценти і намагалися реконструювати суздальські чи київські протографи, нівелюючи «переяславське посередництво». Вважали за можливе припускати зміну напрямку впливу – у 1-й половині XII ст. (чи принаймні до 1170-х років) з Києва на Суздаль, а згодом навпаки – із Суздаля на Київ²³. Однак керувалися вони при цьому переважно критерієм «повноти» повідомлень, що не дає вирішення текстологічних проблем.

Деталізованість та повнота запису чи, навпаки, збереження короткої версії традиційно є одним із показників, за допомогою яких визначають співвідношення версій. Проте літописознавці, як правило, пропонують надто спрощене рішення: якщо на певній ділянці літописного тексту Іпат детальніше повідомляє про події (зокрема, київські) – значить, її редакція є початковою, а в Лавр маємо скорочення²⁴. Не враховують те, що простора стаття часто утворена за рахунок ампліфікацій та комбінування кількох джерел. Інша традиційна теза – що теми і лояльності автора записів мають послугувати основним критерієм у визначенні його поход-

²¹ Приселков М.Д. История... – С. 111-112. Співставлення літописних повідомлень показує, що князі однієї суздальської династії суперничали один з одним не гірше від представників різних династій. Рідні брати Андрій та Гліб Юрієвич часто входили в різні коаліції. Невірною є теза про відсутність підтримки Гліба та його сина з боку південно-руських князів. Напр., під час свого київського князювання Гліб Юрієвич уклав союз зі смоленськими Ростиславичами.

²² М.Д. Приселков незрідка сам собі суперечить. Теза про два літописці, єпископський та князівський, в ученого спирається, в тому числі, на дублікацію повідомлення про похід Михалка Юрієвича на половців під 1169 р. і 1171 р. у Лавр та під 1172 р. і 1173 р. в Іпат. Але за схемою М.Д. Приселкова, в Іпат мусить бути представлений лише один, князівський переяславський літописець. Тим часом, в Іпат присутні обидві версії походу Михалка.

²³ Напр.: Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 480-481; Насонов А.Н. История... – С. 114, 148, 146, 148 та ін. Щоправда, у деяких пізніших відомостях припускався київський вплив: Насонов А.Н. История... – С. 134-137. Послідовніше в Ю.О. Лимонова: Лимонов Ю.А. Летописание... – С. 37-91.

²⁴ Це також усталена здавна теза. Див., напр.: Иконников В.С. Опыт... – Т. 2. – Кн. 1. – С. 438 прим.1: «Как бы ни смотреть на происхождение обеих редакций, но следует иметь в виду относительную полноту Ипат. списка...», – пор. також с. 447 та ін. Шахматов А.А. Обзорение... – С. 16: «следующая за «Повестью» (временных лет» в Лавр – Т.В.) летопись представляет явную выборку из другой подробной летописи, более полно отразившейся в Ипатьевской». Пор.: Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 474; Лимонов Ю.А. Летописание... – С. 345 та ін. Зокрема, Ю.О. Лимонов майже кожне більш детальне свідчення розглядає як доказ більшої справності тексту. Навіть такі вставки, які розривають виклад, видають увагу до персонажів, що стали важливими у порівнянню пізній період, і т.п. Тобто, за сукупністю показників визначаються як доповнення пізнього редактора. Там же. – С. 91.

ження. Однак місцеву приналежність далеко не завжди легко визначити за «прихильними» або «неприхильними» до когось повідомленнями. Яскраві події могли відобразитися у географічно далеких від епіцентру книжників, та й поняття «місцевого патріотизму» не є у середньовіччі однозначним. Скажімо, такий спосіб «ототожнення» автора зі своїми героями як слово «наші» в якості синоніму «переяславців» або «чернігівців» зовсім необов'язково мусить вказувати на переяславське чи чернігівське походження текстів; такий слововжиток має літературні взірці²⁵. Хоча аналіз тенденційності справді іноді сприяє визначенню, звідки виходили ті чи інші записи, давньоруські книжники могли виявляти й «об'єктивність», похваляючи «чужих» князів та картаючи «своїх», доброзичливо описувати сусідів. Зокрема, це вірно для літописців київських, котрі звично демонструють доволі широкий кругозір, а також для пізніх редакторів, у яких вже відійшов пік емоційного сприйняття подій і переважала потреба у створенні взірців гідної поведінки в історії для належного наслідування «діянь».

Тому для визначення співвідношення зводів доцільно обрати інший шлях у рамках строгої текстології. Передусім, необхідно визначити місце спільного ЛІ тексту всередині зводів і співвідношення ЛІ шару з додатковими блоками Київського зводу. З'ясувати, чи не є «довші» й «повніші» київські повідомлення дво- чи трьохшаровими. Необхідно відмовитись від критерію «повноти» повідомлень як показника їх початковості й спробувати спростувати сталу тезу про Лавр як скорочення Іпат. Найбільш надійним показником вторинних версій є їх анахронічність та суперечливість. Аналіз неузгоджень враховує такі текстологічні маркери: помилки змістовні й розбіжності з реаліями, які виявляється з паралельних відомостей інших літописів чи цього самого зводу (модифікація складу учасників, розрив викладу та под.), граматичні (неузгодження числа, форми дієслів і т. ін.), хронологічні (зсуви у датуванні, дублікація, пере-

²⁵ Вилкул Т.Л. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании...) – С. 311-320. Часом визначення походження фрагменту за «місцевими» ознаками суперечить іншим показникам. Напр., А.М. Насонов відніс до чернігівських відомостей один із уривків, присутній також у Лавр. При цьому, загальноприйнятою є теза, що у Лавр відсутні сліди чернігівського літописця: *Насонов А.Н. Об отношении летописания...* – С. 476. З додаткових фрагментів Іпат до чернігівських атрибутовано епізод, що стосується Святослава Ольговича, де вміщено є характерний вираз «животворящий крест». При цьому, частіше за все цей вираз використаний у тексті, в якому укладач прихильно налаштований до Ізяслава Мстиславича (а Ізяслав ворогував зі Святославом). Ще один приклад: однакові вирази використовуються в Іпат у некрологах Ростиславичів та чернігівського князя Всеволода Святославича, напр.: *Приселков М.Д. История...* – С. 88-89. Це має означати, що вони написані або редаговані книжником, котрого непокоїла посмертна доля представників обох кланів.

ставлення подій місцями). За показовістю маркери є, так би мовити, різнокаліберними – від псування одного-двох слів до «швів» при з'єднанні значних блоків тексту. Однак у текстології значимі і ті й інші.

Треба одразу вказати, що досить часто початкову редакцію чи вищу наближеність до протографічного тексту демонструє Лавр. Те, що знання цього літопису дозволяє пояснити певні обриви та недоречності Іпат, на прикладі окремих повідомлень відзначили давно²⁶; але систематично тезу не перевіряли. Звертали увагу й на очевидне редагування Київського зводу на користь Ростислава Мстиславича та його сина Рюрика Ростиславича, що також є непоганим маркером вторинності. І все ж таки, критерій «повноти» Іпат часто перевищував усі інші показники.

Отже, спробую на кількох (до десяти) прикладах показати, як співвідносяться версії Іпат та Лавр. У ході роботи вдалося знайти близько 40 паралелей з текстологічними маркерами²⁷ й низка їх може бути продовженою. Проте вичерпний аналіз усього матеріалу потребував би окремого монографічного дослідження, тому зупинюсь на окремих яскравих прикладах. Для спрощення викладу далі фрагменти Лавр та Іпат подано у хронологічній послідовності. Історичні коментарії мінімальні, головну увагу зосереджено на текстологічних аспектах. Однак, оскільки головною темою багатьох повідомлень є боротьба за київський стіл, а події навколо Переяслава, Новгорода та ін. з нею тісно пов'язані, кілька слів з цього приводу. Спочатку за Київ змагаються Мономашичі – сини та онуки Володимира Мономаха, та клан чернігівських Ольговичів, нащадків онука Ярослава Мудрого, Олега Святославича. Згодом боротьба частіше проходить вже всередині Мономашичів, коли конкурують дядько та племінники, двоюрідні і навіть рідні брати. Накал може досягати такого ступеня, що аби його вгамувати, князям доводиться розподіляти владу на кшталт «дуумвірів». Так сталося, напр., тоді, коли Ізяслав Мстиславич, онук Мономаха, безкінечно воював зі своїм дядьком Юрієм Володимиричем Долгоруким. Справа закінчилася тим, що він запросив сісти з ним разом у Києві іншого дядька, В'ячеслава Володимирича. Більш або менш тривалі «співправління» спостерігаємо також в останній чверті XII ст.²⁸ За ті 80 років, що охоплює Київський звід, політична ситуація, природньо, змінювалася безліч разів, деякі історичні коментарі подано нижче у розгляді паралельних повідомлень.

²⁶ Текстологічні маркери – гаплографічні пропуски та ін. відзначалися у працях М.П. Погодіна, К.Н. Бестужева-Рюмина, О.О. Шахматова, А.М. Насонова, М.Г. Бережкова, Ю.О. Лимонова, та ін.

²⁷ Вилкул Т.Л. О происхождении общего текста... – С. 21-80.

²⁸ Політичний контекст детальніше: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.

У записях Київського зводу 1110–1120-х років укладач виявляє себе переважно у перекомпонуванні звісток та залученні додаткових джерел. Проаналізуємо один показовий сюжет. На закінченні просторої статті 6621/1113 р. Іпат оповідає про долю переяславського князівського столу. Для зручності тут і нижче у таблиці текст розподілений на окремі повідомлення, сегменти позначено латинськими літерами. Починається виклад з того, що Володимир Мономах після вокняжіння у Києві посадив свого сина Святослава у Переяславі (фр.а). Наприкінці року Мономах же (хоча ім'я князя не назване) нібито посадив тут-таки іншого сина, Ярополка (фр.ф). Куди подівся Святослав, не сказано. Під 6622/1114 Лавр та Іпат одночасно вміщують повідомлення про те, що Святослав помер і похований у Переяславі (фр.і). При цьому, в Лавр статті переважно ультраберезневі, натомість в Іпат – березневі, тому збігу дат не мусило бути. Далі в Іпат слідує доповнення, що у Переяславі знаходився стіл Святослава (і₁). З чого випливає, що він так і сидів у Переяславі, його нікуди звідси не відправляли. Тоді згідно Іпат, у місті певний час мали князувати обидва Володимирічі, Святослав та Ярополк, що, аскільки мені відомо, несумісно з практикою розподілу князівських столів цього періоду. Вірогідно, такі дивні комбінації спираються не на реалії, а мають цілком текстуальне походження. Неузгодження Іпат сталося через суміщення різних стилів, ультраберезневого та березневого, під час компонування різних джерел – ЛІ та додаткових. Навожу текст обох зводів. Тут і далі фрагменти Лавр у лівому стовпчику, Іпат – праворуч; жирним фонтом виділений спільний ЛІ текст. Відзначаю лише найбільш суттєві різночитання списків ЛРАІХП; починаючи зі статті 6646 р., враховано Літописець Переяслава-Суздальського (ЛПС). Неузгодження підкреслено, знак (??) означає ймовірний пропуск тексту чи значне неузгодження; пунктирне підкреслювання вказує на відсутність пасажу чи слова у РА або ХП, залучається для того, аби не перевантажувати текст примітками²⁹.

№ 1 Лавр, 290Л, 6622/1114 р.

Іпат, 276-277І, 6621-6622/1113-1114 р.

а) «...того же лѣта посади . сѣа своего Сѣослава . в Переяславлѣ .

б) а Вячѣслава у Смоленскѣ :·

с) В се же лѣто преставися игуменья Лазорева . манастиря . сѣа житьемъ . мѣца семьтября . въ 4 на десять³⁰ днѣ . живши лѣтъ шестьдесятъ . в чернечествѣ . а от роженъа девяносто лѣтъ и два :·

²⁹ Надзвичайно багато пропусків у ЛРА + ЛПС групі. Зокрема, в РА випущено багато несуттєвих з точки зору пізнього літописця XV ст. подій та дат.

³⁰ X 14; подібно числа позначені далі (90 – фр.с, сентябрь 11 – фр.д).

g) «...В то же лѣ^т поставиша
Данила еп^спомъ . м^сца .
генва^р . въ 6 на Кр^ст^е .
і) том же лѣ^т . преставися
С^тославъ Володімеричъ .
м^сца . марта . въ 17 .

к) Том же лѣ^т . поставиша
Кирила еп^спмъ . м^сца . ноя^б .
въ 6 днѣ ÷»

d) В се же лѣто поя Володимеръ за с^на своего
Романа Володаревну . м^сца сентяб^ря въ 1 на
десять днѣ ÷
е) В се же лѣто М^сстиславъ . заложи ц^рк^вь
камяну с^тго Николы на княжѣ дворѣ оу Торго-
вища Новѣгородѣ ÷
f) Того же лѣта (??) посади . с^на своего Ярополка
в Переяславлѣ .
g₁) томъ же лѣтѣ поставиша еп^спа Данила
Гургеву .
h) а Бѣлугороду Никиту ÷
і) В лѣ^т 6622 . Преставися С^тославъ с^нъ
Володимеръ . м^сца . марта [въ] 16 днѣ .
і₁) и положенъ бы^с во Переяславлѣ . оу ц^ркви
с^тго Михаила .
і₂) ту бо оцѣ ему далъ столъ . выведы и и-Смо-
леньска .
l) В се же лѣ^т М^сстиславъ заложи Новѣгородъ
болии перваго .
m) В се же лѣ^т заложена бы^с Ладога . каменiemъ .
на приспѣ Павломъ посадникомъ . при кнзѣ
М^сстиславѣ».

Лавр вміщує два повідомлення про поставлення єпископів (фр. g k) з точними денними датами, що має свідчити про близьку до подій фіксацію. З них в Іпат одне наведене у скороченні (фр. g₁), дату випущено. Втрата «компенсована» записом про поставлення іншого єпископа, Нікити, але теж без дати (фр. h). Три додаткові повідомлення Іпат новгородські за походженням (фр. e l m). Пор. у НПЛ: «6621/1113. Семъ же лѣтѣ побѣди М^сстислав... чюдѣ. Въ то же лѣто заложена бысть церкви Новегородѣ святого Николы... 6624/1116. Въ то же лѣто М^сстиславъ заложи Новѣгородъ болии п^рваго. Том же лѣтѣ Павль, посадникъ ладожьскыи, заложи Ладогу городъ камянь» (Новг. I, с. 20). Перша з відомостей Іпат (фр. e) не надто вдало стикується із записами про розподіл столів серед синів Мономах. Виходить на те, що Мстислав заклав церкву у Новгороді, а потім посадив «сына своего (!) Ярополка» (фр. f). Очевидно, «посади сына своего» Мономах, а не Мстислав, котрий насправді був братом Ярополка. Ця частина не належить до ЛІ, але можна обережно припустити, що спочатку серія відомостей про розподіл столів серед Мономашичів їх батьком (фр. a b f і₂) складала певну цілісну одиницю, розірвану через уведення новгородської серії записів про Мстислава (фр. e l m). Тобто, в Іпат явно невдале компонування і протограф ЛІ краще збережений у Лавр (можливо, зі скороченнями).

З 1130–1140-х років з'являються дещо просторіші статті, де досить вагомою є наративна складова. Спільні ЛІ блоки київський книжник у

деяких випадках дублює власною оповіддю. В оцінках і деталях, в тому числі, змістоутворюючих – виклад тих же подій у доданих фрагментах суттєво відрізняється від спільного з Лавр текстом.

Так, під 6648/1141 р. обидва літописи вміщують детальну оповідь про вигнання з Новгороду Святослава Ольговича, брата київського князя Всеволода Ольговича, та спробу посадження на його місці старшого сина Всеволода, Святослава. В Іпат вписаний додатковий фрагмент (фр.б), де Всеволод відмовляється прислати в Новгород сина через повстання новгородців. Безпосередньо за ним слідує ЛП блок (пор. фр.с-с₁), де городяни ще раз просять у Всеволода замінити брата на сина, той посилає сина у Новгород, а вони порадилися («сдумаша») і просять дати їм когось із племені Володимирового, з нащадків Мономаха.

1141 р., № 2. 308Л а) «6648 .
Новгородци выгнаша Сѣослава .

с) а ко Всеволоду прислаша
епѣпа с мужи своими . рекуще
даи на^м сѣѣ свои . а Сѣослава не
хоче^м . и посла к ни^м сѣѣ свои . и
бывшую ему Черниговѣ . и нов-
городци сдумавше рекоша
Всеволоду . не хоче^м сѣѣ твоего .
ни брата . ни племени вашего .
но хоче^м племени Володимеря».

307-308I а₁) «по малѣ же времени почаша
въставити . новгородци оу вѣчи на
Сѣослава . про его злобоу .
б) онѣ же оузрѣвъ . оже въставають . на нь
новгородьци . посла къ братоу Всеволодоу .
река емоу . тягота брате в людехъ сихъ . а не
хочю в нихъ быти . а кого тобѣ любо того
посли во нь и посла к нимъ Ивана Воити-
шича . прося оу нихъ моужѣ лѣпшихъ . и
поймавъ ѣ приведе къ Всеволодоу . и
хоташетѣ послати сѣѣ своего . Сѣослава . и
слышавъ оже въсташа новгородци въ вѣчи и
избиваютъ . приятелѣ Сѣославѣ . про его
насилѣ и съпрѣя . емоу (??) коумъ тысяч-
кои его княже хотятъ тя яти . онѣ же . оубо-
явъся . и бѣжа и с женою . и съ дружиною
своею . на Полтескъ Смоленську и се слы-
шавъ Всеволодъ . не поустѣ сѣѣ своего .
Сѣослава . ни моужии новгородьскихъ . иже
то бы привель . к собѣ .
с₁) и прислаша новгородци епѣпа съ моужѣ
своими къ Всеволодоу . рекоуче даи намъ
сѣѣ твои . а Сѣослава брата твоего не хо-
чемъ . и посла къ нимъ сѣѣ свои Сѣослава .
и бывшую емоу в Черниговѣ новгородци .
сдоумавше . рекоша Всеволодоу . не хо-
чемъ сѣѣ твоего ни бра^т ни племени [ва-
шего . но хоче^м племени]³¹ Володимеря».

³¹ Так ХП, I проп.

Таким чином, у Київському зводі Всеволод Ольгович двічі збирається прислати новгородцям свого сина і двічі відмовляється (!), причому дві оповіді про це наявні в сусідніх блоках тексту. Крім того, в додатковому Іпат тексті змінено суб'єкт: спочатку йдеться про Всеволода, а починаючи від слів «и спрѣя емоу» – про Святослава Ольговича. Хоча Іпат фр.в вміщений раніше від фр.с, перший є додатковим і саме він призводить до суперечливості викладу. Неузгодження, на жаль, не привертали увагу вчених³². Вірогідно, так сталося тому, що київська компіляція нарощена великою кількістю живих додаткових деталей, що створюють враження запису по свіжих слідах за участю свідків подій.

Стаття 1146 року відкриває серію надзвичайно об'ємних річних записів середини 1140-х – 1-ї половини 1150-х років. З одного боку, від XIX ст. у науковій традиції усталилася думка про статті 6654–6662/1146–1154 років як цілісну оповідь про князювання Ізяслава Мстиславича: «повествование... веденное его соратником». З іншого, вчені аргументовано припускали інтерполяції, в тім числі «чернігівські», в повісті про вбивство Ігоря Ольговича 6655/1147 р. та деяких інших³³. О.О. Шахматов відзначав південно-руські вставки, що розривають суздальські тематичні блоки в Іпат³⁴. Думку про те, що Лавр ще не має чернігівських інтерполяцій, розділяли й дослідники XX ст., зокрема, М.Д. Приселков та А.М. Насонов³⁵. Деякі суперечності викладу Київського зводу виявив Ю.О. Лимонов³⁶. Справді, у цій частині 1140–1150-х років прояви

³² Напр., А.М. Насонов пише лише про те, що «в Лаврентьевской... ясно виден общий источник с Ипатьевской»: *Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 475, прим. 16*, – а також стверджує, що спільний із Лавр текст є «продолжением рассказа, подробно изложенного в Ипатьевской и очень кратко – в Лаврентьевской»: *Насонов А.Н. История... – С. 90*. М.Г. Бережков також не аналізує співвідношення цих фрагментів. Стосовно вигнання новгородцями Святослава Ольговича вчений лише в цілому зазначає таке: «сопоставление убеждает в том, что именно в Лаврентьевской мы находим сокращение, а не в Ипатьевской – распространение»: *Бережков Н.Г. Хронология... – С. 57, 140*. Однак зіставлення Іпат та Лавр дозволяє виявити шви, які інакше не надто кидаються у вічі на цій ділянці літопису.

³³ *Иконников В. С. Опыт... – Т. 2. – Кн. 1. – С. 445; Перфецкий Е.Ю. Русские летописные своды... – С. 40-41; Котляр М.Ф. Київський літопис... – С. 34-36.*

³⁴ *Шахматов А.А. Обзорение... – С. 74-75.*

³⁵ См. *Приселков М.Д. История... – С. 91*. На думку А.М. Насонова, у статтях за роки князювання Ізяслава Мстиславича «...в Лаврентьевской использована та киевская летописная редакция, которая еще не имела обильных и частью обширных вставок из особого черниговского источника»: *Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 475; Насонов А.Н. История... – С. 91, 101*. Про те, що в Іпат вміщено тенденційно налаштовані по відношенню до Ольговичів фрагменти під 1147 р., а далі йде текст, прихильний до Ізяслава Мстиславича: *Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 486.*

³⁶ *Лимонов Ю.А. Летописание... – С. 38-57.*

редакторського втручання нашого книжника доволі яскраві, покажу це на двох прикладах.

У вельми просторому описі подій 6657/1149 р. центральне місце займає похід Юрія Долгорукого на Переяслав та вирішальна битва з Ізяславом Мстиславичем. Версія Лавр збудована на основі ЛІ тексту, з невеличкими варіаціями, натомість Іпат суттєво розширена³⁷. Сполучення ЛІ тексту та додаткових блоків Іпат викликало в Київському зводі неузгодження у хронології. Відзначимо хронологічні репери. «Мѣсяца иуля въ 24», на день св. Бориса та Гліба, Юрій виступив у похід, до нього підійшли союзники і стояли місяць біля Білої Вежі, чекаючи «покорення» від Ізяслава. 23 серпня, справді майже рівно через місяць, стався бій під Переяславом, який Ізяслав програв. Слова «июля 24», «стояша мѣсяць», «августа въ 23» прочитуються однаково у Лавр та Іпат, тобто, належать до ЛІ тексту (пор. 321Л-374І, а також 321Л-377І, фр.е у паралельних текстах 1149 р. (№ 3); 322Л-383І, фр.І у № 4). Проте Іпат, на відміну від Лавр, між виступом у похід та прибуттям під Білу Вежу вміщує повідомлення про зустріч Юрія та Святослава Ольговича «на Спа^сшь» (Спасов) день, тобто, на 6 серпня (b₁)³⁸. Відповідно, зустріч союзників та місяць «стояння під Білою Вежею» маємо відраховувати від 6 серпня, а не від 24 липня, що призводить до зсуву хронологічних вказівок³⁹.

³⁷ Одна з найбільших статей як у Лавр, 320-326Л, так і Іпат (при цьому, Іпат за обсягом все одно в кілька разів більша за Лавр), 372-394І.

³⁸ Уточнення пов'язане не з датою прибуття до Юрія, а з народженням дочки Святослава Ольговича («в недѣлю рано», тобто, в неділю рано вранці після святкування Спаса); пор. нижче, фр.b₁-х. Повідомлення, вірогідно, походить із сучасних записів літописця Святослава.

³⁹ Пор. 321Л-374І, 376-377І. Зокрема, М.Г. Бережков знов-таки вважав, що початковий варіант у просторішій версії Іпат, див. його ремарку: «Летопись по какому-то недоразумению явно и сильно преувеличивает продолжительность этой остановки»: *Бережков Н.Г. Хронология...* – С. 148. Вчений не зауважив, що Лавр збудовано на тій же основі, при тому, у суздальському зводі дати вкладаються у доволі струнку лінію. Крім того, А.М. Насонов писав про чернігівське джерело записів: *Насонов А.Н. Об отношении летописания...* – С. 490. Щоправда, наведені вченим підстави для виділення чернігівських записів сумнівні. Напр., вираз «брата нашего убил», наявний також і в Лавр, де не припускають вставок із чернігівського джерела. Ю.О. Лимонов, у свою чергу, відзначав, що літописці Ізяслава та Святослава Ольговича розривають виклад літописця Юрія. При цьому, однак, до цього літописця відніс фрагмент Іпат із відомостями про обід на Спасів день: *Лимонов Ю.А. Летописание...* – С. 38-40, прим. 27. Порівняння джерел на цій та ін. ділянках показує, що відзначене хронологічне неузгодження викликане включенням київським редактором записів літописця Святослава Ольговича. Докладніше про записи цього князя: *Вілкул Тетяна, Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII століття // До джерел. Зб. наукових праць на пошану Олега Купчинського.* – Т. II. – К.; Львів, 2004. – С. 63-74.

Поза цим, у тексті спостерігаються дрібніші перестановки та суперечності. Згідно Лавр, до Юрія підходять чернігівські князі Святослав Ольгович і Святослав Всеволодич. Із закликом виступити у похід проти «спільного ворога» Ізяслава Мстиславича до суздальського князя звертаються одразу обидва Святослава. В Іпат інакше: напочатку походу згадано тільки Святослава Ольговича, Всеволодич долучається пізніше (пор. № 3, фр.с-с₁)⁴⁰. Тим часом, тут залишився спільний ЛІ текст «намъ ворогъ *всѣмъ*», «брата нашего»⁴¹, і множина у дієсловах (фр.d), хоча якби мова йшла про Святослава Ольговича та Юрія, очікувалася б двоїна. Далі, за Лавр, Ізяслав посилає «по брата Смолинську и Володимирю» (фр.g). «Брата» – двоїна, йдеться про Смоленськ та Володимир-Волинський, де княжили на той час Ростислав та Святополк Мстиславичі. У подібних випадках літописці мали на увазі, що князь очікує підхід військ своїх союзників. Натомість за Іпат, Ізяслав, потребуючи військової допомоги, відправляє «Володимирю» свої «полкы», послаблюючи свої сили. І вже очікувано, київський літописець, що тенденційно освітлював діяльність Ростислава Мстиславича, виопуклює видатну роль смоленського князя: Ізяслав нібито весь час радиться з ним, Ростислав виступає головним помічником (фр.f-f₁-f₂)⁴².

1149 р., № 3. 321Л а) «и **пришедшю** ему къ Выханю .

б) и **приде к нему** Олговичъ .

с) и **Всеволодичъ** . оба
Стослава . с дружиною

д) **рекуша** поиди **brate** . то на^м
ворогъ всѣмъ . и брата
нашего оубиль .

376-378I а₁) «Гюрги же **пришедъ** ста оу Ярышева

б₁) и ту **к нему приѣха** **Стославъ Олговичъ** .
на Сп^сшь⁴³ днь и ту **Стославъ** позва и к собѣ на
обѣдъ и ту обѣдавши **разѣхашася** .

х) въ оутрии же днь в не^длю рано . **всходящю**
слнцю родися оу **Стослава Олговича** дчи
нарекоша въ крщение имя еи **Мръя** .

д) **ре^ч** же Олговичъ **Стославъ** къ Гюргеви .
brate то намъ ворогъ всѣмъ **Изяславъ брата**
нашего оубиль .

⁴⁰ У статтях цих років київський редактор часто відокремлює Святослава Всеволодича від Святослава Ольговича, намагаючись висунути Ольговича на перший план. Натомість у ЛІ блоках залишені вирази «обома Святославом», «Святослава же оба», див. нижче.

⁴¹ Крім того, у Лавр промови про «ворога усім нам» йдуть у військовому контексті, тоді як в Іпат – після звістки про народження дочки у Святослава Ольговича, що виглядає недоречним.

⁴² «...посла по брата» Лавр – двоїна, маються на увазі Ростислав та Святополк Мстиславичі. Очікується допомога від обох князів. Натомість в Іпат згадується лише один брат, Ростислав, що збігається з тенденцією Київського зводу затінити роль Святополка, котрий помер трохи раніше від Ізяслава у 1154 р., див. нижче. Відповідно, на поміч приходять тільки Ростислав.

⁴³ X Сп^со^в.

е) и пришедше сташа оу Бѣлы Вежѣ . и стояша мѣць . сжидающа к собѣ половець . и от Изяслава покоренья . и видѣвше оже нѣту от Изяслава ни вѣсти .

ф) Изяславъ же слышавъ посла по брата Смолинську⁴⁵ .

г) и Володимеру».

е₁) Въ тѣ днѣ поиде Гюрги напередъ...⁴⁴ и поиде оттуду на Бѣлувежю . на Старую и стояша оу Бѣлы Вежи мѣць сжидающе к собѣ половець . и от Изяслава покорения и видѣвше оже от Изяслава нѣту ни вѣсти . и оттолѣ поидоша к Супоеви .

с₁) и ту приѣха к нему Стославъ Всеволодичъ . Стославъ же не хотяше отступити от оуя своего Изяслава но неволею ѣха строя своего дѣля Стослава Олговича .

е₂) и половци дикийѣ . придоша к Гюргеви ту на Супои . многое множество .

ф) Изяславъ же слыша то . посла по брата^т своего по Ростислава .

ф₁) и ре^ч ему се есѣ оугадала тако аже Гюрги проминеть Черниговъ . а тобѣ поити ко мнѣ . ны^н же оуже брате Гюрги поминуть Черниговъ . а поиди ать оба видивѣ . {оба} по мѣстоу што на бѣ дасть .

г₁) и Володимиру посла полкы .

ф₂) и тако Ростиславъ скупя силу свою . и поиде къ братоу своему Изяславоу».

За цим слідує опис поразки Ізяслава Мстиславича від Юрія, де Лавр знов являє собою цілісну несуперечливу нарацію, тоді як в Іпат подано два протилежних ракурси. Перший – з ЛП блоків тексту, другий – із додаткових фрагментів. Ю.О. Лимонов помітив неузгодження, де змішано «рассказ победителя» з «рассказом побежденного»⁴⁶. Гіркоту поразки київський літописець намагається пом'якшити описом гідного ведення бою особисто Ізяславом та вказівкою на різні «об'єктивні обставини», що стали на перешкоді героїства: зраду переяславців, «смятіння» війська (фр.j1-j2)⁴⁷.

⁴⁴ Деякі бічні відгалуження сюжету у надто просторих статтях Іпат цих років доведеться випустити. Тут в Іпат йдеться про переговори з чернігівськими князями Давидовичами, 377І.

⁴⁵ Оскільки Ростислав Мстиславич князував саме у Смоленську, заміна «по брата Смолинську» Лавр на «по брата... по Ростислава» Іпат є очікуваною, хоча далеко не синонімічною.

⁴⁶ Лимонов Ю.А. Летописание... – С. 40-41.

⁴⁷ НПЛ також повідомляє, що переяславці «сѣдоша на щитѣ наущениемъ Гюргя», Новг.І, с. 28. Походження відомостей про переяславців у Іпат невідоме, але редакція цього фрагменту, судячи з деяких стилістичних ознак, пізня, видає руку укладача Київського зводу. У Лавр також можливою є незначна переробка, оскільки завершення

№ 4. 322Л і) «яко солнцю заходящую сступишася обои . и бы^с сѣча зла . и первѣ побѣгоша поршане . пото^м Изяславъ Дѣдвичъ . по си^х кыяне . и перяяславци .

к) и многы избиша . а другыя руками изымаша .

л) Изяслав же перебрѣде на Каневъ . толико са^м третии . и иде г Киеву . се же бы^с мѣца . августа въ 23 днѣ во вторни^{k49}».

382-383І і) яко сѣнцю вѣсходящую . ступиша^с и бы^с сѣча зла межи ими и первое побѣгоша поршане . и пото^м Изяславъ Дѣдвичъ . и по си^х кыяне .

ј₁) и бы^с лествѣ въ перяяславцехъ рекоуче Гюрги намѣ кнѣзѣ и свои того было намѣ искати и далече . то рекоуче и поскочиша .

ј₂) видивше же пол{ов}ци⁴⁸ . Изяслави и Ростислави [смятоша^с] Изяславъ же полкомъ своимъ [сѣхася] съ Сѣтославо^м Олговичемъ . и с половиною полка Гюргева . и тако проѣха сквозѣ нѣ . и за ними боуда . оузрѣ иже пол{ов}ци вси побѣгли .

к) (??) и многы избиша . а другыя руками изымаша .

л) Изяславъ же видѣ полкы бѣжачѣ побѣжены . побѣже . и перебрѣде на Каневъ . толко самъ третии . и иде Киеву . се же бы^с мѣца августа . въ 23 днѣ :».

Перехід від картини, яка предстала нібито перед очами геройського Ізяслава з додаткового Іпат фр.ј₂: «и оузрѣ иже полци вси побѣгли», – безпосередньо до резюме битви з ЛІ у фр.к «и многы избиша», – незграбний і погано узгоджений. Дієслова вжиті поперемінно в однині та у множині, текст позбавлений зв'язку між неспорідненими синтагмами. Крім того, заміна «солнцю заходящую» Лавр на «солнцю вѣсходящую» Іпат суперечить спільній інформації обох зводів, адже раніше вказано, що війська стояли «до вечера»⁵⁰. І знов оповідь рясніє великою кількістю напад та інших деталей, що змушувало дослідників заплітати очі на специфіку викладу Іпат.

Під 6659/1151 р. обидва зводи детально описують новий етап протистояння Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого і чергову серію походів та битв. Військові дії починаються з виступу Юрія під Київ та підходу до нього союзників-половців. У Лавр біля Києва Юрія зустрічає і

фрази незграбне: «и первѣ побѣгоша поршане . потом Изяславъ Дѣдвичъ . по сих кыяне . и перяяславци».

⁴⁸ Так Х, І тут і далі: половци.

⁴⁹ Так ЛПС, РА проп.

⁵⁰ Див. 322Л «и стояша противу собѣ до вечерни» та 381І «такое стояша полци оли до вечера».

б'ється з ним лише сам Ізяслав, тоді як в Іпат на боці київського князя перераховано п'ятеро князів з дружиною, «кияне» та чорні клобуки, побіжно згадано їх нараду: «и тако угадавше». Проте після цього бачимо ЛІ блок тексту, де прочитується «а лодѣ его», в однині (!).

1151, № 5. 331Л «Полци⁵¹ же Гюргеви идяху по лу́гу . а Изяславъ

идяше по онои сторонѣ Днѣпра по горѣ . а лодѣ его по Днѣпру же пришедши^М [же] имѣ к Витчеву . и сташа противу собѣ . почаша битися в лодѣ^Х о бродѣ .

Изяславу же и ту⁵³ не дадущю имѣ вбрести .

424І «половци же Гюргеви идяху по лу́гу . Вячьславъ же . и Изяславъ . съ бра^Тмъ свои^М Ростиславомъ . и съ Изяславомъ Дѣдвичемъ . и съ Ярославомъ брато^М . своимъ⁵² . и с городеньски^М кнземъ . и съ дружиною своею . и с кыяны и с черными клобуки и тако оугадавше поидоша по сеи странѣ Днѣпра по горѣ . а лодѣ его по Днѣпроу же пришедше же и сташа на Витчевѣ . оу Мирославського села . противу собѣ . и ту стоящимъ бяхутъся съѣздячеся в насаде^Х . о бродѣ . имаху^Т они они^Х а они онѣхъ . и ту стоящимъ имѣ противу собѣ . Изяславу же тоуто не дадоущю имѣ . въбрести

Сказане свідчить про те, що ЛІ виступає вихідним текстом або основою, з якою працював київський літописець. У ньому згадували тільки Ізяслава Мстиславича, додаткових дійових осіб введено вже під час редагування. Дослідники тут і далі знов захопилися обсягом залученого в Іпат матеріалу⁵⁴ й факт наявності «просторої деталізованої повісті»

⁵¹ А половци.

⁵² ХП *дод.* Володимиром, *вище проп.* Ярославомъ.

⁵³ Так Л та ЛПС, РА туда.

⁵⁴ Напр., А.М. Насонов відзначає збіги у Лавр та Іпат, і знову наголошує на «скороченні» київської версії у суздальській. Вчений намагається визначити переяславську редакцію. Підставою реконструкції слугує зміна топографічних вказівок («по сеи» / «по онои странѣ» Дніпра, на це звертали увагу вже у дореволюційній історіографії, літературу див.: *Вилкул Т.Л.* «Сторона / страна»: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. // *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*, 2006. – М., 2010. – С. 115-134). А.М. Насонов традиційно зазначає: «весьма обширный текст Лаврентьевской летописи этого года ... это сокращение, сделанное главным образом с помощью мозаичных извлечений киевского летописного текста, более полно представленного Ипатьевской летописью». *Насонов А.Н.* Об отношении летописания... – С. 478. Щоправда, припускається також вірогідна пізня правка і в Іпат. Як пізні у статті 6659 р. відзначені заміни «лодья» – «носады», а також подвоєння

перевісив усі інші свідчення текстів. Суперечливість київської версії не відзначають.

Так само трансформовано й доповнено вихідний ЛІ текст ще в кількох місцях. Найсуттєвіші правки виявлені через кілька аркушів. У Лавр прочитується дещо зіпсований фрагмент (333Л). Починається він з опису подвигів Андрія Боголюбського, від яких зроблений раптовий перехід одразу до дій його батька Юрія без зміни суб'єкту чи пояснювальної зв'язки. Від слів «бѣ бо ему вѣсть...» йдеться вже про Юрія Долгорукого, котрому на допомогу йшов «сват» Володимирко Галицький. Ймовірно, у спільному протографі в результаті помилки випав рядок чи два тексту. В Іпат цей каркас збагачений деталями, але структура залишилася та сама, єдине, що укладач Київського зводу додав інформацію про Юрія⁵⁵.

сюжета битви за річку Рут (див. нижче): Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 479, прим. 25.

⁵⁵ Пор. тексти:

333Л «Андрѣви же гнавшю ратныѣ малы не до полковъ ихъ . едін же половчинъ ятъ конь под нимъ за поводъ . и възврати и лая дружинѣ свои зане бяхуть остали его вси половци⁵⁵ . и възвратися опя^т неврежень и схранень бѣмъ . и млтвою родителю своею . стрѣлявшимся же ся и^м до вечера .

431-432І «Андрѣви же гнавшю ратныѣ . маломъ не до полковъ ихъ . единъ половчинъ . я конь под нимъ . и възврати и лая дружинѣ свои . зане бяхоуѣ его остали вси половци и възвратися Андрѣи опять неврежень . схранень бѣмъ и млтвою родителъ своихъ . и стрѣляющимъ же ся имъ до вечера . о Лыбѣдъ . а инии переѣхаша и на болоньи бяхоутся противу Вячъславлю полку . и Изяславлю а друзии противоу Лядъскимъ воротомъ . на пѣсцѣхъ бяхоудся . Изяславъ же то видѣвъ . по всеѣ свои братьѣ . и повелѣ нарядити . дружину ис полковъ . а полковъ не рушати . и положи свѣтъ . одиною . всимъ потѣкнути на нь . и тако створиша и . поткоша на нь вси и чернии клобуци . отвсюда . и тако вбодоша ѣ в Лыбѣдъ весдѣ . инии же и брода грѣшиша . и тако избиша ѣ . а другии изоимаша ѣ . инии же с конь сбѣгоша . и многы избиша ту же и Семенча Боняковича . дикаго половчина оубиша . иже башетѣ реклѣ . хоцю сѣчи в Золотая ворота яко же и оѣ мои . оттолѣ же ни одинъ члвкъ не переѣха боле того на сю сторону .

възвратившася опя^т . бѣ бо ему вѣсть тогда...»

{но} [и] Гюрги оборотя полкы своя поиде прочь . бѣ бо ему вѣсть...».

Найбільш показово втручання редактора проявилось трохи нижче. У Лавр фраза звучить так:

«бѣ бо ему вѣсть тогда . оже иде^т ему в помощь свать Володимерко . и поиде противу ему⁵⁶ // Изяслав же слышавъ {то} [ту вѣсть]⁵⁷ поиде по не^м . блюда того дабы ся не снялъ с Володимерко^м . /// и постиже ѿ (тобто, Юрія – Т.В.) оу Перепетовыхъ⁵⁸ . хотя битися с ни^м».

В Іпат пасаж розірвано величезними вставками, місця яких тут позначені значками «//» та «///». Текст нарошений інформацією про учасників коаліції Ізяслава Мстиславича, ведення нарад та переговорів, рух військ і навіть про віче. У додаткових фрагментах Іпат діє стандартна для редагованої оповіді трійка князів «В'ячеслав, Ізяслав та Ростислав», що зумовлює множину у дієсловах («поедемы», «поидоша», «сташа» і т.п.). Але у спільних ЛІ блоках присутній лише Ізяслав та його супротивник Юрій і, відповідно, залишаються форми однини («поиде», «постиже»...)»⁵⁹. Аби продемонструвати специфіку роботи київського редактора, доведеться навести об'ємний уривок, 432-434І:

«Гюрги оборота полкы своя поиде прочь . бѣ бо ему вѣсть оже идетъ в помощь ему . свать Володимеръ из Галича . и поиде противу ему . Изяславъ же и Ростиславъ . приѣхаста къ Вячеславу . рекуча ако то ся суть воротили . поѣдемы по нихъ . Вячеславъ же ре^ч сну се есть начало бжии помочи . сде приѣхавше не въспѣли ли што но толико сорома добыли . а вы сну не цнѣтася но оже бѣ дасть . то любо от вечера . паки ли а заоутра како ся нагадавше . поидемы же по ни^х . Изяславъ же ре^ч Борисови Городеньскому . тѣмъ ся есть кушати к Бѣлугороду поѣхати . а поѣди брате Бѣлугороду по борови . Борисъ же ре^ч осе я брате готовъ есмь . Гюргии же приде к Бѣлугороду и ре^ч бѣлогородце^м вы есте лю^де мои . а отворите ми градъ . бѣлогородци же рекоша . а Киев ти ся кое отвориль . а кнзъ нашъ Вячеславъ Изяславъ . и Ростиславъ . Гюрги же то слышавъ . и иде черес боръ къ Верневу и⁶⁰ оттолѣ иде за валь и ста оу Бзыницѣ . ту бо надѣяшеться . галичкого кнзя Володимира . к собѣ бяшеть бо отступя от Киева . послалъ по нь . сновца Андрѣевича

⁵⁶ 333Л; РА немає цілого виразу, ЛПС поиде противу сва^т Володимерка.

⁵⁷ Так РА та ЛПС; ЛПС ту вѣсть, РА ту же вѣсть, Л то; читання РА та ЛПС близькі до ІХ.

⁵⁸ Р перепетоты, А та ЛПС Перепетовы.

⁵⁹ Втім, редактор не відзначався послідовністю. Здається, він промовляв про себе також фрази в однині, пор. «кнзъ нашъ Вячеславъ Изяславъ . и Ростиславъ», «намъ же и даи».

⁶⁰ ХП Черневою а.

Володимира . Изяславъ же слышавъ ту вѣсть . поиде по Дюрги . блюда того абы ся не снялъ с Володимеромъ Галичѣскимъ ÷

Вячеславъ же и Изяславъ и Ростиславъ поклонившесѧ въ вторникъ сѣѣи Бѣи Десятинѣи . и сѣѣи Софѣи . и выступиша из города . кияне же рекоша Вячеславу и Изяславу . и Ростиславу . ать же поидуть вси . како можеть и хлоудъ в роуци взяти паки . ли хто не поиде⁷ намъ же и даи ать мы сами побѣмы . и тако поидоша . другъ друга не останя вси с радостью по свои^х кнзехъ и на кони^х и пѣши многое множество шедше и сташа оу Звенигорода . на ночь заоутра же в середѣ вѣсташа поздѣ и не дошедше сташа оу Василева . обѣду . в то же веремея посолъ . пригна изъ оугоръ . къ Изяславу от сѣа е⁷ Мѣстислава . и ре^ч сѣѣ ти ся кланяеть . и тако молвить се ти являю . король зять твои пустилъ ти помочъ . акаже николи же не бывала многое множество а оуже есмь с ними прошель Гору аже ти будемъ вборзѣ надоби . а послѣи противу к намъ ать мы борже поидемъ . Изяславъ . же . сѣѣхавъ с Вячеславо^м . и сѣ бра^тмъ своимъ Ростиславомъ . и тако оугадавше отрядиша . опять ко Мѣстиславу тако рекуче се оуже мы идемъ на су^д бѣи . а вы намъ сѣѣ всегда надоби . а потщитесь како боле могуче . а сами вѣсташа к Василеву . и тако исполчивше полки своя поидоша мимо Василевъ чере[з] Стугну и пришедше к валови и не проходяче валу . ту и сташа полки своими . на ночь . и постиже и⁶¹ оу Перепетовыхъ . хотя битися с ни^м .

Отже, фраза Лавр формує кістяк оповіді. Неузгодження Іпат недвозначно демонструють, що усі милі серцю історика додаткові деталі надбудовані над цією основою. Версія Лавр ближче до протографічної, і для статті 1151 р. окремі неузгодження у військових сценах відзначені дослідниками. Писали, напр., про те, що в Іпат про битву Ізяслава та Юрія «оу Перепѣтовыхъ» оповідається двічі⁶². Бій почався у п'ятницю, і про цей день спочатку згадано у блоці ЛІ «свитающу же пятку», а через піваркуша в додатковому фрагменті Іпат «оутрии же днь в пято^к». Пор.:

333Л «свитающу же пятку . испол-
чивъ вои⁶³ Изяславъ поиде к нему⁶⁴ .

435І «свитающу же пятку . испол-
чивъ Изяславъ . всѣ⁶⁵ поиде к нему .

⁶¹ ХП спостиже их.

⁶² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 2: XI–XIII вік. – Львів, 1905. – 634 с. (репр.: К., 1992) – С. 171, прим. 1; Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 479; Лимонов Ю.А. Летописание... – С. 56-57. Цікаво, що Ю.О. Лимонов ЛІ текст атрибує до літописця Ізяслава, а додатковий Іпат блок (суто київський!) – до літописця Юрія. М.Г. Бережков вважає, що в Іпат описка, і треба читати «на утрии днь в субботу», не зважаючи на свідчення обох головних списків, ІХ. Лавр вченим традиційно зараховано до «сокращенного пересказа» Іпат: Бережков Н.Г. Хронология... – С. 62, 153.

⁶³ П исполчивъ воя, РА исполчи вои.

⁶⁴ так П, РА поиде (к) Киеву.

⁶⁵ ХП вся полки своя

Гюргеви же не хотящю и еще битися . | Дюргии же не хотяше и еще битися .
но ожидающю Володимерка» | но ожидаше Володимера».

436І «оутрии же днѣ в {пятницу} [пято]^к66 . яко зорѣ почаша ся заимати . переже въ Дюргя въ бубны в полку и въ трубы вѣструбиша . полци же начаша доспѣвати...».

Позначення часу та обставин співпадає, але київський книжник продублював оповідання, та ще й урізноманітнив їх так, ніби маємо дві події.

Як уже відзначалося вище, гостра боротьба за Київ закінчилася тим, що в 1151–1154 рр. сформований своєрідний дуумвірат Ізяслава Мстиславича та його дядька В'ячеслава Володимирича. Після смерті Ізяслава Мстиславича описано демарш чернігівського Ізяслава Давидовича. Давидович виставив як привід підходу під Київ бажання «оплакати брата», а насправді зазіхав на київський стіл (див. паралельні тексти 1154 р., № 6, фр.с-с₁). Оповідатся про запрошення у столицю Ростислава Мстиславича зі Смоленська В'ячеславом Володимиричем та старшим сином небіжчика Мстиславом Ізяславичем й охорону стольного міста від чернігівського суперника. Частина тексту спільна з Лавр, однак у Іпат вихідну версію розширено. Лавр звично вважають скороченням Іпат⁶⁷, але насправді взаємини зводів протилежні. Серед переробок Іпат, в тому числі – суттєво «скоригований» список головних діючих осіб, і неузгодження важко не помітити. Автор Київського зводу всіляко виділяв із загальної маси Ростислава Мстиславича та його дітей Ростиславичів, натомість ставлення до найближчого родича й сильного конкурента, Мстислава Ізяславича, було, м'яко кажучи, неоднозначним. Мстислава ніби й не варто було зображати в негативному ключі, однак укладач за допомогою різних засобів намагався применшити його роль. Він настійливо «прибирає» старшого сина Ізяслава Мстиславича геть з очей як тільки Ростислав починає боротьбу за Київ.

1154 р., № 6. 342Л

б) «тогда же слышавъ **Изяславъ** .
Дѣдвичъ смѣрть **Изяславлю** . **приѣха**
ко Днѣпру подѣ **Киевъ** .

469-470І а) «снѣ же **Изяславъ**
Мьстиславъ . спрятавъ тѣло отца своего .
 и поклоняся гробу его . и еха оу свои
Переяславъ .

б₁) и приде вѣсть Чернигову къ **Изяславу**
Дѣдвичю . онѣ же не оустрапавъ ништо .
 и **поѣха Киеву** . и бы Вячеславу вѣсть .
 оже **Изяславъ Дѣдвичъ** пришелъ . на
Днѣпръ к перевозу .

⁶⁶ І пятницу, ХП пято^к. Гадаю, саме ХП відбиває вихідне читання.

⁶⁷ Насонов А.Н. Об отношении летописания... – С. 480.

с) и посла к Вячеславу . и ко Мстиславу . къ Изяславичю .

река аще есмь тогда не былъ надъ брато^м своимъ . а повелита ми {отъ} [ать]⁶⁸ шедь оплачу гробъ его . тогда же здумавъ Вячеславъ со Мьстиславомъ . и с мужи своими . не пустиша его г Киеву . зане и еще не пришелъ бяшетъ Ростиславъ изъ Смолинъска».

с₁) Вячеславъ же посла к нему . и ре^ч ему пошто⁶⁹ еси приѣхаль . и кто тя позоваль . еди же оу свои Черниговъ . Изяславъ же ре^ч приѣхаль есмь брата свое^г плакать . аче есмь тогда не былъ . надъ бра^тмъ своимъ . а повели ми ны^н ать оплачу гробъ его шедь . Вячеславъ же сдумавъ . съ Мьстиславомъ и с мужьми . не пусти его въ Киевъ . зане и еще не пришелъ баше Ростиславъ Киеву и-Смоленъска . Изяславъ же ѣха опять Чернигову .

d) Вячеславъ же посла по Стослава . по Всеволодича . река ему ты еси Ростиславу снъ любимыи . тако же и мнѣ . а поеди сѣмо ко мнѣ . перебуди же оу мене Киевѣ доколѣ же приде^т Ростиславъ . а тогда рядъ вси оучинимъ . Стославъ же Всеволодичъ... ѣха к Вячеславу Киеву . и тако быста с Вячеславомъ в Киевѣ ждуча Ростислава».

Розглянемо цю ділянку докладніше. Як і в інших місцях, бачимо ніби «пиріг» з кількох шарів тексту. У додатковому Іпат фр.а Мстислав одразу після похорон батька від'їжджає у «свій Переяслав». Безпосередньо після цього вписано ЛІ фр.б₁ про прихід під Київ Ізяслава Давидовича та фр.с₁, як В'ячеслав «сдума» з Мстиславом та «мужами» (!). З чого випливає, що Мстислав Ізяславич нікуди не їздив, а перебував разом з В'ячеславом Володимиричем у Києві⁷⁰, вони разом радилися й вирішували, кому віддати київський стіл. Відтак, Мстислав «роздвоївся»: він нібито знаходиться у Переяславі за додатковою інформацією Іпат, і він же у Києві – згідно із сусіднім фрагментом ЛІ. Далі в Іпат у фр.d дописано про те, що В'ячеслав запросив у Київ чернігівського за походженням Святослава Всеволодича стерегти столицю. Коли той приїхав, про князів сказано «быста» та «ждуча» у двоїні, тобто, знов немає жодного слова про Мстислава. Щобільше, в уста В'ячеславу вкладено слова про те, що Святослав Ростиславу Мстиславичу є «сынъ любимыи». Князь із чернігівської династії виявляється «улюбленим сином», а старшого племінника намагаються усіма засобами усунути зі сцени. Між іншим, промови

⁶⁸ РА та ЛПС ать / ать.

⁶⁹ ХП что.

⁷⁰ *Котляр М.Ф.* Київський літопис... – С. 134 – це повідомлення пройшло повз увагу, відзначено лише попереднє, про від'їзд Мстислава у Переяслав.

тогочасного «патріарха» серед князів (якими б не були реальні особисті якості В'ячеслава⁷¹) окреслюють й легітимізують ситуацію, характерну для кінця 1180-х – 1-ї половини 1190-х років, коли владу над Київською землею поділили Рюрик Ростиславич зі смоленської гілки та Святослав Всеволодич з чернігівської.

Далі події розгортаються у пришвидшеному темпі. Намагаючись запобігти зібранню сил ворожої суздальсько-чернігівської коаліції, новий київський князь Ростислав Мстиславич скликає союзників і йде до Чернігова на Ізяслава Давидовича. Та під час походу помирає В'ячеслав, Ростислав повертається у Київ і ховає дядька. Давидовичу у поміч від Юрія Долгорукого надходить син Гліб із половцями. Наляканий кількістю війська половців Ростислав починає торгуватися з супротивниками Києвом та Переяславом («поча даяти под собою...»). Розгніваний переяславський князь Мстислав Ізяславич йде від нього, битва призводить до суцільного краху. Велика частина тексту спільна в ЛП, однак київський книжник теж непогано попрацював. Він намагався врівноважити невідгідний для Ростислава виклад – зраду ним спільників та слабкість, розгром його війська – і зробив це за допомогою додавання епізодів героїчних діянь Ростислава та його сина Святослава.

№7. 343Л g) «Ростислав же видѣвъ множество половець оубояся . начать слатися къ Изяславу мира прося . поча даяти подь собо^ю Киевъ . а подь Мстиславо^м Переяславль . Мстислав же то слышавъ . оже даеть под ни^м Переяславль . ре^ч строеви своему . оже отдаешъ подо мною Переяславль . да не⁷² будетъ мнѣ Переяславля . ни тобѣ Києва . и повороти коня Мстиславъ с дружиною своею от стрья своего .

i) и они же то видяше **побѣгоша вси** . половци же погнаша по ни^х . **и** многы

474-475I g) «**Ростиславъ же видѣ^в** много и множество половець . и оубояся . оу малѣ бо бяхутьъ пришли начать слатися къ Изяславу къ Двдвичю мира прося поча даяти ему подь собою Киевъ . а подо Мьстиславомъ Переяславль . Мьстиславъ же то слышавъ оже даеть под ни^м Переяславль . ре^ч да ни мнѣ буде^т Переяславля . ни тобѣ Києва . и рекъ повороти конь Мьстиславъ . подь собою с дружиною своею . отъ стрья своего .

h) и тако половци обѣхаша полкъ и^х . и **биша^с** с ними по два дні и тако **смятоша^с** половци .

i₁) и **побѣгоша вси** Ростиславли вои и **многи избиша** . а **другы^х** многое

⁷¹ В'ячеславові як правило, приписують слабкість та нерішучість, що впливає з його кар'єри. Київський стіл він займав лише кілька днів по смерті брата Ярополка, а потім більш як через десяток років – у дуумвіраті з племінником Ізяславом Мстиславичем. Одноосібно у столиці практично не правив.

⁷² Так Л та ЛПС, РА ні.

избиша . а други^{x73} мно^жство
изъимаша . и разбѣгошася

к) Ростиславъ на Любечъ . бѣжа к
Смолинську . а Мстиславъ . и Сто-
славъ Всеволодичъ . бѣжаста г Києву .
І) тогды же яш^а Всеволодича половци
 . а Мстисл^авъ оутече с Ростисла-
виче^м ис Стославомъ . и пришедъ
Мстиславъ в Переяславль . поима
жену свою и иде в Луческъ .

множество изоимаша . и разбѣго-
шася . кнзи и дружина Ростиславля . и
Стославля и Мьстиславля .

ј) подѣ Изяславомъ⁷⁴ же на первомъ
поскоцѣ . летѣ под ни^м конь . Стославъ
же снѣ его то видивъ . и съскочи . с
коня . и заступи отца своего и поча ся
бити и за ни^м и ту скупися дружины
нѣколико . около его . и ту яша ему
конь .

к₁) Ростиславъ же побѣже . и пере-
бѣже Днѣпръ ниже Любча иде
Смоленську .

І₁) а Мьстисла^в . Изяславичъ . с
Ростиславичемъ Стославомъ .
оутече и оубѣже в Переяславль . и
поима жену свою . иде в Луческъ . а
Стослава Всеволодича . ту бѣжачего
яша половци

Дуже важливі змістовні зсуви в додаткових фрагментах Іпат. Замість миттевої поразки під Боловесом біля Чернігова за Лавр, у Київському зводі оповідається про довгий бій, що розтягнувся на два дні. Редагування спровокувало неузгодження. За ЛП, Мстислав Ізяславич кидає дядька і йде разом зі своїм полком (фр.g)⁷⁵, але далі у додатковому блоці Іпат (фр.h) військо ще два дні небезуспішно б'ється з половцями, половці нібито навіть «смятошась» (!). Не зважаючи на «см'ятіння» ворогів, за ЛП полки Ростислава спішно тікають (фр.i). При цьому, Мстислав тікає разом з усіма, як не могло б статися, якби бій точився ще два дні після його від'їзду. У додатковому фрагменті Іпат Святослав Ростиславич рятує батька (фр.j)⁷⁶, а безпосередньо після цього у спільному ЛП блоці він тікає разом із Мстиславом, окремо від Ростислава (І-І₁). Як бачимо, київський літописець оновлює сцени й перекидає своїх героїв на потрібне йому

⁷³ РА (иные избиша, а) иные, ЛПС другое.

⁷⁴ Має бути: Ростиславомъ, але ХП тотожно до І: Изяславом. При цьому в Х перероблене пізніше у: Ростиславом, але в П залишилося помилкове читання. Реально справді йдеться про Ростислава Мстиславича. Можливо, так позначилась інерція укладання: не так давно помер Изяслав, про якого було дуже багато написано в попередніх статтях літопису.

⁷⁵ Цікаво, що цей спільний ЛП уривок В.Ю. Франчук оцінює як маркер роботи з текстом Петра Бориславича: *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Состав и источники... – С. 81.

⁷⁶ *Котляр М.Ф.* Київський літопис... – С. 136 – кваліфікує це як «іронічне зображення»; вслід за: *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы... – С. 295.

місце, не зважаючи великої уваги на обставини і час дій. У суздальському зводі цього дводенного періоду битви немає й епізоди поєднані натуральніше. Судячи з усього, саме Лавр краще зберігає протограф.

Подібні ознаки редакторської праці простежуються і далі. Після 1160 р. збіги Лавр та Іпат на певний час зникають, оскільки в суздальському літописі уриваються південноруські відомості. На наступний спільний фрагмент натрапляємо майже через 10 років, значні ЛІ блоки бачимо також у статтях 1170-х років.

Поглянемо на одну з яскравих нарацій – повість про вбивство Андрія Боголюбського під 6683/1175 (рік ультраберезневий, тобто 1174⁷⁷) р. Тексти Іпат та Лавр неодноразово ставали предметом спеціального вивчення, однак фахівці вже понад сто років не можуть дійти єдиної думки щодо співвідношення версій літописів. В Іпат почергово вписані ЛІ та додаткові фрагменти, доповнень так багато, що обсяг статті втричі перевищує Лавр. Суздальський звід також містить у невеликій кількості додатковий до ЛІ блоків текст. При цьому в Лавр спостерігаються певні недоречності та перерви у викладі, тоді як Іпат подає пригладжену й «повнішу» версію. Усе це послугоувало й послуговує підставою для тверджень про наявність початкового оповідання у Київському зводі та його скорочення у Лавр⁷⁸.

Хотілося б звернути увагу на те, що додаткові блоки Іпат, як і в статтях 1140–1150-х рр., суперечать спільному тексту обох зводів, зокрема, у хронологічних свідченнях. Так, у Іпат бачимо яскраву сцену підготовки вбивства. «Пагубооубиистьвении съвѣтъ» (нарада) заколотників нібито відбувся «на обѣдни» у п'ятницю. В той самий день, «пришедши ночи» (біблійний вираз, вживається в Апостолі та ін.), тобто з п'ятниці на суботу, слуги Андрія пішли вбивати свого господаря.

585-586І «се же бы^с въ пятницу⁷⁹ на обѣдни свѣтъ лукавыи пагубооубиистьвении и бѣ оу него Якимъ слуга възлюблены имъ . и

⁷⁷ Ультрамартовський рік в обох літописах, Лавр та Іпат.

⁷⁸ *Серебрянский Н.* Древнерусские княжеские жития // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских. – 1915. – Ч. 3. – С. 86-89, 142-145. А.М. Насонов вважав, що тут виправлення в обох зводах, в Лавр – скорочення вихідного тексту, в Іпат – його розширення. Див.: *Насонов А.Н.* Малоисследованные проблемы... – С. 379. Д.С. Ліхачов припускав, що початковою є Лавр: *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.; Л., 1947. – С. 242-243. Схожі думки висловлені в: *Адрианова-Перетц В.П.* О реалистических тенденциях в древнерусской литературе (XI–XV вв.) // ТОДРЛ. – Т. XVI. – Л., 1960. – С. 15-17. Категоричний вибір на користь початкової версії Іпат: *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы... – 79-81; *Воронин Н.Н.* К характеристике владимирского летописания 1158–1177 гг. // Летописи и хроники. – Вып. 2. – М., 1976. – С. 49. Огляд історіографії див. також у: *Котляр М.Ф.* Київський літопис... – С. 37-38, 172-178.

⁷⁹ ХП п'я^к.

слыша от некого . аже брата его князь велѣлъ казнить . и оустрѣмися дьяволимь наоучениемь . и тече вопия къ братьи своеи . къ злымь свѣтнѣмь . якоже Июда къ жидомь . тѣсняся оугодити оцю своему сотонѣ и почаша молвити днѣ того казнилъ а насъ завутра а промыслимы о князѣ семь . и свѣщаша оубиство на ночь . якоже Июда на г^са . и пришедши ноци⁸⁰ . они же оустрѣмивъшеся поймавъше оружья . поидоша на нь яко звѣрье свѣрпыи . и идущимъ имъ к ложниці его . и прия ѣ страхъ и трепеть и бѣ^жща съ сѣнии шедше в медушу и пиша вино . сотона же веселяшетъ ѣ в медуши . и служа имъ невидимо постѣвая и крѣпя ѣ . яко же ся ему обѣщали бяхуть . и тако оупивъшеся виномъ . поидоша на сѣни».

Безпосередньо за цим вписаний ЛІ фрагмент, де прямо сказано не про п'ятницю, а про суботу (точніше, суботню ніч):

369Л «Началникъ же оубициамъ Петръ Кучковъ зять⁸¹ . Анбалъ ясинъ ключникъ . Якимъ Кучковичъ . а всѣхъ невѣрныхъ оубициъ . числомъ 20 . Иже ся быди сняли . на оканьныхъ свѣтъ . того дни . оу Петра оу Кучкова зятя . постигши бо ноци суботньи ...

586І «началникъ же оубициамъ . бы^с Петръ Кучковъ . зять Анбалъ ясинъ ключникъ . Якимъ Кучковичъ . а всихъ невѣрныхъ оубициъ 20 числомъ . иже ся бяху сняли на оканьныхъ свѣтъ . томъ дни оу Петра оу Кучкова . зятя постигши бо ноци суботнии ...

Наявне очевидне неузгодження. Втім, спадає на думку, що вирази «пришедши ноци» та «постигши ноци суботнии» у принципі можна припасувати для позначення двох проміжків часу: з п'ятниці на суботу та з суботи на неділю. Чи не можуть варіації у текстах бути виявом подібної двозначності? Аналіз інших свідчень схиляє до негативної відповіді. Враховуючи те, що тіло князя було знайдене вранці в неділю, у початковій версії йшлося про ніч із суботи на неділю. Відтак, йдеться про невдалу синонімічну заміну. Пор. зведені хронологічні дані зі статті 1175 р.

1175 р., № 8. а₁) 369Л «Оубьен же бы^с . м^сця . и юня . въ 29 днѣ b) на памя⁸² . стою ап^лу . Петра . и Павла . а₂) в су^бту на ночь ...

580І а₁) «Оубьень бы^с великий князь Аньдрѣи Суждальский . сѣна Дюрдева внука . Володимѣря . Мономаха . м^сца июня . въ 28 . и днѣ . канунъ стыхъ ап^лъ . а₂) днѣ бѣ тогда субота ...

⁸⁰ ХП в ноци.

⁸¹ РА дод. Ефрѣмъ Моизичъ, далі РА проп.; ЛПС бл. Л: Амбалъ, ясинъ ключникъ, Якимъ Куцковичъ.

⁸² Р июля 29, А юня 29, ЛПС мѣсяца иуны въ 29 день на память.

d) постигши бо ночи суботѣни вземше оружє яко звѣрьє дивни придоша идеже бѣ блжнии князь . лежа в ложници...

e) оубьен же бы^c в су^bту на ночь . и⁸³ о свѣте заутра мертвъ в не^длю . на память 12 ап^слу⁸⁴ . Налѣзоша⁸⁵ и подѣ сѣньми лежаща .

585-586I c) се же бы^c въ пятницу на обѣднии свѣтъ лукавыи... и свѣщаша оубииство на ночь . и пришедши ноши... поидоша на нь...

d₁) постигши бо ночи суботнии .

b₁) на память . святую ап^слу Петра и Павла . d₂) вземше оружє . яко звѣрьє дивни . пришедшимъ имъ к ложници . идеже блжнии князь Андрѣи лежитъ...

589I e) оубьень же бы^c в суботу на ночь . и о свѣте заутра в не^длю . на память 12 ап^слу . оканьнии же оттуда шедше ...

М.Г. Бережков відзначив ускладнення, що могло провокувати таку редакцію тексту: в Іпат вбивство Андрія датоване «на канунъ святыхъ апостолѣ» (усіх апостолів), а в Лавр – «на память святою апостолу» (Петра та Павла, у тексті двоїна). Свята йшли одне за одним, 28 та 29 червня. Слід додати, вираз «на память святою апостолу» присутній нижче також і в Іпат (фр.b₁, паралель до фр.b). Оскільки третій літопис, НПЛ, вказує на час смерті Андрія Боголюбського як 28 червня 6682/1174 р.⁸⁶ «на канонъ святою Петру и Павлу в ночь»⁸⁷, – М.Г. Бережков запропонував наступне рішення. Плутанина виникла через відзначення двох «канунов», що відзначалися послідовно один за одним: апостола Петра і Павла та усіх апостолів. Вчений відзначив також, що в Іпат 28 червня вибивається з низки хронологічних вказівок. Ця повна дата відповідає березневому стилю літосчислення, тоді як рік та інші дати подано за ультраберезневим, тотожно до Лавр⁸⁸. І хоча в Лавр також вірогідні незначні переробки ЛП тексту⁸⁹, але в Іпат сцена вбивства та підготовки до нього значно трансформована. Зокрема, додано ще вказівку

⁸³ Так ЛА, в ЛПС та Р ініціал (в Р не вписаний): Заутра же в не^длю о свѣте мрътъв.

⁸⁴ Так Л та ЛПС, РА апостоль.

⁸⁵ Тільки Л ініціал.

⁸⁶ У НПЛ стиль літосчислення послідовно березневий, тому рік позначений як 6682/1174.

⁸⁷ Пор. Новг.І, с. 34; *Бережков Н.Г.* Хронология... – С. 314, прим. 67, – М.Г. Бережков припускає складний шлях редагування тексту, спираючись на Комісійний список НПЛ, де «на канунъ святыхъ апостолѣ Петра и Павла, в ноши»; Новг.І, с. 223. Проте в інших двох списках НПЛмл, Академічному та Толстовському – «...кануонъ святую Петра и Павла...» (двоїна, так само як у Синодальному списку НПЛ старшої редакції). Між іншим, не виключено, що укладач Київського зводу користувався новгородськими записами. Пор. під 1113 р. в Іпат залучалась інформація з якогось новгородського зводу.

⁸⁸ *Бережков Н.Г.* Хронология... – С. 192, пор. також с. 70, 163.

⁸⁹ Див. 29 червня – пам'ять Петра та Павла.

на день тижня, «п'ятницю», що в поєднанні з «суботою» ЛІ та «неділею», коли було знайдене тіло князя (фр.е) спровокувало неузгодження: ніч із п'ятниці на суботу та з суботи на неділю змішалася в одну.

Інші незграбні переробки трапилися в Іпат на закінченні повісті про вбивство Андрія. У Лавр йдеться про те, що князя «о свѣте заутра... налѣзоша («наступного ранку, як розсвіло, знайшли» – *Т.В.*) под сѣньми лежаща». В Іпат фразу перервано: після світанку неділі літописець повертається до ночі й описує, що сталося «до свѣта».

369Л «оубьен же бы^с в су^бту на ночь .
и о свѣте заутра мертвъ в не^длю . на
память 12 ап^лу . Налѣзоша и подъ
сѣньми лежаща

589І «оубьень же бы^с в суботу на
нощ . и о свѣте заутра в недѣлю .
на память 12 ап^лу . (??)

оканьнии же оттуда шедше оубиша
Прокопья мл^стьника его . и оттуда
идоша на сѣни и выимаша золото и
каменье дорогое . и жемчюгъ... и
вскладъше на мл^стныѣ конѣ .
послаша до свѣта . прочь .

«О свѣте» можна прочитувати також як «освѣте» – тобто, «розсвіло»⁹⁰; на додачу, в Лавр можливе невеличке псування у фразі «налѣзоша... лежаща»⁹¹. Проте як би не трактувати тексти, за «о свѣте» / «освѣте» не може слідувати «до свѣта». Знову маємо справу з накинутим на каркас ЛІ додатковим текстом Іпат.

Поза хронологічними трансформаціями цікавий матеріал для порівняння зосереджений у сцені вбивства князя, добре пропрацьованої в Іпат (пор. 369Л та 586-587І). У київській версії бачимо не тільки книжні пасажи та витримки з біблійних текстів, а й цілком світські деталі, так би мовити, з «ефектом присутності». Детальніше про них йдеться в Ш.2.1, тут тільки відзначу, що додаткові блоки суперечать ЛІ тексту й підказані зовсім не очевидцем подій. Київський літописець відштовхувався від сцени вбивства перського царя Дарія з Александрії Хронографічної. Так, за Іпат, Андрій Боголюбський бореться з двома нападниками, тоді як в ЛІ убивць було двадцяттеро. В Іпат князь та вбивці «боряхуться», Андрію «даша» рани від списа («язвы копииныя»), хоча в ЛІ його «сѣкоша саблями и мечи». Саме в Александрії Дарія вбивають саме двоє його «боляр». Вони задумують вбивство, «боряхуся» з царем, той отримує

⁹⁰ В такому разі доведеться також припускати незграбні переробки в Лавр.

⁹¹ Імовірно, доповнення «мертвъ» є пізнішою вставкою, або слово потрапило не на своє місце (напр., з: «налѣзоша и мертва подъ сѣньми лежаща»). А.М. Насонов звично вважав, що у Лавр скорочення Іпат: *Насонов А.Н. История... – С. 151.*

«язвы» від списа. Слід додати, додаткові блоки Іпат містять багато схожих «авторських» книжних виразів у різних місцях зводу, простежується спільний фонд біблійних цитат. Чимало такого матеріалу в описах убивства двох князів, Ігоря Ольговича 1147 р. та Андрія Боголюбського 1175(1174) р. Усі дані свідчать на користь того, що київський літописець писав по канві ЛІ тексту й виказав у своєму майстерному творі знання численних джерел. Разом з тим, з великою вірогідністю вже ЛІ версія була редагована і місцями зіпсована, через що вже в ЛІ основі закладено суперечливість викладу.

Під 6689 Лавр та 6688/1181 р. Іпат відкривають нову картину калейдоскопу: князь із чернігівської династії Святослав Всеволодич править у Києві, його головними суперниками й, одночасно, союзниками виступають діти Ростислава Мстиславича, смоленські Ростиславичі, а також Всеволод Юрієвич (Велике Гніздо) суздальський. Трапляється конфлікт між головними дійовими особами, Святослав та Всеволод починають воювати один з одним. Обидва зводи вміщують оповідь про похід Святослава Всеволодича на Всеволода Юрієвича та протистояння військ на річці Влена. Як завжди, Іпат нарація набагато просторіша за Лавр. Представлено два ракурси, в даному разі – суздальський (ЛІ) та чернігово-київський (додатковий текст Іпат). ЛІ блоки виправдовують і уславлюють «благосердного Всеволода», натомість в інтерполяціях Іпат у виграшному світлі показано його супротивника Святослава. Стояння на Влені було спричинене тим, що Всеволод ув'язнив сина Святослава Гліба⁹² й закінчилося власне нічим: головні війська стояли по різні боки річки, рішучої битви не відбулося.

1181 р., № 9. 388Л а) «**Всеволодь** же поиде противу ему . и

оусрѣте и на Вленѣ на рѣцѣ . и стояше промежи⁹³ собою двѣ недѣли .

618-620I a₁) «и выиде противоу емоу **Всеволодь** . со всеми соуждальскими полкы . и с рязаньскими полкы и моуромьскими . и **оусрѣте и на В'ени рѣцѣ . и сташа⁹⁴** оба полы рѣкы Влены **2 недѣли** бьяхоуть^c . обои об рѣкоу . тоу . бѣ бо рѣка та твердо текоуци . бережиста . соуждалци же . стояхоу на гора^x . во пропастьехъ . и ломо^x . ако же нѣлзи ихъ доити полко^m . Стославимъ .

⁹² Слід додати, через певний час старші князі помирилися, і Гліба Святославича одружили з княжною суздальського дому.

⁹³ РА стояша межи, ЛПС стояша прамежи.

⁹⁴ ХП стоаша.

б) дружина же Всеволожа хотяхуть крѣпко ѣхати на Стослава . Всеволодъ [же] блгосердъ сы . не хотя крове прольяти не ѣха на нь .

д) он же стоявъ 2 недѣли .
убояся разводя .

пожга городъ Дмитровъ .

възвратися опятъ **в Русь**».

б) Всеволожа дружина хотяхоуть ехати крѣпко на Стослава . Всеволодъ же блгосердъ сы не хотя . кровопролитья и не ѣха на нь .

с) и посла Всеволодъ рязаньский князи . и вогнаша в товары Стославѣ . и потопташа ѣ . а инѣхъ изоимаша . а другия исѣкоша . и тако въборзѣ доспѣша . в полкоу Стославѣ . и Всеволодъ Стославичъ . въборзѣ пригнавъ к рускимъ полкомъ . и своимъ полкомъ . и тако рязаньский князи оутекоша . а другихъ изоимаша . а другия избиша . и тоу яша Ивора Мирославича . Стослав же посла попа своя . ко Всеволодоу . река брате и сноу . много ти есмь добра творилъ . и не чаялъ есмь . сякого возмездья от тебе . но же еси оумыслилъ на мя зло . и ялъ сна моего . да не далече ти мене искати . отступи дале от рѣчки тоѣ даи ми поуть . ать ближе к тобѣ перееду . ать на^с . росоудить бѣ . мнѣ ли поутти не даси а язъ тобѣ дамъ . ты перееди на сю сторону . а сде насъ бѣ . росоудить Всеволодъ же изоимавъ ты послы . посла Володимѣрю . а къ Стославоу не отвѣча .

д₁) Стославъ же ждавъ многы дѣни . оублюдѣся теплыни . поиде въборзѣ . Всеволо^д же посла во станы его . и много взяша . а по самомъ . не вѣлѣ гонити . Стославъ же идя и землѣ Соуждалькоиѣ . **пожже городъ Дмитровъ** . вышедшу же емоу и Соуждаль^скои землѣ . и поустити брата своего Всеволода . и Олга с^на своего . и Ярополка **в Русь** . а самъ с^нмъ с Володимѣромъ поиде Новоугородоу Великомоу».

У ЛП кровопролиття засуджене, бажання битися приписано «дружині Всеволода»⁹⁵ (фр.б), тоді як сам князь виступає «благосердним» миролюбцем. Натомість у додатковому Іпат тексті не схвалюється безрезульту-

⁹⁵ Це прикметний хід: приписуючи ініціативу тих чи інших дій «людям» чи «дружині», літописці виправдовували невдачі чи злодіяння князів: *Вилкул Т.Л.* Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – М., 2009. – 407 с. (зокрема, про це у 4-й главі).

тативне «стояння». Київський князь Святослав звертається до Всеволода з пропозицією перейти річку і розпочати битву, апелюючи до вищої справедливості: «да насъ Богъ росоудить» (фр.с). У своїй промові Святослав Всеволодич звертається до Всеволода Юрієвича як старший до меншого: «брате и сыну», нагадуючи про те, що «творил ему много добра», за що йому віддали злом. Пропозиція впирається у мовчанку суздальського князя, котрий неблагородно «изоима» (схопив) послів і нічого «не отвѣча». Усі ці деталі характеризують Всеволода Юрієвича зі знаком «мінус». Безпосередньо після ЛІ фр.б з «благосердними» заявами про небажання проливати кров вміщено фр.с з описом нападу на табір Святослава. Контраст іще підкреслює підступність військової «пакости», хоча це може бути й ознакою незграбного поєднання текстуальних шарів. Загалом у Іпат на місце причин моральних висувається фізична неможливість зійтися військам на бій, а також небажання Всеволода Юрієвича битися (a₁, d₁).

Нарешті, наведу останню серію спільних для суздальського й київського зводів повідомлень, що стосується «внутрішніх володимиро-суздальських справ» – народження і постригів синів Всеволода Юрієвича та оновлення церков за ініціативою єпископа Іоанна. Її датовано 6702 р. у Лавр і 6700/1193 р. в Іпат. Знову ближче до початкової версії виявляється текст Лавр, але справа ускладнюється тим, що маємо розбіжності серед списків цієї групи. Частина повідомлень про реконструкцію будівель присутня тільки у Лаврентіївському списку (Л), її немає в РА та ЛПС (фр.с-d-e-f повністю, в інших випущені окремі вирази)⁹⁶. Для нас важливо, що паралелі до Л простежуються у Київському зводі.

1193 р., № 10. 411-412Л а) «В лѣ^т 6702 .
Быша постригы оу блговѣрнаго и
холобиваго⁹⁷ князя Всеволода . снѧ
Георгева . снѧ его Ярославу . мѣца апри^л . въ
27 днѣ⁹⁸ . на памя^т ста^т Семеона сродника
г^сня⁹⁹ . при блжнѣмъ еп^спѣ Иоанѣ . и бы^с
радо^с велика в градѣ¹⁰⁰ Володимери .

674-675І а₁) «Того ж лѣ^т .
великыи князь Всеволодъ .
створи **постѣгы**¹⁰¹ **снѣви** своему
Ярославоу . и на конь его всади .
во днѣ **сѣго Семеома**¹⁰² **сродника**
г^сня . и бы^с **радость велика в**
Володимерѣ ÷

⁹⁶ Про це див., напр.: *Шахматов А.А.* Обзорение... – С. 12; *Приселков М.Д.* История... – С. 106-107; *Толочко А.П.* О времени создания Киевского свода... – С. 74-77.

⁹⁷ РА та ЛПС у **велико^т**.

⁹⁸ РА (Ярославу) апри^л 27, ЛПС місяця априля въ 27.

⁹⁹ Проп. РА та ЛПС.

¹⁰⁰ РА немає: градѣ, ЛПС проп. и бысть... Володимири.

¹⁰¹ Так І, ХП подстягы.

¹⁰² ХП Симіона.

б) Того ^ж лѣ^т . заложи блговѣрныи¹⁰³ князь Всеволодь . Юргеви^ч¹⁰⁴ дѣтинѣць в градѣ Володимери . м^сца . июня . въ 4 днѣ¹⁰⁵ . на памя^т ста^г Митрофана патриарха Костянтинаграда ÷

с) Того ^ж лѣ^т . м^сца . авгу^с . обновлена бы^с цркы стое бци Володимери . яже бѣ ополѣла в великий пожарѣ . блжены^м еп^с пмѣ Ивано^м . и при блговѣрнѣмъ и х^с олюбивѣмъ кн^язи Всеволодь Юргевици . d) и бы^с опя^т акы нова . и бы^с радо^с велика в градѣ Володимери .

е) Того ^ж лѣ^т . м^сца . септя^б . обнов^лена бы^с цркы стая бца в Суждали . яже бѣ опадала старостью . и безнарядь^м . тѣм же блжнымъ еп^с пмѣ Ивано^м . и покрыта бы^с оловомъ от верху до комарѣ . и до притворовъ . и то чюду подобно . млтвою стое бци и его вѣрою .

ф) а иже не иша мастеровъ от нѣмецъ . но налѣзе мастера от клеветѣ стое бци и своихъ . ины^х олову лѣяти . ины^х крыти . ины^х извистью бѣлити . отверженѣ бо ему бѣста от ба очи ср^дчнѣи на црквную вещь . оже пешися црквными вещьми . и клирики . ако правому пастуху . а не наимнику ÷

g) Того ^ж лѣ^т¹⁰⁶ . родися оу блговѣрнаго и х^с олюбиваго¹⁰⁷ князя Всеволода с^на Гюргева . внука Володимеря Мономаха . с^нѣ м^сца . октя^б . въ 25 на памя^т стго Маркиана . и Мартурѣя . в канунѣ ста^г Дмитрия¹⁰⁸ . и наре^чнѣ бы^с в стѣмъ кр^сщныи Дмитрии ÷».

б₁) Того же лѣ^т великий князь Всеволодь . заложи дѣтинѣць в Володимерѣ .

с₁) [и] црквѣ обновѣ стую Бцю . в Володимерѣ f₁) извѣстью .

е₁) и в Соуждали обновѣ же {ѡбнѡ} црквѣ стую Бцю d₁) и бы^с яко нова ÷

g₁) Того же лѣ^т . оу великого князя Всеволода . родися с^нѣ . до заоутрення стго Дмитрѣа . днѣ . и именины же тогда бяхоуть . Всеволодь же велѣ оучинити с^нви своему во свое имя Дмитрѣи въ стѣмъ кр^сщнии . а княжеѣ имя оучини емоу Володимерѣ дѣда своего имя . Мономаха Володимѣра ÷».

¹⁰³ Близько до IX у РА та ЛПС: РА великий, ЛПС великий.

¹⁰⁴ РА проп., ЛПС с^нѣ Гюргевъ.

¹⁰⁵ Підкресленого пунктиром немає РА, є у ЛПС; далі починається великий проп. в РА та ЛПС.

¹⁰⁶ Звідси продовжуються РА та ЛПС. РА В то ж лѣ^т, ЛПС Того ж лѣ^т.

¹⁰⁷ РА та ЛПС великого.

¹⁰⁸ РА проп., ЛПС м^сца октяб^ря в 25 днѣ на канонѣ стго м^чнка Дмитрия.

Наведений приклад – один із небагатьох, коли текст Лавр просторіший від Іпат, хоча він і не унікальний. Послідовність повідомлень у даній серії у суздальському та київському зводах зберігається. При цьому, однак, в Іпат переплутано вислови з відомостей про оновлення церков: «извъѣстью» з оповіді про суздальську Богородицю потрапило до сюжету про церков у Володимирі (пор. фр.с-f та с₁-f₁). І навпаки, «бысть яко нова» сказано про володимирську церкву (пор. фр.с-d та e₁-d₁), хоча йдеться про суздальську. Назагал, маємо справу зі скороченням та невеличкою переплутанкою.

На цих повідомленнях 1193 р. завершимо розгляд фрагментів Іпат та Лавр з текстуальними маркерами. Проаналізовані десять уривків зі спільним ЛІ текстом та додатками Іпат текстуальний матеріал, зрозуміло, не вичерпують. Як уже відзначалося, можна було б залучити кілька десятків, вірогідно, до сотні подібних текстів. Проте серія репрезентативна і ґрунтовані на її матеріалі висновки цілком певні.

Поки що можна стверджувати, що ми маємо велику низку фрагментів київського та суздальського зводів, де при порівнянні Іпат та Лавр виявляється, що читання Лавр ближчі до вихідної версії, ніж Іпат. Нерідко там, де Іпат просторіша за Лавр, одночасно спостерігаються й численні редакційні правки, що призводять до неузгоджень. Вони наочно демонструють, що насправді не суздальський літописець скоротив просторий київський звід, а навпаки, київський зробив компіляцію, однією з найважливіших складових якої став спільний ЛІ текст. Отже, Лавр не можна вважати скороченням Іпат, як це традиційно вважають – це Іпат є *розширенням* і трансформацією ЛІ протографа, хоча вона зроблена із залученням ще кількох додаткових джерел (про походження більшості з них можна тільки робити певні здогадки).

Кілька обставин ускладнюють текстологічну картину. По-перше, певні критерії відкривають шлях до діаметрально протилежних інтерпретацій. Зокрема, такими є повнота або неповнота інформації, наявність «темних» місць для незнайомого з усіма обставинами перебігу подій (напр., віддаленого у часі) читача. По-друге, вже протограф ЛІ являв собою непросте джерело. В ньому часом спостерігається штучне компонування повідомлень, розриви викладу та невиправдані скорочення. У принципі, цього можна було б очікувати, оскільки ЛІ продовжений від 1110-х по 1190-і роки, і тому мусить відображати роботу кількох книжників. По-третє, укладач Київського зводу був, за усіма ознаками, досить вправним літератором, і саме дописані та редаговані ним блоки мають власну чітку логіку. В Іпат додатковий текст кількісно переважає: київський книжник, так би мовити, гне свою лінію, а ЛІ фрагменти з нею не стикуються. Втім, обсяг тексту, «повнота» повідомлення, додаткові імена та деталі абсолютно не гарантують сучасного подіям запису чи близькості

до початкової версії. Навпаки, найчастіше вони є результатом пізніх ампліфікацій та комбінування різних джерел. Не зважаючи на всі ці ускладнення, докладний аналіз серії паралельних текстів все ж таки надає недвоякісні ознаки вторинності додаткових фрагментів Іпат. Серед них – анахронічність інформації, смислові та граматичні неузгодження. Оскільки суперечливим є уже протографічний ЛІ текст, а анахронізми Іпат мусимо виводити з порівняння джерел (при тому що Київський звід є головним джерелом з цього періоду), поодинокі приклади не завжди показові. На допомогу приходить серійність повідомлень, які складають систему. Хоча приклади розташовані нерівномірно, вони охоплюють майже весь звід, від початку до самого кінця.

Спільних ЛІ блоків багато у статтях 1110–1170-х років; останні сліди використання цього джерела – записи Іпат 6703-6704 та Лавр 6705/1196 р.¹⁰⁹ Звичайно, ЛІ займає бл. ¼ загального обсягу літописного тексту і є лише одним із джерел Київського зводу. Проте це джерело базове, до того ж, решта літописних складових цієї величезної компіляції для нас недосяжні, можна тільки з більшою чи меншою вірогідністю здогадуватися про їх склад. Про шар ЛІ поки що можна сказати наступне. ЛІ блоки редаговані як в Іпат, так і в Лавр¹¹⁰, тобто, ЛІ текст слід вважати спільним протографом. При цьому однак у Лавр відсутні значні ампліфікації, роль його укладача зводилася переважно до корекції, меншою мірою – скорочення та перекомпонування вихідного тексту. Натомість характерною рисою Іпат є значне розширення та синтез різноманітних за походженням джерел.

Що стосується манери обробки ЛІ фрагментів київським укладачем, можна виділити два головних способи: 1) компонування готових фрагментів; 2) значна переробка і дописування, тобто, введення нових блоків тексту. Перший спосіб передбачає переважно зміну послідовності включення окремих повідомлень разом із побіжним редагуванням. Його застосовано у коротких статтях 1110-х – 1-ї половини 1140-х років, записах про останнє київське князювання Юрія Долгорукого (1155–1157), київське князювання його сина Гліба (1169–1171), деяких інших. До речі, це означає, що укладач Київського зводу не був зацікавленим у нарощенні

¹⁰⁹ Див. 413Л та паралельні вирази Іпат (686–697І) в описі конфлікту Рюрика й Давида Мстиславичів зі Всеволодом Юрієвичем, Романом Мстиславичем, та ін. Судячи з деяких деталей, ступінь переробки і, зокрема, розширення у цих статтях значний, нагадує пасажі 1150-х років.

¹¹⁰ Редакторські виправлення Лавр у наведених текстах наводилися лише принагідно, бо вони набагато краще вивчені й у більшості своїй відзначені дослідниками. Напр.: *Шахматов А.А.* Обзорение... – С. 17; *Приселков М.Д.* История... – С. 108; *Насонов А.Н.* Об отношении летописания... – С. 479; *Бережков Н.Г.* Хронология... – С. 77, 82, та ін.

власне володимиро-суздальських відомостей, а також не надто переймався давниною, дальшою за Ізяслава та Ростислава Мстиславичів. Другий спосіб включає переробку свідчень, поєднання ЛІ та додаткових джерел, нарощення їх дописаними укладачем фрагментами (часом дуже просторими) і пасажами з книжних джерел. Така манера домінує з 2-ї половини 1140-х років. У розлогіх повістях про драматичну боротьбу за Київ кінця 1140-х – початку 1150-х фіксуються і найяскравіші приклади трансформації ЛІ тексту в Іпат. Показові помилки виникли вірогідно тому, що стрімке розширення обсягу річних статей призвело до послаблення контролю за процесом редагування.

Звідки походить ЛІ текст? Судячи з тематики, спільні Лавр та Іпат блоки репрезентують звід, що поєднував київські, володимиро-суздальські та переяславські повідомлення. Деякі з київських та черніговських відомостей також мають володимиро-суздальське забарвлення. Закономірно виникає запитання, як ця редакція виявилася у столичному Києві? Хіба тут не велися власні літописи? Подальші міркування гіпотетичні. Можливо офіційний екземпляр літопису згорів чи був вивезеним під час розгрому Києва 1169 р. або у негараздах кінця XII – початку XIII ст., пов'язаних із протистоянням Рюрика Ростиславича та Романа Мстиславича. Відтак, київський укладач початку XIII ст. взяв за основу попередній київський звід із продовженням, який зазнав суздальсько-володимирської редакції. Судячи з деяких додаткових блоків Іпат, книжнику були доступні й інші літописні джерела, проте ЛІ текст мав ту перевагу, що у значній частині чітко проводив сюжетну лінію. Повідомлення не лише слідували один за одним, а впливали одне з іншого, складаючи доволі цілісну історичну картину.

Текстуально Київський звід розшаровується на три пласти. Це: 1) ЛІ текст-спільний протограф Лавр та Іпат; 2) фрагменти, написані рукою редактора-укладача Київського зводу¹¹¹; 3) додаткові джерела літописного характеру. Останні матеріали строкаті й не виключено, ніколи не зможуть бути визначеними скільки-небудь повно. Припустімо, у розпорядження київського книжника потрапили якісь записи з Новгороду

¹¹¹ Судячи з усього, укладач Київського зводу не тільки поповнив останню частину, а втручався також у записи за середину XII ст. та ін. Напр., Б.О. Рибаків і за ним В.Ю. Франчук писали про те, що «Петро Бориславич» – автор Київського зводу і рідкісний довгожителю – вів літописні записи і для Ізяслава Мстиславича та його сина Мстислава, і для Рюрика Ростиславича. *Рыбаков Б.А. Русские летописцы...* – С. 278-283, 294; *Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники...* – С. 15-53. Тезу заперечує П.П. Толочко: *Толочко П.П. Русские летописи и летописцы...* – С. 110. У світлі спостережень над спільними ЛІ блоками та хронографічними включеннями у додатковому Іпат тексті, фактично, Б.О. Рибаків позначив піки активності укладача Київського зводу.

Великого, новгород-сіверський (?) літописець Святослава Ольговича, та ін.¹¹² Лояльності укладача Київського зводу відбивають ситуацію кінця XII – початку XIII ст. Скажімо, сюжет стояння на річці Влені 1181 р. оброблений на користь Святослава Всеволодича, але такий ракурс був вигідним також його синам. Стаття 1154 р. сприяє позитивному іміджу Ростислава Мстиславича та Ростиславичів. Постійна увага до Святослава Ольговича йшла на користь самого Святослава, його дітей (напр., знаменитого Ігоря Святославича) та онуків. Назагал такі тенденції вказують на рубіж XII–XIII ст., коли родини Рюрика Ростиславича, Ігоря Святославича та Всеволода Юрієвича породичалися. З Іпат вимальовується книжник, лояльний до кількох князівських домів.

III.2 Хронографічні джерела Київського зводу

Формуючи Київський звід, його укладач суттєво розширив текст записів своїх попередників. Матеріал він почерпав не лише з літописних, а й книжних пам'яток, в тім числі, хронографічних. Додаткові блоки Іпат вміщують більшість включень із хронік та історій. Найбільш вагомими й паритетно значимими є запозичення з *Александрії Хронографічної* та *Хроніки Амартола*, дещо менший внесок зроблено з «*Історії Іудейської війни*» Йосифа Флавія, роль *Хроніки Малали*, як буде показано нижче, мінімальна.

Тексти Амартола й *Александрії* відомі у версіях кількох хронографів, Амартол – також двох редакцій повного перекладу (Ам.тр. та Ам.с.). Це надає надійний матеріал для з'ясування природи запозичень. Оскільки в літературі звернули увагу на *Александрію* та «*Історію Іудейської війни*»¹¹³, натомість користування київського літописця *Хронікою Амартола* тривалий час залишалося непоміченим, розгляд почну саме з паралелей із *Александрії*. Далі досліджуватимуться запозичення з творів Флавія та Малали. Аналіз низки паралелей з Амартола завершатиме цей розділ. Спробую якомога повніше визначити комплекс точних цитат, запозичень у переказі, сюжетних паралелей і продемонструвати залежність викладу літопису від хронік та історій. Варто також з'ясувати, які безпосередні джерела мав у своїх руках укладач Київського зводу. Обмеження матеріалу (як уже відзначалося, в усіх пізніших за ПВЛ літописах небагато об'ємних точних цитат з хронографічної літератури й у запозиченнях переважають парафрази та мікроцитати) нав'язують скромніше завдання.

¹¹² Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу...

¹¹³ Як уже відзначалося (див. початок цієї глави), дослідники помітили в Київському зводі цитату з *Александрії Хронографічної* та з «*Історії Іудейської війни*» Йосифа Флавія.

Необхідно відповісти на питання, користувався наш книжник наявними компіляціями-хронографами чи повними перекладами хронік?

III.2.1 **Вставки з Александрії** зафіксовані у статтях від 1140-х років¹¹⁴ по 1197 р. Передусім, звернімося до записів 1170-х років, які рясніють виразами та парафразами з Александрії. Стаття 1174 р. оповідає про сварку смоленських князів-Ростиславичів¹¹⁵ та Андрія Юрієвича (Андрія Боголюбського). У просторі літописну повість включено промови героїв, обмін посольствами, детальну оповідь про пересування військ, зіткнення та битви. Тут-таки знаходимо кілька запозичень із різних місць роману про Олександра Македонського. Найбільше їх у описі переговорів князів та облоги Вишгорода військами Андрія. У наведеній нижче таблиці курсивом виділено текст, для якого знайдені текстуальні паралелі, пор.:

Іпат, 572-576І	Александрія
(572І, Андрій Боголюбський) « <i>над ѡсяя плотнои силѣ</i> »;	(Ал.1.18, с. 21, супротивник Олександра на олімпійських іграх) « <i>плотнѣи силѣ над ѡсяя</i> »
(573І, звернення Ростиславичів до Андрія) «аже еси съ <i>сякыми</i> ¹¹⁶ рѣчьми прислалъ . не акы къ князю но акы къ подручнику и просту члѣву»;	(Ал.1.37, с. 44, промова Олександра до послів Дарія) « <i>послалъ бо вы естъ с тацѣми</i> грамотами не акы црѣви, но акы къ начялникуо разбоинникомъ»;
(573І, Андрій) «и <i>възострися на рать</i> . и бы ^с <i>готовъ</i> »;	(Ал.3.2, с. 81, Олександр) « <i>възострилъ ны еси на рать</i> »»; (с. 57) « <i>готовъ бѣ на брань</i> »;
(574І, наказ Андрія) «а Мъстислава емше не створите ему ничтоже <i>приведете и ко мнѣ</i> »;	(Ал.1.39, с. 46, наказ Дарія стосовно Олександра) «того оубо <i>емше, приведе</i> те къ мнѣ, не сътворише тѣлоу его <i>ничтоже</i> зла»;
(574І, Андрій) «толикъ <i>оумникъ</i> сыи»;	(Ал.1.16, с. 19, Олександр) « <i>оумникъ</i> и <i>бранникъ</i> »»; (Ал.3.3, с. 82) « <i>оумникъ</i> »»; (Ал.3.23, с. 94) « <i>оумникъ</i> сыи»;
(574І) « <i>располѣвься гнѣвомъ</i> »;	(Ал.1.18., с. 21, супротивник Олександра) « <i>въсполевъ же ся гнѣвомъ</i> »
(576І, бій біля Вишгорода) «и бы ^с <i>мятежъ великъ</i> и <i>стонава</i> ¹¹⁷ . и <i>кличь</i>	(Ал.1.41, с. 49, опис битви) ¹²⁰ « <i>великоу кличю</i> бывшую въ вои ^х ... не бѣяше же

¹¹⁴ Сліди користування Александрією простежуються і у попередніх статтях, але у цій частині зводу вони надто непевні.

¹¹⁵ Діти Ростислава Мстиславича, онуки Мстислава Володимирича (Мстислава Великого). Треба відрізнати від Ростиславичів суздальських, дітей Ростислава Юрієвича й онуків Юрія Долгорукого.

¹¹⁶ ХП такими.

¹¹⁷ ХП стонание.

рамня¹¹⁸ ... от множества праха не
знати ни конника ни пѣшьць»¹¹⁹.

яко познати... ни пѣша, ни конника,
въ велицѣ прасѣ».

Вставки з Александрії зкомбіновані з іншими: біблійними виразами, запозиченнями з «Історії Іудейської війни» (про що нижче), та ін., що ускладнює текстологічну картину. Деякі вислови роману про Олександра передані точно, інші у переказі. Втім, більшість із них легко ототожнюються, оскільки належать до рідкісних чи навіть унікальних зворотів. Напр., «плотнѣи силѣ надѣся» у літописанні більше ніде не зустрічається¹²¹. Аналогічно, лише у Київському зводі двічі використано пасаж «располѣвся гнѣвом» (при цьому, навіть «палѣти» та похідні від нього вживаються тут саме у вказаних двох виразах). Показовою є і рідкісна лексика. І.І. Срезневський, напр., наводить приклади використання слова «умникъ» лише з цитованої вище статті Іпат, Александрії та Пчоли¹²².

Як уже відзначено, під 1175 р. у повісті про вбивство Андрія Боголюбського Київський звід окрім спільних ЛІ фрагментів має додаткові блоки тексту (деякі аспекти співвідношення Іпат та Лавр у цій наративі розглядалися вище, III.1). Оповідь розширено не тільки за рахунок благочестивих розмірковувань, переписані також світські епізоди. Пор. версії убивства князя в Лавр та Іпат:

Лавр, 369Л	Іпат, 586-587І
а) «И силою отломиша двери оу сѣнии . блѣжныи же вскочи . и хотѣ взяти мечь . и не бѣ ту меча . бѣ бо выняль Аньбаль того ¹²³ дни ключ- ни ^к его . то бо мечь бяше ста ^г Бориса .	а) «и силою выломиша двѣри . блѣжныи же вскочи . хотѣ взяти мечь . и не бѣ ту меча . бѣ бо томъ дни вынялы ¹²⁴ . Амбаль ключникъ . его то бо мечь бяшетъ стго Бориса .

¹¹⁸ ХП рамна.

¹¹⁹ ХП ни конника ни пѣшца.

¹²⁰ Це єдине запозичення визначив О.С. Орлов: Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи... – С. 116.

¹²¹ Мені не вдалося виявити його і в інших давньослов'янських текстах. Прикметно, що цей зворот із світського роману про видатного воїна та дипломата царя Олександра дослідники сприймають як приклад «церковної сентенції». Див.: Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники... – С. 15, з приводу цієї цитати: «его /Андрія Боголюбського – Т.В./ поражение освещается с помощью церковных сентенций, характерных для игумена Моисея».

¹²² Срезневский И.И. Материалы... – Т. 3. – Стп. 1219.

¹²³ РА та ЛПС Амбаль томъ.

¹²⁴ ХП выняль и.

б) **оканънии** же всовашася в
ложницю¹²⁵ вси .

с) **сѣкше**¹²⁶ его саблями и мечи»

б₁) и вьскочиша два **оканъная** и
ястася с нимъ . и князь повѣрже
одиного подъ ся и мнѣвше князя
повѣржена . и оуязвиша и свои другъ .
и по семь познавша . князя . и *боряху*^с
с нимъ велми . *бѣшетъ бо силенъ* .

с) и **сѣкоша и мечи и саблями**

d) и копиныя язвы даша ему»

У додаткових блоках Київського зводу звідкись з'явилися «*двое окаянных*» (фр.б₁), хоча у спільному для суздальського та київського літописів ЛІ тексті зауважено двадцятєро вбивць. Див. 369Л-586І: «**а всѣхъ невѣрны^х оубициъ . числомъ 20**». У Іпат йдеться про «копиныя язвы» (фр.d), тоді як у ЛІ йшлося лише про «саблі та мечі».

Подібні доповнення спонукали дослідників припускати включення запису очевидців¹²⁷. Однак враження від «живої сцени» оманливе. Київський хроніст відштовхувався від сцени вбивства Дарія з Александрії, де перського царя вбивають саме двоє його «боляръ»¹²⁸, йдеться про «язвы» від списа, детально змальовано боротьбу та моління жертви. Пор. паралелі з романа про Олександра до додаткових пасажів у сцені вбивства Андрія в Іпат:¹²⁹

¹²⁵ РА всовавше^с в постелницю, ЛПС ...в плъстъницю.

¹²⁶ РА и иссѣкше, ЛПС иссѣкоша.

¹²⁷ Пор., напр., в Ю.О. Лимонова про деталізацію в цьому сюжеті як запоруку місцевого «володимирського» походження: «В рассказе об убийении Андрея, даже при изъятии киевской вставки с повествованием Кузьмищи Киянина, находятся обширные фрагменты владимирского происхождения, которых нет в Лаврентьевской и Летописце Переяславля-Суздальского». Далі до таких «володимирських» фрагментів дослідник відніс «и вьскочиша два оканъная... бѣшетъ бо силен». *Лимонов Ю.А. Летописание...* – С. 90-91, прим. 79. На те, що деталі літописного оповідання не завжди відбивають реалії, вперше звернув увагу І.М. Данилевський. Дослідник вважає, що оповідь побудована за біблійними текстами (хронографічні вчений не залучав): *Данилевский И.Н.* 1) Русские земли глазами современников и потомков. Вып. 1 (IX–XII вв.). – М., 2000. – С. 232-233; Вып. 2 (XII–XIV вв.). – М., 2000. – С. 85-86; 2) А был ли казус? (Размышления об одном разговоре, которого, вероятно, никогда не было) // Казус. – М., 2003. – С. 337-364.

¹²⁸ Котрих він називає ще своїми «колишніми рабами», тобто, слугами (Андрія Боголюбського вбивали також його слуги): Ал.2.20 «бывше преже раби мои», Тр арк. 315b.

¹²⁹ Хоча мотив «довгої смерті» загалом характерний для описів мучеництва та страстотерпства, а оповідання про вбивство Андрія Боголюбського модельоване за подібними описами, «довга смерть» Андрія має паралелі також у сцені вбивства Дарія. Вбивці перського царя тікають, не завершивши свого злочинства, підходить Олександр, Дарій встигає проголосити мудрі й лагідні промови про непостійність «частини»-долі, необхідність відмови від гордині та доброго життя і помирає на руках в Олександра.

Іпат, 587І	Александрія, Ал.2.20, с. 68-69.
вскочиша два оканья	боляре Дарьевы... оумыслиста ¹³⁰
мнѣвше князя повѣржена ...	погоубити Дария
и боряху ^с с нимъ велми . бяшетъ бо	оставите мя сице на быльи поврѣжена...
силенъ	съпроста боряхуся с нимъ, бѣ бо силенъ
и копиинья язвы даша ему	копиини ¹³¹ же бяху емоу язвы

Отже, те, що розцінювалося як «усні свідчення» чи запис зі слів свідків, насправді є доречно використаними пасажами перекладної літератури, поєднаними з «домислами» самого книжника.

Під 1178 р. простора нарація з останнього року життя одного зі смоленських Ростиславичів, Мстислава, також насичена цитатами з Александрії. Досі впливів перекладної літератури не помічали й гіпотезували місцеве походження жваво змальованих сцен. М.С. Грушевський, напр., писав про те, що оповідь про Мстислава просякнута ідеологією «українського лицарства»¹³². Багато запозичень із роману про Олександра у сцені підготовки до походу на північних данників новгородців, чудь, та у плачі новгородських «мужів» за своїм князем, що помер у розквіті сил, див.:

Іпат, 607-611І	Александрія
(607–608І; Мстислав Ростиславич звертається до новгородців) «и ре ^ч имъ бра ^т е . се обидятъ ны погании . а <i>быхомъ</i> оузрѣвше на бѣ и на стои бѣи помочъ . помъстили себе . и <i>свободилъ</i> быхомъ . Новгородскоую землю от поганыхъ»	(Ал.1.25, с. 27; Олександр до мідян та еллінів) «рече. о людие градстии... да <i>быхомъ</i> пошли на варвары. <i>свободимъ</i> себе от прѣския работы»
(608І) «и <i>совокоупивъ</i> Мъстиславъ . <i>воѣ</i> новгородский ¹³³ . и съчтавъ ѣ и обрѣте в нихъ 20 тысячъ»	(Ал.1.26, с. 28; Олександр) « <i>съвокоупивъ</i> прѣвья воя отца своего, и съчте я, и обрѣте макидонъ двѣ тмѣ и 5 тысячъ»
(610І; новгородські «мужі» плачуть за Мстиславом) «добро бы ны ¹³⁴ <i>гъне</i> с	(Ал.3.32, с. 103; один із македонських воїнів проходить перед помираючим

¹³⁰ Двоїна, йдеться про двох бояр.

¹³¹ Так в Александрії Троїцького хронографа та в Еллінського літописця обох редакцій. В Іудейському хронографі – «копия». Див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С. 69, прим. d; Віл арк. 482 зв.

¹³² М.С. Грушевський смоленських Ростиславичів, котрі княжили також в Новгородській і в Київській землі (найбільш відомим із південно-руських володарів є, мабуть, Рюрик Ростиславич) зараховував до української гілки князів. *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – Т. III. – К., 1993. – С. 60-61.

¹³³ В І помилково: воѣ новнородский, ХІП воя новьгородскиа.

¹³⁴ Читання реконструйоване; в І зайве повторення: ны ны, ХІП зміна форми: на^м.

*тобою оумрети . створшему толикоюу
свободоу новгородьцемъ . от поганыхъ .
якоже и дѣдъ твои . Всеволодъ . свобо-
дил ны бяше от всѣхъ обидъ»
(611I; з панегірика Мстиславу) «и тако
молвя дѣрзость . подаваше воємъ
своимъ»
(611I) «не бѣ бо тоѣ землѣ в Роуси
которая же его не хотяшетъ ни любя-
шетъ . но всегда бо тосняшетъ на
великая дѣла но преставися оунъ... и
плакашеся по немъ вся земля Роуская».*

Олександром і каже) «добре же бы и
намъ с тобою оумрети, створь-
шемоу макидонъ великую свободуу»

(Ал.2.16, с. 64) «и тако рекъ
Александръ, дръзость подаа воємъ
своимъ»

(Ал.3.32, с. 103) «и не бѣ, иже не
плакаша его, толика црѣ Алек-
сандра»; (Ал.3.35, с. 105) «зане
скончяся оунъ»; (Ал.1.26, с. 28) «на
великыя дѣла окоушашется».

Цитати «добро бы... свободуу» та ін., бачимо у промовах новгородців, що повторюють слова воїна-македонянина, мовлені у присутності отруєного одним із слуг царя Олександра. Разом з тим, наявні й вільні переповідання. За ними також можна упевнено ідентифікувати джерело, адже у складі запозичень, напр., такі рідкісні вирази, як «свободити» когось у світському значенні цього слова¹³⁵. Цікаво, що «свѣчтати» воїнів у 608I оцінюється позитивно. Тим часом, за спостереженнями І.М. Данилевського, у цитатах із біблійних книг, запозичених до літописів, обрахунки підданих, війська, народу супроводжуються негативною оцінкою¹³⁶. Швидше за все, на Іпат черговий раз позначився вплив Олександрії, пор. оповідь про початок військової кар'єри Олександра з позитивними оцінками дій царя (Ал.1.26)¹³⁷.

¹³⁵ У Київському зводі це слово у світському контексті зустрічається лише в цьому місці. В іншому значенні, з часткою -ся – ще в промові Ростислава Мстиславича про бажання постригтися та «свободитися от маловременного и суетного жития» (530I). Той самий зворот повторений далі у передсмертних словах його сина, Давида Ростиславича (704I). У ПВЛ слово «свободитися» зустрічається лише у книжному виразі «свободихо^мся от грѣха» в оповіді про хрещення Руської землі (120Л). У ГВЛ – в описі смерті князя Володимира Васильковича під 1289 р., де, однак, запозичений фрагмент Київського зводу. А саме, пасаж-переробка вищенаведеного плача за Мстиславом Ростиславичем 1178 р.: «...плакахуся по немъ лѣпшии моужи . володимерьстии рекоуче добрыи ны г^ене (ХП добро бы на^м г^едне) . с тобою оумрети . створшемоу толикоюу свободуу . яко же и дѣдъ твои Романъ . свободилъ бяшетъ от всихъ обидъ» (920I).

¹³⁶ Як відзначив І.М. Данилевський, часто рахують своїх підданих та війська негативні персонажі. Моделлю подібного ставлення до дій володарів є біблійні вирази, зокрема, 2 Цар.24: Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). Курс лекций. – М., 2000. – С. 214.

¹³⁷ Власне, у Київському зводі слово «сочтать» амбівалентно. В оповіді про конфлікт Андрія Боголюбського та Ростиславичів під 1174 р. така деталь дійсно підсилює негативну характеристику, проте у випадку з Мстиславом Ростиславичем (1178 р.) має цілком позитивне забарвлення: Мстислав рахує своє військо, виступає у похід і перемагає.

Сцена убивства Дарія надала київському літописцю літературний матеріал не лише для написання повісті 1175 р. про смерть Андрія Боголюбського. Книжник використав її і в попередніх статтях, зокрема, під 6655/1147 р. у повісті про вбивство князя Ігоря Ольговича. Тут у Лавр та Іпат багато спільного ЛІ тексту, але виклад київського літопису набагато просторіший. Давно відзначили текстуальні аналогії у статтях 1147 та 1175 років¹³⁸. Порівняння з Лавр показує, що усі подібності трапляються винятково у додаткових фрагментах Іпат, отже, йдеться саме про «авторський текст» укладача Київського зводу. У доповненнях Іпат ідентифіковано і книжні пасажі, серед джерел можна назвати Александрію.

Іпат, 351-353І	Александрія
(351І) «они же оустръмиша ^с на нь . яко звѣрѣ сверъшии... он же ре ^ч имъпочто яко разбоиника . <i>хочете мя оубити</i> »	(Ал.2.19, с. 68) «сверена свѣри душо имѣя... якоже оувидѣ и ^х Дарии оустръмившися на нь съ оруужиємъ, и рече к нима Дарии. о мои вл ^т цѣ, бывше раби мои. что вы зло сътворишъ, да мя <i>хочете погоубити</i> »
(352І) «и доведе и Володимиръ воротъ . мтрє своя . и тоу <i>начаша Игоря оубивати</i> ¹³⁹ » Игорь же побиваемъ <i>ре^ч вл^тко в роуцѣ твои прѣдаю тебе</i> ¹⁴⁰ <i>дхъ мои</i> »	(Ал.2.20, с. 69) «они же, не послушавше моления црѣва Дарьева, <i>начаша его оубивати</i> » (Ал.2.20, с. 70) «и се <i>рекъ</i> Дарии, издыше <i>дхъ преда</i> Александрови <i>в роуцѣ</i> »
«и ѣще живоу соущоу емоу ругающєся <i>црѣскомоу</i> и сщєному <i>тѣлоу</i> ...	(Ал.2.20, с. 69) «аще бо пришедъ Алексанѣдръ нынѣ, црѣ макидонскыи, обрящет мя оубиена, црѣ <i>црѣвом тѣломъ мстити</i> иматъ... оставивша Дария еле <i>жива суца</i> »
(353І) «вѣдоуще яко мьститель естъ бѣ и взищєтъ крови неповиннаго ¹⁴¹ »	
(353І) «и <i>покрывахоуть</i> . наготоу телесе его <i>своими одежами</i> ».	(Ал.2.20, с. 69) «и хламидою <i>своею покрываше тѣло</i> Дарьево».

Паралелі до Александрії дещо менш виразні, ніж у 1170-х роках. До того ж, пасажі з роману про Олександра контаміновано з іншими дже-

¹³⁸ Див., напр.: Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития... – С. 143; Еремин И.П. Литература Древней Руси. (Этюды и характеристики). – М.; Л., 1966. – С. 119-121; Podskalsky G. Principal Aspects and Problems of Theology in Kievan Rus' // Harvard Ukrainian Studies. – 1987. – Vol. 11. – № 3/4. – Р. 284; Толочко А.П. Похвала или житие? Между текстологией и идеологией княжеских панегириков // Palaeoslavica. – Cambridge, Massachusetts, 1999. – Т. 7. – Р. 30.

¹³⁹ У цьому місці в Іпат багато спільного з Лавр тексту. У спільних блоках, однак, відсутній вислів «и начаша убивати». Пор. 318Л.

¹⁴⁰ ХП проп.

¹⁴¹ ХП неповинны.

релами. У повість про вбивство Ігоря Ольговича вплетено ще цитати з борисо-глібського цикла, Євангелій, Апостола, Книги Йова¹⁴², Ізборніка 1073 р.¹⁴³ та запозичення з Книги Буття¹⁴⁴. Наведу кілька прикладів розподілу мікроцитат та парафраз. Зворот «звѣрие свѣрѣпии» (351I), вірогідно, утворено під впливом ПВЛ, де у 1015 р. читаємо «звѣрье дивии» (134Л), та «сверепа свѣри душою имѣя» з Александрії (останнє увійшло також до Сказання про св. Бориса та Гліба)¹⁴⁵. Далі бачимо «почто яко разбоиника...». За припущенням Герхарда Подскальського, це парафраз Лк.22.52; «хощете погоубити» / оубити» знов нагадує Александрію. «Преда дхъ» (352I) походить, ймовірно, з Лк.23.46, однак використане також у Читанні про св. Бориса та Гліба¹⁴⁶ та в Александрії. «Крови неповинны» – пор. Мт.27.4, при цьому, «мыщение» саме «царському тілу» сходить до Александрії.

Усі паралелі перевірені на предмет уживаності й виявилися доволі рідкісними, що підвищує вірогідність запозичення. Напр., на позір простий вираз «начати убивати» або «...губити» (352I) в інших літописах

¹⁴² Докладно паралелі до повісті Іпат 1147 р. з Євангелій, Книги Йова та борисо-глібського циклу розібрані у: Podskalsky G. Principal Aspects and Problems... – Р. 280-285. Деякі додаткові джерела та огляд версій київського та суздальського літописів: Вілкул Т.Л. Літописна повість 1147 р. про вбивство Ігоря Ольговича // Київська Старовина. – 1999. – № 6. – С. 56-72.

¹⁴³ Пор.: Ізборник 1073 г. в 2-х томах... – Т. 1.

350.5-7, 9-11I	Ізборник 1073 р., арк. 109b
«толики стрѣти и различная смѣрти на праведники находили соуть... прѣдѣнии отци многыя напасти . и горкыя моуки . и различныя смѣрти прияша.	«...и горькою тою смѣртію въсприя то... и глати яко по грѣхомъ своимъ . такыя смѣртіи прияша... ельма же и правѣднымъ моужемъ . многашды такы смѣртіи находилы соуть . нѣкихъ невѣдомыхъ дѣльма винъ».

¹⁴⁴ Див. паралелі до Восьмикнижжя в Київському зводі: Вілкул Т.Л. Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII–XIII веков // Ruthenica. – Т. X. – 2012. – С. 102-116.

¹⁴⁵ У свою чергу, укладач Сказання про св. Бориса та Гліба також був знайомий з текстом Александрії, звідки запозичив слова перського царя про Олександра: «...яко прииде на мя макидонъ, сверепе звѣря душою имѣя». Раніше ця паралель дослідниками не відзначалася; у Сказанні зворот характеризує вбивць св. Гліба. Текст див.: Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. – К., 1928. – С. 11, 29, 65, 82, 106, 128. У XIII ст. «сверепе звѣря душою имѣя», ймовірно, через посередництво Сказання, використаний літописцями в описі нашестя Батия на Русь. Треба додати, Хроніка Амартола має неповний аналог: «сверѣпу дшою имѣя», Ам.200.

¹⁴⁶ У Сказанні в оповіді про св. Бориса: «преда дшою», у Чтенні про св. Бориса та Гліба, написаному Нестором, використано обидва вирази, «преда душою» та «преда духъ»: «И в руцѣ твои предаю дхъ мои... и тако блжнии Борисъ предасть дшою в руцѣ бии». Див.: Бугославський С. Україно-руські пам'ятки... – С. 27, 191.

взагалі не зустрічається, а у Київському зводі використаний лише двічі. Крім 1147 р., ще під 6643/1135 р. у промовах чернігівських князів, котрі звинуватили своїх суперників Мономашичів: «вы начали есте . перво насъ *гоубити*» (297I). При цьому в статті 1135 р. простежуються сліди втручання пізньої руки, що дозволяє припускати редакцію попередніх літописних записів або й пряме дописування історії укладачем початку XIII ст.¹⁴⁷ Далі унікальним є доповнення щодо помсти «царському тілу», й приклади можна продовжити.

Окремі паралелі з Александрії розсіяні наскрізно усього тексту Київського зводу. В інших літописах такі характерні вирази не зустрічаються. Назагал звірка паралелей з низкою джерел показує їх рідкісність або й унікальність. Див. перелік вірогідних запозичень.

Під 6654/1146 р., 322I, Ізяслав Мстиславич Ігорю Ольговичу: «ни отвѣта емоу не дасть . противоу тои рѣчи . *ни посла к нему поустити*»¹⁴⁸. – Ал.1.46, с. 52, жителі Фив не відповідають на пропозицію Олександра Македонського: «они же *ни сла* своего *послаша къ нему*».

Під 1147 р., 346I: чернігівські князі Давидовичі, звинувачені у зраді, «ничто же могоша отвѣщати . толико *сърѣшася . и долго молчавше*». – Ал.2.15, с. 62: «*многоу же оубо мльчянию бывшу*». Також в іншому епізоді, Ал.2.8, с. 55: «взьемъ же Александръ чяшу и дрѣжа десною роукою *долго, и нача зрѣти* на Филипа»¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Вилкул Т.Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи... – Р. 33-34.

¹⁴⁸ Так само ще у кількох статтях. Напр., під 1148 р., 370I: «он же к нима ни посла и^x опять поустити ни своего поустити»; під 1149 р., 380I: «Ізяславъ же того не оулюбил . ни посла того поустити».

¹⁴⁹ У Київському зводі більш-менш близький мотив зустрічається ще двічі, під 1111 р. та 1148 р. (265I, 375I), хоча психологічно напружена сцена з Давидовичами – все ж таки не має аналогу. В інших літописах мовчання має інше значення. «Молчальное житие», «муж молчалив» – мається на увазі церковна чеснота. Так у статтях ПВЛ 1089 р. та 1091 р., де слово «молчание» присутнє у характеристиці духовних осіб. Зокрема, київського митрополита: «...смѣренъ же и кротокъ молчаливъ . рѣчистъ же книгами стѣми» (208Л); та св. Феодосія: «...миръская плещи отринувъ . молчанье възлюбивъ . бѣу послужилъ еси в тишинѣ... вслѣдуя стопами высокомысленнымъ отцемъ . ревнуя молчаньемъ» (213Л). У НПЛ старшої редакції єдиний приклад знаходимо під 1308 р. (йдеться про архієпископа, «молчальное житие», Новг.І, с. 332). Лаврентіївський літопис у записях за XII ст. містить один приклад у книжній характеристиці єпископа під 1185 р. (391Л) та ще один приклад у записі за 1237 р. про напад татар (461Л), насиченому книжною топикою. В останньому випадку «молчание» протиставлене «молве» як бездія – дії. Татари «умолчаша» в 1237 р. – тобто, припинили військові дії. Ототожнення «глагола» та дії, «мовчання» як припинення дій характерне, напр., для книг Вітхого Заповіту та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія. Однак у буквальному й близькому до сучасного значенні, мовчання як припинення розмови, переговорів, зустрічається лише у Київському зводі, у статтях 1111 р., 1147 р. та 1148 р.

У статті 6656/1148 р. новгородці захоплено вигукують до Ізяслава Мстиславича, 370І: «ты нашъ кнѣзь, ты на^{III} Володимиръ . ты на^{III} Мьстиславъ». – В Александрії родичі Дарія пишуть до Олександра з подякою за благородні вчинки, Ал.2.22, с. 73: «нынѣ вѣмъ Алексанѣдра новаго Дария соуща намъ... своего нынѣ Дария видѣхомъ, Александра великаго цря»¹⁵⁰.

Під тим же 1148 р. син Юрія Долгорукого Ростислав, котрого облудно звинуватили у зраді, заявив Ізяславу Мстиславичу, 373І: «паки ли на мя кто молвить . кнѣзь ли который . а се я к нему». – В Александрії безвинно звинувачений у спробах отруїти царя лікар промовляє до Олександра, Ал.2.8, с. 55: «виж^Л, како мя смръти злѣ хотятъ предати, азъ ли к тобѣ». До речі, в обох випадках вираз «азъ къ тобѣ» чи «...къ нему» не цілком зрозумілий. Як припускав В.М. Істрін, в Александрії пасаж виник через переставлення фрагментів. Якщо це вірно, ця конструкція має пояснення в історії давньослов'янського перекладу роману про Олександра¹⁵¹.

У статті 6658/1150 р., 405І, Ізяслав Мстиславич скликаю союзників. Угорський «король же то слыша и посла по всеи своеи земли . по свою дружину и по всѣ свои полкы . и тако скупя всю силу свою король». – Ал.1.42, с. 50, заклик до союзника: «сущаа под тобою полкы и всю силу събравъ, оускори приити к намъ».

Під 6669/1161 р. Святослав Ростиславич дорікає на повсталих новгородців, 510І: «а что есми имъ зло створиль . оже мя хотятъ яти». – В Александрії Дарій звертається до заколотників «бояр», Ал.2.20, с. 68: «что вы зло сътворихъ, да мя хочете погоубити».

У тій же статті у промовах чернігівських «мужів» до Святослава Ольговича, 514І, прочитуємо: «се не^Л лжа ти есть . оже»¹⁵³. – В Александрії, точніше, у додатку до Александрії зі Слова Паладія «О рахманех», Ал.3.7, с. 107: «се не лъжа е^с реченное, яко». Пор. віддалений

¹⁵⁰ Довідавшись про те, що Олександр має наміри справедливо правити персами по смерті Дарія і не скористається правами переможця, мати, жінка та дочка перського царя проголошують македонянина «новым Дарием... своим Дарием». У ранніх літописах урочисте проголошення певного володаря NN «новым» чи «нашим N» – надзвичайно рідкісний мотив. Крім Київського зводу, він присутній лише в ЛПС у статті 1213 р. (ПСРЛ. – Т. 38: Радзивиловская летопись. / Изд. подг. М.Д. Приселковым. – Л., 1989. – С. 164). Проте ЛПС тут зазнав впливу Київського зводу, про що свідчать численні текстуальні паралелі. Можливо, на пасаж зі статті 1148 р. вплинув також уривок з «Історії Іудейської війни»: «...ты блгодѣлникъ намъ, ты еси спѣс . ты еси избавитель нашъ . ты единъ достоинъ кесарства римскаго...». «История Иудейской войны»... – Т. 1. – арк. 467в.26-29. Про запозичення з Флавія див. нижче. Далека паралель ще в Ам.427: «въкричаше обѣ странѣ людіи: видѣхо^М Авгоуста Ромѣискаго».

¹⁵¹ Див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С. 55, прим. 11.

¹⁵² Так ХП, І ни.

¹⁵³ «Лжа» – єдиний випадок використання у Київському зводі.

аналог у Хроніці Амартола, Ам.353: «по правдѣ не лъжа се естъ створена».

Під 6677/1169 р. Святослав Ростиславич радиться з дружиною, обговорюючи зрадницькі наміри новгородців його «яти» (схопити). Сказано, що князь піддав інформацію перевірці, 537I: «кнѣзь же *испытавъ извѣсто . о собѣ и о нихъ*». – Аналогічно, на нараді з приводу отримання грамот Олександра з оголошенням війни Дарій «*испытавъ извѣсто о мудрости Александровѣ*», Ал.1.39, с. 46¹⁵⁴.

Під 6688/1180 р. після вдалих військових дій Рюрика Ростиславича спеціально підкреслюється така чеснота князя як відсутність погорди, 623I: «Рюрикъ же аче побѣдоу возма нѣ *ничто же горда оучини*». – В Александрії після перемоги над Дарієм Олександр: «и толики славы сподобися, *ничего же грѣда* не створи», Ал.1.39, с. 49¹⁵⁵.

Вдалося також знайти одне досить об'ємне буквальне запозичення з Александрії у передостанній статті Київського зводу 6705/1197 р. Точніше, йдеться про уривок зі слова Паладія «О рахманех», яке входить до складу Александрії у більшості редакцій. Слово Паладія нині складає 7-16 глави 3-ї книги у грецькому тексті Псевдо-Калісфена редакції α. Проте його немає у редакції β, з якої, як вважають, зроблений давньослов'янський переклад. Виходячи з того, що за мовою твір Паладія та Александрія відрізняються, В.М. Істрін вважав, що вони були поєднані вже на давньоруському ґрунті¹⁵⁶. У хронографах місце вставки «О рахманех» у основний текст роману про Олександра непостійне. Слово Паладія присутнє в Іудейському хронографі (не повністю¹⁵⁷) у 3-й книзі, в ЕЛ-1 воно вміщене перед початком Александрії, в ЕЛ-2 – знов у 3-й книзі (з додатками з інших джерел), взагалі випущено його лише у Троїцькому хронографі. Оскільки у композиції хронографів немає єдності, визначити точно час включення «О рахманех» до Александрії неможливо. Однак тексти поєднані у I-й та III-й редакціях роману, тобто, Іудейському хронографі, ЕЛ-1 та ЕЛ-2¹⁵⁸. На доволі ранньому етапі побутування кілька

¹⁵⁴ ХП помилково: истовое зам. извѣсто; в Арх извѣстно, у Віл извѣсто, арк. 474.

¹⁵⁵ Обидва володаря, Рюрик та Олександр наділені середньовічними книжниками християнськими чеснотами. Слід додати, «сътворити» и «учинити» – часто є синонімами, й уживалися взаємозамінювано як літописцями, так і копіїстами хронографічних творів, тієї ж Александрії.

¹⁵⁶ Істрин В.М. Александрия русских хронографов... – С. 121-122, 126.

¹⁵⁷ Починаючись з Ал.12, він уривається на Ал.14, після чого маємо велику прогалину аж до Ал.23. Прочитується: «се бѣ бо паче жити оуне . а не инѣ^x оубивати . и оумрѣю инѣхъ блжити . † толики Антигона рече же Кандакы». Після відзначених у Віленському списку хрестиком слів – перехід одразу до сюжету з гл. 23 про царицю Кандакію та Олександра, котрий удавав із себе «воеводу» Антигона, Віл арк. 491зв.

¹⁵⁸ Про редакції Александрії докладніше див. IV.1.

давньоруських книжників об'єднали Александрію з твором Паладія, відтак, існує доволі висока ймовірність того, що київський літописець початку XIII ст. користувався вже якоюсь подібною версією¹⁵⁹. Пор. тексти:

Іпат, 705-706І, з передсмертної молитви Давида Ростиславича	«О рахманех», Ал.3.15, с. 122-123, з промови до Олександра «учителя врахманом» ігумена Дандамія
«(и възрѣвъ на нѣо .) и воздавѣ хвалоу боу¹⁶⁰ глѣ . бесмѣртныи бже хвалю тебе о всемъ воздаю¹⁶¹ . цѣрь бо еси ты всѣмъ¹⁶² единъ . во истину подавая своєї твари . все бѣство имъ в наслаждение . створивъ¹⁶³ бо ты мира сего . ты соблюдаеши ожидаѣ дѣша . яже посла . да доброу жизнь жившимъ . почтеши яко бѣ . а еже не покорившюся твоимъ заповѣдемъ . предаши соуду . всѣ бо соудъ праведенъ¹⁶⁴ от тебе . и безъ конца¹⁶⁵ жизнь от тебе бѣгодатью своею . и вся милуеши».	«и възда славою бгу, глѣ . бесмѣртныи бже, хвалоу тебѣ о всемъ въздаю. цѣрь бо еси всѣмъ ты единъ вѣистину, подая своєї твари вся богатствія на наслаждѣние¹⁶⁶. сѣтворивъ бо ты мира сего, ты съблюдаеши, ожидаѣ дѣша, яже посла к нему, да доброу жизнь жившимъ почтеши акы бгъ, а еже не покорившюся имъ твоимъ заповѣдемъ предаши суду. весь бо соу^л праведныи от тебе, и бес конца жизнь от тебе оуготована е^с, блг^лтию бо своею вся милуеши».

Загалом, запозичення з Александрії у Київському зводі йдуть від 1140-х років і продовжуються до останніх статей. Більше за все паралелей припадає на 1170-і роки, де головними героями виступають смоленські Ростиславичі. Пасажі з Александрії найчастіше переповідаються, іноді близько до тексту, часом включено мікроцитати. Як правило, оповідь має світський характер. Серед церковно-книжних – лише одна розлога цитата

¹⁵⁹ Як уже відзначалося, глави з Паладія є в Іудейському хронографі, повністю текст Слова присутній у ЕЛ-1. Не виключено, що відсутність його у Троїцькому хронографі обумовлюється бурхливою діяльністю його укладача, котрий додав велику кількість нових джерел до своєї компіляції, але при цьому деяку частину з уже наявних старих «загубив» (див. IV.1.4).

¹⁶⁰ ХП боу хвалу.

¹⁶¹ ХП проп.

¹⁶² ХП всѣмъ ты.

¹⁶³ ХП створи^л.

¹⁶⁴ ХП праведныи.

¹⁶⁵ ХП бесконечна.

¹⁶⁶ У свою чергу, тут у статті «О рахманех» паралель до апостольських послань. Див.: Матичин апостол (XIII век) / Приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Стефановић. – Београд, 1979. – арк. 150v. 1 Тим.6:17: «Богатымъ вѣнѣшнѣмъ вѣцѣ за-прѣщаи . не высокомоудрствоуи . ниже оупвати на бѣгѣство изъчезающе . нѣ на бѣ жива . дающааго намъ всѣмъ бѣгѣство . въ наслаждение».

під 1197 р. зі Слова «О рахманех». Хоча в наявних нині хронографах Слово Паладія вміщено в різних частинах Александрії, воно присутнє в більшості редакцій. Можна припускати, що твір Паладія вже на досить ранньому етапі побутування перебував у конвої тексту роману про Олександра Македонського, або входив безпосередньо у склад Александрії¹⁶⁷. Для благочестивого розмірковування-похвали Господу під 1197 р. треба припускати точне копіювання, але інші цитати та парафрази з Александрії введені до літопису радше за пригадуванням.

III.2.2 Запозичення з Хроніки Малали та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія. Якщо порівняти Київський звід із ПВЛ, співвідношення паралелей із Хроніки Малали та Александрії виявиться оберненим. Тоді як у ПВЛ бачимо багатий матеріал із Малали і непевні ототожнення з Александрії, у Київському зводі – навпаки, численні паралелі до роману про Олександра супроводжуються окремими непоказними мікроцитатами та сюжетними аналогами до тексту Малали. Простежити співвідношення Александрії та Хроніки Малали тим важливіше, що віддавна припускали входження обох творів до однієї хронографічної збірки вже на ранньому етапі побутування (див. II.3.3). Якщо розмістити паралелі до Хроніки Малали за хронологією літописних статей, отримаємо таку низку фрагментів.

6621/1113 р., опис повстання киян після смерті Святополка, 276І: «и вси людє ради быша . и мятєжъ влєжє» – пор. Мал. 7.1, с. 186.6, історія Ромула та Рема та неспокою у місті Рим: «и влєжє мятєние народа».

Під 6644/1136 р., 298І, оповідається про битву князів Володимиричів, тобто, Мономашичів з Ольговичами: «и бы^с брань люта . и мнози от обоихъ падаху». Див. також про події у Галичі 6653/1145 р., 317І: «и мнози падаху от обоихъ»; опис битви під Друцьком 6667/1159 р., 494І: «и бяхутся крѣпко . и много от обои^х падаху». – Знайдено, так само, кілька аналогів у Хроніці Малали. Напр., Мал. 5.6, с. 123.6-7: «и многымъ падшимъ от них от обоихъ»; Мал. 16.1, с. 345.1: «падоша мнози от обоих, и по семь бы^с миръ». Щоправда, подібний вираз присутній також у ПВЛ у Повісті про осліплення Василька Тербовльського, при цьому достеменно відомо, що автор Київського зводу використовував попередній літописний матеріал. Див. під 6605/1097 р. про битву Василька зі Святополком на полі Рожні, 270.13-14Л: «брани же велицѣ бывши . и мнозѣмъ падающе^м от обою полку». Віддаленіший аналог містить Хроніка Амартола, пор. Ам.265.11-12 з опису облоги Єрусалима Веспасіаном: «боряху крѣпко и бывши и крѣпѣи брани . и избѣени бывше от обою полкоу множество много».

¹⁶⁷ Якщо вірним є останнє міркування, тоді слід також припускати, що різні книжники експериментували з композицією Александрії.

Під 6659/1151 р., 421І, у зверненні Ізяслава Мстиславича та його дядька В'ячеслава до угорського короля: «но *пусти* на¹⁶⁸ *помочь* . любо таку же пакы а силнѣишу того поусти на». – Пор. Мал. 18.1, с. 357.10: «и *пусти* емоу многоу *помочь* и стратилаты 3». Вираз, втім, стандартний, більш далекі аналогії присутні, знов-таки, у Хроніці Амартола. Напр.: Ам.366.26-27 «въпроси бж^ѣтвѣнаго Оуалентияна брата своего . дабы послалъ емоу воя в *помочь* . онъ же не дасть емоу»; Ам.376.9-10 «дамъ ти воя и придамъ ти *помочь*».

У Повісті про вбивство Андрія Боголюбського 1175 р. оповідається про хаос, що наступив після смерті князя у Володимирі, 592І: «...грабители же и ись сель приходяче грабяху»¹⁶⁹. – Див. сюжетну паралель до опису бідувань антиохійців, коли спалене вулканом місто зазнало пограбувань, Мал. 17.4, с. 353.23-26: «Друзии же от уцѣливших гражданъ... избѣгоша... срѣтахуть я ратаи и иже хождааху странници грабить и отимахуть имъ». Втім, текстуальної подібності немає.

Стаття 6695/1187 р. змальовує ситуацію перед смертю Ярослава Володимировича, коли він зібрав людей Галицької землі, 657І, «и тако *плакашеться* по три дни *передо* всеми сборки . и *передо* всеми¹⁷⁰ людми». – Аналог знаходимо у Мал. 17.4, с. 355.19-20. Імператор довідався про руйнування Антиохії від виверження вулкану: «*плачяся пре^о* бояры и *пре^о* граж^даны, и вси бояры в желѣныя ризы оболкѣлися бяхоу».

Мушу визнати, наведені аналогії не надто виразні. Цілком можливо, вони вказують не на сліди знайомства з Хронікою Малали, а походять з напрацьованого спільного літописно-хронографічного формуляру. Тим часом саме текст Малали покладений в основу таких ранніх хронографів як Іудейський, Софійський та ЕЛ-1 і добре репрезентований у Троїцькому. Відсутність точних запозичень із Хроніки Малали у Київському зводі побічно свідчить про користування його автором повними перекладами різноманітних хронік та історій, а не якогось хронографа. Не підтверджується і висловлена в XIX ст. ідея про раннє поєднання Александрії та Хроніки Малали. Принаймні, в Київському зводі за характером виразно протиставлені паралелі до Александрії, доволі точні (деякі з них – просторі) та до Малали, короткі й невиразні. Це робить знаходження їх в одній збірці украй сумнівним. Скоріше за все, київський літописець звертався до Александрії як такої.

Щодо «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, загальна картина запозичень у Київському зводі наближується до ситуації з Александрією. Хоча їх дещо менше, більшість паралелей кваліфікуються як рідкісні. Як

¹⁶⁸ Двоїна, ХП тут і далі: «на^м».

¹⁶⁹ І помилково «грябяху», ХП «приходячи грабяху».

¹⁷⁰ ХП пре^д всѣми... пре^д всѣми.

уже відзначалося, завдяки зусиллям О.С. Орлова вже відзначено одну мікροцитату під 6682/1174 р.

Іпат, 576I	«Історія Іудейської війни», арк. 413в.36-37 ¹⁷¹ .
«и ту бѣ видити ломъ . копиныи . и звукъ оружиныи»	«и бысть видѣти ломъ копиныи . и скре ^ж тание мечное»

Можна вказати іще кілька мікροцитат-вірогідних запозичень із Флавія. Найраніше з них, під 6648/1140 р., вміщене напочатку пасажу, що пояснював дії київського князя Мстислава Великого. Йшлося про заслання у Візантію неслухняних полоцьких князів, які наводили половців на Русь. Див. 304I, «и оупорозьняся Мьстиславъ от рати...». Він позбавив князів їх землі, всадив у човни та й відправив. – Пор. «Історія...», арк. 453г.1, цесарь пообіцяв віддати воїнам «стяжания» (майно): «егда упразднится от рати».

Під 1147 р. у промовах киян та курян до київського князя Ізяслава Мстиславича та його сина Мстислава з відмовою взяти участь у поході читаємо, 344I: «не можемъ на Володимире племя *руки възняти*¹⁷²». – Пор. «Історія...», арк. 472б.38-39: «от земець ^ж никто ^ж не въсхотѣ въздвигати рукъ противъ (римлян)».

Під 6691/1183 р. суздальський князь Всеволод Юрієвич заявляє київському митрополитові з приводу поставлення у Володимиро-Суздальську землю небажаного єпископа, 629-630I: «не избраша сего людье землѣ нашѣ . но же еси поставилъ . ино¹⁷³ *камо тобѣ годно тамо же и дежи*¹⁷⁴ . а мнѣ постави Лоукоу...». – Пор. «Історія...», арк. 420б.6-9, після узяття Єрусалиму розподілили полонених: «и Агрипѣ отда 2000 и^ж быша от пр^ор^очествиа¹⁷⁵ его, да *камо ему годно, тамо же сия дежеть*¹⁷⁶». Сюжет про поставлення єпископа спільний для Іпат та Лавр (у Лавр – під іншим 6693/1185 р.). Проте в суздальському зводі виділений пасаж відсутній, тобто, йдеться виключно про додатковий Іпат текст.

У сумних розмірковуваннях та молитвах Ігоря Святославича після поразки в знаменитому поході на половців 1185 р. зустрічається незвичний вислів, 649I: «не поганская дерзость . *обломи силоу рабѣ твоихѣ*». – Пор. в описі захисників Єрусалиму, «Історія...», арк. 463б.36-37: «нуж^да

¹⁷¹ «История Иудейской войны» Иосифа Флавия... – арк. 413в.36-37. Тут і далі при цитуванні запозичень з Флавія поклики на аркуші Архівського списку за цим виданням.

¹⁷² Так ХП, I въздаяти.

¹⁷³ ХП и то.

¹⁷⁴ ХП помилково: идеши.

¹⁷⁵ Так Арх, у Віл: «отда 30, иже быша от рода, от пророчествия»: *Мещерский Н.А.* История Иудейской войны... – С. 318.17.

¹⁷⁶ Віл «дежить».

бо и страхъ *обломиста силоу и^x*». Зворот унікальний – це єдиний випадок, коли у літописанні з'являється «обломити(ся)» у непрямому смислі слова, «обломи силу»¹⁷⁷. Пор. грецьк. відповідник: ...κατέαυησαν γὰρ ἥδη τὴν ἰσχύ¹⁷⁸.

Серед сюжетних паралелей та рідкісних мотивів можна назвати такі. Під 1151 р. вміщено пряму мову Ізяслава Мстиславича з жартом чи, радше, знуцанням над своїми супротивниками, Юрієм Долгоруким та Ольговичами. Див. 428І: «и ре^ч Ізяславъ . да же ны бѣ поможеть а ся ихъ отобьемъ . то ти не *крилати* соуть . а перелетѣвше за Днѣпръ сядуть же». – Пор. «Історія...», арк. 423в.15-18: «рекъ яко аще *крыла* възрastoуть въ римлянъ . и не могутъ прелѣсти Иерс^лмъ¹⁷⁹ стѣнь». Мотив крил, літання у військових сценах маємо ще у Київському зводі в оповіді про похід Ігоря Святославича під 6693/1185 р.¹⁸⁰ Більше в літописах він ніде не зустрічається, та й узагалі не надто поширений¹⁸¹.

У статті 6676/1168 р. смолянни влаштували зустріч київському (за походженням – смоленському) князю Ростиславу Мстиславичу, 528І: «...и начаша и срѣтати лутшии мужи смолянны . *за 300 версть* . и за тѣмъ оусрѣтоша и внуци и за тѣмъ оусрѣте и снѣ Романъ . и еп^спъ Мануиль . и Внѣздъ . и малѣ не весь градъ . изиде противу ему...». – Пор. «Історія...», арк. 468б.31-468в.5, при підході сина римського імператора Веспасіана, Тита: «антиохиане бо... потекоша на оустретение . и вынидоша от града *30 врѣсть*». Знову йдеться про вислів унікальний у літописанні, у Київському зводі «версты» ніде більш не зустрічаються, немає подібних деталей і в інших літописах. Прикметно, що відстань у Київському зводі

¹⁷⁷ Хоча може бути використано у буквальному сенсі: обломилася крига та ін.

¹⁷⁸ «История Иудейской войны»... – Т. 1. – С. 652.

¹⁷⁹ У Віл: Иерусалимских; *Мещерский Н.А.* История Иудейской войны... – С. 327.17-18.

¹⁸⁰ Дружина умовляла Ігоря, котрий не встигав на загальний військовий збір, призначений його дядьком, київським князем Святославом Всеволодичем. Див. 637.7-8І: «княже . потѣски . не можешъ перелетѣти».

¹⁸¹ Звичайно, якщо не йдеться про ангелів, херувимів, серафимів та под. У Псевдо-Калісфена на грифонах до сонця намагався злетіти Олександр Македонський, однак цей сюжет не увійшов у найдавніші списки Александрії (редакція І), і з'являється лише в ЕЛ-2, тобто, в III-й редакції. Поза цим, у Хроніці Малали оповідається про Дедала та Ікара. У Хроніці Амартола бачимо пасаж з урочистої похвали апостолам, Ам.47: «внезапоу прелетѣти всю вселеноую с похвалами и побѣдами провѣщавая». Інші контексти також книжні й часом дещо несподівані для сучасного читача. Див., напр., в Ізборнику XIII ст. (цитата з Мф.24.28 з тлумаченням): «Что есть идеже боудеть троупъ . тоу събероуть ся орли . Т[ѣ]лкъ тѣло Хво на распятѣи . орли же ап^ли . събраша ся по въскрєсении . на проповѣданье въ вся языки . яко крилати». *Wątróbska Halina*, *The Izbornik of the XIII Century*... – арк. 63в.-7.

збільшено у 10 разів: не 30, а 300 верст (до речі, надзвичайно довгий шлях!).

Отже, список паралелей до твору Йосифа Флавія не надто розлогий, однак включає рідкісні та просто унікальні (напр., «обломити силу») вислови. Порівняння текстів Київського зводу та Флавія переконливо доводить факт знання літописцем «Історії Іудейської війни»¹⁸². Це перший літопис, де простежуються запозичення з Флавія. Зі старших хронографів текст «Історії...» Флавія присутній тільки в Іудейському, тобто, належить уже до 2-ї половини XIII ст.¹⁸³ В Іудейському хронографі фрагменти «Історії...» перемішані з включеннями з Хроніки Малали, чого у нашому випадку не спостерігається. Як уже відзначалося, порівняння Іудейського та Софійського хронографів дозволяє припускати в них якесь спільне ядро, але це ядро не включає жодного фрагменту з творів¹⁸⁴ Флавія. З чого робимо висновок, що текст «Історії Іудейської війни» не входив до попереднього «спільного протографа», і в Іудейському хронографі є інновацією. Усе це схиляє до думки, що укладач Київського зводу користувався повним перекладом «Історії», а не компіляцією.

III.2.3 Запозичення з Хроніки Амартола. Хроніка Амартола є ніби пробним каменем у спробах визначити природу джерел, якими користувались давньоруські літописці, тому їй варто приділити особливу увагу. Текст Амартола у Київському зводі також представлений мікроцитатами та сюжетними аналогами. Далі у хронологічній послідовності літописних статей Київського зводу наводжу віднайдені паралелі до Хроніки Амартола. Почну з тих, де маємо текстуальну подібність. Оскільки йдеться про мікроцитати, які часом складаються з двох-трьох слів, до кожної паралелі навожу порівняльний матеріал. Важливо продемонструвати наявність чи відсутність аналогів наведеним висловам у літописах, хронографії, окремих біблійних книгах та деяких інших джерелах. Серед останніх переважно такі, користування якими вже засвідчено у Київському зводі, як от

¹⁸² Відтак, невірною є думка А.А. Алексеева про те, що «Історія Іудейської війни» перекладена лише у 1-й половині XIII ст.: *Алексеев А.А.* Интерполации славянской версии «Иудейской войны» Иосифа Флавия // ТОДРЛ. – СПб., 2008. – Т. 59. – С. 63-114. Виправдане датування перекладу XII ст.: «История Иудейской войны» Иосифа Флавия... – С. 10, 39 та ін.

¹⁸³ Окрема редакція вміщена також в Бібліотечному або Академічному хронографі, однак в останньому – разом з «Риданієм Євгеника», твором, присвяченим узяттю Константинополя турками 1453 р., що вказує на пізню дату укладення компіляції. У перевіреному мною списку Бібліотечного хронографа біблійні книги представлені пізньою групою російської редакції, що підтверджує пізнє датування.

¹⁸⁴ В Іудейському хронографі окрім «Історії Іудейської війни», напочатку ще включений фрагмент зі «Старожитностей» того ж автора.

Ізборник Святослава 1073 р. Наскільки дозволяє матеріал, спробую показати, що наведені паралелі належать до рідкісних, іноді – до унікальних.

№ 1. 338.16І, 6654/1146 р., Юрій Долгорукий надсилає Святославу Ольговичу війська: «присла емоу Гюргии . в помочь *тысячу бернистець*¹⁸⁵ . дружины бѣлозѣрьское». – Ам.203.18-19, Антиох йде на Єрусалим і шикує війська: «пристави къ коемоуждо слонови 1000 моужь *бронистець*». «Бронистець» та «бернистець» виникли з «брънистьць», маються на увазі воїни у броні. Треба зауважити, тисяча бронників – це дуже багато, тому вираз належить радше до розряду легендарних перебільшень, так характерних для військових повістей, де типовими є згадки про сотні тисяч війська і т.п. Власне слово «брънистьць» доволі рідкісне, що також підвищує вірогідність запозичення з Амартола. Завдяки помилці Іпатіївського списку («бренидьець») слово «бернистець» Київського зводу не завжди розпізнають. У словниках найчастіше наводять приклад із Троїцького збірника XII–XIII ст., Хроніки Амартола та «Іудейських Старожитностей» Флавія¹⁸⁶.

№ 2. Під 6655/1147 р. у повісті про вбивство Ігоря Ольговича натрапляємо на скорботні розмірковування князя Ігоря про підготовку християнина до смерти (князь нібито передчував власну загибель). Смерть Ігоря у Київському зводі змальовано як мучеництво, тож у повісті використано чимало біблійних цитат та інших книжних джерел. До тих, що вже вказані дослідниками, можна додати також вираз Хроніки Амартола з оповіді про кончину імператора Феодосія Великого зі словами про «правовірних царів»¹⁸⁷. Далі в Київському зводі вислів повторений ще в кількох некрологах: під 1168 р. в описі останніх днів Ростислава Мстиславича та 1175 р. в повісті про загибель Андрія Боголюбського. Пор.:

Київський звід, 1147, 1168, 1175 pp.	Ам.389.23, 392.11-12
350.16-17І « <i>стии правовѣрнии црї</i> прольаша крови своя»; 530.28-29І « <i>вси правовѣрнии</i>	«доиде <i>правовѣрномуу црю</i> » (Феодосію); «на добрѣ преиде

¹⁸⁵ Так ХП, в І зіпсоване: «бренидьець».

¹⁸⁶ СДРЯ. – Т. 1. – С. 321; у покажчику слів до Київського зводу, укладеному І.С. Юрієвою, приклад включено до статті «береньдичи». Натомість І.І. Срезневський ототожнив ці два поняття, хоча й залишив їх під знаком питання. Див.: *Срезневский И.И. Материалы...* – Т. 1. – Стп. 177, 183. У наведеній цитаті з Флавія також згадано тисячу «брънистець» (власне, йдеться про той самий похід Антиоха): «1000 моужіи брънистець въ единомъ оужи желѣзнемъ».

¹⁸⁷ Звідки узято слова Хроніки – має значення не завжди. Увагу давньоруського книжника міг привернути блискучий вираз сам по собі, у відриві від контексту. Однак в цілому дані про те, звідки потрапила цитата, дозволяють побачити, як розставляв акценти у прочитаній ним Хроніці київський літописець. Феодосій Великий для Амартола був взірцевим правителем: *Афиногенов Д.Е.* Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис... – С. 145, 147-148.

цѣри пострадаша . и прияша възмѣдие»;
531.5-7I «самого . *правовѣрнаго цѣря*
Костянтина . слыша^х глѣвша»; 588.20-21I
«стии *правовѣрнии цѣри* проляша крови...».

житѣе, съ *правовѣрными цѣри*
въсприимъ чѣсти
странньныхъ».

Вираз «правовѣрнии цѣсарь / царь» не належить до уживаних. У літописанні він ніде більше не зустрічається¹⁸⁸, відсутній у інших хронографічних текстах¹⁸⁹. Єдине, «правовѣрнии цѣрь / цѣриця» кілька разів відзначено у Пролозі (де простежується вплив Амартола), причому вже у старших списках¹⁹⁰.

Нижче, 353.18-19,22I, на завершенні повісті про вбивство Ігоря прочитуємо про киян, які прийшли споглядати вбитого князя: «и покрываху . *наготову телесе* его своими одежами... *види* повержена Игоря *мртвого*». – Ам.330.15-17, згадано усіляки нещастя, голод і смерті за

¹⁸⁸ У ПВЛ та НПЛ старшої редакції – відсутнє навіть слово «правовѣрнии» чи «правовѣрие». У Лавр – 2 приклади на «правовѣрнии». Перший фрагмент спільний з Іпат, під 1175 р., 368.26-27Л-585.10I: «рыдаеть же множеств^о . *правовѣрны*»; 2-й під 1186 р., 401.8-9Л: «Всеволодъ великийи князь Гюргевичъ *правовѣренъ* сыи». У НПЛмл є 1 приклад, «правовѣрие», у Передмові: «въ страсть божии и *правовѣрии* свое спасение сдѣваючи» (Новг.I, с. 104). У ГВЛ – 4 подібні приклади. Іпатіївський список під 1255 р., 827.12.14-15I «вѣроу грѣцкоюу . *правовѣрноую*», «о правои вѣрѣ /ХП *правовѣрии*/»; під 1270 р. 869.18-19I «*правоую вѣроу* крестьяньскоую»; під 1289 р. 922.15I «*прадѣдъ* твои на *правовѣрнѣи*»; 924.1I «да славится в не^м *правовѣрию*».

¹⁸⁹ В «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія – 1 р. «*правовѣриємъ*» (арк. 477г.21). Див. «История Иудейской войны» Йосифа Флавия... – С. 407. В Александрії та Хроніці Малали слів «правовѣрие», «правовѣрнии», та сполучення «*правая вѣра*» – немає. Навпаки, в Хроніці Амартола вираз часто уживаний: Ам.15 «*правовѣрныхъ* люди»; Ам.165.10 «Езекієва ради *правовѣрья*»; Ам.354.1-2 «бѣсловья *правовѣрныя* приимається»; Ам.360.25 «на *правовѣрствие* вѣоружашеся»; Ам.366.15 «*правовѣрнии* мнящесе млѣть прияти»; Ам.369.20 «много людии *правовѣрныхъ*»; Ам.386.23 «*правовѣрствия* ра^н»; Ам.402.26 «Маркианъ же *правовѣрны* сы»; Ам.408.11-12 «от *правовѣрныхъ* въ Соурии»; Ам.459.6-7 «многымъ *правовѣрнымъ*»; Ам.461.5 «глемому к нимъ *правовѣрномуу*»; Ам.462.13-14 «в цѣрквь нѣшоу, *правовѣрны*»; Ам.462.25-26 «*правовѣрно* о ни^х бѣславимы^м»; Ам.469.26 «оучтле цѣрквныи *правовѣрныи*»; Ам.479.14 «истовии от *правовѣрны*»; Ам.480.28 «на *правовѣрны* показоуа»; Ам.484.3 «с миром и *правовѣриємъ*». Інші тексти небагаті навіть на названі слова: в Ізборнику 1073 р. арк.10д «Іоустина философа о томъ еже о *правѣи вѣрѣ*»; арк.21с «Михайла сунькела иероусалимьскааго написание о *правѣи вѣрѣ*». В Євангелії (Апракос Мстислава Великого... – С. 414) та перших книгах Вітхого Заповіту відсутнє.

¹⁹⁰ Див.: читання на 14 вересня (2) «*правовѣрнои цѣсарицы* Плакиллы»; 14 листопада (4) «*правовѣрнаго цѣсаря* Иустиниана и память Феодоры»; 30 января (3) «...въ цѣртво Костянтина и Ирины . *правовѣрною цѣрю*». Моя щира вдячність М.В. Чистяковой за уточнення читань Пролога. У виданні: Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам... – С. 690 відображене читання на 30 січня; на 14 вересня прочитується лише «Плакиды», видавці відзначають, що відсутній переклад для грецьк. εὐσεβεστάτης βασιλίσσης (Там же. – С. 70-71).

часів Максиміана: «тѣмъ мѣтва . и нага . тѣла за дѣни многы непогребена пометана . видѣние мало . и оканьно подаваше видящимъ».

№ 3. Під 6657/1149 р. згадується нетипова ситуація: чернігівські князі Давидовичі не зрадили київського князя Ізяслава Мстиславича і відмовилися перейти в коаліцію Юрія Долгорукого (тоді як до того відбулося кілька таких «переходів»). Своє рішення вони вкрасили промовою зі словами з Хроніки, де за покликом хроніста нібито вміщено переказ писань ап. Павла. Пор.:

Київський звід, 1149 р., 377.10-12I	Ам.249.14-15
«с тѣми же хочевѣ быти а <i>дишею</i> не можевѣ <i>играти</i> . и отрѣкостася».	«не толико ему подобаєть приносити оужоженіе . яко <i>играти дишею</i> ».

Вже слова «игра» та «играти» в літописах рідкісні, а «играти душею» – вислів унікальний¹⁹¹. Він виник внаслідок певного непорозуміння або зміни значення при запозиченні. У грецькому оригіналі Амартола прочитується: «οὐ γὰρ τοσαύτην αὐτῷ προσφέρειν δεῖ θεραπείαν, ὥς κατασκήρται τῆς ψυχῆς»¹⁹². Йдеться про «угоження» Господу, в сучасному перекладі: «адже не лише таку Йому належить приносити службу (=«угоження»), як *радіти / грати* душею». Аналогів немає в Апостолі¹⁹³, у таких хронографічних творах як Хроніка Малали, Александрія, в Йосифа Флавія¹⁹⁴, у біблійних книгах¹⁹⁵.

¹⁹¹ Вилкул Т.Л. О хронографических источниках... Слова «игра», «игрище», «играти» у записах Лавр за XII ст., напр., жодного разу не зустрілися. В НПЛ є лише «игрища» у цитаті з прор. Ісайї під 1299 р.; Новг.І, с. 90. В Київському зводі ще тричі відзначене «играти». Під 1150 р., 416.15I: «тогда же оугре на фарехъ и на скокохъ . играхуть на Ярославли дворѣ»; 1185 р. 651.15-16I: «сторожемъ же его играющимъ и веселящимся . а князя творяхоуть спяща»; 1187 р. у біблійній цитаті: «Дѣвѣ веселія исполнися . скакаше играя», 656.4-5I. У ГВЛ, в Іпатіївському списку під 1230 р., 762.10-12I «обнажившоу мѣчь . свої играя на слоугоу королева . иномоу похвативши щить играючи»; під 1249 р. 802.3-4I «играющимъ же птичамъ».

¹⁹² De Boor, 359.

¹⁹³ Звірено за: Матичин Апостол...

¹⁹⁴ У Хроніці Малали «играти» зустрічається кілька разів, переважно, в буквальному значенні – спортивних, військових ігор: Мал. 2.7 «играя бо на странѣ»; 7.1 «по полю /вар. лоугоу/ играюще»; «играти за Писидона / Посидона»; ще 3 подібні вислови; «за Димитрия / Димитрию (тобто, Деметру) играетъ»; «Оунамаю играти», «играти начяша» (двічі); «играти въ тои земли западниѣ». В Александрії Хронографічній «игра», «играти» – у значенні дитячої гри. Див.: Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – Р. 155–206 (арк. 298d «да с ровнями своими играеши», аналогічно арк. 300с та 305а). «История Иудейской войны» ... – Т. 1. – С. 108, 257; Там само. – Т. 2. – С. 47 («играти» – двічі, арк. 369в.14, 427в.28, «играти душею» немає). В Амартола знаходиться схожий, але не тотожний вираз: «бжѣтвною властію *играюще*» (подібність лише у слов'янському перекладі, Ам.496.15 – пор. De Boor, 789: τὰ θεῖα κατ' ἐξουσίαν παίζουσαν). Крім того, див. Ам.116.24 «исповѣдавѣ еи игранье»; Ам.126.21-22 «еда играті начноутъ мноу».

№ 4. 391.16-17I, під 6657/1149 р. стикаємося з дещо несподіваною похвалою Володимирку Галицькому, котрий замирив дві ворогуючі коаліції: «кнѣзь Володимиръ . братолубиємъ свѣтѣся . миролубиємъ величѣся». Кажу несподівану, бо цей князь не належав до візрцевих охоронців тиші та спокою. Здається, цьому ситуативному енкомію сприяв вислів із Ам.73.24-26, про чисте стримане життя есеєвлян: «оуча не растити языка истиною свѣтитися . и не величати^с словесы различными дерзоу хытростію». Цікаво, що В.Ю. Франчук кілька на той час ще неідентифікованих запозичень із Хроніки Амартола приписує різним реконструйованим літописцям. Так, паралель до Ам.389 та Ам.392 про «правовірних царів» дослідниця відносить до руки і стилю ігумена Мойсея, а «братолубієм свѣтѣся...» – до творіння Полікарпа¹⁹⁶. Враховуючи те, що усі вирази взято зі статей 1140-х років і походять з тексту Амартола, така реконструкція видається невиправданою.

№ 5. У статтях Київського зводу 6660/1152, 6669/1161 та 6686/1178 років бачимо характерний вираз – «вередити серце». Київський літописець використав його у трьох епізодах: прямій мові Володимирка Галицького до угорського короля у дипломатичних переговорах, описі

необрѣзании си» (бібл., слова полоненого Самсона); Ам.165.25 «да възигранія дѣвнаго обоудзання...». У Словах Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського зустрівся вираз «...причастися Х^сву посмѣху от всѣхъ играющихъ истиною»; за рукописом Троїцький № 8 арк. 20d. Крім того, «и доброчестною цр̑квю надолзѣ игравше», там само, арк. 301c. Багато прикладів на «игра» та «играти» у Житті Андрія Юродивого (25 «играти», див. *Молдован А.М. Житие Андрея Юродивого в славянской письменности.* – М., 2000. – С. 702). Часте вживання викликане тим, що Андрій юродствовав, «грав(ся) собою» та іншими (див. «играя рече», «поча ристати ... и играти по оулицамъ»). Кілька разів, переважно у буквальному значенні, вживається в Ізборнику Святослава 1073 р.: арк. 79d «...дѣти же ихъ къ нимъ играютъ възьмѣше псалтирю . и въ гоусли веселоуются»; 118а «...яко бѣси имъ играютъ»; 160с «отъ тѣхъ навикъшю играти и плѣсати и гоусльми м^осикиискыми глоумитися»; 161а «и еръганы /органы – Т.В./ играти»; 240с «пороугание похоухнание поиграніе посмѣяніе ... поиграніе же естъ . слово акы добры словесы бечѣстье оуказая».

¹⁹⁵ Подібного виразу немає. Власне слово «играти» у Псалтиру зустрічається двічі, в переносному значенні: Пс.113.4 «Горы възиграша ся яко овни» (те ж Пс.113.6). An Early Slavonic Psalter from Rus' / Ed. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt. – Vol. 1. – Cambridge, Massachusetts, 1971. Кілька прикладів бачимо у Восьмикнижжі та Царствах (у сенсі музичної гри, військової, театралізованої). Вих.32.6 «и сѣдоша людие ясти и пити . и вѣсташа играти». Суд.16.25 «приведѣте Сам'сона изъ храма темничнаго . да съиграєть предъ нами». 2Цар.2.14 «и ре^ч Авенирь къ Иоаву да вѣстануотъ отроци и поиграють . предъ нами»; 2Цар.6.5 «и Дѣвдъ и снѣве изълви . играюще предъ г^смъ . въ арганѣхъ оустроєныхъ . и въ гоусльхъ и в сопѣлехъ»; 6.16 «въдѣ цр̑я Дѣвда играюща предъ г^смъ»; 6.20-21 «открыешися играющимъ . и ре^ч Дѣвдъ къ Мелхелѣ . предъ г^смъ азъ играхъ... играю и пляшю пре^д г^смъ». Слово відсутнє в Євангелії (Апракос Мстислава... – С. 359-360). Див. також: Старославянський словарь... – С. 246.

¹⁹⁶ Пор.: Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники... – С. 23, 39.

дій Святослава Ростиславича в конфлікті його з новгородцями та в оповіді про Мстислава Ростиславича, котрому старший брат Роман заборонив похід на Полоцьк. Подібні пасажі (без повноголосся: «врѣдити си...», «вредити...») бачимо у Хроніці Амартола. Йдеться про страждання прор. Мойсея, котрому не довелося ступити на землю обетовану, та строгі устава «есефлянь», схожі на чернечі.

Київський звід, 1152, 1161, 1178 pp.	Ам.105.17; 229.20-22
450.5-7І «а язъ ся каю того королю оже есмь тобѣ <i>срѣце вередилъ</i> и паки оже противу сталъ тобѣ»; 510.14-15І «он же не <i>вередя</i> имъ <i>срѣца</i> выведъ брата»; 609.6-8І «онъ же не хотя <i>вередити срѣца</i> братоу своему старѣишому . возвратися в Новѣгородъ».	«(Мойсей землю) відѣвъ издалеча и болма <i>вредивъ</i> си <i>срѣце</i> »; «(есефляни) и къ члкомъ правдивии хранити вся нелицемѣрно ни по воли же <i>вредити срѣце</i> комоу».

Знову маємо справу з украй рідкісною (можливо, унікальною) мікроцитатою. Власне слово «вредити» / «врежати» один раз зустрілося в ПВЛ під 6582/1074 р. в оповіді про пагубу ченцям від бісовських «помислів», 184.1-2Л: «и тѣми врежаеми бываю^т имъ мѣтвы». Воно взагалі відсутнє у Лавр за XII–XIII ст. та ГВЛ XIII ст. НПЛмл копіює ПВЛ на ділянці початку 1170-х років і відповідно, повторює «врежаеми» під 1074 р. Під 1245 р. про повернення новгородців з погоду ще мовиться «нѣчим же вреженѣ»¹⁹⁷. У Хроніці Малали, Євангелії, Апостолі, Паремійнику – слова немає, в Александрії та в Йосифа Флавія лише «врежатися», «вредитися»; те ж стосується Ізборника 1073 р.¹⁹⁸ У Повчанні Володимира Мономаха два рази зустрілося «вередихъ» («роуцѣ и нозѣ») и одного разу «вредитися»¹⁹⁹. Саме такого вислову «вредити серце» немає ніде.

№ 6. 489.24-25І, 6666/1158 р., після смерті Юрія Долгорукого кияни повстали: «други дворѣ его за Днѣпромъ . разыграбиша . его же звашеть самъ *Раемъ*». – Ам.185.15-16, з оповіді про Навуходоносора та Вавілон: «древеса выпрѣ насадивъ плодовитыхъ яко подобна гоустыхъ лѣсъ . висящий *раи* его ^{жс} *наре*...».

№ 7. 485.22-23І, 6664/1156 р., після перемін на князівському столі змінився митрополит. На місце руського Климента Смолятича із грек

¹⁹⁷ Новг.І, с. 198, 303. У НПЛ старшої редакції відсутнє.

¹⁹⁸ Див. Изборник 1073 г. Факсимильное издание. – Т. 1. – Арк. 168d. Це слово тричі використано у Житті Андрія Юродивого, однак не у виразі «врѣдити срьдце»: Молдован А.М. Житие Андрея... – С. 686. Цікаво також, у яких виразах позначено негативні емоції у Житті Василя Нового.: «зѣло надоуя срьдцемъ»; «стрѣгахоуть срьдце страшнѣ». Вилинский С.Г. Житие св. Василя Нового... – Ч. II. – С. 370, 509.

¹⁹⁹ 251.20Л, 251.21Л, 252.8-9Л.

прийшов Константин, котрий з «изверженным» із митрополії колишнім головою церкви яро ворогував усі роки своєї недовгої кар'єри аж до смерті. Константин «отда» (відпустив) дияконом поставлення Климента Смолятича в обмін на якісь цидули: «*писаша бо к нему рукописание . на Клима*». – Пор. Ам.418.10-11, з оповіді про вселенські собори, засудження еретиків та прийняття «въ общение» тих, хто спокутував провину: «Феодорита^ж и Иоанна и Василиа Селеоукіиска^г приаша исписавишимъ роукописание». У ранньому літописанні слово «рукописание» більше не зустрічається, те саме стосується хронографії.

№ 8. Ще один вислів – «всьею / всякою добродѣтелью оукрашень» – зберігся у Київському зводі в кількох некрологах: Святославу Ростиславичу (1172), Андрію Боголюбському (1175), Мстиславу Ростиславичу (1178), Роману Ростиславичу (1180), Володимиру Глібовичу (1187), Давиду Ростиславичу (1197)²⁰⁰, а також в описі церкви св. Богородиці з Повісті про смерть Андрія Боголюбського (1175). Аналоги знаходимо в Амартола, також у кількох місцях: описі церкви святих Апостол, характеристиці св. Антонія Великого, портреті вчителя дітей імператора Феодосія, Арсенія, в оповіді про сестру Феодосія Полхерію та про патріарха Павла Киприянина. Пор.:

Київський звід 1172, 1175, 1178, 1180, 1187, 1197 рр.	Ам.340.6; 351.24-25; 378.21-22; 402.16-17; 484.5-6
550.25І «сьи же блговѣрнии кнѣзь Ростиславичъ Стославъ бѣ оукрашень всякою добродѣтелью»; 581.19І «златомъ и финиптомъ . и всякою добродѣтелью . и црковнымъ строеньемъ . оукрашена»; 584.3І «и всею добродѣтелью бѣ оукрашень»; 610.26-28І «и всею добродѣтелью . оукрашен . и блгонравень . и любовь имяше ко всимъ»; 617.6-7І «всю добродѣтель ²⁰¹ сьи подобень емоу»; 617.13І «и всею добродѣтелью оукрашень»; 653.8І «и всякими добродѣтелми наполнень»; 703.8І «и всею добродѣтелью оукрашень».	«всею бо добродѣтелью блжная оукрашена бы ^с »; «многими и великими добродѣтелями оукрашаемъ»; «спроста рещи, всею добродѣтелью и разоумомъ оукрашена ²⁰² »; «бы ^с бо по истинѣ всею добродѣтелью оукрашена»; «бѣ бо ч ^с тмъ моу ^ж бжию и посрамлень и всѣми добродѣтелми оукрашень».

Вираз поза Київським зводом у літописах не зустрічається²⁰³. Не відзначений він і в низці інших розповсюджених у давньоруській книж-

²⁰⁰ Про повторювані вирази з князівських некрологів: Толочко А.П. Похвала или житие? Между текстологией и идеологией... – Р. 26-38.

²⁰¹ Вірний варіант у ХП: всею добродѣте^ню.

²⁰² Пор. також Ам.315 «разоумомъ и кротостью оукрашень».

²⁰³ ПВЛ «добродѣтельныи» 160.17-18Л (1051 р.), 198.11-12Л (1074 р.), «добродѣтель» 158.6Л (1051 р.), усі згадки – у статтях про Печерський монастир. У НПЛ та

ності текстів²⁰⁴. Виняток складає Пролог, а також Житіє Василя Нового. У списках Прологу Марина В. Чистякова виявила три подібні фрагменти²⁰⁵, в Житії знайдено один аналогічний зворот.

№ 9. Інше запозичення, «показати мужьство», вміщене в кількох похвалах: смоленському князеві Мстиславу Ростиславичу (1174), чернігівському Всеволоду Святославичу (1185) та переяславському Володимирі Глібовичу (1187). Вірогідно, використаний фрагмент з опису діянь біблійного Самсона.

Київський звід, 1174 р., 1185 р., 1187 р.	Ам.116.3-4
577.21-22І «и не мало мужьства показа . с мужьми своими»; 642.15І «посреди ихъ Всеволодъ . не мало мужьство показа»; 653.6-7І «крѣпокъ на рати . и мужьствомъ крѣпкомъ показаяся».	«его ^ж крѣпость и мужьство показують ²⁰⁶ же и сия...»

Подібний вираз знаходимо у пізнішому ГВЛ²⁰⁷, але він зустрічається саме в тій частині, де маса запозичень із попередніх літописів, ПВЛ та

ГВЛ немає. У Лавр під 1175 р. 368.20-21Л-584.20-21І «всякыи бо держася добродѣтели»; під 1231 р. 459.3Л «многы добродѣтели показа»; під 1239 р. «держася добродѣтели» 468.28Л. Під 1212 р. знаходимо схожий, але не тотожний вираз: «украшень всѣми добрыми нравы», 436.29-30Л (аналогічний прочитується в Житії Андрія Юродивого, див. нижче).

²⁰⁴ У Флавія «добродѣтель» зустрічається двічі, арк. 357б.23 428в.26 (История Иудейской... – Т. 1. – С. 89, 261), але цього виразу немає. Александрія – 1 р. «добродѣтельныи», тільки у другій редакції, тобто, Троїцькому хронографі, арк. 296б. В Ізборнику 1073 р. схожий вираз: арк.134д «бѣаше всею добротою оукрашень». У Житії Андрія Юродивого «оукрасився добрымъ нравомъ и обычаимъ» (рядок 3018, Молдован А.М. Житие Андрея... – С. 302). В Євангелії та Паримійнику навіть слова «добродѣтель» немає; у Псалтиру в 4-й слідованній пісні, прор. Авакума: «покры нбса добродѣтель его».

²⁰⁵ У «Страсти св. мчн. Кирилла, епископа Гортинского острова» «всею добродѣтелию оукрашень», читання на 6 вересня (14); «Слове о некоем игумени, иже моляшеся Богу о своих чернецах» 24 вересня (11) «всякою добродѣтелию оукрашень»; «Слове от старческаго о отци Пинуфийи» 11 липня (10) «всякими добродѣтелями оукрашена соуща». На ці тексти мені люб'язно вказала М.В. Чистякова. У Житії Василя Нового: «всякою добродѣтелию оукрашень». *Вилинський С.Г.* Житие св. Василия Нового... – Ч. II. – С. 352.

²⁰⁶ У найдавнішому Троїцькому списку МДА № 100 «показаетъ», у решті списків «показують», що відповідає грецьк. δεικνυουσι. De Boor, 152. У Хроніці Амартіла переповідається біблійна історія про Самсона і, як це часто буває, складна синтаксична побудова. «...сия» стосується попереднього вислову, де описуються конкретні свідчення «крѣпости» та «мужьства» Самсона: «поразивъ соущихъ колѣна Тиимля (филистимлян – Т.В.) челюстью и жезломъ и лисицами и разроушениемъ домовнымъ».

²⁰⁷ Див. під 1291 р., 935.10-11І «хороборъ и крѣпокъ на рати не мало бо показа мужьство свое». Скоріше за все, скомбіновано з: «храборъ и крѣпокъ на рати» та

Київського зводу²⁰⁸. У решті літописів такі звороти відсутні; серед хронографічних текстів можна назвати Александрію²⁰⁹, крім того, знову аналог виявлений у Пролозі²¹⁰.

№ 10. Кілька паралелей зближують Хроніку Амартола зі статтями Київського зводу про вбивство двох князів, Ігоря Ольговича та Андрія Боголюбського. Про використання виразу «правовѣрнии цѣри» під 1147 та 1175 р. вже йшлося вище. Аналоги до Повісті про смерть Андрія 1175 р. знаходимо в яскравій і напруженій оповіді Амартола про убивство імператора Михаїла III. Змальовано не тільки сцени смерті, Хроніка подає детальний опис попередніх подій: інтриг, каталізації невдоволення. Пор.

586.4-5I, убивці підступають до княжих покоїв: «и идуцимъ имъ к ложници его»; 586.19-20I, напилися медів у княжій «медуші» й нарешті наважилися на вбивство: «пришедшимъ имъ к ложници . идеже блжнии князь Андрѣи лежить». – Ам.517.11-12, Василій, співправитель імператора Михаїла та його наступник, відійшов з пирування: «ше^д замкы разврати цѣркыи ложници , яко не затваряти^с двере^м». Між іншим, у Повісті про вбивство Андрія Боголюбського є й мотив «убивця не дає правителю можливості захиститися», хоча виявляється він по-іншому. Андрій хотів схопитися за меч, 586.27-28I «и не бѣ ту меча . бѣ бо томъ дни вынялы . Амбаль ключникъ». Слово «ложница» в літописах більше не зустрічається, але присутнє в Житті Василя Нового²¹¹.

586.22-24I, вороги князя стукають у двері: «князь рече кто е[с]ть²¹² . и онъ же ре^ч . Прокопѣи и рече князь . о паробѣче не Прокопѣи» – Ам.513.23-24: «и повѣдавъ Прокопиеви , слоузѣ кесаревѣ , оурѣсня емоу , яко на оутриа на оуды рассѣченъ боуде^т вл^дка нѣшъ кесарѣ».

587.12,21-22I, убивці не довершили своє зле діло, князь іще живий: «мнѣвша его оубѣна до конца... и текоша позоровати его оже нетуть . идеже его оттошли оубивше»; 589.9-11I «и на долзѣ ищущимъ его . и оузрѣша и сѣдяща . яко агня . непорочно» – Ам.518.2, у такій же ситуації,

«показа мужество». Сполучається «крѣпость» та «мужество» також під 1224 р., 744.24-25I «крѣпости ради мужества возраста».

²⁰⁸ Відзначалося: *Вилкул Тетяна*. О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи... – С. 17-28.

²⁰⁹ В Александрії, можливо, навіть дещо ближче до тексту літопису. Див. Троїцький хронограф, арк. 301а: «величество мужества вашего покажете». У Флавія текстуально найближчі вирази такі: «дивяшеся мужествоу и крѣпости его», арк. 359а.8-9; «стыдящимся Иродова мужества и крѣпости», арк. 359в.30-31 («История Иудейской войны»... – Т. 1. – С. 93-94). Взагалі немає у Хроніці Малали.

²¹⁰ «Успение Иисуса Навина, воеводы жидовскаго», 1 вересня (7), на цей текст мою увагу звернула М.В. Чистякова. Див.: «на мнозѣхъ ратехъ бывъ мужество свое и доброн^равие показавъ» (Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам... – С. 14).

²¹¹ *Вилинський С.Г.* Житие св. Василия Нового... – С. 378, 588 та ін.

²¹² І еть, XII є^с.

один із заколотників, Асулеон, каже Василю: «яко аще и роуцѣ Михаилоу оуѣкнуоухо^м, но жива его оставихо^м. и възвратився обрѣте Михаила на ложи лежаща».

589.12І, один з останніх епізодів убивства Андрія Боголюбського: «Петръ же *оття* ему руку десную». – Ам.517.22-23, у покоях імператора Михаїла: «Халдѣанин же Іоаннъ, вборзѣ мечемь оударивъ црѣя обѣ роуцѣ *оття*».

Хоча точні паралелі не знайдені, у низці сцен Хроніка та літопис наближені одне до одного. До співставлення літописця могли спонукати подібні обставини убивств. У боротьбі зі своїми нападниками обидва правителя втратили руки: Андрію відрубали одну, Михаїлу – обидві. Загалом, можна констатувати наявність серії подібностей між описами вбивства володарів, хоча в даному разі не можна повністю виключати випадкових збігів.

№ 11. У статті 6697/1189 р. митрополит умовляє київського князя Святослава Всеволодича та його «свата» і співправителя Рюрика Ростиславича вчинити похід на Галич, «потрудитися» за «отьчину». На укладача Київського зводу, вірогідно, справила враження промова імператора Романа до вельмож, яку той за Хронікою Амартола виголосив під час великої військової небезпеки, походу болгар. Пор.:

Київський звід, 1189 р., 663.10-11І	Ам.555.27-28-556.1
«се иноплемьнници о ^т яли отчиноу вашю . а лѣпо вы бы потроудитися».	«оучаше а и повелѣваше на противныа изыти и отчѣствия ради <i>потроудитися</i> . си же сложишя ^с готови црѣствия сего ради и хрѣтианъ ради оумрети».

Мікроцитата дає змогу впевнено вказати на Хроніку Амартола як на джерело Київського зводу. Навіть слова «троудитися» та «потроудитися» – рідкісні в літописанні²¹³ та хронографії²¹⁴, не кажучи вже про «туди-

²¹³ ПВЛ «потроудитися» немає, «троудитися» зустрічається 4 рази: під 986 р., 1074 р. та 1091 р.: 113.10Л, 192.17Л, 210.5-7Л. У Київському зводі кілька разів використано «троудитися» та «сѣтродитися». «Потроудитися» ще тричі, під 1150 р.: 407.28-29І «оже ся еси потрудилъ моея дѣля чѣти и своея»; 408.12-14І «и тобѣ брате и ны^н потрудити^с опять моея дѣля чѣти и своея»; 422.3І «потрудися к нама сѣмо». Однак саме такого виразу «потрудитися заради отчини» більше немає. У Лавр за XII ст. – слово взагалі відсутнє, у XIII ст. на нього натрапляємо 1 раз, під 1207 р. 431.31-32Л «тудишася». В НПЛ за XII ст. – немає, за XIII ст. під 1230 р. (тудиша^с); 1240 р. (тудишася), 1263 р. (потрудися). Див. Новг.І, с. 70, 77, 84, 278. У ГВЛ трапилося двічі: 773.1І «истоудилася»; 824.20І «оутроудився».

²¹⁴ У Флавія – 1 раз, арк. 419б.1 «нашъ гра^д еше оускоримъ . потроудимся и поноудимся» («История иудейской... – Т. 1. – С. 231). У Хроніці Малали двічі, Мал. 1.1 «туди^двши^хся хронографъ и историкъ»; Мал. 7.1 «троужаетъ земля и море». В Алек-

тися» заради «отьчства» чи «отьчины». Таке сполучення у відомих мені пам'ятках зустрілося тільки в тексті Амартола.

Можна відзначити також не текстуальні, а сюжетні аналогії. Один із прикладів наводить О.П. Толочко: обрання братією Печерського монастиря нового ігумена, Василя зі Щекавиці, ймовірно, мало за взірць поставлення єпископа Амвросія Медіоланського у Хроніці²¹⁵. Нижче наведені інші подібні паралелі.

№ 12. Під 1156 р. новгородський єпископ Нифонт, прибуваючи до Києва, бачить незвичний сон. Нібито хтось із небесної, як потім виявляється, братії показує йому засновника Печерського монастиря – «отьця Феодосія». Невдовзі по тому Нифонт помирає. У Хроніці натрапляємо на схожу сцену, коли гаряча молитва єпископа Аделфія викликала «мужа зъло красна» (так часто позначали ангелів та небесні сили), котрий показав йому церковних вчителів; більше за все Аделфій бажав побачити Іоана Златоустого.

Київський звід, 1156 р., 483.17-261	Ам.398.8-13
«и молящю ми ся много съ слезами . пресѣи бѣи да быхъ видиль отца Федосья . и собирающимся много братьѣ въ цркви и приступивъ единъ ре ^ч ми . хощещи ли видити отца Федосья . мнѣ же отвѣщавшю . аще оуможно естъ покажи ми . и поемъ мя и въведе въ олтарь . и ту показа ми отца Федосья . и шедъ поклонихся ему . и вставъ нача блгсвати мя . и обьятъ мя руками своима . и начать цѣловати мя».	«молящюся ємоу . единою вѣнезапоу бы ^с въ оужасти . и видѣ ^х моужа зъло красна . и имѣ мя за десноюу роукоу то доведе мя на мѣсто свѣтло и преславно . показая ми црквныя оучителя . азъ же смотряхъ видѣти его же желяхъ . великаго Іоана възлюбленаго своего . яко же показа ми всѣхъ и комоуж ^д о ихъ имя ми повѣда».

Треба зауважити, аналогічне видіння присутнє також у Житті Василя Нового²¹⁶, а корпус доступних укладачеві Київського зводу агіографічних текстів досі точно не визначений. Проте оскільки маємо серію запозичень, швидше, ймовірний все ж таки вплив Хроніки Амартола.

№ 13. Одним із «добродіянь» київського князя Ростислава Мстиславича був звичай годувати на своїх обідах монастирську братію, особливо під час Великого посту. Про це йдеться у панегіричному описі вчинків князя з останнього року його життя. За Амартолом, подібний

сандрії 1 раз, Ал.2.11, Тр арк. 308b: «потроудитися хошемъ , противоу нѣкоємоу языкоу хоудоу на брань».

²¹⁵ Толочко А.П. Печерский мятеж... – С. 351-352.

²¹⁶ Див. простору оповідь про сон з видінням, де фігурує тільки-но померла слуга св. Василя Нового, Феодора. Напочатку сцени – подібна репліка: «хощещи ли видѣти Феодороу?». Вилинський С.Г. Житие св. Василя Нового... – Ч. II. – С. 412.

звичай завів собі імператор Роман, і це також особливо відзначається серед добрих вчинків цього правителя.

Київський звід, 1168 р., 530.1-4I	Ам.564.1-3
«оу великии постъ . въ всякую суботу и в не ^л ю . сажаше на обѣдъ . оу себе 12 чърнца . третии на десять игумень Поликарпъ . и тако тѣ ^х накорми нищихъ ²¹⁷ отпушаше .»	«но и по вся дни три от оубогы ^х обѣдати с нимъ повелѣ... в сре ^л же и в пя ^т три оубозіи мниси обѣдахоу».

Цікаво, що, як і у випадку з «30-ма верстами» у Флавія та «300-ма верстами» у Київському зводі, тут також наявне збільшення кількості. Якщо у Хроніці милостиво нагодованих на обіді у правителя троє, то в літописі таких уже 13 (число символічне, пор. 12 апостолів та Христос).

№ 14. В описі останніх днів Ростислава Мстиславича подибуємо кілька пасажів, де мова заходить про сферу відповідальності князів. Ростислав бідкається, що духовний батько «возборони ему» від постриження у ченці, хоча того бажала душа. Печерський ігумен Полікарп відповідає князеві настановою, як правителям «Бог повелѣ быти на семь свѣтѣ». Аналогічні повчання у Хроніці Амартола вписано кілька разів. Від пустельника Антонія Великого – імператору Константину Великому, єпископа Амбросія Медіоланського – Феодосію Великому та від св. Євфимія Ставрокійського – імператору-іконоборцю Льву (Леону) Армянину. Пор.:

Київський звід, 1168 р., 529.20-21I, 530.22-25I	Ам. 352.17-18; 383.11; 490.21
«тобѣ (духовнику Ростислава, Семьюну – Т.В.) въздати слово . о томъ к бѹ занеже възборони ми от пострижения»; (слова Полікарпа) «вамъ бѣ тако велѣлъ быти . <i>правду</i> дѣяти на се ^м свѣ ^т . въ <i>правду</i> су ^д судити . и въ хр ^с тномъ цѣлованьи выстояти».	«и о правдѣ пешихъ и о нищихъ . яко хотяше имъ области свои . къ бѹ въздати имъ слово»; «о нем же послѣже вѣмалѣ слово въздаси . ц ^р ви ц ^р ьствоующимъ»; «тебѣ бо градскыи оуставъ вданы е ^с и вои».

Щоправда, зміст напучувань Полікарпа доволі стандартний. «Правду дѣяти» та ін. знаходить біблійні паралелі. Їх неодноразово переказували й перефразовували, в тому числі, й у Хроніці. Див., напр., з характеристики царя Давида, Ам.129.12-13: «ц^ртова Дѣдъ въ Изли и бѣ *творя соудъ и правдоу*²¹⁸»; або з оповіді про Іоана Хрестителя: Ам.225.21-22 «...бл҃га моужа июдѣмъ повелѣ... межю собою *правдоу творити* и къ бѹ

²¹⁷ ХП и не тѣщи^х.

²¹⁸ Пор.: 1 Цар.2.10 «творити и су^д и правдоу посредѣ зємляя»; Тр арк. 50b.

бл҃гочѣтьє имѣти и кр҃щєніє свѣдати». В одному з наведених вище фрагментів маємо і текстуальну подібність, «къ Богу въздати слово». Останній вислів не є рідкісним у книжних пасажах²¹⁹, хоча унікальний в літописанні.

У відповідь Ростислав виголошує сентенцію, схожу за змістом на промови «друга» Прова, Вікторина. Перед зверненням до імператора Вікторин викидає у море пояс і входить до царя без нього – жест символічний, оскільки пояс був ознакою соціального становища людини. По закінченні цього історичного анекдоту повідомляється, що Пров задовольнив прохання друга і звелів Вікторину жити тихо, «особь».

530.25-26І «княжение и миръ не можеть . безъ грѣха быти».	Ам.326.5-6 «о собѣ се створи хъ, испросися, да никогда же владѣти никоею же вещью. всяка бо власть ре ^ч . съ бѣдою и с виною есть»
---	---

Жива сцена Київського зводу з діалогами реальних історичних діячів провокувала дослідників оцінювати її як зліпок з натури. Висловлювалася думка, що вираз належить до «простих слів, висловлених князем»²²⁰. У світлі виявленого аналогу з Амартола це припущення виглядає сумнівним. Крім усього іншого, воно наочно показує, наскільки хиткими є «стилістичні» критерії у намаганнях «розшарувати» літописи.

№ 15. Вже згадуваний Мстислав Ростиславич Хоробрий у серйозному конфлікті Ростиславичів з Андрієм Боголюбським 6682/1174 р. відзначився тим, що постриг голову та бороду послу Андрія Міхну. Цією символічною дією Мстислав принизив як посла, так і його володаря. Не виключено, взірцем послугували погроза Анастасія, майбутнього імператора, такому собі «гонителеві єретиків» Євфимію з Александрії.

Київський звід, 1174 р.	Ам.409.28-30
573.10-11І «повелѣ Андрѣва посла емше постричи голову передъ собою . и бороду».	«аще не молча пребываеши, главы твоея власы постригоу и пре ^д народомъ пороуганъ боудеши».

Між іншим, це єдиний випадок у Київському зводі та взагалі у літописанні, коли «постричи» вжито не у сенсі «постригти(ся) у ченці», а в буквальному значенні²²¹.

²¹⁹ Див., напр.: Старославянский словарь... – С. 612.

²²⁰ Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники... – С. 23.

²²¹ Див. показчик лексики Київського зводу, укладений І.С. Юрієвою (сайт Інституту російської мови РАН: http://www.lrc-lib.ru/rus_letopisi/Kiev/index.php): «ся постричи» 337.24І; 573.10І; 680.25І; «постриже Микифоръ своєю роукою» (у ченці) 628.2І. Див. також показчик до ПВЛ О.В. Творогова (ПСРЛ. – Т. 1. – М., 1997. – С. 671, 726), та тексти НПЛ та Лавр.

№ 16. Під 1196 р. у Київському зводі йдеться про те, що «нечестивые» половці «обрадовались кровопролитью». За вірець, мабуть, узятє звернення імператора Романа до болгарського царя Симеона під час особистої зустрічі володарів²²². Імператор апелював до почуттів Симеона і закликав, аби він як щирий християнин не уподібнювався нечестивим варварам, які радіють «крови проливаємъ». Див.:

Київський звід, 1196 р., 700.221	Ам.558.26-28
«ни дикымъ половцемъ . ажъ бяхоуть на се готови . и оустремилися на <i>кровопролитъе</i> . и <i>обрадовалися</i> бяхоуть свадѣ в роускыхъ князехъ . избави бѣ крѣтянь от роукъ <i>нечѣтвыхъ</i> . и оканьныхъ агарянь».	«зане бо любы [богъ] бы ^с же и глѣтся, <i>нечестивы^м</i> и невѣрны ^м <i>радоватися</i> о оубіиствѣ и <i>крови</i> бес правды <i>проливаемъ</i> . аще бо истинныи хр ^с тианинь еси...».

Здається, той самий вираз відобразився й у недатованному Введенні ПВЛ, де йдеться про вихваляння половців пролиттям крові, тим більше що тут багато прямих цитат і переказу тексту Хроніки Амартола²²³. Зворот Київського зводу, втім, ближчий.

У кількох випадках натрапляємо на рідкісну лексику або рідкісні нетипові сполучення (особливо цікаві тоді, коли мова сильно формалізована). Самі по собі такі приклади не мали б великої ваги, проте у світлі виявлених паралелей набувають значення. Див. напр., 299.17-18I, у 6644/1136 р. київський князь Ярополк після сутичок з невдоволеною його політикою братією вирішив не чинити більше кровопролиття і замирився: «но оубояся соуда бия *ство[ри]ся*²²⁴ *мнии* в нихъ». 302.26-27I, у 6648/1140 р. В'ячеслав Володимирич відступив Київ сильнішому за нього чернігівському за походженням князю Святославу Всеволодичу: «(не хотя крове проляти .) но *створися мнии* . и высла к нему /Святославу – Т.В./». – Пор. Ам.549.1, про дії Романа Лакапіна у конфліктній ситуації: «Романъ же паракимомумена , *мни ся творя* , присрѣте и с любовию».

Як правило, якщо мова заходить про мир, то в літописах мир треба «творити», «просити», «хотѣти», «взяти». Лише у Київському зводі у кількох випадках прочитується: «*любити* миръ». Див. 365.14-15I, 6656/1148 р. Ростислав відповідає брату Ізяславу Мстиславичу: «то я *люблю* бра^т *миръ* . лѣпле»; 623.23I, 6688/1180 р. Рюрик «*возлюби* *мира* паче рати»; 676.5-6I, 6701/1193 р. Рюрик каже Святославу Всеволодичу: «се брате *мира* еси не *оулюбилъ*»; 699.7-8I, 6704/1196 р. Всеволод

²²² Крім цього, у Київському зводі могли залучатися інші книжні візрі. На них, здається, вказує позначення половців «агаряни», на яке натрапляємо на завершенні цитати.

²²³ 16.12-14I: «половци... законъ держать... кровь проливати и хваляще[ся] о сихъ».

²²⁴ І помилково: ствояся, ХІ створися.

Юрьевич «любя како бы с ними оумиритися . Дѣдъ же не любяшетъ мира». – Специфічний варіант, вірогідно, веде до Хроніки. Пор. Ам.541.25-26, Симеон Болгарський «слы къ Олександрѡу посла , мира прося , яко любя мира и радоватися и почтенѡу быти». Ам.557.25 той самий Симеон звертається до імператора Романа, і його прохання прийняте з радістю: «црѣ оубо о се^м зѣло възрадовася , любя миръ».

Під 6663/1155 р., 477.19I, Святослав Всеволодич просить пробачення в Юрія Долгорукого: «оудари ему челомъ . река . избезумилься есмь». – Вираз не надто поширений навіть у Хроніці Амартола, де вдалося знайти лише два приклади. Див. Ам.63.8, про поклоніння еллінським божествам: «о нихъ ^ж и ап^сль вѣщае^т избезоумишася замышлении своими и омрачиша^с неразоумная ср^дца ихъ». Ам.570.12-13 один з священнослужителів «научаетъ» царя Романа, нагадуючи йому старозавітні події (натяк на те, що цар не послухав мудрої поради, що призвело до повалення і заслання): «да не и ты потерпиши моукоу , яко ^ж Иліи , дѣтии ради безакониемъ и безоумишя^с»²²⁵.

573.15-16I, в уже згадуваному конфлікті 1174 р. Мстислав Ростиславич невдоволений Андрієм Боголюбським, що той до нього посилає посла з «сякими речами», «не акы къ князю но акы къ подручнику и просту члѣву». – Слова «подручникъ» / «поручникъ» кілька разів зустрілися в оповіді про часи неодносособового правління Константина Багрянородного, Ам.543.11: «в цртвіи оставлен бы^с, по^д пороучникикы повинюяся»; Ам.542.15-16 «пріимъ оубо полатною власть патриархъ Никола , яко ^ж и са^м подроучникъ сыи с магистро^м Стефано^м и Елада Іоанна магистра».

Зіставлення можна продовжити, але в інших прикладах вірогідність запозичення встановити важче²²⁶. Сподіваюся, загалом серія із двох десятків мікрозапозичень та сюжетних паралелей достатньо репрезентативна, хоча київський літописець і не виписав жодного просторого фрагменту з Хроніки. Судячи з характеру використання тексту, пасажі з Хроніки потрапили в літопис за пригадуванням. Укладача Київського зводу

²²⁵ При цьому, в ПВЛ, НПЛ, Лавр за XII–XIII ст. Псалтиру, Апостолі, вересневій половині Пролога та Ізборнику 1073 р. – слова взагалі немає. В І.І. Срезневського – приклад тільки з відповідного місця Київського зводу: *Срезневский И.И.* Материалы... – Т. 1. – Стп. 1031.

²²⁶ Або відповідники знайденим у Хроніці Амартола фрагментам рідкісні лише в літописанні (але звичні в інших жанрах), або йдеться про біблійні парафрази. Див. напр., Ам.296.1, Сенахирим: «с вои же пришедь на Иер^слмъ гордо же и мерзко» – та запис Київського зводу 6682/1174 р. про Андрія Боголюбського у його конфлікті зі смоленськими Ростиславичами: «такова оубо слова похвална испусти . яже бѣи студна и мерська . хвала и гордость», 574.11-13I. Хоча «мерьскъ» – лише 1 випадок слововжитку на весь звід, проте слово доволі поширене в гомілетичній літературі.

приваблювали окремі яскраві вислови переважно зі «світських описів», а не книжних розмірковувань Амартола, яких у багатогранній праці мніха Георгія також чимало. У пам'яті літописця закарбувалися деталі та сюжетні знахідки Хроніки, які він доцільно використовував у сценах битв та переговорів.

Дуже суттєво те, що з фрагментів, що піддаються ідентифікації: Ам.63.8 69.4; 73.24-26 105.17; 116.3-4; 185.15-16 203.18-19 229.20-22; 249.14-15; 296.1; 330.15-17 326.5-6 340.6; 348.20 351.24-25; 352.17-18; 378.21-22; 383.11; 389.23 392.11-12; 398.8-13; 402.16-17; 404.18-19 409.28-30; 418.10-11 484.5-6 490.21; 513.23-24 517.11-12 517.22-23 518.2 541.25-26 542.15-16 543.11 549.1 555.27-28-556.1; 557.21; 557.25 558.26-28; 564.1-3, 570.12-13 – абсолютна більшість не може походити з хронографів. У Троїцькому хронографі знаходимо лише два уривки цієї серії: Ам.339-27-340.28 та 490.10-491.2, останній у переказі²²⁷. Те саме стосується інших компіляцій, де присутні лише поодинокі витяги з Хроніки (напр., Ам.185.15-16 – у хронографічних паляях та ЕЛ-1). Відповідно, з абсолютною певністю можна стверджувати, що джерелом укладача Київського хронографу послуговував повний переклад Хроніки Амартола. Як побачимо далі, цей висновок значущий для історії укладення хронографів в цілому.

ІІІ.2.4 Порівняльний матеріал до Київського зводу із суздальського літопису за XII ст.: паралелі до Хроніки Амартола. Усі розглянуті вище хронографічні паралелі належать до тих фрагментів Іпат, які не мають відповідників у Лавр. Однак Київський звід має значні ЛІ блоки, спільні з Лавр, що являють собою записи попереднього літопису, використаного і київським, і суздальським укладачем. Прикметно, що у цьому ЛІ тексті немає жодної (!) цитати з *Александрії Хронографічної* та *«Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія*, відсутні й сюжетні аналогі. Що стосується Хроніки Амартола, все ж таки можна відшукати кілька паралелей. Їх не так багато, як у додаткових блоках Іпат, і вони не дають матеріалу для надійного висновку про залучення тексту Амартола. Проте, вірогідність залучення Хроніки залишається. Звернімося до текстів. Як і раніше, їх подано у хронологічній послідовності, ЛІ блоки позначено шрифтом **bold**. Нагадаю також, що часто трапляються розбіжності у датах спільних повідомлень Лавр та Іпат, і вони складають 1-3 роки.

У вже згадуваній історії вбивства Ігоря Ольговича 1147 р. повідомляється про спробу порятунку Ігоря молодшим братом тодішнього київського князя Володимиром Мстиславичем. Він залишався у місті, коли

²²⁷ *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 268, 273.

Ізяслав Мстиславич виступив у похід. Володимир дізнався, що кияни вирішили вбити Ігоря, і намагався їх випередити, див. Лавр та Іпат:

Лавр, 317.14-16Л	Іпат, 349.26-28І
«Володимерь всѣдъ на конь погна . и идяхуть людѣ <i>по мостоу</i> . оубити Игоря . онъ же не мога ихъ миноути»	«Володимерь всѣдъ на конь погна . и народи идяхоу <i>по мостоу</i> . онъ же не мога ихъ миноути»

Пор. аналогічну невдалу спробу (власного) порятунку під час заворушень у Константинополі, Ам.543.23-24: «сиа доуксь Костянтинъ оувѣдавъ , яко мятежъ многъ бывъ , и коня погна . конь^ж , *по мостоу* каменною поползоуся...». Втім, схожість може бути ситуативною.

Вище під тим же роком у літописах описаний початок походу Ізяслава Мстиславича. Київський правитель довідався про те, що чернігівські князі об'єдналися проти нього й вирішили визволити свого брата Ігоря²²⁸. Спонукаючи киян на військові збори, він виголошував звинувачувальні промови, акцентуючи роль одного зі своїх швагрів, 316.21-22Л та 348.16-17І: «и Всеволодичь Сѣославъ . емоу же азъ *многа добра створи*хъ». Пор. діалог у легендарній історії про те, як «Поулат» (Пилат) володів Таврікією та водив дружбу з таким собі «Златорукуым», Ам.521.27-28: «и Златорукуи ре^ч къ Поуладиви : что ти зло створи^х? се же к немоу : *многа добра* ми еси *створи*хъ».

Під 6659/1151 р. літописи оповідають про звитязство Андрія Боголюбського. Князь вирвався на коні попереду війська свого батька Юрія Долгорукого і мало не потрапив у засідку. Врятував його і повернув назад якийсь «половчин» із союзних загонів (можливо, навіть його родич²²⁹). Так само, Лавр під 6677/1169 та Іпат під 6680/1172 р. описують поїздку київського на той момент князя Гліба Юрієвича «на снемъ» до половців. До Гліба дійшла звістка, що половці порушили угоди і воюють. Він збирався йти на них у похід, але «свої погані», берендичі, відрадили князя і він послав відбивати полонених брата Михалка Юрієвича та берендичів. В обох прикладах сцени повернення володаря майже ідентичні.

²²⁸ Контекст подій такий. Після того, як у 1146 р. помер київський князь Всеволод Ольгович, Ігор Ольгович на кілька днів заступив його місце. Проте невдовзі з Переяслава підійшов Ізяслав Мстиславич, під Києвом відбувся бій, який Ігор програв і потрапив до Ізяслава у полон. Коли він серйозно захворів, то випросив у Ізяслава дозволу постригтися. Його утримували у монастирі. Чернігівські князі спочатку розкололися (Давидовичі залишилися з Ізяславом Мстиславичем), та в 1147 р. усі вони об'єдналися. Святослав Ольгович, Володимир та Ізяслав Давидовичи й Святослав Всеволодич за підтримки Юрія Долгорукого спробували відняти брата й готували новий похід на Київ.

²²⁹ Юрій Долгорукий та його син Андрій одружилися на половчанках.

Лавр	Іпат
333.3-5Л «єдін же половчинъ ятъ конь под ним за поводъ . и възврати и лая дружинѣ своеи » ²³⁰ .	431.23-24І «єдинъ половчинъ . я конь под нимъ . и възврати и лая дружинѣ своеи ».
359.5-6Л «берендѣсве же яша за поводъ . рекуще . княже не ѣзди».	556.25-26І «берендѣсвѣ яша {коня} ²³¹ за поводъ рекуще . княже не ѣзди».

Аналогічну спробу відрадити від військового геройства пор. Ам.370.26-27, в оповіді про імператора «Оуалента» (Валента): «Исходящю же емоу на воиноу . Исакии стѣи мнихъ . *имъ* за броздоу цѣрва коня ре^ч къ немоу . кде шествоуеші . о цѣрю». Втім, текстуальної відповідності немає, схожість знову може бути ситуативною.

Під 6677/1169 р. у Лавр та 6681/1173 р. в Іпат²³² бачимо запис про похід суздальців на Новгород. Андрій Боголюбський збирає велике військо, посилає свого воеводу Бориса Жирославича та купу підлеглих князів, які беруть в облогу Новгород. Мати Божа плаче у трьох церквах і рятує місто, у нападників трапляється «моръ въ конехъ», військо відступає. Наприкінці оповіді вписано розмірковування з приводу «вольності» новгородців та порушень ними затверджених хрестоцілуванням зобов'язень. Див.:

Лавр, 362.12-18Л	Іпат, 561.18-24І
«не глѣм же прави суть новгородци . яко издавна суть свобожени новгородци . прадѣды князь наши ^х . но аще бы тако было то велѣли ли имъ преднии князи крѣть преступити . или внуки или правнуки . соромляти . а крѣть чѣтныи цѣловавше . ко внуко ^м ихъ . и к правнукомъ . то преступати ».	«не глѣмъ же прави суть новъгородци . прадѣдъ князь нашихъ . но злое невѣрствие в нихъ вкоренилося . крѣть къ княземъ преступати и князѣ внуки и правнуки . обеществовати и соромляти . а крѣть чѣтныи к нимъ цѣловавъши преступати ».

Пор. Ам.133.20-21 – хроніст пригадує біблійний епізод, коли жителі Гаваона зламали дану Ісусу Навіну клятву. Мораль оповіді така: «подобаше оубо *правноукомъ* кленѣшимъся не *престоупати* клятвы и жертвы». Оскільки «правноуки» та переступлення обіцянок, клятви, та ін. згадані поряд у давньослов'янських текстах зовсім нечасто (власне, мені не вдалося відшукати інших паралелей), існує ймовірність того, що цей пасаж модельовано за Хронікою Амартола.

²³⁰ Весь вираз відсутній у РА, але вміщений у ЛПС.

²³¹ ХП немає.

²³² Дати у спільних ЛІ блоках можуть збігатися, однак нерідко трапляється розбіжність від 1 до 4-х років.

Під 1169 р. Лавр та 6680/1172 р. Іпат вміщують оповідь про «звѣро-ядивого» владику «Федорьца», котрого Андрій Боголюбський врешті-решт відіслав з Ростовської землі у Київ до митрополита, де Федорця «осѣкоша» у Песієму острові. Книжник обумовлює: він виклав усе це задля того, «**да не наскакають нѣции на святительскыи санъ**», див. 357.12-13Л та 554.14-15І. – В Ам.406.26 у схожих висловах викладено історію антиохійських патріархів, коли Мартурія змінив Петро Білильник: «Семоу же отстоупившу Петръ Белильникъ . на престоль силою въскочи». Текстуальної подібності немає, хоча вираз, треба сказати, неординарний²³³, та й літописні й хронографічні тексти взагалі не так часто змальовують церковні суперечки.

Про того ж таки Федорця повідомляється, нібито владика був настільки лихим, що за його влади у Ростові жителі землі «**и сель изнебыша . оружья и конь**», 355.35-36Л та 552.13-14І. – Рідкісне слово «изнебыша»²³⁴ вжите в оповіданні про сумний фінал походу імператора Василя на сарацин, Ам.520.18-19: «и различными бранми с ними бився , побѣжден бы^с и мнози от грекъ *изнебыша*».

Таким чином, в Лавр та ЛІ взагалі не побачимо запозичень з Александрії та Йосифа Флавія, але, здається, є кілька мікроцитат з Амартола. Втім, абсолютна більшість паралелей до Амартола не є рідкісними, чимало з наведених прикладів з тексту Хроніки виявляють лише сюжетну подібність. Хоча не можна виключати того, що хтось із літописців 2-ї половини XII ст., записи котрих увійшли в ЛІ, знав такий популярний твір як Хроніка Амартола – чітко довести це також неможливо. Для нас найсуттєвіше те, що характерний для укладача початку XIII ст. комплекс хронографічних джерел містять *тільки* додаткові блоки Іпат. Численні паралелі до творів із всесвітньої історії у складі Іпат зустрічаються у тексті, який можна кваліфікувати як «авторський» текст укладача Київського зводу. Відтак, вони послуговують надійним індикатором діяльності нашого книжника.

²³³ «Наскакати» – подібну сентенцію див. 391.3-4Л під 6693/1185 р. про поставлення єпископа у Суздальську землю: «нѣ^с бо достоино *наскакати* на стительскыи чинъ на мьздѣ но его же бѣ позоветь и стая бѣя». Цей сюжет представлений у більш стислому викладі в Іпат, однак саме пасаж зі словом «наскакати» відсутній; пор. 629-630І, під 6691/1183 р. «Скочити» в такому значенні – ще у ГВЛ, в Іпатіївському списку під 6731/1223 р.: «Асафъ . Воугровьскыи . иже *скочи* . на столь митрофолычъ», 740.12-13І. При цьому, в ГВЛ спостерігається як вплив записів попереднього літопису, так і вплив хронографічних творів.

²³⁴ Срезневский И.И. Материалы... – Т. 1. – Стп. 1070: вказуються лише два ці приклади; СДРЯ. – Т. 4. – С. 48 – цей приклад з Іпат та Лавр, Хроніки Амартола та Толкової палей.

III.2.5 Компонування хронографічних текстів у Київському зводі.

Якщо звести в одну таблицю виявлені в київському літописі паралелі з різних історичних творів, виявиться, що на деяких ділянках його текст рясніє цитатами. Сусідять виписки з *Александрії Хронографічної*, *Хроніки Амартола*, *«Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія*, біблійні фрагменти, повторно використаний матеріал з попередньої ПВЛ, та ін. Так, *Повість про вбивство Ігоря Ольговича* місцями настільки щільно укомплектована запозиченнями, що до неї можна застосувати тезу про «центонний принцип побудови»²³⁵. В оповіді 1156 р. про Нифонта цитовано *Хроніку Амартола* та *Апостол*²³⁶, під 1174 р. – поряд з *Амартолом* використана стаття ПВЛ 1019 р., *Александрія* та *«Історія Іудейської війни»*²³⁷. Комплекс джерел єдиний, що свідчить про обробку всього Київського зводу однією рукою й окрім іншого, вказує на масштаб роботи його укладача.

Неважко помітити, що на початку та в кінці цієї величезної літописної компіляції зафіксовані не так багато паралелей. Книжник підсипав хронографічні доповнення до статей того періоду, які були для нього особливо важливими, але для змальовування яких він мав обмаль матеріалу. Ця риса поєднує його з автором ПВЛ. Як ми бачили, той також компенсував провали інформації чи скудість відомостей за допомогою хронографічних текстів. Для укладача Київського зводу рубіж середини 1140-х років знаменував початок актуальної історії. Дещо раніше його зацікавила боротьба Мономашичів, Мстиславичів та Ольговичів за Київське князівство, але граничним пунктом став початок стабільної серії відомостей про життя Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, а також їх синів, Ростиславичів та Ізяславичів. Наприкінці, у статтях 1180–1190-х років, київський книжник вже більше спирався на свідчення очевидців та власний досвід, що зменшило вагу книжних домішків. Не виключено, відіграла свою роль і наявність хронологічної дистанції. Часовий бар'єр

²³⁵ Див. паралель № 2 до тексту Амартола. Щодо центонної побудови див.: *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические основы...

²³⁶ Див. паралель до тексту Амартола № 12, а також *Апостол* Матичин... – арк. 156v; *Євр.2:13* «се азъ и дѣти еже ми естъ даль бѣ».

²³⁷ Див. паралелі до тексту Амартола № 9 та № 15; *Вилкул Т.Л.* О хронографических источниках... Крім того, у цих сюжетах використано біблійні цитати. У статті 1174 р.: «Аньдрѣи же то слышавъ от Михна . и бы^с образъ лица его попуснѣлъ» (573I). *Пор. Дан.3:19*: «и зракъ лица его опуснѣ»; *Григоровичев Паримеѣник / Сост. Зденка Рибарова, Зое Хауптова. – Скопје, 1998. – арк. 92.* В Іпат під 1174 р. процитовані слова з апостольського послання 1 *Петр.5:5*, помилково приписані ап. Павлу: «яко же Павелъ глѣтъ гордымъ бѣ противитьсѣ а смиреннымъ даеъ бл҃годать» (574I). Детальніше: *Вилкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия... – С. 102-116.

додавав сміливості у «переписуванні» та дописуванні подій, натомість оповідь про безпосереднє минуле вимагала строгості.

Суттєвим є питання – знайомився укладач Київського зводу з хронографічними творами за повними їх перекладами, чи використовував якийсь хронограф? Комплекс з Александрії Хронографічної, «Истории...» Йосифа Флавія, хронік Амартола та Малали нагадує набір джерел Іудейського хронографа. Проте останній було створено у 2-й половині XIII ст., що виключає можливість безпосереднього запозичення з нього у Київський звід початку XIII ст.²³⁸ Щоправда, порівняння двох хронографів, Іудейського та короткого Софійського, дозволяє припускати наявність у них спільного протографа. Якщо це припущення вірне, така компіляція могла бути укладеною напочатку XIII ст. Разом з тим, судячи зі спільного тексту та розбіжностей, основу цього гіпотетичного раннього протографа мала складати Хроніка Малали, тоді як «История...» Флавія взагалі не була включеною²³⁹. Відтак, подібність складу Київського зводу та цієї ймовірної реконструкції XIII ст. насправді дуже приблизна.

Можуть заперечити, і таке зауваження буде справедливим: «Историю...» Флавія могли залучити з повного перекладу, тоді як решту текстів – з компіляції. Такому припущенню, однак, суперечить характер запозичень у Київському зводі. З маси хронографічних включень тут вирізняються цитати не з Йосифа Флавія, а з Александрії. Запозичення з роману про Олександра Македонського зроблено частіше, вони просторіші і передані точніше. Тим часом, звернення до творів Флавія та Амартола простежуються лише за мікроцитатами, переповіданням чи сюжетними запозиченнями. Атрибутувати їх вдалося завдяки винятковій рідкісності яскравих виразів, а скільки-небудь певні сліди Хроніки Малали взагалі не знайдені. Виникає запитання – чому за характером запозичень вирізняється саме Александрія? Зрозуміло, в цьому питанні ми змушені обмежитися більш або менш вірогідними здогадами. Не виключено, київський книжник роман про Олександра прочитав останнім і враження від нього залишалися свіжішими. Можливо і таке, що порівняно легко написане героїчне оповідання про завойовника «вьсеи вселенной» особливо сподобалося літописцю, котрому імпонували ясні діалоги та описи битв та посольств... Фактом залишається те, що запозичення у Київському зводі з Александрії серед усіх хронографічних текстів найвиразніші.

²³⁸ Крім того, Хроніка Амартола у цьому хронографі репрезентована скупом, а «Исторія Іудейської війни...» Йосифа Флавія чергується з текстом Іоана Малали (тоді як у Київському зводі сліди тексту Малали вкрай невиразні).

²³⁹ См.: *Вилкул Татьяна*, Иудейский и Софийский хронографы...

Абсолютно однозначними є висновки щодо характеру включень із Хроніки Амартола. У жодному з наявних нині хронографів подібного до Київського зводу набору ексцерптів з тексту Амартола не знайдемо. Відтак, крім чистої фантазії, немає жодних підстав припускати якийсь ранній «протографічний хронограф», що мусив містити саме такий склад фрагментів із Хроніки Амартола. Це означає, що укладач Київського зводу початку XIII ст. використав повний переклад Хроніки. Скоріше за все, Александрія Хронографічна та «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія також були доступні йому у вигляді окремих пам'яток, а не в компіляціях.

Уміло зроблені композиції із цитат та парафраз хронік та історій вкотре ставлять дослідників перед фактом «літературності» історичної оповіді. Численні хронографічні запозичення включені в оповіді про дипломатичні переговори та військові походи і загалом обумовили характерні риси Київського зводу: масу діалогів та детальних описів мало не з погодинною фіксацією подій. Хронографії ми багато в чому зобов'язані виразному викладу та насиченості промовами й посланнями²⁴⁰. З Александрії та деяких біблійних книг потрапив такий прийом, як переповідання вже один раз викладеного у «речах» та «грамотах». Див., напр., в Александрії оповідь про смерть Дарія та похід Олександра на Схід, а потім виклад тих самих подій у листах Олександра до його дружини Роксани та матері Олімпіади²⁴¹. Аналогом йому в Київському зводі є докладний звіт про битви Ізяслава Мстиславича з чернігівськими князями та Юрієм Долгоруким, з наступним переповіданням подій у листах до брата, Ростислава Мстиславича. У цьому плані цікавим є те, що укладач ГВЛ також звертався до хронографічних творів, але на нього більший вплив справила Хроніка Малали та «Історія Іудейської війни» Флавія, і прийом «переповідання» у грамотах та промовах він не перейняв. Нарешті, дещо суперечливе поєднання тенденційності й пристрастності київського літописця з певним потягом до об'єктивності також почасти пояснюється впливом творів із всесвітньої історії. Очевидно, масштаб оповіді, змалювання круговороту людських долі, злету та падіння царств –

²⁴⁰ Див. про багатство мови Київського зводу у: *Котляр Н.Ф.* Галицкая традиция в Киевском своде XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2011. – М., 2013. – С. 265.

²⁴¹ Див. *Истрин В.М.* Александрия... – С. 72, 74 та ін. Спорадично цей прийом використовується в інших творах, однак в Александрії листи обіймають мало не третину тексту. Вони супроводжують переговори Дарія та Олександра (див. послання царів до воевод та один до одного); Дарій пише до своїх спільників – індійського царя та цариці амазонок, Александр – до амазонок, до своєї матері та вчителя Арістотеля, дочки Дарія Роксани... Відповідно, об'єм переповідання значно більший і цей прийом помітніший.

усе це сприяло широкому кругозору и ставало на перешкоді тенденційності.

Дослідники ще довго будуть битися над вирішенням вічної проблеми: що належить до реалій, а що – до «віртуального» світу літописця. Звичайно, якщо у мові князя простежується пряма цитата з романа III ст. н.е. Псевдо-Калісфена про Олександра Македонського або із Хроніки Амартола, важко повірити в такий буквальний збіг. Втім, людина здатна іноді проживати деякі частини свого життя «за текстами», а часом – навіть «книжно» моделювати власну смерть²⁴². Поки що можна обережно припустити, що велика кількість літописних сцен все ж таки не є «списаною з натури». І що у діалогах та «посольських речах» простежуються не стільки документи князівської канцелярії²⁴³, скільки робота вправного і добре освіченого київського літописця, знайомого з великим колом літератури, включно з кількома повними перекладами хронографічних творів.

²⁴² Толочко Олексій, Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості) // *Mediaevalia Ucrainica*. Ментальність та історія ідей. – Т. II. – К., 1993. – С. 30-48.

²⁴³ Див. про це у: *Pritsak Omeljan*, Introduction // *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Chlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices* [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. VIII]. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – Р. XXVIII.

ГЛАВА IV

Хронографи: датуючі ознаки

Хронографічні компіляції – речі настільки складі та різнопланові, що кожна з них може стати предметом окремого дослідження. Центральною проблемою порівняльних студій літописів та хронографів є реконструкція раннього етапу розвитку хронографії. Одним із складних завдань є датування пам'яток, адже йдеться про хронографічні компіляції, які укладені майже виключно з перекладних текстів. Творча активність їх укладачів та редакторів проявлялась у переробці та скороченні обраних фрагментів повних слов'янських перекладів, і лише зрідка – у введенні зв'язок між ними. Грецькі оригінали та давньослов'янські переклади належать до відносно раннього часу. Напр., Хроніка Малали написана у VI ст., перекладена у давньоболгарський період X ст.; Хроніка Амартола з Продовжувачем – середини X ст., перекладена вірогідно на Русі в XI ст.; перші книги Біблії – грецька версія з'явилася у III–II ст. до н.е., слов'янський четій переклад зроблений в епоху царя Симеона початку X ст., і т.д. Така рання поява вихідних текстів дає широкий простір для датування компіляцій. Постає питання, як дізнатися – давньоболгарський за походженням переклад X ст. запозичений укладачем XII, XIII чи XV ст.?

Появу того чи іншого хронографа вдається пов'язати з певним часом лише за непрямыми ознаками: наявністю у їх складі нечисленних пізніх авторів або пізніх перекладів чи їх редакцій; слідами взаємодії з оригінальними руськими творами певного періоду; включеннями у компіляціях, що надаються на датування. Якщо твір відомий у кількох версіях, ранні запозичення з нього набувають особливої ваги. Попри нашарування неминучих інновацій та помилок, ці запозичення часто дозволяють побачити давні зрізи тексту.

Усі списки великих або повних хронографів порівняно пізні. Напр., старший із них, Троїцький № 728¹, скопійовано зовсім не в XI і навіть не у XII ст., а вже напочатку XV ст. (раніше його датували кінцем XIV ст.²). У їх основі, втім, лежать раніші протографи. З ранніх компіляцій

¹ Якщо залучити ще скорочені хронографи, найстарший рукопис виявиться дещо ранішим, але не набагато. Троїцький № 2, на останніх аркушах якого вміщено короткий хронограф, датують кінцем XIV ст. Видано у: *Вилкул Т.Л.* Краткий Троицкий хронограф... – С. 367-396.

² Про старші списки хронографів (включно з літописами, «Літописцем вскорє» та витримками з хронографічних творів) див.: *Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. ...* – С. 360-364.

передусім треба назвати Еллінський і Римський літописець 1-ї редакції (ЕЛ-1). Дата появи його невідома, але він, безсумнівно, належить до низки найдавніших. До ранніх належить також Іудейський хронограф, безпосередньо в тексті якого вміщено хронологічну вказівку на дату укладення 2-ї половини XIII ст. ЕЛ-1 та Іудейський репрезентовані списками XV–XVI ст. Значущою є група північно-східноруських текстів «родини XVI», частина з яких є новгородськими. Якщо обмежитись часом до середини XV ст., наявні чотири таких компіляції: Троїцький хронограф, Повна та Коротка хронографічні палей та Еллінський та Римський літописець 2-ї редакції (ЕЛ-2). Вони мають спільне ядро, а разом з тим, містять досить суттєві змістовні й структурні розбіжності. Так, обидві хронографічні палей збудовані у першій своїй частині на основі Толкової палей – збірника тлумачень вітхозавітних книг – хоча суттєво поповнені біблійними та парабіблійними фрагментами. Троїцький хронограф та ЕЛ-2 значно відрізняються як від палей, так і один від одного. Зокрема, у початковій частині з викладом біблійної історії Троїцький вміщує четий текст Восьмикнижжя, натомість у ЕЛ-2 натрапляємо на компіляцію зі скороченого викладу з Малали, Нікити Іраклійського та ін. У другій (власне хронографічній) частині палей, Троїцького хронографа та ЕЛ-2 велика кількість складових є спільною. Стале ядро певних елементів повторюється в усіх чотирьох названих творах, чим вони для дослідників і цікаві. За класифікацією О.В. Творогова, Троїцький хронограф належить до «2-ї редакції XVI», решта пам'яток – до «3-ї редакції XVI». Щодо «1-ї редакції», вона нібито мусила з'явитися в XI ст. і відобразитися у запозиченнях «Початкового зводу», тобто ПВЛ та НПЛмл. Проте, як показано в II-й главі цієї книги, хронографічні запозичення ПВЛ зроблено з повного перекладу хронік Амартола та Малали, а вставки НПЛмл ведуть не до XI ст., а до часу після 2-ї половини XIII ст. (ймовірно, до кінця XIV або початку XV ст.). Відтак, «1-а редакція» XVI XI ст. – річ суто реконструктивна і насправді примарна. Отже, спробуємо зосередитися на тих реальних збірках, що дійшли до нас та характерних рисах їхніх складових. Головним завданням є визначити, які критерії існують для визначення датування викладів всесвітньої історії і до якого часу вони ведуть.

Тексти «родини XVI» 3-ї редакції належать до 1-ї половини XV ст. ЕЛ-2 містить вставки ймовірно з якогось із новгородсько-софійських літописів та самої НПЛмл, і виявляє ознаки новгородського походження. Коротка хронографічна палея залежить від Повної хронографічної палей, окремі риси вказують на знання її укладачем тексту ЕЛ-2. Крім того, у Короткій палей використана редакція Хроніки Амартола Ам.с. групи А, що є чітким маркером пізнього часу укладення (див. II.6.5). Повна палея має «чернетку» – Барсовську палею, що збереглася в одному рукописі

(див. І.3). За філігранями цей кодекс датований кінцем XIV – початком XV ст. У хронографічних палєях, і зокрема, у Короткій палєї, простежуються новгородські риси. Таким чином, серед кандидатів на ранні компіляції «родини ХВІ» в нас фактично залишилася одна, а саме, Троїцький хронограф із «2-ї редакції ХВІ».

Своєю чергою, представник іншої гілки хронографії Іудейський хронограф представляє для нас цінність тим, що дата його укладення 2-ю половиною XIII ст. послуговує репером, від якого можна відштовхуватися, вибудовуючи приблизну хронологію. Таким чином, поки що у невизначенно ранній час «провалюються» ЕЛ-1, спільний протограф творів ХВІ та спільний протограф списків Троїцького хронографа. Як відзначено напочатку цієї глави, основний масив їх складових може бути датований лише у вельми загальних рамках, що охоплюють майже півтисячоліття: від часу перекладу на слов'янську (X–XI ст.) до появи старшого рукопису (XV ст.). Чи можна ці рамки уточнити? Четверта глава присвячена саме звуженню й уточненню схем компілювання творів із всесвітньої історії.

Одним із надійних способів датувати компіляцію є виявити у ній твір *пізнього автора*. На жаль, у хронографах до середини XV ст. подібний твір фактично один – це коментарі Нікити Іраклійського на Слова Григорія Богослова. Другий спосіб нанести датувальні ознаки є визначити пізню або ранню, в оптимальному випадку – датовану певним часом – *редакцію* тієї чи іншої складової. Матеріал для градації ранніх-пізніх редакцій разом із їх приблизним хронологічним пов'язанням надають, знов таки, не багато текстів, що включені до хронографів. Серед них Александрія Хронографічна та біблійні книги Восьмикнижжя. Власне матеріал хронік Амартола та Малали у цьому сенсі практично нерелевантний. Єдину «зачепку», як побачимо далі, знаходимо в об'ємному запозиченні з Хроніки Амартола в Александрії Хронографічній. Натомість Хроніка Малали розпадається на версії компіляцій, у яких її збережено. Тобто аби датувати компіляції за текстом Малали, потрібно спершу датувати текст Малали за компіляціями – отримуємо герменевтичне коло. Стосовно Хроніки Амартола традиційно вважають, що усі її версії, включно з так званою «другою редакцією» або Ам.с., належить датувати домонгольським часом. Відтак, усі вони постають як «ранні». Перегляд текстуальних свідчень інтерполяції в Александрії дозволяє утворення «другої» редакції Амартола, або Ам.с. перенести з домонгольського на пізніший період, 2-ї половини XIII ст. Втім, абсолютно чіткої хронологічної шкали встановити все одно не вдається.

Специфіка комплектації ранніх хронографів додає іще одне утруднення: з тих складових, що несуть на собі датувальні ознаки – Александрія, коментарі Нікити Іраклійського, Восьмикнижжя – жодна не

присутня одночасно в усіх нині відомих давніх компіляціях. Александрію містять Іудейський та Троїцький хронографи, ЕЛ-1 та ЕЛ-2, однак її немає у хронографічних палеях. Ексерпти з Никіти Іраклійського знаходимо в Іудейському та обох редакціях Еллінського літописця. Восьмикнижжя вміщено в Іудейському та Троїцькому хронографах, витяги присутні у палеях (при цьому редакції нетотожні). О.В. Творогов у своїй схемі розвитку пам'яток ХВІ мусив вирішувати цю проблему, тим більше, що вона заторкнула не лише названі вище тексти, а й декілька інших важливих складових, напр., «Сказаніє про Софію Цареградську», книги прор. Даниїла з коментарями Іполита Римського... Питання було запропоновано розв'язати таким чином: вважати, що ті складові, які скопійовані крім Троїцького та ЕЛ-2 також у палеях, мають своїм походженням ХВІ, а наявні тільки у Троїцькому та ЕЛ-2 мусять походити з «конвою» збірника, де початково знаходився найдавніший хронограф³. Варіант, що тексти Александрії, Сказання про Софію, пророцтв Даниїла, тощо було випущено у хронографічних палеях – з якоїсь причини не розглядався. Як видається, все ж необхідно взяти до уваги такий фактор як жанрова специфіка палей. Одним із головних завдань цього типу збірок було тлумачити вітхозавітні книги. Особливості їхньої композиції пояснюються тим, що в основі першої біблійної частини лежить Толкова палея з нарощеними над нею четіями біблійними та парабіблійними текстами (див. І.3). Хронографічні складові переважають лише у другій частині. Між іншим, що стосується Александрії Хронографічної – до палей включене Слово «О рахманех» Паладія, долучене до роману про Олександра Македонського на ранньому етапі побутування тексту. Відтак можна припускати, що у палеях роман дійсно був випущеним через досить великий обсяг і не надто тісний зв'язок із біблійною історією.

Як правило, пишуть про «спільний протограф ХВІ». Однак ми мусимо рахуватися з іншою можливістю – прямого взаємовпливу різних компіляцій, а не сходження їх до спільного ядра. Період XV ст. охарактеризований інтенсивною роботою книжників: у цей час утворюються найрізноманітніші збірники, простежуються різноспрямовані впливи (із тих, що мають значення для нас – новгородсько-московських літописних зводів на ЕЛ-2⁴, ЕЛ-2 на Коротку палею). Існує небезпека переплутати

³ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 88, 237-304; Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3... – С. 290; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические... – С. 160-163.

⁴ Див. II.6.6. Як побачимо далі, не можна виключати і прямого впливу Троїцького хронографа на ЕЛ-2, див. IV.1. Безпосередньої залежності ЕЛ-2 від Троїцького досі не припускалося; у новому дослідженні й виданні цієї пам'ятки, здійсненому під керівництвом О.В. Творогова, серед джерел ЕЛ-2 Троїцький хронограф не фігурує (Летописец Еллинский... – Т. 1-2).

свідчення походження від спільного ядра та безпосередньої взаємодії текстів. Якщо звернутися не лише до «родини ХВІ», а до ранніх хронографів в цілому, часткова представленість певних складових у них взагалі не мусить дивувати, оскільки компіляції не проросли «з одного кореня»: Іудейський та Софійський хронографи не залежать від «родини ХВІ», ЕЛ-1 відобразився у ЕЛ-2, однак також не має відношення до пам'яток ХВІ. Отже, спробуємо ранжирувати ці складні джерела й визначити, бодай приблизно, хронологічні рамки їх утворення.

IV.1 Версії Александрії Хронографічної

Один із текстів, які надають матеріал для датування хронографічних компіляцій – Александрія Хронографічна. Передусім слід розглянути співвідношення редакцій. Перший давньослов'янський переклад елліністичного роману Псевдо-Калісфена про Олександра Македонського зберігся в кількох редакціях, жодна з яких не відображає протограф абсолютно точно. Існують 4 групи списків з ранніми версіями Александрії: Іудейського хронографа, ЕЛ-1, Троїцького хронографа та ЕЛ-2.

Історія вивчення Александрії Хронографічної і класифікації її редакцій пов'язана з іменами В.М. Істріна та О.В. Творогова. На думку В.М. Істріна, перша редакція збереглася в Іудейському хронографі та ЕЛ-1 у дещо відмінних, але загалом близьких версіях. Друга редакція Александрії, за В.М. Істріним, репрезентована ЕЛ-2. Вченим були визначені також третя та четверта редакції, але вони дійшли у пізніх хронографах, що виходять за рамки цього дослідження. Александрія Троїцького хронографа (тих списків, що були йому відомі – Троїцький № 728 та Ундольського № 1) не становила для вченого самостійної цінності. Дослідник був упевнений, що її текст являє собою проміжний або контамінований варіант: перші дві третини Троїцької Александрії скопійовано нібито зі списку II-ї редакції, тобто з ЕЛ-2, натомість остання третина списана з I-ї редакції⁵. Підставою для такого висновку послугувало те, що напочатку й у середині роману, версії Александрії у Троїцькому хронографі та ЕЛ-2 близькі, однак на закінченні картина різко змінюється. В ЕЛ-2 вміщено доповнення з додаткових джерел, які не знаходять відповідників у тексті Псевдо-Калісфена, тим часом як читання Троїцького не мають цих додатків і наближені до I-ї редакції Александрії⁶. Втім,

⁵ *Истрин В.М. Александрия...* – С. 248.

⁶ В.М. Істрін вважав ЕЛ-2 твором ранішим за Троїцький хронограф, як виявилось згодом – невірно. У праці, присвяченій Александрії, вчений писав про те, що час укладення ЕЛ-2 «определяется списками». *Истрин В.М. Александрия...* – С. 241.

уже В.М. Істрін писав, що подеколи варіанти з Троїцького «кращі» за ЕЛ-2 і вірніше відображають грецький текст⁷. Учений визнав, що Александрія присутня у Троїцькому та ЕЛ-2, а фрагмент «О рахманех», поєднаний з романом на початку його побутування, має також Повна палея. Що не заважало категорично заперечувати входження Александрії у XVI⁸.

Пізніше О.В. Творогов кваліфікував Троїцький хронограф як самостійну пам'ятку і підтвердив наявність початкових читань у Александрії Троїцького та вторинних у ЕЛ-2⁹. Разом з тим, у суперечності з отриманими ним особисто даними, вчений наслідував думку В.М. Істріна про «проміжну редакцію»¹⁰. Можливість безпосереднього впливу Троїцького на ЕЛ-2 він відкидав. Вирішення протиріч було знайдене в гіпотезі, що укладачі обох компіляцій копіювали з одного великого збірника, який містив також XVI. Нібито Александрія «входила до конвою XVI» й укладачі брали вже «готову» версію з цього «конвою». Схему доповнювало припущення, що автор Троїцького хронографа мав справу з дефектним екземпляром Александрії¹¹ й мусив відновити оповідь за списком I-ї редакції. Нібито роман був обірваний, завдяки чому книжник наприкінці переключився на I-у редакцію Александрії. Таким чином у працях О.В. Творогова маємо справу якби з «буфером» для нівелювання протиріч між старою схемою співвідношення текстів, за якою ЕЛ-2 «створений раніше» за Троїцький хронограф, та новими текстологічними спостереженнями, що продемонстрували у Троїцькому початкові читання.

Запропоновані пояснення не можна прийняти з огляду на обставину, що залишилася непоміченою В.М. Істріним та О.В. Твороговим. Річ у тім, що ЕЛ-2 відображає не лише текст Александрії, близький до Троїцького хронографа. У ньому поєднані читання двох версій Александрії: перша –

Подібні погляди висловлював уже А.Н. Попов. У пізнішій праці В.М. Істрін відніс ЕЛ-2 до 1-ї половини XIII ст. *Истрин В.М. Книги...* – С. 391-392.

⁷ Див., напр., *Истрин В.М. Александрия...* – С. 155. Давньослов'янський переклад досить близький до оригіналу: *Истрин В.М. Александрия...* – С. 106.

⁸ Див., напр.: *Истрин В.М. Редакции Толковой палеи...* – С. 112-113.

⁹ *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 86-87 (вчений припускав, що ми маємо справу з Особливою редакцією Александрії, ранішою за ЕЛ-2); *Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические...* – С. 162.

¹⁰ Публікуючи частину Троїцького хронографа, вчений стверджував, що Александрія Троїцького «едва ли заслуживает отдельной публикации, так как представляет собой компиляцию из текстов первой и второй редакций «Хронографической Александрии»». *Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3...* – С. 290. У дослідженні ЕЛ-2 редакцію Александрії з Троїцького знову позначено як «Проміжну». *Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические...* – С. 162-163.

¹¹ *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 86-88.

«зразка Троїцького», друга – «зразка ЕЛ-1»¹². Йдеться про очевидні *контамінації*: їх близько сотні й вони присутні лише в ЕЛ-2, у Троїцькому немає жодної. Саме контамінації змушують переглянути співвідношення текстів і загальну схему формування редакцій. Пізньою складною версією Александрії треба вважати не текст Троїцького хронографа, а ЕЛ-2. Що, між іншим, відповідає приблизним датам утворення пам'яток: Троїцький постав у XIV ст. або, принаймні, на самому початку XV ст.¹³, а ЕЛ-2 – у 2-й чверті XV ст. Наведений нижче матеріал підкріплює тезу, що III-а редакція Александрії репрезентована текстом ЕЛ-2, II-а редакція – Троїцьким хронографом, місце I-ї лишається незмінним. При такому співвідношенні, не виключено, Александрія Троїцького хронографа є одним із джерел ЕЛ-2.

IV.1.1 Співвідношення текстів трьох редакцій Александрії найбільш показове у випадках контамінацій у ЕЛ-2. На цих ділянках порівняння варіантів I-ї редакції двох груп, тобто Іудейського хронографа (Ia) та ЕЛ-1 (Ib)¹⁴, зазвичай виявляє точну відповідність до грецького оригіналу, тоді як II-а редакція Троїцького хронографу від нього відхиляється¹⁵. У III-й редакції, ЕЛ-2, бачимо сполучення читань групи Ib та II-ї редакції. Нижче подані найбільш цікаві приклади контамінації, яких близько 3-х десятків. Текст I-ї редакції Александрії відтворюється за публікацією В.М. Істріна¹⁶, ЕЛ-2 – за виданням О.В. Творогова¹⁷, грецький текст Псевдо-Калісфена – за виданням редакції β Ляйфа Бергсона¹⁸, II-а редакція – за моєю публікацією Троїцької Александрії. Я буду спиратися на цю роботу, що включає повний текст роману з різночитаннями за списками усіх редакцій, що робить його зручним при аналізі комплексу

¹² Точніше, виявити, що це читання «зразка ЕЛ-1», вдається не завжди, однак завжди добре видно, що в ЕЛ-2 відтворені варіанти I-ї редакції Александрії.

¹³ Як відзначено, початком XV ст. датують старший список цього хронографа, Троїцький № 728, а він уже має помилки, не повторювані у другому рукописі, НСРК F15.

¹⁴ Зараз відомо 4 списки ЕЛ-1. В одному з них: БАН 45.10.6 Александрію пропущено, крім уривка «О рахманех». Див.: *Летописец Еллинский и Римский...* – Т. 2. – С. 264. Різночитання ЕЛ-1 В.М. Істріним і мною підведені за списком Синодальний № 280 (Син-280).

¹⁵ В.М. Істрін відзначив лише незначну кількість варіантів із цієї версії; хоча вони суттєві у текстологічній картині. Крім того, він відновлював пропуски Архівського хронографа у 3-й книзі Александрії за рукописом Ундольського № 1: *Истрин В.М. Александрия...* – С. V та ін.

¹⁶ Див. *Истрин В.М. Александрия...* – С. 5-127.

¹⁷ *Летописец Еллинский...* – Т. 1. Якщо трапляються різночитання у групах списків ЕЛ-2, вони подані через косу риску (/) або позначені як ЕЛ-2ч.

¹⁸ *Bergson L. Der griechische Alexanderroman. Rezension β...*

різночитань¹⁹. Оскільки давньослов'янський переклад буквальний, грецький текст добре виконує контрольну функцію – виявляє та підтверджує початкові та вторинні варіанти²⁰. Для покращення візуального сприйняття точні відповідники тексту Псевдо-Калісфена й й І-ї редакції підкреслено, відхилення від початкового перекладу в Троїцькому хронографі позначено курсивом, вислови й окремі слова, додані укладачем ЕЛ-2 – виділено пунктиром.

Ал.1.3. Один із перших сюжетів Александрії: останній фараон (давньослов. «царь») Єгипту, провидець Нектонав, волхвуючи на воді, побачив нашість іноземців на його країну. «Цар» дізнався, що напад підтримується єгипетськими божествами і в нього не залишилося жодних шансів, переодягнувся і втік. Жителі Єгипту дивуються:

Псевдо-Калісфен (далі: ПК)	I-а ред., с. 7	II-а ред., Тр арк. 276с ²¹	III-а ред., ЕЛ-2 с. 87
τί ἄρα γέγονεν ὁ βασιλεὺς <u>Αἰγύπτου</u>	камо ся є ^с дѣль ²² црь <u>єгипет'скыи</u>	камо ся дѣль єсть цъсарь . и ^х же <i>Нектонавъ</i>	камо ся дель єсть царь <u>египетскыи</u> <i>Нектонавъ.</i>

У І-й редакції дослівний переклад тексту Псевдо-Калісфена (ὁ βασιλεὺς) Αἰγύπτου: «(царь) єгипетський». У Троїцькому вираз замінено на «ихъ же Нектонавъ», натомість ЕЛ-2, як бачимо, сполучає обидва

¹⁹ Повний текст Александрії Хронографічної вийшов у чотирьох випусках періодичного видання Palaeoslavica. Від праці В.М. Істріна кінця XIX ст. відрізняється більшою кількістю залучених рукописів. Систематично залучалися читання Віленського списку Іудейського хронографа і повніше внесені читання із Синодального № 280 (ЕЛ-1). Крім того, використано старший список Троїцького хронографа (Троїцький № 728, тоді як у В.М. Істріна бачимо лише вторинний Ундольського № 1); а також НСРК F15, введений у науковий обіг у 70-х роках XX ст. О.В. Твороговим. Див.: *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – Р. 103-147; *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе. Продолжение. 2 // Palaeoslavica. – Т. XVII. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – Р. 165-210; *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я). 3 // Palaeoslavica. – Т. XVIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2010. – Р. 155-206; *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 3-я). 4 // Palaeoslavica. – Т. XIX. – no.2. Cambridge, Massachusetts, 2011. – С. 149-200.

²⁰ Слід додати, що грецький текст Псевдо-Калісфена також дійшов у кількох редакціях. Вони досить суттєві, однак ситуація, коли одна група грецьких списків підтримує один варіант давньослов'янських, а друга – інший, – досить рідкісна.

²¹ *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 120.

²² Син-280: дѣль є^с.

варіанти. При цьому імені Нектонаба немає в жодному з грецьких списків²³.

Ал.1.8²⁴. Нектонав прибуває у столицю Македонії Пелу, знайомиться з царицею Олімпіадою і стає її придворним астрологом. За відсутності царя Філіпа, котрий перебував у військовому поході, він удає із себе бога Амона і «перельщає» царицю. Олімпіада завагітніла й побоюючись повернення чоловіка, спитала астролога, як їй бути. Нектонав запевнив її, що бог Амон явить Філіпові знак чудесного батьківства, що знаменує зачаття сина, майбутнього Олександра, від божества.

ПК	I-а ред. с. 13	II-а ред., Тр арк. 279d ²⁵	III-а ред., ЕЛ-2 с. 90
Ἡγωνία οὖν ἡ Ὀλυμπιάς οὐ θαῤῥοῦσα τῷ Νεκτεναβῶ ἐπὶ τῷ γενομένῳ δι' <u>αὐτοῦ περὶ</u> <u>Φιλίππου</u>	Алоумпіа тоужаше, <u>не</u> надѣющися Нектонавоу сътворшееся <u>его</u> <u>ради оу</u> ²⁶ <u>Филипа</u>	Алоумпия же тоужаше надѣющися Нектонавоу створьшагося ради еи . <i>послати вѣсть</i> <i>къ Филипоу</i>	Алумпияда же тоужаше, <u>и не</u> надѣющися <i>послати</i> <i>вѣсть къ Филипу, си</i> <i>вся възвѣсти</i> Нектанаву створьшееся <u>его</u> <u>ради въ Филиппа.</u>

Початковий варіант дійшов до нас у I-й редакції, але він здається, одразу ж став «темним місцем». Давньослов'янський перекладач надто дослівно передав складну синтаксичну конструкцію, внаслідок чого без оригіналу зміст малозрозумілий. Сучасний близький до дослівного переклад: «...адже збентеженою була Олімпіада, не довіряючи (οὐ θαῤῥοῦσα) Нектонабу на зроблене [з приводу того, що буде зроблене] ним щодо Філіпа». Дієприкметник θαῤῥοῦσα був перекладений як «надѣющися», що у сполученні зі зворотом «сътворшееся его ради» провокувало далі невірні прочитання усієї фрази²⁷. Наступні переписувачі, серед яких і «творчий» укладач Троїцького хронографа, намагалися якось витлумачити темне місце з контексту²⁸. Так у Троїцькому з'явився пасаж

²³ Текст Псевдо-Калісфена відтворено за ред. β γ; в А: τί ἄρα ὁ τῆς Αἰγύπτου βασιλεὺς ἐγένετο; часткова подібність у першому елементі (=«ких») відзначена тільки у ред. ε, список Q ...ὁ βασιλεὺς αὐτῶν. Хоча подібні правки для рукописної традиції рід звичайна, тим не менше, у даному разі грецькі списки не вказують ім'я Нектонаба.

²⁴ У виданні Александрії В.М. Істріна – гл. 8, у виданнях Псевдо-Калісфена – початок гл. 9.

²⁵ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 126.

²⁶ Син-280: вѣ.

²⁷ θαῤῥοῦσα від θαρρέω, 'маю відвагу', 'насмілююся', 'повністю довіряю'; широко в С.А. Іванову за уточнення у прочитанні цієї фрази.

²⁸ Слід додати, далі текст був цілком зрозумілим: йшлося про те, що Нектонав виконав свою обіцянку, послав царю Філіпу знамення про чудесне народження

«послати вѣсть», що не має жодного відповідника у грецькому оригіналі. В ЕЛ-2 версії І-ї та ІІ-ї редакції об'єднано за допомогою редакторського додатку «си вся възвѣсти». Він хоча й не прояснював повністю зміст, однак заглажував непогоджені синтагми.

Ал.1.19. Вже у дитинстві Олександр виявляє надзвичайні здібності, а юнаком вирішує випробувати свої сили на колісничних змаганнях на олімпійських іграх. «Агон»-‘змагання, боротьба’ у перекладі передано як «брань»²⁹, що спровокувало «військові» доповнення Троїцького хронографа.

ПК	I-а ред. с. 22	II-а ред., Тр арк. 284d-285a ³⁰	III-а ред., ЕЛ-2
μετὰ δὲ ἡμέρας ὀλίγας ἐπέστη ἡ τοῦ ἀγῶνος προθεσμία	По мале ^x же днѣ ^x приближи ^c <u>быти</u> брани	по малѣхъ (же) ³¹ днѣхъ <i>начаста</i> <i>брань строити</i> . <i>яко же</i> прибли- жися брань	По малѣхъ же днѣхъ <i>начаста брань</i> <i>строити</i> и <i>яко же</i> приближися <u>быти</u> брани

Епізод з опису змагань на колісницях показує співвідношення текстів, аналогічне попередньому прикладу: точний відповідник у І-й редакції, відхилення у ІІ-й, контамінація у ІІІ-й, тобто в ЕЛ-2.

Ал.1.20. Переможець олімпійських ігор Олександр входить у залу в олімпійському вінку. Там святкують весілля його батька, Філіпа, котрий розлучився з Олімпіадою і побрався з молодою дружиною:

ПК	I-а ред. с. 23	II-а ред., Тр арк. 285d ³²	III-а ред., ЕЛ-2 с. 96
ἔχων τὸν νικητικὸν στέφανον	нося побѣдныи вѣнецъ	Александръ же нося . побѣдныи	нося Александръ побѣдныи вѣнецъ

Олександра. Навіть три: спочатку «морського ястреба», котрий навів цареві сон про бога Амона, потім Нектонав перетворився на величезного змія і явився у столиці Македонії на пируванні, де перебували Філіп з Олімпіадою. Втретє на очах у Філіпа трапилося чудо: з яйця вилупився «малий змієць» і невдовзі по тому помер. Останнє «сказателем знаменію» було витлумачене таким чином: в Олімпіади народиться син, він завоює усю вселенну (яйце, з якого вилупився змій, символізує коло і світ), але по тому «малолітень» помре. Якщо укладач Троїцького хронографа прочитував наперед, це теж могло спровокувати зміни у визначеному фрагменті.

²⁹ В іншому місці перекладач використав рідкісне слово «дача» (Ал.1.24, див. нижче). Для давньоруських книжників топика спортивних змагань, взагалі, була менш зрозумілою, ніж військова.

³⁰ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 136.

³¹ Нтр дод. же.

³² Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 138.

Ἀλέξανδρος τὸν Ὀλυμπιακὸν ³³ ... πάτερ δέξαι μου τῶν πρώτων ἰδρώτων τὸν νικητικὸν στέφανον	алумпійскыи, Александръ... отче, приими пръвы ^x мои ^x потовъ побѣдныи вѣнецъ	вѣнецъ . пилоусиискии... отче приими преднихъ моихъ потовъ побѣдныи вѣнецъ	алумпиискы... Отче, приими первыхъ моихъ потовъ побѣдныи венець пилусиискыи.
--	---	---	---

«Олімпійські змагання» та «олімпійський вінок» нечасто потрапляли на очі давньоруським переписувачам. Книжники часто псували або замінювали незрозуміле слово «алоумпиискыи». «Пилусииский» – винахід укладача Троїцького хронографа. Вірогідно, він пригадав назву столиці Македонії «Пела» і контамінував її з назвою іншого відомого міста, «Пилоусии» (щодо походження останнього найменування див. IV.1.4). У свою чергу, автор ЕЛ-2 спочатку пішов за читанням І-ї редакції й написав «алумпииский», а далі про всяк випадок вирішив додати ще й варіант із Троїцького, «пилусииский».

Ал.1.24. Вельможа Павсаній збирається вбити царя Філіпа й захопити його дружину Олімпіаду просто у столиці. Він вичекав на момент, коли їх син Олександр йде у похід, а Філіп разом з дружиною та іншими глядачами спостерігає олімпійські змагання.

ПК	I-а ред. с. 26	II-а ред., Тр арк. 287d ³⁴	III-а ред., ЕЛ-2 с. 98
γνοὺς τὸν Ἀλέξανδρον ἐπὶ πόλεμον ³⁵ πορευθέντα, εἰσῆλθεν ἀγωνος τελουμένου θυμελικοῦ. καὶ τοῦ Φιλίππου ἐν τῷ Ὀλυμπίῳ θεάτρῳ ἀγωνοθετοῦντος, ἐπεισέρχεται ξιφήρης ὁ Παυσανίας ἐν τῷ θεάτρῳ μετὰ καὶ ἐτέρων γενναίων ἀνδρῶν ἀνελεῖν βουλόμενος τὸν Φίλιππον, ἵνα τὴν	вѣдыи Александра на воиноу отшедша, вниде дачи соущеи велицѣ. Филипоу соущю на позорищи алоумъпіевѣ, вниде Паоусания съ оружіемъ въ позорище и съ инѣми моужи храбрыми, оубити хотя Филиппа, да Алоумпіадоу въсхытитъ.	въниде с людми . на позорищи соуцоу Филипоу олимпиядѣ . а Александроу соуцоу на воинѣ Паоусания же поимъ храбрыя , вниде в позорище съ оружиємъ оубити Филипа , да Олимпиядоу въсхитить	въниде с людми на позорище, ту суцу Филипу и Алум- пиадѣ, а Алек- сандру на воинѣ суцу. Паусания же, поимаеъ храбрыя, вниде в позорище, вѣдыи Александра на воину отшедыша, въниде да чести суци велицѣ. Филипу же суцу на позорищи Олумпиови, и вниде Паусании въ позорище съ

³³ Так ред. β γ. Α ἔχων τὸν Ὀλύμπιον τὸν νικητικὸν στέφανον.

³⁴ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 142.

³⁵ L ἐν πολέμῳ.

Ὀλυμπιάδα ἀρπάση.			оружиемъ и съ инѣми мужи храбрыми, убити хотя Филипа, да Алумпиаду вѣсхитит.
----------------------	--	--	---

У І-й редакції Александрії й очевидно у спільному протографі слов'янського перекладу рідкісним «дача» перекладене грецьке ἄγων – ‘боротьба, змагання’³⁶. До того ж, йдеться одночасно про «Алумпиаду»-дружину Філіпа і матір Олександра, і про «позорище алумпиево», тобто – про стадіон де провадили олімпійські ігри (Ὀλυμπίῳ θεάτρῳ). Укладач Троїцького хронографа знов перетлумачив малозрозуміле йому місце, як міг – деінде переказав, деінде скоротив. При цьому він архаїзував мову, напр., «храбрых мужів» перетворив на «храбровъ»³⁷. Укладач ЕЛ-2 сполучив обидві версії дещо складнішим способом, ніж попередні. Він продублював сцену прибуття Павсанія «въ позорище» й одночасно, перетворив темне «дачи» у «да чти»³⁸, тобто – «да чести». Можливо, додаткову увагу книжників до цього місця привернуло те, що за сюжетом, Павсанію таки вдалося смертельно поранити Філіпа. Від смерті батька Олександр у романі виступає як самостійний володар.

Ал.1.26. Характеристика здібностей Олександра: «бѣше же Александръ

ПК	I-а ред. с. 28	II-а ред., Тр арк. 289а	III-а ред., ЕЛ-2 с. 99
(ἦν δὲ) ὡς ἔοικε τοῦ πατρὸς ³⁹ Φίλιππου <u>εὐτυχέστερος</u>	вазнивъ оу [Син- 280 вазнивѣ] ⁴⁰ отца своего Филипа	вазнивѣ . и на <i>рати</i> ⁴¹ отца своего Филипа	вазнивѣ <u>отца</u> своего Филипа на <i>рати</i> .

³⁶ У словниках («Материалах» І.І. Срезневського, «Словаре древнерусского языка XI–XIV вв.» та ін.) слово не фіксується. О.Б. Страхов вказує подібне значення серб. «дача», див.: *Страхов А.Б.* Из области обрядовой терминологии: цслав. *трызна*, (б)дынъ, etc. // *Palaeoslavica*. – X, no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2002. – Р. 178.

³⁷ Слово зустрічається у Троїцькому хронографі кілька разів. «Храбръ» та «храбрыи» у давній слов'янській писемності позначало ‘воїн’, у такому значенні зберігається напр., у гімнографічних творах. Всупереч читанню Троїцького, у грецьких списках Псевдо-Калісфена згадані «мужі» – *ἀνδρῶν γενναῖος* або *γενναῖοι ἀνδρες*.

³⁸ Видавці ЕЛ-2 розкрили титло; без спрощення орфографії див.: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 26, прим. b.

³⁹ L дод.: αὐτοῦ.

⁴⁰ Арх вазнивъ оу (отца), Віл вазнивѣ (оца). В.М. Істрін виправляє читання Архівського згідно зі списками ЕЛ-1 та ЕЛ-2 (*Истрин В.М.* Александрия... – С. 28, вар. 8) та грецьк. текстом.

⁴¹ Так Тр, близько Нтр, з подальшим псуванням тексту: «възнивѣ и на рити». *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 144.

Коректно текст зберігся в ЕЛ-1, «вазнивѣ». Укладач Троїцького хронографа, схоже, не достатньо розумів смисл рідкісного виразу ‘крашої вдачі’ (від «вазнъ» – ‘везіння, добра вдача’), про що свідчить невірний словоподіл «вазнивъ . и». Не зважаючи на таке утруднення, він спробував скоригувати значення вислову і додав «на рати». Це доповнення не підтримується грецьк. текстом, де бачимо лише εὐτυχεστερος. ЕЛ-2 відтворює варіанти Троїцького та І-ї редакції (скоріше, групи Ів з ЕЛ-1, оскільки у списках Іудейського хронографа тут також помилка: «вазнивъ оу отца» або «вазнивъ отца» замість «вазнивѣ отца»).

Ал.1.28. Починається опис походів Олександра вже в якості завойовника усієї «вселенной». Олександр у Фракії:

ПК	І-а ред. с. 29	ІІ-а ред., Тр арк. 289с ⁴²	ІІІ-а ред., ЕЛ-2 с. 100
<u>πάσαι δὲ αἱ πόλεις ὑπεδέχοντο αὐτὸν στεφανοῦσαι</u>	<u>вси же гради приимаху</u> ⁴³ <u>его съ вѣнци</u>	<i>и градъ Єфесь пришедъ взя . силою многою . и просто реши поплени⁴⁴ всю Асию . мѣщая отца своего Филипа . грады раскоповая . а оу инѣхъ дани ємля . и посадьники сажая . и вся земля трепеташе</i>	<i>и град Ефесь взя силою многою . И просто реши: и поплени всю Асию, мѣщая отца своего Филипа, грады раскоповая, а у иных дани емля, и мѣстныя своя посаждая . И вся земля трепеташе . <u>Вси же гражане приимаху его съ вѣнци</u>.</i>

Укладач Троїцького хронографа велику увагу приділяв процесу управління підкореними землями, зокрема – збиранню данини. Ось і в цьому випадку він кардинально переробив коротку й нейтральну ремарку збереженого в І-й редакції початкового тексту Александрії, що точно відповідає грецькому оригіналу. Фактично, він увів простору авторську інтерполяцію. Судячи з деяких правок, цей книжник прочитував роман наперед і багато працював з іменами та назвами⁴⁵. Щодо укладача ЕЛ-2, він без «швів» чи доповнень вдало й несуперечливо сполучив вираз І-ї редакції і пасаж Троїцького хронографа.

Ал.1.29. Олександр на Сіцилії:

⁴² Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 146.

⁴³ Син-280 вси грады приимахоуть.

⁴⁴ Так Нтр, Тр помилково: поплемени.

⁴⁵ Вилкул Т.Л. Імена в «Александрії Хронографічній». Кругозір укладачів... – С. 50-

ПК	I-а ред. с. 30	II-а ред., Тр арк. 289d-290a ⁴⁶	III-а ред., ЕЛ-2 с. 100
καὶ τινὰς ἀντιτιθοῦντας αὐτῷ ὑποτάξας <u>διεπέρασε</u> καὶ <u>ἦλθεν</u> εἰς τὴν Ἰταλικὴν χώραν. οἱ δὲ τῶν Ῥωμαίων <u>στρατηγοί</u> ...	и нѣкыя непока- ряющася ємоу покоривъ, и преплювъ, <u>преиде</u> въ Италию ⁴⁷ . римския ^ж <u>воеводы</u> ⁴⁸	нѣкыя непокаряюща- ся ємоу <u>грады</u> покоривъ . <u>другия</u> <u>же омиривъ</u> . и дани оу нихъ <u>вземъ</u> . <u>отиде от ни</u> ^х . и <u>влѣзе в корабль</u> преплу въ Италию . <u>соущоу</u> ^ж ємоу <u>тоу</u> . <u>слышавше</u> римляне...	и нѣкыя <u>грады</u> , не покоряющася єму, покоривъ, <u>другии</u> <u>же омирив</u> , и дани у нихъ <u>вземъ</u> , <u>отиде от</u> нихъ и <u>влѣзъ в кораб-</u> <u>ля</u> , и преплувъ, <u>преиде</u> въ Италию. <u>Сущу же єму ту</u> , <u>слышавше римскыя</u> <u>вєведы</u> ...

Цей приклад подібний до попереднього: точний переклад у I-й редакції, великі зміни у II-й, економна контамінація у III-й (лише з деякими переставленими виразами, але без доповнень).

Ал.1.30. В Африці Олександр «отиде не въ котороую⁴⁹ весь», тобто, село чи поселення, грецьк. ἐπὶ τινὰ κώμην. Далі у версіях розбіжності:

ПК	I-а ред. с. 31	II-а ред., Тр арк. 290d ⁵⁰	III-а ред., ЕЛ-2 с. 101
...τῆς Λιβύης, ἐν ᾗ <u>τὰ στρατεύματα</u> <u>ἀνέλαυσεν</u>	...Лувиискую, въ <u>неи же воя испокои</u>	...и <u>созда градъ</u> <u>маль Александ-</u> <u>рию</u> . и инде <u>грады зижа</u> . <u>прозываше въ</u> <u>свое имя</u> <u>Александръ</u>	...Лувиискую, в <u>неи же воя</u> <u>испокои</u> . И <u>сзда</u> <u>град маль Алек-</u> <u>сандрию</u> . И индѣ <u>грады сзидая</u> , <u>прозываше бо ихъ</u> <u>въ свое имя</u> <u>Александръ</u>

Читання I-ї редакції та Троїцького хронографа не мають між собою жодного спільного слова. У першій точна відповідність грецькому тексту, тоді як укладач Троїцького інформацію щодо місцезнаходження поселення і становища Олександрового війська замінив на пасаж про будівництво міст. Судячи з усього, міська тема його щиро цікавила. Можливо, він не розумів, що таке «весь» (див. нижче Ал.1.35 про здобуття Тира, де

⁴⁶ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 147.

⁴⁷ Віл Италию, Арх Талию; Син-280 ^лталию (тобто, ^италию).

⁴⁸ Син-280 римскыя воеводы.

⁴⁹ Арх Віл котороую, у решті списків: нѣкоюу (крім того, ЕЛ-2 помилково власть зам. вѣсь).

⁵⁰ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 167.

три «веси» під час редагування перетворилися на «трьох мужів»). До того ж, далі в романі про Олександра дійсно описувалося створення Александрії Єгипетської й у такий спосіб він розширив і «вирівняв» виклад. В ЕЛ-2 бачимо нехитре поєднання версій з невеличкими змінами («с̑зи-дая» замість «зижа», додано «бо их̑»).

Ал.1.33. Після здобуття дельти Ніла будують місто Александрію:

ПК	I-а ред. с. 35	II-а ред., Тр арк. 293a ⁵¹	III-а ред., ЕЛ-2 с. 103
<u>τὰ μὲν τῆς διαταγῆς</u> <u>τῆς πόλεως οὕτως</u> <u>ἔχει καθὼς</u> <u>διέταξεν</u> <u>Ἀλέξανδρος.</u> <u>ἐκτίζετο δὲ ἡ πόλις</u> <u>ἡμέρα καὶ ἡμέρα</u> <u>κρατυνομένη.</u>	<u>повелѣніе же</u> <u>градское тако</u> <u>бѣше, яко же</u> <u>повелѣ</u> <u>Александрѣ.</u> <u>дѣлаху же гра^д</u> <u>и днь от дни</u> <u>пребываше⁵².</u>	<i>и великыи градъ</i> <i>здахоу мастери .</i> <i>прилѣжно .</i> <i>чюдень вельми</i>	<u>Повелѣние еже</u> <u>градское тако бѣше,</u> <u>яко же повелѣ</u> <u>Александрѣ. И</u> <u>с̑дѣловаху же</u> <i>мастери великыи град</i> <i>прилежно и вельми</i> <i>чюдень и день от дни</i> <u>пребываше.</u>

Зафіксований у I-й редакції послівний переклад знову призвів до появи не цілком звичних для слов'янського вуха виразів (як от «повелѣ-ние градское» – τὰ μὲν τῆς διαταγῆς τῆς πόλεως). Укладач Троїцького хронографа намагався гармонізувати та витлумачити незрозумілі читання. Відповідно, у хронографі випущена перша фраза й перероблена наступна – підкреслено ретельність майстрів, додано позитивні характеристики «граду». Укладач ЕЛ-2 початок вписує за I-ю редакцією, далі сполучає обидва варіанти.

Ал.1.34. Олександр прямує в єгипетське місто Мемф, де офіційно отримує єгипетський трон («престоль»):

ПК	I-а ред. с. 35	II-а ред., Тр арк. 296d ⁵³	III-а ред., ЕЛ-2 с. 108
<u>...ἐπείγετο εἰς τὴν</u> <u>Αἴγυπτον ἀπελθεῖν.</u> <u>καὶ ἐλθόντος αὐτοῦ</u> <u>εἰς Μέμφην τὴν</u> <u>πόλιν ἐνεθρονίασαν</u> <u>αὐτὸν οἱ Αἰγύπτιοι</u> <u>εἰς τὸ τοῦ</u>	<u>...идяше въ</u> <u>Еги-</u> <u>петъ. и пришед-</u> <u>шую емоу въ градъ</u> <u>Мемф⁵⁵, и поса-</u> <u>диша на пр̑тлѣ</u> <u>египтяне на</u> <u>Ифестове⁵⁶ пр̑тлѣ</u>	<i>...приде на</i> <i>Егоупетъ . въ градъ</i> <i>Мефий⁵⁷ . египтяне</i> <i>же вышедъше изъ</i> <i>града прошахоу</i> <i>мира . и въведъше</i> <i>въ градъ посадиша</i>	<u>...идяше въ</u> <u>Египет. Егип-</u> <u>тяне же, вышед-</u> <u>ше из града и</u> <u>прашааху мира.</u> <u>И въведше</u> <u>египтяне</u>

⁵¹ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 173.

⁵² Син-280 тільки: дѣлаху же гра^д; немає відповідника частині грецького тексту.

⁵³ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 186.

Ἡφάιστου
θρονιστήριον⁵⁴

на престолѣ
Нектонавовѣ *аки*
цѣря еґоупетьска

Александра въ
град Мемфѣ⁵⁸, и
посадиша его на
Ифестовѣ
престолѣ

В.М. Істрин вважав, що в Архівському тобто Іудейському хронографі тут зайве «на престолѣ»⁵⁹. Однак, читання Іудейського та ЕЛ-1 точно відповідають грецькому оригіналу, за умов, що переклад здійснювався без довгого обдумування. Вірогідно, ἐνεθρόνιασαν (‘надали трон / престол’) передане як «посадиша на престолѣ», а далі εἰς θρονιστήριον / θρόνον через неувважність перекладача утворило тавтологію «на... престолѣ». Укладач Троїцького хронографа розширив сцену покори єгиптян, а також замінив «Ифестовѣ» (‘Гефестове’) на зрозуміліше з контексту «Нектонавовѣ». Див. вище Ал.1.3 та Ал.1.8: за сюжетом Александрії, цар Єгипту Нектонаб полишає свою країну, тікаючи від непереможних ворогів, прямує до столиці Македонії і стає придворним астрологом, магом цариці Олімпіади і справжнім батьком Олександра. Обчитаний у міфологічних сюжетах автор ЕЛ-2 з двох варіантів – «Ифестовѣ» та «Нектонавовѣ» – обрав перший. Ймовірно, йому було відомо, що у хронографічній літературі Гефеста вважали засновником єгипетської династії⁶⁰. При цьому, однак, розширену сцену покори єгиптян з Троїцького він теж залучив у свій текст.

Ал.1.35. Уві сні Олександр отримує попередження, аби не удавав із себе власного посла, як він це полюбляв робити, перед жителями Тира. І вчасно, бо городяни незабаром стратили усіх його посланців.

ПК	I-а ред. с. 36	II-а ред., Тр арк. 297d ⁶¹	III-а ред., ЕЛ-2 с. 109
...μὴ δόξῃ σοὶ γενέσθαι	...не помысли сла ⁶² собѣ	...не помышляи зла себѣ створити <i>от</i>	...не помысли посла себе створити <u>в Турѣ</u> ,

⁵⁴ У грецьких списках Псевдо-Калісфена тут розбіжності, так β L; В θρονιστήριον, С θρόνον. У деяких списках доповнення: Α ἐνεθρόνιστον αὐτὸν εἰς τὸν τοῦ Ἡφάιστου ἱερὸν θρονιστήριον; D (ред. γ) ...εἰς τὸν θρόνον Нектеναβῶ ἐνθα ἦν τὸ τοῦ Ἡφάιστου θρονιστήριον.

⁵⁵ Син-280 зіпсоване: Монѣ.

⁵⁶ Так Арх, Віл Син-280 Ифестовѣ.

⁵⁷ Нтр Мефѣя.

⁵⁸ Тільки у частині списків ЕЛ-2 вірне Мемфѣ; в кількох списках ЕЛ-2: Мелфѣ / Мелхѣ. Важливо, що помилка Син-280 не повторюється.

⁵⁹ Див.: *Истрин В.М.* Александрия... – С. 35, прим. 6. Слід зауважити, Віл тотожно Арх.

⁶⁰ Зокрема, ім'я присутнє у Хроніці Малали, з якою укладач ЕЛ-2 багато працював (цей уривок, до речі, відображено у ПВЛ під 1114 р.). Див. у главі II про Феоста-Гефеста.

⁶¹ *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 189.

ἄγγελον ἐαυτοῦ εἰς Τύρον	створити <u>въ</u> <u>Тоуръ</u> ⁶³	тоурянъ . но послы слы да аще не послоушають . да тогда поидеши	нѣ помышляли зла собѣ от турянъ сътворити, нѣ пошли <u>послы съ</u> <u>грамотами</u> своими, да аще не послушают, да тогда поидеши.
--------------------------------	--	--	--

У І-й редакції як завжди буквальный переклад, тоді як у Троїцькому хронографі попередження розширене, йдеться одночасно і про «зло» від турян, і про відправлення в місто «Тоуръ» (Тир) послів. Неможливо з'ясувати, виходив укладач Троїцького з читання «зла» або «сла», чи просто увів доповнення про послів із контексту. Єдине, що можна стверджувати – початково у давньослов'янському перекладі мало бути «съла» (посла), пор. варіант ЕЛ-1 та грецьк. ἄγγελον. Укладач ЕЛ-2 за допомогою зв'язки «ни» контамінує короткий вислів групи Ib (саме у варіанті ЕЛ-1 додано вираз: послы с грамотами, що відобразився також в ЕЛ-2) та просторішу промову з Троїцького.

Ал.1.35. Після відмови городян покоритися і владнати справу миром, Олександр іде війною на Тир. Йому допомагають перебіжчики з трьох «всьи» (як уже відзначено, «всь» – ‘село’, ‘поселення’, κώμη):

ПК	I-а ред. с. 37	II-а ред., Тр арк. 298b ⁶⁴	III-а ред., ЕЛ-2 с. 110
συλλαβὼν 'Αλέξανδρος τὰ στρατόπεδα αὐτοῦ μετὰ καὶ τριῶν κωμῶν τῶν ἑγγιστα καὶ τῶν συμμαχησαμένων τῷ 'Αλεξάνδρῳ γενναίως	поємъ Александръ воя своя и съ треми <u>весьмы</u> ⁶⁵ <u>соущими близъ</u> <u>єго и помогшимъ</u> <u>Александрови</u>	Александръ же поймъ воя своя . и съ тремі тоуряны прескочившими . придоша къ градоу Тоуроу нощю .	Александръ же, поим воя своя, иде съ тремі туряны прескочив- шими. И придоша къ граду Туру и, <u>помогшиимъ</u> <u>Александрови</u>

В І-й редакції дослівний переклад, у Троїцькому хронографі – кардинальні зміни, вірогідно, його укладач не зрозумів, що таке «трьми всьми». До речі, у списках це слово має варіанти: «всьими», «весьмы» та ін., так що, не виключено, помилка трапилася вже в антиграфі. Трохи

⁶² Арх сла, Віл зла (сла=зла, це часта гіперкорекція), Син-280 сла (съла, посла). Неясно, чи це спільна помилка Іудейського хронографа, чи відхилення окремо в Арх та Віл.

⁶³ Син-280 *дод.*: послы с грамотами; для цього доповнення немає грецького відповідника. ЕЛ-2 (див. 4-у колонку таблиці) тут наслідує ЕЛ-1.

⁶⁴ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 191.

⁶⁵ Віл весьми; у Син-280 помилково: и с тоурми всими.

вище книжник вписав невеличкий епізод про перехід на бік Олександра трьох «вящших мужів»-«турян», а не трьох поселень⁶⁶, а в цьому місці продовжив розробку теми. В ЕЛ-2 практично всю сцену складено на основі Троїцького, від І-ї редакції узято лише вислів «помогшиим Александрови».

Кілька контамінацій трапляються у вставці в Александрію з Хроніки Амартола, де описане «Входження Олександра Македонського в Єрусалим». Різні редакції Александрії, в тім числі, групи Ia та Ib вміщували її між главами 30 та 35 І-ї книги⁶⁷. Що стосується укладача Троїцького хронографа, він кардинально перебудовує текст у цьому місці. Переставлено місцями глави, додано великі фрагменти зі Слова Єпіфанія Кипрського «Про дванадцять каменів у ризи єрусалимського першосвященника» та оповідь про царя «Вуза», засновника «града Вузантія» (Константинополя). В останній використане Одкровення Мефодія Патарського разом із фрагментом Хроніки Амартола й вірогідно 8-а книга Хроніки Малали. Внаслідок такої складної роботи з текстом деякі уривки, що засвідчені І-ю редакцією, були випущені. Зокрема, у І-й редакції вставка з Амартола завершується епізодом про «доброго» стрільця на ім'я Мосомах, Ам.46, якого бракує у Троїцькому хронографі⁶⁸. Укладач ЕЛ-2 виправив лакуну Троїцького й відновив оповідь про Мосомаху. При цьому він використав ЕЛ-1, про що свідчать характерні читання: «утулилася» замість «оулютовавъ си» та ін. Хоча загалом переробки та розбіжності у версіях на цій ділянці дуже об'ємні, ЕЛ-2 демонструє недвозначні контамінації і в тих фрагментах вставки з Хроніки Амартола, що присутні в усіх редакціях. Наведу лише два прості приклади⁶⁹.

⁶⁶ Тр арк. 298b: «по трехъ же днѣхъ . прескочиша от Тоура 3 вящшихъ моужь къ Александроу».

⁶⁷ Цю інтерполяцію з Хроніки Амартола вміщують усі редакції Александрії, однак компонують її з основним текстом Псевдо-Калісфена неоднаково: в Іудейському хронографі після Ал.1.35, в ЕЛ-1 після Ал.1.30 (вставка розриває виклад тексту; можливо, у протографі ЕЛ-1 були переплутані аркуші), у Троїцькому хронографі після Ал.1.33.

⁶⁸ Нібито Мосомах, «благородний муж» і добрий стрілець, підстрелив птаха, за поведінкою якого жрець намагався визначити, чи вдалим буде похід. Мосомах зауважив, що все відає один Господь, а птах «не вѣсть» нічого, бо якби справді відав, що Мосомах його може підстрелити, то не полетів би на це місце. Треба відзначити, спростування забобонів були важливими для середньовічних книжників (на подібні розмірковування натрапляємо вже у ПВЛ, напр., в оповіді про волхвів під 1071 р.). Пропуск сюжету з Мосомахом у Троїцькому хронографі трапився скоріше за все тому, що робота з додатковими текстами потребувала великих зусиль, адже залучалися одночасно кілька джерел і переробки на цьому відтинку значні.

⁶⁹ Давньослов'янський текст Хроніки Амартола звірений з: *Матвеев В., Щеголева Л.* Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1. – С. 137. Не навожу тут грецький текст, оскільки в

Олександр вклоняється єрусалиському первосвященнику, через що оточення ним вельми невдоволене:

Ам.45	I-а ред. с. 41-42	II-а ред., Тр арк. 296с ⁷⁰	III-а ред., ЕЛ-2 с. 107
<u>црмъ же соурьс-</u> <u>кымъ и прочимъ</u> <u>оудививъшемся</u> <u>вредитися мнящемъ</u> <u>чювьствию</u> <u>Александрову . и</u> <u>Пармению</u> <u>стратигоу паче</u> <u>чюдивъшюся . и</u> <u>негодовахоу на</u> <u>Александра.</u>	<u>црѣмъ же соурьскимъ</u> <u>и прочимъ</u> <u>оудивившимся,</u> <u>врѣдитися мнящимъ</u> <u>чювствиѣи</u> <u>Александровъ и</u> <u>Парфению</u> ⁷¹ <u>стратигоу паче</u> <u>чюдившюся</u> ⁷² <u>и</u> <u>негодоваша на</u> <u>Александра</u>	<i>бояромъ</i> <i>же</i> <i>негодовавъ</i> <i>шимъ</i> <i>Александро</i> <i>вымъ</i>	<u>Царемъ же</u> <u>сирьским и прочим</u> <u>удивившимся,</u> <u>вредитися мнящим</u> <u>чювьствию</u> <u>Александрову, и</u> <u>Парменью стратигу</u> <u>паче дивившюся,</u> <i>боляром же</i> <i>негодовавшим</i> <i>Александровѣм</i>

I-а редакція точно відтворює текст Хроніки Амартола. У Троїцькому хронографі сцену «негодовання на Александра» скорочено, при тому, сірійських «царів» замінено на «бояр». Точну причину такої трансформації вказати важко, однак, імовірно, укладачеві вдалося дивним, що «царю Олександру» підкорюються інші «царі», а не «бояри». На нього могло також вплинути «Одкровення» Мефодія Патарського, де у подібній сцені фігурують саме «боляре»⁷³. Автор ЕЛ-2 майже весь епізод вибудовує за I-ю редакцією, проте на закінченні замість останньої її фрази вписує читання Троїцького.

Далі, македонський цар «въ градъ Іерусалимъ вниде»:

Ам.46	I-а ред. с. 42	II-а ред., Тр арк. 296с-d ⁷⁴	III-а ред., ЕЛ-2 с. 107-108
<u>...съ многымъ</u> <u>веселиемъ</u> ⁷⁵ <u>. от</u>	<u>...со многымъ</u> <u>веселиемъ от</u>	<i>...и въспроси я о</i> <i>законѣ и вѣрѣ . и</i>	<u>...съ многымъ</u> <u>веселиемъ . И</u>

Александрію Хронографічну вставки з Амартола потрапили вже у слов'янському перекладі.

⁷⁰ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 184.

⁷¹ Син-280 вірно: Пармению. До речі, В.М. Істрін виправив Арх «Парфению» за списками ЕЛ-1 та ЕЛ-2 (*Истрин В.М. Александрия...* – С. 42, прим.1); хоча у Віл близький варіант: «Парфению». Вірогідно, «Парфению» – помилка Іудейського хронографа.

⁷² У виданні В.М. Істріна – за Арх, чюдившася; у Віл Син-280 чюдившюся.

⁷³ Пор. у сюжеті про царя Вуза, що залучався при укладенні Троїцького хронографу: «...да того дѣля боларе румьсции гнѣвашесе на нь зѣло». *Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты.* – М., 1897. – С. 91.

⁷⁴ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 185.

<u>иудѣи</u> же <u>пріимѣ</u> <u>книгѣчия</u> и <u>книгы</u> Данила <u>принесше</u> ⁷⁶ прр ^с тво его и <u>протолковаша</u> яже <u>прркѣ</u> <u>преже</u> изг ^л а ⁷⁷	<u>июдеи</u> пріимѣ. <u>книгочия</u> же и <u>книгы</u> Даниила <u>принесше</u> ⁷⁸ прр ^о чествіа <u>протлѣковаша</u> ему, <u>их</u> же <u>прр^окѣ</u> <u>преж^де</u> <u>изг^ла</u> ⁷⁹	<i>принесоша</i> к нему <i>иудѣя</i> кнѣгы . <i>пророчскыя</i> . и <i>истолѣковаше</i> <i>ему кнѣжніци</i> . <i>Данилово</i> <i>пророчство</i> . <i>єже</i> <i>приде козель кѣ</i> <i>овноу</i> . и <i>сѣшебе</i> ⁸⁰ <i>ему рога</i>	<i>въспроси</i> ⁸¹ <i>я о законѣ</i> <i>и о вѣрѣ</i> . <i>И принесоша</i> <i>ему иудѣи</i> книги <i>пророчскыя</i> , им и <i>истлѣковаша</i> ему <i>книжници</i> <i>Данилово</i> <i>пророчство</i> , <i>єже</i> <i>прииде козель кѣ овну</i> <i>и сшибе</i> ему <i>рога</i> , <i>их</i> <i>же пророкъ</i> <i>прежде</i> <i>изг^лагола</i>
---	---	--	--

Співвідношення текстів подібне до попереднього. У І-й редакції бачимо точне відтворення Хроніки Амартола, у Троїцькому хронографі – переробку, цього разу типовішу для пам’ятки, бо сюжет розповсюджено. Композиція ЕЛ-2 багатоплоскова. Її укладач починає з читання І-ї редакції, включає варіант Троїцького, і закінчує оповідь знову виразом із І-ї редакції.

Ал.1.38. Від вставки з Амартола повернімося до основного тексту роману про Олександра. Македонський та перський царі влаштовують словесні (точніше, письмові) баталії. Дарій пише листи Олександрю, той йому відповідає. У тім числі зазначає, що Дарій даремно називає себе «богом», приписуючи собі силу безсмертних:

ПК	I-а ред. с. 45	II-а ред., Тр арк. 300а ⁸²	III-а ред., ЕЛ-2 с. 112
καὶ τὰς ἐκείνων δυνάμεις ἐπὶ τῆς ᾧς ἑαυτῷ περιτίθων	и тѣхъ силоу <u>на</u> ся ⁸³ въскладаа <u>на</u> зем ^л и.	и тѣхъ силоу нося ⁸⁴ въсклада сѣмерьтенъ сы а не бѣ . толико имя имѣя и вѣнецъ лише члѣвкъ	и тѣхъ силу <u>на</u> ся въскладая, <u>на</u> <u>зем^ли</u> смертенъ сы, а не богъ, толико имя имѣя и вѣнецъ лише чловѣкъ.

⁷⁵ У старшому списку Хроніки Амартола помилково: многими веселоуемъ.

⁷⁶ Так у більшості списків, що відповідає грецькому тексту Амартола (див. Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные... – Т. 1. – Ч.1. – С. 137, прим. 25), у старшому списку – принесоша, ще в 1-му з рукописів – приимше.

⁷⁷ Так у більшості списків Хроніки Амартола, у старшому рукописі Хроніки г^ла; грецьк. Ам. προφῶρευσεν. De Boor, 32.

⁷⁸ Ці два слова – за Син-280; в Арх Віл помилково: Даниловы пріимша.

⁷⁹ За Син-280, Арх Віл помилково: вѣзг^ла.

⁸⁰ Нтр так само: сѣшебе.

⁸¹ Так три списка ЕЛ-2, у решті – въпроси.

⁸² Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 196.

⁸³ Так Віл Син-280, Арх помилково: на всякъ.

⁸⁴ Так Тр Нтр. Тобто, це спільна помилка Троїцького хронографа.

Надто буквальне відтворення і, вірогідно, неповне розуміння грецького тексту призвели до появи дещо дивного вислову «на ся въскладая на земли» (так у І-й редакції). Дослівний сучасний переклад: «і тих сили (владу) над землею (на) себе покладаючи (собі приписуючи)». Укладач Троїцького хронографа з темного місця зробив типову відповідь середньовічного книжника щодо неприпустимості прирівнювання смертної людини до Бога. Автор ЕЛ-2 утворив контамінацію з двох шарів: почав висловом І-ї редакції, а тоді вписав промову з Троїцького.

Ал.1.38 Ще одне докоряння Олександра у листі: навіщо Дарій розповідає про свої багатства, вихваляючись, скільки в нього золота і срібла:

ПК	I-а ред. с. 45	II-а ред., Тр арк. 300а	III-а ред., ЕЛ-2 с. 112
ἔγραψας ἡμῖν τοιοῦτον καὶ τοσοῦτον χρυσόν καὶ ἄργυρον κεκτήσθαι	...написаль тако <u>намъ</u> ⁸⁵ , <u>и толико</u> <u>зла^{та} и сръбра</u> имѣю	...написаль тако имѣя . <i>акы</i> <i>повадя на ся</i>	... <u>к намъ</u> написаль: «такo <u>и толико злата</u> <u>и сребра имѣю</u> », <i>акы</i> <i>повадя на ся</i>

Подібні вихваляння, мовляв, призведуть тільки до того, «да оувѣдѣвше мы, крѣпльше боудемъ на брань, да възмемы то». Текстуальне співвідношення подібне до попереднього прикладу: точний переклад у І-й редакції, переробка у Троїцькому хронографі, просте сполучення двох версій у ЕЛ-2.

Ал.1.44. Промови Олександра до македонян після того, як він у поході звелів забити і з'їсти коней і тим врятував військо від голодної смерті:

ПК	I-а ред. с. 52	II-а ред., Тр арк. 304b ⁸⁶	III-а ред., ЕЛ-2 с. 116
καὶ ἔλεν ἄνδρες συστρατιῶται, τοὺς μὲν ἵπλους ἀπεσφάζαμεν καὶ τοὶ ἀναγκαιοτάτους ὄντας πρὸς πόλεμον, ὅπως ἡμεῖς τροφῆς κορεσθῶμεν. τὸ	и рече: моужи воистии коня изрѣзахомъ ⁸⁷ , добры суца на брань, <u>да ся</u> <u>быхомъ брашна</u> <u>исплънили</u> . да о семъ печаль намъ мала боуди ⁸⁸ . во <u>иноу</u> бо землю	и рече <i>имъ</i> моужи воистии коня <i>оубо</i> изрѣзахомъ добры соуца на брань . <i>не ти же насъ</i> <i>добыша но мы</i> <i>тѣхъ . да аще</i> <i>быша ти живи да</i> <i>кая ны польза .</i> <i>намъ мерътвымъ</i>	и рече <i>имъ</i> : «Моужи воистии! Коня <i>оубо</i> изрѣ- захом, добры соуца на брань, <u>да</u> <u>ся быхом брашна</u> <u>исплънили</u> . <i>Не ты</i> <i>же нас добыша,</i> <i>нъ мы тѣх. Аще</i> <i>быша тии живи,</i>

⁸⁵ Син-280 к нам написаль тако.

⁸⁶ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 208.

⁸⁷ Так Віл Син-280, Арх помилково: оузрѣзахомъ.

⁸⁸ Син-280 помилково повторене: (печаль) намъ на^м.

γὰρ κακὸν μετριωτέρῳ κακῷ ἀντισηκούμενον μετρίαν ἔχει τὴν λύπην. <u>ἑτέρας</u> δὲ γῆς ἐπιβάντων <u>ἡμῶν</u> ἑτέρους μὲν ἵππους ῥαδίως εὐρήσομεν, ὡμῶν δὲ ἀπολλυμένων ἐκ τοῦ λιμοῦ <u>ἑτέρους</u> <u>Μακεδόνας</u> τὸ <u>παρὸν οὐχ</u> <u>εὐρήσομεν</u>.	вышедшимъ <u>намъ</u>, другыя коня обрящемъ. вамъ же погыбшимъ гладомъ, <u>другыхъ</u> <u>же макидонъ</u> <u>нынѣ не</u> обрящемъ⁸⁹.	соущамъ от глада . конь бо челоуѣка не ищетъ . мы же ядъше я возмого- хомъ . да о семь намъ мала печаль да боудеть . въ богатоу бо землю вошли есми . и можемъ друугая коня оуловити . да лоуче погыноутъ кони борзи въ чревѣ нашемъ . а не мы от глада . яко мы есмы чест- нѣише конь ство- рени . от вышняго промысла .	то кая ны полза, нам, мертвым сущим от глада? <u>Другых макидонъ</u> <u>нынѣ не</u> <u>обрящемъ</u>. Конь бо челоуѣка не ищет, мы же, ядыше я, възмогохом. Да о семь намъ мала печаль будет, въ богатоу бо землю вошли есмя и можемъ друугая кони оуловити. Да лоуче погыноутъ кони борзи въ чревѣ нашемъ, а не мы от глада, яко мы есмы честнѣ- ише конь створени от вышнѣго промысла.
--	--	--	--

Відповідник грецькому тексту знаходимо у I-й редакції. Промова Олександра у Троїцькому хронографі яскравіша, проте ніяк не співвідноситься з оригіналом. Додано нові мотиви – зокрема про те, що тварини підпорядковуються людині, а не навпаки, і що людина є «честнѣишою» за Вищим Промислом. Хоча укладач ЕЛ-2 свій виклад будує переважно на підставі тексту Троїцького хронографа, він долучає ще окремі вислови з I-ї редакції.

Ал.1.46. Жители Фів висилають до Олександра посольство з 500 «мужів», що мають оголосити цареві пропозиції городян.

ПК	I-а ред. с. 52	II-а ред., Тр арк. 304с ⁹⁰	III-а ред., ЕЛ-2 с. 116
...πέμπουσι πρὸς αὐτὸν πεντακοσίους ἄνδρας <u>κηρύξαι</u> <u>αὐτῷ</u> ἢ πολέμει ἢ	...послаша к <u>нему</u> пять сотъ мужіи⁹² <u>заповѣдати ему</u>: <u>любо</u> биися с нами, <u>любо</u> отстоупи от	...послаша емоу моужь .ѣ. сотъ⁹³ . на помощь емоу . веляще емоу ити от града . аще ли	...послаша к <u>нему</u> 500 мужъ на <u>помощь заповѣ-</u> <u>дати ему</u>, веляще ему <u>отити от</u>

⁸⁹ Син-280 проп., є тільки: (коня) обрящемъ оудобъ . и тако.

⁹⁰ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 209.

ἀπέχε⁹¹ τῆς
πόλεως ἡμῶν

града нашего.

*хощеши то биіся
с нами⁹⁴.*

*града: «Аще ли
хощеши, то биіся
с нами, любо
отступи от града
нашего».*

У грецькому тексті та I-й редакції йдеться про те, що посольство фів'ян рішуче заявило, щоб Олександр або розпочинав битву, або йшов геть від міста, не затягуючи справу. Укладач Троїцького хронографа додав пасаж про «допомогу» жителів Фів (проти самих себе! див. «...на допомогу»). Скоріше за все, недоречне доповнення спровокував сюжет: якщо у хроніках чи літописах прочитується «посла» чи «послаша», то мова може піти про посольство чи військову допомогу. Але оскільки вказано 500 осіб – це більше схоже на військовий загін ніж на дипломатичну місію⁹⁵. Що цікаво, укладач ЕЛ-2 не виправив смислову суперечність і знову поєднав впереміш обидві редакції.

Ал.1.46. Олександр бере в облогу Фіви.

ПК	I-а ред. с. 52	II-а ред., Тр арк. 304d ⁹⁶	III-а ред., ЕЛ-2 с. 116-117
Ἀλέξανδρος δὲ <u>μετὰ ἑτέρων</u> <u>χιλίων</u> <u>σφενδονιστῶν</u> <u>καὶ λογχοβόλων</u> διέτρεχεν. περιεχέιτο δὲ πάντῃ πῦρ καὶ λίθοι καὶ βέλη καὶ δόρατα ἡκοντίζοντο. ἀπὸ δὲ τῶν τειχέων οἱ	Александръ же съ <u>другою тысящю</u> ⁹⁷ и с прашами ⁹⁷ и съ <u>соулицами</u> хожаше ⁹⁸ . и бяше видѣти вездѣ огнь, и каменіе, и стрѣлы, и соулица испоущаа ⁹⁹ . фивѣи же на градѣ пада- хоу оуязвляеми, не могоуща ¹⁰⁰ проти- витися.	<i>самъ же Алек- сандръ пѣши пристоупи с храб- рыми . къ вратомъ другымъ . съ пра- щами и копъи взимаше градъ . и бяше видѣти вездѣ огнь и каменіе и стрѣлы , и соулица споущаеми . фивѣи же падахоу ся на градъ . оуязвляеми .</i>	Александръ же съ <u>другою тысящею</u> с <u>порочами</u> и съ <u>сулицами</u> <u>хожда-</u> <u>аше</u> . И бяше видѣти вездѣ огнь, и каме- ние, и стрѣлы, и сулица спущаеми. Фивѣи же падаху на градѣ уязвляеми, не могуше ся противитися. <i>Сам</i> же Александръ с

⁹¹ Список ред. β, V: ἀποχώρει; Α ἀπέχεσθαι; C. Müller та W. Kroll реконструюють читання як: ἀπέρχεσθαι.

⁹² Так Арх, Віл моужь 500, Син-280 5 соть моужии.

⁹³ У Тр. помилково: .ф. соть (тобто, '500 сотень'); Нтр вірно: .ѣ. (5) соть.

⁹⁴ Так Нтр; Тр помилково: аще ли то хощеши битися с нами.

⁹⁵ Згадки про подібні до цього величезні посольства зустрічаються лише у перекладній літературі – напр., в «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія.

⁹⁶ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 209-210.

⁹⁷ Син-280 с порочеоу; пор. ЕЛ-2 порочами.

⁹⁸ Син-280 хож^лаше.

⁹⁹ Син-280 спущаеся.

¹⁰⁰ Син-280 могуши.

Θηβαῖοι κατέπιπτον τιρωσκόμενοι μὴ δυνάμενοι ἀντιπαρατάξασθαι Ἀλεξάνδρῳ.		не могоуще проти- витися , Александ- роу же раскопавишу градъ и фивѣя исъсѣче вся . и соущая вся въ градѣ взя . повелѣ жоны ихъ и дѣти оста- вити . рекъ яко ти намъ не противи- шася .	храбрыми пѣши приступи къ вратом другимъ и взимаше градъ. Александру же раскопавишу градъ, и фивѣя вся изсѣче и сущая въ градѣ вся взя ¹⁰¹ , а жены ихъ и дѣти повелѣ оставити и рекъ яко: «тѣ намъ не противишася».
---	--	---	---

У І-й редакції дослівний переклад, однак сцена облоги Фів не має закінчення, у тексті взагалі відсутні близько половини 46-ї глави 1-ї книги. Так у групах Іа та Іб першої редакції, тому, найвірогідніше, маємо справу з лакуною у перекладі Псевдо-Калісфена чи з раннім псуванням спільного протографу¹⁰². Укладач Троїцького хронографа був дуже уважним до військових сцен. Він на свій розсуд дописав завершення оповіді, що не має жодних відповідників у грецькому оригіналі. ЕЛ-2 почав із читань Іб (пор. Синодальний № 280 «порочею» замість «пращами» та ЕЛ-2 «порочами»), а тоді звернувся до доповнень Троїцького.

Ал.2.7. Воеводи Дарія на військовій нараді описують перському цареві вигляд і характер Олександра: «по храброму его дръзновению образъ...».

ПК	І-а ред. с. 53	ІІ-а ред., Тр арк. 305с ¹⁰³	ІІІ-а ред., ЕЛ-2 с. 117
...ἡ μορφή αὐτοῦ ἐστίν· <u>ἅπαντα γὰρ</u> <u>λέοντος ἔχει</u>	...образъ есть его. <u>по всемоу оубо</u> <u>лвовъ ѡбразъ</u> имуть ¹⁰⁴	...образъ оубо его есть . глядая борзости . юже подобень звѣри . храбрѣствомъ акы огнь .	...образъ убо его есть <u>по всему лвовъ имѣя,</u> <u>глядаа борзостію</u> <u>подобень звѣри, а</u> <u>храборѣством акы</u> огнь

¹⁰¹ Так у більшості списків ЕЛ-2, у виданні вказане «связа», за основним списком.

¹⁰² Далі у грецькому тексті Псевдо-Калісфена оповідь про облогу та взяття Фів продовжено: Διὰ δὲ τριῶν ἡμερῶν πᾶσα ἡ Φηβαίων πόλις ἐρπυλοῖτο. πρώτη οὖν διαρρήσσεται ἡ καλουμένη Καλμία πύλη... Не можна виключати, що початково закінчення цієї глави було перекладане давньослов'янською, однак згодом був втрачений аркуш чи два тексту. У будь-якому випадку, обрив сюжету засвідчений читаннями одночасно обох груп списків першої редакції – Іудейського хронографа та ЕЛ-1.

¹⁰³ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 156.

¹⁰⁴ Син-280 имѣя.

Банальний образ лева коректно відображений у І-й редакції, але він не задовольнив укладача Троїцького хронографа. Книжник вимальовує швидкість та хоробрість уявного «звіра» у яскравіших порівняннях. ЕЛ-2 знову сполучає варіант І-ї редакції (зразка ЕЛ-1, про що свідчить дрібне вторинне читання «имѣя»¹⁰⁵) та версію Троїцького.

Ал.2.13. В усіх редакціях оповідається: «Александръ же силоу многу имѣя, прииде въ Пръскоую страну». Далі у списках розбіжності.

ПК	І-а ред. с. 59	ІІ-а ред., Тр арк. 308d ¹⁰⁶	ІІІ-а ред., ЕЛ-2 с. 120
<u>τὰ οὖν τέιχη τῆς πόλεως ὑψηλὰ τυγγάνοντα τοῖς Μακεδόσι διάδηλα ἐγένοντο.</u>	<u>стѣны же града того высокы соущю</u> ¹⁰⁷ <u>макидономъ явѣ ся створиша.</u>	<i>и не дошедъ града великаго Вавилоня . ста об сю страну рѣкы Страгы . избравъ мало дружины преѣха чрезъ рѣкоу . повѣдахоу бо емоу стража перьскыя на Исиаковѣ луцѣ . преѣхавъ же тамо Александръ оузрѣ силоу и оубояся . бяхоу бо и цѣри мнози тоу</i>	<i>И не дошед града великаго Вавилоня, ста об ону страну рѣкы Страгы, и избравъ мало дружины переѣха чрезъ рѣку. Повѣдаху бо ему стража прѣскыя на Исиаковѣ луцѣ. И преѣхавъ же тамо Александръ, узрѣвъ силу, убояся, бяху бо и цари мнози ту. <u>Макидоном же явѣ ся створи. видѣ стѣны града того высокы суща.</u></i>

І-й редакція знову відображає початковий переклад, хоча надто буквальне слідування за грецьким не сприяє ясному розумінню. Близький до дослівного сучасний переклад: «(адже те, що) стіни міста прилучилися бути високими, стало ясно македонянам». Можливо, це спровокувало укладача Троїцького хронографа ввести у військові сцени додаткові деталі та пояснення «з голови». Нібито Олександр, не доїжджаючи до міста Вавилону, розбиває табір у луці, їде на розвідку з невеличким загоном, бачить силу перського війська. Хоча всі пасажі цілком вигадані, деякі нові топоніми в них реальні, бо їх запозичено з інших частин

¹⁰⁵ В.М. Істрін вважав, що у перекладі мало читатися «имать». *Истрин В.М. Александрия...* – С. 53, прим. 10. Віл тотожно Арх: имоутъ; спільне читання Арх Віл близьке до запропонованого В.М. Істріним.

¹⁰⁶ *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3...* – С. 166.

¹⁰⁷ Син-280 соуща. Віл помилково: «высы . соушоу». Загалом «соущю-соушоу» з Арх Віл – невірне читання. В.М. Істрін виправляє на «суща», згідно до ЕЛ-1 та ЕЛ-2; *Истрин В.М. Александрия...* – С. 59, прим. 5.

Александрії. Скажімо, про «Исиаковъ лоукъ» книжник міг прочитати у листі Олександра до матері¹⁰⁸, «Вавілон» згадано неодноразово у багатьох місцях роману. ЕЛ-2 зшив читання обох редакцій максимально просто й додав лише неоковирне «видѣ» після «макидоном же явѣ ся створи». Те, що стіни міста дуже високі, мало «явѣ ся сътворити» усім македонянам, а не лише цареві. Однак укладач ЕЛ-2 підпорядкував читання I-ї редакції версії Троїцького хронографа, де йдеться саме про дії Олександра, чим і треба пояснювати граматичні колізії.

Ал.2.13. За оглядом фортифікацій іде опис військових хитрощів македонського царя, котрий зміг буквально «пустити пил у вічі» ворогам, і налякав їх примарною чисельністю свого війська:

ПК	I-а ред. с. 59	II-а ред., Тр арк. 308d-309b ¹⁰⁹	III-а ред., ЕЛ-2 с. 120
τῶν ἐκεῖ νεμομένων ποιμνίων τὰς νομάς ἀποσπάσας καὶ ἐκ τῶν δένδρων κλάδους ἀποκόψας ἐπέδραμεν εἰς τὰ νῶτα αὐτῶν, καὶ ὀπισθεν τῶν στρατοπέδων ἐβάδιζον τὰ ποίμνια. συρόμενοι δὲ ἐπὶ τῆς γῆς οἱ κλάδοι ἀποθούσαν τὴν κόνιν ἣν ἐσάλευον καὶ ἀνήρχετο ὁ κониρτὸς ἕως Ὀλύμπου, ὥστε τοὺς Πέρσας ἀπὸ τῶν τευχέων ὀρῶντας ὑπονοεῖν	и тоу пасомаа стада <u>пригнавъ</u>, от дрѣва вѣтвь <u>отсѣкъ</u>, <u>привяза</u> къ хвостомъ и^x и <u>въслѣдъ по воехъ</u> <u>погнаша</u> стада. влекоми же по земли вѣтви, въз^лвизаше <u>же</u> ся¹¹⁰ прѣсть и въсхожаше прахъ до Олоумпа, якоже прѣсомъ, съ града зрящимъ, мнѣти, іако мнози соуть <u>воини</u>¹¹¹ безъ числа. вечероу быв'шю, повелѣ <u>привязати</u> <u>къ рогомъ стада</u> <u>того</u> ложъ¹¹² <u>и</u>	<i>видѣ</i> бо тоу пасомая стада . и <i>повелѣ</i> изымати я . и <i>приимъ</i> козы многы и <i>говяди</i> <i>лѣпляше</i> имъ свѣща и <i>лоучница</i> к рогомъ . и <i>яко</i> <i>бысть</i> вечеръ , и <i>повелѣ</i> зажечи я да горять . бѣше бо мѣсто то <i>полно</i> . <i>яко</i> огнемъ зажъжено бѣше видѣти поле то . <i>да яко же бысть</i> <i>нощъ . повелѣ</i> <i>пригнати</i> козь къ <i>стражемъ</i> <i>перьсьскимъ</i> . а <i>самъ съ другья</i> <i>страны</i> кликнуу .	<i>Видѣ</i> бо ту пасомаа стада и <i>повелѣ</i> <i>изнимати</i> я . И <i>приимъ</i> козы многы и <i>говяда</i>, <i>лѣпляше</i> имъ свѣща и <i>лучница</i> к <i>рогом</i>, и от дрѣва вѣтви <u>отсѣкъ</u> и <u>привяза</u> къ хвостомъ их, и <u>въслѣд</u> по <u>воех</u> погнаша стада. Влекоми же по земли вѣтви въздвизааху прѣсть, и въсхож- дааше прахъ до Алумпа. Прѣсомъ же с града зрящим, мнѣша, яко мнози вои бес числа суть. И <i>яко бысть</i>

¹⁰⁸ Більшість походів Олександра описується в Александрії двічі. Спочатку в оповідній манері, а потім у листах Олександра до матері та його вчителя Арістотеля.

¹⁰⁹ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 167-168.

¹¹⁰ Віл въздвизахоу; Син-280 текст зіпсований: «влекомы же по земли прѣсть и въсхож^лааше пра^x до Лоумпа и влекомы же по земли вѣтвѣ . язяхоу прѣсть...».

¹¹¹ Син-280 вои.

¹¹² Арх Віл помилково: ложъ; Син-280 лоучи; помилка ЕЛ-1 перейшла в ЕЛ-2 (з цоканням).

πλῆθος ἄμετρον στρατόπεδον τηγχάνειν. ἐσπέρας δὲ γενομένης ἐκέλευσε <u>δεθῆναι</u> <u>εἰς τὰ κέρατα τῶν</u> <u>ποιμνίων δαδας καὶ</u> <u>κηρία, καὶ ταῦτα</u> <u>ἀναφθῆναι καὶ</u> <u>καίειν</u>. ἦσαν γὰρ πεδῖνοι οἱ τόποι, καὶ ἦν θεωρούμενον ὅλον τὸ πεδῖον ὡς πυρὶ καίόμενον. <u>καὶ</u> <u>ἐδειλίαςαν οἱ</u> <u>Πέρσαι</u>.	<u>свѣща вѣжеши, да</u> <u>горять</u>. бѣше бо мѣсто то <u>поле</u>, и бѣшетъ видѣти все то поле, акы огнемъ заже- жено¹¹³. <u>и</u> <u>оубояв'шеся</u> <u>прѣси</u>.	<i>и преполоши я . они же видѣшеи огнь . и мнѣша многы воя соуца и побѣгоша . Александръ же побѣдивъ¹¹⁴ я възвратися къ градоу с малыми вои хотя разгля- дати градъ . и замысли моудроу . и тако повелѣ стада погнати по своихъ после . и оусѣкаше древа от вѣтвии привя- завати къ хвос- томъ ихъ и гнати я после . влекомы же по земли . вѣтви въздвизахоу перьсть . и въско- жааше прахъ до Олоумъпа . и яко перьсомъ съ града зрящимъ . мнѣти яко мнози соутъ бо и бесъ числа .</i>	вечеръ, повелѣ зажеши <u>лущѣ и</u> <u>свѣща</u>, да горят. Бѣше бо мѣсто то плъно, яко огнемъ зажежено бѣше видѣти поле то. <u>И</u> <u>оубояніися прѣси</u>. Да яко же бысть нощъ, повелѣ пригнати козы къ стражемъ прѣс- кым, а самъ съ другыя страны кликну и переполо- ши я. Они же видѣше огнь, и мнѣша многы воя суца, <u>абиѣ побѣ-</u> <u>гоша</u>. Александръ же, побѣдивъ я, <u>пойде</u> къ граду с малыми вои, <u>хотя</u> <u>разглядати градъ</u>.
---	---	---	---

I-а редакція відповідає грецькому тексту навіть у дрібних читаннях, тоді як укладач Троїцького переставив хитрощі Олександра місцями. Спочатку він вписав про наліплення свічок на роги скоту, а потім – про здійснення пилу. Навіщо це зроблене, важко сказати, та виходячи з того, що опис хитрощів із свічками сильніше перероблений, можливо малися на увазі літературні паралелі. Для цієї частини існує аналог із Книги Суддів – Самсон прив'язав лучини до лисиць і створив велику шкоду філістимлянам. Щоправда, біблійний герой діяв не для омани супротивника, а задля того, аби запалити поле з достиглою пшеницею (Суд.15.4-5). Не виключено і таке, що цей пасаж нашого книжника банально більше зацікавив. У грецькому оригіналі та у I-й редакції Александрії виклад

¹¹³ Так Віл, Син-280 заж'жено, Арх помилково: зажеши.

¹¹⁴ Так Нтр, Тр помилково: попобѣдивъ.

відповідає природньому порядку речей: спочатку пил, який можна побачити вдень, а після настання вечора наліплення свічок, бо вогні краще видно вночі. ЕЛ-2 сполучає обидві версії, хоча опис тут дещо скорочено. Незграбні читання накопичуються, оскільки хитрість зі свічками подвоєна: спочатку наліплення свічок, тоді пускання пилу, і знову свічки. Відповідно, в ЕЛ-2 повторюються «луцѣ и свѣща» за групою Ів¹¹⁵ та «свѣща и лучница» за ІІ-ю редакцією. Загалом у версіях бачимо кілька характерних помилок: «ложь» замість «лучи» в Іудейському хронографі, «лучница» у Троїцькому; в останньому також «полно» замість «поле»¹¹⁶ та «бо и» замість «вои».

Ал.2.13. Після демонстрації сили та хитрощів біля «перського града» Олександр облаштовує військовий стан:

ПК	I-а ред. с. 59	II-а ред., Тр арк. 309b ¹¹⁷	III-а ред., ЕЛ-2 с. 120-121
ἦλθεν οὖν πλησίον τῆς πόλεως Περσίδος ὥς ἀπὸ σημείων ἡμερῶν πέντε.	<u>пришедъ оубо</u> <u>близъ града</u> <u>пръскаго яко пяти</u> <u>днищъ</u>	<i>Александръ же видѣвъ градъ чюдень и вельми твердѣ . трети стѣнами обложень и сны многы не оудобъ видимъ вся полъкы своя . и не доиде 50 поприщъ . града Вавилоны . и ста объ сю страну рѣкы Страгы</i>	<i>И <u>пришедъ</u>, <u>видѣвъ</u> <u>градъ</u> Вавилонъ <u>чюдень</u> и <u>вельми</u> <u>твердѣ</u>, <u>трети</u> <u>стѣнами</u> <u>обло-</u> <u>жень</u>, и <u>сдоны</u> <u>многы</u>, <u>неудобъ</u> <u>видимо</u> на <u>взятие</u>. <u>Вечеру</u> же <u>сущу</u>, <u>отступи</u> <u>от града</u> <u>и</u>, <u>поймъ</u> <u>вся</u> <u>полкы</u> <u>своя</u>, <u>пришед</u> <u>убо</u> <u>близъ</u> <u>града пръскаго</u> <u>и</u> <u>не доиде</u> <u>за 50</u> <u>поприщъ</u> <u>Вавилона</u>.</i>

Між І-ю та ІІ-ю редакціями Александрії практично немає спільного. Укладач Троїцького хронографа натрапив на улюблену військову сцену й вирішив, що «поблизу града перського» має означати поблизу Вавилону, хоча його здогад не підтверджується грецьким оригіналом, де лише: πλησίον τῆς πόλεως Περσίδος. Додав він і вказівку на «50 поприщъ», чого немає в оригіналі та у І-й редакції. ЕЛ-2 перемішує обидва варіанти, а

¹¹⁵ В ЕЛ-1 «лучи», як уже відзначалося, ЕЛ-2 надає варіант з новгородським цоканням: «луцѣ».

¹¹⁶ Звідти «пльно» потрапило в ЕЛ-2.

¹¹⁷ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 167.

щоб логічно їх поєднати, доповнює власний виразом «отступи от града». Відбуваються деякі подальші зміни та поновлення у тексті. Скажімо, слово «сыны» (давньослов'янське 'башти') Троїцького хронографа укладач ЕЛ-2, вірогідно, не зрозумів і перетворив на «слоны».

Ал.2.15. Сцена упізнання Олександра у стані ворогів, коли він за своєю небезпечною звичкою видавати себе за власного посланця приїхав до Дарія («самъ собѣ сѣтворися сѣломъ»). Перський «игемонъ» (вельможа – Т.В.) Параггись», котрий колись був у Македонії й бачив Олександра на власні очі, придивляється до нього:

ПК	I-а ред. с. 62	II-а ред., Тр арк. 310d ¹¹⁸	III-а ред., ЕЛ-2 с. 122
Παραγάγης ὁ γενόμενος ἡγεμὼν ἐν τῇ Περσίδι... τοῦτου ἐπεγίνωσκεν, καὶ κατανοήσας ἐπιεικῶς τὸν Ἀλέξανδρον εἶπεν ἐν ἑαυτῷ	Парагъгись нѣкто именемъ сы гемонъ ¹¹⁹ в Персидѣ... сего знаше. и расмотрѣвъ помалоу Александра, ре ^ч въ собѣ	Парагысь нѣкто именемъ . властиль в Перьсидѣ... сего зънаяше яко образъ его бѣ вапомъ на дѣщици написавъ	Параггись нѣкто именемъ с гемономъ ¹²⁰ въ Персидѣ властель... и сего знаяше, яко и образъ его бѣ вапомъ написалъ на дщици. И рассмотревъ помалу Александра, рече в собѣ

У I-й редакції коректно відображений текст оригіналу, за винятком «гемонъ» групи Ia та «сѣ гемонѡмъ» групи Ib (мало б бути «игемонъ», ἡγεμὼν). Укладач Троїцького хронографа замінив «(и)гемонъ» на «властель», а головне, увів додатковий вислів про «образъ... на дѣщици» (портрет) Олександра. Мабуть він пригадав епізод з I-ї книги Александрії, де послі Дарія замовили якомусь «иконьнику» написати обличчя Олександра¹²¹. Автор ЕЛ-2 сполучив версії пошарово й цілком безхитрісно. Що цікаво, повторюється і помилковий варіант ЕЛ-1 «сѣ гемонѡмъ»¹²², і читання Троїцького «властель». Очевидно, книжник не усвідомив, що маємо справу з синонімами.

Ал.2.15. Після викриття у ставці Дарія Олександрю доводиться тікати:

¹¹⁸ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 172.

¹¹⁹ Син-280 зіпсоване: сѣ гемонѡмъ; пор. ЕЛ-2.

¹²⁰ У виданні ЕЛ-2 виправлено відповідно до читань Архівського списку (с. 122, вар.о-п). При цьому, в двох списках ЕЛ-2 «сѣ гемонѡмъ», у більшості списків – «сѣгѡмѡмъ».

¹²¹ Пор. Ал.1.23, присутне у всіх редакціях, в тому числі, у Троїцькому хронографі. Тр 287с: «послании же Дариеви вземше сребро вдаша елиноу нѣкоємоу иконьникуу знаємоу ; и оустрои имъ тицицю , и переписавъ на неи обличие лица Александрова».

¹²² У виданні В.М. Істріна варіант Син-280 помилково зазначено як «властель», див. Істрин В.М. Александрия..., С. 62, вар. і.

ПК	I-а ред. с. 63	II-а ред., Тр арк. 311a ¹²³	III-а ред., ЕЛ-2 с. 122
καὶ εὐρών πρὸς τὸν πυλῶνι Πέρσῃν φύλακα ἀνείλεν αὐτὸν	и обрѣтъ <u>въ</u> вратѣ ¹²⁴ персенина єдинаго стража, и <u>оубивѣ</u> <u>єго</u>	и обрѣтъ <u>оу</u> <u>вратѣ</u> перся- нина стража единого . <u>извлекѣ</u> <u>мечь и прѣтя и</u> .	и обрѣтъ <u>въ вратѣх</u> прсянина стража единого у <u>врат</u> , <u>извлекѣ мечь прѣ-</u> <u>тя и, и убивѣ</u> его

Співвідношення текстів аналогічне попередньому прикладу, і знову в ЕЛ-2 знаходимо дублі. Вони виникли внаслідок сполучення варіантів ЕЛ-1 та Троїцького хронографа: «в вратѣх» – «у врат» та «прѣтя» – «убивѣ». Якби не точні відповідники двом різним версіям, повторення можна було б витлумачити і так, що вирази не виглядатимуть продубльованими: ‘і перетяв охоронника-перса навпіл (дія)’, ‘і вбив його’ (результат)’¹²⁵. Вірогідно, тому вони й не збентежили укладача ЕЛ-2, але порівняння текстів I-ї та II-ї редакцій робить контамінацію в ЕЛ-2 опуклішою.

Ал.2.16. Дарій після чергової поразки від Олександра:

ПК	I-а ред. с. 65	II-а ред., Тр арк. 312c ¹²⁶	III-а ред., ЕЛ-2 с. 124
φυγὰς γενόμενος ἦλθεν εἰς τὸ παλάτιον αὐτοῦ	оубѣжавъ ¹²⁷ , <u>прииде</u> в полатоу свою	оубѣжа въ Вавилонѣ . и затворися въ градѣ . и влѣзъ в полатоу свою	бѣжавъ, <u>прииде</u> въ Вавилонѣ и затво- рися въ граде, влѣзъ в полатоу свою

У I-й редакції нейтральний точний відповідник грецькому тексту, в Троїцькому сцену розширено новими деталями – вказівкою на місце та обставини втечі. Полата, на думку нашого книжника, мала знаходитися у Вавілоні, а спочатку цареві ще треба було «затворитися в градѣ». Укладач ЕЛ-2 сполучив читання вміло, імітуючи синтаксичні конструкції давніх перекладів («бѣжавъ прииде, затворися... влѣзъ»).

Ал.2.17. Олександр у захопленому ним перському місті:

ПК	I-а ред. с. 67	II-а ред., Тр арк. 314a ¹²⁸	III-а ред., ЕЛ-2 с. 125
μείνας ἐκεῖ τὸν χεῖμωνα	пребывъ <u>тамо</u> всю зиму, повелѣвъ	<u>видѣхъ</u> бо полаты Ксеракса <u>цѣря</u> .	и <u>видѣ</u> полаты Ксерекса <u>царя, иже</u>

¹²³ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 173.

¹²⁴ Віл во вратѣ; Син-280 въ вратѣ^x.

¹²⁵ Втім, «перетяти» мало наслідком смерті, тому таких уточнень у джерелах, як правило, не побачимо. Див. у Київському зводі: «повелѣ перетяти и тако с опоною» (наказ Ізяслава Мстиславича вирішив долю захопленого у полон половця), 379І.

¹²⁶ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 177.

¹²⁷ Син-280 бѣжавъ.

¹²⁸ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 181-182.

προστάξας ἐμπυρίζεσθαι τὰ Ξέρξου βασιλεία ὄντα <u>κάλλιστα</u> <u>κατὰ τὴν χώραν</u> <u>ἐκείνην</u> , μικρὸν <u>δὲ πάλιν</u> <u>μετανοήσας</u> παύσασθαι αὐτοῦς ἐκέλευσεν	зажещи Ксарьк- совы ¹²⁹ полаты, <u>добры суща в тои</u> <u>земли. паки же</u> <u>покаявся, повелѣ</u> имъ престати.	<i>преди бывшаго . чюдны бывша . дѣланы мѣди чистыя . покровъ имоуще ѿ хроус- тала и сарѣдони- хъя . яже повелѣ зажещи макиды- номъ . и чюдящесея полатъ тѣхъ о добротѣ . и слы- шавъ то Алек- сандръ . раскаяся повелѣ имъ предъстати . диви же ся Александръ красотѣ града . пребы тоу всю зиму.</i>	<i>преди быща от меди чистыя и покровъ имуци от хрусталь- наго камени и сарданихиа, добры суща в тои земли, яже повѣлѣ зажещи макидоняномъ, дивящимся им о добротѣ полатныхъ. Слышавъ то Александръ, паки же раскаявся, повелѣ имъ престати. Подиви же ся Александръ красотѣ града, пребы ту всю зиму.</i>
---	---	--	---

У оригіналі та I-й редакції йдеться лише про наміри і вчинки Олександра, а про полати Ксеркса мовлено сухо і загально: «добри суща». Укладач Троїцького хронографа розквітчує опис й, одночасно, додає пасаж про взаємини царя та македонян. Македоняни «чюдящесея красотѣ» полат, Олександр зглянувся на почуття соратників і скасував своє попереднє рішення знищити будівлю. ЕЛ-2 бере за основу докладнішу версію Троїцького, однак двічі вкрапляє читання I-ї редакції, з невеличкими стилістичними виправленнями.

Ал.2.19. Дарій прагне взяти реванш, збирає союзників, розсилає листи з проханням допомоги. Перський цар обіцяє тим із своїх «друзів», хто погодиться йому допомагати, багато усілякого добра.

ПК	I-а ред. с. 68	II-а ред., Тр арк. 315а ¹³⁰	III-а ред., ЕЛ-2 с. 126
χορήγησον χρυσίον πολὺ καὶ σίτον καὶ <u>χορτάσματα</u>	раздѣли ¹³¹ злато много и <u>брашна</u> <u>досыти</u>	раздѣлю злато много . имѣю бо скровища многа .	раздѣлю злато много. имѣю бо сѣкровища многа и <u>брашна</u> <u>досыти</u>

¹²⁹ Син-280 Ксерьксовы.

¹³⁰ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 184.

¹³¹ Арх Син-280 раздѣли, Віл раздѣли виправлено у: раздѣлю.

Співвідношення текстів подібне до попередніх. Обіцянки Дарія у І-й редакції та в Троїцькому хронографі звучать дещо інакше, в ЕЛ-2 контамінація.

Ал.2.20. Дарія смертельно поранено власними вельможами-заколотниками, Олександр без опору вступає у його царство.

ПК	І-а ред. с. 69	ІІ-а ред., Тр арк. 315d ¹³²	ІІІ-а ред., ЕЛ-2 с. 127
εὐρόντες τὸν Στράγγαν ποταμὸν παγέντα διεπέρασαν· καὶ εἰσῆλθεν ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὰ βασιλεία Δαρείου.	обрѣтоша ¹³³ Страгѣоу рѣкоу помрѣз- шоу и преидо- ша. и вниде Александръ въ црѣство Даріево.	обрѣтоша рѣкоу Страгоу помер- зѣшоу . и пре- идоша ю . и бысть вѣсть къ Алекسانдроу о оубѣнии Дарѣевѣ . и всѣдѣ на кони с малыми другы погна къ градуу	обрѣтше Страггу рѣку помрѣзшу, и преидо- ша. И приспѣваху ближе къ граду, и бысть вѣсть къ Александру о убиении Дарѣевѣ. И всѣд на конь, с малом чяди погна къ граду, и вниде Александръ въ царство Дарѣво

Співвідношення текстів типові, у Троїцькому знову розповсюдження. Варто враховувати, що далі в Александрії вміщено розмову Олександра та Дарія, котрий помирає буквально на руках в македонського царя. Укладач Троїцького драматизує сюжет. Він замінює скупі «и вниде Александръ в царство Дариево» І-ї редакції на цілу сцену прибуття звістки про смерть перського царя і швидкої реакції Олександра. Усі нові пасажі, як і раніше, не відповідають грецькому тексту. ЕЛ-2 звично сполучає фрагменти обох редакцій, додає тільки зв'язку: «и приспѣвахоу ближе к градуу».

Опис смерті Дарія знаменує певний рубіж, після якого значно зменшується кількість характерних читань Троїцького хронографа. Хоча вони не зникають остаточно, але стають набагато «дрібнішими» й радше стилістичними. З'являється схильність до скорочення, а не деталізації, як це спостерігається всередині роману. Специфіка Троїцького позначилася на ЕЛ-2. Контамінації в ЕЛ-2 зникають, за винятком поодиноких виразів, які не становлять системи¹³⁴.

¹³² Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 186.

¹³³ Віл Син-280 обрѣтше; Син-280 далі помилково: Старг'гоу.

¹³⁴ Див., напр. Арх странное звѣрино, Син-280 стран'ное звѣрино, Віл странное съпо'чнение звѣринное (індивідуальна правка), грецьк. τὸ ξένον τῶν θηρίων, Тр (арк. 323с) страшное видѣние, ЕЛ-2 страшное звѣрино видѣние. Тобто, в ЕЛ-2 сполучається читання Троїцького хронографа та ЕЛ-1, втім, у трьох списках ЕЛ-2 тільки: страшное звѣрино.

Підсумовуючи спостереження над версіями Александрії, слід відзначити, що у I-й редакції груп Ia та Ib незмінно бачимо точні відповідники грецькому оригіналу. За винятком нечастих випадків псування тексту, I-а редакція коректно відображає початковий переклад роману. В деяких випадках цей послівний переклад є надто буквальним, що провокувало переписувачів «коригувати» виклад. Автор II-ї редакції, тобто, Троїцького хронографа вніс суттєві зміни в оповідь. Він зробив «авторські» доповнення та виправлення, але користувався і додатковими джерелами та матеріалом із різних місць роману. У III-й редакції ЕЛ-2 наявні десятки контамінацій. Укладач мав у своєму розпорядженні два списки Александрії – один зразка ЕЛ-1 (група Ib) й інший зразка Троїцького хронографа. Ймовірно, в ЕЛ-2 скопійовано якусь ранню копію Троїцького хронографа, де ще не було кількох дрібних помилок, які перейшли потім у відомі нам кодекси цього хронографа¹³⁵.

Прості контамінації у ЕЛ-2 зроблені за схемою поєднання варіантів I-ї та II-ї редакцій без якихось скорочень чи змін. Втім, незрідка трапляються складніші узгодження. Часом частину тексту Троїцького хронографа чи I-ї редакції Александрії випущено, або навпаки, додано вирази, що виконують роль узгоджувальних зв'язок. Якщо в ЕЛ-2 сполучаються значні перероблені фрагменти, укладач тексти кожної з редакцій розбиває на кілька невеличких частин і «переплітає» їх оден із одним почергово. Іноді у таких випадках читання якоїсь із редакцій береться за основу (якої саме – залежить від обставин), а з іншої він залучає лише окремі вислови. Треба сказати, назагал автор ЕЛ-2 працював досить вправно, на недоречності натрапляємо нечасто. Варіант ЕЛ-2 стилістично може виглядати навіть кращим, ніж у Троїцькому хронографі. Так сталося, припустімо, тому, що укладач Троїцького сильно трансформував текст перекладу Александрії у ході переробок, паралельно намагаючись ще архайзувати мову, аби його творіння виглядало автентичним. Завдання укладача ЕЛ-2 було простішим: він працював із наявними висловами двох редакцій і мав змогу звертати увагу на стилістику.

З усього сказаного випливає важливий висновок: спосіб обробки тексту, що спостерігається у II-й та III-й редакціях, передбачає активну роль їх укладачів. Таке щільне редагування означає, що Александрія не могла бути скопійованою «у готовому вигляді» з конвою збірників XVI, як припускав О.В. Творогов. Не виключеним є й такий варіант, що йдеться не про спільний протограф XVI, а протограф наявних зараз списків Троїцького хронографа, і треба припускати безпосередній вплив останнього на ЕЛ-2.

¹³⁵ Деякі спільні помилки Троїцького № 728 та НСРК F15 в ЕЛ-2 не повторюються. Разом з тим, в цілому текст ближчий до Троїцького № 728.

Що стосується того, чому в останній третині Александрії в ЕЛ-2 не відчувається впливу II-ї редакції, це пояснюється характером редакторської роботи укладачів. Виникненню розбіжностей між Троїцьким хронографом та ЕЛ-2 прислужилися дві різноспрямовані тенденції. Укладач Троїцького більш за все розробляв сцени битв та мудрого правління македонського царя, тобто середину роману. Про це яскраво свідчать хоч би наведені паралелі. Якщо на початку Александрії автор Троїцького хронографа вводить або змінює одне-два слова, а укладач ЕЛ-2, відповідно, комбінує невеличкі вислови, то в середині Александрії трансформації підлягають вже цілі речення та фрагменти тексту. Натомість коли на черзі стали сцени походу на край світу та мандрувань у далеких краях, укладач Троїцького звів втручання у текст роману до мінімального. Щодо причин зміни манери опрацювання ми можемо тільки робити більш або менш вірогідні припущення, відштовхуючись від наведених фактів. Можливо, цього книжника не цікавили далекі краї, або він не мав матеріалу для переробки й доповнення цих сюжетів. Описи баталій та державного управління можна знайти у багатьох джерелах: «історичних» книгах Старого Завіту, хронографах, літописних зводах та ін., тим часом описи далеких країв – рідкісніший матеріал. Навпаки, укладача ЕЛ-2 захопили сцени мандрувань, описи незнайомих місцевостей, тварин та чудес, і він зробив великі додаткові включення саме в цій останній частині роману. Троїцький хронограф, текст якого на закінченні Александрії мало відрізнявся від I-ї редакції, що була у його розпорядженні (групи ЕЛ-1), став зайвим. Треба враховувати й те, що давнім книжникам складно було працювати більш ніж із двома антиграфами одразу. Передусім фізично – як правило, середньовічні збірники були досить важкими великоформатними томами, які треба було покласти перед собою при переписуванні. Тому, залучаючи третій чи четвертий текст, писці часто облишали, тимчасово або назавжди, попередні свої джерела. Отже, те, що дослідники розглядали як показник особливостей укладення Александрії Троїцького хронографа, насправді є показником розбіжних тенденцій у роботі двох книжників – укладачів Троїцького та ЕЛ-2. Один із них або не мав джерел для поповнення оповіді про похід у далекі краї, або не цікавився новою темою подорожей і став менше виправляти. Інший, натомість, цінував описи «чудес світу» і переключився на більш інформативні джерела.

Уточнення схем В.М. Істріна та О.В. Творогова заторкнули II-у та III-у редакції, роль I-ї перегляду не підлягає. Як бачимо, Александрія Троїцького хронографа не є версією проміжною. Вона є самостійною другою редакцією тексту, а ЕЛ-2 насправді репрезентує *третю* редакцію, і саме ця остання містить десятки контамінацій. Не виключено також, що Александрія Троїцького послугувала одним із безпосередніх джерел

ЕЛ-2. Принаймні, гіпотезу про «конвой» збірки із ХВІ треба визнати некоректною.

IV.1.2 Характерні читання Александрії Іудейського хронографа.

Поглянемо ще раз на особливості роботи слов'янських книжників із текстом перекладу романа про Олександра у кожній із ранніх версій на дещо іншому матеріалі. Оскільки варіанти усіх трьох редакцій співставлялися при розгляді контамінацій у ЕЛ-2, список різночитань наводити немає сенсу. Натомість зосередимось переважно на особистих іменах та позначеннях. У незнайомих найменуваннях під час копіювання траплялася найбільша кількість помилок. Вони показують рівень ерудиції укладачів та копіїстів, й одночасно являють собою матеріал спеціального інтересу для істориків. Наведені нижче приклади добре демонструють обсяг знань, чи навпаки – незнання давніх книжників в області історії та історичної географії.

Звернімося до специфіки редагування імен та географічних назв у редакції Іа чи Іудейському хронографі. Передусім натрапляємо на вперті невірні найменування, коли укладач хронографа дає дивну модифікацію якоїсь назви, а далі слідує за цим невірним написанням. Ім'я єгипетського бога Аммона пише як «Ам~~н~~онь» більш як десяток разів¹³⁶. Дочку перського царя Дарія дружину Олександра Македонського Роксану спочатку називає «Раскана», згодом «Роскана» і лише після великої перерви, коли пам'ять про помилку в імені, мабуть, згасла – більш-менш правильно «Раксана»¹³⁷. Існує ще кілька подібних прикладів¹³⁸. Що може

¹³⁶ У більшості випадків спираюсь на моє видання Александрії Троїцького хронографа. Щодо читання «Ам~~н~~онь-Аммонь», див.: Ал.1.4-1.33. Перший подібний випадок: Ал.1.4, Арх Віл «с лоувиискы^м Ам~~н~~оно^м», Тр ЕЛ-2 «...Ам~~н~~ономь», τῷ τῆς Λιβύης Ἀσσιωνί. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, 1... – С. 122. Востаннє зустрічається: Ал.1.33, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, 2... – С. 171.

¹³⁷ «Раскана»-«Роскана» згадана у 2-й книзі (Ал.2.20-22), а «Раксана» – наприкінці останньої книги Александрії (Ал.3.32). Пор. 1) Арх Раскану, Віл Роскану, Тр У Ороксану, ЕЛ-2 Роксану / Ороксн / Отроксану; грецьк. Ῥωξάνην. Ал.2.20, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, 3... – С. 188. 2) Арх Раскана, Віл Роскана, Тр Роксани, ЕЛ-2 Ароксани / Раксана / Роксана. Там само. 3) Арх Віл Расканъ, Син-280 Роксанъ, Тр ЕЛ-2 і Роксанъ; καὶ Ῥωξάνη. Ал.2.22, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, 3... – С. 193. 4) Арх Віл Роскану, Син-280 Тр Роксану, ЕЛ-2 Роксани / Роксану. Там само. 5) Арх Віл Роскану, Син-280 Тр Роксану, ЕЛ-2 Орокс(о)нино. Ал.2.22, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, 3... – С. 194. 6) Віл Роскану ... Росканъ ... Росканъ, Арх Син-280 Тр ЕЛ-2 Роксану ... Роксанъ ... Роксанъ. Ал.2.22, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, 3... – С. 195. 7) Арх Віл Раксано, Тр Син-280 ЕЛ-2 Роксано. Ал.3.32, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, 4... – С. 195.

¹³⁸ Скажімо, у другій книзі Александрії перського «боярина», одного з двох убивць царя Дарія, найменовано «Авиаверзан» чи «Ариоверзан», тоді як у протографі мало бути «Ариоварзан». Див.:

здивувати, невірнo відтворено назву «Європа». Замість кальки «Еоурo-пия» з грецьк. Εὐρώπια тричі прочитується «Еоутропия»¹³⁹. При цьому укладач Іудейського хронографа був обізнаний із хроніками Малали та Амартола, де наявні «Еуропия» та «Асия»¹⁴⁰.

Помилки зроблені також у поодиноких назвах, причому вони стосуються досить відомих речей. Відомих – якщо брати до уваги типове коло читання середньовічного книжника: з Пролога, апостольських послань, патристичної літератури, палей, перекладних патериків... Зокрема, слово «Соурьскую» (сірійську, «Сурия» – Сірія) вписане як «Коурьскоую»¹⁴¹, «Памфоулию» – як «Панфоулию»¹⁴², «Киликию» – «Ликинию»¹⁴³, «Пефлагонии» – «Пеглагонии»¹⁴⁴, «Месопотамии» – «Мсапотамии»¹⁴⁵. Укладач Іудейського хронографа лакедемонян (спартанців)

1) Віл Авиаверзанъ (перше ь випр. з а), Арх авиаверзанъ, Тр араварзанъ, Нтр арааварзанъ, Син-280 ЕЛ-2 Ариоварзанъ; Ἀριοβαρζάνης. Ал.2.20, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 185.

2) Арх Віл Ариоверзанъ, Тр Авариазана, Нтр Авариарзана, Син-280 ЕЛ-2 Ариварзана. Ал.2.20, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 186. 3) Арх Віл Ариоверзанъ, Син-280 Тр Нтр Ариварзанъ, ЕЛ-2 Ариаварзанъ. Ал.2.21, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 191.

Так само, у третій книзі Александрії «черпця» (виночерпія) Олександра, що змовився з іншими вельможами про отруєння царя й приготував зілля, названо «Иль», тоді як потрібно «Иуль». Зустрічається кілька разів в одній главі. Арх Віл Илоу, Син-280 Тр ЕЛ-2 Иоулоу; Ἰόλλω / Ἰούλλω. Арх Віл Иломъ, Тр Син-280 ЕЛ-2 Иоуломъ. Арх Віл Илоу, Тр Син-280 ЕЛ-2 Иоулоу. Арх Віл Илови, Тр Син-280 ЕЛ-2 Иоулови. Ал.3.31, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 193-194.

¹³⁹ Ал.1.21, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 138; Ал.1.28, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 146. 3) Ал.1.35, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 189.

¹⁴⁰ «Европъ» або «Еоурoпъскыя страны» з десятк разів зустрічається власне на початку Іудейського хронографа. Див., напр.: Віл арк. 26зв., 34зв., 36 (6 разів), 47, 47зв. Хоча, звичайно, від праці над фрагментами з Хроніки Малали та копіюванням Александрії мало пройти багато часу, кілька місяців. Хроніка Амартола також згадує «Европии» та «Европскую страну». *Истрин В.М.* Книги... – Т. 1. – С. 583.

¹⁴¹ Віл Коурьскоую (випр. у: Тоурьскоую), Арх Коурьскоую, Син-280 Соурьскоую, Тр Нтр Перьськоую, ЕЛ-2 Прьскую; Συρία. Ал.1.35, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 189.

¹⁴² Арх Віл Панъфоулию, Тр Син-280 ЕЛ-2 Памъфилию, Παμφολίαν. Ал.1.28, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 146.

¹⁴³ Арх Віл Ликинию, Син-280 Нтр Киликию, Тр Кыликию, ЕЛ-2 проп.; Κιλίκιας. Ал.2.8, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 157.

¹⁴⁴ Арх Віл Пеглагоніи, Син-280 Пефълагонии, Тр ЕЛ-2 Пефлагонии; Παφλαγονία. Ал.2.11, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 163.

¹⁴⁵ Арх Віл Мсапотамии, Син-280 Месопотамии, Тр Нтр Месапотомии между рѣками /Нтр Месапотомѣ/, ЕЛ-2 Месупотамии / Месопотамии / Месопотами между рѣками; τὴν Μεσσοποταμίαν. Ал.2.7, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 157.

охрестив «лакедемами»¹⁴⁶, а «Троаду» – «Траадою»¹⁴⁷, явно не ототожнюючи її з Троєю¹⁴⁸. Незнайомим для нього залишилося і таке поняття, як Олимп, оселя грецьких богів та реальна місцевість – прочитується «Ампия» замість «Алоумпия». Щоправда, з цією назвою труднощі виникали в багатьох переписувачів¹⁴⁹. Надзвичайно рідкісні втім свідомі правки. Із синонімічних заміन у назвах трапилася лише одна: «афинѣистии» (афінські) змінено на «єлиньстии»: «...моужии *єлиньстии*»¹⁵⁰. възпиша къ Александру».

Що стосується імен, виявилось незрозумілим слово «Диево» (від «Дии» – Дій, ім'я Зевса у непрямих відмінках¹⁵¹), прочитане як «людіє»¹⁵². Укладач хронографа не виявив обізнаності також з історією легендарних амазонок. В одному з листів Олександра до амазонок останніх названо «имазанами» (!): «црь Александръ . имазаномъ радоватися»¹⁵³. Книжник послідовно не розуміє, хто такий «Омирь» (Гомер, Ὅμηρος). Ім'я Гомера тричі він вписує з помилкою. Намагається або представити його як словосполучення: «о мирѣ»¹⁵⁴, «от мира»¹⁵⁵, або залишає дещо зіпсований текст. Пор. звернення якогось творця, тобто поета, до царя: «лоучше омира^М напише^М твоя дѣяния». Треба: «...лоуче

¹⁴⁶ Арх Віл лакедемъ, Син-280 Нтр лакедемо^н, Тр лакѣдѣмонъ, ЕЛ-2 лакедемонъ / лакедомонъ / лакедомень; Λακεδαίμονιον. Ал.1.26, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 145.

¹⁴⁷ Арх Віл Траадѣ, Син-280 Тр ЕЛ-2 Троадѣ, Нтр Троудѣ; грецьк. ἐπὶ Τρωάδος / πρὸς Τροίδα / проп. Ал.3.35, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 4... – С. 199.

¹⁴⁸ Не зважаючи на те, що Троянській війні присвячені дві книги Хроніки Малали, переписані ним раніше.

¹⁴⁹ Арх Віл Ампіа, Син-280 Олоумпа, Тр Лоумія, Нтр Алоуміа, ЕЛ-2 Алумпа / Алумпия / Алуппа; Ὀλύμπου. Ал.2.14, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 169.

¹⁵⁰ Віл єлиньстии, Арх еллин'стіи, Син-280 афонистии, Тр Нтр ЕЛ-2 афинѣистии; Ἀθηναῖοι; Ал.2.18, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 183.

¹⁵¹ У Хроніці Малали дещо інакше – «Диось». Віл арк. 27, 37 39зв., 40 (2), 41, 47зв. (5), 48. На арк. 51 зустрічаємо такий вираз: «Діосоу алимпіискому». Натомість у Амартола є «Дии» та «Диево», до десятка згадок, напр.: Ам.34, 39, 63, 361, 387, 405.

¹⁵² Арх Віл людие възвешение, Син-280 Тр Диево извѣщение, ЕЛ-2 Дѣво / Дыево извѣщение; ὁ τοῦ Διὸς χρησμός. Ал.3.34, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 4... – С. 197.

¹⁵³ Віл имазаномъ, Арх имазаномъ, Тр амосотомъ, Нтр амосотамъ, Син-280 ЕЛ-2 амазономъ; Ἀμαζόνσι / Ἀμαζόναις. Ал.3.26, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 4... – С. 182. Хоча у першому листі Олександра до амазонок книжник вписав назву вірно: «амазономъ радоватися». Ал.3.25, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 4... – С. 179.

¹⁵⁴ Арх Віл о мирѣ, Тр и Омирь, Син-280 ЕЛ-2 Омирь; (καθὼς συνέγραψεν) Ὅμηρος. Ал.1.42, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 206.

¹⁵⁵ Так Ід, Тр Йоми, Нтр Йомія, ЕЛ-2 Омира; τοῦ Ὁμήρου. Ал.1.42, там само.

Омира мы напишемъ...»¹⁵⁶. При тому що «Омир» згаданий перед цим у фрагментах із Хроніки Малали без помилок¹⁵⁷, укладач хронографа не знав і не запам'ятав ім'я. У Хроніці Малали він з контексту здогадався, що йшлося про мудреця чи «творця», а складні пасажі Александрії витлумачити не зміг.

Цікаво, як в Іудейському хронографі передані деякі спеціальні терміни, кальковані з грецької. Напочатку твору згадуються «часнии стражеве» (грецьк. *ὀρόσκοποι*, 'гороскопи', буквально – 'часу спостерігачі'). Укладач хронографа перетворює їх на «частнии стражеве»¹⁵⁸. Він знав, що є таке поняття як «часть» – 'доля', і вирішив, що йдеться про неї, оскільки слово трапилося в яскравому описі зустрічі волхва Нектонава з македонською царицею. Далі, у тексті Александрії транслітеровано *ἱερόν* – 'храм, святилище'. Про Олександра мовилося: «поставляюще врата иерова» ('ставив браму храму'). Наш книжник невірно написав «иерова» як «ероова», а «врата» перетворив на «брата»¹⁵⁹. Йдеться не лише про такі рідкісні античні речі. У запозиченому з Хроніки Амартола фрагменті про 12 дорогоцінних каменів у вбранні ієрусалимського першосвященника наведено назви цих каменів. Велику частку з них укладач Іудейського хронографа відтворив невірно: «амѣстофунъ» (перекручене «амѣфустонъ» – аметист)¹⁶⁰, «фрусолофонъ» (має бути «хроусолифъ» – хризопраз).

¹⁵⁶ Віл Омира^м, Арх Омирамъ, Син-280 Омира мы, Тр Нтр и боле шмировыхъ, ЕЛ-2 и боле Омировых мы; *κρείττωνός / κρείττον ἡμεῖς γράψομεν τὰς πράξεις Ὀμήρου*. Ал.1.42, там само.

¹⁵⁷ «...яко ж мѣры Омиръ нариче^т»; «яко ж ре^ч Омиръ творецъ о нѣмъ»; «Омиръ списа^л премѣрыи». Віл арк.32, 34, 37. Щоправда, в Малали бачимо цілу серію посилань на авторитети, і з контексту неважко було догадатися, що йдеться про якогось мудреця чи письменника. До речі, мабуть, з Малали запозичив своє посилання на «Омира» автор холмської (галицької) частини ГВЛ, в літописі ім'я подане вірно. Літописець, щоправда, приписав античному поетові зовсім не ту сентенцію, про яку йдеться в Малали: «о лествъ зла есть . якоже Омиръ пишеть». 770І, під 6741/1233 р.

¹⁵⁸ Віл частнии, Арх чястнии, Син-280 часнии, Тр ЕЛ-2 часници (в деяких списках ЕЛ-2 частници). Ал.1.4, *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая*. 1... – С. 120.

¹⁵⁹ Арх Віл брата ероова, Син-280 Тр Нтр врата иероова, ЕЛ-2 врата иерова; *τοῦ πυλῶνος τοῦ ἱεροῦ*. Ал.1.32, *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая*. 2... – С. 170. Дещо нижче книжник просто випустив фрагмент з незрозумілим словом «иروهвы» («ирои» – герой, *ἥρῳν* – храм на честь героя). Пор. Арх Віл випущено вираз, Син-280 и илоновы стлпы и нероевы, Тр и слоновы столпы . и ироиевы, ЕЛ-2 и илоновы столпы и иероевы / ероевы / иеровы; *ἡλίου στύλους κατὰ τὸ ἥρῳν / καὶ τοὺς ἡλῶνας στύλους καὶ τὸ ἥρῳν*. Ал.1.33, *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая*. 2... – С. 171.

¹⁶⁰ Арх Віл амѣстофунъ, С амѣфустонъ, Тр аместонъ, Нтр аместонъ аместо^н, ЕЛ-2 амѣфустонъ / амефистом / амефустось. *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая*. 2... – С. 176. Треба додати, у списках Хроніки Амартола – амѣфустонъ. Див.: *Матвеевко В., Щеголева Л. Книги временные...* – Т. 1. – Ч. 1. – С. 133.

літ)¹⁶¹, «инухионъ» («онухионъ», онікс)¹⁶². В іншому місці невірно названий діамант: «адамати», коли потрібно «адамантинъ»¹⁶³. Йдеться про досить важливий показник, адже уривок про 12 каменів був популярним у давньослов'янській книжності й певною мірою демонстрував освіченість того чи іншого автора. Тут таки невірно переданий опис убрання ієрусалимських ієреїв: «коусини» замість «воусини» («вусъ», вид тканини)¹⁶⁴, «епондить» замість «ипеньдить» (назва однієї з деталей вбрання архієрея)¹⁶⁵. Ще цікавіше, укладач Іудейського хронографа сам для себе мусив пояснювати не лише складні, а й доволі елементарні матерії. Лише в Архівському та Віленському списках Александрії бачимо словосполучення «одежоу рызоу», тоді як у решті рукописів тільки «ризоу»¹⁶⁶.

Втім, загалом укладач Іудейського хронографа копіював Александрію досить точно, мало дозволяв собі втручатися в текст і мало чим крім помилок себе проявив. Не додав практично нічого, змінював конструкції фраз лише зрідка, навіть пропущені фрагменти, як правило, являють собою приклад гаплографії. Точні написання свідчать про непогану механічну пам'ять¹⁶⁷, натомість помилки – про невисокий, сказати б, містечковий рівень книжності. Не лише про незнання грецької мови, античної

¹⁶¹ Арх Віл фрусолофонъ, Тр Нтр хросолифъ, Син-280 ЕЛ-2 та у Хроніці Амартола: хрусолифъ. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 176.

¹⁶² Арх Віл инухионъ, Син-280 Тр ЕЛ-2 та Хроніка Амартола оноухионъ. Там само. Див. також назву яшми, яка в багатьох книжників викликала утруднення: Віл испи^д, Арх исьпидъ, Тр Нтр и япсни^с, Син-280 асписиин, ЕЛ-2 аспии / аспидъ / асписиин; ἰασπιν. У Хроніці Амартола аспиди / иаспиин.

¹⁶³ Віл зіпсоване: (в)нець вдам ти, Арх адамати, Син-280 адамантовъ, Тр Нтр адамагтины, ЕЛ-2 от дамантина камени; ἀδαμάντινον. Ал.3.23, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 178.

¹⁶⁴ Арх Віл Арх коусинѣхъ, Син-280 ЕЛ-2 сини^х, Тр оусинѣ, Нтр воусинѣ; у Хроніці Амартола (вѣ) воусинѣхъ. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 183. *Матвеев В., Щеголева Л.* Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1. – С. 136.

¹⁶⁵ Тут-таки замість «и акула» (Акила) – «накула». Арх Віл накоула епон'дитомъ, Тр Нтр и Акула пеньдитомъ / Нтр пейдитомъ^м, Син-280 ЕЛ-2 Акула ипендитомъ (ЕЛ-2ч епендитомъ); у Хроніці Амартола: [и] Акула епиндитомъ. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 175.

¹⁶⁶ Ал.3.25, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 4... – С. 178. Найвірогідніше, маємо справу з глосєю, внесеною в основний текст.

¹⁶⁷ У цьому параграфі я зосередилася головним чином на помилках, однак маємо і такі випадки, коли вірне читання саме в Іудейському хронографі. Навожу лише один приклад складної гри назвами у грецькій, яка слов'янськими переписувачами могла відтворюватися лише за умов точного копіювання. Віл: «не наречеть же ся Єрмоуградъ . но Ормоугра^а», Арх проп. фрагменту, Син-280 «и се наречеть же ся Ермуград но и Ермуград», Тр «яко того дѣля нарицається Ермоуградъ», ЕЛ-2 «и не наречеть же ся Ермоуград / Ермоград». Грецьк. οὐ καλεῖται δὲ 'Ερμούπολις, ἀλλὰ 'Ορμούπολις ('адже не називається місто Гермеса, а пристань-місто'). Ал.1.31, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 168.

міфології та географії (цього не знала абсолютна більшість давньоруських авторів), а й про необізнаність в ординарних для книжників того часу речах. Пор. помилки у назвах дорогоцінних каменів чи пояснення «одежа-риза». Маємо справу з «неофітом», котрому до рук потрапили нові цікаві тексти: четії історичні біблійні книги, хроніки Амартола та Малали, «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, Александрія – і він зробив із них величезну компіляцію. Або додав «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія та деякі інші джерела і переробив уже наявний раніший хронограф¹⁶⁸.

IV.1.3 Версія Еллінського літописця 1-ї редакції зберігає багато початкових читань. Зокрема, велика кількість назв та імен відтворена вірно. Трапляються навіть випадки, коли в ЕЛ-1 читання точне, тоді як усі інші списки містять перероблені варіанти.

Ал.1.18, юний Олександр Македонський з'являється на Олімпійські ігри зі своїм другом «Ифестиономъ». Так прочитується лише в ЕЛ-1. В Іудейському та частині списків ЕЛ-2 «Фестиономъ», Троїцькому та другій частині списків ЕЛ-2 «Филистиономъ»; пор. грецьк. *Ἰφαιστίωνι*¹⁶⁹.

Ал.1.35, дорослий Олександр йде у похід на «страноу Соурьскоую». Так тільки ЕЛ-1, що відповідає грецьк. *ἐπὶ τὰ μέρη Συρίας*. В Іудейському, як уже відзначалося, «Коурьскоую», Троїцькому та залежному тут від нього ЕЛ-2 – «Перьськоую».

Ал.2.19, Дарій звертається до індійського царя Пора, аби той зібрав військо з усіх підвласних народів, починаючи «от Каспияцкы^x вратъ». Такий варіант із новгородським цоканням виник мабуть із «Каспиячскихъ», легко вгадуються Каспійські врата. Натомість в Іудейському хронографі «скипиятскихъ» чи «скипiат'скихъ», Троїцькому «аскапиатскихъ», ЕЛ-2 «скапиячскихъ / скапидьскихъ»; грецьк. *ἐπὶ τὰς Καπλιακὰς πόλεις*¹⁷⁰.

Разом з тим, ЕЛ-1 має власні відхилення від початкового перекладу, які унааявнює порівняння з іншими версіями Александрії. Частина помилкових читань перейшла в ЕЛ-2. Напр., Ал.1.13, серед вчителів юного Олександра названо музику: «гоуденью же Леоукипъ». При цьому в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 Левкитъ; пор. коректні імена в Іудейському та Троїцькому

¹⁶⁸ Якщо вірне останнє припущення, значить він сполучив старанне копіювання та розширення й компіляцію. Як уже відзначалося, порівняння Іудейського та Софійського хронографів дозволяє припускати, що вони зроблені з одного спільного протографа, в якому не було ще «Історії Іудейської війни» та деяких інших складових, присутніх нині в Іудейському хронографі: *Вилкул Т.Л. Иудейский и Софийский...*

¹⁶⁹ *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 135.*

¹⁷⁰ *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 184.*

хронографах та грецьк. Λεούκιδος¹⁷¹. Далі, Ал.1.39, Цар Дарій пише листа воєводам «иже об оноу страну Таоура». Так у І-й редакції, натомість ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «...Тоура» пор. грецьк. ἐπέκεινα τοῦ Ταύρου¹⁷². Приклади можна нагромаджувати, але наведених сподіваюся буде достатньо. При цьому яскравих інновацій в ЕЛ-1 все ж таки практично немає.

IV.1.4 Специфіка Александрії Троїцького хронографа. В Александрії II-ї редакції Троїцького хронографа зроблено величезну кількість виправлень та доповнень. Укладач уводить уже не поодинокі слова, а цілі вирази та фрагменти, змінюючи та поновлюючи текст. Звернімося до інновацій у географічних назвах та іменах.

Ал.1.26, у Троїцькому хронографі зауважено активність жителів міста Фіви: «и начаша фивѣи вѣвати Макидонью». В інших групах списків Александрії немає нічого подібного, прочитується лише «и възоунися Сладская земля»¹⁷³, що відповідає грецьк. ἐνεωτέρισεν ἡ Ἑλλάς¹⁷⁴. Найближче до грецького оригіналу І-а редакція, і зокрема списки Іудейського хронографа (група Іа). Νεωτερίζω – ‘уводити нові порядки, замишляти недобре’ – сприйняте було перекладачем буквально як ‘ставати молодим’, «оунымъ», тобто, «въз-оунитися».

Ал.1.28, Троїцький хронограф вміщує велике доповнення про молодого Олександра, котрий тільки-но перейняв царство від батька. Згадано «Ефесь» та «Асию»: «и градъ Ефесь пришедь взя . силою многою . и просто рещи поплени всю Асию . мыщая отца своего Филипа . грады раскоповая . а оу инѣхъ дани емля . и посадьники сажая . и вся земля трепеташе». – В Іудейському хронографі та ЕЛ-1 замість цього коротка фраза: «вси же гради приимахоу его съ вѣнци». Вона є дослівним перекладом грецьк. πᾶσαι δὲ αἱ πόλεις ὑπεδέχοντο αὐτὸν στεφανοῦσαι. В ЕЛ-2 контамінація І-ї та II-ї редакцій¹⁷⁵. Для нас важливе те, що укладач Троїцького хронографа у створенні ним доповнення вкрапляє нові назви.

Далі коротко перерахую інші подібні доповнення з назвами та іменами, що не мають відповідників у І-й редакції Александрії та грецькому оригіналі. Див.: «жиды... Аравию и Соурьскую землю»¹⁷⁶, «от Асия и Памфилия . и Врѣтанія до Сикелия великаго острова . и Рима , и Калаврия .

¹⁷¹ Арх Тр Леоукипъ, в Вил невеличке відхилення: Леоукинъ. Арх. арк. 314зв., Вил. арк. 463, Тр арк. 281с, Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 92, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 129.

¹⁷² *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 198.

¹⁷³ Арх Єладьскыя, Вил Єладьская, Син-280 оузаоунився, ЕЛ-2 възустися Єладскаа.

¹⁷⁴ *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 145.

¹⁷⁵ *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 146.

¹⁷⁶ На закінченні вставки з Амартола, перед Ал.1.34; див. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 185-186. Пор. *Матвеев В., Щеголева Л.* Книги временные... – Т. 1. – Ч.1. – С. 138.

доже и до Оузантия»¹⁷⁷, «Ар̑мению»¹⁷⁸, «Мидьскую землю... градъ Ватанъ Перськыя области»¹⁷⁹ та «Мидью»¹⁸⁰, «Перьсидоу»¹⁸¹, «Вавилонъ»¹⁸². У зв'язку зі згадкою «Африки» (Африки) дописано «градъ Картаганъ» (Карфаген)¹⁸³. У звістці про вавілонські чудеса додане ім'я Соломона та згадано Ноев ковчег¹⁸⁴. Іноді з відомих йому географічних найменувань укладач Троїцького створював нові. Напр., із не позначеного конкретно «перського града» він зробив «Персь градъ»¹⁸⁵, а з міста «Вурита» скомпонував «Вуритьську область», де нібито знаходилося місто «Тоуръ» (Тир)¹⁸⁶. Так само часом утворювалися власні імена. Так, тричі згадувана жриця «Флония» з'явилася в результаті звичайної помилки. Книжник гармонізував «хфониемъ извѣщениемъ», з грецьк. διὰ χθονίου χρησμοῦ («хтонічного проречення!»), у «Флониевомъ»¹⁸⁷. А далі вже, виходячи зі свого розуміння «Флонії» як імені, він дописав два вирази: «волхва именемъ Флонии» та «волхва Флонии»¹⁸⁸.

В укладача Троїцького хронографа спостерігається очевидний нахил до конкретизації оповіді. Він неодноразово уводить імена замість займен-

¹⁷⁷ Ал.1.35, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 191-192. Про ймовірні джерела пасажу див. нижче.

¹⁷⁸ Ал.2.9, Тр арк. 306d: «пришедъ же въ Ар̑мению . и наченьшо емоу грады взимати . вышедъше вонъ из града кланяхоуся . носяще Александроу дары многы . и тоу же поработавъ». Арх Віл Син-280 замість цього: «и тоу поработивъ»; ЕЛ-2 контамініція; грецький текст підтримує I-у редакцію: καὶ ταύτην δουλώσάμενος. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 160.

¹⁷⁹ Ал.2.17, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 180.

¹⁸⁰ Ал.2.19, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 183.

¹⁸¹ Ал.2.20, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 186.

¹⁸² Тр арк. 306d, 308d, 309b, 312c, 313b-313c.

¹⁸³ Ал.1.30, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 166. Про ймовірні джерела див. нижче.

¹⁸⁴ Ал.2.18, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 182. В.М. Істрін визначив, що тут сполучення додаткових джерел – уривки з творів Єпифанія Кипрського та Кирила Александрійського. *Истрин В.М.* Александрия... – С. 178-187.

¹⁸⁵ *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 185. Джерела див. нижче.

¹⁸⁶ Ал.1.35, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 188. Про походження назви нижче.

¹⁸⁷ Грецьке θ слов'янські писці могли передавати і як «т», і як «ф», у даному разі – як «ф»; у тексті йшлося про «хтонічне» Кастальське джерело. Ал.1.15, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 132. Слід зауважити, що подібні помилки цілком типові. Див., напр., у Пролозі, де ім'я вітхозаповітного Фінееса (Φινεές), сина великого священника Єлеазара, перетворилося в кількох списках у непрямому відмінку на «Фіоневи». Славяно-русский Пролог... – С. 20а: «Елеазароу . иер̑ови . и Фіоневи».

¹⁸⁸ Ал.1.15, Тр арк. 283а, «в Дельф̑ же бѣ вольхвова . именемъ Флонии», Арх Віл Син-280 підкресленого немає; немає грецьк.: ἡ δὲ ἐν Δελφοῖς Πυθία; Ал.1.17, Тр арк. 283d-284а «еже ре^ч емоу волхва Флонии», *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 132, 134.

ників «онъ», «его» та под. І-ї редакції, що точно відповідають грецькому оригіналу. Найчастіше, імена згадані у попередніх пасажах, тобто визначені ним за контекстом¹⁸⁹. Це добре демонструє співвідношення виразів напочатку роману, Ал.1.3, яке вже наводилося вище. В Іудейському хронографі та ЕЛ-1 єгиптяни не можуть дізнатися, «камо ся є^с дѣль црѣ єгипетськыи», при грецьк. ...ὁ βασιλεὺς Αἰγύπτου. У Троїцькому натомість прочитується «...цсарь . и^х же Нектонавъ». «Царя» Єгипту, точніше, фараона і справді звали Нектонавом, та додати ім'я прийшло в голову власне нашому автору. Подібних випадків досить багато¹⁹⁰.

До цікавих наслідків іноді призводять спроби ідентифікувати явища. Книжник уточнює, про що чи про кого йдеться – «градъ», «рѣку», «бога» чи «болвана» (статую). Часом вони цілком вдалі. Див. Ал.1.19, Троїцький хронограф «алоумпииский бѣ Зеоусъ» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 немає «богъ», точно до грецьк. παρὰ τῷ Ὀλυμπίῳ Δί¹⁹¹. Проте Зевс і справді вважався богом. Ал.1.28, Троїцький «да съзижють и первое *градъ* Иоунию» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «...при мори . Иоунию»; грецьк. τὰ παραθαλάσσια... τὴν Ἰωνίαν¹⁹², – але Іонія дійсно була містом. Ал.1.29, Троїцький «в Сикелью . *великии островъ*» – Іудейський та ЕЛ-1 тільки: «Сикилию», що відповідає оригіналу: εἰς Σικελίαν¹⁹³. Ал.1.43, Троїцький «Александръ видѣ *болъвана тоу стояща . именемъ Вептавея*» – пор. Іудейський та ЕЛ-1 «Видѣв же Александръ ептавея»; грецьк. θεασάμενος δὲ τὸ ἐπταβόειον Ἀλέξανδρος¹⁹⁴. У цьому місці роману алюзія на Гомерівський епос (7-ї пісні Іліади), «ептавеи» – «із семи бичачих шкір».

¹⁸⁹ Напр.: Ал.1.24, Тр арк. 288а «Филипъ же рече»; Арх Віл Син-280 ЕЛ-2 «онъ же ...»; ὁ δὲ λέγει; раніше згадувався батько Олександра Філіп. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 143. Подібних прикладів маса.

¹⁹⁰ Перераховую лише до Тр арк. 290с (додані імена та вирази підкреслено). 1) Тр арк. 276d «реченое к нимъ от ба . Серапиона»; виділеного немає Арх Віл Син-280, є ЕЛ-2; немає грецьк.: Ал.1.3, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 120. 2) Тр арк.280а «блг^ть нача въздати Нектонавоу»; у решті редакцій немає. Ал.1.9, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 126. 3) Тр арк. 285с «и сбытсѣя притча о Николѣ»; у решті: «сбысѣя оумрышемоу притча». Ал.1.19, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 137. 4) Тр арк. 288а «матерь свою Алоумпиадоу погоубить», Арх Віл ЕЛ-2 мтръ свою оубиеть; τὴν μητέρα αὐτοῦ πατάξει. Ал.1.24, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 142. 5) Тр арк. 290с «сию же вѣсть приимъ Александръ . от Аммона», виділеного немає Арх Віл Син-280, є ЕЛ-2; немає грецьк.: τοῦτον δὲ τὸν χρησιμὸν λαβὼν ὁ Ἀλέξανδρος. Ал.1.30, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 167.

¹⁹¹ Тр арк. 285с. Ал.1.19, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 137.

¹⁹² Тр арк. 289d. Ал.1.28, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 146. Численні аналогічні випадки, коли просто додане слово «градъ».

¹⁹³ Тр арк. 289d. Ал.1.29, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 147. Ймовірно джерело запозичення див. нижче.

¹⁹⁴ Тр арк. 303с. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 205.

Укладач Троїцького не надто точно, але в принципі доречно додав про «блѣвана»-статую. Відзначені й інші подібні приклади¹⁹⁵.

Втім, іноді назви розшифровані у такий спосіб, що демонструє міру нерозуміння нашого автора. Рідкісне «въ адоутѣ» в Ал.1.34 має пояснювальну ремарку «въ адоутѣ *градѣ*». Тим часом, грецьк. ἁδουτον позначає ‘священне місце’, жодним чином не «градъ»¹⁹⁶. Описуючи маршрут Олександра з Тавра у Фрігію, в Александрії згадано про «Ахелеуса» (Ахілла гомерівського епосу). Ремінісценції з історії Троянської війни нерідкісні в романі Псевдо-Калісфена, хоча у давньослов'янський текст потрапив лише невеликий їх відсоток, оскільки більшість було випущено вже перекладачем¹⁹⁷. Автор Троїцького хронографа вирішив, що йдеться про сучасну «царю Олександру» особу й дописав «*воевода его*», тобто, уявив собі гомерівського Ахілла воєначальником Олександра Македонського. Нібито цар «*пришедѣ на Скомандроу рѣкоу идеже препочи . Ахелеоуș воевода его препочи тоу*». – Пор. Іудейський та ЕЛ-1 «*прише^d на Скамандроу рекоу . идѣже препочи Ахелеоуș . препочи и ты*», що буквально відповідає грецьк. καὶ ἔλθων εἰς τὸν Σκάμανδρον ποταμὸν, ἔνθα ἦλλατο Ἀχιλλεύς, ἐνῆλλατο καὶ αὐτὸς¹⁹⁸. Як уже відзначено, книжник не зрозумів, що таке три «вѣси» (κώμη, ‘поселення’, ‘село’), і у сцені допомоги македонському цареві в облозі міста Тир склав цілу невеличку історію про «прескочивших» трьох «*вѣщѣшихъ моужь*» «турянь»-перебіжчиків¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Ал.2.8, Троїцький «(річка) Окыянь . *иже облежитъ всю землю*» – Іудейський та ЕЛ-1 лише «окыянь»; (ἐπὶ τὸν ἐν αὐτῇ ποταμὸν τὸν λεγόμενον) Ὁκεανὸν. Див. Тр арк. 305d, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 157.

Ал.2.9, Троїцький «*приде на Ефратъ рѣкоу иже течетъ из рая*» – Іудейський та ЕЛ-1 тільки: «*преиде на Ефратоу рекоу*»; παραίνεταί εἰς Εὐφράτην ποταμὸν. Див. Тр арк. 306d. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 160. При цьому в кількох середньовічних текстах відобразилося уявлення про чотири річки, що витікають з раю, однією з яких вважався Єфрат.

Трохи вище ремарка з приводу назви «Месопотамія» схожа на внесену в текст глосу. Див. Троїцький «и соушихъ въ Месапотомии *межю рѣками*» – ЕЛ-1 та Іудейський тільки: «и соущи^x въ Месопотамии», καὶ τῶν κατὰ τὴν Μεσσοποταμίαν. Див. Тр арк. 305c, Ал.2.7, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 3... – С. 157. Про походження цієї цікавої глоси вже йшлося.

¹⁹⁶ На це звертав увагу В.М. Істрін. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 120.

¹⁹⁷ В.М. Істрін відзначав численні скорочення у слов'янському тексті Александрії, що торкнулися переважно алюзій на твори Гомера та інших незрозумілих для перекладача деталей.

¹⁹⁸ Ал.1.42 («и ты» – «и ты»), Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 205.

¹⁹⁹ Ал.1.35, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 191.

Не менш сміливо він втручався у географію. Напр., Ал.1.31, назву річки «Агафодемоня», що складається з двох коренів ἀγαθός ‘добрий’ та δαίμων ‘божество, дух, демон’, книжник спростив до «Огафоне»²⁰⁰. Пор. також уже згадуваний зворот із Ал.1.34, Троїцький «на престолѣ Нектонавовѣ» – Іудейський та ЕЛ-1 «на Ифестовѣ престолѣ»; грецьк. ἐνεθρονίασαν... εἰς τὸν τοῦ Ἡρακλείτου θronιστήριον²⁰¹. Мався на увазі Гефест, легендарний засновник єгипетської династії, та укладач Троїцького змінив на більш зрозуміле йому з контексту роману позначення. Далі, у запозиченні з Хроніки Амартола бачимо таке: Троїцький «грецьски же словесно» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «еллинскы же словесное явление»²⁰². Звідти ж: Троїцький «жидовьски» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «евреискыи». Зазвичай назви трансформовано так, аби вони стали краще упізнаваними. Карію укладач Троїцького перетворив на Кесарію (поширена в Амартола та у Пролозі)²⁰³, Амонікію – на Амонію (пор. постійні згадки єгипетського бога Аммона)²⁰⁴, «Мефонью» – на «Мефодию»²⁰⁵. В Ал.2.18 «Навъназара» (авілонського царя Набонасара)²⁰⁶ він замінив на «Навуходоносора»²⁰⁷.

Укладач Троїцького міг суттєво змінити форму назви, що теж свідчить про упевненість у власних силах. Так, на місці «Аристотелись» І-ї редакції з’явилося «Аристатель»²⁰⁸, відкидання закінчення виявляє

²⁰⁰ Тр арк. 291b. Щоправда, у цьому місці переписувачі часто припускалися помилок. Віл Агофодемоне, Арх Агофодемонѣ, Син-280 Агофодомоне, ЕЛ-2 Огафодомонѣ / Огафомонѣ / Огафомони; Ἀγαθοδαίμωνος. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 169.

²⁰¹ Вираз у Тр, арк. 296d повністю: «египтяне же вышедше изъ града прошахоу мира . и въведше въ градъ посадиша на престолѣ Нектонавовѣ», Арх Віл Син-280 тільки: «и посадиша на прѣтлѣ египтяне на Ифестовѣ (Арх Ифестове) престолѣ». В ЕЛ-2 у даному випадку контамінація І-ї та ІІ-ї редакцій. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 186. Тексти докладно розбиралися вище.

²⁰² Віл проп., Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 180; Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные... – Т. 1. – Ч.1. – С. 133.

²⁰³ Ал.1.28, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 146.

²⁰⁴ Ал.1.30, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 166.

²⁰⁵ Ал.1.23, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 140.

²⁰⁶ Вавілонський цар (747-743 рр. до н.е.), котрий увів нове літосчислення; був знаним ученим грекам, які цікавилися проблемами хронології.

²⁰⁷ В описі вавілонських чудес, у І-ї редакції: «...видѣвъ же Навсоровъ гробъ . нареченаго Навходоносоръ . еладскимъ языкомъ». Різничитання: Віл Навсоровъ, Арх Насоровъ, Син-280 ЕЛ-2 Навънасаровъ, Тр Навходъносоровъ. Невірно ідентифіковано персонажа. У Троїцькому підставлено ім’я Навуходоносора (605–562 роки до н.е.), хоча йшлося насправді про Набонасара. Грецьк. Ναβονασάρος, протограф слов’янського перекладу, скоріше за все, мав читання «Навънасаровъ». Втім, це ім’я належить до рідкісних.

²⁰⁸ Тр арк. 281c, Ал.1.13, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 129. Див. також Тр арк. 283a-c «Аристателю», «Аристатель» (двічі), 319a «Аристателю».

певні елементарні знання грецької. Далі замість «римскія воеводы» бачимо «римляне»²⁰⁹, «Персиды» – «земли Персьстѣи»²¹⁰, і таких прикладів близько десятка.

Хоч і не в такій кількості, як в Іудейському хронографі, існують «вперті» невірні написання. Приміром, перед одним з чужоземців Олександр Македонський удає із себе власного «воеводу» Антигона, однак у Троїцькому послідовно вписане «Антиногена» й «Антиногоне»²¹¹. Царицю веройську Кандакію двічі названо царицею «Веронии», коли треба: «Верои»²¹². Див. також найменування «амозоны», «амозоньскія»²¹³. Ординарними є звичайні розрізненні помилки, хоча серед них натрапляємо на дивні варіанти. Так, на початку Александрії кілька разів спотворене ім'я царя-вохва Нектонава: «Нектанъ», «Танови» (замість «Нектонавови»), «Нектовавъ»²¹⁴. Потім, однак, переписувач помітив свій огріх і скрізь, як належало, вписував «Нектонавъ». «Кориньтський» (коринфський) він перетворив на «Керенитський»²¹⁵, ім'я Птолемей з'явилося у вигляді «Потолъмѣи»²¹⁶. Трансформації відбулися з іменами деяких грецьких богів. Див.: «Инифестови» замість «Ифестови» (Гефесту) та «Ардени» – так книжник хибно зрозумів вираз «Ареи днії 30», де напочатку йшлося про божество війни, Ареса²¹⁷.

Кілька слів треба сказати щодо спеціальних позначень. Укладач Троїцького хронографа додавав та змінював терміни, і ця операція також певною мірою накреслює коло його знань та зацікавлень. Скажімо, не зважаючи на те, що він зіпсував кілька назв дорогоцінних каменів: «сардониhi и тоумипазия» (сардонікс та топаз), «самфоръ» (сапфір),

²⁰⁹ Ал.1.29, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 147.

²¹⁰ Ал.1.39, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 199.

²¹¹ Ал.3.19-3.23. Тр арк. 329a, 329b, 329d, 331b, 331d. Одного разу – Антиногъ, Тр. арк. 331c.

²¹² 1) Тр арк. 327d Веронии, Син-280 ЕЛ-2 Верои; τῇ ἐν Μερών. 2) Тр арк. 327d Верои, Син-280 Верои^x, ЕЛ-2 Вероих рекше в мурѣх. Ал.3.18, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 4... – С. 166-167. На цьому відтинку різночитання з Арх та Віл відсутні, оскільки у цих списках випущено великий фрагмент.

²¹³ Тр арк. 332a, 333a-333b.

²¹⁴ Тр арк. 276a-276b.

²¹⁵ Тр арк. 285a, Ал.1.19, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 136.

Ще одне викривлення тієї ж назви: Тр арк.313d «корфниския».

²¹⁶ Тр 283a. При тому, що це було досить відоме ім'я. Інформація про Птоlemeїв є у хроніках Амартола, Малали, «Літописці вскорі» патриарха Нікіфора та ін. Далі кілька разів ім'я вписане вірно або з незначними відхиленнями. Див. Тр арк. 328b «Птоломѣи», 328d «Потоломѣи».

²¹⁷ Тр арк. 332c «жруще Диеви и Посидоноу . и Инифестови . и ардени 30», Арх Віл ЕЛ-2 «жроуше Диеви . и Посидоноу Ифестови . и Ареи . днії 30»; θύουσαι τῇ Διὶ καὶ Ποσειδῶνι καὶ Ἡραϊστῷ καὶ Ἀρεὶ ἐπὶ ἡμέρας λ'. Ал.3.25, Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 4... – С. 180.

«амефусъ» (треба: «амефустонъ», тобто аметист), «апсисъ» (треба: «иаспий», яшма)²¹⁸, він розширив опис одного з чудес Вавилону – палат Ксеркса, власне за рахунок згадок хрустала та сардонікса: «полаты... чюдны бывша . дѣланы мѣди чистыя . покровъ имоуще от *хроустала и сарѣдонихъя*»²¹⁹. Втім, інші кальки з грецької у позначеннях, як правило, зіпсовані²²⁰.

Що можна зрозуміти з неправильних написань Троїцького хронографа? Схоже на те, його укладач не володів грецькою, хоча, не виключено, мав якісь приблизні уявлення про мову. Він виявив бажання розібратися зі стародавніми матеріями і дещо засвоїв із античної географії та історії. Александрія викликала в нього величезну цікавість, про що свідчать численні виправлення та вдумливе компілювання її з іншими текстами. Проте його ресурси залишалися обмеженими, а коло читання, судячи з усього, було типовим для середньовічного слов'янського книжника. Назагал Александрія Троїцького хронографа репрезентує інший принцип відтворення тексту – творчої переробки, а не копіювання, як в укладачів Іудейського хронографа та ЕЛ-1. За таких умов хибні інтерпретації проявляються рельєфніше, а кількість помилок, зрозуміло, набагато вища.

IV.1.5 Використання у Троїцькій Александрії додаткових джерел. Як уже відзначено, укладач Троїцького хронографа залучив до своєї праці чимало нових текстів. Деякі фрагменти він інтерполював буквально, як напр., великий уривок Слова Єпіфанія Кипрського «Про 12 каменів у ризі ерусалимського першосвященника...»²²¹ (запозичення відзначив А.Н. Попов)²²². Однак у більшості випадків вихідні тексти піддано переробці чи скороченню. Напр., в Ал.1.34 бачимо вибірку з уривку Слова Іполита Римського «Про 16 пророків»²²³. Йдеться про прор. Єремію та Олександра «Македона» (Македонського), через що пасаж, вірогідно, і набув цінності в очах укладача Троїцького хронографа. Пор. тексти, твір Іпо-

²¹⁸ Тр арк. 294a, 294d, 195b.

²¹⁹ Ал.2.17, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 181.

²²⁰ Напр., він пише замість «имантомах» (один з видів спортивних змагань) – «мантоумах». Ал.1.18, *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 1... – С. 135. Див. ἱμάντινος – ремінний, шкіряний. Бійці билися кулаками, обматаними обитими залізом чи свинцем ремнями.

²²¹ Тр 294a-295c.

²²² Див. *Попов Андрей*, Обзор хронографов... – Вып. 1. – С. 79-82. Текст інтерполяції зі Слова Єпіфанія Кипрського «Про 12 каменів» ідентичний тому, що прочитується в Ізборнику 1073 р., арк. 152в-154а.

²²³ Ідентифіковано мною. О.В. Творогов відзначає це як доповнення ЕЛ-2, хоча воно присутнє вже у Троїцькому хронографі. *Творогов О.В.* Комментарий к тексту Летописца... – С. 28. Див. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая в Троицком хронографе. 1... – Р. 113-115.

лита цитується за текстом Ізборника Святослава 1073 р.; спільні ділянки виділені курсивом²²⁴.

Ал.1.34 Тр арк. 297б	Ізборник 1073 р., арк. 257г-258а
си рекъ <i>Александръ</i> видѣ <i>гробъ</i> Иеремѣя <i>пророка</i> . <i>близъ домоу фараоня</i> . и <i>разоумѣ</i> бывающая . <i>таиннымъ</i> . во <i>Александрию</i> <i>принесе</i> <i>мощи его</i> . <i>славоу</i> <i>с</i>творить и <i>честь</i> имъ . и^{//} <i>погыбе</i> от <i>земля</i> <i>тоя</i> <i>родъ</i> <i>аспидескъ</i> . и от <i>рѣкъ</i> <i>корькодилии</i> . по семь...	...лежить же <i>близъ домоу фараоня</i> . яко егуптяне вѣславиша и . бѣгодѣть имъ приимѣше моли бо ся и аспиды ихъ оставаша . и водьнии звѣрие . яже нарече егуптѣне менефоф . елине же <i>крокодилъ</i> . имъ же бѣахоу я оумаряюшта . и помоливъшуся пророкоу . възбраненъ бы <i>отъ земля</i> <i>тоя</i> . <i>родъ</i> <i>аспидьскыи</i> <i>отъ рѣкъ</i> такожде врѣдъ звѣрьскыи . и елико же е вѣрьникъ бѣжи . да нынѣ молятся на мѣстѣ томъ . идеже лежить . въземлюште прѣсть мѣста того . оухапанія аспидина исцѣляютъ . и звѣря водьныя прогоняють . мы же слышали е^смъ отъ робъ . Антигоновъ и Птолеmeinъ старыцъ нѣкихъ . яко <i>Ольксандръ</i> <i>Македонъ</i> пришьдъ надъ <i>гробъ</i> <i>пр^орочъ</i> и <i>разоумѣвъ</i> сушта надъ нимъ <i>таины</i> . въ <i>Александрию</i> <i>прѣнесе</i> <i>его мошти</i> . опрятавъ я <i>славнѣ</i> . и възбраненъ бы <i>отъ земля</i> <i>тоя</i> . <i>родъ</i> <i>аспидьскъ</i> . и <i>отъ рѣкъ</i> такоже звѣрии .

Дещо інакше перероблено невеличкий уривок з Восьмикнижжя. Пор. Ал.1.11, Троїцький № 728, арк. 280с «малолѣтенъ оумреть . *подъ костьюнымъ небомъ* . а на *желѣзної землі*»; арк. 280d «не доидеть но оумреть . на *желѣзної землі* . а *подъ костьюнымъ нѣмъ*». У обох пасажах відчутний вплив Втор.28.23: «і будетъ тебѣ *нѣбо* надъ главою тв^оєю мѣдяно . і *земля* под тобою *желѣзна*»²²⁵. З інверсією, близько також у Лев.26.19: «положю *нѣбо* вамъ акы *желѣзно* . и *землю* вашу яко мѣдяноу»²²⁶.

Укладач Троїцького хронографа проявив уміння майстерно поєднувати два-три додаткових тексти в єдине ціле. Цікавий приклад зна-

²²⁴ «Слово про 16 пророків» не є приналежністю лише Ізборника Святослава 1073 р. Воно входило у блок прикінцевих слів кількох збірників, що вміщували твори про хронологію, «Літописець вскорє» патріарха Нікіфора, «Слово про пророків та пророчиць», про македонські, римські та под. назви місяців Іполита Римського... Варіант Ізборника 1073 р. є найдавнішим.

²²⁵ Цитується за: Троїцький № 1, П'ятикнижжя XIV ст., арк. 153b. В.М. Істрин відзначив, що джерело цього пасажу Александрії йому невідоме, але подібне висловлювання фіксується в одній грузинській легенді про Олександра Македонського. Нібито якийсь лікар напроорокував цареві, що він помре тоді, коли небо стане мідним, а земля залізною. *Истрин В.М.* Александрия... – С. 148-150 (про можливу причину заміни мідного на «костяное» – там же, с. 151). Ймовірно, обидва автори виходили з тексту Второзаконня.

²²⁶ Троїцький № 44, П'ятикнижжя XV ст., арк. 125а.

ходимо у І-й книзі Александрії перед великою вставкою з Хроніки Амартола «Входження Олександра в Єрусалим», вміщеною в усіх редакціях роману. Давно помітили, що тут бачимо інтерполяцію з Одкровення Мефодія Патарського та Хроніки Амартола (Ам.42)²²⁷, нарощену ще авторським текстом. Пор. версію Троїцького та її джерела. Для кращого сприйняття запозичені з Мефодія Патарського вирази підкреслюю, пасажі з Ам.42 виділяю курсивом.

Троїцький № 728, арк. 293а-с	Одкровення Мефодія Патарського	Ам.42
и приложи оттолѣ имя Макидонѣ въ свое имя . и нарече ю Александрѣя . великая . самъ же Алек- сандрѣ . повелѣ воемъ своимъ готовитися на брань . идяшетъ бо на цѣря Воуза . въ градъ Воузантію . Европскыя страны . вседъ же в лодыя . прииде въ Оузантію . и бывши велици брані . побѣди Александрѣ . и посла к нему Воузъ , изъ града дары . прося оу него мира . и дасть емоу в помощь храбрыхъ силныхъ ²²⁸ . то же Оузъ цѣрь по смерти Александрове . оувѣдавъ мѣръ его Алоумѣиадоу идуущоу изъ Макидонѣ .	С. 89. Филипъ же Алек- сандровъ отць македонѣ- нинъ бѣ, пое женоу Хоузитоу дѣщеръ Пола цѣра ефиопска . С. 90-91. Оумѣшоу же Александроу прѣвомуу цѣрю цѣртвова въ него мѣсто 4 раби его. не бѣ бо се женилъ николи же. Хоузить же мѣти его отиде въ свою оѣиноу въ Мирьскоу землю . Вуза оубо творивъ Вузан'тію поусти чѣрьсѣ море къ Фолоу цѣрю Мир'скоу Германика своего старѣшааго воеводу миритисе с нимъ, написавъ емоу о Хоузитѣ мѣтри Александровѣ да поиметь ю женю себѣ и цѣрь	...въ 4.е же лѣтѣ цѣртвѣя его възведе бѣ асоу- ряны и персяны и мидяны и парфаны съ Александромъ маке- донска ^г цѣря . иже и въоруживъся на <i>Дарія цѣря перьска^г</i> и пришедъ въ <i>Византии</i> <i>гра^д</i> въ <i>Еоуропскѣи</i> <i>странѣ</i> . и создавъ тоу мѣсто оу него же и <i>воя</i> <i>своя</i> изрядивъ наре ^ч мѣсто то Стратііи . и оттоудоу же въставъ и <i>прешедъ море</i> и <i>воемъ</i> <i>своимъ</i> зла ^т много давъ наре ^ч мѣсто то Златъ гра ^д . и <i>скочи акы</i> <i>пардоусъ</i> съ многою силою на <i>въсточныя</i> страны и грады и

²²⁷ Про запозичення з Одкровення Мефодія та Хроніки Амартола (Ам.42), переважно, за текстом Александрії в ЕЛ-2, писали А.Н. Попов, А.Н. Веселовський та В.М. Істрін. Попов Андрей. Обзор хронографов... – Вып. 1. – С. 79-82; Истрин В.М. Александрия... – С. 140, 159-161 (с. 159 – посилання на працю А.Н. Веселовського). Весь сюжет Троїцького хронографа про царя Вуза (до Ал.1.35 включно) відсутній в Арх Віл Син-280: Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 2... – С. 173. Аналізуючи ЕЛ-2, В.М. Істрін висловив припущення, що «прототип» редакції ЕЛ-2 не мав вставки про царя Вуза, вона нібито мала бути написаною на берегах (*Истрин В.М. Александрия... – С. 160*). Що неможливо, оскільки цю зміну бачимо вже у Троїцькому хронографі. Текст Одкровення Мефодія: *Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского... – С. 89-91*. Ам.42 див. також: *Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1. – С. 132*.

²²⁸ Нтр мужа храбры и сил'ни.

въ отчиноу Моурьскоу
землю . бѣше бо дѣщи
Фола цѣря . ефиопска . и
 пославъ воя и Германіка
своего . на море в
 кораблехъ . поятъ ю за ся
 . по повелѣнію Фола цѣря
 . вѣда же с нею моурь 4
тысяща Фоль . цѣрь же
Воузъ поямъ ю . вѣда еи за
вѣно . Римъ . да сего ради
боляре римьстии
гнѣвахоуся на нь :·
 Александръ же вземъ
дары оу Воуза цѣря . и
 моужа храбрѣя поимъ
 отиде от града . Воузанъ-
 тия мысля о Дариѣ цѣри .
 земля Перьскыя . и
 оустремисѣ Александръ
 къ въстоку . и оттолѣ
прескочи море . акы
пардоусъ . дерзостью воя
землю Соурьскоу . и
 пришедъ въ великую
 Антиохию . [Ал.1.35]
 послы²²⁹ посла къ
иудѣомъ

боудеть с нею . прие же
Фоль к'ниги от Гер'ма-
 ника и видѣвъ еже от него
даръ зѣло радъ бы^с . събравъ
 же от всеѣ Етиопіе Ин'діе
Мирь 4000 и иде въставъ
 веде съ собою д'щерь . и
 срѣте и Вуза внѣ на мори
 Халкыидона съ великою
 любовію и дарьми многи-
 ми зѣло прише^дшимъ с
 нимъ . и вылѣзе Фоль въ
Вузан'тии и дасть дари
 великыи . и възвеселив'се и
 пое Вуза цѣрь дѣщерь
 Фоловою цѣра ефиопска
 женоу Филипа цѣра мѣтръ же
 Александровоу и роди от
 нее д'щерь , еи же наре^ч
 име еи Вузан'тия . и пое
 Роумоуль Армела цѣрь
румьскыи и любити ю
 наче зѣло добротѣ дѣля .
 бѣше бо и самъ простъ
 зѣло и добръ оумъ . тѣмъ же
 и въ вѣ^дно да еи Римъ . да
того дѣля боларе румьсции
гнѣвашесе на нь зѣло
 слышавъ то . роди же
Вузан'тия три сны...

Тоуроу плѣнивъ слы
посла къ иудѣмъ

Як бачимо, наш книжник включав поперемінно вирази з Амартола, Откровення Мефодія і знову з Амартола, але спромігся синтезувати тексти і створити єдиний наратив.

Тут-таки укладач включив невеличке доповнення з 8-ї книги Хроніки Іоана Малали. На жаль, початок Mal. 8 відсутній в інших хронографах, тому відповідники можемо шукати лише у грецькому тексті. Пор. Троїцький № 728, арк. 293а: «приложи оттолѣ имя Макидонъи въ свое имя . и нарече ю Александрѣя . великая» – та Mal. 8.1 ἦν αὐτὸς ἐκάλεισεν εἰς ἰδίον ὄνομα Ἀλεξάνδρειαν, θυσιάσας κόρην παρθένον, Μακεδονίαν παρ' αὐτοῦ κληθεῖσαν²³⁰. Читання Троїцького, треба сказати, може видаватися

²²⁹ Нтр слы.

²³⁰ *Ioannis Malalae, Chronographia...* – P. 146.

своєрідним – якщо точно слідувати змісту, впливає, що Олександр Македонський перейменував Македонію «въ свое имя», тобто надав їй ім'я Александрії? Така особливість могла виникнути через невдале скорочення, хоча не можна повністю виключати того, що вже давньослов'янський переклад Малали був не зовсім коректним.

Крім того, вплив Хроніки Малали, ймовірно, позначився ще на одній деталі. Власне у вставці про царя Вуза згадку «Соурии» (Асирії) не вдається пояснити з Одкровення Мефодія Патарського чи з Хроніки Амартола. Натомість вона присутня в аналогічному сюжеті з Малали. Пор. Троїцький № 728, арк. 293с: «дерзостью вояя землю Соурьскоу»; арк. 296d «и Соурьскоую землю . поустоу положи воюя» – а також Mal. 8.1 *παρέλαβεν αὐτὸν καὶ πᾶσαν τὴν βασιλείαν αὐτοῦ καὶ πᾶσαν τὴν χώραν Ἀσσυρίων*.

Вірогідне мікрозапозичення ідентифіковане також в Ал.2.7, Троїцький № 728, арк. 305с: «и соушихъ въ Месопотомии *межю рѣками*». Своєю появою ця глоса у тексті зобов'язана, скоріше за все, Хроніці Амартола – «Месопотамийскою, *рекше Межюрѣчье*» (Ам.92.23).

Крім названих вище джерел, які в цілому є типовими для хронографічної літератури, ідентифікується ще один доволі розповсюджений текст поза цим. Судячи з усього, серію запозичень Троїцького хронографа зроблено з Пролога. Маю на увазі зміни у географічних найменуваннях або вставки додаткових географічних пунктів. Таких нововведень декілька, причому читання Пролога пояснюють редаговані пасажі, походження яких раніше не піддавалося ідентифікації. Слід зробити застереження: усі наведені далі приклади надають непрямі свідчення. Крім того, поодинокі паралелі можна дібрати до кількох різних пам'яток. Однак у жодній з них ми не побачимо такого комплексу читань, як у Пролозі. Тобто, застосований принцип економності. Якщо комплекс паралелей віднайдений в одному джерелі, вірогідність такого запозичення вище, ніж поодинокі паралелі до кількох чи навіть багатьох джерел.

Отже, у Ал.1.29 повідомляється, що Олександр, прямуючи на схід, прийшов у «Сикелью . *великий островъ*», Троїцький № 728, арк. 289d. Визначення «великий остров» відсутнє у I-й редакції та грецькому оригіналі, де тільки: *καὶ διετέραςε καὶ ἦλθεν εἰς Σικελίαν*. Натомість воно трапляється у Пролозі, с. 464б: «от Сикилия *великаго острова*»²³¹. Щоправда подібний вислів присутній ще в одному доступному укладачеві Троїцького хронографа джерелі – Хроніці Малали, пор. Мал. 5.11:

²³¹ Тут і далі поклики на сторінки за виданням вересневої половини Пролога: Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам...

«Секелию . островъ же бѣ великъ»²³². Однак вираз із Прологу ближчий. Прикметно, що слова про «Сикелию великий острів» повторюються в об'ємній вставці укладача Троїцького хронографа до Ал.1.35, де бачимо кілька характерних найменувань. Після оповіді про упокорення міста Тира автор Троїцького додає своєрідну характеристику молодого Олександра Македонського, котрий предстає вірцевим правителем і воїном. Пишний додаток не прочитується у І-й редакції Александрії та у грецькому тексті й не належить до початкового перекладу. Див. Троїцький № 728, арк. 298с: «якоже во всѣхъ градѣхъ наченъ воевати от *Асия* и *Памфилия* . и *Врѣтания* до Сикелия **великаго острова** . и *Рима* , и *Калаврия* . доже и до *Оузантия* . оустремляясь на всточныя грады . акы левъ . или рещи . леопардь . неоукротимыи звѣрь . ловя брашна всхитити . такъ же бяше и съ . но оутробоу . млѣтивоу къ всѣмъ . подобень моужьствомъ звѣри . грады бо взимая . не вѣдѣше жены и дѣтии но избирая от нихъ воя . поимаше съ собою на брань . а въ градѣ посадники своя посажая . оу инѣхъ же градъ данъ взимая . вся бо вселеная трепеташе . слышаще слово его»²³³. Укладач Троїцького перемішав тут, судячи з усього, різноманітні джерела: Хроніку Амартола²³⁴, матеріал самої Александрії²³⁵, а також і Пролог. Що важливо, саме у Пролозі кілька географічних найменувань «прив'язано» до Сіцилії. Пор. уже згадуваний вираз на с. 464б «от Сикилия **великаго острова** . от града Соуракоуса», а

²³² *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 134; йдеться про поневірення Одісея після Троянської війни. У Хроніці Амартола відповідного вислову немає, хоча власне топонім присутній: Ам.59 «Сикелию»; Ам.302 «въ Сикилии», Ам.459 «в Сикилии ... в Сикилию», Ам.501 «Крита и Сикилию», Ам.522 «Сикилию и Лагывардию», Ам.533 та Ам.535 «в Сикелии».

²³³ Так Тр Нтр; у грецьк. немає. Арх арк. 321 та Віл арк. 471 замість цього – фрагмент із Хроніки Амартола: «И таче Тоуръ плѣнивъ слы посла (Віл послы пославъ) къ иудѣомъ...»; Син-280 арк. 110а «Послы посла къ иудѣомъ». Близько до Троїцького хронографу в ЕЛ-2: «...и Панфилия ... но имяше утробу ... мужествомъ же подобень ... а въ градѣ свои дръжавѣ посаждая... слышаши имя его» (Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 110). *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 191-192. О.В. Творогов зараховує доповнення до проявів активності укладача ЕЛ-2, тоді як воно присутнє вже у Троїцькому. *Творогов О.В.* Комментарий к тексту Летописца Еллинского и Римского... – С. 28: «перечень земель и стран, которых исторический Александр не завоевывал». Слід додати, у Тр «и таче Тоуръ... иудѣомъ» переставлене вище, див. арк. 293с.

²³⁴ У Хроніці Амартола згадана «Асия» (Ам.36 50 143 190...), «Вретания» (Ам.50 59 309 325 329 339 374), «Калаврия» (Ам.522 526), «Памфилия» (Ам.59 143 359), «Оузантии» (напр., у легенді про царя «Вуза», вище) та Рим.

²³⁵ Пор. Ал.1.35 про те, що йдучі з Тира, македонський цар «посади в немъ посадникъ».

також с. 353²³⁶ «иже имѣ родъ от *Калаврия Сикелииския*». Крім того, інші згадки екзотичних для Русі топонімів.

Памфілії: с. 674а «града Памѣфилииска»; с. 712б «Памѣфилииския епархия», «Памѣфилиискимъ»; с. 802б «от града Пергия . Памфилииского».

Сіцилії: с. 312а «и Сикельския епархия»; с. 372б «приде въ Сиракоувъ градъ . Сикельский»; с. 654а «епѣпа Соуракоуьска ...бѣ от Сиколѣе . / в ін. списках: Сикелья»; с. 738б «Сикелииского... Купрьскаго»; с. 448а-б «быѣ от Кюпрьскаго *острова великаго*»²³⁷.

Рима: с. 40а «ветхаго Рима»; с. 82а «быѣ от Италия блізь Рима»... Візантія: с. 374а «шедь въ Селоунъ . таче въ *Вюзантии*».

Повертаючись до Ал.1.29 та Сіцилії, звідки Олександр попрямував у Рим та Італію отримувати знаки пошани від місцевих жителів. Наступним пунктом стала Африка. Укладач Троїцького хронографа уточнює, що йшлося про місто Карфаген. Ал.1.30: «приде въ Африкию . **въ градъ Картаганъ**», Троїцький № 728, арк. 290а, в усіх інших редакціях тільки: «въ Афракію». На рядок нижче у хронографі прочитується «воеводы же **гартагеоньския**» – тоді як у решті списків «...африкииския» або «афракииския». Очевидно, початково в Александрії йшлося про Африку, без вказівки міста, пор. грецьк. παραίνεταί εἰς 'Αφρικήν. οἱ δὲ τῶν 'Αφρικῶν στρατηγοί...²³⁸. Доповнення були внесені саме укладачем Троїцького хронографа. Кілька подібних згадок Карфагена знову знаходиться у Пролозі, див. с. 798а «веденъ въ *Картагенъ*»; с. 594а «от *града Картагеньска*»; с. 604б «от *града Картагеньскаго*». Щоправда, аналог присутній в одному з пасажів Хроніки Амартола, Ам.439.1: «и въ Кра-тагенский же гра^д африкииский». Вислів з'являється напочатку оповіді про «нѣкогого блоуднаго воиньника», котрий згодом покався і потрапив до раю. Сюжет Амартола мав приваблювати середньовічного читача, однак слід підкреслити, це єдина згадка цього африканського міста у Хроніці. Тим часом у Пролозі потрібних виразів декілька, а одне з них (на с. 798а) – зі «страсти *Альксандра* . моученаго въ *Фракии*», с. 796б. У давнину співпадіння імен вважали знаковим, при цьому давньоруські книжники досить часто плутали «Фракию» та «Африкию» (напр., у написаннях «фракиистъ» та «африкиистъ», що часто представало як «афракиистъ»). Таким чином, сюжет мав запам'ятовуватися і через подібність серії імен: «Александр», «Фракия»-«Африкия», «Картаген».

²³⁶ Різничитання до пам'яті св. Фантина. Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам... – С. 352а. Уривок пропущений в основному рукописі, але присутній в інших і підтримується грецьким текстом.

²³⁷ «Сикелия» або «Сицилия» згадується також на с. 668б, 740а, 778б Пролога.

²³⁸ Bergson Leif, Der griechische Alexanderroman. Rezension β... – S. 44.

але «Перське місто» тут відсутнє²⁴³. Натомість подібний пасаж має Пролог, де взагалі надзвичайно популярна перська тема, згадуються «пърси», «пърская страна», «пърський църі»²⁴⁴. Див. с. 342б «изволень бы^с еп^спмъ быти . въ *Пърсьстѣмъ градѣ* . идѣже пр^оркъ Даниль видѣние видѣ». Варто звернути увагу на те, що «Входження в Єрусалим» з Амартола увінчане власне пророцтвом Даниїла²⁴⁵, тобто сюжет Пролога пов'язаний з текстом роману подвійними узами. Якщо в Ал.1.29 ланцюжок асоціацій включає «Александр – Фракия/Африкия – Карфаген», тут: «прор. Даниїл – Перський град».

Напочатку Ал.1.35 оповідається про маршрут Олександра: він ходив до єгиптян, повернувся до Сирії²⁴⁶, а тоді ніби піде у «*градъ Туръ . Воуритьскыя области*». У І-й редакції Александрії лише «въ Тоуръ», грецьк. так само εἰς Τύρον²⁴⁷. При цьому назва «Воурить» не належить до розповсюджених, у перекладах хронік, напр., не зустрічається²⁴⁸. Місто кілька разів згадане у Пролозі, перший раз – в описі життя знаменитого Романа «сладкопѣвця». Див. с. 142б. «Романъ бѣаше от Суриа . от Емесиискаго града . дияконъ бывъ въ *Вуритѣ* (ἐν Βηρυτῶ)». Крім того, також: с. 322б «поусти ю въ Иер^слмъ . по семь въ *Вюритъ*»; с. 330б «еп^спъ . града Вюритьска бывъ»; с. 672а «пославъ я въ *Воурить градъ*». Відзначена й «область», щоправда, «Кивоурьотська», пор. с. 690б «въ *область* Кивоурьотскоу. кораблю срацинському великому являшюся» (грецьк.: τὸ θέμα τῶν Κιβουρριωτῶν). Якщо укладач Троїцького хронографа свій запис робив за усним пригадуванням, незначні варіації не грали великої ролі, адже подібні за написанням та звучанням назви змішувалися.

Інше велике географічне доповнення зроблене в Троїцькій Александрії після опису останньої вирішальної битви Олександра з Дарієм та обміну царів листами, Ал.2.17. Дарій нібито спокушав Олександра багатствами, аби той відступився від Персії. На що македонський цар

²⁴³ Щоправда, неточний відповідник «градъ Прьсида» згаданий у Малали: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы... – С. 79.

²⁴⁴ Напр., Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам... – С. 378а, 404б, 418б, 448а, 454б, 658б, 660а, 716б, 764б, 782а.

²⁴⁵ Див. Ам.46 «Книгъчия и книги Данила принесоша , пр^орчство его и протолковаша, яже пр^оркъ преже гла . яко подобаетъ нѣкому македоняниноу църтвие Персьское прияти».

²⁴⁶ Арх Віл Син-280 Соуриу; Тр ЕЛ-2 Асоуриу; (τὴν ὁδοπορίαν ἐποιεῖτο εἰς Συρίαν.

²⁴⁷ Тр арк. 297с; Нтр арк. 266а; Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 109; доповнень немає Арх арк. 320зв., Віл арк. 470зв., Син-280 арк. 116. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 2... – С. 188.

²⁴⁸ Щоправда, міститься в «Історії Іудейської війни». Див. «Оуритоу», «Воуритоу», «Оутироу»: «История Иудейской войны»... – Т. 2. – С. 440. Втім, у Троїцькому хронографі не простежується знайомство укладача з твором Йосифа Флавія.

відповів його послам, що сам захопить усі скарби. У I-й редакції прочитується лише: «повелѣ имѣ /послам – Т.В./ Дарьєви повѣдати вся си», що підтримується грецьким текстом²⁴⁹. Натомість у Троїцькому хронографі виклад розширено: «(…повѣдати все .) *разоумѣвъ же Дарии яко нѣсть емоу спсєния от Александра . оубоявся и побѣже из града Вавилоня . въ Мидьскоую землю . въ градъ Ватанъ . соуща еще Перьскыя области*»²⁵⁰. Стикаємося з одним із численних домислених укладачем хронографа пасажів, і сліди знову ведуть до Пролога. На тому самому аркуші, звідки запозичено про Сіцилію «великий острів», згадано «град Катан» (τὴν πόλιν Κατάνης). Див. с. 464б «от Сицилия великаго острова... иде въ градъ Катанъ». При цьому літери «к»-«в» у рукописах подібні, переплутанка «Катанъ» / «Ватанъ» легко пояснюється палеографічно. Власне у географічному пасажі з Ал.2.17 бачимо кілька додаткових елементів. Поява таких позначень як «Вавилонъ», «Мидская земля» и «Перская область», ймовірно, спровокована Хронікою Амартола (Ам.46-47)²⁵¹, а «Ватан» узятє з Пролога. Припущення про включення «града Ватана» саме з цього джерела тим більш виправдане, що укладач Троїцького хронографа далі не зрозумів і «відкоригував» назву столиці Дарія Екватан власне в Александрії: «слышавъ же яко въ Ватанѣхъ естъ Дарии» (Ал.2.19). У більшості списків коректне читання, й лише у Троїцькому в цьому місці зіпсоване: «и яко слышавъ в таинѣхъ...»²⁵².

Можливо, до цієї ж серії слід зарахувати ще дві зміни назв. Місто, де проводилися змагання на колісницях в Олімпійських іграх за участі

²⁴⁹ У грецькому дещо повніше: ἐκέλευσεν αὐτοὺς ἀπελθόντας ταῦτα Δαρείῳ ἀπαγγέλλαι *γράμματα αὐτοῖς μὴ δοῦς*.

²⁵⁰ Тр арк. 313с, Нтр арк. 268а, Арх арк. 329зв., Віл арк. 481зв., Син-280 арк. 129зв., Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 125. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 180.

²⁵¹ У Хроніці Амартола після сюжета про Масомаха виклад продовжений повідомленнями про завоювання Олександра: «преять цѣртво его /Дарія – Т.В./ и всю *Персьскоую и Мидьскоую и Паротьскоую* (вар.: Парфьскоую) и *Вавилоньскоую страну*».

²⁵² Пор.: Тр арк. 315а, Нтр арк. 269а; Арх арк. 330, Віл арк. 482, Син-280 арк. 130зв., Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 126. *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая. 3... – С. 185. Очікувалося б «Екватанѣхъ», але у перекладах прийменники та артиклі могли приєднуватися до назв або, навпаки, подібні ним частини слів не виправдано відриватися. Ек-, вірогідно, не відобразилося у давньослов'янському тексті, оскільки перекладач зрозумів його як прийменник. Аналогічні помилки див., напр., у четієму перекладі Восьмикнижжя. Втор.34.6 прочитується «(погребоша и) въ *енгѣ*», *ѣв* Гац, а у Ех.28.17 та Ех.36.17(30.10) бачимо «пазионъ» зам. «топазионъ» *τοπάσιον* (топаз). У деяких інших пам'ятках Екватани згадані без помилок. Напр., у Параліпомені Зонари: «...пришед же оттуду во Екватаны». Див.: *Творогов О.В.* Паралипомен Зонары: текст и комментарии // Летописи и хроники. Новые исследования 2009–2010 г. – М.; СПб., 2010. – С. 39.

юного Олександра, в Александрії має назву Піса²⁵³. Відповідно, в усіх групах списків, крім Троїцького хронографа, йдеться про те, що Олександр вирушив і «приде на Письскыи съборъ» – ἐλήλυθεν τὸ Πισαῖον στάδιον (Ал.1.18). У Троїцькому «Письскыи» переправлене на «Пилоу-сьскыи»²⁵⁴. В Ал.1.20 зауважено, що Олександр прийшов першим й отримав олімпійський вінок. Втручання нашого редактора тут іще помітніше: він замінив «алумпиискыи» на «пилоусиискыи»²⁵⁵. «Пилусии» одного разу згадане далі в Александрії²⁵⁶, але поширені згадки Пілусії саме у Пролозі. Пор.: с. 276а «Епимаха еп̑па . пилоусиискаго»; с. 710а «Сидора Пилоусиата»; с. 710б «...бѣ от града Пилоусия глѣмаго»; с. 712а «горы близъ прилежащая Пилоусия»²⁵⁷.

Як бачимо, трансформації тексту в II-й редакції Александрії ґрунтувалися не лише на здогадах книжника, укладач Троїцького хронографа використав і численні додаткові джерела. Найсуттєвіші переробки у Троїцькому хронографі зосереджені у главах 1.33-1.36, навколо «давньої» вставки з Ам.42-46, наявної вже у I-й редакції. Що важливо, одним цих джерел виявляється Пролог. Широка ерудиція нашого редактора базувалася, в тому числі, на цьому дуже розповсюдженому в середньовічній Русі богослужбовому збірнику. Судячи з усього, пам'ятку залучено за пригадуванням. Точних запозичень немає, але й жанрова специфіка Александрії та Пролога надто різна. Однак укладач Троїцького використав серію назв, підсипаючи нові деталі у «поліпшений» ним роман про Олександра. Залучення Пролога надає пункт відліку для приблизного датування Троїцького хронографа – після XII ст. – і як побачимо далі, узгоджується з іншими даними. У будь-якому разі, у Троїцькому хронографі, що є на сьогоднішній час найдавнішим збереженим представником XVI, ми бачимо не «першу», а «другу» редакцію Александрії Хронографічної. Отже, старша гілка XVI репрезентує відносно пізній, значно перероблений варіант роману про Олександра Македонського.

²⁵³ Див. в усіх списках, в тому числі, в Троїцькому № 728, арк. 284с «приде въ Писоу».

²⁵⁴ Див.: Нтр пилоуьскыи; Арх письскыи, Віл письскы (переправлено в п̑льсьскыи), Син-280 ЕЛ-2 пискыи. Ал.1.18, Арх арк. 316, Віл арк. 465, Син-280 арк. 405зв.; Тр арк. 284d, Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 95; Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 136.

²⁵⁵ Тр арк. 285d («Александръ же нося . побѣдныи вѣнецъ .) Пилоу̀сиискыи»; Арх Віл Син-280 ЕЛ-2 «алумпиискыи»; ἔχων τὸν νικητικὸν καὶ Ὀλυμπιακὸν στέφανον ὁ Ἀλέξανδρος; Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая. 1... – С. 138.

²⁵⁶ Див. Ал.1.34 Олександр іде від єгиптян з честю, «проводимъ до Пилоусия» (Троїцький № 728, арк. 297с). Але тут мова йде явно не про Олімпійські ігри – хоча топонім той же, надто відрізняється контекст.

²⁵⁷ Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам...

В цілому стосовно характеру різночитань в усіх трьох ранніх редакціях Александрії можна сказати наступне. Перша редакція, як визначив уже В.М. Істрін, найближча до початкового давньослов'янського перекладу грецького тексту Псевдо-Калісфена, що визнають доволі точним і переважно послівним. Версії двох груп списків: Іудейського хронографа (Ia) та ЕЛ-1 (Ib) дещо відрізняються. У другій редакції, збереженій у Троїцькому хронографі, у початковий текст давньослов'янського перекладу введено сотні доповнень та змін. Укладач Троїцького залучив кілька додаткових джерел: легенду з «Одкровення» Мефодія Патарського про царя «Вуза»-засновника міста «Вузантия», тобто Константинополя; Слово «Про шістнадцять пророків» Іполита Римського; «Про дванадцять каменів у ризі єрусалимського першосвященика» Єпифанія Кипрського; хроніки Амартола та Малали. Порівняння з грецьким текстом Псевдо-Калісфена показують, наскільки часто варіанти Троїцького хронографа відхиляються від грецького оригіналу, тоді як у першій редакції незмінно бачимо точні відповідники. Зазвичай укладач Троїцького намагався зробити оповідь більш плавною і послідовною, і щільніше пов'язати різні сюжетні лінії роману. Він гармонізував й дещо осучаснював читання, аби зробити їх більш зрозумілими й, одночасно, драматизував виклад. Великі зусилля книжник доклав до «поліпшення» сюжетів битв та державо-творчості царя Олександра, тоді як подорож «на край світу» привернула набагато менше уваги. Через це у другій половині роману про Олександра різко зменшилася кількість правок та замін.

У третій редакції Александрії, що дійшла до нас у ЕЛ-2, також бачимо значні переробки, головне – присутня маса контамінованих читань. Маса читань Троїцького перейшли у III-у редакцію, й одночасно ЕЛ-2 базується на тексті ЕЛ-1 (або I-ї редакції групи Ib). Що стосується звичайних доповнень, багато їх на закінченні роману, в описах подорожей Олександра Македонського. Тут укладач ЕЛ-2 використав «Фізіолог», «Сказаніє про Індійське царство» та ін. До перекладу роману про Олександра не увійшли або потрапили лише у скороченому вигляді такі популярні «фантастичні» сюжети як політ Олександра на небо на грифонах, сходження на дно моря, та ін. В ЕЛ-2 їх відновлено, а також включено додаткові відомості про чудеса світу, чудернацьких тварин та ін.

IV.2 Текстологічні маркери версій Хроніки Амартола на прикладі «Входження в Єрусалим Олександра Македонського» з Александрії Хронографічної

Уточнення співвідношення ранніх і пізніх версій Хроніки Амартола та перевірка висловлених раніше гіпотез надзвичайно важливі для вив-

чення як раннього літописання, так і хронографії. Надійний матеріал, що дозволяє простежити текстуальні показники версій Амартола, надає вставка «Входження в Єрусалим Олександра Македонського» в Александрії Хронографічній. Об'ємний уривок із Хроніки Амартола присутній в усіх редакціях Александрії, в тому числі, у першій і репрезентує ранній зріз текстів. Для текстуального аналізу суттєвими є два фактори. По-перше, Хроніка Амартола досліджена краще за інші хронографічні твори, виявлені її редакції і групи. По-друге, Александрія входить до складу датованої пам'ятки – Іудейського хронографа. Відтак, «Входження в Єрусалим» послуговує добрим полігоном для експериментальної перевірки й корекції текстологічних маркерів. Усе сказане обумовило вибір саме цього уривку.

«Входження в Єрусалим Олександра», як це видно з назви, описує «въшествие» Олександра і зустріч македонського царя першосвященником та населенням Священного міста. В Александрію вставка була включена на давньоруському ґрунті: перекладач або котрийсь із перших переписувачів використав уже готовий слов'янський переклад Хроніки Амартола²⁵⁸, повторної звірки з оригіналом не проводилося.

В.М. Істрін вважав, що роман про Олександра перекладено в давньоруську добу чи не в XI ст., хоча деякі з аргументів дослідника були дещо умоглядними. Спочатку вчений припускав, що час та місце перекладу не можуть бути визначеними з точністю, однак у XII ст. Александрія вже напевно існувала²⁵⁹. Пізніше появу цієї пам'ятки В.М. Істрін відніс до часів Ярослава Мудрого й зарахував оригінал роману Псевдо-Калісфена до низки завезених до Києва для перекладу книг²⁶⁰. Давньоруські книжники виявляють знайомство з текстом досить рано. Ймовірно, Александрією користувався вже автор ПВЛ (див. II.3.3). Важливі з цієї точки зору запозичення у Сказанні про св. Бориса та Гліба початку XII ст. та Київському літописному зводі початку XIII ст.²⁶¹ Александрія збереглася у складі хронографічних компіляцій як «родина XVI» (Троїцький хронограф та ЕЛ-2), так і поза цією родиною (Іудейський хронограф, ЕЛ-1). Відповідно, «Входження в Єрусалим» є цінним свідком побуту-

²⁵⁸ Щоправда, у деяких грецьких редакціях та переробках роману Псевдо-Калісфена також присутні запозичення саме з цього місця Хроніки Амартола, але вони скомпоновані інакше. Але в редакції β, яка послуговувала оригіналом давньослов'янського перекладу, інтерполяції немає.

²⁵⁹ *Истрин В.М.* Александрия... – С. 139.

²⁶⁰ *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 308-309.

²⁶¹ Про запозичення: *Вилкул Т.Л.* «Литредакция» летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // *Герменевтика древнерусской литературы.* Сб. 13. – М., 2008. – С. 425-446. *Вилкул Т.Л.* О хронографических источниках Киевского летописного... – С. 382-397. Див. також попередню главу.

вання Хроніки Амартола, найраніші повні списки якої дійшли від XIII та XIV ст.

На думку В.М. Істріна, точніше першооригіналу перекладу Хроніки Амартола відповідає Троїцький список, який нібито зберіг першу або «троїцьку» редакцію Ам.тр. Інші повні списки складають другу редакцію Ам.с. Хронографічні компіляції (Ам.хр.) нібито мають зберігати проміжний між першою та другою редакціями Амартола текст. Вставка «Входження в Єрусалим» у схемі В.М. Істріна відігравала досить важливу роль: вона прив'язувала наявні редакції до дати появи «Іудейського хронографа». Надзвичайно суттєвим було визначення, що версія вставки віддається від «першооригіналу» перекладу Хроніки. Текст запозичень із Амартола нібито наближений переважно до читань Ам.с., натомість близькі до Ам.тр. варіанти набагато рідкісніші²⁶². Припускалося, що «Входження» було включене в Александрію Хронографічну не пізніше кінця XII ст.²⁶³ Підставою для такого твердження було те, що В.М. Істрін датував пам'ятки, що містили Александрію, Іудейський хронограф та ЕЛ-2, XIII ст.

Зараз ця схема потребує корекції. Зокрема, О.В. Творогов та Є.Г. Водолазкін не погодилися з положенням про вторинність хронографічної редакції. Вчені обґрунтовують ту точку зору, що Ам.хр. незалежно від Ам.тр. сходять до першооригіналу перекладу Хроніки Амартола²⁶⁴. Треба сказати, висновки В.М. Істріна щодо «Входження в Єрусалим» у сучасній науковій літературі не переглядали, не зважаючи на корективи багатьох ланок загальної схеми вченого. Утворення редакції Ам.с. дослідники, відтак, мусять датувати доволі раннім періодом XII ст., близьким до часу укладення ПВЛ. Що тягне за собою наступні міркування: текст Хроніки Амартола буцім-то почав розділятися на редакції мало не з початку його побутування у давньоруській книжності, версії виникали не внаслідок поступового накопичення варіативних читань у процесі, що тривав кілька століть, а внаслідок одномоментного редагування. Усе це передбачає наявність усіх нині відомих редакцій Хроніки (Ам.тр., Ам.с. та Ам.хр.) вже у домонгольський час, і нівелює спроби розмежувати ранні та пізні компіляції.

Тим часом існують певні перешкоди для того, аби прийняти висновки В.М. Істріна. Аргументація дослідника на перший погляд переконлива: у

²⁶² *Истрин В.М.* Книгы... – Т. 2. – С. 395, 399-403.

²⁶³ «...«Вторая» редакция хроники Георгия Амартола, из которой взята выдержка в «Александрію», во всяком случае в XII в. уже существовала». Див.: *Истрин В.М.* Книгы... – Т. 2. – С. 403.

²⁶⁴ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С. 99-110 (зокр. с. 100); *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола в новонайденных списках...; *Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе...

«Входженні в Єрусалим» В.М. Істрін відзначив 45 прикладів, коли текст Амартола в Александрії збігається з редакцією Ам.с., і лише 3 таких, коли він тотожний до Ам.тр. Тобто, збігів з Ам.с. нібито у п'ятнадцять разів (!) більше²⁶⁵. Текстологічні маркери визначено на підставі зіставлення давньоруських списків та порівняння з грецьким Амартолом, а у складних випадках, коли оригінал Хроніки не надає матеріалу для з'ясування початкових варіантів²⁶⁶ – також з урахуванням ступеня архаїчності виразів. Однак, свої висновки В.М. Істрін базував майже виключно на тексті Архівського списку Іудейського хронографа та ЕЛ-2. Не залучалися читання Віленського списку й кодекси Троїцького хронографа, лише в одному випадку вчений використав варіант із ЕЛ-1²⁶⁷. Такий підхід не є коректним – усі ці читання не можна оминати. Як спробую показати далі, вони часто засвідчують початкові варіанти, зокрема, показовою в цьому плані є версія ЕЛ-1 з її регулярними збігами з Ам.тр. Ще цікавіше те, що Ам.тр. у багатьох випадках відхиляється від грецького тексту Амартола, тоді як Ам.с., Ам.хр. та певні списки Александрії виявляються ближче до оригінальних читань.

Хоча В.М. Істрін виявив важливі вузли різночитань, внаслідок неповноти залученого рукописного матеріалу він запропонував невірні інтерпретації. Простіше кажучи – неправильно оцінив початкові та вторинні читання. Проаналізуємо різночитання, залучаючи матеріал «Входження в Єрусалим» за кількома пам'ятками ранніх редакцій та груп Александрії, а також повних списків Амартола. Для спрощення знаходження цитат в Александрії, поклики роблю на сторінки та рядки за виданням В.М. Істріна (так, 38.24 означає: «Александрия русских хронографов. Текст», с. 38, рядок 24). Таку схему виробив В.М. Істрін і використовував її у кількох роботах.

З наведених ученим 45 прикладів, коли варіанти з «Входження» Александрії наближені до редакції Ам.с., на його думку, однозначно вторинними є 14: 38.24, 39.15, 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (2), 41.10-11, 41.12-13, 42.1, 42.7 (2), 42.15, 42.20. Це досить значна кількість для уривка з кількох аркушів. Крім того, В.М. Істрін вказує ще 14 прикладів, коли в Александрії та Ам.с. початкові варіанти, а в Ам.тр. – вторинні. Останнє не є показником зближення редакції Ам.с. та «Входження» з Александрії, оскільки вихідні читання трапляються у неспоріднених групах списків.

²⁶⁵ Крім того, із наведених ним варіантів – ще 14 таких, де в Александрії та Ам.с. початкові читання, та 17 таких, де початковий варіант визначити важко, однак текст Александрії збігається з Ам.с. і розходиться з Ам.тр. *Истрин В.М. Книги...* – Т. 2. – С. 399-401.

²⁶⁶ Тобто, коли обидва варіанти слов'янських списків задовільно пояснюються з грецького тексту і немає недвозначних ознак помилки чи переробки.

²⁶⁷ *Истрин В.М. Книги...* – Т. 2. – С. 400.

Проте подібна риса черговий раз засвідчує віддаленість від Ам.тр. Далі, дослідник наводить 17 таких прикладів, коли неможливо визначити, що прочитувалося в першооригіналі перекладу Хроніки Амартола. При цьому, знов-таки, варіанти з Ам.с. та «Входження в Єрусалим» близькі або просто тотожні:²⁶⁸

Передусім звернімося до спільних з Ам.с. читань Александрії, кваліфікованих В.М. Істріним як «однозначно вторинні». Залучення нових свідків тексту, окрім Архівського списку, наочно демонструє, що з цієї низки прикладів більшість визначені як вторинні некоректно. Зокрема, вирази у 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (обидва), 41.12-13, 42.1, 42.7 (обидва) і 42.20, тобто, десять з чотирнадцяти насправді не відхилялися від початкового перекладу. Або відхилення спостерігаються лише в Іудейському хронографі, Архівський список якого був обраний за основний, або дослідник невірно визначив початкову та вторинну версію. У більшості прикладів В.М. Істріна маємо справу зі специфічними варіантами однієї пам'ятки – власне Іудейського хронографа – і тоді очевидно є наявність в ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а подеколи і в Троїцькому хронографі²⁶⁹ початкового варіанту. Іноді, навпаки, недвозначно позначилася вторинність Ам.тр., що пов'язано з уведенням у науковий обіг маси текстологічного матеріалу. З'явилася можливість залучити низку нових важливих свідків тексту. У новому виданні Хроніки Амартола В.А. Матвієнко та Л.І. Щеголевої додатково до рукописів, урахованих у В.М. Істріна (1920), підведено читання зі списків Ермітажного, Уваровського № 1305(966) та Чудовського № 352 (позначені як Ам.ув та Ам.чуд), Кирило-Білозірський № 7/1084 та Синодальний № 1008 та № 732 (Ам.кб та Ам.син)²⁷⁰. Перш за все, наведу прості вузли різночитань. Див. варіанти у «Входженні в Єрусалим» з Александрії та повному перекладі Хроніки Амартола.

40.5	Арх Віл Ам.с. ЕЛ-2ч ²⁷¹ («ины въпросы) г̃ля»	Тр Нтр Син-280 ЕЛ-2ч Ам.тр. г̃ня / г̃ня	de Boor, 29.4-5: (τῶν ἄλλων ἀποκρίσεων) τοῦ κυρίου
------	--	--	--

У давньослов'янських текстах поширені слова звично скорочували, і в першому прикладі рядка 40.5 записи під титлами відрізняються лише

²⁶⁸ *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 399-401.

²⁶⁹ Лише в одному з уривків читання Троїцького хронографа наближене до Іудейського, ще у п'яти інших випадках аналіз неможливий, оскільки у Троїцькому випущено відповідні фрагменти тексту.

²⁷⁰ Див.: *Матвеев В., Щеголева Л.* Книги временные... – Т. 1. – Ч. 1. – С. 46. Окремі різночитання на тій ділянці тексту, що нас цікавить, подано у: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С. 282-283.

²⁷¹ Варіанти див.: *Летописец Еллинский*... – Т. 1. – С. 103-104, 106-108.

однією літерою, «г^сня» або «г^ня» проти «г^ля». Насправді різниця доволі суттєва: «Господня»/«глаголя», і в оригіналі тої **κυρίου** означає саме ‘Господа’. Значить, правильний варіант «Господня» прочитується у Троїцькому хронографі, ЕЛ-1, частині рукописів ЕЛ-2 та Ам.тр.

40.9	Арх Віл Тр Нтр Ам.с. <i>проп.</i> (тільки: «и оужасе ^с ср ^д це его»)	Син-280 сѣло ; ЕЛ-2 Ам.тр. зѣло ; Ам.кб. зило	de Boor, 29.10–11: (καὶ ἐξέστη ἡ καρδία αὐτοῦ) σφόδρα
------	--	--	--

У наступному прикладі з 40.9 грецьке **σφόδρα** передане як «**зѣло**», що засвідчено Еллінським літописцем обох редакцій, Ам.тр. та Ам.кб. В Іудейському та Троїцькому хронографах, а також Ам.с. спостерігається поширене в копіюванні явище – скорочення-пропуск.

40.18	Арх Віл Ам.с. самаряне	Син-280 ЕЛ-2 Ам.тр. самаритяне	de Boor 29.22: Σαμαρεῖται
-------	------------------------	-----------------------------------	------------------------------

Назва «самаритяне» з 40.18 ближче до Σαμαρεῖται оригіналу, ніж «самаряне» Іудейського хронографа та Ам.с. Перший варіант прочитується в Еллінському літописці обох редакцій та Ам.тр.

42.1	Арх Віл Ам.с. Парфению;	Син-280 Пармѣнию; Ам.тр. ЕЛ-2 Пармению;	de Boor, 31.17–18: Παρμενίωνος
------	----------------------------	--	-----------------------------------

В 42.1 перед нами знов простий вузол різночитань, помилка в написанні імені. В Іудейському та Ам.с. зіпсоване «Пар**ф**ению», тоді як у Еллінському літописці та Ам.тр. «Пар**м**ению». Останнє відповідає грецькому Παρμενίωνος й недвозначно свідчить про те, що подібне до Ам.с. відхилення містить тільки Іудейський хронограф.

5) 42.7(1)	Ам.с. Арх (образомъ симъ ^ж) архиереомъ; Віл Ам.кб архиерѣсмъ;	Тр Нтр Син-280 ЕЛ-2 Ам.тр. архиерѣ вовомъ	de Boor, 31.24–25: (κατὰ τὸ σχῆμα τοῦδε) τοῦ ἀρχιερέως
------------	---	---	--

У рядку 42.7 (перше читання) образом чиїм – «архиерѣвовомъ» із Троїцького хронографа та Еллінського літописця обох редакцій точно відповідає грецькій конструкції τὸ σχῆμα... **τοῦ** ἀρχιερέως, тоді як в Іудейському хронографі, Ам.с. та Ам.кб, копіїсти, очевидно, не вповні зрозуміли текст і перетворили на «симъ же... архиереомъ». Подібні дрібні правки могли проводитися різними писцями незалежно один від одного.

42.7(2)	Арх Віл Ам.с. бѣ г^ля . и дръзнуоти	Син-280 ЕЛ-2 Ам.кб бѣ и дръзнуоти Ам.тр. бѣ и дерзати	de Boor, 31.25: ὁ θεὸς καὶ θαρρεῖν
---------	---	---	---------------------------------------

У рядку 42.7 (друге читання) грецький текст засвідчує, що в Іудейському хронографі та Ам.с. зайве доповнення «г̃ля». Вірне читання: «б̃гъ и дръзнути» (ὁ θεὸς καὶ θαρρεῖν), як у Син-280 ЕЛ-2 та Ам.кб²⁷². Варто додати, Троїцький хронограф, на перший погляд, подібний до Іудейського²⁷³. Однак далі у Троїцькому гаплографія, тому важко встановити, що прочитувалося до втрати фрагменту.

Подібне співвідношення текстів, коли ЕЛ-1 або ЕЛ-1 вкупі з ЕЛ-2 зберігають початкові варіанти, а контрольний грецький текст чітко вказує вихідні та вторинні читання, можна поповнити низкою не відзначених В.М. Істріним виразів, як от 39.3: Арх Віл ам̃стофоунъ; Ам.с. ам̃стоуфонъ²⁷⁴. Хоча в Іудейському хронографі та Ам.с. похибки не повністю тотожні, але досить близькі, трапилася перестановка складів у мало-розумілому для книжників позначенні дорогоцінного каменя. При цьому в Син-280 ЕЛ-2 Ам.тр. вірне ам̃фоустонъ (аметист); грецьк. ἀμέθυστος. Аналогічний випадок див. нижче, 41.3: Арх Віл Ам.с. вноутрь оубо; Ам.тр. ЕЛ-2 Син-280 вноутрьоудоу ('всередині'), що точно відповідає грецьк. ἐνδοθεν.

Інші наведені В.М. Істріним приклади складніші; докладний їх розгляд винесено в Додатки. Знов у переважній більшості йдеться про хибно визначені вченим відхилення від початкового тексту. Зокрема, численні інновації, що не обмежуються зміною чи пропуском або доповненням якогось слова, і передбачають шість вузлів різночитань, бачимо у фразі з 41.12-14. Особливо значущим варіантом є лексична заміна «одѣти» / «оукрасити». Аналіз показує, що Син-280 ЕЛ-2²⁷⁵ Ам.тр та Ам.кб вміщують початкове читання «одѣти» (περιθέναι), в Іудейському та Ам.с. – вторинний варіант «оукрасити». Цікаво також і те, що в усіх повних списках Хроніки Амартола у цих рядках невірне «тако», а у «Входженні в Єрусалим» «яко», що точно відповідає грецьк. ὅπως; у повних списках випущене «ю» (стосовно душі), яке у «Входженні» присутнє, пор. грецьк. αὐτή. Це означає, що списки Александрії донесли деякі початкові читання, тобто, вставка «Входження в Єрусалим» була включеною до псування тексту.

Скомпліковані зміни зафіксовано в 39.21, де в усіх редакціях фраза звучить по-різному. Найважливіший вузол різночитань такий: зайве доповнення «боудоущая» чи «боудоущее» після «предъявляя» прочиту-

²⁷² В Ам.тр. дрібне відхилення у формі дієслова («дерзати»).

²⁷³ Тр Нтр б̃гъ г̃ля, але далі у Тр Нтр великий проп., до «...г̃ля ми» включно.

²⁷⁴ Зближення Арх Віл та Ам.с. неточне; переставлено склади, тобто, похибки можуть бути незалежними. Пор. аналогічне відхилення у назві іншого каменя, «вилирионъ» з «вирилионъ» (берил).

²⁷⁵ Хоча в ЕЛ-2 читання з ЕЛ-1 сконтаміновані ще з версією Троїцького хронографа.

ється в Іудейському хронографі та Ам.с., тоді як у Тр Нтр Син-280 ЕЛ-2 Ам.кб. додаткового слова немає. Знов-таки, більшість свідків не підтверджують похибок Іудейського хронографа та Ам.с.

У кількох випадках залучення грецького тексту не вирішує проблему початкових та вторинних читань, оскільки в принципі, дозволяє різні варіації перекладу. При цьому, однак, в ЕЛ-1 або одночасно в обох редакціях Еллінського літописця бачимо читання, що наближаються до Ам.тр. (крім 40.18 ще 42.20). Іноді подібні приклади торкаються лише форми слова, можна припускати й однакове незалежне вторинне читання: зміни форми слів, деякі пропуски та дрібні заміни легко виникали в різних переписувачів. Проте в цілому наведені вище випадки наочно демонструють наявність точних відповідників грецькому оригіналу в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 Троїцькому хронографі, Ам.кб. Саме вони відображають початковий вигляд «Входження в Єрусалим» – зріз того часу, коли уривок з Хроніки Амартола було включено до Александрії. Слід підкреслити: В.М. Істрін більшість із наведених варіантів визначив як «пізні» невірно. Особливо багато в нього таких, коли вторинні читання зразка Ам.с. зафіксовані лише в Іудейському хронографі, тоді як списки ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а в кількох випадках і Троїцького хронографа вміщують початковий текст.

Отже, залишилися 4 випадки зближення з Ам.с. в усіх редакціях та групах Александрії, які В.М. Істрін вважав вторинними. Співставлення текстів схиляє до більш обережної інтерпретації, оскільки маємо справу з не цілком буквальним перекладом з грецької²⁷⁶. Напр., у 39.15 назва каменю діамант прочитується так:

Арх Віл Син-280 ЕЛ-2 Ам.с.	Тр Нтр	Ам.тр.	de Boor, 28.6
адамантинь	адамантиъ	адамантъ	ἀδάμαντα

Не виключено, варіант усіх гілок Александрії та Ам.с. вторинний, оскільки «адамантъ» з Ам.тр. ближчий до грецьк. ἀδάμαντα. Варто однак відзначити, що і перед тим, і в наступних фрагментах в оповіді про камені у вбранні єрусалимського першосвященника усі списки, включно з Ам.тр., неодноразово згадують «адамантинь», «адамантина» і т.п. Тобто імовірнішим є невеличке скорочення в Ам.тр., що призвело до викривлення стандартної назви «адамантинь».

Далі, В.М. Істрін вважав, що Ам.тр. зберігає початковий варіант у фрагменті 41.10-11, де прочитується «облече **я**», тоді як у решті списків «обль**ч**ень», пор. грецьк. περιέθεικε. Проте грецький текст не має відповідника для займенника «я» (‘ix’) з Ам.тр. Загалом спостереження

²⁷⁶ *Истрин В.М. Книги... – Т. 2. – С. 399.*

показують складну картину у вузлах різночитань. Виникає сумнів, чи вірно вчений визначив початковий та вторинний варіанти. Аналіз контексту дозволяє зробити припущення, що ми маємо справу з вірогідною помилкою на початкових етапах побутування твору і подальшим відхиленням в Ам.тр. (див. Додатки).

Нарешті в останньому випадку, 42.15, дослідник однозначно невірно кваліфікував читання Ам.тр. «всѣхъ иерѣи» як початкове. З грецьким оригіналом краще сполучаються варіанти Віл Син-280 Ам.s. та Ам.кб. (див. Додатки), останні зберегли початковий варіант перекладу.

Таким чином, з відзначених В.М. Істріним «спільних вторинних» читань «Входження в Єрусалим» в Александрії та редакції повного перекладу Хроніки Амартола Ам.s. насправді як вторинні варто визначити лише два чи три²⁷⁷, аж ніяк не 15. Ймовірно, вони з'явилися під пером редактора, котрий інтерполював «Входження» у текст роману, або котрого з перших переписувачів Александрії. Крім цієї серії, ученим вказані також спільні початкові читання, але вони непоказові, оскільки можуть зберігатися в представників неспоріднених редакцій та груп. «Сумнівні» випадки у переліку В.М. Істріна дійсно є сумнівними²⁷⁸.

Суттєво проріджений список спільних відхилень у Ам.s. та Александрії, що не містить жодного яскравого характерного варіанту, наврядчи може свідчити про утворення редакції Ам.s. в ранній час побутування Александрії Хронографічної (XI? – 1-а половина XIII ст.). Судячи з усього, «Входження в Єрусалим» потрапило до Александрії ще на тому етапі, коли не існувало визначених нині дослідниками редакцій Хроніки Амартола. Принаймні, віднайти контури версій Ам.тр. та Ам.s. не вдається. Щодо рис, притаманних редакції Ам.хр., у нас, на жаль, відсутній

²⁷⁷ До тих, що не враховані у В.М. Істріна, можна додати ще 3, які, втім, являють собою дуже розповсюджену дрібну помилку, втрату або перестановку сполучника «и». Див.:

38.21 Ам. еже наплечникъ и (εφοудъ); ὅτερ ἐπωρίς καὶ (ἐφοῦδ) – Арх Віл еже и наплечникъ . (εφοудъ); Син-280 иже наплечникъ; Тр Нтр а еже наплещеникъ; «и» випущене у Син-280 Тр Нтр ЕЛ-2, не на своєму місці в Арх Віл, має бути після: εφοудъ;

41.16 Ам. и видѣвъ (люди издалеча); καὶ (τὸ μὲν πλῆθος πόρρωθεν) ἰδόν – Арх Віл Син-280 видѣвъ, Тр Нтр видѣвъ же /проп. «и»/;

42.26 Ам. оулютовавъ си и соушии; χαλεπήνας καὶ οἱ (τῇ πλάνῃ ταύτῃ...) – Арх Віл оулютовавъ си . соушии, Син-280 ЕЛ-2 оутоулилася... /проп. «и»/.

²⁷⁸ З них у переліку В.М. Істріна приклади лексичної заміни, скоріше свідчать на користь початкових варіантів не в Ам.тр., а в решті рукописів. Див., зокрема, 38.12 «одѣжа» – Ам.тр. «риза»; 42.24 «въспяты» – Ам.тр. «назадъ», 42.25 «принесъ» – Ам.тр. «взяты и» (Истрин, Александрия... – С. 401). Звірка показує, що в таких випадках Ам.тр. протистоїть усім іншим спискам. Див. нижче про вторинні читання Ам.тр.

порівняльний матеріал, оскільки «Входження в Єрусалим» у інші частини хронографів не включалося і представлене винятково Александрією.

Звичайно, активність укладачів хронографічних компіляцій дещо ускладнює текстологічну картину. У списках кожної з редакцій Александрії маємо власні характерні читання. Причому йдеться саме про яскраві помилки та поновлення окремо в Іудейському, Троїцькому хронографі та Еллінському літописці. Ці інновації набагато суттєвіші за зближення з Ам.тр. чи Ам.с.²⁷⁹ Зокрема, багато випущеного та переробленого в Троїцькому хронографі, але його манера настільки специфічна (див. вище), що знов зупинятися на цьому не буду. Укладач Іудейського хронографа відзначився в цьому плані дещо слабше. І все ж таки, за моїми підрахунками, в Іудейському хронографі у «Входженні в Єрусалим» маємо понад 90 змін та помилок, характерних лише для цієї групи²⁸⁰. Див.: 39.4 «**ф**роусолофонъ» зам. «хрусолифъ» (хризоліт); 40.6 «**из**лично» зам. «и **явѣ** различно»; 42.16 «**достоинновѣ**рно» зам. «**досто**лѣпно», тощо. В ЕЛ-1 та ЕЛ-2 кількість вторинних варіантів менша, бл. 30 прикладів, але серед них також трапляються доволі яскраві. Див., напр.: 39.16 «**на** наячницюу» чи «**наяд**ницю» зам. «**наплеч**ницю»; 42.18 «**Моусамахъ сѣ**тии» зам. «**Мосомахъ богать**», та ін.

Меншою є «амплітуда коливань» у повних списках Хроніки Амартола, хоча деякі переписувачі також дозволяли собі вольності. Всупереч традиційній думці, досить багато відхилень демонструє саме Ам.тр. Особливості варіацій тексту дозволяють спростувати положення про те, що укладач Ам.тр. точно йшов за початковим перекладом Хроніки. Маємо справу зовсім не із слухняним копійстом – навпаки, вимальовується схильний до інновацій книжник. Це спостереження важливе ще й тому, що більшість спільних читань Ам.с. та Ам.хр., відтак, мусять пояснюватися кардинально інакше, ніж це робив В.М. Істрін. За таких умов від «першооригіналу перекладу» *віддаляється* саме Ам.тр., тоді як Ам.с. та Ам.хр. відображають початкові читання. Якщо варіанти належать до початкових, тоді не можна твердити про спільність Ам.с. та Ам.хр., або про належність Ам.хр. до групи посередньої між Ам.тр. та Ам.с.

²⁷⁹ Маємо також приклади, коли границі різночитань проходять посередині редакцій, коли списки розподілено, напр., наступним чином: Арх Тр Нтр Син-280 ЕЛ-2ч Ам.тр. проти Віл Ам.с. ЕЛ-2ч; або Арх Син-280 Ам.у^вч проти Тр Нтр ЕЛ-2 Ам.тр. Ам.с.ч (частини Ам.с.). Як правило, йдеться про форму або дрібні різночитання, характерні для незалежних пізніх правок.

²⁸⁰ В.М. Істрін у виданні Александрії виправляє похибки Архівського, виносячи їх у примітки, і практично не враховує читання Віленського. Однак відхилення простежуються в обох списках Іудейського хронографа, що містять Александрію, а отже, належать до характерних читань цієї компіляції в цілому.

Оскільки висновки В.М. Істріна щодо «початковості» Ам.тр. фактично залишалися неперевіреними і приймалися на віру, варто зупинитися на цьому докладніше. Перерахую головні приклади інновацій у Ам.тр. у вставці «Входження в Єрусалим» (38.3-42.8). Наведений нижче список варіантів включає такі, що можуть видатися дріб'язковими, однак специфіка різночитань у тексті Амартола змушує дослідника враховувати деталі. Крім усього іншого, це явище характерне для багатьох видів пам'яток, де розбіжності в текстах накопичувалися не внаслідок одноментного редагування укладача, а через довге побутування. Нижче першим вказане вірне читання 2–3-х рукописів Александрії та повного перекладу, далі текст грецького Амартола, після цього – варіант Ам.тр. Якщо усі списки відхиляються і читання мусимо реконструювати, воно подане у квадратних дужках. Див. головні читання на ділянці 38.3-42.8 (повний перелік: Додатки).

- 38.12 Віл Ам.кб та ін. **одѣжа** – Ам.тр. **риза** /лексич. заміна/;
 39.2 Ам.кб ЕЛ-2 Син-280 **иаспи**; **ἰασπιν** – Ам.тр. **аспиди**;
 39.2 Арх Ам.с. самфирь; **σάμφειρον** – Ам.тр. **самфоуро**;
 39.4 Арх Ам.кб **вирилионь**; **βηρύλλιον** – Ам.тр. **ливирионь**;
 39.20 Тр Ам.кб **въпрашаше**; **ἡρώτα** – Ам.тр. **вѣшаше** /лексич. заміна/;
 39.22-23 Віл Син-280 Ам.кб (аще чрьнь боудяше то смѣрть . аще ли) черленъ; (μέλας μὲν γὰρ γινόμενος θάνατον), ἐρυθρὸς (δὲ σφαγὰς) – Ам.тр. червленъ **боудяше**²⁸¹ /додане зайве слово/;
 40.3 Арх Ам.кб прости **сами**; ἀνωρθοῦντο **μόνα** – Ам.тр. **простими**;
 40.10 Арх Ам.с. **отвѣща**; **ἀπεκρίθη** – Ам.тр. **вѣща** /лексич. заміна/;
 40.11 Арх Ам.кб пре^лстоящимъ пре^л – Ам.тр. **престоящимъ опред**;
 40.22 Арх Ам.кб **и гѣ**; **καὶ κύριον** – Ам.тр. **ба** /лексич. заміна та проп./;
 41.5 Арх Ам.кб чръви омочено – Ам.тр. **чермьно мочено**;
 41.6 Віл Арх.кб **имяше** (Арх **имѣяше**); **ἔιχε** – Ам.тр. **имя** /лексич. заміна/;
 41.18 Арх Ам.с. **сѣ** великомъ; **μετὰ πολλῆς** – Ам.тр. **вѣ** велицѣ;
 42.2 [негодовавшю]²⁸²; **ἀγανακτήσαντος** – Ам.тр. **негодовахоу**;
 42.7 Арх + Ам.кб Ам.с. (на поспѣшествіе) приити въскорѣ/скоро . **гѣя**; (τῆς προθυμίας) σπουδαίως ἔχεσθαι **λέγων** – Ам.тр. **прити ре^ч** скоро **яко** /доповнення та лексич. заміна/;

²⁸¹ Хоча форма «боудяше» архаїчна, її слід кваліфікувати як відхилення. Переклад у цьому місці доволі точний, і якщо напочатку для слов'янського «боудяше» маємо відповідність у грецьк. (γινόμενος), то для другої частини фрази такого відповідника немає. Слово відсутнє скрізь, крім Ам.тр. Вірогідно, книжник взурався на першу частину фрази.

²⁸² У списках Александрії: (чюдившюся . и) негодоваша, Ам.с. та Ам.кб: негодоваше. Має бути: чюдившюся и негодовавшю, пор. паралелізм у грецьк.: θαυμάσαντος καὶ ἀγανακτήσαντος.

- 42.8 Арх Ам.кб по сномъ; κατὰ τοὺς ὕπνουc – Ам.тр. сна;
 42.21 Арх Ам.кб отвѣща; ἀποκριθεῖc – Ам.тр. ре^ч /лексич. заміна/;
 42.21 Арх Ам.кб глѣ; λέγει – Ам.тр. проп.;
 42.22 Арх Ам.кб вѣставши; ἀναστὰc – Ам.тр. проп.;
 42.24 Арх то прочь (ити) / Ам.кб то всѣ^м проче; ...προάγειν²⁸³ – Ам.тр. то всѣ^м /проп./;
 42.24 Арх Ам.сп. въспятъ – Ам.тр. назадъ /лексич. заміна/;
 42.25 Ам.кб + Арх + Син-280 принесеъ; ἐλκύσαc – Ам.тр. взять и /лексич. заміна та доповнення/;
 42.27 Арх Ам.кб тако рече; τοιάδε ἔφη – Ам.тр. ре^ч /проп./;
 43.3 Арх Ам.кб боящися; φοβούμενοc – Ам.тр. проп.

На чотирьох аркушах Ам.тр. зустрічаємо довгу низку інновацій, серед яких – 10 випадків доповнень та лексичних замін: «риза» зам. «одѣжа», «рече» зам. «отвѣща», «назадъ» зам. «въспятъ» та ін. Це, як для картини різночитань у текстах Хроніки Амартола, де переважають дрібні та ще дрібніші варіанти, – надзвичайно багато. Частина похибок Ам.тр. викликана неухважністю писця або поганим станом антиграфа. Напр. такі, коли випущений склад: «простими» зам. «прости сами», «имя» зам. «имяше». Однак, навіть незначні вклучення сполучника «и» чи частки «же», часто є свідченням свідомого втручання у текст. Важливі навіть пунктуаційні знаки (пор. відомий жарт: «казнить нельзя помиловать»). Архаїчність мови та вік найдавнішого повного рукопису Хроніки Амартола, Троїцького, спонукали вчених шукати в ньому точний відбиток початкового перекладу²⁸⁴, але, як бачимо, ці риси несуперечливо сполучаються в Ам.тр. з масою інновацій.

Звичайно, на відтинку «Входження в Єрусалим» багато виправлень і в редакції Ам.с., хоча вторинних читань тут все ж таки менше, ніж в Ам.тр. Список інновацій більш ніж удвічі коротший (бл. 20 пунктів, в Ам.тр. загалом – 50, див. Додаток), доповнень та лексичних замін нараховується п'ять²⁸⁵. Варіації накопичувалися і далі, в окремих підгрупах редакції Ам.с.

²⁸³ Переклад προάγειν ('вести вперед, назовні, виводити...') як «прочь ити» не зовсім дослівний, але тільки «ити», без «прочь», очевидно вторинне.

²⁸⁴ Важило ще те, що довгий час Троїцький список був єдиним представником «першої редакції» Хроніки. І посьогодні висновки фактично базуються на одному головному рукописі, а інші два (Синодальний та Ермітажний) виконують, так би мовити, епізодичні ролі. Тому важко відокремити нашарування правок копіїстів аж до останнього переписувача. Втім, хоча нові списки «першої редакції» не так давно введені у науковий обіг і враховуються далеко не завжди, головні інновації цієї групи співставлені й наявність спільних пізніх читань у рукописах редакції Ам.тр. безсумнівна.

²⁸⁵ 38.3 Арх Ам.тр. (слы) посла – Ам.с. пославъ;

38.10 Син-280 + Ам.тр. въ / во дивъ – Ам.с. въ дивлениc;

Чим пояснити такий сплеск редакторської активності? Скоріше за все, переписувачів цікавив легко впізнаваний предмет оповіді. Схожі сюжети наявні в паралельних текстах інших авторів: опис одягу єрусалимського першосвященника та дорогоцінних каменів у його одязі був відомий давньоруським книжникам також зі «Слова про 12 каменів» Єпифанія Кипрського та Книги Вихід (Ех.39.10-14)²⁸⁶. Хоча майже не побачимо спроб відкоригувати помилкові читання за іншими джерелами (зокрема, у хронографах не виправленими лишилися назви дорогоцінних каменів), тема, схоже, викликала жваве зацікавлення.

Що стосується версії «Входження в Єрусалим», що збереглася в Іудейському хронографі, тут справді багато вторинних читань зразка Ам.с. Загалом їх 15²⁸⁷, хоча з характерних варіантів цієї редакції увійшли

-
- 38.11 Ам.тр. + Тр Нтр (одежи) оукрашаемъ – Ам.с. оукрашаемьи;
 38.13 Арх Ам.тр. прапроуда – Ам.с. прапроуды;
 39.3 Син-280 Ам.тр. амѣфоустонъ – Ам.с. амѣстоуфонъ;
 39.12 Син-280 + Ам.кб предъвляя – Ам.с. предъвляя боудущее /зайве доповнення/;
 39.15 Ам.тр. адамантъ – Ам.с. адамантинъ;
 40.1 Син-280 + Ам.тр. (мановениемъ) бѣимъ или – Ам.с. ли /проп./;
 40.5 Син-280 Ам.тр. гѣя – Ам.с. гѣя /лексич. заміна/;
 40.9 Син-280 Ам.тр. (оужасе^с ср^дце его) зѣло – Ам.с. проп.;
 40.18 Син-280 Ам.тр. самаритяне – Ам.с. самаряне;
 40.18 Ам.тр. + Син-280 [иартъчскою] – Ам.с. артьскоую;
 41.3 Син-280 Ам.тр. вноутрьоудоу – Ам.с. вноутрь оубо /лексич. заміна/;
 41.4 Арх Ам.тр. истъканыхъ – Ам.с. исканьныхъ;
 41.11 Син-280 Ам.тр. наоучая – Ам.с. наоучи;
 41.13 Син-280 Ам.тр. одѣти – Ам.с. оукрасити /лексич. заміна/;
 42.1-2 Син-280 Ам.тр. Пармению – Ам.с. Парфению;
 42.6 Син-280 Ам.тр. архиерѣвовомъ – Ам.с. архиереомъ;
 42.6 Син-280 Ам.тр. бѣ – Ам.с. бѣ гѣя /зайве доповнення/;
 42.20 Ам.тр. + Син-280 [въпраша] – Ам.с. въпрашаше;
 42.22 Син-280 Ам.тр. пребыти – Ам.с. пребывати;

²⁸⁶ Уривки зі «Слова про 12 каменів» читаються, між іншим, не тільки у різноманітних збірках, а й власне в Александрії Троїцького хронографа та ЕЛ-2. Слово було досить популярним, найранішим свідченням знайомства з цим текстом у Давній Русі є «Ізборник Святослава 1073 р.». Якщо Книгу Вихід вміщували в тому ж кодексі, що й Александрію (як це трапилося в Іудейському хронографі), вона знаходилася ближче до початку (напр., у Віл Ех.24-40 – на арк. 113-126, а Александрія «О вѣшествии в Иерусалим» – арк. 471-472зв.). Відповідно, навіть за умови, що увесь кодекс переписувався однією людиною, деталі могли забуватися. Однак, певний відбиток у пам'яті тексти, вірогідно, залишали.

²⁸⁷ Щоправда, деякі з них неможливо підкріпити грецьким текстом, адже часом мова йде про синонімічні пари, деякі форми. Чітко визначених помилок та відхилень не так багато і, не виключено, що в Ам.с. та Арх Віл зберігся початковий варіант. Див.:

- 38.10 Ам.тр. + Син-280 въ дивѣ – Віл Ам.с. + Арх во дивленіе /подивленіе/;
 38.13 Ам.тр. ЕЛ-2 прапроуда – Арх Віл Син-280 Ам.с. Ам.кб прапроуды;

не всі. Крім того, в Іудейському відобразилися і поодинокі відхилення певних груп всередині Ам.с., 5 прикладів²⁸⁸. Вторинних читань зразка Ам.тр. менше, 4 приклади²⁸⁹. Як правило, у таких випадках припускають, що на якомусь з етапів побутування тексту зроблено звірку з певним

39.3 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2 амѣфоустонъ – Арх Віл амѣстофоунъ; Ам.с. амѣстоуфонъ;

39.21 Ам.тр. Ам.кб предъявляя– Арх Віл предъявляя боудоушаа; Ам.с. предъявляя боудоушее;

40.5 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2ч гѣня – Арх Віл ЕЛ-2ч Ам.с.(-ч) гѣя;

40.18 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2 самаритяне – Арх Віл Ам.с.(-у_н) самаряне;

40.18 Ам.тр. иартечьскоую; Син-280 нартѣчьскѣю – Арх Віл артѣскою; Ам.с. артѣскоую;

41.3 Ам.тр. свѣдѣтельствъная; Син-280 ЕЛ-2 свѣдѣтельствванная – Арх + Віл + Ам.кб свидѣтелнаа;

41.3 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2 вноутрьоудоу – Арх Віл Ам.с. вноутрь оубо;

41.12 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2 одѣти – Арх Віл + Ам.с. оукрасити;

42.1-2 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2 Пармению – Арх Віл Ам.с. Парфению;

42.6 Ам.тр. Син-280 Тр Нтр + ЕЛ-2 архиерѣвовомъ – Арх Ам.с. + Віл Ам.кб архиерѣомъ;

42.6 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2 бѣъ – Арх Віл Ам.с. бѣъ гѣя;

42.22 Ам.тр. Син-280 пребыти – Арх Віл ЕЛ-2 Ам.с. пребывати;

42.25 Ам.кб принесъ + Син-280 ЕЛ-2 изнесъ – Арх Віл Ам.с. принесе;

42.26 Ам.тр. Син-280 ЕЛ-2 работници – Арх Віл Ам.с. Ам.кб работни.

²⁸⁸ Проте картина різночитань у жодній з груп не накладається повністю. Див.: 38.24 Ам.тр. Тр Нтр + ЕЛ-2 приложени – Арх Віл Ам.ппбс_лу_вч положени;

40.14 Ам.тр. Ам.с.ч Син-280 Тр Нтр ЕЛ-2 являє – Арх Віл Ам.с_пу_вч имяше;

40.15-16 Ам.тр. Ам.с.ч Тр Нтр ЕЛ-2 + Син-280 нарицається – Арх Віл Ам.с_пу_вч починається;

42.9 Ам.тр. Ам.с.ч + Син-280 + ЕЛ-2 Пармению – Арх Віл Ам.ппбс_лу_вч (своєму) Пармени;

42.12 Ам.с.ч Ам.кб Син-280 принес'ше – Арх Віл приімша; Ам.с_п приемше.

²⁸⁹ Див. 38.20 Віл посподобноу к; Ам.тр. посподобно кѣ; Ам.у_вч посьподобноу кѣ + Арх посьдобноу кѣ + Тр посподобленоу; Нтр посподоблено; – Ам.кб Син-280 ЕЛ-2 поясь подобень кѣ; Ам.с. поясь подобно кѣ. В.М. Істрін вважав, що в Син-280 та Ам.с. тут початковий варіант. Однак, враховуючи читання Арх Віл Тр Нтр Ам.у_вч, не менш вірогідно, що в Ам.тр. Арх Віл + Тр Нтр Ам.у_вч відбивається початкова похибка, виправлена згодом за змістом в деяких списках. Далі в оповіді мова саме про «поясь», а вдумливі книжники часто виправляли помилки своїх антиграфів. Цікаво, що В.М. Істрін залучає тут варіант Син-280 та Ам.с., не відзначаючи подібності версій Арх Віл та Ам.тр. *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 400.

39.2 Ам.кб + ЕЛ-2 + Син-280 наспии – Арх исьпидъ и; Віл испи^л. и; Ам.тр. аспиди; варто відзначити, що ця назва (яшми) нестабільна у списках, однак, скоріше за все, подібні виправлення напрошувалися. Напр., в Ех.39.11 у списку Московської Духовної Академії № 12 (РГБ) читаємо «аспидъ» (Арх Віл у цьому місці похибка «сиаспи»); Віл арк.125; МДА-12 арк. 96а;

39.23 Ам.кб Ам.у_в Тр Нтр ЕЛ-2 + Син-280 премѣноу – Арх Віл Ам.тр. премѣнуа;

43.2 Ам.кб Син-280 ЕЛ-2 прѣповѣдаше – Арх Ам.тр. проповѣдаше.

списком або списками. Час проведення такої ймовірної звірки – від 2-ї половини XIII ст., утворення Іудейського хронографа, до початку XV ст., відгалудження протографа Архівського та Варшавського списків. Враховуючи наявність різночитань окремих груп Ам.с., скоріше треба припускати пізній період²⁹⁰.

Таким чином, «Входження в Єрусалим» з Александрії, як воно реконструюється на матеріалі Іудейського і Троїцького хронографів та Еллінських літописців, у порівнянні з повними списками Амартола, є близьким до «першооригіналу» перекладу Хроніки. Мається на увазі реконструйований текст «Входження», характерні читання окремих версій, очевидно, виникли пізніше. Враховуючи наявність вставки з Амартола у всіх редакціях та групах роману про Олександра Македонського, велика ймовірність того, що текст був інтерпольований на ранньому етапі побутування Александрії. Не виключено, навіть ще перед тим, як роман про Олександра увійшов у хронографи.

Маємо кілька різночитань, де уривок з Амартола в Александрії *ближчий* до грецького оригіналу, ніж у повних списках Хроніки. Як правило, варіанти відрізняються 1-2-3-ма літерами. У таких випадках у «Входженні в Єрусалим» усіх редакцій Александрії або окремих груп цієї пам'ятки точніше відтворені назви або специфічні позначення, збережено займенники чи сполучники і т.п. Загалом подібних прикладів нараховується близько 15²⁹¹.

²⁹⁰ Частину інновацій можна також пояснити незалежними правками. Навіть у прикладах лексичних заміन це природні для слов'янського книжника варіанти до виразів Амартола, надто дослівно перекладених з грецької. Напр., зворот «красотою украсити» для переписувачів, ймовірно, мав переваги перед «красотою одѣти», а «будущая» – очікуване доповнення до «предъявляя». В інших випадках йдеться про заміну однієї-двох літер: «гня» / «гля», «приложени» / «положени» і т.п. Беручи до уваги загальну велику кількість інновацій в оповіді «Входження до Єрусалиму» в усіх відомих нині версіях, можна припустити, що частково схожі риси виникли внаслідок інтенсивної правки.

²⁹¹ Див., напр.:

38.14 ЕЛ-1ч (А) трѣсны, ЕЛ-2ч трѣсны; ῥοῖσκους (краї, кайма) – Син-280 Тр Нтр Ам. ЕЛ-2ч **рясы**. Вже В.М. Істрін припускав, що замість «рясы» в першооригіналі перекладу мало читатися саме «трѣсны»: *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 254. Випадок належить до тих, коли різні писці робили однакові правки, виходячи з контексту повідомлення, і лише поодинокі свідки залишили вихідне читання.

38.15 Син-280 **и** сътвориша; καὶ ἐποίησαν – Ам. створиша, Арх Віл сотвориша.

39.8 Син-280 Тр Нтр ЕЛ-2 **фоеси**; φώεσιν – Ам.тр. ..ееси /важко прочитати напочатку/; Ам.с. Арх Ам.син **фееси**; Віл **фиеси**; Ам.кб проп.

39.22 Арх Віл люде^м **хотящая** быти; Тр Нтр **хотящая** быти людемъ; τὰ τῷ λαῶ ἑσόμενα – Ам. **хотящее** быти людемъ.

39.25 Син-280 Тр Нтр **гѡу и**; τῷ κυρίῳ καὶ – Ам. ЕЛ-2 **бгѡ** /лексич. заміна та проп./.

Найсуттєвішим для історії хронографів є те, що укладення «другої» редакції Хроніки Амартола або Ам.с. не можна тепер датувати XII ст. чи 1-ю половиною XIII ст. Александрія Хронографічна наочно спростовує такі припущення. Проведене співставлення читань, між іншим, змушує замислитися і над «наперед заданим характером» текстологічних висновків. Звірка рукописів у XIX – напочатку XX ст. вимушено була неповною, а результати роботи залежали від уявлень про еталонні «ранні» списки (до яких належав і Троїцький). Тим часом давні висновки досі продовжують впливати не тільки на текстологічні, а й на історичні студії, шлейф від них тягнеться в сучасних роботах.

При перегляді аргументів схема, запропонована В.М. Істріним щодо текста Хроніки Амартола в Александрії Хронографічній, виявилася невірною. Утворення редакцій слов'янського Амартола необхідно зсунути на пізніший період, ніж це раніше уявлялося. Це надзвичайно важливо, враховуючи ту роль, яку цей текст відіграє при аналізі пам'яток хронографії та літописів. Судячи з характеру різночитань, такий важкий і занадто буквальний переклад із грецької, яким була Хроніка Амартола, переписувачі намагалися копіювати точно. Варіанти накопичувалися поступово, протягом століть. Загалом маємо вагомі підстави датувати процес формування версій тексту Амартола періодом пізнішим порівняно з історією перших давньоруських літописних зводів.

40.1-2 Син-280 Тр мановениемъ бѣимъ или (Тр бѣемъ . ли и) немановениемъ; τὴν ἐπίνευσιν τοῦ θεοῦ ἢ τὴν ἀνάνευσιν – Ам.тр мановениемъ бѣе ли немановения; Ам.с. мановениемъ ли немановения.

40.7 Син-280 Тр Нтр + Арх Віл ЕЛ-2 (гнѣвень) имъ бысть; ἦν αὐτοῖς – Ам. бысть /проп./.

40.10 Арх Син-280 (и отвѣта не бы°) ємоу; (καὶ οὐκ ἀλεκρίθη) αὐτῷ – Ам. к немоу.

40.22 Арх Віл оумоляше + Син-280 ЕЛ-2 оумолиша; ἐξήλεούτο – Ам. оумоляше.

41.1 Арх Віл Син-280 ЕЛ-2 прапроудъ (же противоу) – Ам. прапроуда.

41.9 Син-280 ЕЛ-2 Віл кохлоу; κόχλον – Ам. Арх кѣхлоу.

41.11 Арх Віл Син-280 ЕЛ-2 яко; ὅπως – Ам. тако.

41.13 Син-280 ЕЛ-2 ю одѣти + Арх Віл ю оукрасити; αὐτῷ (κόσμον) περιτίθεναι – Ам. одѣти /проп./.

42.11 Арх Віл Син-280 от иудеи приимъ; ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων δεχθεῖς – Ам. от иудѣи же приимъ.

42.18 Арх Віл Мосомахъ; Μοσόμαχος – Ам. Масомахъ.

42.24 Арх Син-280 (аще ли вѣставши напредъ полѣтитъ) . то прочь ити; (ἀναστὰς εἰς τοῦμπροσθεν πέττειται,) προάγειν – Ам.с. Ам.кб то всѣ проче ити /зайве слово/.

IV.3 Коментарі Нікіти Іраклійського до «Слів» Григорія Богослова у ранніх хронографічних компіляціях.

У початковій частині трьох хронографічних пам'яток: Іудейського хронографа, ЕЛ-1 та ЕЛ-2, бачимо фрагменти з тексту Нікіти Іраклійського, порівняно пізнього візантійського автора 2-ї половини XI ст. Переклад на давньослов'янську його коментарів до «Слів» Григорія Богослова з'явився бл. середини (?) XII ст., запозичення з них припускають уже в творах Климента Смолятича²⁹². Для XIII ст. наявний кодекс з уривками коментарів Нікіти: так званий «Ізборнік XIII ст.». До цього ж століття віднесли утворення Іудейського хронографа²⁹³. На відміну від інших складових хронографічних компіляцій, твір Нікіти ідентифікований порівняно пізно. В описі складу Іудейського хронографа В.М. Істріна саме в цьому місці, на жаль, багато неточностей²⁹⁴. Великий уривок приписаний до Хроніки Малали, тим часом як насправді маємо справу зі складною компіляцією з кількох джерел. Д.М. Буланін ототожнив фрагменти з Нікіти Іраклійського в Іудейському хронографі (1991)²⁹⁵, ексцеспи в Еллінському літописці вказав Франсіс Томсон (1994)²⁹⁶, однак ця інформація, на жаль, не потрапила до опису складу ЕЛ-2 (2001)²⁹⁷. У початкових главах Іудейського хронографа, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 поєднані, скорочені та відредаговані фрагменти Хроніки Малали, «Збірника 16 слів» Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського, деякі інші джерела.

Давньослов'янських книжників цікавило походження «еллиньскои прельсти» у розумінні «еллиньства» як 'поганства', тобто, в сучасних термінах – виникнення політеїзму. Відповідь на нагальне для того часу питання, яким чином люди «почаша кумиры творити» й офірувати різним божествам, літописці та хроністи знаходили в перекладних грецьких

²⁹² *Поньрко И.В.* Был ли Климент Смолятич создателем первого славянского перевода... – С.133–143.

²⁹³ У першому випадку йдеться про реальний кодекс «Ізборника», у другому – про спільний протограф Арх Віл В списків. Див.: *Бруни Алессандро М.* К сопоставительному изучению византийской и древнейшей славянской традиций... – С. 29-42.

²⁹⁴ *Истрин В.М.* Александрия... – С. 318-342, зокр., с. 328. Уточнення див.: *Вілкул Т.Л.* Створення легенди про Совія в Іудейському хронографі... – С. 188-200.

²⁹⁵ *Буланин Д.М.* Античные традиции... – С. 158.

²⁹⁶ *Thomson Francis*, The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica... – С. 91-92. Див. також: *Иванов С.А.* Мифологический конвой «басни о Совии»...; *Вілкул Т.Л.* Створення легенди про Совія в Іудейському хронографі...

²⁹⁷ Див.: *Творогов О.В.* Комментарий к тексту Летописца Еллинского... – С. 8-9. Слід додати, поки що виданий лише ЕЛ-2, однак вступна частина в ЕЛ-2 та ЕЛ-1 фактично спільна, з незначними розбіжностями. Див.: *Летописец Еллинский*... – Т. 1. – С. 8-10.

хроніках – у тому числі в Амартола, де подібні розмірковування навіть надто велеречиві. Подієво легендарна «еллінська» історія найдетальніше подана у Хроніці Малали²⁹⁸, включення з якої традиційно входили у відповідні підрозділи хронографів. Проте Іоан Малала писав про Зевса, Діоніса, Крона та інших божеств як про давніх реальних грецьких, асирійських та єгипетських героїв та царів. Такий евгемеричний підхід улаштовував далеко не всіх книжників. Тому твір Малали доповнювали іншим джерелом – «Словами» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, де про Зевса та ін. оповідається саме як про богів. Склад залучених в Іудейський хронограф та ЕЛ-1 і ЕЛ-2 фрагментів нетотожний, хоча на перший погляд кореляція існує. Так сталося не тому, що Іудейський хронограф та Еллінський літописець мають спільний протограф²⁹⁹. Конкретні деталі про «еллінство» можна було запозичити з небагатьох джерел, давні книжники незалежно один від одного обирали та синтезували в одне ціле більш-менш подібні фрагменти. Розглянемо вказані ділянки цих пам'яток окремо, а потім порівняємо їх між собою.

IV.3.1 Твір Нікити в Іудейському хронографі. Напочатку Іудейського хронографа бачимо строкатий колаж. Він включає фрагменти Збірника 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, хронік Малали та Амартола, Книги Буття, а також так званої Легенди про Совія – міфологічного сюжету на литовські мотиви з відносною датою укладення хронографа³⁰⁰. Слід відзначити, «поганського» більше за все саме у тлумаченнях Нікити (у слов'янських рукописах вони позначені словом «толкъ»), а не власне у словах Григорія Богослова. Укладач Іудейського хронографа залучив «Слово погребове» Василю Великому та «На святе Хрещення» (Богоявлення). При цьому лише одного разу засвідчене не тлумачення Нікити, а основний текст Григорія Богослова³⁰¹. Тема еллінської «прелести» є головною.

Іудейський хронограф належить до тих компіляцій великого обсягу, які поділялися укладачами чи переписувачами на глави та «слова», в Іудейському вони пронумеровані, колаж що нас цікавить, вміщений у

²⁹⁸ Тема «виникнення еллінської прелести» розвивається у 2-й та 3-й книгах Хроніки Малали.

²⁹⁹ В інших частинах навіть приблизної кореляції складових немає, ці компіляції за складом надто різні.

³⁰⁰ *Lemeškin I. Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas...; Вілкул Т.Л.* Створення легенди про Совія...

³⁰¹ Пор. Віл арк. 263в. та «Збірник 16 Слів» Григорія Богослова, за списком: Троїцький № 8 (Тр-8), арк. 24а.

словах 16-19³⁰². Однією з особливостей хронографа є те, що далі така складова як Хроніка Малали повніше й послідовніше скопійована у слові 20 та наступних. Композиція у словах 16-19 є прикметною – подібні до неї містять також Елінські літописці, але ця схожість пояснюється не спільним походженням, а однаковими завданнями укладачів. Аби продемонструвати це, потрібно ретельно співставити певні ділянки обох компіляцій.

Деякі фрагменти у Словах 16-19 Іудейського хронографа скопійовані із джерел точно, в інших бачимо вибірку чи вільне переповідання тексту. Скорочену компіляцію знаходимо, напр., в оповіді про створення у незапам'ятні часи Вавілона, про Хуса-«мурина» (ефіопа), його сина Неврода, котрий став першим вавілонським царем, а також Крона, Дія (Зевса) та Афродіту. Нижче у таблиці для кращого візуального сприйняття «авторські», власні слова укладача хронографа виділено курсивом, додане переписувачем Віленського списку (Віл) – підкреслено пунктиром³⁰³. Контрольними текстами у правій колонці виступають фрагменти Хроніки Малали у повній версії³⁰⁴ а також «Слово на Богоявлення» Григорія Богослова за рукописом Троїце-Сергієвої Лаври № 8 (Тр-8)³⁰⁵.

№ 1. Композиція зі скороченої версії Мал. 1.14 та коментарів	Джерела: Хроніка Іоана Малали (за Іудейським хронографом та ЕЛ-1) а також
--	---

³⁰² Поділ на «Слова» у компіляціях міг бути відносно пізнім, однак він все ж таки відбиває певну тематичну єдність, як її собі уявляли середньовічні книжники, і використовується дослідниками.

³⁰³ Працю укладача Іудейського хронографа (Арх Віл В) треба розрізняти від доповнень укладача Віленського списку (Віл), котрий також багато додав «від себе». Оскільки текст відтворюється за цим списком, пізні нашарування не можуть бути еліміновані. Однак додатки Віл не належать до початкового тексту Іудейського хронографа, а тому для уникнення плутанини їх підкреслено, варіанти подано у примітках. Якщо маємо справу з очевидним пропуском Віл, у квадратних дужках введені читання з Арх В.

³⁰⁴ Як уже відзначено, фрагменти Хроніки Малали, що нас цікавлять, в Іудейському хронографі вписано двічі: у скороченій версії в компіляції про «еллінські вчення» і дещо нижче у повній версії (див. Слово № 20 хронографа). Текст Мал. 1 відтворений також в Елінському літописці, однак ця книга збережена в Іудейському хронографі повніше й у багатьох місцях точно відповідає грецькій Хронографії Малали.

³⁰⁵ Текст «Слів» Григорія Григорія Богослова у повному обсязі не видавався, залучаю саме цей ранній кодекс, де представлено другу редакцію: Троїцький № 8 (РГБ, позначено як Тр-8). Про рукопис див.: Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. ... – С. 134-135. Текст потрібних нам фрагментів третьої редакції виданий у: Буланін Д.М. Античные традиции... – С. 332-364. Слово на Богоявлення у Тр-8 знаходиться під № 2, у 3-й редакції – під № 10, Слово погребове Василю Великому в Тр-8 – № 12, у 3-й редакції – № 9. Третя редакція пізня, мову поновлено, тому нижче у різночитаннях відзначені лише найголовніші варіанти.

Нікити Іраклійського, Іудейський хронограф, Слово 17, Віл арк. 26.	«Слово на Богоявлення» з коментарями Нікити
а) <i>сі иже по потоѣ</i> . Хоусь мууринь ро ^{ди} Неврода гиган'та . и ^ж сѣтвори ^{л306} Вавило ^н . его же глють прѣси бѣ быв'ша . и соуща въ свѣзда ^х нб ^с ны ^х . его ^ж наричють кроужиліа . то ^т прѣж ^{де} настави ^л ловити свѣрь ^{л307} . и даяше всѣм ^м свѣрину ясти . старѣи ^{ши308} прѣсо ^м а ^а прѣи ^х а ^{а309} .	Мал. 1.14, Іудейський хронограф, Слово 20, Віл арк.31зв.: роди же ся инь от колѣна Хамова , Хоусь , имене ^м , муринь . и ^ж ро ^{ди} Неврода гиган'та . и ^ж сѣтвори ^л Вавило ^н . его же глють прѣси быв'ша бѣ , и соуща въ свѣзда ^х нб ^с ны ^х . его ^ж наричють ^т кружиліа . то ^т прѣвее настави ловити звѣрь . даяше всѣмъ свѣрину ести . и старѣи прѣсо ^м от того ^ж племени Симова . обладав'шаго Соурією и Прѣсидою , и инѣми странами всѣ ^т ч ^ч ными ^и :
б) вѣщаша <i>древни</i> ³¹⁰ яко Кронъ вѣста на оца своего глѣмаго <i>Даміа</i> ³¹¹ , и отрѣзавъ оуды его таинныя вѣверже ^{ихъ312} в море . <i>приплювише</i> ³¹³ ж таины ^х оудовъ отрезаніе ^{бк'} берегоу ⁶³¹⁴ Афроу ³¹⁵ <i>свѣдѣвши и и взя^т и^х да овог^{ла} творяше мужьская а дроуг^{ды} стра^дша женьскаа</i> ^{с316} . тако оубо	Слово на Богоявлення, Тр-8 арк. 24б-с. Вѣщаша ³¹⁸ яко Кронъ вѣста на оца своего глѣмаго ³¹⁹ . и отрѣзавъ оуды его таинныя . вѣверже въ море . плодъ же блудныхъ оудовъ и отрѣзание Афродитѣ бы ^{с320} яко оубо та студнѣ породие ³²¹ . чѣтетъ же ся паки блудныхъ ради смѣшени . и скверныхъ таинъ .

³⁰⁶ Арх В сѣтвори; у Віл спостерігається така пізня риса як заміна аористів, при цьому, незрідка «л» чи «лъ» приписане пізніше.

³⁰⁷ Немає Арх В; немає у близькому до Іудейського хронографа скороченому Софійському хронографі (Соф): тои прѣвое наста ловити и дааше всѣм звѣрину ясти; грецьк. οὗτος πρῶτος κατέδειξεν τὸν κυνήϊον... Див.: *Ioannis Malalae, Chronographia...* – S. 9. Грецький текст не вказує однозначно, яким був початковий переклад Малали, однак оскільки Арх В Соф збігаються, вірогідно, «звѣрь» – доповнення Віл.

³⁰⁸ Віл^{ши} приписане пізніше; Арх В старѣи.

^{309 а-а} Немає Арх В та грецьк.

³¹⁰ Доповнення Іудейського хронографа; грецьк. φασὶν ὅτι ὁ Κρόνος ἐπ'ἀνέστη ... Публікацію грецького тексту фрагментів коментарів Нікити Іраклійського див.: *Иванов С.А. Мифологический конвой...*

³¹¹ Грецьк. інакше: κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, τοῦ Οὐρανῶν λεγομένου. При цьому, ім'я батька Крона «Даміи» (Δαμνῶς) надзвичайно рідкісне, зустрічається тільки в Малали. Щиро вдячна за уточнення С.А. Іванову.

³¹² Віл слово приписане пізніше; немає Арх В.

³¹³ Тр-8 відповідає грецькому: καρπὸς δὲ τῶν ἀσελγῶν ἐκείνων μορίων καὶ τοῦ κόματος.

^{314 б-б} Немає Арх В; немає грецьк.

³¹⁵ Віл пізніше на берегах приписане: Афродита; Арх Афродитѣ, В Афродитоу.

^{316 с-с} Арх В зам. цього: и бы^с . (пор. Тр-8 та грецьк.: 'Η 'Αφροδίτη γίνηται καὶ οὕτω...); у Віл доповнення зроблене, вірогідно, під впливом наступного уривка. Початковий варіант Іудейського хронографа можна було б реконструювати як: отрезание Афродитѣ бысть...

та стоуд'нѣи поро'нѣ чтєся бѣни ³¹⁷ . паки блоуд'ны ^x ра ^{ди} смѣшеніи скверны ^x таинѣ ,	
с) тѣ ^и же Кронѣ наречєнѣ бы ^c от Даміа ³²² оца своего . вѣ имя прѣхо'д'ня свѣз'ды . бѣ жѣ страшєнѣ всѣ ^m . яко лють ратникѣ сѣкии вся .	Мал. 1.14, Віл арк. 31зв. Ро ^{ди} ся от прѣваго сѣна Ноева . члѣкѣ гига'т'ска рода . имене ^m Кронѣ , наречєнѣ бивѣ от Даміа оца своего вѣ имя прехо'д'ня свѣз'ды . бѣ же силенѣ сѣло . тотѣ жѣ показа прѣж'дє цр'ствовати . рек'ше власти дръжа ^{ти} . и ины члѣкы ³²³ . и цр'цова то ^т вѣ Асуріи прѣвѣ лѣта многа . и повиноу всю землю Перси ^и , от Асуріа наречєнѣ ³²⁴ . бѣ жѣ страшєнѣ всѣмѣ яко лють рат'никѣ , сѣкыи вся .
д) баю ^т бо баснословци елиньстиі . яко отвѣтъ приємъ [Кронѣ] ³²⁵ оцѣ Дыевѣ . яко остати ^{c326} ємоу званіа цр'ка ^{го327} от єдинаго от ³²⁸ дѣтии єго . елико ражашє ємоу моу ^ж скѣ полѣ жена єго . Ира . да онѣ и ^x д ³²⁹ пожіраше . ро ^{ди} вши жѣ	Слово на Богоявленія, Тр-8 арк. 23б: Бають ³³² ба ^{сно} словци елиньстии . яко от- вѣтъ приємъ Кронѣ оцѣ Дыевѣ яко оста- витися єму цр'тва . от єдино҃го дѣтии єго . пожирашє елико ражашє єму мужєскѣ полѣ Ира нѣкогда же родивши Дыя . и мліующи и красоты ради . оукрадьши вѣ Критѣ отсла

³¹⁷ Доповнення Ід; грецьк.: τιμάται δὲ πάλιν αἰσχυρῶς διὰ ἀσελγῶν μίξεων...

³¹⁸ У 3-й редакції: Сице о сем реша (яко); Буланін Д.М. Античні традиції... – С. 353.

³¹⁹ Тр-8 це місце важко прочитати, однак схоже, імені немає. Однак у 3-й редакції все ж таки бачимо «Дамія».

³²⁰ У 3-й редакції: Афродита бысть; Буланін Д.М. Античні традиції... – С. 354.

³²¹ У 3-й редакції: (та) студное порождение (почитаема).

³²² Арх В Дамья.

³²³ Грецьк. τὸ βασιλεύειν ἤτοι ἄρχειν καὶ κρατεῖν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων (в Арх Віл слова переставлено місцями, у початковому перекладі Малали мало бути: власти и держати ины челоуѣкы).

³²⁴ Так само Арх В; вірогідно, спільна помилка Іудейського хронографа. Що цікаво, такий точно варіант у Забелінському хронографі, який має спільні читання з Іудейським і серед іншого містить розповідь про Совія (аналіз читань Малали у Забелінському див.: Лемешкин Илья. Пространная редакция Хроники Иоанна Малалы по рукописи И.Е. Забелина № 436 // Rýžoviště zlata a doly drahokamů... Sborník pro Václava Huňáčka. – Praha, 2006. – S. 513-542). Щоправда, дослідник не брав до уваги грецький текст. У Еллінському літописці обох редакцій у цьому фрагменті Хроніки Малали «начєнѣ», що відповідає грецьк.: (ἀπὸ τῆς Ἀσσυρίας) ἀρξάμενος.

³²⁵ З Арх В.

³²⁶ Арх В остаєся.

³²⁷ Віл ^{го} приписанє; Арх В цр'ьска; грецьк. τῆς τῶν θεῶν βασιλείας; «званія» – доповнення Іудейського хронографа (пор. грецьк. та Тр-8).

³²⁸ Немає Арх В.

³²⁹ д-д Немає Арх В.

Дыя и мілоующи красоты его ра^{ди} | и . и приведе куриты бѣсы нѣкыя...³³³
 . оукра^{ди}ши въ Критъ и отсла^{ди}³³⁰ .
 си ^{жс} бляди гли и^х бѣгы я нари-
 цаху³³¹ .

Порівняння з повними текстами наочно демонструє, як робилася вибірка. Залишаючи осторонь те, що додав вельми творчий переписувач Віленського списку, котрий збагатив текст багатьма глосами та власними доповненнями³³⁴, неважко помітити, що укладач Іудейського хронографа випускав деталі. Часом він вписував лише початок та закінчення обраного ним уривка джерела. Наприкінці наш книжник додав фразу про облуди, через які видатних людей давнини елліни помилково найменували боже-ствами. Подібних «типово середньовічних» доповнень у тексті хронографа декілька, і вони демонструють сферу інтересів укладача. Що важливо для наших досліджень – це компоновка, де впереміш вміщені уривки з Малали та Нікити Іраклійського. Така композиція подібна до ЕЛ-1, проте спостерігаються й суттєві відмінності (див. нижче).

Вільно оперує своїми джерелами укладач Іудейського хронографа далі, в записі про Геракла («Иракла») та Дионіса («Дионусия»). Він сполучає тут включення з обох «Слів» Григорія Богослова, а крім того, знов уводить кілька власних коментарів та утворює зв'язки між фрагментами. Остання фраза цього уривку авторська, вписана хроністом.

№ 2. Ід, Віл арк. 263в.	«Слово погребове» Василю Великому та «Слово на Богоявлення»
Иракліа же с̄на его въбж̄ивша ³³⁵ . инѣх' же вяще се ^л мьдеса ^т бѣгы я нарицахоу . тако ^{жс} сіа бяхоу . о не ^м же глють . ни Дионоусіи . стегно рожанію . несношении поро ^д и ^л . иног ^л а же глаху глава Дыєва от того ро ^д и ^{ти} с̄ . Афинѣ , сего ^{жс} глють моужь и жена бѣ ³³⁶ . овог ^л а стража	Тр-8 арк. 241а: Ираклии же гл̄т̄ся и т̄ь сн̄ь быти Диосовъ ... Пелеи же ражае̄тъ Ахилея . Теламон̄ь же Анта иже зовуться Акиде . от дѣда ч̄ть сде пло ^д яще 70 ³³⁷ арк. 24а: Дионуосии стегно ражанию . неснесшении поро ^д ь . акы иног̄да главѣ первѣе и бѣ ^л мужежен̄ь ³³⁸ и ликъ . пияныхъ . арк.24b: нѣ ^с Дионусъ . иже мужь и жена

³³⁰ Арх В отсла.

³³¹ Доповнення Іудейського хронографа; грецьк. καὶ εἰς Κρήτην ἐξέλεμψεν καὶ περὶ ἐστῆσεν αὐτῷ Κοιρήτας δαίμονας τινὰς ...

³³² У 3-й редакції: Глаголют убо (еллінстии любомудрецы, паче же рещи басно-словцы); Буланін Д.М. Античные традиции... – С. 351.

³³³ Продовження в Іудейському хронографі відсутнє, але використане в ЕЛ-1 та ЕЛ-2, див. далі.

³³⁴ У 1-му уривку зі Слова на Богоявлення копіїст додав, напр., цілу фразу та кілька дрібніших вставок.

³³⁵ Арх В въбоживша; доповнення Іудейського хронографа; немає грецьк., пор.: 'Ο δὲ 'Ηρακλῆς λέγεται καὶ αὐτὸς υἱὸς τοῦ Διὸς γεγενῆσθαι.

³³⁶ Арх В моужьжень бѣ.

женьскаа . овог^ла творя моу^жская .
 я^ж пiаньствоу лики творяше . и
 сего ра^{ди} въбжѣиша и . и вино^м
 оупояше и^х :· И инѣ^х бѣ^х числьнѣ^х
 и^х же ели^х скаа прѣлестъ въбжѣиша
 члѣко^м :·

бѣ . овогда творя мужьская . овогда же
 стража женьское . глава Дыева . вѣщаше
 Афинѣи . от главы Дыевы родитися
 роздрѣзаны . вакхѣи же нѣцѣи . пияни
 плясаху . и^ж воеваху съ Дионусомъ...

Незрідка в Іудейському хронографі трапляються і значні за обсягом буквальні запозичення з коментарів Нікіти. Напр., точно відтворений великий фрагмент «Слова погребового» Василю Великому, разом з невеличким доповненням з Хроніки Малали в оповіді про походження кількох античних знатних родів: «О Пелепонидѣ . и Кропиде...»³³⁹.

Книжні мотиви й деталі простежуються й нижче, у легенді про Совія (хоча буквальних цитат здається немає). До одного з її уривків³⁴⁰ знаходимо паралель у коментарях Нікіти до Слова «на Богоявлення» (виділено шрифтом bold). Тлумачиться сходження Діоніса в пекло.

№ 3. Ід, Віл арк. 27-27зв.

«Слово на Богоявлення», Тр-8 арк. 24с.

Ни Совѣва многого родоу оувѣдати
 воротъ великаго ограженіа . оуловив-
 шоу дивии вепрь , стоу^лнѣ дааше тѣ^м
 пищуу , и коушааше^{с341} проити въ
 адѣ³⁴² , не возмог^л шоу же ся емоу
 проити враты осмью въ адѣ , к девя-
 ты^м же прише^л оумоли^л роженѣ^м от
 него , и поустѣ^л и въ адѣ . которав^л ше
 же ся на нь братіа его . яко испоустѣ^л
 оца ихъ въ адѣ . онѣ^ж избѣже которы
 и^х къ оцю своємоу въ адѣ снѣде . его
 ж в земли чер^вьми снѣдае^м бывааше

Дионусъ же снити . въ адѣ кушаяся .
 не вѣдыи же пути . дѣтищѣ³⁴⁴ нѣкыи .
 именемъ Просемношъ . обѣщася пока-
 зати ему путь . о мзѣдѣ блужения . онѣ
 же подати ему обѣщася . възвративъ
 же ся и не дошедъ Просемна оумре .
 вѣю смоковъ оурѣзавъ . мужьскаго оуда
 оустроити образъ³⁴⁵ . и тако свершаеъ
 мертвому обѣтъ . в сея страсти память
 творять . фали фали же суть вѣтви . и
 оуди таинни мужьскѣи . то же
 фуфали :·

³³⁷ Число відсутнє у грецьк. (хоча поза тим Тр-8 точно відповідає грецьк.): ὁ μὲν Πηλεὺς τίκτει τὸν Ἀχιλλέα, ὁ δὲ Τελαμῶν τὸν Αἴαντα· οἵτινες ἐκαλοῦντο Αἰακίδαί, τὴν ἀπὸ τοῦ πάππου τιμὴν ἐντεῦθεν κληρούμενοι. Що таке «70» (кириличне .ᐃ., позначення числа «70») – неясно. Але в Іудейському хронографі також маємо «сѣдмьдесятъ», можливо, воно йде від перекладу.

³³⁸ У 3-й редакції інакше: яко же другоицы глава прежде, и бог нальжен, и лик упивающихся, и полк ослаблен (Буланін Д.М. Античные традиции... – С. 353).

³³⁹ Віл арк. 26зв.-27; «Слово погребове» Василю Великому, Мал. 1.21, Тр-8 арк. 240б-241а. Див. Додатки.

³⁴⁰ До того уривку, який Ілля Лемешкін найменував «коротко про Совія» (сюжет про Совія повторений в Іудейському хронографі двічі, у короткій та просторій версії).

³⁴¹ Арх В искоушааше^с.

³⁴² Арх В дод.: и выпрашавшоу же ся емоу проити въ адѣ.

и инѣми многыми . и въ древѣ
б'челами . и всвами³⁴³ . и камары
снѣдаемоу бываше . емоу^ж на крадѣ
огньнѣи сгорѣвшоу . яко на въздушѣ
покоину быти :•

Епізод сходження в пекло з сюжету про Діоніса в Нікіти поданий в іншому контексті, ніж у легенді про Совія – він послуговує поясненням походження штучних фалосів, використовуваних у містеріях. Разом з тим саме завдяки цьому паралельному тексту прояснюється дивний вираз «стоудно даяше пищу» легенди. Адже в описі сходження в пекло у Совії немає нічого гідного сорому, на відміну від подорожі Діоніса з коментарів Нікіти, де згадуються «уды тайные» та «мьзда блужения» (тобто, «блужение» як своєрідна плата «дѣтищу»-провіднику). Сходні й деякі рідкісні конструкції відповідного місця Іудейського хронографа та коментарів Нікіти в уривках. Пор. «Ни Совьева многого родоу...» напочатку прикладу № 3 та вступні пасажі кількох уривків «Ізборника XIII ст.»: «Ни гоулная словеса оустыдѣти ся створиша»; «Ни гриппѣ Александрова въздоухохожения», «ни время а^лкионитьскаго ражания и въздраста», тощо³⁴⁶.

Доповнення та зміни у текстах джерел, як і завжди, свідчать про інтенції та головні акценти уваги автора / редактора тексту. З тих авторських слів, які укладач Іудейського хронографа увів у свій «поганський» колаж з Малали та Нікіти Іраклійського, впливає, що його цікавила тема виникнення еллінства та відходження від істинного Бога. Це: «бѣсовское дѣиство», «еллинская прельсть», пояснення, з яких причин того чи іншого персонажа давньої історії облудно «обожнили». Уся композиція має велике значення для текстологічних студій, адже на подібну, але нетотожню серію текстів за участю коментарів Нікіти натрапляємо напочатку ЕЛ-1 та ЕЛ-2.

IV.3.2 Вставки з Нікіти Іраклійського у вступній частині Еллінського літописця І-ї та II-ї редакцій. В ЕЛ-1 та ЕЛ-2 також сполучаються фрагменти Хроніки Малали, Слів Григорія Богослова з коментарями Нікіти, Хроніки Амартала та ін. Деякі з них виявляють текстуальну подібність до палей. Вступна частина в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 майже тотожня, у ній засвідчені лише незначні різночитання. А от композиція Іудейського хронографа, не зважаючи на частковий збіг складових з ЕЛ-1 та ЕЛ-2, суттєво відрізняється. Зокрема, в Еллінських літописцях вико-

³⁴³ Арх В носами.

³⁴⁴ У 3-й редакції: юноша; Буланин Д.М. Античные традиции... – С. 354.

³⁴⁵ У 3-й редакції: устрой подобие.

³⁴⁶ *Wątróbska Halina*, *The Izbormik of the XIII Century...* – Арк. 165-166.

ристані інші, ніж у Іудейському, безпосередні джерела: Толкова палея та ін.

Перша половина витягу з Мал. 1.14 з оповіддю про «Хуса мурина» в Еллінському прочитується в редакції «Додатку до палеї» («Прибавления к палее») ³⁴⁷ і продовжена текстом Толкової палеї ³⁴⁸. «Додаток до палеї» частково виданий О.В. Твороговим; для ЕЛ-1 зроблений опис складу, нас цікавлять фрагменти 22 та 23 ³⁴⁹. Пор. тексти (фрагмент «Додатку до палеї» виділено курсивом, паралелі до Толкової палеї – шрифтом bold):

№ 4. ЕЛ-1, Син-280, арк. 11/8	Толкова палея, арк. 58а, 57d	Додаток до палеї
22) «О столпѣ . Роди же ся инѣ от колѣна Хамова . Хоусѣ именемъ миринѣ ³⁵⁰ . иже роди Неврота гиганта.		«О столпѣ холаньс- ком , создану от Неврота гиганта . Роди же ся инѣ от колѣна Хамова Хусѣ именемъ, муринѣ, иже роди Неврота гиганта,
23) иже създа стлѣпѣ сѣ инѣми . их же языки бгѣ размѣси . А Еверѣ не приложисѣ к безоу- мию их ^х . быѣ же Еверѣ 5.и по Нои . и роди Фалека . и умре живѣ лѣт 200 и 40».	«Аверѣ же единѣ не приложитѣ къ безумью ихъ . но рече сице . аще бы члѣвомъ бѣ реклѣ столпѣ на нѣо дѣлати . то повелѣлъ бы самѣ бѣ словомъ . яко же створи нѣо и землю . и вся видимая и невидимая . бысть же всѣхъ лѣтъ Аверовѣ .ѣ. [500!] сѣ и мѣ [200 и 40] [быѣ же Аверѣ 5.и] ³⁵¹ по Нои»;	иже созда столпѣ сѣ инѣми, их же языки Богѣ размѣси.

³⁴⁷ Видано О.В. Твороговим у: Летописец Еллинский... – Т. 2. – С. 201-206 (зокр., див. с. 203).

³⁴⁸ Див.: Палея Толковая. По списку, сделанному в Коломне в 1406 г. Труд учеников Н.С. Тихонравова. – М., 1892. У Повній хронографічній палеї (Син-210, арк.65b) текст тотожний: «Аверѣ * единѣ тог^{ла} не приложисѣ к безоумию ихъ . но рече сице . аще бы члѣкомъ бѣ реклѣ столпѣ на нѣо дѣлати . то повелѣлъ бы самѣ бѣ словомъ яко * бѣ створи нѣо и землю, и вся видимая и невидимая . быѣ же всѣхъ лѣт Аверовѣ 240. Быѣ же Аверѣ по Нои пѣтыи». Тут у палеях використано ПВЛ: Вилкул Т.Л. Толковая Палея и Повесть временных лет... – С. 37-85.

³⁴⁹ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 275. Як уже відзначалося, вчений не ототожнив запозичення зі «Слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, і не враховував також «Додаток до палеї». Тому опис складу Еллінського літописця може бути взятим за основу, однак потребує уточнень.

³⁵⁰ Вар.: Моуринѣ.

³⁵¹ Пропущене в Коломенському списку, див. різночитання: Палея Толковая... – Стп. 229 (вар. 5).

«Аверъ же **роди Фалѣка** и
Нектана»

Хоча в основу композиції покладено початок Мал. 1.14, безпосередніми джерелами виступають палейні пам'ятки. Це показує підзаголовок «О столпѣ» у фр.22 та текст фр.23, сконтамінований зі слів «Додатку до палей» та Толкової палей.

Продовження Мал. 1.14 сполучається з уривком «Слова на Богоявлення» з коментарями Нікити (за нумерацією О.В. Творогова, для ЕЛ-1 це фр.28-29)³⁵². Частина тексту скорочена. Пор. тексти: курсивом у ній виділяю вирази з «Додатку до палей», підкресленням – з повного тексту Хроніки Малали (що відсутній у «Додатку»), шрифтом bold – точні відповідники до коментарів Нікити, де особливо багато переказаного.

№ 5. ЕЛ-1, Син-280 арк. 11-11зв./8-8зв.	Додаток до палей	Мал. 1.14, Іудейський хронограф, Слово 20, Віл арк. 31зв.
28) <i>О Кронѣ</i> . Родиша же ся от [перваго] ³⁵³ сѣна Ноева члѣкъ гигантска рода . <u>именемъ Кронъ</u> . <u>наре^чнь бывъ от Даміа</u> <u>оца своего во имя</u> <u>преходныя свѣзды</u> . бѣ же силенъ сѣло . тѣи преж ^д е показа ц ^р твовати . рекше <i>владѣти</i> члѣкы . и ц ^р тцова тѣ прѣвѣ въ Асирии много лѣ ^т . и повиноу всю землю Перси ^д . от Асириа начень . бѣ <u>же</u> страшенъ всѣ ^м яко лють ратникъ .	<i>О Кронѣ</i> . Роди же ся от прѣваго сына Ноева человѣкъ гигантска рода, бѣ же силенъ зило . Тѣ преже показа царствовать, рекше <i>владѣти</i> чл ^в кы, и ц ^р тцова тѣ прѣвѣ въ Асурии лѣ ^т много, и повину всю землю Перси ^д и облада, от Асуриа начень . Бѣ страшенъ всѣм, яко лють ратник .	Ро ^д ся от прѣваго сѣна Ноева . члѣкъ гигантска рода . <u>имене^м Кронъ</u> . <u>наре^чень бывъ от Дамія</u> <u>оца своего въ имя</u> <u>прехо^дныя свѣзды</u> . бѣ же силенъ сѣло . тотъ ^ж показа прѣж ^д е ц ^р твовати . рек'ше <u>власти дръжа^{ти}</u> . и ины члѣкы . и ц ^р тцова то ^т въ Асурии прѣвѣ лѣта много . и повиноу всю землю Перси ^д , от Асуриа на{ре}чень . бѣ ^ж страшенъ всѣмъ яко лють рат'никъ , сѣкыи вся .
29) глют' же яко волхвовавшю Крону . кто прииметь е ^г ц ^р тво . и дано бы ^с емоу пр ^о ре ^ч ние . яко сѣнъ его прииме ^т . да тѣм разгнѣвався Кронъ пожираше вся дѣти яже раждааше емоу жена его Ариа . егда же бѣ ей родити нарица-	Слово на Богоявлення, Тр-8 арк. 23б: Бають [Глаголют убо еллинстии любомудрецы . паче же рещи] ³⁵⁵ ба ^{сно} словыци елинстии . яко отвѣтъ приемъ Кронъ оцѣ Дыевъ яко остави- тися ему ц ^р тва . от единого дѣтии	

³⁵² Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 275.

³⁵³ У Син-280 проп., Пог. № 1435 перваго.

емаго Пика Зевеса³⁵⁴ . еже е^с Дии .
сѣбра кюриты нѣкаторыа бѣсы
гласяща и поюща и въ ороужие зво-
няща . да облазнитя Кронъ не
слышавъ плача отрочате и умедли .
отроча же дано в Критъ въскормити .
а в него мѣсто камень повивше
положиши . да усмотрѣвъ от облакъ
Кронъ съше^л пожре камень нѣя
отроча да ту абие изблева и прежние
пожертвѣ .

его . пожираше елико ражаше ему
мужескъ полъ Ира нѣкогда же
родивши Дыя . и мѣлюущи и красоты
ради . оукрадьши въ Критъ отсла и . и
приведе куриты бѣсы нѣкыа гласяща
и плещюща . въ ороужии . и пляшюща .
еже глѣться огня гласъ . да гримании
оружия³⁵⁶ . възможеть покрити
младенца . бѣ плачющо . да некако съ
нѣсе оуслышавъ Кронъ пожрети и .
повивъши же камень в роженого
мѣсто . положи и мужевѣ пожрети и .
егда же камень пожре яко Дыя .
изблева и преже пожренѣя .

Вплив «Додатку до палей» знову проявився заголовком «О Кронѣ», що відсутній у Хроніці Малали, та різночитанням «владѣти» проти «власти [и] держати» (грецьк. ἔρχειν καὶ κρατεῖν). Запозичення з Нікіти суттєво перероблене, маємо справу радше з переповіданням твору.

Порівняння відповідних місць Іудейського хронографа та Еллінських літописців показує, що композиції їх вступних частин дещо подібні, однак не ідентичні. Якщо порівняти приклад № 1 з № 4 та № 5, в Іудейському скорочено оповідь Мал. 1.14 про «Хуса мурина», батька Неврода гіганта: випущене «именемъ» та спрощено синтаксис (№ 1, фр.а). Натомість далі оповідь про Неврода гіганта копіюється точно. Виклад продовжений уривком «Слова на Богоявлення» про повстання Крона на свого батька «Даміа» (фр.б). Далі укладач повертається до Мал. 1.14, пригадане «нареченіє Крона» батьком і дана характеристика йому як «лютому ратнику» (фр.с). Ще раз зацитоване «Слово на Богоявлення», цього разу – епізод про народження «Дыя» (Зевса, фр.д). Його скопійовано неповно, завершується тим, як «Ира» (богиня землі Гера) відіслала новонародженого «Дыя» на Крит. Хоча укладач Іудейського хронографа вводить у коментар Нікіти окремі слова та вирази, в цілому його праця наближується до буквального копіювання.

Тим часом в Еллінських літописцях сюжет про Хуса вписаний у редакції «Додатку до палей». Спочатку Хроніку Малали в цьому місці зацитовано більш-менш точно (№ 4, фр.22), проте далі слідує доповнення про Неврода: «иже създа стльпъ... размѣси», – яке не має грецького відповідника і не прочитується у повній версії давньослов'янського

³⁵⁴ Пикъ Зевсъ – позначення з Хроніки Малали. Див. Віл арк. 31зв, Мал. 1.15: «имѣ же сѣна Кронъ имене^м Пика . и^ж от родите^л наре^чся Зевесь».

³⁵⁵ Так прочитується зам. «бають» у 3-й редакції Слів Григорія Богослова.

³⁵⁶ Буланин Д.М. Античные традиции... – С. 351: ороужии, и гласы и плескании.

перекладу Хроніки Малали. Порівняння показує, що воно походить з «Додатку» (фр.23)³⁵⁷. За цим у скороченні слідує текст із Толкової палей стосовно «Евера та Фалека». Потім виклад повертається до Мал. 1.14 (фр.23), за чим уведено ще кілька палейних фрагментів. Нарешті, чергове повернення до решти Мал. 1.14 (фр.28) зроблене в сюжеті про Крона. Запозичення просторіше, ніж в Іудейському хронографі (пор. № 1, фр.с та № 5, фр.28), заголовок «О Кронѣ» співпадає з «Додатком до палей»³⁵⁸. За цим слідує епізод про народження Дия-Зевса з коментарів Нікити (фр.29). Від вихідного тексту залишилося дуже мало, фактично маємо справу з переказом з окремими вкрапленнями точних виразів. Втім, фрагмент коментарів вдвічі більший за обсягом, ніж в Іудейському. Так, в оповіді про пожирання Кроном своїх дітей в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 йдеться не лише про виховування Зевса на Криті, а й про малих демонів-куритів, що брязканням зброї та галасом перешкодили батькові почути немовля, і Крон проковтнув замість дитини камінь.

Схематично співвідношення текстів Іудейського хронографа та ЕЛ можна представити таким чином (сторінки та рядки Хроніки Малали вказані за перевиданням праці В.М. Істріна³⁵⁹, нумерація фрагментів ЕЛ-1 – з опису О.В. Творогова).

Іудейський хронограф	Еллінський літописець обох редакцій
фр.а Про Хуса мурина (Мал. 1.14 <u>скороч.</u> , с. 24.4-5)	фр.22 Про Хуса мурина (Мал. 1.14 <u>точно</u> , с. 24.4-5)
фр.а Про його сина Неврода (Мал. 1.14 <u>точно</u> , с. 24.5-11)	фр.23 Про його сина Неврода («Додаток до палей», Мал. 1.14 <u>зі змінами</u>); про Евера та Фалека (Толкова палея, арк. 58а, 57d)
фр.б «Древній» про повстання Крона на Дамія (Слово на Богоявлення, Тр-8 арк. 24b-с)	фр.24 «Зиж ^л ему же столпоу к высотѣ...» (Толкова палея ³⁶⁰ , арк. 58а-б); фр.25 «А мѣра столпа того халаньскаго» («Додаток до палей»); фр.26 «дѣлаемоу же столпоу» (Толкова палея, арк. 58а); фр.27 «Бы ^с же от потопа до раз ^л єненія языкъ» (Толкова палея, арк. 58с)

³⁵⁷ Причому цей текст витіснив фрагмент Хроніки Малали й більше інформації про Неврода немає (пор. аналогічне запозичення в Іудейському хронографі, фр.а, де оповідь має продовження).

³⁵⁸ Крім того, варіант «владѣти» також видає палейне походження. Пор. в Іудейському хронографі читання похідне від «власти держати», що відповідає грецьк. тексту Хроніки.

³⁵⁹ *Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы...*

³⁶⁰ Толкова палея, у свою чергу, має складну структуру, у цій частині в ній відтворено запозичення з «Християнської Топографії» Козьми Индикоплова.

фр.с Наречення Крона Дамієм (Мал. 1.14 <u>скорочення</u> , с. 24.15-16, 23-24)	фр.28 Наречення Крона Дамієм (Мал. 1.14 <u>точно</u> , с. 24.14-24), заголовок – з «Додатку до палей»
фр.d Народження Дия-Зевса (Слово на Богоявлення, <u>точно</u> , <u>з доповненнями укладача</u> , Тр-8 арк. 23b).	фр.29 Народження Дия-Зевса (Слово на Богоявлення, <u>у переказі</u> , <u>обсяг вдвічі більший</u> , Тр-8 арк. 23b).

Я зупинилась лише на одній невеличкій ділянці навколо запозичень із Мал. 1.14, але таке ж співвідношення версій Іудейського хронографа та Еллінських літописців спостерігається і в інших місцях. Це означає, що вони *не* походять з одного спільного протографа, а скомпоновані різними книжниками незалежно один від одного. Частковий збіг композиції пояснюється бідністю джерел. Репертуар доступних на Русі текстів із все-світньої історії був обмеженим. Якщо укладачі ставили собі більш-менш подібні завдання, вони часто мусили звертатися до одних і тих же авторів. Перегляд обраних ділянок вступної частини Іудейського хронографа та Еллінських літописців наочно демонструє, наскільки складним є аналіз хронографічних збірок. Ситуація дещо подібна до тієї, що спостерігається при аналізі перших річних статей ПВЛ та НПЛмл (II.6.6). Аби не сплутати безпосередні джерела, потрібно враховувати найменші деталі. Наявність утворених на основі одних і тих же текстів версій підвищує небезпеку хибно стверджувати про спільне походження компіляцій, які насправді не походять з одного ядра.

З'ясуванню текстологічних взаємин груп текстів, у яких використано коментарі Нікити Іраклійського, таке значне місце надане тому, що це один із небагатьох «свіжих» візантійських творів у давньоруській книжності. Оскільки Нікіта є автором 2-ї половини XI ст., давньослов'янський переклад не може бути зроблений до початку XII ст. Таким чином, спростовано спроби сучасних болгарських дослідників датувати Архівський хронограф, ЕЛ-1 та ін. X-м століттям³⁶¹. Знову, як і в аналізі Александрії, підтверджується пізнє походження однієї зі складових кількох хронографічних компіляцій. Цього разу – Іудейського хронографа, ЕЛ-1 та ЕЛ-2.

Украй важливо й те, що у вступній частині Еллінського літописця обох редакцій залучаються «Додаток до палей» й Толкова палей. Палей є

³⁶¹ Jovcheva Mariya, Taseva Lora. Translated Literature in the Bulgarian Middle Ages... – Р. 271-323; Пеев Д.П. Новые данные о времени... – С. 13-38. Така тенденція простежується переважно в сучасних болгарських дослідженнях – наближати все до «золотого віку» царя Симеона або хоча б до Самуїла. Див., напр.: Турилов А.А. Межславянские связи эпохи Средневековья и книжная культура южных славян: этюды и характеристики. – М., 2012.

пізнішими за ПВЛ³⁶², і це ще один аргумент на користь того, що формування протографічної версії Еллінського літописця припадає на порівняно пізній час. О.В. Творогов стверджував, що спільна для ЕЛ-1 та ЕЛ-2 вступна частина приєднана до ЕЛ-1 пізно³⁶³. Однак, приймаючи це твердження, ми виходимо за рамки операцій, дозволених текстологією. Якщо у двох наявних в нас редакціях прочитується однаковий фрагмент чи композиція, припущення про необхідність «вилучити» їх у гіпотетичному «спільному протографі» верифікації не піддається.

Отже, ще одна компіляція, у складі якої збереглися добрі архаїчні версії перекладів хронік Амартола та Малали, Александрії, тощо виявилася насправду не надто ранньою. На жаль, абсолютних дат ми не отримали, однак проведене дослідження заперечує традиційну думку про архаїчність ЕЛ-1. Можна вказати приблизний репер, від якого можна відштовхуватися – після початку XII ст., тобто після перекладу Нікити та появи палей, пізніших за ПВЛ. Що стосується Іудейського хронографа, дата укладення останнього 2-ї половини XIII ст. корелює з включенням до його складу коментарів Нікити.

IV.4 Восьмикнижжя у хронографах та літописах

Іншою складовою хронографів, точніше, цілим комплексом текстів, що дозволяє проставити відносні хронологічні маркери, є перші вісім книг Вітхого Заповіту. Хронографічні компіляції містять не лише Восьмикнижжя, а включають різноманітні біблійні книги. В Іудейському та Троїцькому хронографах скопійовано також повністю 4 Царства, значні частини великих пророків (Даніїла, Ісаї) та безліч невеличких уривків з Біблії. В ЕЛ-1 – окремі старозавітні книги (напр., 3-4 Царств) та витяги з них, у Повній палей маємо уривки з Восьмикнижжя, Царств та пророків, у ЕЛ-2 – фрагменти пророцьких книг³⁶⁴. Чому тоді зроблений вибір на користь Восьмикнижжя? Таке рішення обумовлюється кількома причинами.

По-перше, цитати з Восьмикнижжя щедро введені в текст літописів, у тому числі ними рясніє ПВЛ. Можливе, відтак, порівняння запозичень у літописах з відповідними місцями біблійних збірок. При цьому Царства літописці залучали скупом, точні цитати практично відсутні. Натомість Книги пророків репрезентовано в літописах добре, однак із ними виникає

³⁶² Перша за хронологією серед них – Толкова палей, при цьому вже її текст містить витримки з ПВЛ, а відповідно, утворений пізніше за Початковий літопис.

³⁶³ Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С. 124.

³⁶⁴ Тобто, в ЕЛ-2 Восьмикнижжя відсутнє, натомість вміщене коротке перепо-відання вітхозаповітної історії у хроніках Амартола та Малали.

інша складність. У слов'янській книжності пророки дійшли в різних перекладах різного часу³⁶⁵. Візантійські й давньослов'янські автори насичували свої твори пасажами про «покликання язик», появу Христа, руйнування Єрусалиму, добираючи матеріал з новозавітних та пророцьких книг. Такі запозичення були настільки популярними протягом усього середньовіччя, що вони, по суті, складають «відкриту традицію»: тексти постійно поповнювали та видозмінювали, простежуються різноманітні впливи, в тому числі перехресні та зворотні. За таких умов практично неможливо встановити точні джерела запозичення й потрібна ціла низка досліджень для того, щоб розібратися у цій круговерті різноманітних версій. Натомість Восьмикнижжя являє собою закриту традицію: текстологія його списків дозволяє впевнено виділяти редакції та групи, впливи інших текстів. Щоважливіше – воно надає можливості приблизного датування версій. Існують кілька ранніх контрольних зрізів тексту: чимало матеріалу подає вже ПВЛ, скопійоване воно й у старших хронографах: Іудейському та Троїцькому. Можна обережно припустити, що текст Восьмикнижжя був наявний у XVI, хоча зараз міститься лише в одному рукописі 2-ї редакції «родини XVI». Ремарка Повної палей щодо «хронографа по великому изложению» включає опис складу компіляції, де, між іншим, сказано: «...от *палѣа* и от тратовасилия /зіпсоване тетровасилия, тобто 4-х Царств – *Т.В./...*». Слово «палея» у середньовічний період позначало не лише збірник тлумачень на старозавітні книги, а й власне перші книги Старого Завіту. Оскільки поряд згадано «тетровасилия», радше йдеться про Восьмикнижжя та Царства³⁶⁶. Усе сказане робить перші біблійні книги незамінними при порівнянні старших гілок давньоруської хронографії та київського літописання.

Як уже відзначено (І.3), вважають, що четій переклад Восьмикнижжя зроблено у Давній Болгарії за часів царя Симеона (1-а половина X ст.).

³⁶⁵ Дозволю собі лише одну ілюстрацію цього положення. Поки що не змогли вказати точне походження запозичень з малих пророків вже у найранішому давньоруському творі, «Слові про закон та благодать» митрополита Іларіона. Річ у тім, що на сьогодні збереглася паримійна / службова версія 12 малих пророків (тобто, обрані читання) а також тлумачна версія, де біблійний текст поєднаний з інтерпретаціями, що звичайно позначалися словом «толкъ». В Іларіона ж бачимо такі цитати, що не збігаються ані з паримійною, ані з тлумачною версіями. Див.: *Творогов О.В.* Об источнике библейских цитат... – С. 128-133. При цьому, повного четієго перекладу на сьогодні не знайдено; частково версії у «Слові про закон та благодать» знаходять паралелі у творах кирило-мефодієвського циклу (кінця IX? – X ст.) та давньоболгарській книжності (X ст.).

³⁶⁶ Якщо ж припустити, що XVI мусив починатися з палейної частини, як нині у хронографічних палейх, і лише у Троїцькому початок замінений на повний текст Восьмикнижжя, тоді це творіння однозначно пізніє, пізніше за ПВЛ. Адже хронографічні палей залежать від Толкової, яка містить ексцерпти з ПВЛ.

У хронографічних та біблійних збірках³⁶⁷ він репрезентований трьома редакціями: хронографічною, російською та південнослов'янською, які у свою чергу розподіляються на групи. Ситуація ідеальна для текстолога: варіанти лише зрідка розкладаються 50% на 50%³⁶⁸ так, аби складно або неможливо було визначити початкове та вторинне читання.

Оскільки Восьмикнижжя є значним комплексом (в Іудейському хронографі воно, напр., обіймає більше як 200 арк.), для вивчення обрано дві його складові: Книгу Вихід та Ісуса Навина. Може виникнути запитання – чому не перша книга – Буття? Річ у тім, що Буття добре досліджене О.В. Михайловим, що залишає мало простору для самостійних студій. Головне ж – на цю початкову книгу Біблії та історії (у середньовічному розумінні) розповсюджуються усі застереження, пов'язані з «феноменом початку», тобто, надлишкова увага переписувачів та маса різноманітних переробок. Крім того, у четієму Бутті найбільша доля запозичень з ішого типу біблійного тексту: службових чи паримійних читань, що заплутує текстологічну картину. Якщо врахувати те, що у Паримійник загалом увійшло близько половини Книги Буття, це досить серйозна перешкода³⁶⁹. Відповідно, кращим «полігоном» дослідження виступає Вихід. Що стосується Книги Ісуса Навина, з неї починається старший список Троїцького хронографа, Троїцький № 728 (де все П'ятикнижжя втрачене). З огляду на те, що інші два списки хронографа у біблійній частині скопійовано з протографів, неспоріднених із його текстами (див. I.2 та IV.4.3), вірогідним є припущення, що саме Троїцький № 728 репрезентує початковий вид «ХВІ 2-ї редакції». Спостереження над старшим рукописом таким чином надають вихід на ранню версію ХВІ, і варто залучити збережену в ньому частину Восьмикнижжя, кращим репрезентантом якої є Книга Ісуса Навина³⁷⁰.

³⁶⁷ Нагадаю, Восьмикнижжя вміщене як у хронографах, так і в біблійних збірках (де немає таких складових як хроніки Амартола чи Малали): П'ятикнижжі, Восьмикнижжі з Царствами та ін.

³⁶⁸ Така ситуація може виникнути за тих умов, коли в якійсь із редакцій чи груп незалежні однакові правки, при цьому, в інших списках – початковий варіант. Незалежні правки трапляються, однак є рідкісними.

³⁶⁹ Тобто, контаміновані з паримійними читання складають половину усього придатного для текстологічного дослідження тексту. При цьому напочатку паралельно заміни з Паримійника зроблено у південнослов'янській та хронографічній редакціях, четій текст зберігся частково лише в російській.

³⁷⁰ Книга Суддів – 7-а книга Біблії – має складну історію грецького тексту, що також утруднює дослідження слов'янського перекладу. Відтак, Книга Ісуса Навина для наших завдань підходить найкраще.

IV.4.1 Книга Вихід: редакції повного або четієго перекладу. На матеріалі Книги Вихід розроблено класифікацію редакцій четієго давньослов'янського перекладу. В її основу покладені напрацювання О.В. Михайлова та А.А. Пічхадзе, уточнення внесені автором цієї книжки.

Четій текст Восьмикнижжя досі вичерпно не був досліджений. Джерелознавчих та текстологічних проблем вчені торкалися у працях, присвячених давньослов'янській Біблії та Толковій Палей³⁷¹, натомість біблійна частина хронографів практично не вивчалася³⁷². Дослідження В.М. Істріна та О.В. Творогова зосереджені на хронографічній літературі у вузькому смислі слова: хроніках Амартола, Малали та ін. Досі не з'ясовано загальні питання – які версії старозавітних книг використовували укладачі компіляцій, коли вони виникли, і т.п.

Напочатку ХХ ст. О.В. Михайлов на матеріалі Книги Буття визначив дві головні редакції четієго давньослов'янського перекладу Восьмикнижжя: російську («русскую») та південнослов'янську, і виокремив також списки «проміжної групи»³⁷³. Поділ на ці три нерівні гілки прийняли сучасні дослідники, зокрема стосовно Книги Вихід – А.А. Пічхадзе, Франсіс Томсон, О.О. Алексєєв³⁷⁴. У працях Франсіса Томсона та О.О. Алексєєва «русская» редакція отримала назву «восточнославянскої». Однак використання останнього позначення може призвести до плутанини, оскільки хронографічна редакція за походженням також є східнослов'янською. Тому я залишаю традиційну назву «російська редакція». Традиційно вважають, що «проміжна група» виникла внаслідок

³⁷¹ Див. напр.: *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста... – С. 10-21; *Thomson Francis*, *The Slavonic Translation...* – Р. 729-735; *Михайлов А.В.* К вопросу о происхождении и литературных источниках Толковой Палеи // ИОРЯС. – 1928. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 49-80; *Славова Татьяна*, Толковната палея в контекста на старобългарската... – С. 128-132.

³⁷² Одним з небагатьох винятків є стаття, присвячена Книзі Вихід в Іудейському хронографі: *Стоянкова Грета*, Книга Изход от цар Симеоновия (Григориев) исторически сборник (текстологически особености по Архивски препис от XV век) // ТРИАНТАФУЛО. Юбилеен сборник в чест на 60 годишнината на проф. д. фил. н. Христо Трендафилов / Ред. В. Панайотов. (In honorem, vol. 1). – Шумен, 2013. – С. 164-176. Варто однак відзначити, що у цій праці текст Іудейського хронографа порівнюється не зі списками інших груп та редакцій, а з Вульгатою, Синодальним російським перекладом та Септуагінтою. Внаслідок цього змішані різночитання різних рівнів. Напр., дослідниця не змогла ідентифікувати, що дублікація наприкінці Книги Вихід у главах 35-40 – загальна риса усіх слов'янських списків, а не лише Іудейського хронографа.

³⁷³ Див.: *Михайлов А.В.* Опыт... – С. 322-324.

³⁷⁴ *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста...; *Thomson Francis*, *The Slavonic Translation...*; *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии...

звірки списків російської редакції зі списками південнослов'янської³⁷⁵. Проте така процедура, як правило, має наслідком велику кількість спільних вторинних читань а незрідка – також і контамінацій. За моїми спостереженнями, у хронографічній версії обидві ознаки вторинності відсутні³⁷⁶. Колація та дослідження варіантів виявили, що «проміжна група» насправді є самостійною гілкою, що зберігає початкові читання³⁷⁷. Відтак її слід вважати ще однією – третьою редакцією Восьмикнижжя, на додаток до російської та південнослов'янської. За списками Іудейського хронографа, які складають одну з її груп, їй надано назву «хронографічної».

Усі три редакції четієї давньослов'янської Книги Вихід мають власний набір характерних читань, але зберігають і низку початкових варіантів. Це виявляє порівняння різних версій між собою, а також звірка з грецьким оригіналом – 2-ю книгою Септуагінти³⁷⁸. Така картина вказує на те, що кожна з редакцій незалежно від інших походить від архетипу перекладу.

Оскільки твердження про дві редакції – російську та південнослов'янську – давно усталилося в науковій літературі, і лише хронографічна визначена автором цієї книжки, головну увагу звертатиму на останню. *Хронографічна редакція* донесла до нас низку початкових читань і в цілому виявляє незначну кількість інновацій. Її репрезентують п'ять рукописів: три списки Іудейського хронографа та два П'ятикнижжя із зібрання Троїце-Сергієвої Лаври (РГБ)³⁷⁹. Старше у цій групі знамените Лаврське (Троїцьке) П'ятикнижжя № 1 кінця XIV – початку XV ст. Верхньою межею утворення архетипу хронографічної редакції є XIII ст. Виникнення її не можна датувати пізніше відгалудження в Іудейському хронографі, який пов'язують із часом бл. 1262 р.

³⁷⁵ Напр.: Пичхадзе А.А. К истории четьего текста... – С. 13; Thomson Francis, The Slavonic Translation... – P. 730.

³⁷⁶ Звичайно, окремі спільні вторинні читання у різних списках можна виявити у кількох гілках одночасно, однак таких небагато і вони не складають системи. Найвірогідніше, їх слід пояснювати як випадковий збіг у інноваціях. Щодо подібних різночитань на матеріалі грецьких Євангелій див.: Colwell E.C. Studies in Methodology in Textual Criticism... – P. 51, 123-124 та ін.

³⁷⁷ Див. далі, а також: Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI вв. / Сост. Т.Л. Вилкул (у друці).

³⁷⁸ Текст: Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis ed. – Vol. 2. – Bd. 1: Exodus / Ed. John William Wevers. – Göttingen, 1991. – 495 s. Порівняння читань: Вилкул Т.Л. Давньослов'янська Книга Вихід: четий текст та грецький оригінал // Княжа доба. – Львів, 2012. – С. 89-98.

³⁷⁹ О.В. Михайлов у своєму виданні Книги Буття та інших працях врахував два рукописи: Троїцький № 1 (Т1) та Архівський списки. А.А. Пічхадзе визначила, що до цієї ж версії належить Троїцьке П'ятикнижжя № 45 (Т45). До них треба додати ще два списки Іудейського хронографу.

Характерні риси хронографічної редакції такі. Загалом маємо більше як 40 пропусків окремих слів та виразів: див. Ех.1.22 2.16 3.8 4.3 4.6 4.7 7.19 8.13(8.9) 8.17(8.13) 8.21(8.17) 9.9 9.21 9.34-35 10.2 10.9 12.23 16.16 16.33 17.14 19.2 21.10 21.35 22.5(22.4)³⁸⁰ 22.31(22.29) 26.21 27.14 30.32 33.2 34.6 35.19 36.21(39.14) 36.37 (39.29) 36.1d³⁸¹ 36.3d 36.14(39.7)d 36.25(39.17)d 36.27(39.19)d 36.30-34(39.22-26)d 36.37(39.29)d 36.39(39.30)d 37.1(36.8)d. Крім того, виявлено кілька лексичних замі³⁸². Напр.: Ех.4.26 «сна» зам. «дѣтища»³⁸³, 5.13 «тшахоуся» зам. «тыщахоуя»³⁸⁴, 6.13 «изведеть» зам. «испоустить» (ἐξαποστειλαι)³⁸⁵, 8.3(7.28) «мѣста» зам. «тѣста»; 8.5(8.1) «лоукоу» зам. «лоугы»; 16.36 «трии менше»³⁸⁶ зам. «трии мѣрь бѣаше»³⁸⁷, 19.7 «вѣща» зам. «завѣща»³⁸⁸, 26.27 «западномоу» зам. «заднемоу» (τῷ ὀπισθίῳ)³⁸⁹, 28.29(28.33) «дѣля» зам. «долѣ»³⁹⁰, 39.11 «и бы^с точномѣ» зам. «избыточномѣ»³⁹¹, тощо.

Однією з найважливіших рис хронографічної редакції є збереження вихідних четіих читань там, де в інших гілках бачимо заміни на службові варіанти. Перш за все, дуже мало включень із паримійного тексту. У цій редакції крім того захована четія версія 15-ї глави Книги Вихід, яку в російській повністю, а у південнослов'янській частково змінює версія

³⁸⁰ Подвійні номери віршів подано там, де наявні розбіжності у нумерації Септуагінти та сучасного перекладу на українську та російську мови (український переклад І.І. Огієнка, російський – Синодальний). Першим проставлений номер глави та віршу за Септуагінтою, оскільки давньослов'янський текст залежить від грецького. Слід враховувати, що у Септуагінті окремі вірші та одну з глав (гл.38) пропущено. Крім того, напр., після Ех.32.8 йде 32.10, після 35.14 – 35.16 – 35.19, після 40.6 – 40.8, і т.д.

³⁸¹ У слов'янських списках Книги Вихід у главах 36-37 відбулося дублювання. Продубльовані вірші мають нумерацію з доданою латинською «d» (36.1d, 36.33(39.25)d, і т.п.).

³⁸² Детальніше різночитання див. Додатки. Використані списки: *хронографічної редакції*: Віл, Арх, В, Т1, Т45; *південнослов'янської редакції*: Гр, С, Р; *російської редакції ранньої групи*: Т44, Ун, Дб; *пізньої групи*: Д, Гб.

³⁸³ Т1 арк. 60с; Т45 арк. 59; Віл арк. 98зв.; Арх арк. 91б; В с. 299а.

³⁸⁴ Т1 арк. 61а; Т45 арк. 60; Віл арк. 99; Арх арк. 91с; В с. 300б.

³⁸⁵ Т1 арк. 61д; Т45 арк. 61; Віл арк. 99зв.; Арх арк. 92б; В с. 302а.

³⁸⁶ Складний вузол різночитань: Т1 проп., так Т45, у Віл Арх В подальше псування: «приимаше».

³⁸⁷ Розбіжності у двох групах, однак варіанти Іудейського хронографа та Т45 (у Т1 проп., арк. 72b) походять від спільного читання: Т45 арк. 73; Віл арк. 108зв.; Арх арк. 98д; В с. 325б; грецьк. τῶν τριῶν μέτρων ἦν.

³⁸⁸ Т1 арк. 73д; Т45 арк. 75; Віл арк. 109зв.; Арх арк. 99д; В с. 329а.

³⁸⁹ Т1 арк. 80д; Т45 арк. 83зв.; Віл арк. 115; Арх арк. 103с; В с. 343а; тут вторинне «заднемоу» також у південнослов'янській редакції, пор.: С арк. 114зв.; Гр арк. 63зв.

³⁹⁰ Т1 арк. 82с; Т45 арк. 86; Віл арк. 116зв.; Арх арк. 104д; В с. 346б.

³⁹¹ Т1 арк. 89д; Т45 арк. 97; Віл арк. 125зв.; Арх арк. 110д; В с. 368а.

слідуючої пісні з Псалтиру³⁹². Щоправда старший зі списків, Троїцький № 1, має значні інтерполяції з Паримійника³⁹³, але це індивідуальна риса цього рукопису. Решта списків у найбільш «чистому» вигляді репрезентує четій текст, паримійні запозичення поодинокі. Численними є початкові читання, що збереглися у хронографічній редакції на «непаримійних ділянках», тобто у главах та віршах, які ніколи не входили у Паримійник³⁹⁴, і засвідчуються порівнянням з грецькою Септуагінтою та ін. редакціями. Докладний перелік див. Додатки³⁹⁵, тут навожу п'ять таких варіантів:

Ех.4.16 «а ты боудеши к немоу / буди ему к боу» – у російській та південнослов'янській редакціях тут бачимо «яко бѣ» / «яко же бѣ», тоді як у грецьк. αὐτῷ ἔσῃ τὰ πρὸς τὸν θεόν³⁹⁶.

5.17 «праздныя деете . празни есте» – в інших редакціях проп. «празни есте», пор. грецьк. σχολάζετε, σχολασταί ἐστε³⁹⁷.

6.26 «со силою ихъ» – в інших «съ славою», σὺν δυνάμει³⁹⁸.

11.10 «Моисеи же и Аронъ сътвориста всѣмъ знамении / вся знаменіа . и чудеса в земљи Египетьстѣи» – в інших гаплографічний проп. усього виразу чи частини, грецьк. Μωϋσῆς δὲ καὶ Ααρων ἐποίησαν πάντα τὰ σημεῖα ταῦτα ἐν γῇ Αἰγύπτῳ³⁹⁹.

³⁹² Франсіс Томсон пише про те, що біблійний гімн з 15-ї глави Книги Вихід має власну текстуальну історію у якості частини Псалтиру: Thomson Francis, The Slavonic Translation Septuaginta... – Р. 735. Не зауважено четії читання хронографічної редакції та часткові співпадіння з ними в південнослов'янській. Слід додати, що найближче до включень із Псалтиру у списках Книги Вихід є текст Синайсько-Бичковського Псалтиру, див.: An Early Slavonic Psalter from Rus'... – Р. 142-143 (f.133r-v).

³⁹³ За спостереженнями О.В. Михайлова, Т1 настільки повно запозичує паримійний текст, що міг використовуватися як службова книга: Михайлов А.В. Опыт... – С. LI. Як відзначив О.О. Алексеев, з введенням у XIV ст. Іерусалимського церковного уставу, що спирався не на «специальные литургические композиции, но использовал обычные полные библейские тексты с литургической разметкой», подібні кодекси справді могли виконувати службові функції: Алексеев А.А. Текстология... – С. 33. Виокремлення паримійних включень полегшується тим, що паримійна версія Книги Вихід видана та фундаментально досліджена А.А. Пічхадзе. Пічхадзе А.А. 1) К истории славянского Паримейника (паримейные чтения книги Исход) // Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. – М., 1991. – С. 147-173; 2) Типология паримейных чтений книги Исход... – С. 20-34; 3) Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 5-60.

³⁹⁴ Таких доволі багато. Загалом у Паримійник увійшли читання глав 1-3, 12-15, 24, 33-34, 40 Книги Вихід.

³⁹⁵ Це ж стосується усіх інших вузлів різночитань у слов'янському Восьмикнижжі, що далі не обумовлюю.

³⁹⁶ Т1 арк. 60а; Т45 арк. 58зв.; Віл арк. 98; Арх арк. 91b; В с. 298b.

³⁹⁷ Т1 арк. 61b; Т45 арк. 60; Віл арк. 99; Арх арк. 91c; В с. 301а.

³⁹⁸ Т1 арк. 61d; Т45 арк. 61зв.; Віл арк. 100; Арх арк. 92c; В с. 303а.

³⁹⁹ Т1 арк. 66а; Т45 арк. 66зв.; Віл арк. 103зв.; Арх арк. 95а; В с. 312b.

18.10 «(и рече) Иоторъ бл҃гнь г҃ъ. и^{жс} избави люди своя от роукы егупетьскы . и от руки фараоня» – збережено тільки тут, пор. грецьк. *Ιοθор Εὐλογητὸς κύριος ὅτι ἐξείλατο τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐκ χειρὸς Αἰγυπτίων καὶ ἐκ χειρὸς Φαραω...*

Слід додати, що з довгої низки початкових читань лише один приклад, Ех.4.16, відзначений дослідниками⁴⁰⁰. Проте численні збережені в хронографічній редакції вихідні читання свідчать про те, наскільки важливим свідком вона є для реконструкції початкового вигляду перекладу Восьмикнижжя. Її текст поділяється на дві групи. Першу складають списки Іудейського хронографа, другу – Троїцькі П'ятикнижжя № 1 та № 45. Характерні варіанти обох груп не можуть свідчити про незалежне сходження до архетипу давньослов'янського перекладу, оскільки у представників цієї редакції наявні виразні спільні вторинні читання, проте вони доволі показові.

Визначною рисою Книги Вихід Іудейського хронографа є кілька додаткових читань-глос, зроблених, вірогідно, від впливом небіблійних перекладних джерел. Зокрема, в Ех.14.5 14.9 14.18 14.23 14.25-26 14.28 йдеться про те, що фараон для переслідування синів Ізраїлевих узяв «оружие» (ἄρματα, 'колісниці'), в Ех.14.7 згадано «тристатов» (τριστάτας, 'візирів'). Укладач хронографа намагався витлумачити складні слова. Скоріше за все, в його часи «оружие» не позначало вже 'колісницю', а використовувалося тільки на позначення 'зброї', калька «тристатъ» була просто незрозумілою⁴⁰¹. Тому в Ех.14.5 він увів доповнення, якого не містить жодна інша група слов'янських списків чи грецька Септуагінта. Після скарг фараона та його «мужів» на те, що сини Ізраїлеві тікають («и рѣша что се сътвориxo^м . да отпустиxo^м сны иѣля. да не работаютъ намъ»), додано: «*оружие дѣють колесница^м . на кони^х же тачають⁴⁰² . четьрми кони*». Що цікаво, паралель до цього виразу (хоч і не буквально) відшукуємо у Словах Григорія Богослова, де також «...на колесници точаховѣ»⁴⁰³. В Ех.14.7 замість виразу «и тристаты надѣ всѣми», що точно відповідає грецьк. *τριστάτας ἐπὶ πάντων*, прочитуємо: «*и три стоятъ на колесници . два борета . а єдинъ держить бразды коньскыя . а три стояще на заду колесници да бьють^с от всѣхъ*». Щоправда, так у

⁴⁰⁰ Пичхадзе А.А. К истории четьего текста... – С. 13; Thomson Francis, The Slavonic Translation... – Р. 733.

⁴⁰¹ Див., напр., прикметний, але неточний «толк» в Ізборнику XIII ст.: «трѣстаты . Т[ѣлкѣ]. воеводы дьяволя». *Wątróbska Halina*, The Izbornik of the XIII Century... – арк. 43зв.-44.

⁴⁰² Так Арх В, Віл помилково: кочають. У решті списків усього цього виразу немає.

⁴⁰³ Пор. у Словах Григорія Богослова (перша редакція): «аште и пѣша оубо людскаго . на колесници точаховѣ». Будилович А. XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе... – арк.42а.

Віленському списку, тоді як у Архівському та Варшавському наприкінці лише: «а три стояща на всѣх». В Іудейському хронографі зафіксовано також продубльовані вирази, лексичні заміни, цікаві орфографічні особливості⁴⁰⁴. У багатьох випадках варіанти Іудейського хронографа протистоять решті списків, особливо багато випущеного⁴⁰⁵. Втім, з великих фрагментів випали тільки два: Ех.22.23-31(22.22-30) та 36.30-34(39.22-26)d, інші прогалини у тексті не перевищують одного-двох рядків. Поновлення лексики побіжне, введення нових лексем та форм пояснюється переважно помилками прочитання⁴⁰⁶.

Разом з тим, Іудейський хронограф часто зберігає початкові читання. Кілька прикладів (докладніше див. Додатки):

Ех.8.19(8.15) «прѣсть б̄жии єсть» – в інших списках «прѣсть б̄жия» чи «прѣстѣнии б̄гъ», пор. *δάκτυλος* θεοῦ⁴⁰⁷;

⁴⁰⁴ Оскільки між Іудейським хронографом 2-ї половини XIII ст. та його списками Віл Арх В XV–XVI ст. пролягає значний проміжок часу, на мовні особливості періоду укладення хронографа нашарувалися пізніші зміни, що ускладнюють картину. Втім, уже зараз можна назвати особливість рукописів Іудейського, яка нехарактерна для решти списків Виходу: невиправдане використання «о» зам. «а». Див.: «взмогають» Ех.1.9, «изгоряше» 3.2, «вложу» зам. «вѣлажу» 5.23, «растояшеся» зам. «растаяшеся» 16.21, «ворящего» 30.35, «стонаше» зам. «станяше» 33.9, «зморагдова»/«сморагдова» 36.13(39.6)d, «кожение» зам. «кажение» 40.5. Рідкіснішим є «а» на місці «о». Див. «маниста» 35.22, «облажение» зам. «обложение» 39.10(38.31), та ін. Явище пояснюється тим, що укладач «акав», що проявлялося на письмі, а щоб уникнути цього, він регулярно припускався гіперкорекції. Я вдячна Сергію Ю. Темчину та Ірині С. Юрієвій за уточнення.

⁴⁰⁵ За моїми підрахунками, в Іудейському хронографі порівняно з іншими групами списків, найбільша кількість випущених виразів: 77, пор. у Троїцьких П'ятикнижжях – проп. 15 виразів, в російській редакції – 45, у південнослов'янській – 39. Крім того, тут висока кількість лексичних заміни, близьких за звучанням та написанням (як то «инѣ не» з «и нынѣ», «поустыни» з «поусты» та под.): 97 прикладів. У Троїцьких П'ятикнижжях таких – 33, в російській редакції – 55, південнослов'янській – 43. Разом з тим, в Іудейському хронографі найменша кількість доповнень (додані лише 3 вирази та 31 окреме слово – пор. у найбільш «творчого» південнослов'янського укладача – 25 виразів та 96 слів). Усе це обумовлюється, вірогідно, тим, що хоча текст копіювався переважно механічно, хронограф не був власне Восьмикнижжям, що дозволяло випускати зайві, з точки зору його укладача, деталі.

⁴⁰⁶ Виявлено більше як 30 інновацій, що не зустрічаються в інших редакціях та групах: бразды, вдѣлающе, весло, вонящий, вооружитися, гадание, дѣльно, елижѣды, жадилникъ, зазлащенъ, изменъно, искоушей (зам. ишоу..), коньскыи, кочати/тачати, лоука, навѣкль, постышеся, прѣвое, прѣславныи, прѣтваряти, распригоша, ревнитель, свободою, сѣмущение, тщетно, оувѣдати, оумалити, оутреня, чадна, шѣствие, обитникъ (зам. обитал...). Див. покажчики до: Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст...

⁴⁰⁷ Віл арк. 101; Арх арк. 93b; В с. 306a.

12.21 «*требите* пасхоу» – у решті рукописів інакше: «заоутра бо ядите», «*требно* ядите»; «пожрѣвши ядете», грецьк. саме: *θύσατε* (τὸ πασχα)⁴⁰⁸.

Згадки дорогоцінних каменів та ін. Спеціальні позначення: 25.6(25.7) «саардськія»⁴⁰⁹; 28.18 «сапфирось»⁴¹⁰; 30.23 «сиклоусь»⁴¹¹; 30.34 «халванинь»⁴¹² – в усіх випадках краще збережено кальковану назву, пор. грецьк.: *σαρδίῳ*; *σάπφειρος*; *σίκλους*; *χαλβάνην*.

36.20(39.13) «*и* *связани* *златомъ*» – у решті рукописів вираз випущений, пор. καὶ συνδεδεμένα χρυσίῳ⁴¹³.

Усе сказане мусить означати, що західно-руський укладач Іудейського хронографа використовував в біблійній частині версію досить давню й консервативну, але копіював не надто ретельно і вніс певні зміни.

Група *Троїцьких рукописів* складається з найранішого Лаврського П'ятикнижжя, кінця XIV або початку XV ст. (Троїцький № 1), та одного порівняно пізнього XVI ст. (Троїцький № 45). Їх текст виявляє чимало вторинних читань, що і дозволило виділити окрему групу. Див., напр.: Ех.4.21 «се три» Троїцького № 45 чи «се 3» Троїцького № 1 зам. «смотри» у решті рукописів⁴¹⁴; 6.1 «егупетськія» зам. «своя» / «его»⁴¹⁵, 6.16 «Каоуть» зам. «Каать»⁴¹⁶, 7.14-15 зайве доповнення: «люди *Иизля* ∴ *Ре*^с *г*^с к *Моисѣю* иди» зам. «люди . иди»⁴¹⁷. Спостерігаються прогалини у тексті, напр.: 7.18 8.2(7.27) 8.5-8.6(8.1-8.2) 8.29(8.25) 9.7 9.20-9.21 9.25; заміни: 7.11 7.21 8.20(8.16) 9.19 9.34 10.14; невиправданні доповнення: 7.10 8.9(8.5) 8.23(8.19) 9.34 10.7 та ін. Одне з них виявляє варіант, характерний для Повної хронографічної палей: Ех.16.3 «егда сѣдяхомъ на^д котлы мясь *свиныхъ*»⁴¹⁸. Пор. у палей «котлы *свиныхъ* мя^с»⁴¹⁹ – та у решті слов'янських рукописів Книги Вихід «котлы мясными», що точно відповідає грецьк. ἐπὶ τῶν λεβήτων τῶν κρεῶν. Проте систематичних збігів з Повною палеєю немає. Слід відзначити великий пропуск у Троїцькому

⁴⁰⁸ Віл арк. 104; Арх арк. 95c-d; В с. 314b.

⁴⁰⁹ Віл арк. 113зв.; Арх арк. 102с; В с. 339a.

⁴¹⁰ Віл арк. 116зв.; Арх арк. 104с; В с. 346a.

⁴¹¹ Віл арк. 119; Арх арк. 106a; В с. 352a.

⁴¹² Віл арк. 119; Арх арк. 106b; В с. 352b.

⁴¹³ Віл арк. 123зв.; Арх арк. 109с; В с. 363b.

⁴¹⁴ T1 арк. 60b; T45 арк. 59; ὅρα.

⁴¹⁵ T1 арк. 61b; T45 арк. 60зв.; αὐτοῦ.

⁴¹⁶ T1 арк. 61d; T45 арк. 61; Κααθ.

⁴¹⁷ T1 арк. 62b; T45 арк. 62; τὸν λαόν. βάδισον...

⁴¹⁸ T1 арк. 71b; T45 арк. 71зв. Детальніше див. Додатки.

⁴¹⁹ Толковая палея 1477 года. Воспроизведение Синодальной рукописи... – Арк. 208d.

№ 1 та Троїцькому № 45 – після Ех.37.5(36.37) відсутній текст аж до 39.3(38.26)⁴²⁰. Скоріше за все, це пов'язане зі спробою позбутися дублювання в описі скінії та одягу жерців, зробленому наприкінці Книги Вихід. Дубль сходить до спільного протографу, оскільки відображений в усіх інших редакціях та групах.

Початкові читання, збережені у Троїцькій групі, див., напр.:

Ех.4.4 «и просте^p роукоу и ять и за ошы^b . и бы^c паки жезломъ в роуцѣ его» (так у Т45) – в інших списках або «и простеръ...» та «и бысть...» переставлено місцями, або відбулося скорочення, пор. грецьк. ἐκτείνας οὖν τὴν χειρὰ ἐπελάβετο τῆς κέρκου, καὶ ἐγένετο ῥάβδος ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ⁴²¹;

18.10 «(от руки) *егунетьскы . и от руки фараоня*» – у решті списків вираз випущений⁴²², є у грецьк.: ἐκ χειρὸς Αἰγυπτίων καὶ ἐκ χειρὸς Φαραῶ;

33.1 «к Моисѣю взиди» – в інших лише: «изыди» або «възыди», пор. *πρὸς Μωϋσῆν πορεύου ἀνάβηθι*⁴²³.

Отже, ця група також зберігає значення для реконструкції читань давньослов'янської Книги Вихід. У ній бачимо початкові варіанти хронографічної редакції там, де Іудейський хронограф відхиляється від вихідного тексту. Хоча це порівнянно рідкісні випадки, вони важливі для реконструкції текстологічної картини.

Може виникнути враження, що у цьому параграфі надто багато уваги приділяється початковим читанням, які не є показником характерних рис тієї чи іншої редакції. Підкреслити наявність великої кількості вихідних варіантів у хронографічній редакції та її окремих групах було необхідно тому, що її до цього часу недооцінювали, адже саме ця версія у ряді випадків зберігає початковий вигляд давньослов'янського біблійного перекладу і є важливим свідком Книги Вихід.

Що стосується *південнослов'янської редакції*, відомо близько десятка її списків⁴²⁴. Я враховую 4 з них. За моїми спостереженнями, набли-

⁴²⁰ Т1 арк. 89b; Т45 арк. 96зв. Слід додати, тут пропущений фрагмент і переплутанка як у протографі четієго перекладу, так і в самій Септуагінті, тому обсяг складно вирахувати за випущеними главами. Крім того, у Т45 в Ех.5.10-13, 5.23 та 12.16-19 – бачимо приклади діттографії (арк. 60, 67зв.). Не виключено, вони походять від спільного протографа списків цієї групи, однак не збереглися в іншому списку цієї групи Т1 через те, що в ньому під час копіювання проведене систематичне скорочення тексту.

⁴²¹ Т1 арк. 59d; Т45 арк. 58.

⁴²² Т1 арк. 73a; Т45 арк. 74.

⁴²³ Т1 арк. 86d; Т45 арк. 91зв.

⁴²⁴ О.В. Михайлов називає сім списків, з яких нині недоступні: Афонський, Крушедольський, Белградський № 459 (*Михайлов А.В. Опыт...* – С. XXVIII, XLV, ССХСII). Де ці три рукописи знаходяться зараз, невідомо. Кілька південнослов'янських кодексів були втрачені під час другої світової війни. Напр., у новому каталозі Афонських слов'янських кодексів рукописів Восьмикнижжя немає, див.: *Славянские рукописи афонских обителей*, сост. А.А. Турилов и Л.В. Мошкова. – Фессалоники, 1999. Крім

жаються одне до одного Севастіянова № 1-1431 та Григоровича № 1, Барсовський № 3 та Рум'янцевський № 29 репрезентують іншу групу⁴²⁵. Приналежність списків до двох груп дозволяє досить надійно виокремлювати індивідуальні читання, редакційні зміни у різних гілках й варіанти спільного протографа.

Визнано, що праця укладача південнослов'янської редакції характеризується значним числом інновацій⁴²⁶. Рукописи виявляють сербські

того, вказано рукописи: Михановича, Григоровича № 1, Севастіянова № 1-1431 та Рум'янцевський № 29 (*Михайлов А.В.* Опыт... – С. LXIII, XXXVI-XXXVIII, LXXIV-LXXVIII.). У новому виданні давньоболгарського перекладу 12 малих пророків перераховано п'ять південнослов'янських списків із Восьмикнижжям. Крім вказаних Григоровича № 1 та Рум'янцевського № 29 (нині РГБ), Михановича (нині Бібліотека Хорватської Академії наук та мистецтв № IIIc17) – також Барсова № 3 (ГІМ) та Бібліотеки Румунської АН № 85. Див.: *Златанова Р.* Книга на дванадесетте... – С. XXI-XXV (передмова Светліни Ніколової); не згаданий Севастіянова № 1-1431 (РГБ). 4 південнослов'янських списки вказані у: *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста... – С. 21. Спеціальне дослідження кодексу Барсова № 3 див.: *Желязкова Веселка.* Орфографические и фонетические особенности книги Исход по рукописи № 3 из собрания Е. Барсова в Государственном историческом музее в Москве // *Jews and Slavs.* – Vol. 15. – Jerusalem; Sofia, 2005. – С. 138-147.

⁴²⁵ Натомість О.В. Михайлов вважав, що близький один до одного Михановича та Григоровича № 1, з одного боку, та Севастіянова № 1-1431 і Рум'янцевський № 29, з другого. Див.: *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... (різночитання), зокр., С. 44-46; *Михайлов А.В.* Опыт... – С. LXXVII. Моє уточнення зроблено на підставі порівняння Книг Вихід, Буття та Ісуса Навина. Слід додати, О.В. Михайлов керувався переважно порівнянням проміжних заголовків, яких у південнослов'янській редакції маса. Проте цього матеріалу все ж таки недостатньо для визначення вузлів різночитань. На прикладі тексту Книги Ісуса Навина ясно, що група Севастіянова № 1-1431 – Григоровича № 1 у принципі досить консервативна й відхилення у ній невеличкі (див. Додатки); в рукописах досить показові сербські риси. Натомість у групі Рум'янцева № 29 – Барсіва № 3 правок та характерних читань значно більше, орфографія середньоболгарська.

⁴²⁶ Див., напр.: *Thomson Francis*, *The Slavonic Translation...* – Р. 730. До речі, велика кількість інновацій у південнослов'янських списках порівняно зі східнослов'янськими відзначена на матеріалі інших біблійних книг (напр.: *Милтенів Явор*, *Текстологически наблюдения върху старозаветните книги на Дванадесетте малки пророци с тълкувания* // *Езикът на Библията. Езиково-текстологични проучвания.* – М.; СПб., 2012. – С. 75-93, зокр., с. 90). Спостереження щодо інноваційних тенденцій південнослов'янської книжності, див., напр.: *Турилов А.А.* После Климента и Наума (славянская письменность на территории Охридской архиепископии в X – первой половине XIII в. [*Турилов А.А.* Межславянские связи эпохи Средневековья...]). – С. 139 та ін.; *Турилов А.А.* Судьба древнейших славянских литературных памятников в средневековых национально-региональных традициях; Роль сербской традиции в сохранении древнейших памятников славянской литературы [Там же]. – С. 166-181, 182-191; *Йовчева Мария*, Южнославянската литургическа книжнина през XIII век // *Зборник радова Византолошког института.* – XLVI. – 2009. – С. 353, 356.

та середньоболгарські орфографічні риси⁴²⁷, значно поновлена лексика. Місцями це призвело до знищення рис давньоболгарського перекладу – так званих «преславізмів», тобто ознак перекладу преславської літературної школи X ст. часу болгарського царя Симеона⁴²⁸. Відзначали, що у південнослов'янській редакції частіше, ніж в інших, змінені числа⁴²⁹, що дозволяє припускати переписування з глаголичного протографа⁴³⁰.

Появу цієї редакції Восьмикнижжя не можна віднести до раннього періоду. Повні її списки після Книги Руф містять додаткову статтю, укладену на матеріалі Історичної палей, з тотожним початком: «Сие книги бытия небоу и земли»⁴³¹ (зачин Історичної палей «Се книги Бытия небеси и земли» є парафразом Бут.5.1). Що суттєво, включення з Історичної

⁴²⁷ У різних рукописах переважають ті чи інші риси: Михайлов А.В. Опыт... – С. LXXV, LXXVIII. У рукописах цієї редакції можна відзначити, напр.: «оубыти» зам. «оубити», «обыташа» зам. «обиташа», «бѣше», «пасѣхоу», «ослѣта», «чеда» (численні приклади), «скръбные» зам. «скръбѣние» (Ех.4.31), «псье» зам. «псья», «кръвы» зам. «кръви», «рыби», «рызи», «жъзьль», «подльгъ» (по кілька прикладів кожний), «льнь» (9.31), «само» зам. «сѣмо» (2.12 та 25.23(24)), «излазѣ» зам. «излѣзъ» (34.34), «ядоутъ» зам. «ядять» (12.7 и 23.11), «вѣка» зам. «вѣща» (12.6) та ін.

⁴²⁸ Напр., такий преславізм як сполучник «ти» регулярно замінюється на «и» (один з рідкісних прикладів збереження «ти» – Ех.35.34, при цьому однак «ти» перетворилося на «ты»). «Дѣля» виправляється на «ради»; характерне «рачити» замінюється на «въсхотѣти» (8.32(28)), «треба» – на «жрътва» (12.48 13.15 22.20(19) 29.18), «покова» – на «никилиже» (9.24), «рухло» – на «одежди избрании» (10.10) чи «имѣние» (10.24). Остання лексема збережена в одному випадку (Ех.23.5), у формі «роухо». Деякі лексичні заміни цієї редакції відзначені у: Пичхадзе А.А. К истории четьего текста... – С. 14. У багатьох випадках порівняння з хронографічною редакцією дозволяє внести подальші уточнення. Напр., «оружие» у значенні «колісниця» хронографічної та південнослов'янської редакції у гл.15, судячи з усього, належить до початкових читань, тоді як «колесница» російської редакції та Т1 – являє собою лексичну заміну, пов'язану з використанням біблійної пісні Псалтиру. До такого рішення схиляє те, що «оружие» як переклад *ѣрма* зустрічається також в інших книгах Восьмикнижжя (напр., Ісуса Навина, в тому числі, у списках російської редакції).

⁴²⁹ Подібних змін та помилок бл. 30, в інших редакціях та групах вони поодинокі. Тобто, корекції цифр у південнослов'янської редакції перевищують аналогічні в решті рукописів у кілька разів.

⁴³⁰ Панайотов В. Проникане на старобългарски писмени паметници в Киевска Русия // Die slawischen Sprachen. 17. – 1989. – S. 39-41. Як відзначає А.А. Турилов, у західно-болгарських землях глаголиця виходить з активного ужитку наприкінці XII ст., але глаголичними кодексами продовжують користатися. Див. Турилов А.А. После Климент и Наума... – С. 129-130. Див. також каталог кириличних текстів з глаголичними записами: Милтенов Явор, Кирилски ръкописи с глаголически вписвания // Wiener slavistisches Jahrbuch. – 55. – 2009. – S. 191-219; Там само. – 56. – 2010. – S. 83-98. Вірогідно, зміщення в числах у Книзі Вихід частково пояснюється переходом із глаголиці на кирилицю або збоєм у самій глаголиці. Так можна пояснити відхилення у цифрах у 20 віршах Книги Вихід (уточнення С.Ю. Темчіна).

⁴³¹ Михайлов А.В. Опыт... – С. XXVII-XXIX, LXIII, LXXVII.

палей знаходимо й власне у тексті біблійних книг Буття, Вихід, Ісуса Навина⁴³². Історична палея є південнослов'янським перекладом із грецької. Появу її тексту найчастіше пов'язують з 1-ю половиною XIII ст.⁴³³, що вказує нижню межу виникнення південнослов'янської версії Восьми-книжжя⁴³⁴.

З характерних читань-лексичних замінів див.: «дръжалие» зам. «ошибъ» («хвіст», Ех.4.5), «жестость» зам. «нарои» (32.22, 'стремління'), «соукани» зам. «прядени» (28.33, 31.5 та ін.), «обыщстити» зам. «огноусити» (5.21), «палица» зам. «жъзль» (4.4), та багато інших. Для деяких із них («дръжалие», «палица» та ін.) знайдені аналоги в Історичній палей. За моїми підрахунками, у південнослов'янській редакції уведено понад 60 лексичних інновацій. Для порівняння: в російській редакції таких бл. 30, у Троїцьких П'ятикнижжях – понад 15, в Іудейському хронографі – 30, у хронографічній редакції в цілому – бл. 20. В Ех.27.8 натрапляємо на цікаву глосу в тексті: зам. «дщанъ» – «чаны, сирѣчь коуфи»⁴³⁵. Крім того, південнослов'янська редакція має два значних пропуски тексту, загальний обсяг яких складає більше двох глав: Ех.18.1-25; 24.1-25.14⁴³⁶.

Початкові читання, збережені лише у цій редакції:

⁴³² У перших двох книгах уже відзначені дослідниками. Див. Бут.12.5 та ін., Михайлов А.В. Опыт... – С. 302 (щоправда, дослідник вважав, що вставки зроблено «из какого-нибудь хронографа»). Щодо Ех.12.35, див.: Пичхадзе А.А. К истории четъего текста... – С. 15. У Книзі Вихід див. Ех.12.35 та 32.3-4, а також окремі зближення на рівні лексики в: Ех.3.14 4.4 4.6 14.26 20.16 23.12 32.10. Історичну палею див. за виданням: Попов А. Книга бытия небеси и земли (Палея историческая) с приложением сокращенной русской редакции // ЧОИДР. – М., 1881. – Кн. 1. – С. 61-111 (першої пагінації), 39-73 (другої пагінації).

⁴³³ СККДР. – Вып. 2. – Ч. 2. – Л., 1989. – С. 160 (там само література питання). Робилися спроби задавити створення пам'ятки, див., напр.: Станков Р.А. Лексика исторической палеи: Изследване. – Велико Търново, 1994. Див., однак, критику Р.А. Станкова у праці Йоханнеса Райнхарта: Reinhart Johannes, Die älteste Bezeugung der Historischen Paläa in slavischen Übersetzung (Cod. Slav. Vindob. nr. 158) // Прилози за книжевност, језик, историју и фолклор. – кн. 83. – Београд, 2007. – С. 45-75.

⁴³⁴ Виходячи із загальних міркувань, Франсіс Томсон припустив, що південнослов'янська редакція має бути укладена не пізніше кінця XIII ст.: Thomson Francis, The Slavonic Translation... – Р. 631. Нижня межа та запозичення з Історичної палей вченим не відзначені.

⁴³⁵ «Коуф» – болгарське запозичення з грецького κοῦφος. Див. Срезневский И.И. Материалы... – Т. 1. – Стп. 745, 1383; Български етимологичен речник. – Т. 3. – София, 1986. – С. 163.

⁴³⁶ Та ж картина, як визначив О.В. Михайлов, у Книзі Буття, де у південнослов'янській редакції кілька великих пропусків: Михайлов А.В. Опыт... – С. 295-296. Вірогідно, укладач списку-спільного протографа цієї редакції або один з перших переписувачів випустив кілька аркушів тексту.

Ех.9.9 «(на члѣвцѣхъ) и на скотѣхъ» – в інших випущене «и на скотѣхъ» або весь вираз, грецьк. (ἐν τε τοῖς ἀνθρώποις) καὶ ἐν τοῖς τετράποσιν;

36.12(39.5)d «(по своей емоу) твары» – в інших «воли» чи проп. фрагмента, (κατὰ τὴν αὐτοῦ) ποιήσιν;

39.7(38.29)d «(пѣ^т сь^т) сикль» – в інших помилково «доскъ», (πεντακόσιοι) «σίκλοι».

Звичайно, на матеріалі коротких вибірок різночитань це складно показати, однак повні текстологічні таблиці демонструють, що південно-слов'янська редакція зберегла найменше початкових читань. Вірогідно, це пов'язано з уже відзначеною високою активністю її укладача, котрий у XIII? ст. трансформував текст симеонівського четієго перекладу Восьми-книжжя X ст.

Представники російської редакції найчисленніші, ця родина репрезентована кількома десятками списків. В середині редакції, за класифікацією А.А. Пічхадзе виділяють: 1) ранню групу, що включає три рукописи: Троїцький № 44, Ундольського № 1⁴³⁷ та Доброхотова № 13⁴³⁸; 2) пізню групу⁴³⁹; 3) пізню з виправленнями за єврейським текстом та

⁴³⁷ Слід обумовити, що Ундольського № 1 (Ун) у цій частині наближається до Троїцького № 44 (Т44), що спонукає до припущення про пряму текстуальну залежність від останнього. Учені вже відзначали вторинність Ун. Мою увагу на цю особливість звернув І.А. Тихонюк. Про джерела Ун, напр.: Кюсс Б.М. Книги, редактированные и писанные Иваном Черным // Записки Отдела рукописей библиотеки им. В.И. Ленина. – Вып. 32. – М., 1971. – С. 65-68. Слід додати, що для дослідників XIX – початку XX ст. Ундольського № 1 був одним з «еталонних» списків. Зараз зрозуміло, що його свідчення поступаються іншим із ранньої російської групи. Збірник представляє цінність для дослідження ідейних течій XV ст., але Книга Вихід у цьому відношенні взагалі слабо маркується. Порівняно з іншими версіями, в Т44 та Ун додані лише три заголовки (Ех.21.14, 21.27, 21.36; відсутні у Доброхотова № 13 (Дб) та інших списках російської редакції). У Т44 та Ун повторюються однакові помилки чи навіть описки, див. напр.: Ех.2.16 «Вофора» – інші списки «Иотора», «Июфора»; 3.8 «фереренско» / «феререиско» – ін. «ферезеиско»; 4.7 «роукамянѣ» – ін. «румяніе»; 14.11 «громъ» – ін. «гробъ» чи «гробовъ», мѣмѣта; 16.5 «губъ» – ін. «соугоубъ»; 16.23 «не пецѣте» – ін. «испецѣте» / «испечите», тут таки проп. «сварите»; 23.23 «нанея» – ін. «хананея». Іноді в Дб бачимо читання, що нетотожні відхиленням російської редакції, але збігаються з хронографічною та південнословянською і близькі до початкових (Ех.2.19 3.10 3.18 5.2 5.23 6.24 6.25 7.7 8.25(21) 9.33 11.6 11.8 11.10 12.19 12.45 25.33(34) 29.28 33.4 и ін.). Хоча, звичайно, цей кодекс має індивідуальні вторинні варіанти.

⁴³⁸ Доброхотова № 13 є цікавим представником ранньої групи російської редакції. Специфічною рисою цієї групи є менша кількість паримійних читань. У Дб це лише поодинокі варіанти, у двох інших рукописах, Т44 та Ун, у Ех.1.1-20, 2.5-10, 2.11-22, 3.1-8, тобто, перикопях Великого понеділка, Великого вівторка, Великої середи та Благовіщення, немає звірки з Паримійником. У О.В. Михайлова з цієї групи врахований лише Ун.

⁴³⁹ Дослідниця вказує 6 списків, в тому числі, рукописи Академічного хронографа та Генадієвської Біблії (остання – за списком Синодального зібрання № 915, ГІМ). Залежна

гласами⁴⁴⁰. Усі списки російської редакції мають у своєму складі запозичення з пізнього / афонського виду Паримійника. Ця версія Паримійника з'явилася у середньоболгарський період (XIII–XIV ст.), так що спокусливо було б датувати виникнення російської редакції вказаним часом. Проте в одному з рукописів ранньої групи, Доброхотова № 13, великого масиву службових запозичень немає, присутні лише включення окремих слів та виразів з обох версій Паремійника: давньої та середньоболгарської. Характер запозичень (розбіжності у складі службових читань з рештою списків, варіанти з різних видів Паримійника) показує, що в Доброхотова № 13 їх внесено на якомусь із пізніх етапів побутування тексту. Наявність цього кодексу перешкоджає гіпотезі про інтерполяції з пізнього Паримійника уже в архетипі російської редакції. Відтак, її укладення, на жаль, неможливо датувати. Однак дві з трьох груп – пізня та пізня з давньоєврейськими гласами – утворилися однозначно після XIII–XIV ст., оскільки чітко засвідчують вплив середньоболгарської версії Паримійника.

У російській редакції інновації досить помірковані, спроби систематичного виправлення «преславізмів» не простежуються. Помітні оказіональні заміни застарілих незрозумілих слів – «благоухание» зам. «воня», «вълхъвованіе» зам. «балованіе», та под. Частина з помилок пояснюється невірним прочитанням близьких за написанням та звучанням лексем: «боязньо» зам. «болъзньо», «върхъоудоу» зам. «въноутрьоудоу» та ін. Значних пропусків тексту немає, стосовно цього аспекту ця родина найбільш справна. Є приклади діттографії⁴⁴¹; небіблійні вставки відсутні⁴⁴². Збережені початкові читання у російській редакції див., напр.:

Ех.4.6 «(в пазоухоу си .) и въвлече роукоу въ пазоухоу свою» – у решті повний або частковий пропуск та поновлення, пор. грецьк. καὶ εἰσήνεγκεν τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τὸν κόλπον αὐτοῦ;

12.19 «въ странны^x (и тоземцихъ)» – в інших «страже^x», грецьк. ἐν τοῖς γεῖωραις (καὶ αὐτόχθοοις τῆς γῆς);

21.22 «не обличень» – у решті випущене «не» чи зміна виразу, μὴ ἐξεικονισμένον;

від Генадієвської також Острозька Біблія, де відобразилося багато характерних читань пізньої групи російської редакції. Про Академічний хронограф див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 17-18, 60, 75-76.

⁴⁴⁰ А.А. Пічхадзе наводить 16 списків. Про залежність цієї гілки від пізньої групи російської редакції див.: *Пичхадзе А.А. К истории четьего текста...* – С. 20.

⁴⁴¹ Найсуттєвіші – у Ех.25.34-36, 26.20-21.

⁴⁴² Виняток складає пізня група російських списків з правками за єврейським текстом та гласами. Її представники тут не залучалися.

26.21 «(на обою концоу) ємоу. *дѣѣ же стоялѣ другому на обою концоу ємоу*» – у решті пропуск або заміна виразу, *αὐτοῦ καὶ δύο βάσεις τῷ στύλῳ τῷ ἐνὶ εἰς ἀμφοτέρα τὰ μέρη αὐτοῦ*.

Подібних прикладів більше, загалом російська редакція є досить важливим свідком реконструкції початкового перекладу Книги Вихід та історії побутування біблійних збірників у давньослов'янських землях.

Що стосується її відгалуджень, рання група (Троїцький № 44, Ундольського № 1, Доброхотова № 13) представляє особливу цінність у тих частинах, де четієму тексті не відбулося паримійних заміні, тобто, в 1-3 главах Книги Вихід (де в пізній групі уже систематичні правки за Паримійником). Характерні помилкові читання на непаримійних ділянках див., напр.:

Ех.1.11 повторення назви міста: «и Онъ и Онъ» – у решті списків дублікації немає;

3.5 «мѣсто бо *свѣто*» – в інших немає «свѣто», ὁ γὰρ τόπος;

21.3 випущене «*то самъ единъ отидеть*» – в інших пропуска немає, καὶ μόνος ἐξελεύσεται;

21.18 *сѣжсали* – зам. «сѣжсать», κατακλιθῆ; та ін.

Відхилен у ранній групі не так багато, але їх наявність показує, що вона не тотожна архетипу російської редакції.

Зокрема, вказаних помилок немає у пізній групі, хоча й початкових читань у ній зовсім небагато. Див., напр., Ех.18.16 «пря ти», грецьк. ἀντιλογία καὶ – тоді як в усіх інших списках зміни: «прѣтисѣ», «прѣти», «пря. то», «приити. то», «приитисѣ»; 23.18 «(квасъ) кровіи», ζύμη αἵμα – в ін. «кравіи» з варіаціями. Пізні походження групи засвідчене надійно, та не зважаючи на це, її варіанти також значущі і їх потрібно враховувати.

Таким чином, дослідження рукописної традиції четієго тексту Книги Вихід дозволяє з'ясувати, що одне з її відгалуджень виконувало не «проміжну», а цілком самостійну роль. Відтак, маємо три редакції: хронографічну, південнослов'янську та російську. Кожна з редакцій у свою чергу розгалуджується на групи: хронографічна – на рукописи Іудейського хронографа та Троїцькі П'ятикнижжя, російська – на ранню, пізню, пізню з глосами. За моїми спостереженнями, та ж картина вимальовується на матеріалі книг Буття⁴⁴³, Левіту⁴⁴⁴, Суддів, Ісуса Навина⁴⁴⁵, тобто, висновки релевантні для усього Восьмикнижжя.

⁴⁴³ Вілкул Т.Л. Текстологія Повісті временних літ. Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 11. – К., 2011. – С. 269-283.

⁴⁴⁴ Вілкул Т.Л. До картини повсякденного. Інформація з давньослов'янської Книги Левіт // Соціум (у друці).

⁴⁴⁵ Співвідношення версій у Книзі Ісуса Навина див. IV.4.3.

Що стосується датувальних ознак, для хронографічної редакції, на жаль, подібні маркери відсутні. Єдине, що можна сказати – вже у 2-й половині XIII ст. сформована одна з гілок, репрезентована списками Іудейського хронографа. Сприятливіша ситуація з південнослов'янською редакцією – її формування треба покласти на час не раніше XIII ст. (репером послуговує переклад Історичної палей). Для пізніх груп російської редакції подібну межу проведено по XIII–XIV ст. (вставки з пізнього або середньоболгарського / афонського виду Паримійника). Останнє, як побачимо далі, украй важливо. У Троїцькому хронографі, найранішому реальному представникові XVI, проявилися читання як ранньої, так і пізньої російських груп. Отже, одна з непрямих ознак дозволяє уточнити хронологічні рамки формування цієї версії XVI.

IV.4.2 Запозичення з Книги Вихід у ПВЛ. Початковий літопис є старшим історичним давньоруським текстом, з якого дійшли біблійні цитати. У текстологічному плані ПВЛ – зручна для аналізування пам'ятка, оскільки досить багато запозичень відтворені в ній буквально, тоді як у пізніших літописних зводах вони неповні й неточні. Основну долю цитат та парафраз із Книги Вихід вміщено у «Промові Філософа» під 986 р. Полеміка тривала щодо статусу «Промови» (самостійний це твір чи ні) та характеру перекладу (давньоболгарський чи давньоруський). Залучали тезу О.О. Шахматова про те, що «Промова» була твором попереднього літописця, включеним у склад ПВЛ у готовому вигляді⁴⁴⁶. Нині доведене давньоруське походження пам'ятки⁴⁴⁷. Дослідження показали тісний зв'язок «Промови» з іншими частинами ПВЛ і приналежність її руці укладача літопису⁴⁴⁸. «Промова» містить масу біблійних цитат у поєднанні з хронографічними та парабіблійними доповненнями. Восьмип'ятикнижжя відтворено з наявних давньослов'янських перекладів – четієго та паримійного. Укладач ПВЛ вписував цитати з готових головних біблійних версій, хоча регулярно удавався до їх скорочення та переповідання.

Далі проаналізовано обрані сюжети «Промови Філософа». Запозичення з Книги Вихід доволі об'ємні, в стандартному виданні ПСРЛ ця ділянка обіймає три повні стовпчики (93-96Л). Залучено приклади, у яких можна вловити характерні читання з четієго та паримійного виду тексту. Четії та паримійні читання є важливим текстологічним маркером, оскільки в різних редакціях, групах і навіть окремих списках Книги Вихід комплекти службових / паримійних заміन четієго тексту суттєво відрізняються. Найчастіше на паримійні варіанти натрапляємо у 1-3 та 12-16

⁴⁴⁶ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники... – С. 147-148.

⁴⁴⁷ Див.: Творогов О.В. Об источнике библейских цитат... – С. 128, 133. Див. також: Reinhart Johannes. «Речь Философа» Повести временных лет... – S. 151-170.

⁴⁴⁸ Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа» ... – P. 1-15.

главах Книги Вихід. Зрозуміло, текстологічний матеріал надають лише точні цитати, а у «Промові» чимало біблійних фрагментів скорочено та переказано. Часом як навмисне, випущені саме ті слова та вирази, що могли б стати добрим маркером використаної укладачем версії. Тому прикладів насправді виявляється не надто багато, трохи більше десятка. У четііх паралелях наведено реконструйований на підставі кількох списків трьох редакцій текст (основний рукопис – Віленський). Паримійні читання вказані за критичним виданням, підготовленим А.А. Пічхадзе⁴⁴⁹.

№ 1. У «Промові» викладено вірш з початку Книги Вихід, Ех.1.7, пор. таблицю. Уривки з ПВЛ та НПЛмл тут і далі – у лівій колонці, четій текст біблійних збірок – у середній, паримійний – у правій колонці. Характерні четії читання виділено шрифтом bold, паримійні підкреслено, неточні відповідники в літописах позначено курсивом.

«Промова Філософа», ПВЛ 93.28-29Л та Новг.І с. 139	Четії читання Книги Вихід, Віл, арк. 96 ⁴⁵⁰	Паримійні читання, на Страстний понеділок ⁴⁵¹
«по сихъ же лѣтъ[ex]ъ ⁴⁵² възмогоша людѣе жидовѣстии и <u>оумножишася</u> ».	«снѡве же ꙗїли възрас- тоша . и възмножаша ⁴⁵³ и мнози ⁴⁵⁴ быша . и възмогоша ⁴⁵⁵ сѣло . [и наполни же ся земля от ни ⁴⁵⁶ :.]	«снѡве же Излєви възрасѡша . и <u>оумно-</u> <u>жишася</u> . и <u>тачѣише</u> быша . и възмагахоу зѣло . [<u>испѣлниша</u> землю тоу . и <u>оумножи</u> <u>же я земля</u> .]

«Своїми словами» у «Промові» викладений майже весь вірш. Напочатку бачимо вступну формулу «по сихъ же лѣтехъ», що маркує перехід від сюжетів Книги Буття до Виходу. Далі – нетиповий для біблійних збірок вираз «людѣе жидовѣстии» (типовим буде «сынове

⁴⁴⁹ Пічхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике.... Слід обумовити, що йдеться лише про давній вид Паримійника. Пізня редакція Паримійника виникла у середньоболгарський період XIII–XIV ст., й відповідно, не могла відобразитися у ПВЛ (але ці читання залучаються для наочного співставлення у варіантах).

⁴⁵⁰ У різночитаннях варіанти з Паримійника позначені як π (давній вид), або π2 (пізня редакція).

⁴⁵¹ Див.: Пічхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 24.

⁴⁵² Л лѣтъ, РАIX та НПЛмл лѣте^x.

⁴⁵³ У Т1, пізній групі російської та південнослов'янській редакціях тут заміна на паримійні читання, див.: Т1 Д Гб Р Гр О + С оумножишася /π/, С ~шесе/; Дб възмжіша /corr: въз^{no}жіша^c/. Четій варіант збережений у хронографічній редакції (без Т1) та ранній групі російської редакції (Т44 Ун, з виправленнями в Дб).

⁴⁵⁴ Т1 тачѣише /π/; Д Гб крѣпци /π2/.

⁴⁵⁵ Т1 възмагахоу /π/; Д Гб О крѣпляхоуся /π2/.

⁴⁵⁶ Т1 оумножи же ся землю . и исполниша землю ту /π/; Т44 Ун Дб наполниша землю; Д Гб оумножи же ся земля ихъ; ἐπλήθυνεν δὲ ἡ γῆ αὐτοῦς.

Израили / Израилеви» або «людіє»⁴⁵⁷). Точно відображені лише два слова, що вказують на знання різних версій давньослов'янської Книги Вихід: четіє «възмогоша» та паримійне «оумножишася».

«Възмогоша» присутнє у більшості списків Восьмикнижжя-П'ятикнижжя. Виняток складає Троїцький № 1, де варіант з давнього виду Паримійника «възмагаху», та у пізній групі російської редакції введена заміна з пізнього Паримійника: «крѣпляхоуся». Отже, «Промова» підтверджує вихідний четій варіант. Натомість читання «оумножишася» в літописах тотожне паримійному. Це шкода, оскільки в даному разі заміна на паримійну версію сталася у двох редакціях Восьмикнижжя: російській та південнослов'янській, а варіант «възмножаша» засвідчений лише хронографічною. Однак, заміни на службові читання у переписувачів цілком звична річ, бувало й таке, що четії витіснялися краще знаними паримійними. Робота літописця відзначена цікавою особливістю. Послідовність дієслів у «Промові» «възмогоша... оумножишася» обернена до тієї, яку бачимо у четіях та службових біблійних книгах, де: «**възмножаша**... **възмогоша**» або «оумножишася... въмагаху». Це свідчить на користь того, що біблійні вирази вписано за пригадуванням. Літописець був добре обчитаний у таких текстах і вільно оперував ними.

№ 2. Наступний приклад: у «Промові» скорочення та переказ Ех.1.13.

94.1Л та Новг.І с. 139	Віл. арк. 96	читання на Страстний понеділок ⁴⁵⁸
«и <u>насиляху</u> <u>имъ</u> єюпт ^а не <u>работою</u> ».	«и <u>оуסיляхоу</u> ⁴⁵⁹ єгиптене <u>снѡмъ</u> ии ^л евымъ ⁴⁶⁰ <u>бѣдою</u> ⁴⁶¹ ».	«и <u>насиловахоу</u> єюпт ^а не <u>на снѣ</u> ил ^е вы <u>ноужею</u> ».

У визначенні версії відіграє суттєву роль практично одне слово, «насиляху» (можливо, ще займенник «имъ», який міг з'явитися через переповідання четієго «сыномъ Израилевымъ», але такого роду варіанти не надто показові). В ньому відобразилися одночасно четії та паримійні читання. Зі службових – початок у «насиловахоу»⁴⁶², але частково підтверджується і четій варіант «оуסיляхоу», який містять списки Іудей-

⁴⁵⁷ У Книзі Вихід, напр., «жидовинъ» зустрічається лише один раз (Ех.1.16), «еврѣи», «еврѣискъ» — кілька разів: Ех.1.22 2.7 2.11 2.13 21.2.

⁴⁵⁸ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 26.

⁴⁵⁹ Т1 Гр С Р насиловаху /π/; Т45 всиляхоу; Дб оусиляхоу; Д Гб О насильствоваху /π2/.

⁴⁶⁰ Т1 Т44 Дб Гр С Р на снѣ изрлвы /π/.

⁴⁶¹ Т1 нужею /π/; Д Гб Гр С Р О ноуж^аею.

⁴⁶² Читання, характерне для більшості біблійних збірок. У Троїцькому № 1 та південнослов'янській редакції прочитується варіант давнього виду Паримійника «насиловахоу», у пізній групі російської редакції – із середньоболгарського пізнього Паримійника «насильствоваху».

ського хронографа, ранньої групи російської редакції та Троїцький № 45 (в останньому, із заміною у/в, «всил~»). На жаль, «работою» належить до неточних відповідників, і не збігається ні з паримійним варіантом «ноужею», ні з четієм «бѣдою».

№ 3. Далі, фараон наказав топити усіх єврейських немовлят чоловічого роду. В оповіді про перші дні Мойсея «Промова» спирається на Ех.2.3: «елма^ж не можаахоу оукрыти его оуже . взя и мти его . посмоли же ковчегъ⁴⁶³ пекломъ . и вложи отроча во нь . и положи [и]⁴⁶⁴ в лоузѣ⁴⁶⁵ подлѣгъ рѣкы», – але в літописі додано про страх перед «гублениєм». Уточнення, куди саме «вложили» немовля, походить з Ех.2.5.

94.6-9Л та Новг.І с. 139	Віл. арк. 96v	читання на Богоявлення та Страстний вівторок ⁴⁶⁶
«мти же Моисѣва оубоявши ^с сего . губленья ⁴⁶⁷ . вземши младенецъ . вложи и в крабицю ⁴⁶⁸ . и несѣши постави в лузѣ».	2.5 «оузрѣвши же ⁴⁶⁹ ковчегъ ⁴⁷⁰ в лоузѣ ⁴⁷¹ ».	2.5 «видѣвши крабицию . в луцѣ».

Варіант «крабицию» взятий з Паримійника. При цьому, у Восьми-книжжі та П'ятикнижжі службову заміну відображає лише Троїцький № 1. Натомість у більшості списків бачимо четіє «ковчегъ», пізня група російської редакції містить пізні паремійне «ковчежець». Важливо також, що «Промова» підтверджує четіє читання «лузѣ», збережене лише хронографічною редакцією. Списки російської та південнослов'янської засвідчують службову заміну «лоучи» або «лоуцѣ».

№ 4. Скорочення з Ех.2.5, Мойсея рятує дочка фараона.

94.9-10Л та Новг.І с. 139	Віл. арк. 96v	читання на Богоявлення та Страстний вівторок ⁴⁷²
«в се же время <u>сниде</u> ⁴⁷³ дѣщи фараонова . Ферьмуфи <u>купатся</u> »	« <u>прииде</u> же ⁴⁷⁴ д'щи фараонова <u>коупати</u> ^с на рѣкоу ⁴⁷⁵ ».	« <u>Сниде</u> дщи фараонова <u>измытсѣ</u> на рѣку».

⁴⁶³ так Т1 Т45 Т44 Ун Дб Д Гр С; Віл Арх В посмолівши в ковзезе.

⁴⁶⁴ Т44 Дб Гр С и; Д О его; Віл Арх В Т1 Т45 *prop.*; καὶ ἔθηκεν αὐτῇν.

⁴⁶⁵ Арх В Т1 Т45 лоузѣ; Т44 Дб лоучи; Д лоуци; Гр С Р лоучи.

⁴⁶⁶ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 20.

⁴⁶⁷ IX та НПЛмл погублення.

⁴⁶⁸ Так РАIX та НПЛмл, Л карабицию.

⁴⁶⁹ Т1 Д Гб и видѣвши /π/.

⁴⁷⁰ Т1 крабицию /π/; Д Гб О ков'чежець /π2/.

⁴⁷¹ Віл лоузе; А лозѣ; В лоузѣ; Т1 Гб Гр С лучи; Т44 Дб лоучи; Д лоуци; Р лучици;

О лоуцѣ.

⁴⁷² Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 20.

⁴⁷³ НПЛмл: К изиде, АкТ иде.

Назване у «Промові» ім'я, скоріше за все, походить з хронографічних чи парабіблійних текстів (воно зустрічається у кількох авторів). Знову два слова виступають індикатором використання у «Промові» обох видів біблійного тексту. У літописах бачимо паримійне «сьниде», яке поза тим потрапило лише до Троїцького № 1⁴⁷⁶. Натомість четій варіант «коупатися» має більшу цінність. У біблійних збірниках він присутній тільки у хронографічній редакції та ранній групі російської, у південнослов'янській редакції та пізній групі російської відобразилася заміна на службове читання «измытсь».

№ 5. З Ех.2.10, дочка фараона опікується найденним немовлям.

94.11–12Л та Новг.I с. 139	Віл. арк. 96v	читання на Богоявлення та Страсний вівторок ⁴⁷⁷
«и н ^а ре ^ч имя ему Моисѣи . и вс ^к орми [е] ⁴⁷⁸ бы ^с отроча красно».	«въз ^{моу} жавшоу же ся ⁴⁷⁹ отрочати . приведе ⁴⁸⁰ и къ дщери фараоновъ . и бы ^с еи в сна мѣсто . и прозва ⁴⁸¹ имя ^с моу Моисеи».	«оустерб ^{ль} шю же отрочати и въведе и ко дщери фараоновъ . и бы ^с еи въ сынъ . наре ^ч же имя емоу Моисѣи».

У літописі багато переказаного, поза цим «Промова» підтримує паримійне читання «нарече», що шкода, бо в більшості біблійних збірок тут теж заміна на службове читання. «Прозва» в Ех.2.10 засвідчене хронографічною та ранньою групою російської редакції й до речі, для четієго перекладу типовим є «прозва» / «прозвася», для паримійного – «нарече» / «наречеся». Подібні лексичні заміни річ звичайна⁴⁸², і літописець також віддав перевагу паримійній версії.

⁴⁷⁴ Т1 Т45 Т44 Дб приде же; Д Гб О Изыде же тогда; Гр С Р И прииде.

⁴⁷⁵ Так Арх В Т45 Т44 Ун; Віл змытсь на рекоу /π/; Т1 контамінація четієго та паримійного: «приде же ... на рѣку купатьсѣ ∴ Сниде дщи фараонова измытсь на рѣку»; Д Гб О измытсь в рецѣ; Гр С Р измытсь на рѣцѣ.

⁴⁷⁶ Проте тут контамінація обох видів біблійного тексту, і прочитується також четіє «прииде».

⁴⁷⁷ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 22.

⁴⁷⁸ Дод. з РАХ та НПЛмл.

⁴⁷⁹ Т1 оустербьшю же /π/; Дб оустрабвьшю * ся /π2/; ДГб оустрабвьшюся; Гр С възрастьшоу же.

⁴⁸⁰ Т1 Д Гб введе /π/.

⁴⁸¹ Т45 Т44 Дб сна мѣсто . прозва же; Т1 Д Гб сна . наре^ч же /π/; Гр С Р сна мѣсто . и наре^ч (сполучення четіих та паримійних читань).

⁴⁸² Див. «прозвати», «прозватися / ся прозвати»: Ех.2.10 2.22 12.16 15.23 16.31 17.7 17.15 29.45-46 33.7 33.19. В Ех.2.22 «прозва» збереглося у хронографічній редакції та Толковій палей. 12.16 «прозоветь» – засвідчене усіма редакціями; 15.23 «прозвася» у хронографічній редакції, у південнослов'янській та Толковій палей «прозваша», у російській паремійне «наречеся», і т.д.

№ 6. Після убивства єгиптянина Мойсей змушений тікати. Літописець відштовхувався від Ех.2.15, біблійний текст сильно скорочено.

94.24Л та Новг.І с. 139	Віл. арк. 96v-97	читання на Страстну середу ⁴⁸³
«бѣжа изъ Єюпта и приде в землю Мадьямску ⁴⁸⁴ ».	«слышав же фараонъ рѣчь сию ⁴⁸⁵ . искаше Моисея . да оубиеть и ⁴⁸⁶ отиде ^ж Мои- сеи от лица фараоня . и обита в земли Мадиа м ли ⁴⁸⁷ . прише ^д же в землю Мадиа м ля ⁴⁸⁸ . сѣдѣ на кладязи ⁴⁸⁹ ».	«слыша же фараонъ гль сь искаше оубити Моисѣя . отиде же Моиси от лица фараонова . и всели ся въ землю Мадиямскоу . и пришьде же въ землю Мадиямскоу . и сѣде на стоуденьци ».

«Мадьямску» в «Промові» залучено з Паримійника, літописець черговий раз скористався більш розповсюдженою службовою версією. Четїї варіанти позначення землі у Виході дещо інакші: «Мадиамя», «Мадиамялю», їх засвідчує хронографічна та рання група російської редакції.

№ 7. З розмови Мойсея з Господом, Ех.3.7-3.8.

95.2-95.4Л та Новг.І с. 140	Віл. арк. 97-97v	читання на Благовіщення ⁴⁹⁰
«и ре ^ч ему видѣхъ бѣду людии моихъ въ Єюптѣ . и низълѣзохъ ⁴⁹¹ изяти я от руки єюпетьски ⁴⁹² . извести я от земля тоя».	«рече же гѣ к Моисею . видѣ ^в видѣхъ ⁴⁹³ бѣдоу ⁴⁹⁴ людеи с[во]и ^х . иже ⁴⁹⁵ въ Єгиптѣ . и вопль и ^х слышахъ . иже от дѣлъ погоничъ ⁴⁹⁶ . видѣ ^х ⁴⁹⁷ бо	«рече же гѣ к Моисѣви . видя видѣхъ . стра ^{ть} людии моихъ . соущиихъ въ Егуптѣ . и вопль ихъ слысахъ . ѿ дѣлъ пріставникъ .

⁴⁸³ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 31.

⁴⁸⁴ РАІХ та НПЛмл Мадьямскоу / Мадиамяску; Л Мадьянску.

⁴⁸⁵ Т1 глаголю сѣ /π/; Д Гб проп.

⁴⁸⁶ Т1 Д Гр С Р О оубити Мусия /π/; Т45 Т44 Дб да оубиеть Моисея.

⁴⁸⁷ Т1 и вселися в землю Мадиамяску . /π/; Д Гб О и вселися в' земли Мадиамястѣ;

Гр С обьга въ земли...

⁴⁸⁸ Арх В Т45 Т44 Дб Мадиамялю; Т1 Д Гб Гр С О Мадиамяску /π/.

⁴⁸⁹ Т1 на студенци /π/; Д Гб О при кладенци /π2/; Гр С Р на кладенци.

⁴⁹⁰ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 57-58.

⁴⁹¹ Так І та НПЛмл, Л назълѣзохъ.

⁴⁹² РАІХ та НПЛмл руку егупетьску.

⁴⁹³ Т1 Т44 Дб Д Гб О видя видѣхъ /π/.

⁴⁹⁴ Т1 стрѣть /π/; Д бѣ.

⁴⁹⁵ Т1 моихъ сущихъ /π/; Т45 Дб Гр С свои^х . иже; Т44 Д О моихъ иже; мов тоѿ.

⁴⁹⁶ Т1 Д Гб приставникъ /π/; Т45 погань^х; Гр Р С погон'ничъ /С ~ннихъ/.

⁴⁹⁷ Т1 вѣм /π/; Т45 С Гр вѣде; Т44 Д Гб О видѣхъ.

болѣзнь и ^x . и излезо^x избавити ⁴⁹⁸ я от роукоу египетскоу ⁴⁹⁹ . и извѣсти я от земля тоя».	вѣмь бо болѣзнь ихъ . и <u>сѣнидохъ</u> <u>изять</u> я от роуки егуптѣскы ⁵⁰⁰ . извести я от земля тоя»
---	---

У цьому фрагменті «Промови» біблійний текст відтворений з незначними купюрами. Завдяки тому, що літописець не вдається до переказу, краще проявилися запозичення з четієго та паримійного видів Книги Вихід. «Бѣду» та «низьлѣзохъ» у літопис узято з четіїх читань. У Восьмикнижжі та П'ятикнижжі перше засвідчене більшістю рукописів, лише у Троїцькому № 1 паримійне «страсть». Друге підтверджує лише хронографічна редакція, тоді як у російській та південнослов'янській паримійне «сѣнидохъ». Одночасно, зі службового тексту в літопис узятє «моихъ» та «изяти» (четії варіанти: «своихъ» та «избавити»). Таким чином, «Промова» є важливим свідком одного з четіїх читань, хоча знову синтезує різні версії.

№ 8. Переказ Ех.14.10-14.11: «сини Ізраїлеві» тікають з Єгипту, фараон жене за ними.

95.24-95.26Л та Новг.І с. 140	Віл. арк. 106	читання на Велику суботу ⁵⁰¹
« <u>видѣвъше</u> же людѣе жидовѣстии . воспиша на Моисѣя . ркуще <i>почто</i> изведе ны на смѣръ ».	«фараонѣ ^ж пре^лидяше ⁵⁰² . възрѣвъше же сѣнове іїлеви очима оузрѣша ⁵⁰³ . и се египтене въпо^лчили^c въслѣдъ и ^x . и оубояшася сѣло . и возопиша сѣнове іїлеви к гоу . и рѣша къ Моисею . дѣи ли не бѣ гробомъ ⁵⁰⁴ в земли Єгипетѣстѣи . да на ^c изведѣ семо на смѣръ в поустыню ⁵⁰⁵ ».	«и фараонѣ <u>приближися</u> . и възрѣвъше сѣве ізлеви . очима <u>своима</u> . и <u>видѣша</u> . и се егуптяне опълчишася въслѣдъ ихъ . и оубояша ^c зѣло . и възпиша сѣве ізлви къ боу . и рѣша къ Моисеови . <u>зане</u> ли не <u>быти</u> гробомъ въ земли Егуптѣстѣ . изведе ны <u>оубити</u> въ поустыни».

⁴⁹⁸ Т1 Д Гб О снідохъ изяти /π/; Гр Р С сѣнидо^x избавити.

⁴⁹⁹ Т1 руки єгуптянъ /π/.

⁵⁰⁰ У групі списков: єгоуптянъ.

⁵⁰¹ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 49-50.

⁵⁰² Т1 + Т44 Д Гб О фа^{ра}онѣ приближися . и /π/, Т44 Д Гб О ~жашеся π2/.

⁵⁰³ Т1 своима видѣша /π/; Т44 Дб Д Гб О и видѣша.

⁵⁰⁴ Так Арх В; Віл: деи ли не бѣ гробомъ нѣшимъ быти; Т1 Д Т44 Ун Дб занели не быти гробомъ /π/, Т44 Ун громъ, Дб не бѣ гроба/; Т45 дѣшеш ли бѣ гро^б; С + Гр Р понеже не бы^c громовъ /Гр громовъ, Р гробъ/; παρὰ τὸ μὴ ὑπάρχειν μνήματα.

⁵⁰⁵ Т1 (ны) оубить в пустыни /π/; Дб сѣмо во поустыню; Т44 Д Гб О оумрети в' поустыни; С Гр Р проп.

На жаль, багато переказаного, більш-менш точно відтворені 2 вирази. «Видѣвъше» утворене, вірогідно, з паримійного «видѣша». Натомість варіант «на смѣрть» – четій, що важливо, оскільки його зберегла лише хронографічна редакція⁵⁰⁶. Відтак, літописи тут виступають раннім свідком, що підтверджує початкове четіє читання.

№ 9. Ех.14.22-23,27, сини Ізраїлеві тікають від війська фараона, і переходять море «посуху».

95.29-96.3Л та Новг.І с. 140	Віл. арк. 106, 106v	читання на Богоявлення та Велику суботу ⁵⁰⁷
«и в ^ѣ нидоша с ^ѣ нве Изрлви в море . видѣвъ же фар ^ѣ онъ погна по ни ^х . с ^ѣ нве же Изрлви преи- доша по су ^х . яко излѣзоша на брегъ .	«и влѣзоша ⁵⁰⁸ с ^ѣ нове йлєви . срѣди моря по соуху ⁵⁰⁹ . во- да же и ^м стена одесною и ^х . стена ж ^ѣ ошоую ⁵¹⁰ . и гна- ша ⁵¹¹ ж ^ѣ єгиптєне . и влѣзоша ⁵¹² вѣслѣдъ и ^х . и все коньство ⁵¹³ фараоне . и оружіє ⁵¹³ ...	«и внидоша с ^ѣ нове йлєви посрѣдѣ моря по соуху . и вода имѣ стѣна одесною . и стѣна имѣ ошоую . погнаша же єгуптяне и внидоша вѣслѣдъ ихъ . всякъ конь фараоновъ и колесница...
и съступися море о фараонѣ . и о воихъ єго».	простре ж ^ѣ Моиси роукоу на морѣ . и сстоупися ⁵¹⁴ вода къ свѣтоу ⁵¹⁵ на мѣсто . єгиптєне же побѣгоша ⁵¹⁶ по ^д водою».	просьтрѣ же Моисѣи руку на море и оустроися вода ко дни на мѣсто . єгуптяне же бѣша ⁵¹⁷ подѣ водою».

Поза звичним переказом та скороченням у «Промові» бачимо кілька точних виразів, зокрема четіє «сстоупися». У біблійних збірниках Восмикнижжя воно засвідчене хронографічною, південнослов'янською редакціями та Доброхотова № 13. Напочатку літописи підтримують паремійне «внидоша», хоча нижче «излѣзоша» подібне до четієго «влѣзоша», яке заховане у кількох рукописах⁵¹⁸. У «Промові» вкотре синтезовані

⁵⁰⁶ Крім того, слід від виразу «семо на смѣрть» («семо»), знаходимо у списку ранньої групи російської редакції, Доброхотова № 13.

⁵⁰⁷ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 13-14; 16.

⁵⁰⁸ Арх В Т1 Т44 Д Гб Р О внидоша /π/; Т45 проидоша; Гр С внидоше.

⁵⁰⁹ Т1 посуху посреди моря; Т44 + Дб Д О Гр С посрѣдѣ моря посуху /π/.

⁵¹⁰ Т45 Дб Гр С олѣвою; Р олѣвуя.

⁵¹¹ Т1 погнаша /π/.

⁵¹² Арх В влѣзоша; Т1 Т45 Т44 Д Гб О + Гр внидоша /π/; Дб влѣ³ша; С влѣзоше.

⁵¹³ Т1 Т44 Д О всякъ конь фараоновъ и колесница /π/; Дб вси кони фараоні . и ору^же; Гр + С вси кони фараоновы и роужіє /С оружіє/.

⁵¹⁴ Арх В растоупися; Т1 Т44 Д Гб О оустроися /π/; Дб стоупи^с; С Гр сстоуписе.

⁵¹⁵ Т1 Т44 Гб О дну /π/; Дб свѣтоу; Д дне^с.

⁵¹⁶ Т1 бѣжаше; Т45 Гб бѣша; Т44 Д бѣжаша /π/; Гр С побѣгоше.

⁵¹⁷ У кількох списках: бѣжаша / бѣжашу.

⁵¹⁸ Списках Іудейського хронографа, Доброхотова № 13 та Севастіянівському (тобто, частині хронографічної та південнослов'янської редакцій, одному з представ-

запозичення з різних видів біблійного тексту й засвідчено два четії варіанти.

№ 10. Після того як сини Ізраїлеві щасливо уникнули зіткнення з фараоном, вони потрапили на місце з гіркою водою, пор. Ех.15.22-23.

96.4-96.6Л та Новг.І с. 140	Віл. арк. 107	читання на Богоявлення та Воздвиження Хреста ⁵¹⁹
«и возлюбѣ бѣ Изрѣя и идоша от моря 3 дѣни по пустыни . и придоша в Меронѣ ⁵²⁰ . и бѣ ту вода горка».	«Въздѣвиже ⁵²¹ Моисеи сны їзря . от моря Чръного . и въведе ⁵²² в поустыню Соурь . идоша три дѣни в поустыню и . не обрѣтоша ^ж воды я ^ж пьють ⁵²³ . придоша ^ж в Меронѣ ⁵²⁴ . и не можаху пити от Мероны ⁵²⁵ . горка бо бѣаше ⁵²⁶ ».	«Поятъ Моисии сны їзлевы от моря Черъм- наго . и веде я въ пусты- ню Сурь . и идяху по пустыни 3 дѣни и не обрѣтаху воды да быша пили . придоша же въ Мѣрру ⁵²⁷ и не можаху пити воды от Мѣръры . горка бо бѣ».

Літописець додав вступний вираз, а далі в «Промові» досить близько, хоча й з перестановками, відтворено біблійний текст, присутні кілька дрібних паримійних варіантів та один імовірно четій. Останній є найбільш цікавим. Більшість списків літописців засвідчує читання «Меронѣ», збережене лише у збірниках хронографічної редакції⁵²⁸. Паримійне «Мерру» прочитується у Троїцькому № 1, російській та південнослов'янській редакції, а також відповідає основному грецькому тексту: εἰς Μερρα.

ників ранньої групи російської). До речі, заміна «вълѣсти» / «вънити» знов-таки типова для четієго та паремійного виду перекладу.

⁵¹⁹ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 17-18.

⁵²⁰ Л Меренѣ, І Мер(роу) (виправлення), РА Меронѣ, Х Меронѣ; НПЛмл: К Миронѣ, АкТ Мерру.

⁵²¹ Т1 Т44 Ун Д Гб О Поятъ /π/; Т45 Дб Гр С Въздѣвиже же; ТП въздиже.

⁵²² В въведе^л; Т1 Дб введе я; Т45 введе; Т44 Д Гб веде ихъ; Гр С О въведѣ и^х.

⁵²³ АРХ В Т1 да быша пили /π/; Т45 Дб да пію^т; Т44 Гб яко да піють; Д яко пію^т; Гр С Р (воды) пити; ѿсте пиѣв.

⁵²⁴ Так Арх В; Віл Мѣрроу {то єсть болото}, виправлення: після «мѣ» приписано «рроу», «то єсть» — на берегах, «болото» — по записаному (вірогідно, початково було: Мѣронѣ); Т1 Т44 Дб Д Гб С Р О Мерроу /π/; Т45 Мерану; Гр проп.; εἰς Μερρα / Μερραν.

⁵²⁵ Т1 воды от Морр^л /π/; Дб Д Гб С Р О + Т44 Ун Гр воды от Мерры /Т44 Ун водоу, Гр Мер'ри/; Т45 от Мераны; пиѣв ѣк Мѣррас / Мѣрран / Мѣран / Мѣрран.

⁵²⁶ Т1 бо бѣ вода; Т45 бѣ бяш; Т44 Дб Д бо бѣ /π/; С Р бо бѣше; Гр помилково: коркаго бѣ бѣше.

⁵²⁷ В інших списках: Мерру.

⁵²⁸ Нині «Меронѣ» збереглося в Архівському, Варшавському та Троїцькому № 45. Ймовірно, аналогічно прочитувалося і у Віленському, однак назву було виправлено кимось з копіїстів або читачів на «Мѣрроу».

Втім, у одній з груп грецьких списків зустрічаємо подібний до «Меронъ» варіант: εἰς Μερρον / Μερρων⁵²⁹. Великою є вірогідність того, що давньослов'янський перекладач Книги Вихід відштовхувався саме від такого грецького списку.

№ 11. Продовження історії з гіркою водою, див. Ех.15.24-25.

96.6-96.8Л та Новг.І с. 140-141	Віл арк. 107	читання на Богоявлення та Воздвиження хреста ⁵³⁰
«и възропташа людѣе на ба̑ . и показа имъ гѣ древо . и <u>вложи</u> Моисѣи въ воду . и оусладишася воды».	«и роптаахоу [людѣе] ⁵³¹ на Моисея глѹще . что намъ пити ⁵³² . възпи ж Моисеи к гоу . и показа емоу гѣ дрѣво . и въврѣже ⁵³³ в воду . и ослади ⁵³⁴ вода».	«и роптаху людие на Моисѣя глѣще . что пи ^е мъ . возпи же Моисѣи къ г ^е доу . и показа емоу древо . и <u>вложи</u> е в воду и <u>сладка</u> <u>бы</u> ^е вода».

Судячи з усього, вірцем для виразу «Промови» «оусладишася воды» послугував четіє «осладися вода» (у паримійному інакше: «сладка бысть вода»). Його засвідчують усі списки П'ятикнижжя та Восьмикнижжя, крім Троїцького № 1, де службова заміна; у російській редакції бачимо дрібне різночитання «оусладися».

№ 12. Ще один приклад із «Промови Філософа» знаходиться поза межами паримійних запозичень. У біблійних збірках в цьому місці інновації, і саме співставлення з контрольним текстом літописів дозволяє уточнити вихідний варіант четієго тексту. Див. паралель до Ех.16.2, 16.7.

96.8-96.12Л та НПЛмл с. 141: «посем же паки **возропташа** на Моисѣя и на Арона... и ре^ч г^е къ Моисѣеви . слышахъ **гугнанъ** снѣвъ Излѣвъ».

Віл. арк. 107зв.: Ех.16.2 «**въсхоухнаша**⁵³⁵ снѣве илѣвы . всь соборъ⁵³⁶ до Моисея⁵³⁷ и Арона... 16.7 заутра оузрите славоу гнѹ . понеже гѣ

⁵²⁹ Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis ed. – Vol. 2: Exodus, ed. John William Wevers. – Göttingen, 1991. – S. 203.

⁵³⁰ Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике... – С. 18.

⁵³¹ Віл робтаахоу же; Т1 Т45 Т44 Дб Д Гб Гр С Р и роптаху людѣе.

⁵³² Арх В Дб ны питъ; Т1 Т44 Д Гб О (что) пи^емъ /π/; Т45 Р ны е^е пи^и; Гр ни е^е пити; С имаи пити.

⁵³³ Арх В Т45 и въврѣже; Т1 Т44 Д Гб Гр С Р О и вложи е /π/; Дб и въве^рже е.

⁵³⁴ Арх В Т45 Дб Гр С Р ослади^е; Віл бы^е сла^ака; Т1 сладка бы^е /π/; Т44 Д Гб О оусладися /π2/.

⁵³⁵ Арх В О възропташа; Т1 Т45 Т44 Ун Д Гб всхухна; Дб взгоугна; Гр С възърпта же.

⁵³⁶ Арх В Т1 Т45 Т44 Дб Д Гб всь съборъ снѣвъ илѣвъ; Гр С Р всь съномъ (на).

⁵³⁷ Т44 Д Гб Гр С Р О на моисеа (и); ἐπὶ Μωϋσην.

оуслыша **ропѣтаніє** ваше до бѣ⁵³⁸ . мы оубо что есмы . да робщете на на⁵³⁹».

Заміни «роптати / хухнати» та «роптанье / хухнанье» типові для біблійних збірок; «хухнати», «всьхухнати», «хухнанье» стабільно збережене лише у Троїцьких П'ятикнижжях⁵⁴⁰. Текст літописів, де репрезентовані, хоч і в оберненій послідовності до Ех.16.2 та 16.7, обидва варіанти – «возропташа» та «гоугнанье» – пересвідчує, що «гоугнанье» / «хоухнанье» належить до початкових читань. Очевидно, переписувачі вважали за потрібне замінювати архаїчне слово.

Як уже відзначалося, більш знаний і звичний службовий вид біблійного тексту часом витискав четії (особливо коли йшлося про читання таких святкових днів як Велика субота, Благовіщення, Богоявлення). Важливо, що майже у всіх прикладах, крім № 5-6, «Промова» підтверджує четії читання. У прикладах № 3, 7, 8, 10 – засвідчуються варіанти, заховані тільки в хронографічній редакції⁵⁴¹. № 2, 4 – хронографічній та ранньої групи російської редакції. № 9, 11 – хронографічній, південно-слов'янської та 1-го зі списків ранньої російської. № 1, 7 – більшості списків. Крім того, у № 11 одне незначне читання частково збігається з варіантом пізньої групи російської редакції («оусладися» зам. «осладися»), але такі дрібні різночитання, швидше за все, є наслідком незаочної корекції різних писців.

Співставлені тексти наочно демонструють, що біблійні запозичення у літописах, палях та інших творах можуть виступати контрольними за умови хоча б часткового збереження в них точних відповідників. Нерідко в одному і тому ж пасажі «Промови Філософа» трапляються одночасно читання як службові (паримійні), так і четії. Що стосується Книги Вихід, службові підтверджені не лише рукописами Паримійника, а й замінами у російській та південнослов'янській редакції, четії найчастіше зберігає хронографічна редакція. Варто підкреслити, включення з паримійного біблійного тексту у «Промові» не збігаються регулярно з жодною групою біблійних збірок. Це означає, що літописець самостійно працював з четієм текстом Книги Вихід (очевидно, на ранньому етапі побутування) та Паримійником. Суттєво, що в наведених прикладах із «Промови» немає помилкових варіантів тих чи інших відгалуджень біблійної традиції.

⁵³⁸ Т45 хоухнаніє ваше до бѣа; Т44 Д Гб роптаніє ваше; Гр С рѣпаніє ваше . възыде бо до бѣ . и; О роптаніє ваше на бѣа; Т1 проп. вираз.

⁵³⁹ Арх В ропчете на ны; Т1 проп.; Т45 хоух'нете на ны :; Т44 Д Р Гр С О ропщете на ны.

⁵⁴⁰ Т1 та Т45. Крім наведених фрагментів, див. також: Ех.15.24, 16.8, 16.9, 16.12, 17.3.

⁵⁴¹ У багатьох випадках – без Троїцького № 1, де практично повний комплект паримійних читань.

Здавалося б, як відхилення можна було б класифікувати нетипову назву місця з гіркою водою «Меранъ» чи «Меронъ» у хронографічній редакції та літописах. Проте найменування знаходить відповідники у низці грецьких рукописів: Μερραν / Μερρων. Найвірогідніше, читання відображає вихідний варіант четієго перекладу Восьмикнижжя. Загалом такий ранній контрольний текст як спільні ділянки ПВЛ та НПЛмл у «Промові Філософа», по-перше, підтверджує висновок про добру збереженість початкових читань у хронографічній редакції Книги Вихід (збіги з нею – завжди початкові, а не вторинні). По-друге, все сказане означає, що на момент створення ПВЛ початку XII ст. редакції Восьмикнижжя ще не сформувалися.

IV.4.3 Книга Ісуса Навина у Восьмикнижжі. У шостій книзі Восьмикнижжя залишається майже такий самий поділ на гілки, як і у перших двох, Виході та Бутті. Вона репрезентована російською, хронографічною та південнослов'янською редакціями. Для історії хронографів найбільшу вагу має російська. Саме з Книги Ісуса Навина починається старший список Троїцького хронографа, Троїцький № 728. Виходячи з різничань, він являє собою дивний мікс, який зближується з ранньою групою російської редакції й, одночасно, містить певну кількість читань пізньої групи. Два інших списки Троїцького хронографа переписані: один – з «типової пізньої російської групи» (НСРК F15)⁵⁴², другий – «типової ранньої» (Ундольського № 1)⁵⁴³. Вірогідніше за все, саме старший Троїцький рукопис відображає початковий вид хронографа – за винятком того, що в кодексі утрачений початок⁵⁴⁴. Для колації я залучаю вісім списків російської редакції. Матеріал викладено за тією ж схемою, що й у розділі IV.4.1, присвяченому Книзі Вихід. Спочатку зупинюсь на хронографічній редакції, потім південнослов'янській і насамкінець – російській. Варто зазначити, що службових читань з Книги Ісуса Навина загалом неба-

⁵⁴² У НСРК F15 біблійну частину скопійовано з іншого біблійного збірника, що не належить до групи Троїцького хронографа. Про два антиграфи записав сам писець у ремарці, вміщеній перед Александрією: *Вилкул Татьяна*, Александрия Хронографическая в Троицком хронографе (книга 1-я)... – С. 104.

⁵⁴³ Ундольського № 1, починаючи з Александрії, є безпосередньою копією Троїцького. Біблійна частина П'ятикнижжя, за моїми спостереженнями, відновлена за списком ранньої групи російської редакції, дуже близьким до Троїцького № 44 (можливо, є безпосередньою копією з нього). Починаючи з Ісуса Навина – зкопійована зі списку ранньої групи, наближеному до Троїцького № 2.

⁵⁴⁴ Випадки, коли виклад починався не з Книги Буття, відомі. Напр., у Троїцькому № 2 вміщено лише 6-8 книги Восьмикнижжя, і виклад починається з Ісуса Навина, однак це не зовсім типова ситуація. Крім того, у Троїцькому № 728 втрачений також початок Іс.Нав., перші 6 глав відновлено за текстом Толкової палей.

гато⁵⁴⁵, четій текст зберігся майже у чистому вигляді, і це кардинально спрощує текстологічний аналіз. Отже, яку специфіку мають списки різних редакцій у цій частині Восьмикнижжя?

Хронографічна редакція у 6-8 книгах Біблії збідніла. З її списків залишилися лише три рукописи Іудейського хронографа. Троїцькі П'ятикнижжя завершилися Второзаконням, продовження цих кодексів, на жаль, не існує. В Іудейському хронографі манера копіювання у принципі аналогічна тому, що спостерігалось на матеріалі Книги Вихід, з певними змінами. Чужорідні включення відсутні, немає випущених великих фрагментів тексту, проте досить багато механічних пропусків окремих слів та виразів. Серед вторинних читань чимало лексичних заміन. Збереглася втім і досить велика кількість початкових варіантів, приклади виношу в Додатки.

Південнослов'янська редакція відрізняється від двох інших тим, що тут уведено службові читання. Напр.:

Іс.Нав.3.17 у південнослов'янській редакції: «іереіе», так у Паримійнику та палєях – натомість в Іудейському хронографі та російській редакції «жерци»⁵⁴⁶.

5.13 «(наш ли еси или) от соупостать наши^x», читання паримійне та Історичної палєї – в Іудейському хронографі, російській редакції та Толковій палєї «ратны^x» або «ратны^x наши^x»⁵⁴⁷.

5.14 «(паде ниць на земли) и поклонися», так у Паримійнику та Історичній палєї – доповнення немає в інших редакціях, немає у грецьк.: ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τῇ γῇ...

Спостерігаються включення з Історичної палєї. Так, в Іс.Нав.6.17/6.16 у південнослов'янській редакції розвідники названі «сходники наша». Пор. в Історичній палєї «сходники» – у російській редакції «предлагатая»; в Іудейському хронографі невеличке псування «пре^длагатая». Іс.Нав.9.6/9.12 «(от земля) далечные» – в Історичній палєї «от далечныя (страны)» – в решті списків «дальняя». Іс.Нав.10.12 у південнослов'янській редакції та Історичній палєї місце, на якому Ісус Навин зупинив сонце під час битви,

⁵⁴⁵ У Паримійник потрапили витяги тільки із двох глав, 3-ї та 5-ї. При цьому, паримійні заміни простежуються переважно не в рукописах четієго Восьмикнижжя, а у палєях. Поодинокі службові варіанти знаходимо також у південнослов'янській редакції.

⁵⁴⁶ Але подібна лексична заміна взагалі характерна для південнослов'янської редакції, не лише на ділянках паримійних включень.

⁵⁴⁷ Додам, грецький текст τῶν ὑπεντατίων допускає і таке, і таке читання. У Книзі Ісуса Навина Септуагінта залучається за виданням: The Old Testament in Greek. According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Test of the Septuagint / Ed. A.E. Brooke, N. McLean. – Cambridge, 1906–1940.

позначене «*противоу Фарегу*»⁵⁴⁸. У російській редакції: «**прямо дебри Елеонъ**» або «...**Елионъ**», в Іудейському хронографі дещо зіпсоване «...**Еламли**». У Толковій палей, яка також підтримує четії читання: «...**Елонъ**». Грецька назва – Αἶλον, краще за все її зберегла саме Толкова палея. Щоправда, «Фарег» називає також Хроніка Амартола, але оскільки у південнослов'янських списках інших запозичень з Амартола немає⁵⁴⁹, джерелом слід визнати Історичну палею.

Південнослов'янська редакція демонструє чимало вторинних читань – лексичних замінів, доповнень, пропусків. Просто таки «розійшовся» її укладач у батальних сценах. Він поповнив біблійний текст цілими новими виразами, що не знаходять жодних відповідників у грецькому оригіналі. Навожу три такі приклади (докладніше див. Додатки).

Іс.Нав.10.12 у сцені перед молінням Ісуса і зупинкою сонця після «сѣкроушишася от лица їйля» додано: «и не възмогоше и потрѣбити мѣчемъ яко слнь'це поиде къ западоу . тогда Ісоушь ста въ ороужіи прѣ'гмѣ . и възоупи глѣ».

11.4 Проти Ісуса зібралася велика коаліція, після «изыдоша си и цѣри» у південнослов'янській: «и все страны и^х съ прѣ'лы и^х . и кнезы и^х и воеводы ихъ . и тѣм'ници и^х . и тысоуц'ници ихъ . начела езычьскаа изыдоше»; після «множеством» – «яко и проузи . съ», замість «оружіи **много**» – «оружіи въ силѣ велицѣ».

11.7 після «нападоша на ня въ гор'стѣи» додано: «и быв'ши браны крѣп'цѣ на много , и сѣчоу великоу . яко не видѣти земле от крѣви . и потоко^м потеци от крѣве . и вси и^х крѣп'ци и сил'ныи падоше ороужіемъ . и вси и^х падоше безъ остатка».

В усіх подібних фрагментах порівняння текстів вказує на творче начало південнослов'янського укладача, котрий суттєво переробив початковий переклад Восемикнижжя. В цілому підтверджуються спостереження, зроблені на матеріалі Книги Вихід, хоча приклади з Книги Ісуса Навина яскравіші.

Співвідношення читань списків *російської редакції* на матеріалі Книги Ісуса Навина порівняно з Книгою Вихід ускладнене. Перш за все, дещо змінений склад репрезентативних представників цієї гілки. З ранньої групи російської редакції залишився Доброхотова № 13 та Ундоль-

⁵⁴⁸ Попов А. Книга бытия небеси и земли (Палея историческая)... – С. 114: «да станеть слнце противоу Фарегу, дондеже побѣждю съпротивники». В Арх В велику вставку з цього місця Історичної палей вміщено після Іс.Нав.6.18(6.17): «...да станеть слнце противоу Фарегу . дондеже побежоу съпротивники...».

⁵⁴⁹ Ам.112: «ре' бо І'сѣ Навгинъ да станеть слнце на Гаваонъ и лоуна на Фарага Елома». Крім усього іншого, в Хроніці Амартола тут злитне читання, названо як «Фарег-Фараг», так і «Елом».

ського № 1 (Троїцький № 44 являє собою П'ятикнижжя і завершився Второзаконням). Натомість ця група поповнилася кодексом Троїцький № 2 2-ї половини XIV ст., де скопійовані 6-8 книги Восьмикнижжя (Ісуса Навина, Суддів, Руф), а на останніх аркушах вміщений короткий хронограф, скомпонований з хронік Амартола та Георгія Синкела. Деякі ранні читання відображає також Троїцький № 728. У пізній групі російської редакції, як і раніше – один з рукописів Бібліотечного або Академічного хронографа, МДА № 12, та Генадієвська Біблія. Врахований також список Барсовський № 1 XV ст. До цієї ж групи належить і другий повноцінний список Троїцького хронографа, НСРК F15.

Троїцький № 728, скоріше за все, заховав протографічні читання Троїцького хронографа. Із трьох нині збережених рукописів цієї копії він єдиний релевантний для аналізу текстології біблійних книг⁵⁵⁰. Найцікавіше є те, що він стоїть ніби посередині між ранньою та пізньою групою російської редакції. Між іншим, наявність читань пізньої групи – ще одна хоч і непряма ознака того, що «XVI 2-ї редакції» не може бути укладеним у ранній період, скажімо, XI–XII ст. До речі, О.В. Творогов спочатку відмовився вказати хронологічні рамки появи цієї версії XVI, а згодом писав про XIII–XIV ст., ніяк не аргументуючи свою позицію. Дослідження Книги Ісуса Навина дозволяє довести пізнє копіювання біблійної частини в «XVI 2-ї редакції» на конкретному матеріалі.

Розглядаючи характерні риси *російської редакції*, спершу звернімося до її відхилень та інновацій у цій частині четієго давньослов'янського перекладу Восьмикнижжя, як він відновлюється за допомогою текстологічного порівняння. Далі вкажу початкові читання, збережені лише в російській редакції. Потім зосередимось на різночитаннях у ранній та пізній групах та в окремих найважливіших списках. Особливу увагу в цих параграфах приділятиму Троїцькому № 728.

Укладач того списку, що послуговував спільним протографом російської редакції, не був настільки схильним до творчих переробок, як укладач південнослов'янської редакції. Великих доповнень цілими фразами тут немає і, назагал, зміни стандартні. Втрачений один великий фрагмент на закінченні: Іс.Нав.21.27-22.1. Скоріше за все, пропуск механічний. Наявні лексичні заміни, зміни форм та доповнення, випущено кілька виразів. Вторинні варіанти із суттєвими інноваціями такі (тут і далі

⁵⁵⁰ Як уже відзначалося, Ундольського № 1 є складним збірником, різні частини якого списані з різних антиграфів. У Книзі Ісуса Навина він близький до Троїцького № 2, Книги Вихід – до Троїцького № 44, текст Александрії є безпосередньою копією Троїцького № 728. НСРК F15 поділяється фактично навпіл: джерела біблійної частини та «суто хронографічної» (починаючи з Александрії) не співпадають.

перераховані 3-4 показові приклади, докладніші переліки читань див. Додатки):

Іс.Нав.6.23/6.22 у російській редакції послані Ісусом розвідники увійшли «*въ градъ вдовы жены*»⁵⁵¹ – у решті списків «(влѣзоста двѣ оуноши съглядавшии) градъ в домъ жены», що точно відповідає грецьк. (εἰσῆλθον οἱ δύο νεανίσκοι οἱ κατασκοπεύσαντες) τὴν πόλιν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς γυναίκος);

11.12 «(повелѣ) І^ссъ»⁵⁵² – у решті списків «Моисіи», (συνέταξεν) Μωϋσῆς;

15.60 назва міста «*Еревьерума*»⁵⁵³ – треба: «Καρίαθβαалъ», Καριαθβαал;

23.12 «ти *тако* (сътворите съ ними)» – треба: «ти свадбы...», καὶ ἐπιγαμίας (ποιήσητε πρὸς αὐτοῦς).

Збережені лише у російській редакції початкові читання не надто виразні. Напр.:

Іс.Нав.7.22 «и пусти І^ссъ *сълы*» – у південнослов'янській редакції вторинне «слоугы», в Іудейському хронографі випущений цілий вираз, пор. грецьк. καὶ ἀπέστειλεν Ἰησοῦς *ἀγγέλους*;

8.3 названо 30 тисяч мужів війська, якого Ісус послав на місто Гаї: «л. тысящъ» – у решті списків кількість зменшено вдсятеро: «три тысоуща» (однакова правка в Іудейському хронографі та південнослов'янській редакції⁵⁵⁴), грецьк. відповідає читанню російській редакції, *τριάκοντα χιλιάδας*;

24.32 батько Йосифа Іаков придбав частину села «*стомъ* (агнець)», тобто 'заплатив сто ягнят' – в Іудейському хронографі зіпсоване «с тоукомъ» ('з жиром'), у південнослов'янській редакції незграбно модифіковано форму: «стоими», ἀμνάδων ἑκατὸν.

У деяких випадках вірні читання містить лише *рання група російської редакції*.

⁵⁵¹ Дб соглядавшии вдовы; Нтр *tr*: въ гра^л в до^м жены вдовы.

⁵⁵² Інакше тільки Гб, де трапляються правки за Вульгатою, в тому числі, виправлені деякі спільні помилки російської редакції.

⁵⁵³ Назву перенесено з іншого вірша – Іс.Нав.15.52.

⁵⁵⁴ Інколи такі однакові вторинні читання робилися різними писцями незалежно один від одного, про вплив та контамінацію поодинокі виправлення не свідчать. Крім того, у Тр тут «600» (̅х̅.), Гр «23» (̅к̅.). Сцена в Іс.Нав.8.3 назагал дещо дивна: на невеличке місто Гаї посилається сила війська. Вірогідно, тому писці намагалися кількість воїнів якось зменшити. Давньоєврейський та грецький тексти в цьому сюжеті детально розглядалися, напр., у: *Van der Meer Michaël N. Formation and Reformulation...* – Р. 417-419.

Іс.Нав.11.7 у ранній групі точніше назва «(кѣ водѣ) моуруньстѣи / мороносцѣ»⁵⁵⁵ – пор. в інших групах: «морьстѣи» / «мер'ристѣи» / «мируньстѣи», та грецьк. *Μαρρων*;

16.10 тут-таки добре збережено архаїчне і мабуть, вже на час копіювання малозрозуміле позначення шлюбного дару: «(дасть) въ смѣино»⁵⁵⁶, ἐν φερνῇ – пор. у решті «въ смѣю» / «въ смѣи» / «въ смѣинѣ» / «ве смеинѣ»;

22.10 риторичне повторення «(сградиша) требище . *требище* (велико)», згідно з грецьк.: *βωμόν ἐπὶ τοῦ Ἰορδάνου, βωμόν (μέγαν)*; щоправда, так лише в одному Троїцькому № 2 – у решті рукописів пропуск.

Деякі початкові варіанти збереглися також в окремих списках ранньої групи. Втім, у більшості випадків це все ж такі читання, коли якийсь список не має відхилень, характерних для російської редакції, і зближується з Іудейським хронографом або південнослов'янською редакцією (один з прикладів вище: Іс.22.10)⁵⁵⁷.

Звичайно, в ранній групі відзначені власні специфічні помилки, переважно незначні. Скажімо, Іс.Нав.12.8 зайве подвоєння з дещо зіпсованою назвою «амореа . *и мореа*»; 24.6 «*снѡвъ*» замість вірного «отъць» у решті рукописів, пор. грецьк. *τῶν πατέρων*.

Зрідка ранні читання зберегла *пізня група російської редакції*. Якщо не враховувати зовсім дрібних, як от збереження сполучника «и», таких два.

Іс.Нав.6.9/6.8 змальовано процесію перед узяттям Єрихону, яка включає представників усього народу «синов Ізраїлевих», від воїнів до жерців. У російській редакції пізньої групи прочитується: «жерци же съзаци *кличахоу*», що відповідає грецьк. *οἱ οὐραγοῦντες* – тим часом російській редакції ранньої групи та південнослов'янських списках тут «...*ковче-гоу*», в Іудейському хронографі «...*кѣ вечероу*»;

18.12 «и быша *предѣли* ихъ» – у решті списків випущене «предѣли» або «предѣли ихъ», грецьк. *ἐγενήθη αὐτῶν τὰ ὅρια*.

Пізня група рясніє подальшими відхиленнями від протографа четієго перекладу Книги Ісуса Навина. Докладний перелік варіантів, які вирізняються від решти списків, включно з ранньою російською групою, див. Додатки, тут наведу 3 приклади.

Іс.Нав.6.8/6.7 введений вираз, відсутній у решті списків: «*предидяхоу пре^о гмѣ . по сем же идяхоу воини*»; він не має жодних відповідників у грецьк.;

⁵⁵⁵ Так Тр Дб.

⁵⁵⁶ Так лише Т2 Дб; Тр – смѣи^оно; Ун ~~мѣ~~ смѣино /закреслено склад/; у пізній групі Д Гб Б1 Нтр вся смѣино.

⁵⁵⁷ Такі приклади є для Тр Дб Т2.

19.39 «*веси*» замість «села» в решті списків;

21.25 невинновдано повторено частину назви: «Манасіина . *сіина*».

Для нас найголовнішим є те, що велику частину цих вторинних читань підтримує старший список Троїцького хронографа, № 728. Таким чином, він займає проміжне місце між ранньою та пізньою групами російської редакції. При цьому значна доля читань Троїцького № 728 тотожні до ранньої групи, а у кількох випадках він навіть наближається до початкових варіантів Іудейського хронографа чи південнослов'янської редакції, і не повторює помилок, притаманних усім спискам російської редакції⁵⁵⁸. Обох видів різночитань, і ранніх, і пізніх, доволі багато. Перерахую виразні збіги з пізньої групою російської редакції у Троїцькому № 728.

Іс.Нав.9.24(9.30) Троїцький № 728 та пізня група «*отвѣща*» – замість вірного «обѣща» решти рукописів;

15.24 «Варофъ» / «Аварофъ» у назві – замість «Валофъ» (та аналогічні⁵⁵⁹);

24.12 «*лоукомъ*» – замість архаїчного «рожанцемъ»;

24.29 додано про роль Ісуса Навина для народу Ізраїля. У всіх списках тільки: «...елико сътвори Іїлви», – тоді як у пізній групі та Троїцькому №728 доповнення: «и суди Ісѣ Ізѣлю . лѣ^м 20 и 7»;

24.33^b(24.36) змінене число, «80» чи «осмьдесять» замість вірного «18» чи «осмь на деся^т» в інших групах.

Із наведених вище особливо прикметною є інновація в Іс.Нав.24.29, про 27 років служіння Ісуса Ізраїлю. Між іншим, аналогічний варіант на закінченні Книги Ісуса Навина прочитується вже у Барсовській палей (арк. 154d), хоча цього доповнення немає у Толковій. Така кількість років діяльності судді Ісуса відзначена у грецьк. Хроніці Синкелла⁵⁶⁰. Близька паралель відшукується в оповіді про Ісуса Навина з Пролога: «воеводъ-

⁵⁵⁸ Напр., Іс.Нав.7.24 у Тр прочитується вірно «сына Зараня» – тоді як у всіх списках російської редакції ці два слова випущені. 7.26 Тр разом зі південнослов'янськими списками вірно відображає назву «Емекахоръ», грецьк. *Εμεκαχορ* – тоді як у російській зіпсоване «имя ему кахоръ». 8.24 у Тр «мечемъ» – у російській «огнемъ», *ἐν στόματι ρομφαίας*. 9.7(9.13) «къ Хорею» – у російській «къ Херею» або подальше псування «къ Хероу», *τὸν Χορραῖον*. 13.19 Тр разом з південнослов'янською редакцією «Асидофовы» – у російській «Асиодововы». 24.8 «(роуцѣ) ваши» – у російській «врага» / «врагъ» (*τὰς χεῖρας*) *ὑμῶν*. Цікаво також, що у Тр в Іс.Нав.11.17 «Ахиль», близько до грецьк. *Αχελ* / *Αχαλ*, у решті списків «Ахиръ».

⁵⁵⁹ 15.59^a аналогічно, у назві «Фарогъ» замість «Фагоръ»; див. також 19.12 «Садиръ» зам. «Саридъ»; 19.34 «Масіи» зам. «Манасіи»; 21.21 «Соухонъ» зам. «Соухемъ».

⁵⁶⁰ *Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἐτη κζ'.* *Georgii Syncelli, Ecloga chronographica...* – Р. 175. У давньослов'янському перекладі Синкела за виданням А.-М. Тотоманової – 25 років: «владѣвъ по Моисѣи лѣ^т 20 и 5». *Тотоманова Анна-Мария*, Славянската версия на Хрониката... – С. 56.

ствова же люди... и соуди изльтьскыи лѣ^т 27 и страшнѣ ратоборець . и на мнозѣхъ ратехъ бывѣ моужество свое и добронравие показавѣ оумре . и погребенѣ бы^с ч^стънѣ своими людьми»⁵⁶¹. Усі вказані збіги пояснити поки що точно не вдається, хоча ймовірним є вплив Пролога.

Близькість Троїцького № 728 та пізньої групи російської редакції варто пояснювати тим, що у першому здійснена часткова звірка за списками пізньої групи. Менш вірогідно, що пізня група виникла як подальший розвиток читань Троїцького хронографа, адже більшість характерних читань цього хронографа у біблійних збірниках російської редакції не простежується.

Отже, вивчення специфічних рис четіих збірників Восемикнижжя потребувало мабуть найдовшого обхідного шляху в дослідженні, який виявився ще довшим на практиці. Неповнота старшого списку Троїцького № 728, що починається одразу з 6-ї книги Біблії, наявність рукописів з неповним комплектом (тільки П'ятикнижжя, як Троїцькі № 1, № 44, № 45, або навпаки, тільки 6-8 книг – як Троїцький № 2), введення у четій текст численних паримійних запозичень скомплікували текстологічну картину, яку довелося розплутувати крок за кроком.

Дослідження вузлів різночитань у Книзі Вихід показало, що збіги з давнім видом Паримійника не мусять впливати на аналіз четіих читань, якими б архаїчними не виглядали ці паримійні варіанти з точки зору лінгвістів. Службову версію як більш знану та популярну в середньовіччі використовували різні переписувачі, незалежно один від одного. Разом з тим, залучення у четіих списках пізнього виду або середньоболгарської / Афонської редакції Паримійника дозволяє датувати пізні групи російської редакції. Виникнення цього виду службового тексту пов'язують з XIII – початком XIV ст. Відповідно, включення з нього не можуть бути зробленими раніше цього часу.

Після того, як вдалося абстрагуватися від паримійних запозичень, які у текстології четієго тексту виконують переважно роль «шуму», чіткіше виявилися межі трьох редакцій. Крім уже визначених у попередній літературі російської та південнослов'янської, виявлено хронографічну редакцію, яка часто зберігає вихідні читання. Велика кількість її варіантів важливі для відновлення архетипу давньослов'янського перекладу Книги Вихід. Контрольний текст ПВЛ наявно показав, що на початок XII ст. ці три редакції ще не склалися. Спорадично ПВЛ наближається лише до хронографічної. Проте, судячи з усього, це трапляється у тих випадках, коли хронографічна редакція зберегає початкові варіанти, а в інших бачимо відхилення від вихідного тексту.

⁵⁶¹ Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам... – С. 14а.

Аналіз Книги Ісуса Навина полегшується тим, що у ній практично немає паримійних включень, що заплутували б картину. Натомість ускладнення виникли через ротацію репрезентативних представників цієї частини вітхозаповітного тексту, оскільки деякі рукописи містять не всі 8 книг Восьмикнижжя, а лише 5 чи 3. Однак в цілому підтвердився той самий розподіл на редакції та групи, що і на матеріалі Книги Вихід. На жаль, збідніла хронографічна редакція, де залишилися лише представники Іудейського хронографа.

Для Іудейського хронографа Восьмикнижжя не дає визначальних датувальних ознак (до того ж, власне у тексті він має глосу, на підставі якої зроблене точніше визначення часу його укладення, ніж дозволяють будь-які відносні маркери текстології). Варто однак відзначити, що хронографічна редакція Книги Вихід та Ісуса Навина репрезентує ранню консервативну версію⁵⁶². Тим часом, ця частина наших розшуків досить вагома для Троїцького хронографа. Специфічні варіанти у Книзі Ісуса Навина у старшому рукописі Троїцький № 728 показали перехідні риси між ранньою та пізньою групами російської редакції Восьмикнижжя. Саме ця обставина дає змогу хоча б приблизно маркувати хронологічні рамки утворення хронографа. Як уже відзначалося, у пізній групі російської редакції використаний текст пізнього, середньоболгарського або Афонського, Паримійника, що обмежує її виникнення часом не раніше XIII–XIV ст. Троїцький хронограф має збіги з пізньою групою (з пізніми паремійними читаннями), отже, черговий раз в ньому бачимо зовсім не найранішу версію. У біблійній частині єдиний представник «2-ї редакції XVI» репрезентує текст із недвозначними ознаками вторинності.

Цікаві, хоча в цілому очікувані результати надає аналіз запозичень із Книги Вихід у «Промові Філософа». Судячи з усього, літописець знав обрані ним пасажі книг Біблії напам'ять і вільно оперував ними. Створення «Промови» потребувало дещо інших якостей, ніж ті, що виявляли переписувачі біблійних збірок. Якщо копіїсти Восьмикнижжя робили заміни четієго тексту на службовий, процес приблизно можна реконструювати так. Книжник перед очима мав антиграф, але відчував розбіжності зі службовими читаннями. Відтак або в нього у вухах звучали знані напам'ять служби і він коригував текст за пригадуванням, або вважав за потрібне звіритися з кодексом Паримійника. У літописця, так

⁵⁶² Скажімо, І.Є. Євсєєв відзначав, що книги пророків Єремії та Данила з Іудейського хронографу також збережено в початковій версії: *Евсеев И.Е.* Книга прор. Исаяи в древнеславянском переводе. – СПб., 1897. – 322 с.; *Евсеев И.Е.* Книга прор. Даниила в древнеславянском переводе. – М., 1905. – 183 с. Те саме стосується Александрії (див. IV.1), Хроніки Малали, та ін. Тільки у вставці з Хроніки Амартала в Александрії («Входження в Єрусалим») проявилися пізні риси редакції Am.s. (IV.2).

би мовити, «звучали одночасно два голоси» з двох типів тексту, четієго та паримійного. Він виказував свою ерудицію і був цілком свідомий того, що створює синтетичну контаміновану версію.

Загалом розгляд компонентів хронографічних компіляцій, які надають матеріал для датування (Александрія Хронографічна, вставка з Хроніки Амартола «Входження Олександра в Єрусалим», коментарі Нікити Іраклійського, Восьмикнижжя) кожного разу вказує на час після початку XII ст. або пізніший. Надзвичайно важливо, що подібні складові простежуються у «родині XVI», тобто, у тих пам'ятках, у спільній основі яких вбачали джерело попереднього ПВЛ Початкового зводу. Зокрема, йдеться про Троїцький хронограф, що є найдавнішим збереженим репрезентантом XVI. Відтак, процес укладення хронографів треба оцінювати як такий що протікав із запізненням порівняно з початковими етапами літописарської діяльності. У свою чергу, запізнення утворення компіляцій із всесвітньої історії дає ще одну опору при перегляді загальної традиційної схеми взаємодії літописання та хронографії. Ми не маємо ознак існування такого хронографа, який можна було б виводити з XI ст.

ПІСЛЯМОВА

Голандський дослідник Ян Н. Бреммер винайшов іронічний термін «thin description» (на противагу перетвореному вже на класичний «насиченому опису»=«thick description» Кліфорда Гірца). Зважаючи на не надто велику кількість своїх джерел, а також віддаленість їх у часі від тих подій, які вони мають освітлювати, вчений зазначив: «...our account will be “thin” rather than “thick” and, moreover, tentative rather than assured»¹. Грубі томи хронографів і літописів і загалом величезний обсяг матеріалу творів із вітчизняної та всесвітньої історії періоду Давньої Русі не можуть стати на перешкоді визнанню того сумного факту, що окремі наріжні позиції розгляду взаємин цих двох видів історієписання дійсно підкріплюють «розріджені» докази. Наявні списки відділяє від часу укладення текстів століття чи навіть півтисячоліття, версії нерідко відрізняються одним-двома словами та кількома словоформами, датуючі ознаки – поодинокі... Окрім того, кожна з пам'яток існує у кількох редакціях й аналіз текстів неunikнено «захарашений» безліччю деталей. Тож спробуємо відсторонитися від цих строкатих полотен й оглянути картину з певної відстані.

Спроби розгляду взаємин раннього літописання та хронографії обов'язково стикаються з усталеною схемою О.О. Шахматова та його прихильників, а також із побудовами В.М. Істріна та О.В. Творогова. Знахідки хронографічних цитат у ранньому літописанні інспірували дослідження хронік та хронографічних компіляцій від самого початку їх вивчення, адже вітчизняна історія для людини Нового й Новітнього часу незрівнянно цінніша за «абстрактні» події історії світової. На межі XIX–XX ст. виникла гіпотеза, згідно з якою у древньому «Початковому зводі», який буцім-то мав «передувати» ПВЛ і «краще збережений» у НПЛмл, відобразився Хронограф зразка ХВІ, а укладач ПВЛ залучив додатково ще повні переклади хронік Амартола та Малали. Відповідно, майже вся друга глава цієї книги, присвячена ПВЛ, виявилася полемічною. У ній проаналізовано дотичні проблем хронографії аргументи шахматовських гіпотез (разом із певним надлишком, що не стосується Початкового зводу та давнього Хронографа). Звернімося ще раз до кожного з доказів і зосередимося лише на загальній оцінці: чи працює висловлена у традиційній шахматовській концепції схема? Чи доводить вона те, що мусить доводити?

¹ *Bremmer Jan N. Initiation into the Eleusinian Mysteries: a “thin” Description // Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices. Festschrift for Einar Thomassen / C.H. Bull et al. (eds.), – Brill; Leiden, 2011. – P. 375.*

У ПВЛ та НПЛмл насправді не так багато тексту, який після ретельного вивірення можна було б звести до запозичень із Хронографа. Фактично маємо лише *дві* таких ділянки: у початкових статтях 6360/852, 6428/920 та 6449/941 років й серії запозичень про «знамення та чудеса» під 6573/1065 р. На них залучаються повні та компілятивні версії Хроніки Амартола. Почнемо з останньої серії.

Отже, чи залучений хронограф зразка ХВІ у статті ПВЛ та НПЛмл 1065 р. (текст літописів тут майже ідентичний)? Аналіз описів знамен та чудес (ІІ.1.1) показує, що підстави для того, аби вбачати в обох літописах запозичення з ХВІ, дуже хиткі. Кілька спільних із хронографічними пам'ятками кола ХВІ пропусків у цих фрагментах з Амартола, найправдоподібніше, пояснюються незалежними виправленнями різних книжників. Вони показують намагання адаптувати занадто буквально перекладений з грецької доволі складний текст. Те саме стосується двох лексичних замін, що не належать до рідкісних. Щобільше, заміни повніше відображені у ПВЛ та НПЛмл², а така текстологічна картина буває тоді, коли напрям вивірення йде *від* раніших літописів *до* пізніших хронографічних текстів. Цікавим виявилось наступне свідчення: в одній із Повних палей, Рум'янцевській, простежується вивірення за якимось із літописів. Вивірення добре засвідчене у звістці про покликання варягів «...земля наша велика и обилна, а наряда в неи нет...», але його сліди присутні також й у включеннях про знамення та чудеса. І це при тому, що подібні оповіді, на відміну від ПВЛ та НПЛмл, у палєях не творять серії й перемішані з іншими складовими³. Переписувач цього кодексу не полінувався співставити споріднені версії свого антиграфа-палєї та якогось літопису. Аналогічні операції на кількох різних ділянках простежуються в усіх пам'ятках «родини ХВІ» (ІІ.6.3, ІІ.6.5). Виникає запитання: чи не варто допускати вивірення вже у спільному ядрі ХВІ, яке не мусить бути ранішим за XII ст., оскільки у текстах цієї «родини» наявні пізні складові (ІV.1.5, ІV.3, ІV.4.3)? Чи не знання літопису пояснює часткове наближення певних читань у хронографічних пам'ятках до серії 1065 р. у ПВЛ та НПЛмл? Іншими словами, чи не випадає твердити про зворотній вплив літописів на хронографи? Аналіз усіх деталей спонукає до позитивної

² Один із випадків лексичної міни не відобразився у текстах ХВІ, але присутній у ПВЛ та НПЛмл. Див. ІІ.1.1, фрагмент з Ам.421. У текстах «родини ХВІ» залишилося «явися», тотожно до повного перекладу Хроніки Амартола, тоді як у ПВЛ та НПЛмл «восия» (пор. у Ам.262 – заміна одночасно в літописах та текстах ХВІ).

³ У Повній хронографічній палєї, за нумерацією О.В. Творогова, від фрагмента № 118 по № 395. Див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С. 245-258. У повному перекладі Хроніки Амартола це більше як 275 сторінок тексту видання, Ам.200-Ам.479. Нагадаю, у Рум'янцевській палєї натрапляємо на злитне читання «блистающе и сияюще» у Ам.421 (ІІ.1.1).

відповіді на ці запитання. Втім, оскільки подібність хронографічних версій дослідники часто засновують на співпадіннях саме в одному-двох словах та пропусках, загальну текстологічну картину серії 1065 р. необхідно оцінити як таку, що не заперечує можливість використання Хронографа в літописі однозначно і, так само, *не* дає вирішальних доказів на її користь.

Якщо в цьому пункті можливі коливання, можливо інші ділянки надають потрібні для традиційної шахматовської концепції аргументи? Відповідь буде негативною. Категорично *проти* присутності версії «зразка XVI» свідчить виявлена серія запозичень із Хроніки Амартола в літописах. На спільних ділянках ПВЛ та НПЛмл під 945-1074 рр. виявлені цитати та паралелі з Амартола (надійніші у статтях 980-986 рр., II.1.2). Вони відсутні у пам'ятках родини XVI, а відтак, належать до повного перекладу Хроніки. Це спростовує традиційну тезу про наявність у «Початковому зводі» запозичень буцім-то винятково з Хронографа, адже частина цієї серії наявна в НПЛмл. Отже, заперечується думка про НПЛмл як просту компіляцію, де відобразився тільки XVI, та ПВЛ – структуру з XVI ускладнену нарошеннями з повного перекладу Хроніки. Щобільше, якщо взяти до уваги деякі дані (див. нижче), НПЛмл виявляється *складнішою* за ПВЛ, у якій простежується тільки повний переклад Хроніки Амартола.

Чи підтримують інші, не амартолівські, запозичення тезу про залучення Хронографа у ПВЛ? Знов-таки, ні. Дослідження об'ємної цитати з 13-ї глави 1-ї книги Хроніки Малали у Введенні ПВЛ схиляє до думки, що її узято з повного перекладу Малали (II.3.1). Текст ПВЛ тут скомпонований із двох хронік – Амартола та Малали й такої композиції у жодному з хронографів, що дійшли до нас, немає. Виклад із Мал. 1.13 зберігся крім ПВЛ лише в короткому Софійському хронографі, притому в ПВЛ відсутні ознаки знайомства з чимось подібним до останнього.

Далі, чи є підстави чітко розмежувати поклики ПВЛ на її хронографічні джерела: «лѣтописание Георгия», «лѣтописание гречьское», «хронографъ»? Протиставлення цих покликів у XIX – напочатку XX ст. базувалося на уявленнях про точність середньовічної термінології, які нині визнано застарілими. Залучення аналогічних висловів інших давньослов'янських компіляцій, в тім числі ЕЛ-1, – дає змогу стверджувати, навпаки, синонімічність виразів «лѣтописание Георгия» та «...гречьское» (II.4). Цікаво, що вони обидва згадані у Введенні ПВЛ, де переважає вплив Хроніки Амартола. Натомість таке позначення як «хронографъ» трапляється у статті 1114 р., де присутня чимала композиція з Хроніки Малали (Мал. 1.23,4.4,2.1). При цьому саме в тексті Малали бачимо численні згадки мудрих «істориків» та «хронографів», у переробках Хроніки Малали «хронографъ» у значенні 'автор хроніки / історії /

компіляції' може з'являтися без імені. Отже, поклики ПВЛ аж ніяк не засвідчують чіткого розподілу понять «лѣтописание Георгия», «лѣтописание гречское» та «хронографъ». Є підстави стверджувати, що для літописця вони були більш-менш синонімічними, хоча й маркували вплив різних хронік. Судячи з усього, перед нами ознака користування текстом повних перекладів найпопулярніших на Русі хронік Амартола та Малали.

Нарешті, останнє з цієї серії запитань але можливо найсерйозніше: чи маємо докази залучення тексту ХВІ у початкових статтях ПВЛ та НПЛмл 6360/852–6362/854–6428/920–6449/941 рр.? Позитивна відповідь стосуватиметься лише одного з літописів – новгородського. Докладне порівняння низки літописних та хронографічних текстів включно з версіями повного перекладу Хроніки Амартола та пам'яток «родини ХВІ» недвозначно вказує на те, що у ПВЛ залучався *тільки повний переклад* Амартола (ІІ.6.1-2, ІІ.6.4). Натомість у НПЛмл справді простежуються ознаки користування ХВІ. Щобільше, новгородський літописець зробив *контамінацію* з: 1) читань ХВІ, в тому числі, зразка хронографічних палей початку XV ст., та 2) самої ПВЛ. Контаміновані читання на хронографічних ділянках включають окремі вирази з ПВЛ, оскільки за «основне тіло» у НПЛмл узято версію ХВІ⁴. Однак власне факт контамінації означає, що текст новгородського літопису є пізнішим, ніж його джерела, одним із яких, випадає повторитися, виступає ПВЛ. Загалом, чітко підтверджується *наявність* у НПЛмл читань творів «родини ХВІ», зокрема, доволі пізніх. Водночас *заперечується* теза про *запозичення з Хронографа* в ПВЛ.

Деякі особливості цитування вказують на те, що маса матеріалу хронік внесена до Початкового літопису однією рукою і належить до одного етапу роботи з текстом. Виявлено тісну взаємопов'язаність цитат та паралелей з перекладних текстів у різних частинах ПВЛ (ІІ.2.2 та ін.). У тому числі, у статтях 1111–1114 рр., збережених лише в Іпатіївській групі списків, серія запозичень із хронік Амартола та Малали пов'язана з іншими частинами ПВЛ, що дійшли також у Лаврентіївській групі й частково також у НПЛмл. Маю на увазі Введення, статтю 1065 р., «Промову Філософа» 986 р. При цьому йдеться не лише про подібність джерельного корпусу, а і єдність ідейно-тематичну. Така особливість, між іншим, заперечує припущення О.О. Шахматова про «три редакції» ПВЛ і підкріплює іншу тезу – що існувала лише одна редакція ПВЛ, укладена після 1114 р. Розбіжності Лаврентіївської та Іпатіївської групи списків слід пояснювати обривом у тексті статті 6618/1110 р. у протографі Лаврентіївської групи та складною історією побутування пам'ятки.

⁴ На літописних ділянках, навпаки, залучався текст статей ПВЛ, див. ІІ.6.6.

Аналізуючи шахматовські реконструкції взаємин літописання та хронографії, я спиралася також на деякі дані, що безпосередньо не зачіпають ПВЛ та НПЛмл і наведені у третій та четвертій главі цієї книжки. Звичайно, на письмі дослідники намагаються розкласти різні аспекти досліджень на «окремі полицьки», однак у процесі розшуків вони підпирають один оден. Так само, як немає доказів обізнаності автора Початкового літопису з текстом Хронографа подібного до XVI чи будь-якого іншого⁵, жоден Хронограф не відомий і укладачеві Київського зводу. Напр., більшість ідентифікованих запозичень із Хроніки Амартола не знайдені у жодній із хронографічних збірок, а отже – взяті з повного перекладу Хроніки (III.2.3). Перші сліди хронографічної компіляції у літописі відшукують лише у творі 2-ї половини XIII ст. – Галицько-Волинському літописі. Але тут використаний Іудейський хронограф, що ніяк не пов'язаний з текстами «родини XVI». Нарешті, не підтверджується давня теза про те, що якийсь древній Хронограф було скомпоновано ще до ПВЛ. В усіх збережених хронографах та обох редакціях Еллінського літописця наявні пізні складові. Уже найраніший збережений свідок із кола XVI – Троїцький хронограф – не може бути старшим, принаймні, за XII–XIII ст. (IV.1.1, IV.1.5, IV.4.1, IV.4.3).

Підсумовуючи усі спостереження, зроблені з метою верифікації аргументів прихильників традиційних концепцій О.О. Шахматова та В.М. Істрина, можна сказати наступне. Запозичень із Хронографа, подібного до XVI, у ПВЛ немає, натомість вони присутні у НПЛмл. Однак йдеться не про якусь надзвичайно ранню компіляцію, а про тексти XIV–XV ст., що набувають у цей час популярності в новгородському регіоні. Ідею збереженого в НПЛмл Початкового зводу, що «передував» ПВЛ, треба облишити. Концепція «Початкового зводу», що панувала сотню років, відіграла свою роль і мусить відійти. Маємо свідчення пізнього походження новгородського літопису саме на ділянках із хронографічними включеннями. Вони виконують роль контрольних текстів, виявляючи природу і специфіку текстів. Якщо ж уявити собі, що «раннє джерело»-Початковий звід «зіпсований» у НПЛмл пізніми хронографічними вставками, мусимо констатувати, що від оригінального літопису, який у свій час саме за його специфічні риси високо поцінував О.О. Шахматов, практично нічого не залишається.

Дослідження перетину літописно-хронографічної сфери київського книжності початку XII ст. лише вимушено виявилися до такого ступеню полемічним. Чимала частина студій Початкового літопису «перехоплена» традиційними схемами, які насправді суперечать свідченням джерел.

⁵ Як уже неодноразово відзначено, судячи з усього, книжник використовував повні переклади хронік.

Відповідно, довелося багато в чому не уточнювати висловлені у попередніх студіях тези, а переглядати їх.

Звичайно, область впливу хронографії на літописання не обмежується аспектами взаємин із ХВІ й у книзі присутня значна «неполемічна» частина. Зокрема, у II-й главі порівняння текстів дало змогу збільшити перелік включень у літописи з Хроніки Амартола. Серія нових фрагментів поповнює досі найдетальніший список О.О. Шахматова з 26 прикладів. Нововиявлені паралелі, хоча невеликі за обсягом, включають як точні запозичення (переважно у викладі біблійних сюжетів), так і рідкісні вирази (II.1.2, II.1.3). Так само, виявлено близько 15 не зауважених дотепер запозичень із Хроніки Малали (II.3.2). Як і запозичення з Хроніки Амартола, вони зосереджені, переважно, на початку зводу – від Введення ПВЛ до статей X ст. Тобто саме у тій частині, де літописцю бракувало матеріалу для укладення зв'язного наративу. Можна також припустити знайомство автора ПВЛ з Александрією Хронографічною (II.3.3). Матеріалу з цього твору менше (5 паралелей), але можливо згодом будуть знайдені нові аналоги. Текст Александрії потрібно було розглянути ще й з огляду на висловлену в історіографії XIX ст. думку про сполучення Хроніки Малали з Александрією у хронографах. За моїми спостереженнями, свідчень залежності Александрії від Хроніки Малали чи пов'язаності цитат та парафраз із цих текстів у ПВЛ – немає, як нема їх і пізніше. Що важливо, нові хронографічні запозичення знайдені у цілком світських на позір «суто літописних» сюжетах ПВЛ. Паралелі до хронографічних творів у іншому світлі подають висловлювання автора ПВЛ, пов'язані власне з розумінням історії та усвідомленням давньоруським книжником завдань літописання (II.5). Усе це свідчить про вплив перекладної хронографії на формування репертуару, ідей та мови літопису.

Текстологічне порівняння спільних ділянок ПВЛ та НПЛмл традиційно слугує основою текстології ранніх київських зводів кінця XI – початку XII ст. (інша річ, що лише послідовне залучення додаткового свідка – хронографічних творів – дозволило отримати чітку картину відношення текстів, і майже двохсотрічна схильність науковців «віддавати першість НПЛмл» виявилася безпідставною). Натомість спільному тексту Іпатіївського та Лаврентіївського зводів за XII ст., тобто статей 1111-1118 – 1198–1200 рр. так само традиційно приділяють набагато менше уваги. Розгляд текстологічних маркерів у серії з десяти паралельних фрагментів обох зводів продемонстрував, що літописи мають спільний протограф, краще збережений у суздальському Лаврентіївському зводі. Хоча в останньому він зазнав переробок, трансформації, як правило, були незначними. Навпаки, в Київському зводі бачимо об'ємні доповнення, інколи доходять до кардинального «переписування» (rewriting) подій. Порівняння київської та суздальської версій дає змогу чітко виділити у тексті два пласти:

блоки ЛІ, часом із виразною «володимиро-суздальською спрямованістю», та додаткові Іпатіївські фрагменти (ІІІ.1). Це означає, що у реконструкції історії Київського зводу слід враховувати такий етап, як опрацювання спільного ЛІ протографу. Ця подія мала відбутися наприкінці ХІІ чи напочатку ХІІІ ст., причому інші складові були «нанизано» вже на цю ЛІ основу.

Такий текстологічний аналіз знаходить підтвердження на іншому рівні. Дослідження наявних в укладача Київського зводу книжних джерел демонструє, що саме в додаткових Іпатіївських блоках вміщений комплекс запозичень із Александрії Хронографічної, «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, Хроніки Амартола (ІІІ.2). Літописець узяв з романа про Олександра Македонського та ін. матеріал для написання промов князів та «мужів», листування, подробиці деталізованих описів – усього того, що часто приймають за записи живих свідків подій чи використання документації з «князівської канцелярії» та «архіву». Це значно зміщує акценти оцінки історичності літопису. Автор початку ХІІІ ст. застосовував нормальну для середньовіччя практику залучення як пам'яток книжності, так і власних спостережень та свідчень інших людей. Київський звід слугує взірцем давньоруської історичної літератури немалою мірою тому, що у цій яскравій компіляції літописець виявив знання кращих творів свого часу, зокрема, використав хронографічні тексти.

Суттєвим є те, що комплекс хронографічних джерел потрапив до Київського зводу не з якогось давнього хронографа, а з повних перекладів візантійських хронік та історій. Індикатором застосування компілятивних версій чи повних перекладів є Хроніка Амартола. Абсолютна більшість запозичень нашого літописця початку ХІІІ ст. з Амартола відсутні у відомих хронографічних компіляціях (ІІІ.2.3). Ще один, непрямий, показник – у Київському зводі не вдалося відшукати певних слідів використання Хроніки Малали. Це при тому що текст Малали був одним із основних джерел хронографічних компіляцій (ІІІ.2.2). Александрія не поєднана з цією хронікою, як то випадало б очікувати у хронографі.

Ці спостереження перекидають місток до наступної четвертої глави, де приблизно продатовано укладення перших хронографів. Завдання дуже складне, оскільки компіляції із всесвітньої історії складаються переважно з ранніх перекладів давньослов'янською Х–ХІ ст. Отже, перед критиками привідкрито рятівну лазівку: завжди можна сказати, що якийсь раніший «спільний протограф» не мав таких і таких пізніх рис, а решта матеріалу належить до ранніх. Ще одне обмеження – на жаль, версії найвагомішого у хронографічних і літописних студіях тексту Амартола практично не надаються на визначення часу їх утворення. Єдине, що вдалося з'ясувати з непрямих ознак у дослідженні вставки з Хроніки Амартола в Александрії – «другу» редакцію повного перекладу Хроніки

Ам.с. не варто пов'язувати з XI–XII ст., вона формувалася пізніше, у XIII(–XIV?) ст. (див. IV.2). Тим не менше, в усіх ранніх хронографічних компіляціях знаходимо пізніші за ПВЛ складові. Версія Александрії Троїцького хронографа виникла не раніше XII ст. (IV.1.5), те саме стосується коментарів Нікити Іраклійського в ЕЛ-1 (IV.3). Восьмикнижжя у Троїцькому не могло з'явитися до XIII ст. (IV.4.3). Іудейський хронограф датований власне у тексті його укладачем, однак у ньому також бачимо коментарі Нікити, які підтверджують пізню дату. Необхідно підкреслити, що застосовано стандартну текстологічну процедуру. Компіляції датують за найпізнішими компонентами у їх складі. До речі, дані літописів узгоджуються зі спостереженнями, зробленими на матеріалі хронографів (див. другу та третю глави). ПВЛ та Київський звід слідів хронографу не виявляють. Аналіз НПЛмл дав позитивний результат, але при цьому новгородський книжник залучав, в тому числі, пізні версії XVI (хронографічні палеї) та контамінував текст із запозиченнями з ПВЛ. Тобто, знову маємо рубіж, пізніший за початок XII ст., і за деякими ознаками – набагато пізніший.

Звичайно, сфера хронографічної літератури об'ємна й вірогідно лише майбутні критичні видання ще не виданих компіляцій⁶ дадуть змогу з'ясувати загадки, що залишилися. Поки дані дозволяють окреслити таку схему. Хронографи «запізнилися» порівняно з літописами, час їх утворення – орієнтовно 2-а половина (?) XIII ст. У написаному напочатку XIII ст. Київському зводі ще не простежується знайомство з якоюсь подібною компіляцією, однак для 1260-х років уже маємо Іудейський хронограф. Немає спільного протографа, від якого відходять усі наявні пам'ятки. Окремі лінії текстуальної залежності простежуються між Іудейським та Софійським хронографами, ЕЛ-1 та ЕЛ-2, Толковою та Повною хронографічною палеями, у творах «родини XVI», однак вони *не* свідчать про походження з *єдиного центру*. Є вагомі підстави припускати поліцентричність цього виду компілятивної творчості. Найвірогідніше, хронографи почали формуватися як індивідуальні зібрання читань з улюблених історичних пам'яток. Склад компіляцій залежав від уподобань укладачів та наявного в них корпусу текстів із всесвітньої історії. Першими свідками поціновування візантійських хронік та історій стали ранні літописи, однак літописці XI – початку XIII ст. працювали з повними перекладами хронографічних творів.

На щастя, свого часу О.О. Шахматов та В.М. Істрін тісно переплели вивчення літописного та хронографічного полотнищ. Хоча побудова XVI, «пов'язаного з Початковим зводом кінця XI ст.» врешті-решт не підтвер-

⁶ ЕЛ-1, Повної хронографічної палеї, Тихонравовського хронографа, та ін.

дилася, саме це сприяло розробці проблем формування та побутування різноманітних версій перекладних хронік та компіляцій. Без такого стимулу як віднайдення древніх зводів у цю надзвичайно складну тематику вкладали б набагато менше зусиль. Нагородою став корпус контрольних текстів, які запобігають бажанню вдивлятися «крізь призму текстів» у протографи, що не дійшли до нас, і змушують зосередитися на наявних свідках. Вони сприяють визначенню дійсного співвідношення літописів і бодай приблизній хронологічній орієнтації спірних пам'яток. Перекладні хроніки та історії за сумісництвом виступають також літературними моделями написання «вітчизняної» історії, а отже, іноді дозволяють зазирнути на кухню давньоруського книжника і подивитися, як виготовлене історичне повідомлення.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Библиотека АН Литви. F19-109/1-3. Віленський список Іудейського хронографа, 1-а пол. XVI ст. 736 арк.

Отдел рукописей Библиотеки Российской Академии Наук (ОР БАН). 24.5.8. Коротка хронографічна палея Срезневського, XV ст. 213 арк.

ОР БАН. Збір. Доброхотова № 13. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, XVI ст. 340 арк.

Отдел рукописей Российской Государственной Библиотеки им. В.И. Ленина (ОР РГБ). Ф. 87. Збір. Григоровича № 1. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, середина XVI ст. 373 арк.

ОР РГБ. Ф. 173.1. Збір. Московської Духовної Академії № 12. Бібліотечний або Академічний хронограф, з біблійними книгами, поч. XVI ст. 621 арк.

ОР РГБ. Ф. 256. Збір. Рум'янцева № 29. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, 1537 р. 277 арк.

ОР РГБ. Ф. 256. Збір. Рум'янцева № 453. Повна хронографічна палея, XVI ст. 463 арк.

ОР РГБ. Ф. 270. Збір. Севастіанова № 1/1431. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, поч. XV ст. 394 арк.

ОР РГБ. Ф. 304.I. Збір. Троїце-Сергіївої Лаври № 1. П'ятикнижжя Мойсейове, к. XIV ст. 166 арк.

ОР РГБ. Ф. 304.I. Збір. Троїце-Сергіївої Лаври № 8. Збірник 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, XIV ст. 399 арк.

ОР РГБ. Ф. 304.I. Збір. Троїце-Сергіївої Лаври № 2. Біблійний збірник книг Ісуса Навина, Суддів, Руф з коротким хронографом, к. XIV ст. 166 арк.

ОР РГБ. Ф. 304.I. Збір. Троїце-Сергіївої Лаври № 44. П'ятикнижжя, XV ст. 251 арк.

ОР РГБ. Ф. 304.I. Збір. Троїце-Сергіївої Лаври № 45. П'ятикнижжя, XVI ст. 212 арк.

ОР РГБ. Ф. 304.I. Збір. Троїце-Сергіївої Лаври № 728. Троїцький хронограф, поч. XV ст. 392 арк.

ОР РГБ. Ф. 310. Збір. Ундольського № 1. Збірник біблійних книг, ост. чв. XV ст. 476 арк.

Отдел рукописей Государственного Исторического Музея (ОР ГИМ). Збір. Барсова № 3. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, XV ст. 171-192.

ОР ГИМ. Збір. Барсова № 619. Палея особливого складу, рубіж XIV–XV ст. 136-155.

ОР ГІМ. Зібр. Синодальне № 210. Повна хронографічна паляя, 1477 р. арк. 1-546.

ОР ГІМ. Зібр. Синодальне № 280. Еллінський літописець 1-ї редакції, XV ст. арк. 1-441.

ОР ГІМ. Зібр. Синодальне № 915. Генадієвська Біблія, к. XV ст. арк. 33-59.

Отдел рукописей Российской Национальной Библиотеки (ОР РНБ). Зібр. Погодина № 1434. Коротка хронографічна паляя, XV ст. 221 арк.

ОР РНБ. Зібр. Погодина № 1435. Повна хронографічна паляя, 2 пол. XV ст. арк. 1-454.

ОР РНБ. Новое собрание рукописной книги (НСРК) F15. Троїцький хронограф з доповненнями, 1-а пол. XVI ст. 436 арк.

Российский Государственный Архив древних актов (РГАДА). Ф. 181. Оп. № 1. Зібр. МГАМИД, № 279/685. Архівський список Іудейського хронографа, XV ст. 540 арк.

Biblioteka Narodowa. Dział zbiorów specjalnych. Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, сім 83. Варшавський список Іудейського хронографа, 1-а пол. XVI ст. 810 с. (пагінація посторінкова).

Література

Абрамович Д.И. Отрывок из Хроники Иоанна Малалы в Златоструе XII века // Сборник статей в честь А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 19-24.

Адрианова-Перетц В.П. О реалистических тенденциях в древнерусской литературе (XI–XV вв.) // ТОДРЛ. – Т. XVI. – Л., 1960. – С. 5-35.

Алексеев А.А. Интерполяции славянской версии «Иудейской войны» Иосифа Флавия // ТОДРЛ. – СПб., 2008. – Т. 59. – С. 63-114.

Алексеев А.А. Кирилло-мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. – М., 1988. – С. 127-138.

Алексеев А.А. Русско-еврейские литературные связи до XV в. // Jews and Slavs. – Jerusalem; SPb., 1993. – Vol. 1. – P. 64-70.

Алексеев А.А. Текстология славянской Библии. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – 245 с.

Алексеев А.А. Четий перевод св. Мефодия между Служебным и Толковым текстами Св. Писания у славян // Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method / Hrsg. von K. Trost, E. Volkl, E. Wedel. – Neuried, 1988. – S. 569-575.

Андрейчева М.Ю. Корсунский «сценарий» изгнания Перуна в «Повести временных лет» // Восточная Европа в древности и средневековье.

Язычество и монотеизм в процессах политогенеза. XXVI Чтения памяти В.Т. Пашуто. Москва, 16-18 апреля 2014 г. Тезисы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2014. – С. 8-13.

Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – М.: «Индрик», 2009. – 464 с.

Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л.П. Жуковской. – М.: «Наука», 1983. – 527 с.

Аристов В.Ю. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временних літ // *Ruthenica*. – Т. XI. – К., 2012. – С. 162-166.

Аристов В.Ю. Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку XX ст.: методологія, ідеї, традиції. – К., 2014. – дис. к.іст.н. (на правах рукопису).

Артамонов Ю.А. Житие Феодосия Печерского: Проблемы источниковедения // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения / Отв. ред. Л.В. Столярова. – М., 2003. – С. 253-277.

Афиногенов Д.Е. Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784–847). – М.: «Индрик», 1997. – 223 с.

Бенешевич В.Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований / Под общ. руководством Я.Н. Щапова. – Т. 2. – София: Изд. Болгарской АН, 1987. – 332 с.

Бередников Я.И. Предисловие к Полному собранию русских летописей // ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1846. – С. III-IX.

Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – 376 с.

Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV века. – СПб., 1868. – 378 с.

Бобров А.Г. К вопросу о времени и месте создания Летописца Еллинского и Римского второй редакции // ТОДРЛ. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 82-90.

Бобров А.Г. Новгородские летописи XV в. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2001. – 287 с.

Бобров А.Г. Принципы издания древнерусских летописей // *Лихачев Д.С.* Текстология. – СПб., 2001. – С. 728-748.

Ботвинник Н.М. «Роман об Александре». Рукописная традиция и история изучения текста // Византинороссика. – Т. 2. – СПб., 2003. – С. 49-67.

Бруни Алессандро М. Θεολόγος. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы. – СПб.: Изд. ИВИ РАН, 2004. – 223 с.

Бруни Алессандро М. К сопоставительному изучению византийской и древнейшей славянской традиций толкований Никиты Ираклийского к Словам Григория Богослова // Палеография, кодикология, дипломатика. Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов. Материалы международной научной конференции в честь 75-летия д-ра исторических наук, чл.-кор. Афинской Академии Б.Л. Фонкича. М., 27-28 февраля 2013 г. – М., 2013. – С. 29-42.

Бугославский С.А. «Повесть временных лет» (Списки, редакции, первоначальный текст) // Старинная русская повесть. / Под ред. Н.К. Гудзия. – М.: Изд. АН СССР, 1941. – С. 7-37.

Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. – Т. 1: Повесть временных лет / Сост. Ю. Артамонов. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.

Бугославський Сергій, Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. – К.: 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – XXXIII + 206 с.

Будилович А.С. XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Публичной Библиотеки XI в. – СПб., 1875. – 285 с.

Буланин Д.М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. – München, 1991. – 465 с.

Буланин Д.М. Приложения: Текстологические и библиографические арабски (III. К спорам о славянском переводе «историй» псевдо-Нонна) // Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (рукописные книги) / Отв. ред. Д.М. Буланин. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2014. – С. 459-477.

Буланин Д.М. Текстология древнерусской литературы: ретроспективные заметки по методологии // Русская литература. – 2014. – № 1. – С. 18-51.

Български етимологичен речник. – Т. 3. – София, 1986.

Введенский А.М. Стольный город в древнерусских и фольклорных источниках // Slověne. – № 1. – М., 2014. – С. 206-220.

Ведюшкина И.В. Библейское предание о разделении земли в раннехристианской и византийской традиции // Диалог со временем. – Вып. 1. – М., 1999. – С. 60-83.

Ведюшкина И.В. Название сторон горизонта в этногеографическом введении Повести временных лет и его источники // Восточная Европа в древности и средневековье: Контакты. Зоны контактов и контактные зоны. XI чтения памяти В. Т. Пашуто. – М., 1999. – С. 127-139.

Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха // СБОРЯС. – Т. 46. – 1889. – С. 117-145; Там же. – СБОРЯС. – Т. 53. – 1891. – № 6. – С. 185-213.

Вилинский С.Г. Сказание Черноризца Храбра о письменах славянских. – Одесса, 1901. – 56 с.

Вилинский С.Г. Житие св. Василия Нового в русской литературе. – Ч. I: Исследование. – Одесса, 1913. Ч. II: Тексты Жития. – Одесса, 1911;

Вилкул Татьяна, Александрия Хронографическая в Троицком хронографе (книга 1-я). 1 // *Palaeoslavica*. – Т. XVI. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2008. – P. 103-147.

Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе. Продолжение. 2 // *Palaeoslavica*. – Т. XVII. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – P. 165-210.

Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я). 3 // *Palaeoslavica*. – Т. XVIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2010. – P. 155-206.

Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 3-я). 4 // *Palaeoslavica*. – Т. XIX. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2011. – P. 149-200.

Вилкул Т.Л. Дань в ранних славянских текстах: Восемикнижие, Хроника Иоанна Малалы, Хроника Георгия Амартола, Повесть временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье. XXV. – М., 2013. – С. 42-47.

Вилкул Т.Л. До картини повсякденного. Інформація з давньослов'янської Книги Левіт // Соціум (у друці).

Вилкул Т.Л. Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в летописных статьях X–XI веков (Повесть временных лет и Новгородская первая летопись младшего извода) // Древняя Русь. – 2014. – № 2 (56). – С. 11-20.

Вилкул Т.Л. Заимствования из Восемикнижия у киевских летописцев XII – начала XIII в. // *Ruthenica*. – Т. X. – 2012. – С. 102-116.

Вилкул Т.Л. Імена в «Александрії Хронографічній». Кругозір укладачів Іудейського і Троїцького хронографів // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – CCLVI. – Львів, 2008. – С. 50-76.

Вилкул Т.Л. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // *Palaeoslavica*. – Т. XVIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – P. 65-86.

Вилкул Т.Л. «Капища из Корсуня» князя Владимира // *Ruthenica*. – Т. VI. – 2007. – С. 343-345.

Вилкул Т.Л. Краткий Троицкий хронограф конца XIV – начала XV в. // *Ruthenica*. – Т. VI. – К., 2007. – С. 367-396.

Вилкул Т.Л. Ладога или Новгород? // *Palaeoslavica*. – Т. XVI. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 272-280.

Вилкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII століття // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. II. – К.; Львів, 2004. – С. 63-74.

Вилкул Т.Л. Літописна повість 1147 г. про вбивство Ігоря Ольговича // Київська Старовина. – 1999. – № 6. – С. 56-72.

Вилкул Т.Л. «Литредакция» летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // Герменевтика древнерусской литературы. – Сб. 13. / Отв. ред. Д.С. Менделеева. – М., 2008. – С. 425-446.

Вилкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – М.: «Квадрига», 2009. – 407 с.

Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод // Palaeoslavica. – Т. XI. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – P. 5-35.

Вилкул Тетяна, О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – S. 17-28.

Вилкул Татьяна, О происхождении Александрии Хронографической Троицкого хронографа и Еллинского и Римского Летописца второй редакции // Russica Romana. – Vol. XV. – Pisa; Roma, 2008. – P. 9-28.

Вилкул Т.Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // Palaeoslavica. – Т. XIII. – no. I. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 21-80.

Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа» // Palaeoslavica. – Т. XX. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2012. – P. 1-15.

Вилкул Т.Л. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI–XIII вв.) // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. – М., 2003. – С. 311-320.

Вилкул Т.Л. О хронографических источниках Киевского летописного свода // ТОДРЛ. – Т. 61. – СПб., 2010. – С. 382-397.

Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. – Т. XV. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2007. – P. 56-116.

Вилкул Т.Л. Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» // УІЖ. – 2014. – № 1. – С. 200-232.

Вилкул Т.Л. Створення легенди про Совія в Іудейському хронографі 2 пол. XIII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 188-200.

Вилкул Т.Л. «Сторона / страна»: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. // Древнейшие государства на территории Восточной Европы, 2006. – М., 2010. – С. 115-134.

Вилкул Татьяна, Текстология и textkritik. Идеальный проект... По поводу: «Повість временних літ: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склали і відредагували Доналд Островські, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. P. 1-3 (2003) // Palaeoslavica. – Т. XII. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2004. – P. 177-205.

Вілкул Т.Л. Текстологія Повісті временних літ. Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 11. – К., 2011. – С. 269-283.

Вилкул Т.Л. Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о «разделении язык» // *Ruthenica*. – Т. VI. – К., 2007. – С. 37-85.

Вовина-Лебедева В.Г. Н.Ф. Лавров, А.Н. Насонов, М.Д. Приселков и группа по изданию русских летописей 1936 г. // *Летописи и хроники*. – 2008. – М.; СПб.: Альянс-Архео, 2008. – С. 290-308.

Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей XIX–XX вв. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2011. – 898 с.

Водолазкин Е.Г. Всемирная история в литературе Древней Руси. – СПб.: Изд. «Пушкинский Дом», 2008. – 488 с.

Водолазкин Е.Г. Краткая хронографическая палея. Текст. Вып. 1 // *ТОДРЛ*. – Т. 57. – СПб., 2006. – С. 891-915; Вып. 2. – Т. 58. – СПб., 2008. – С. 534-556. Вып. 3. – Т. 61. – СПб., 2010. – С. 345-374.

Водолазкин Е.Г. Как создавалась Полная Хронографическая Палея. Ч. 1 // *ТОДРЛ*. – Т. 60. – СПб., 2009. – С. 327-353.

Водолазкин Е.Г. Как создавалась Полная хронографическая палея? Ч. 2 // *ТОДРЛ*. – Т. 62. – СПб., 2013. – С. 175-200.

Водолазкин Е.Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палейных текстов) // *Русская литература*. – 2007. – № 1. – С. 3-23.

Водолазкин Е.Г. От тождества к единству (К вопросу о взаимоотношениях хронографии и летописания) // *Die Welt der Slaven*. – XLV. – 2000. – С. 133-152.

Водолазкин Е.Г. Редакции Краткой Хронографической Палеи // *ТОДРЛ*. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 164-180.

Водолазкин Е.Г. Хроника Амартала в новонайденных списках // *ТОДРЛ*. – Т. 45. – СПб., 1992. – С. 322-332.

Водолазкин Е.Г. Хронология русской хронографии. Ч. 1 // *ТОДРЛ*. – Т. 49. – СПб., 1996. – С. 22-35; Ч. 2. – Т. 51. – С. 9-19; Ч. 3. – Т. 52. – С. 79-97.

Воронин Н.Н. К характеристике владимирского летописания 1158–1177 гг. // *Летописи и хроники*. – Вып. 2. – М., 1976. – С. 27-52.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – 283 с.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – 101 с.

Гимон Т.В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – 696 с.

Гимон Т.В. Как велась новгородская погодная летопись в XII веке? // *Древнейшие государства Восточной Европы, 2003 год: Мнимые реальности в античных и средневековых текстах*. – М., 2005. – С. 316-352.

Гимон Т.В. Новгородское летописание первой четверти XIII в.: хронология и процесс пополнения летописи // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 80-118.

Гимон Т.В., Гиппиус А.А. Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. – СПб., 1999. – Вып. 7 (17). – С. 18-47.

Гимон Т.В. События XI – начала XII в. в новгородских летописях и перечнях // Древнейшие государства Восточной Европы, 2010. – М., 2012. – С. 584-703.

Гиппиус А.А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова. – М., 2006. – С. 56-96.

Гиппиус А.А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. – М.; Вологда: Древности севера, 2012. – С. 37-63.

Гиппиус А.А. «К истории сложения текста Новгородской первой летописи» // Новгородский исторический сборник. – Вып. 6 (16). – СПб., 1997. – С. 3-72.

Гиппиус А.А. К проблеме редакций Повести временных лет. Ч. I // Славяноведение. – 2007. № 5. – С. 20-44; Там же. – Ч. II // Славяноведение. – 2008. – № 2. – С. 3-24.

Гиппиус А.А. Низвержение кумиров в Начальном и новгородском летописании: литературные источники и происхождение текста // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество и монотеизм в процессах политогенеза. XXVI Чтения памяти В.Т. Пашуто. Москва, 16-18 апреля 2014 г. Тезисы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2014. – С. 70-75.

Гиппиус А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. – 2001. – Vol. 26. – P. 63-126.

Гиппиус А.А. «Повесть временных лет»: О возможном происхождении названия // Из истории русской культуры. – Т. 1: Древняя Русь. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 448-460.

Горский А.В., Невоструев К.И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – Отд. I: Священное писание. – М., 1855. – 341 с.

Григоровичев Паримејник / Сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое. – Скопје: Македонска Академија на науките и уметностите, 1998. – XVIII + 452 с.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 2: XI–XIII вік. – Львів, 1905. – 634 с. (репр.: К., 1992).

Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т. III / Упоряд. В.В. Яременко; Приміт. С.К. Росовецького. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.

Данилевский И.Н. А был ли казус? (Размышления об одном разговоре, которого, вероятно, никогда не было) // Казус. – М., 2003. – С. 337-364.

Данилевский И.Н. Библия и Повесть временных лет (к проблеме интерпретации летописных текстов) // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 78-94.

Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 399 с.

Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.) Курс лекций. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 387 с.

Данилевский И.Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 383 с.

Данилевский И.Н. «Сии 4 лѣта»: когда они наступили? // Ruthenica. – Т. IX. – 2010. – С. 7-16.

Данилов В.В. Хронологический список трудов академика Василия Михайловича Истрина // ТОДРЛ. – Т. 12. – 1956. – С. 586-593.

Дурново Н. К вопросу о национальности славянского переводчика Хроники Георгия Амартола // Slavica. – 1925. – Роѣ. 4. – Сеѣ. 3. – S. 801-815.

Добровольский Д.А. Где заканчивался Начальный свод? // Писменото наследство и информационните технологии: материали от V международна науч. конф. (Варна, 15-20 септември 2014 г.). – София; Ижевск, 2014. – С. 228-231.

Евангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подготовили А.А. Алексеев, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицкая, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, Е.И. Ванеева, А.М. Пентковский, В.А. Ромодановская, Т.В. Ткачева. – СПб., 1998 [Novum testamentum palaeoslovenice. I]. – 232 с.

Евсеев И.Е. Книга прор. Исаяи в древнеславянском переводе. – СПб., 1897. – 322 с.

Евсеев И.Е. Книга прор. Даниила в древнеславянском переводе. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. – ХС + 183 с.

Еремин И.П. «Повесть временных лет». Проблемы ее историко-литературного изучения. – Л.: Изд. Ленинградского Гос. Ун-та, 1946. – 105 с.

Еремин И.П. Литература Древней Руси. (Этюды и характеристики). – М.; Л.: Наука, 1966. – 264 с.

Желязкова Веселка, Орфографические и фонетические особенности книги Исход по рукописи № 3 из собрания Е. Барсова в Государственном историческом музее в Москве // Jews and Slavs. – Vol. 15. – Jerusalem; Sofia, 2005. – С. 138-147.

Жуков А.Е. К вопросу о редактировании летописных источников в Еллинском летописце второго вида // Новгородский исторический сбор-

ник: сб. науч. тр. / Сост. Э.А. Гордиенко; редкол.: В.Л. Янин (отв. ред.) и др. – СПб.; Великий Новгород; С.-Петербург. ин-т истории РАН, 2013. – Вып. 13 (23). – С. 151-170.

Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 872 с.

Златанова Р. Книга на дванадесетте пророци с тълкования [Старобългарският превод на Стария Завет / Под общата редакция и с въведение от С. Николова. – Т. 1]. – София, 1998. – 614 с.

Иванов С.А. Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // Славяноведение. – 2010. – № 2. – С. 63-71.

Изборник Святослава 1073 г. – Кн. 1. Факсимильное воспроизведение текста. – М.: Книга, 1983. – 267 с.

Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т. 2. – Кн. 1. – К.: Университетская типография, 1908. – 1056 с.

«История Иудейской войны» Иосифа Флавия. Древнерусский перевод / Изд. подг. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранкова, А.А. Уткин. – Т. 1-2. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 880 с.; 840 с.

Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи. I // ИОРЯС. – 1905. – Т. 10. – Кн. 1. – С. 147-184.

Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи // ИОРЯС. – 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 337-374.

Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи. VII // ИОРЯС. – 1909. – Т. 13. – Кн. 4. – С. 290-343.

Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи. VIII // ИОРЯС. – 1913. – Т. 18. – Кн. 1. – С. 167-172.

Истрин В.М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – М.: Университетская типография, 1893. – 358 с.

Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания // ИОРЯС. – Т. XXVII. – Л., 1924. – С. 44-102; Там же. – Т. XXVIII. – Л., 1925. – С. 107-251.

Истрин В.М. Замечания о составе Толковой Палеи. I–VI // Сб. ОРЯС. – Т. LXV. – № 6. – СПб., 1898. – 157 с.

Истрин В.М. Из области древнерусской литературы. I. Хроника Георгия Синкелла // ЖМНП. – 1903. – Август. – С. 381-414.

Истрин В.М. Из области древне-русской литературы. III. Краткий хронограф с хроникой Иоанна Малалы // ЖМНП. – 1903. – Ноябрь. – С. 167-185.

Истрин В.М. Из области древнерусской литературы. IV. Редакции Толковой Палеи // ЖМНП. – 1906. – Февраль. – Отд. 2. – С. 185-246.

Истрин В.М. Исследования в области древне-русской литературы, I–V. – СПб., 1906. – 109 с.

Истрин В.М. К вопросу о взаимоотношении Еллинских летописцев и Архивского хронографа. – СПб., 1912. – С. 1-18 (отд. отт. ИОРЯС. – Т. XVI. – Кн. 4. – 1911).

Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 1: Текст. – Пг.: Российская государственная Академическая типография, 1920. – XVIII + 612 с.

Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 2: Греческий текст «Продолжения Амартола». Исследование. – Пг.: Российская государственная Академическая типография, 1922. – XXXI + 454 с.

Истрин В.М. Летописные повествования о походах русских князей на Царьград // ИОРЯС. – Т. 21. – Кн. 2. – СПб., 1916. – С. 215-236.

Истрин В.М. Один только перевод Псевдокаллисфена, а древне-болгарская энциклопедия X в. – мнимая // Византийский временник. – Т. X. – Вып. 1-2. – СПб., 1903. – С. 1-30.

Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты. – М., 1897. – 541 с.

Истрин В.М. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (XI–XIII вв.). – М.: Academia, 2003 (1-е издание: Пг., 1922). – 381 с.

Истрин В.М. Первая книга Хроники Иоанна Малалы // Записки Академии Наук по историко-филологическому отделению. – Т. 1. – № 3. – СПб., 1897. – 29 с.

Истрин В.М. Редакции Толковой Палеи. – СПб., 1907. – 185 с.

Истрин В.М. Толковая палея и Хроника Георгия Амартола // ИОРЯС. – 1924. – Т. 29. – С. 369-379.

Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В.М. Истрина / Подг. изд., вступительная статья и приложения М.И. Чернышевой. – М.: Джон Уайли энд Санз, 1994. – 473 с.

Йовчева Мария, Южнославянската литургическа книжнина през XIII век // Сборник радова Византолошког института. – XLVI. – Београд, 2009. – С. 351-364.

Јовановић-Ступчевић Биљана, Београдски паримејник. Почетак XIII века. Текст со критичким апаратом. – Београд: Народна библиотека Србије, 2006. – 495 с.

Калайдович К.Ф. Иоанн экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и XI столетий. – М., 1824. – 236 с.

Карышковский О.П. О мнимом болгарском источнике древнейших русских летописных сводов // Труды Одесского госуниверситета им. И.И. Мечникова. – Год ХС. – Т. 144. – Серия исторических наук. – Вып. 4. – 1954. – С. 175-183.

Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (рукописные книги) / Подг. Д.М. Буланин, А.А. Романова, О.В. Творогов, Ф. Томсон, А.А. Турилов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2014. – 944 с. – [STUDIORUM SLAVICORUM ORBIS. – Вып. 7].

Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб.: Евразия, 2004. – 480 с.

Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе. Каталог / Сост. Надежда Морозова. – Vilnius: Б. и., 2008. – XXXV, 243 с.

Клосс Б.М. К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида // ТОДРЛ. – Т. 27. – Л., 1972. – С. 370-379.

Клосс Б.М. Книги, редактированные и писанные Иваном Черным // Записки Отдела рукописей библиотеки им. В. И. Ленина. – Вып. 32. – М., 1971. – С. 61-65.

Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI вв. / Сост. Т.Л. Вилкул (у друці).

Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч. 1: Источники русской истории. – СПб.: Типография Безобразова, 1864. – 100 с.

Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. – К.: Інститут Історії України НАН України, 2009. – 316 с.

Котляр Н.Ф. Галицкая традиция в Киевском своде XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2011. – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2013. – С. 257-275.

Кузенков П.В. Из истории начального этапа византийско-русских отношений // Исторический вестник. – Т. 1 (148): Начало русской государственности. – М., 2012. – С. 52-97.

Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г. – М., 2003. – С. 3-172.

Кузенков П.В. Русь Олега у Константинополя в 904 г. // Причерноморье в Средние века. – Т. 8. – М., 2011. – С. 7-35.

Кузенков П.В. Христианские хронологические системы. История летоисчисления в святоотеческой и восточнохристианской традиции. – М.: Русский издательский центр, 2014. – 995 с.

Куник А.А. Хронологические ошибки Нестора вследствие неясной системы. – СПб., 1864. – 58 с.

Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии. – Ленинград, 1930. – Т. 1. – L, 200 с.

Лемешкин И. Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии в составе Хронографа 1262 г.: переводная византийская хроника и древняя литовская литература // *Senoji Lietuvos literatūra*. – Vilnius: Senoji Lietuvos Literatūra, 2006. – S. 229-275.

Лемешкин И. Пространная редакция Хроники Иоанна Малалы по рукописи И. Е. Забелина № 436 // *Rýžoviště zlata a doly drahokamů...* Sborník pro Václava Huňáčka. – Praha: Karlova univerzita v Parze, Filozofická fakulta, 2006. – S. 513-542.

Летовник съкращенъ от различных летописецъ же и поведатели и избранъ и съставленъ от Георгия грешнаго инока. – СПб., 1878-1880 [Изд. ОЛДП, №№ 26 и 56]. – 434 с.

Летописец Еллинский и Римский. – Т. 1: Текст. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – XIV + 514 с.

Летописец Еллинский и Римский. – Т.2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2001. – 270 с.

Летописец Новгородский, начинающийся от 6525 / 1017 году и кончающийся 6860/1352 годом. – М., 1781 [репринт: М.: Синодальная типография, 1819]. – 176 с.

Летописи и хроники. 1973. Посвящен памяти А.Н. Насонова. – М.: Наука, 1974. – 375 с.

Лимонов Ю.А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. – Л.: Наука, 1967. – 204 с.

Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1947. – 492 с.

Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.) / При участии Алексеева А.А., Боброва А.Г. (3-е изд., перераб. и доп.). – СПб.: Алетейя, 2001. – 759 с.

Лихачев Д.С. Шахматов как исследователь русского летописания // А.А. Шахматов 1864–1920. Сборник статей и материалов / Под ред. С.П. Обнорского. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1947. – С. 254-293.

Лукин П.В. Языческая «реформа» Владимира Святославича в нгчала летописи: устная традиция или литературные реминисценции? // Древнейшие государства Восточной Европы. 2011. – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2013. – С. 326-352.

Лурье Я.С. Две истории Руси XV века. Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1994. – 240 с.

Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV–XV вв. – Л.: Наука, 1976. – 285 с.

Лурье Я.С. О шахматовской методике исследования летописных сводов // Источниковедение отечественной истории. 1975 г. – М., 1976. – С. 97-107.

Маас Пауль, Критика текста / Перевод с 4-го немецкого издания под ред. Д.О. Торшилова // Аристей. – Вып. IV. – М., 2011. – С. 136-173.

Мансикка В.Й. Религия восточных славян. – М.: ИМЛИ РАН, 2005. – 368 с.

Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 1. – Ч. 1: Интерпретированный текст Троицкой рукописи. – М.: Наука, 2006. – 634 с.; Т. 1. – Ч. 2: Текстологический комментарий. – 261 с.

Матвеев В., Щеголева Л. Берегись профана! Об ошибках в новой работе по текстологии ВГМ // Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 2. – Ч. 2. – М.: Наука, 2011. – С. 878-894.

Матичин Апостол (XIII век) / Прирешили Радмила Ковачевић, Димитрије Стефановић. – Београд: Српска Академија Наука и Уметности, 1979. – 361 с.

Медведев И.П. Петербургское византиноведение. Страницы истории. СПб.: Алетейя, 2006. – 334 с.

Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях летописцев XI – начала XII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы 2005. – М.: Индрик, 2008. – С. 47-75.

Мецгер Брюс М. Текстология Нового Завета. Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала / Науч. ред. Игумен Иннокентий (Павлов). – М.: Библийско-Богословский институт св. ап. Андрея, 1996. – 325 с.

Мещерский Н.А. «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1958. – 278 с.

Милтенов Явор. Кирилски ръкописи с глаголически вписвания // Wiener slavistisches Jahrbuch. – 55. – 2009. – S. 191-219; Там же. – Wiener slavistisches Jahrbuch. – 56. – 2010. – S. 83-98.

Милтенов Явор. Текстологически наблюдения върху старозаветните книги на Дванадесетте малки пророци с тълкувания // Езикът на Библията. Езиково-текстологични проучвания. – М.; СПб.: Нестор-История, 2012. – С. 75-93.

Милтенова Анисава. Исторически съчинения // История на българската средновековна литература. – София: изд. «Изток-Запад», 2008. – С. 184-193.

Милютенко Н.И. К вопросу о некоторых источниках Речи Философа // ТОДРЛ. – Т. 55. – СПб., 2004. – С. 9-17.

Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008. – 578 с.

Милютенко Н.И. Слово о русской грамоте и крещении Владимира // Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века Исто-

рического факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – СПб., 2012. – Т. 3. – С. 353-379.

Михайлов А.В. К вопросу о происхождении и литературных источниках Толковой палеи // Известия АН по РЯС. – 1928. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 49-80.

Михайлов А.В. К вопросу о тексте книги Бытия в Толковой Палее // Варшавские университетские известия. – 1895. – Кн. IX. – С. 1-19; Там же. – 1896. – Кн. 1. – С. 1-23.

Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып. 1-4. – 444 с.

Михайлов А.В. Общий обзор состава, источников, редакций и литературных источников Толковой палеи // Варшавские университетские известия. – 7. – Варшава, 1895. – С. 1-21.

Михайлов А.В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Ч. 1: Паримейный текст. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1912. – 460 с.

Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? – М.: Индрик, 2011. – 280 с.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А.Н. Насонова – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – 641 с.

Молдован А.М. Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. – М.: «Азбуковник», 2000. – 760 с.

Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К.: Наукова думка, 1984. – 238 с.

Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Древняя Русь и славяне. Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 год. – М., 2009. – С. 103-113.

Насонов А.Н. История русского летописания XI – начала XVIII веков. – М.: Наука, 1969. – 556 с.

Насонов А.Н. Малоисследованные вопросы ростово-суздальского летописания XII в. // Проблемы источниковедения. – Вып. X. – М., 1962. – С. 365-381.

Насонов А.Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII век) // Проблемы источниковедения. – Вып. 8. – М., 1958. – С. 467-494.

Никольский Н.К. «Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменной культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании» // Сборник по русскому языку и словесности. – Т. 2. – Вып. 1. – Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1930. — 107 с.

Новгородская первая первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – 641 с.

Новгородский летописец, начинающийся от 946 и продолжающийся до 1441 года // Продолжение Древней Российской Вивлиофики. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1786. – Ч. 2. – VI + 471 с.

Оболенский М.А. О греческом кодексе Георгия Амартола, хранящемся в Московской Синодальной библиотеке, и о сербском и болгарском переводах его Хроники // ЧОИДР. – 1846. – № 4. – С. 73-102 (отд. изд.: М., 1847).

Оболенский М.А. Предисловие // Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 гг.). – М.: Университетская типография, 1851. – С. I-LX.

Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. / Сост. Ф. Добрянский. – Вильно: Типография А.Г. Сыркина, 1882. – 533 с.

Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой Лавры. – М., 1878. – Ч. 1-3. – 830 с.

Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // ИОРЯС. – Л., 1926. – Т. 31. – С. 93-126.

Орлов А.С. О галицко-волынском летописании // ТОДРЛ. – Т. V. – Л., 1947. – С. 15-35.

Орлов Р.С. Про функціональне призначення київського капища 1908 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). – К.: Наукова думка, 1998. – С. 193-208.

Палея Толковая. По списку, сделанному в Коломне в 1406 г. Труд учеников Н.С. Тихонравова. – М., 1892. – 831 с.

Палея Толковая / Под ред. Н.Л. Панкратова. – Москва: Согласие, 2002. – 648 с.

Панайотов В. Проникане на старобългарски писмени паметници в Киевска Русия // Die slawischen Sprachen. – 1989. – № 17. – S. 25-43.

Пауткин А.А. Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – 286 с.

Пеев Димитър, Архивският хронограф и Летописец Елински и Римски I редакция // Старобългарска литература. – Кн. 39-40. – 2008. – С. 104-131.

Пеев Димитър, Заглавката на Григорий, презвитер мних на всички църковници на българските църкви, и Именникът на българските ханове // Littera et lingua. e-journal. – 2007. – Зима. – Статии: <http://www.slav.unisofia.bg/lilijournal/index.php/bg/issues/winter-2007/64-peeov-d-winter2007>.

Пеев Д.П. Новые данные о времени и месте перевода Хроники Георгия Амартола // Летописи и хроники. Новые исследования. 2011–2012 / Ред. О.Л. Новикова. – М.; СПб.: «Альянс-Архео», 2012. – С. 13-38.

Перетц В.Н. До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. Ювілейний

збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К., 1928. – №76. – Ч. II. – С. 213–219.

Перфецкий Ю.А. Русские летописные своды и их взаимоотношения. – Братислава, 1922. – 101 с.

Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия, Из истории русской культуры. – Т. 1: Древняя Русь. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 13-411.

Петрухин В.Я. «Проводы Перуна»: древнерусский «фольклор» и византийская традиция // Язык культуры: семантика и грамматика. – М., 2004. – С. 248-255.

Петрухин В.Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. – М.: Форум; Неолит, 2014. – 464 с.

Пичхадзе А.А. Библия. IV. Переводы. Церковно-славянский перевод // Православная Энциклопедия. <http://www.pravenc.ru/text/209473.html>

Пичхадзе А.А. К истории славянского Паримейника (паримейные чтения книги Исход) // Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. – М., 1991. – С. 147-173.

Пичхадзе А.А. К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – Т. 49. – СПб., 1996. – С. 10-21.

Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. – Вып. 4. – М., 1998. – С. 5-60.

Пичхадзе А.А. Корпус древнерусских переводов XI–XII вв. и изучение переводной книжности Древней Руси // Национальный корпус русского языка. 2003–2005 гг. Результаты и перспективы. – М., 2005. – С. 251-262.

Пичхадзе А.А. Лингвистические особенности славянских толковых переводов XI–XII вв. // Письменность, литература, фольклор славянских народов. История славистики. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013. Доклады российской делегации. – М., 2013. – С. 246-265.

Пичхадзе А.А. Литературно-языковые и переводческие традиции в словоупотреблении церковнославянских памятников и русских летописей XI–XIII вв. // Русский язык в научном освещении. – № 2 (4). – М., 2002. – С. 147-171.

Пичхадзе А.А. Переводческая деятельность в домонгольской Руси. Лингвистический аспект. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2011. – 408 с.

Пичхадзе А.А. Типология паримейных чтений книги Исход // Старо-българистика. – 1986. – № 1. – С. 20-34.

Пичхадзе А.А. Библия. IV. Переводы. Церковно-славянский перевод // Православная Энциклопедия. <http://www.pravenc.ru/text/209473.html>

Повесть временных лет / Подг. текста, пер. и коммент. О.В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Ли-

хачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – 543 с.

Повесть временных лет. / Пер. Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. – СПб.: Вита Нова, 2012. – 512 с. + 186 илл.

Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т. 5. – М.: Университетская типография, 1857. – 404 с.

Погодин М.П. Нестор, историко-критические рассуждения о начале русских летописей. – М., 1839. – 229 с.

Подскальски Герхард, Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237). – СПб.: Византинороссика, 1996. – XX + 572 с.

Половой Н.Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии (сравнительный анализ русских и византийских источников) // Византийский временник. – Т. XVIII. – 1961. – С. 85-104.

Поньрко Н.В. Был ли Климент Смолятич создателем первого славянского перевода Толкований Никиты Ираклийского на 16 Слов Григория Богослова // ТОДРЛ. – Т. 59. – СПб., 2008. – С. 133-143.

Попов Андрей, Книга Бытия небеси и земли (Палея историческая) с приложением сокращенной русской редакции // ЧОИДР. – М., 1881. – Кн. 1. – С. 61-111 (першої пагінації), 39-73 (другої пагінації).

Попов Андрей, Обзор хронографов русской редакции. – М., 1866. – Вып. 1. – 287 с.; Вып. 2. – М., 1869. – 298 с.

Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – СПб., 1996. – 326 с. (Л.: Просвещение, 1940. – 188 с.).

Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – СПб.: Наука, 2002. – 514 с. (М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.).

Прохоров Г.М. Древнерусское летописание. Взгляд в неповторимое / М.: Институт русской цивилизации, «Издательство Олега Абышко»; СПб., 2014. – 416 с.

Прохоров Г.М. Летописные подборки рукописи ГПБ. F.IV.603 // ТОДРЛ. – Л., 1977. – Т. 32. – С. 165-198.

Прохоров Г.М. Материалы постатейного анализа общерусских летописных сводов (Подборки Карамзинской рукописи, Софийская I, Новгородская 4 и Новгородская 5 летописи) // ТОДРЛ. – СПб., 1999. – Т. 51. – С. 137-205.

ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1846. – 267 с.

ПСРЛ. – Т. 1: Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб., 1872. – 575 с.

ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 496 с.

ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. 1-е изд. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1843. – 377 с.

ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с. (2-е изд. / Под ред. А.А. Шахматова. – СПб., 1908. – I-XVI + 938 + 87 с.

ПСРЛ. – Т. 3: Новгородские летописи. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1841. – 320 с.

ПСРЛ. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М., 2000. – 599 с.

ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1: Новгородская Четвертая летопись. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 728 с. (XXXVIII + 690 с.).

ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1: Софийская летопись старшего извода. – М.: Языки русской культуры, 2000. – I-VIII + 312 с.

ПСРЛ. – Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 432 с. разд. паг. (XII + 186 стб. + 29; V + 504 стб. + 35).

ПСРЛ. – Т. 38: Радзивилловская летопись. / Изд. подг. М.Д. Приселковым. – Л.: Наука, 1989. – 177 с.

ПСРЛ. – Т. 42: Новгородская Карамзинская летопись. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. – 224 с.

Розов Н.Н. Из истории русско-чешских литературных связей древнейшего периода // ТОДРЛ. – 1968. – Т. 23. – С. 71-85.

Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – 358 с.

Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М.: Наука, 1972. – 519 с.

СДРЯ — Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – Т. 2 (възалкати – добродѣтельникъ). – М.: Русский язык, 1989. – 494 с.; Т. 3 (добродѣтельно – изжечися). – М., 1990. – 511 с.; Т. 4 (изживати – моление). – М., 1991. – 559 с.

Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – СПб.: Типография Пантелеевых, 1885. – 125 с.

Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских. – 1915. – Ч. 3. – С. 1-175.

Славова Татьяна, Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2002. – 577 с.

Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь. Сентябрь–февраль. Т. I: Текст и комментарии / Изд. подг. Л.В. Прокопенко, В. Желязкова, В.Б. Крысько, О.П. Шевчук, И.М. Ладыженский. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2010. – LXXX, 824 с.

СККДР. – Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. – Л.: «Наука», 1987. – 493 с.; Там же. – Вып. 2: 2-я пол. XIV–XVI вв. – Ч. 1: А–К, – Л.: «Наука», 1989. – 516 с.; Там же. – Ч. 2: Л–Я, – Л.: «Наука», 1989. – 528 с.

Славянские рукописи афонских обителей / Сост. А.А. Турилов и Л.В. Мошкова. – Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999. – 490 с.

Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 8 (крада – лящина). – М.: Наука, 1981. – 355 с.

Смирнов А.В. Юбилей или Малое Бытие. – Казань, 1895. – 198 с.

Сперанский М.Н. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. – СПб., 1904. – 392 с.

Срезневский И.И. Исследования о летописях новгородских // Известия Академии Наук. II отд. – Т. II. – Вып. 1. – СПб. 1853. – С. 18-27; Там же. – Вып. 2. – С. 70-78.

Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1-3. – М.: Знак, 2003. – 776 + 920 + 1000 с. (СПб., 1893, 1902, 1903).

Срезневский И.И. Русский исторический сборник XV века Московского главного архива Министерства иностранных дел // Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных памятниках [LXXXI–XC]. – СПб.: Типография Императорской АН, 1879. – № LXXXIV. – С. 111-139.

Станков Ростислав А. Из наблюдений над лексикой древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // *Slavia Orthodoxa*. Език и култура. Сборник в честь на проф. Румяна Павлова. – София, 2003. – С. 380-389.

Станков Ростислав. К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Преславска книжовна школа. – Т. 7: Изследвания в памет на професор Иван Гълъбовъ. – Шумен, 2004. – С. 57-72.

Станков Р.А. Лексика Исторической палеи: Изследване. – Велико Търново, 1994. – 311 с.

Станков Ростислав А. Древнеболгарский перевод Хроники Георгия Амартола и Хронограф по великому изложению // Преславска книжовна школа. – Т. 12. – Шумен, 2012. – С. 191-209.

Станчев Красимир. О переводческой деятельности Константина-Криллы и Мефодия в свете интерпретации двух сведений их пространственных житий // *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ohrid, 10-16 settembre 2008). – Firenze University Press, 2008 [Biblioteca di Studi Slavistici, 7]. – S. 83-100.

Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – М.: Изд. «Русский язык», 1999. – 842 с.

Степанов Н.В. Летописец вскоре патриарха Никифора в Новгородской кормчей // ИОРЯС. – 1912. – Т. XVII. – Кн. 3. – 360 с.

Стефанович П.С. Сказание о призвании варягов или *Origo gentis russorum?* // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010. – М., 2012. – С. 514–583.

Стоянкова Грета, Книга Изход от цар Симеоновия (Григориев) исторически сборник (текстологически особености по Архивски препис от XV век) // ТРИАНТАФУЛО. Юбилеен сборник в чест на 60 годишнината на проф. д. фил. н. Христо Трендафилов / Ред. В. Панайотов. (In honorem, vol. 1). – Шумен: Фабер, 2013. – С. 164-176.

Страхов А.Б. Из области обрядовой терминологии: цслав. *трызна*, *(б)дынъ*, etc. // *Palaeoslavica*. – Т. X. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2002. – P. 166-196.

Строев П.М. О византийском источнике Нестора // Труды и летописи ОИДР. – 1828. – Ч. 4. – Кн. 1. – С. 167-183.

Строев П.М. Софийский времянник, или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч. 1. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1820. – 486 с.

Сухомлинов М.И. О древней русской летописи, как памятнике литературном // Ученые записки Императорской Академии Наук. II отд. – Кн. III. – СПб., 1856. – С. 1-230.

Творогов О.В. Об источнике библейских цитат в «Речи Философа» // От Древней Руси к Новой России. Юбилейный сборник, посвященный чл.-корр. РАН Я.Н. Щапову. – М., 2005. – С. 128-133.

Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Л.: «Наука», 1975. – 320 с.

Творогов О.В. Комментарий к тексту Летописца Еллинского и Римского // Летописец Еллинский и Римский. – Т. 2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб., 2001. – С. 1-115.

Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Еллинский и Римский. – Т. 2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб., 2001. – С. 117-200.

Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы» // ТОДРЛ. – Т. 37. – Л., 1983. – С. 188-221.

Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф // ТОДРЛ. – Т. 42. – Л., 1989. – С. 287-343.

Творогов О.В. Об источнике библейских цитат в «Речи Философа» // От Древней Руси к Новой России. Юбилейный сборник, посвященный чл.-корр. РАН Я.Н. Щапову. – М.: Паломнический центр Московского патриархата, 2005. – С. 128-133.

Творогов О.В. Палея Толковая // СККДР. – Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. / АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д.С. Лихачев. – Л.: Наука, 1987. – С. 285-288.

Творогов О.В. Паралипомен Зонары: текст и комментарии // Летописи и хроники. Новые исследования 2009–2010 г. – М.; СПб., 2010. – С. 3-101.

Творогов О.В. Повесть временных лет // СККДР. – Вып. 1. – Л.: Наука, 1987. – С. 338-339.

Творогов О.В. Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // ТОДРЛ. – Т. XXX. – 1976. – С. 3-26.

Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // ТОДРЛ. – Т. XXVIII. – 1974. – С. 99-113.

Творогов О.В. Существовала ли третья редакция «Повести временных лет»? // In memoiam: Сборник памяти Я.С. Лурье. – СПб., 1997. – С. 203-209.

Творогов О.В. Хронограф по великому изложению // СККДР. – Вып. 1. – Л., 1987. – С. 476-477.

Творогов О.В. Хронограф Троицкий // СККДР. – Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. – Л., 1987. – С. 478.

Темчин С.Ю. Место создания Предисловия к «Софийскому временнику» по данным языка // Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2012–2013 / Ред. А.М. Молдован, Е.А. Мишина – М.: Древлехранилище, 2013. – С. 152-160.

Тихонравов Н.С. Памятники отреченной русской литературы / Собранные и изданы Н. Тихонравовым. – М.: Унив. типогр., 1863. – Т. 1. – XII + 314 с.; Там же. – Т. 2. – IV + 457 с.

Тов Эмануэл. Текстология Ветхого Завета / Науч. ред. Глеб Ястребов. – М.: Библиейско-Богословский институт св. ап. Андрея, 2001. – 424 с.

Толковая палея 1477 года. Воспроизведение Синодальной рукописи № 210. – Вып. 1. [Общество любителей древнерусской письменности. 93]. – СПб., 1892. – 604 с.

Толочко А.П. Взятие Киева монголами: источники летописного описания // Palaeoslavica. – Т. XXII, 2. – Cambridge, Massachusetts, 2014. – P. 101-118.

Толочко А.П. Галицкие «приточки» // Ruthenica. – Т. VII. – 2008. – С. 201-209.

Толочко А.П. «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.: Новое обозрение; К.: Критика, 2005. – 543 с.

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.

Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // Ruthenica. – Т. V. – К., 2006. – С. 73-87.

Толочко А.П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // Ruthenica. – Т. V. – К., 2006. – С. 252-256.

Толочко А.П. Об источнике одной ошибки в географическом введении «Повести временных лет»: Кавказские, иначе Карпатские, горы // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – № 3 (29). – 2007. – С. 107-108.

Толочко А.П. Одна заимствованная формула в Галицко-Волынской летописи // Ruthenica. – Т. V. – К., 2006. – С. 256-257.

Толочко А.П. О заглавии «Повести временных лет» // Ruthenica. – Т. V. – К., 2006. – С. 248-251.

Толочко А.П. О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи // Palaeoslavica. – Т. XIII. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 81-108.

Толочко А.П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // Ruthenica. – Т. VII. – К., 2008. – С. 154-165.

Толочко А.П. Печерский мятеж 1182 г. // Ruthenica. – Т. VI. – К., 2007. – С. 351-352.

Толочко А.П. Похвала или житие? Между текстологией и идеологией княжеских панегириков // Palaeoslavica. – Т. 7. – Cambridge, Massachusetts, 1999. – P. 26-38.

Толочко А.П. Химера Киевской Руси // Родина. – 1999. – № 8. – С. 29-32.

Толочко О.П. Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – № 4-5. – 1996. – С. 11-35.

Толочко О.П. Початкове літописне зведення // Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К., 2011. – С. 470-471.

Толочко Олексій. Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості) // Mediaevalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей. – Т. II. – К., 1993. – С. 30-48.

Толочко П.П. «Емше, влачаху поверзше ужи за ноги» // Ruthenica. – Т. IX. – 2010. – С. 17-22.

Толочко П.П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? // Ruthenica. – Т. 7. – 2008. – С. 130-139.

Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X–XIII веков. – СПб.: Алетейя, 2003. – 296 с.

Тотоманова Анна-Мария. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. – София: Университетско издателство «св. Климент Охридски», 2008. – 684 с.

Турилов А.А. Межславянские связи эпохи Средневековья и книжная культура южных славян: этюды и характеристики. – М.: Знак, 2012. – 808 с.

Филипчук О.М. Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни. – Чернівці: «Книги – XXI», 2013. – 420 с.

Фоллин С. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду // *Ruthenica*. – Т. 7. – К., 2008. – С. 140-153.

Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. – К.: «Наукова думка», 1986. – 184 с.

Хрипков В.Ф. «Хроника Иоанна Малалы» в составе Тихонравовского хронографа // *ТОДРЛ*. – Т. 45. – Л., 1991. – С. 333-350.

Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». – СПб.: Дмитрий Буланин, 2011. – 320 с.

Чернов А.Ю. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. Володимир Александрович; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 19-36.

Чернышева М.И. Греческие слова в славянском переводе «Хроники» Иоанна Малалы // *Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*. – М.: Джон Уайли энд Санз, 1994. – С. 430-442.

Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия X в. // *Византийский временник*. – 1900. – Т. 7. – Вып. 1–2. – С. 1-35.

Шахматов А.А. Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи // *ОЛДП*. – Т. 118. – СПб., 1902. – С. 18-114.

Шахматов А. А. Исходная точка летосчисления Повести временных лет // *ЖМНП*. – СССР. – СПб., 1897. – Март. – С. 217-222.

Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – М., 1900. – С. 1-9 [Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб., 2003. – С. 175-184].

Шахматов А.А. О Начальном Киевском летописном своде // *ЧОИДР*. – 1897. – Кн. 3. – С. 1-58 [Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб.: Наука, 2003. – С. 31-70].

Шахматов А.А. О сочинениях преподобного Нестора (первая пробная лекция на заседании историко-филологического факультета Московского университета 1 марта 1890 г.) [Шахматов А.А. История русского летописания... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 465-475].

Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – 372 с.

Шахматов А.А. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. – Т. 1. – Пг., 1916. – 402 с. [Шахматов А.А. История русского летописания... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 527-977].

Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники // *ТОДРЛ*. – Т. IV. – М.; Л., 1940. – С. 9-150.

Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // *ИОРЯС*. – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 213-270

[Шахматов А.А. История русского летописания.... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 380-412].

Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – 688 с. [Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 1. – СПб., 2002. – 485 с.].

Шахматов А.А. Толковая палея и русская летопись // Статьи по славяноведению. – СПб., 1904. – Вып. 1. – С. 199-272 [Шахматов А.А. История русского летописания... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 232-295].

Шахматов А.А. Хронология древнейших русских летописных сводов // ЖМНП. – 1897. Март. – Ч. XXX. – № 4. – С. 463-482 [Шахматов А.А. История русского летописания... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 5-18].

Шестаков С.П. О значении славянского перевода Хроники Малалы для восстановления и исправления ее греческого текста // Византийский временник. – Т. 1. – Вып. 3-4. – 1894. – С. 503-552.

Шибаетов М.А. Кодикологическое описание перебургских списков Краткой Хронографической Палеи // ТОДРЛ. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 146-163.

Шибаетов М.А. Летописные источники Еллинского летописца второго вида // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – СПб., 2004. – С. 187-204.

Шлёцер А.-Л. Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке, сличенные, переведенные и объясненные А.Л. Шлёцером. – Ч. 1 / Пер. Дм. Языков. – СПб., 1809. – 708 с.

Щапов Я.Н. Византийские хронографические сочинения в древнеславянской кормчей Ефремовской редакции // Летописи и хроники, 1976. – М.: Наука, 1976. – С. 252-260.

Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1910. – 961 с.

Яковенко Н.М. Вступ до історії. – К.: «Критика», 2007. – 375 с.

Altman Rochelle I. The Illusion of One Writer in Historical Documents and its Effect on Automating Writer Identification. Стаття мені доступна в електронному варіанті: https://www.academia.edu/1640062/The_Illusion_of_One_Writer_in_Historical_Documents_and_its_Effect_on_Automating_Writer_Identification

An Early Slavonic Psalter from Rus' / Ed. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt. – Vol. 1: Photoreproduction. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971. – X, 179 p.

Arriani *Anabasis et Indica... Pseudo-Callisthenis Historiam fabulosam* / Ed. Carolus Müller. – Parisiis, 1848. – S. 1-152.

Baden Joel S. The Composition of the Pentateuch: Renewing the Documentary Hypothesis. – New Haven: Yale University Press, 2012. – X + 378 p.

Bergson Leif, Der griechische Alexanderroman. Rezension β. – Göteborg; Uppsala: Stockholm Almqvist & Wiksell, 1965. – XXXVI + 210 s.

Boor Carolus de. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica. – Lipsiae, 1880. – 279 s.

Bremmer Jan N. Initiation into the Eleusinian Mysteries: a «thin» Description // *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices*. Festschrift for Einar Thomassen / C.H. Bull et al. (eds.), – Brill; Leiden, 2011. – P. 375-397.

Burgess R.W. and Kulikowski Michael, Medieval Historiographical Terminology: The Meaning of the Word Annales // *The Medieval Chronicle VIII* / Eds. Erik Kooper and Sjoerd Levelt. – Amsterdam; New York, 2013. – P. 167-194.

Callow Chris, Reconstructing the Past in Medieval Iseland // *Early Medieval Europe*. – Issue 14 (3). – 2006. – P. 297-324.

Čermák Václav, Zu der neueren Erforschung der Übersetzungen des slavischen Parömienbuchs (Zur Edition des Belgrades Parömienbuchs) // *Byzantinoslavica*. – 66. – 2008. – S. 333-347.

Čermák Václav, K novějším výzkumům překladu slovanského Parimejníku (Nad edicí Bělehradského Parimejníku):

http://www.academia.edu/2970161/K_novejsim_vyzkumum_prekladu_slovanskeho_parimejniku_Nad_edici_Belehradskeho_parimejniku;

Clines David J.A. Source Analysis. Putting Source Criticism in its Place: The Flood Story as a Test Case. Стаття доступна мені в електронній версії: https://www.academia.edu/2253331/Source_Criticism_Putting_Source_Criticism_in_its_Place_The_Flood_Story_as_a_Test_Case

Colwell E.C. Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament. – Leiden: E.J. Brill, 1969. – 175 p.

Crick Julia, Arts of Writing II; Scripts and Scribal Production // *The Cambridge History of Early Medieval English Literature*. / Ed. Clare Lees. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 50-72.

Curta Florin, The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700 A.D. [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series. 52]. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2001. – 463 p.

Des Metropolitens Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis / Hg. L. Müller [Slavistische Studienbücher. Bd. 2]. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962. – 229 s.

De Wette Wilhelm Martin, Beiträge zur Einleitung in das Alte Testament. – Vol. 1-2. – Galle, 1806–1807. – 299 s.

Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiewer Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus

dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. – München: Fink, 2001 [Forum Slavicum. – Bd.56]. – XXVIII + 366 s.

Dobrowsky J. Wie soll Nestors Chronik aus so mancherlei Recensionen des Textes, die in Handschriften zu finden sind, rein hergestellt werden // *Müller J.* Altrussische Geschichte nach Nestor. Mit Rücksicht auf Schlözers Russische Annalen, die hier berichtet, ergänzt und vermehrt werden. [Mitarb. J. Dobrowsky]. – Berlin: Maurer, 1812. – S. 1-34.

Driscoll M.J. The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New [Driscoll M.J. Creating the Medieval Saga: Versions, Variability, and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature / Ed. Judy Quinn & Emily Lethbridge. – Odense, 2010. – P. 85-102.

Dunkov Dimităr, Das Buch Rut // Die Methodbibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. Tom 1 [Die Slawischchen Sprachen. 34]. – Institut für Slawistik, 1993. – 65 s.

Dzino Danijel, 'Becoming Slav', 'Becoming Croat': New Approaches in the Research of Identities in Post-Roman Illyricum // Hortus Artium Medievalium. – 14. – 2008. – P. 195-206.

Edenburg Cynthia, Rewriting, Overwriting, and Overriding: Techniques of Editorial Revision in the Deuteronomistic History // Words, Ideas, Worlds in the Hebrew Bible: Essays in Honour of Yairah Amit / F. Polak, et al. eds. – Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012. – P. 88-101.

Eichhorn Johann, Einleitung in das Alte Testament. – T. 1-3. – Leipzig, 1780–1783. – 809 s.

Engelmann H. Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch II. – Meisenheim am Glan, 1963 [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold Merkelbach, Heft 12].

Franklin Simon, Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers. New Series. – Vol. XV. – 1982. – P. 1-27.

Franklin Simon, Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950-1300. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 325 p.

Geary Patrick J. Writing History: Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages / Ed. by Florin Curta and Cristina Spinei. – București-Brăila: Editura Academiei Române, 2012. – 325 p.

Georgii Monachi Chronicon / Edidit Carolus de Boor. – Vol. 1-2. – Lipsiae, 1904. – 295 s.

Georgii Syncelli, Ecloga chronographica, edidit Alden A. Mosshammer. – Leipzig: BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1984. – XXXVII + 497 p. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana].

Hendel Ronald, Culture, Memory, and History: Reflections on Method in Biblical Studies // Historical Biblical Archaeology and the Future: The New Pragmatism / Ed. T. E. Levy. – London: Equinox, 2010. – P. 250-261.

Hendel Ronald S. The Text of Genesis 1–11: Textual Studies and Critical Edition. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1998. – 167 p.

Hippolytus Werke. Vierter Band Die Chronik / Hergestellt von Adolf Bauer †, durchgesehen... von Rudolf Helm. – Berlin: Akademie-Verlag, 1955. – 218 s.

Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes). Recensio vetusta / Ed. Wilhelm Kroll. – Berlin: Weidmann, 1926. – XVI + 166 s.

Honigman Sylvie, LXX and Homeric Scholarship. – London and New York: Taylor & Francis. 2003. – 224 p.

Hupfeld Hermann, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht. – Berlin: Wiegandt und Grieben, 1853. – XIV + 224 s.

Ioannis Malalae, Chronographia [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol. XXXV / Ed. H-G. Bech, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, Novi Eboraci, 2000]. – 594 s.

Ioannis Malalae Chronographia / Ed. L. Dindorf. – Bonnae, 1831. – 796 s.

Joosten Jan, Rhetorical Ornamentation in the Septuagint: The Case of Grammatical Variation // Et sapienter et eloquenter. Studies on Rhetorical and Stylistic Features of the Septuagint. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. – P. 5-17.

Jovcheva Mariya, Taseva Lora, Translated Literature in the Bulgarian Middle Ages as a Social and Cultural Phenomenon // Scripta & Scripta. – 10-11. – 2012. – P. 271-323.

Kalužniacki Aemilianus, Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. – Vindobonae: Caes. Academia, 1896. – 411 s.

Lachmann Karl, Betrachtungen über Homer's Ilias. – Berlin, 1847. – 109 s.

Lachmann Karl, Observationes criticae. – Göttingen, 1815. – 170 s.

Leben und Taten Alexanders von Makedonien, Der Griechische Alexanderroman nach der Handschrift L. / Ed. Helmut van Thiel. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983. – 252 s.

Lemeškin I. Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I.J. Zabelino nuorašus). – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009. – 332 s.

Lunt Horace, Повесть временных летъ от Повесть временъ и летъ // Palaeoslavica. – T. 5. – Cambridge, Massachusetts, 1997. – P. 317-326.

Martone Corrado, All the Bibles we Need: The Impact of the Qumran Evidence on Biblical Lower Criticism // The Scrolls and Biblical Traditions. Proceedings of the Seventh Meeting of the IOQS in Helsinki / Ed. J. Brooke, Daniel K. Falk, Eibert J.C. Tigchelaar and Molly M. Zahn. – Leiden; Boston: Brill, 2012. – P. 47-64.

Mathiesen Robert, Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament // Polata knigopisnaja. – T. 7. – March, 1983. – C. 3-48.

Meusel H. Pseudo-Callisthenes nach der Leidener Handschrift // Jahrbücher für classische Philologie. – Suppl. 5. – Leipzig, 1871. – S. 701-792.

Miller James, The Prophetologion: The Old Testament of Byzantine Christianity? // The Old Testament in Byzantium. / Ed. by Paul Magdalino and Robert Nelson. [Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia] – Washington: Harvard University Press, 2010. – P. 55-76.

Müller Ludolf, «Die „dritte Redaktion“ der sogenannten Nestorchronik» // Festschrift für Margarete Wolter zum 70. Geburtstag. – Heidelberg, 1967. – S. 173-186.

Müller Ludolf, Ilarion und die Nestorchronik // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 12-13. – Cambridge, Massachusetts, 1988/1989. – P. 324-345.

Nichols Stephen G. Introduction: Philology in a Manuscript Culture // Speculum. – Vol. 65. – No 1. – 1990. – P. 1-10.

Noth Martin, Überlieferungsgeschichtliche Studien. – Tübingen: M. Niemeyer, 1953. – 266 s.

Orlov Andrei A. Selected Bibliography on Transmission of Jewish Pseudepigrapha in Slavic Milieux // *Orlov Andrei A.* Selected Studies in the Slavonic Pseudepigrapha. – Leiden; Boston: Brill, 2009. – P. 203-434.

Ostrowski Donald, Introduction // The Povest' vremennykh let: an Interlinear Collation and Paradosis. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – P. I. – P. XVII-LXXIX.

Ostrowski Donald, Scribal Practices and Copying Probabilities in the Transmission of the Text of the Povest' vremennykh let // Palaeoslavica. – T. XIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 48-77.

Ostrowski Donald, The Načalnyj Svod Theory and the Povest' vremennykh let // Russian Linguistics. – Vol. 31. – 2007. – P. 269-308.

Parthe F. Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch III. – Meisenheim am Glan, 1969. [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinfold Merkelbach. – Heft 33]. – X + 134 p.

Podskalsky G. Principal Aspects and Problems of Theology in Kievan Rus // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. XI. – № 3/4. – 1987. – P. 270-286.

Pritsak Omeljan, Introduction // The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Chlebnikov) and Četvertyn's'kyj (Pogodin) Codices [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. VIII]. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – P. I-XXXV.

Pseudo-Callisthenes, primum edidit Carolus Muller // Arriani Anabasis et Indica. Reliqua Arriani, et scriptorum de rebus Alexandri Magni. Pseudo-Callisthenis Historiam fabulosam. – Parisiis, 1846. – P. 1-152.

Reinhart Johannes, Die älteste Bezeugung der Historischen Paläa in slavischen Übersetzung (Cod. Slav. Vindob. nr. 158) // Прилози за књиже-

вност, језик, историју и фолклор. – Кн. 73. – Br. 1-4 – Београд, 2007. – С. 45-75.

Reinhart Johannes, «Речь Философа» Повести временных лет и ее великоморавская и преславская предыстория // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. – Wien, 2008. – S. 151-170.

Römer Thomas, The Elusive Yahwist: A Short History of Research // A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation / Ed. by B. Dozeman and Konrad Schmid. (Society of Biblical Literature Symposium Series. 34). – Atlanta, 2006. – P. 9-28.

Römer Thomas, The Exodus in the Book of Genesis // *Svensk Exegetisk Arsbok*. – 75. – Uppsala, 2010. – P. 1-20.

Schmid Konrad, Genesis and Exodus as Two Formerly Independent Traditions of Origins for Ancient Israel // *Biblica*. – Vol. 93. – Fasc. 2. – Pontificium Institutum Biblicum, 2012. – P. 187-208.

Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis ed. – Vol. 2. – Bd. 1: Exodus / Ed. John William Wevers. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. – 495 s.

Schmid Konrad, The Late Persian Formation of the Torah: Observations on Deuteronomy 34 // Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E. / Ed. by Oded Lipschits, Gary N. Knoppers, and Rainer Albertz. – Winona Lake: Eisenbrauns, 2007. – P. 236-245.

Sommer Benjamin D. Dating Pentateuchal Texts and the Perils of Pseudo-Historicism // The Pentateuch: International Perspectives on Current Research / Ed. by Thomas B. Dozeman, Konrad Schmid, and Baruch J. Schwartz. – Forschungen zum Alten Testament. – 78. – Tübingen, 2011. – P. 85-108.

Sorlin Irène, Les premières années byzantines du Récit des temps passés // *Revue des études slaves*. – Tome 63. – Fascicule 1. – 1991. – P. 9-18.

Spiegel Gabrielle M. History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages // *Speculum*. – Vol. 65. – № 1. – 1990. – P. 59-86.

Stackert Jeffrey, Rewriting the Torah: Literary Revision in Deuteronomy and the Holiness Legislation [Forschungen zum Alten Testament. 52]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2007. – 273 p.

Stone Lawson G. Redaction Criticism: Whence, Whither, and Why? Or, Going beyond Source and Form Criticism without Leaving them Behind // A Biblical Itinerary. In Search of Method, Form and Content Essays in Honor of George W. Coats / Ed. by Eugene E. Carpenter [Journal for the Study of the Old Testament. – Supplement Series 240]. – 1997. – P. 77-90.

The Book of Jubilees, tr. by James C. Vanderkam [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. – Vol. 511. – Scriptores Aethiopici. – Tomus 88]. – Leuven: Peeters, 1989. – 317 s.

The Old Rus' and Galician-Vulhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertins'kyj (Pogodin) Codices / With an Introduction by Ome-

Ijan Pritsak [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Texts: Vol. VIII]. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – 761 p.

The Old Testament in Greek. According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Text of the Septuagint / Ed. A.E. Brooke, N. McLean. – Cambridge: Cambridge University Press, 1906, 1940. – 1751 p.

The *Pověst' vremennykh lět*: An Interlinear Collation and Paradosis. / Ed. by Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. X]. – P. 1-3. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – 2166 p.

Thomson Francis, The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // *Palaeobulgarica* / Старобългаристика. – Т. 18. – no. 3. – 1994. – С. 91-92.

Thomson Francis, The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana and Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998. – P. 607-918.

Thomson Francis, A Brief Survey of History of the Church Slavonic Bible from its Cyrillomethodian Origins until its Final Form in the Elizabethan Bible of 1751 // *Slavica Gandensia*. The International Review of the Belgian Centre for Slav Studies. – 33-2. – 2006. – P. 1-100.

Timberlake Alan, Older and Younger Recensions of the First Novgorod Chronicle // Oxford Slavonic Papers. New Series. – Vol. XXXIII. – Oxford: Clarendon Press, 2000. – P. 1-33.

Timberlake Alan, Redactions of the Primary Chronicle // Русский язык в научном освещении. – М., 2001. – P. 196-218.

Tolochko Oleksiy, On 'Nestor the Chronicler' // Harvard Ukrainian Studies. – 29. – no. 1-4. – Cambridge, Massachusetts, 2007. – P. 31-59.

Trunte Hartmut, Doctrina Christiana. Untersuchungen zu Kompilation und Quellen der sogenannten «Rede des Philosophen» in der Altrussischen Chronik // *Millennium Russiae Christianae*. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988. Vorträge des Symposiums anlässlich der Tausendjahrefeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juli 1988. – Köln, Weimar, Wien, 1993. – S. 355-394.

Van der Kooij A. Zum Verhältnis von Textkritik und Literarkritik. Überlegungen anhand einiger Beispiele // Congress Volume / Ed. J.A. Emerton. Cambridge, 1995 [Supplements to Vetus Testamentum, 66]. – Leiden; New York; Köln, 1997. – P. 185-202.

Van der Louw Theo A. W. Transformations in the Septuagint. Towards an Interaction of Septuagint Studies and Translation Studies. – Leuven: Peeters, Bondgenotenlaan, 2007. – 409 s.

Van der Meer Michaël N. Formation and Reformulation. The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses. – Leiden; Boston: Brill, 2004 [Supplements to Vetus Testamentum, vol. CII]. – 576 p.

Van der Meer Michael N. The Septuagint and its Literary-critical Value according to Emanuel Tov // *Bibliotheca Orientalis*. – LXI. – no. 5-6: Sept-Dec 2004. – P. 475-484.

Van Seters John, Confessional Reformulation in the Exilic Period // *Vetus Testamentum*. – 22. – 1972. – P. 448-459.

Van Seters John, In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History. – New Haven and London: Yale University Press, 1983. – XIV + 400 p.

Van Seters John, Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis. – Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1992. – 388 p.

Van Seters John, The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers. – Westminster: John Knox Press, 1994. – 524 p.

Veder William R. Literature as Kaleidoscope. The Structure of Slavic «Četii Sborniki» // *Semantic Analyses of Literary Texts*. – Leiden, 1999. – S. 599-609.

Von Lauenstein U. Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch I. – Meisenheim am Glan, 1962 [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold Merkelbach, Heft 4].

Walton Brian, *Biblia Polyglotta, Prolegomena*. – London, 1657. – 696 p.

Wątróbska Halina, The Izbornik of the XIII century (cod. Leningrad, GPB, Q.p.1.18). Text in Transcription // *Полата Кънигописъная*. – Т. 19-20. – 1987. – III + 197 с.

Weingart Miloš, *Byzantské kroniky v literaturě církevně-slovanské*. – Bratislava, 1923. – Č. 2. – Od. 1-2. – 577 s.

Wellhausen Julius, *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*. – Berlin: G. Reimer, 1876–77. – 361 s.

Wellhausen Julius, *Prolegomena zur Geschichte Israels*. – Berlin: G. Reimer, 1899. – 431 s.

Wenzel Siegfried, Reflections on (New) Philology // *Speculum*. – Vol. 65. – № 1. – 1990. – P. 11-18.

Whitmarsh Tim, The Romance Between Greece and the East // *The Romance Between Greece and the East*. Ed. by Tim Whitmarsh and Stuart Thomson. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – P. 1-22.

Wolf Friedrich August, Briefe an Heyne, eine Beilage zu den neuesten Untersuchungen über Homer. – Berlin, 1797. – 156 s.

Wolf Friedrich August, *Prolegomena in Homerum*. – Halle, 1795. – 280 s.

Yovcheva Mariya, *Taseva Lora*, Translated Literature in the Bulgarian Middle Ages as a Social and Cultural Phenomenon // *Scripta @ Scripta*. – 10-11. – 2012. – P. 271-323.

ДОДАТКИ

П.2.1. а) **Стаття 1111 р. Іпатіївської редакції ПВЛ.** У вставці з Хроніки Амартола наявні посилання на різні джерела, спостерігається зміна тем. На підставі внутрішньої критики тексту легко було б вказати місця кількох «текстуальних швів», тим не менше, насправді у літопис запозичений цілісний фрагмент з однієї хроніки. Курсивом позначені розбіжності у текстах повного перекладу Хроніки Амартола та запозичення в Іпатіївській редакції ПВЛ.

Ам.160.16-162.12	268.25-271.23 ¹
Тѣмъ глѣть Зла^тоустѣ оубо ан҃глы похвалити подобаетъ . ибо ти творцю безмолчно поють млтву емоу и тихоу члвкмъ <i>молятъ</i> . ан҃глы бо глѣю наша поборники на противныя силы воюющемъ . имъ же есть архн҃глъ Михаилъ ибо съ дьяволомъ тѣла радї Моисіова противяся на князь же персьскыи свободы ради людьскыя противяся . повелѣниемъ <i>же</i> бїемъ всю тварь раздѣливъше и языкомъ старѣишины наставляюще . симъ же нѣкогого персяномъ презрѣти оправда . Михаила же соущимъ обрѣзанымъ людемъ хранити повелѣ съставити же предѣлы . <i>обоихъ</i> прогнѣваниемъ не по <i>грѣхованя</i> ярости но от бж҃^ствѣнаго нѣкогого неизреченнаго слова . семоу же работати июдѣмъ персяномъ ноудящю . семоу <i>бо</i> на свободу извлекущю и прилѣжно къ боу м^лтвы приносящю и глѣщю г^си вседержителю //161. доколѣ не помилоуеши Иер^слма и градъ Иудовъ ихъ же презрѣ . се 70. ное лѣ^т его же <i>видѣ</i> видѣниємъ и Даниль летяща и лице его яко видѣ молниинныя рещи . и очи его яко свѣщи <i>горящи</i> . и мышци его и голѣни яко видѣ мѣд^яныи блещашься . и гла^с слова его яко гла^с многаго народа от	тѣм же достойно . похволяти ан҃глы . якоже Іоанъ Златоустецъ рече . ибо ти творцю //269. безначално поють . млтву ему быти и туху члвкомъ ан҃глы бо глѣю наша поборники . на противныя силы воюющимъ . имъ же есть архан҃глъ Михаилъ . ибо со дьяволомъ тѣла ради Моисіева противяся на князь же перський свободы ради людьскыя противяся повелѣнемъ . бж҃имъ всю тварь раздѣлити . и языкомъ старишины наставляюще симъ же нѣкогого персямъ прозрѣти оправда . Михаила же сушимъ образомъ людемъ схранити повелѣ . съставити же предѣлы ихъ прогнѣваньемъ . не <i>прогнѣваня</i> ярости . но от <i>блаженнаго</i> нѣкогого неизреченнаго слова . сему же работати июдѣмъ . персямъ нудящю . сему <i>же</i> на свободу извлекущю . и прилѣжно к бу молитву приносящимъ . глѣюще гї вседержителю доколѣ не помилоуеши Иерусолима . и градъ Иудовы^х ихъ же презрѣ сѣмьдесятное лѣто . его же видиньемъ и Даниль летящее лице его яко видѣ молниинныя рещи . очи его яко свѣщи . и мышцы его и голени . яко видѣ мѣди блещашься . и гласъ слова¹ его . яко

¹ ХП слова, I слава.

нихъ же есть осьла отвращая . и Валама от неч^стиваго възвыш^сения праздна творяи . от нихъ же и мечъ извлекъ противоу Г^соу Наоугиноу помощи емоу на противныя . образомъ повелеваа от нихъ же есть *иже* 100 и 80 тысящъ асоуриискихъ поразивъ единою ночью . и снѣ варварьскихъ смѣси смѣртью от нихъ же есть иже прѣрка Амбакоума въздохомъ пренесъ скочениемъ да прѣрка Данила посредѣ лѣвовѣ препитае^ть . таковии же оубо и тации на враги изыществууютъ . такъ же есть и бж^ствѣнны Рафаиль от единой рыбы отрѣзавъ оутръники бѣсноуюущюся отроковицю ицѣли и слѣпа старци слн^сце видѣти створи емоу . оубо не великихъ ли ч^стии достойни соутъ нашу жизнь сохраняюще . не то чью бо хранители языкомъ повелѣни быша англи яко реч^сно бы^с . егда **раздѣляше вышнии языки** ихъ ^ж расѣя сны Адамовы . постави *оуставы* языкомъ по числу англѣ бѣи . но и вѣрнымъ члѣвкѣмъ комуждо достася англѣ . ибо отроковица Роди изглѣвши ап^сломъ предъ дверми стоящю Петроу Иродова лица избѣгъ . глѣхоу не имоуще вѣры и англѣ его есть . свѣдѣтельствууютъ же и симъ г^сѣ глѣ видите *не* неродите единого от малыхъ сихъ глѣ бо вамъ яко англи ихъ воиноу видятъ лице оца моего соуща^с на нб^схъ . еще же въ коеиждо цркви хранителя аггели *постави* Х^съ яко же открывае^ть Иоанъ глѣ рци англоу соущемоу въ цркви Змюрѣстѣи . видѣхъ твою нищетоу и скорбь но бѣать еси .

*добро оубо намъ скривати скровища
нб^сная нищая напитати странньихъ
приимати и от добрыхъ м^твѣ не*

гласъ многого народа . отъ нихъ есть осла отвращая . и Валама от нечистого *вольшьвлѣ*нныя праздно творяи . от нихъ же и мѣчъ извлѣкъ . противу //270. Г^су Наоугину . помощи ему на противныя . образомъ повелѣвая от нихъ есть 100 и 80 тысящъ сурискиихъ . единою ночью поразихъ . и сонѣ варварьскихъ смѣси смертью . от нихъ же есть иже прѣрка Амбакума въздохомъ принесъ скочениемъ² до прѣрка Данила . посредѣ же лѣвъ прѣпита *и* . таковии же оубо и тации на враги изыществууютъ . тако же есть . и бг^солѣпны Рафаиль . от единыхъ рыбы оурѣза оутръники . бѣсноуюущися отроковицю ицѣли . и слѣпа старца сълѣнця . видѣти створи ему оубо . не великихъ ли ч^стии достойни суть нашу жизнь храняще . не токмо бо хранитель языкомъ . повелени быша англѣ . яко же речено бысть . егда **раздѣляше вышнии языки** . ихъ же расия сны Адамовы . постави *предѣлы* языкомъ по числу англѣ бѣии . ны и вѣрнымъ члѣвкомъ . комуждо достася англѣ . ибо отроковица ради изглавши ап^слъ предъ дверми стоящю Петру Иродова лица избѣ[гъ] глѣху не имущи вѣры . и англѣ его есть . свидѣтельствуе^ть же и симъ г^сѣ глѣ . видите *и* неродите . единого от малыхъ сихъ . глѣ бо вамъ . яко англи ихъ видятъ лице воину оца . моего сущю на нб^схъ . еще же //271. оу коеиждо цркви хранителя англѣ *пристави* Х^съ . яко же открывае^ть Ио[ан] глѣ . рци англу сущемоу въ цркви . *Измуре^нстѣ* видихъ твою нищету . и скорбень бѣать еси.

² Так XII, I скончаньемъ.

лѣнитися никогда же . се бо видяще
англи предѣ праведнымъ соудию и
мъздодацю възносять . иже и
повелѣваетъ гл҃я имъ творящемоу
бл҃гое мл̃твы твоя и мл̃тня твоя
възидоша //162. в памя^т предѣ бм̃ .
доброизвѣстно оубо естъ любящимъ
насъ англм̃ яко насъ ради и къ вл̃цѣ
молящимся :·

Ибо слоужебнии д̃си соуть яко же
ап̃л̃ гл̃ть въ слоужение слѣми
хотящихъ ради наслѣдити сп̃с̃ние . ихъ
же и поборникъ и споборьники . яко
же и нынѣ слышалъ еси Данилоу како
въводитъ архнгла Михаила персомъ въ
ча^с прогнѣваяся наша ради свободы .
се бо людемъ работати персомъ
ноужаше яко ре^чно бы^с . се же
разрѣшити плѣнныя тыщашеся и
одаляетъ Михаилъ противнику . ибо
Ефрата жидове прешедше и от не³
паки селение прияша и градъ и цр̃кви
создаша . тако ^ж и великий Епифаний
въща коемоуждо языкоу англ̃
приставленъ ре^ч писание . ибо къ
Данилоу гл̃а англ̃ и властеля персомъ
ре^ч и властеля елиномъ . и Михаила
властеля июдѣмъ . гл̃ть же и Моис̃и
постави оуставы по числоу англ̃ б̃и̃и .
(сего ради Иоанъ въ откровении гл̃ть
разрѣши 4 англы стоящимъ въ
Ефратѣ...).

доброизвѣстно оубо естъ любящимъ
насъ англм̃ . яко насъ ради къ
владыцѣ молящимся .
ибо служебнии д̃си суть . яко же и
ап̃л̃ гл̃еть въ служенье слѣми .
хотящимъ ради наслѣдити сп̃с̃енье .
ихъ же и поборники и сборники . яко
же и нынѣ . слышалъ еси Данила . како
вовѣди архангла Михаила . персемъ . в
часть прогнѣванья наша ради свободы
 . се бо людемъ работати персямъ
нужаше . яко же речено бы^с . се же
раздришити пленныя тцашеся . и
одаляетъ Михаилъ противнику . ибо
Ефратъ жидове . пришедше . от него
паки селенье прияша . и градъ и цр̃квь
сздаша . тако же и великий Епифаний
въща . коемоуждо языку англ̃
приставленъ . и списанье бо к Данилу
гл̃а англ̃ . и властеля елиномъ . и
Михаила властеля июдѣмъ . гл̃еть же
и постави оуставы по числу англ̃ . (и
се паки яко же Иполитъ⁴ гл̃ть .
толкуеть Данила...)

II.6.6 Стаття 6362 р. у НПЛмл та паралельні тексти ПВЛ.

Фр.а, використано матеріал ПВЛ статті 6360/852 р. Курсивом позначені розбіжності в текстах.

а) Новг.І с.104.22 «Начало земли
Рускои.

17.26-27Л 6360 «нача ся прозывати
Руска земля».

Фр.б, з недатованого Введення ПВЛ про полян.

³ Ам.с от него.

⁴ Починаючи з тексту в дужках – включення з прор. Данила з тлумаченнями Іполита Римського.

б) Новг.І с. 104.22-23 Живяху кождо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстех и странахъ, владѣюща кождо родомъ своимъ.

9.5-9Л «*подем же живишемъ особѣ и володѣющемъ {и} роды своими . иже и до сее братѣ бяху поляне . и живяху кождо съ своимъ родомъ⁵ . {и} на своихъ мѣстѣхъ . владѣюще кождо родомъ своимъ {на своихъ мѣстѣхъ}⁶ .*

Фр.с, сюжет Введення, про братів Кия, Щека та Хорива.

с) Новг.І с. 104.23-105.7 И быша три братия: единому имя Кии, *второму* же имя Щекъ, третьему *же* имя Хоривъ, а сестра их Лыбедь. И сѣдѣше Кии на горѣ, идѣже нынѣ увоз Боричевъ, и бѣ с родомъ своимъ; а братъ его Щекъ на друзии горе, от него же прозвася Щековица; а третии Хоривъ, от него же прозвася Хоривица. И сотвориша градокъ, во имя брата своего старѣшаго и нарекоша имя Киевъ. И быше около их лѣсъ и боръ великъ и бяху ловища звѣрие. И бѣша мужи мудри и смысленѣ, нарѣчашася поляне, и до сего дне от них же суть кыянѣ;

9.9-21Л [и] быша 3 братѣя . единому имя Кии . а другому Щекъ . а третьему Хоривъ [и] сестра ихъ Лыбедь . сѣдѣше Кии на горѣ гдѣ же нынѣ увозъ Боричевъ . а Щекъ сѣдѣше на горѣ . *гдѣ* нынѣ зовется Щековица . а Хоривъ на третей горѣ . от него же прозвася Хоривица . и створиша градъ во имя брата своего старѣшаго . и нарекоша имя *ему*⁷ Киевъ . [и] быше около *града* лѣсъ и боръ великъ . и бяху ловяще звѣрь бяху мужи⁸ мудри и смыслени [и] нарицахуся поляне . от них же {есть} [соуть] поляне в Киевѣ и до сего дне».

Фр.d, суміщаються вираз про слов'ян за часів поганства з Введення ПВЛ та пасаж щодо язичницьких звичаїв «Промови Філософа».

д) Новг.І с. 105.7-9 *бяху же поганѣ, жруще озером и кладязем и рощениемъ, якоже прочии погани.*

14.3Л «[и] прочии погании» + 91.16-17Л 6694/986 «*ови рощеньє . кладеземъ и рѣкамъ жрѣхъ . и не познаша бѣ*».

Фр.e-f-g, скорочення тексту ХВІ Ам.503 та Ам.511, з вкрапленнями з ПВЛ. Тексти порівнювалися вище, див. II.6.6, відтак, тут навожу лише уривок НПЛмл та коротко відзначаю джерела.

(е) Новг.І с. 105.10-12, «В си же времена бысть въ Грѣчкѣ земли цесарь именемъ Михаилъ, и мати его *Ирина*, иже проповѣдаєть поклоняние иконамъ въ прѣвую недѣлю поста. При семъ приидоша Русь на Царьград». – Поєднання переказу Ам.503.1, витримки з Ам.503.8 та 17.25-29Л під 6360/852 р.

⁵ РАІХ родо^м своимъ.

⁶ Так тільки Л, РАІХ замість цього: и.

⁷ Так ЛТ, АІХ (нарекоша) и, Р проп.

⁸ ІРА бяхуть бо / бяхоуть, Х быше бо.

(f) Новг.І с.105.12-13 «в кораблех, бещислено корабль». – З 29.26-27Л під 6415/907 р.

(g) Новг.І с.105.13-19 «а въ двусту вшедше въ Суд, много зло створиша грекомъ и убиство велико крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; тацѣ святѣи Богородици ризу изънесыше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ суши, и абие буря вѣста, и потапляше корабля рускыя, и изверже я на брегъ, и во своя сы возвратишася». – Поєднання вибірки з Ам.511.12-21 та вкраплень з 21.15-22.3Л під 6374/866 р.

Фр.h, з Введення ПВЛ про данину полян мечами: доволі точне копіювання з невеличкими змінами та інтерполяцією («князь же созва...»); «...изгибоша» на початку сюжету співвідноситься з ПВЛ у фр.j.

h) Новг.І с.105.20-106.8 по сих лѣтех братиа сии *изгибоша*; и быша обидими древляны, инѣми околними. И наидоша я козарє на горах сих сѣдяща в лѣсѣх, и рѣша: «платите намъ дань». Съдумавши же полянѣ и даша от дыма мечь. И несоша козарє къ князю своему и старѣишинамъ своимъ. *Князь же созва старѣишины своя и рече* имъ: «се налѣзохомъ дань нову». Онѣ же рѣша *ему*: «откуда». Он же рече: «в лѣсѣ на горахъ надѣ рѣкою Днепрскою». Они же рѣша: «что суть далѣ». И показа им мечь; и рѣша старци козарьстѣи: «не добра дань, княже; мы ся доискахомъ оружьємъ одиноя страны, рекше саблями; а сих *же* оружье обоямо остро, рекше мечи; сии имут *и* на нас имати дань и на иных странахъ». Се сбысться все; не от своя воля рекше, от божиа повелѣнія. Якоже при фараонѣ цесари египетьстѣ, егда приведоша Моисѣа, и рѣша старѣишины фараоня: «сеи хочеть смирити власть Египетскую»; яко и бысть; *и* погыбоша египтяне от

16.21-17.24Л «По сихъ же лѣтѣхъ *по смрти* братьѣ сея быша обидимы древлями . [и] инѣми околними . и наидоша я козарѣ сѣдящая на гора^x сихъ в лѣсѣхъ и рѣша *козари* . платите намъ дань . съдумавше [же] поляне и вдаша от дыма мечь и несоша козари ко князю своему . и къ стариин[амъ свои]мъ . и рѣша имъ се налѣзохомъ дань но[в]оу они же рѣша *имъ* откуда . они же рѣша въ лѣсѣ на горахъ . надѣ рѣкою Днѣпрскою . они же рѣша что суть *вѣдали* . они же показаша мечь [и] рѣша старци козарьстии . не добра дань княже . мы ся доискахомъ оружьємъ одиною страны⁹ . рекше саблями . а сихъ оружье обоюду остро рекше мечи¹⁰ . си имуть имати дань на насъ . и на инѣхъ страна^x . се *же* сбыся все не от своя воля рек^oша но от бжѣ повелѣнѣя . яко [и] при фара{в}онѣ цри еюпетьстѣмъ е[г]да приведоша Моисѣа *предѣ* фара{в}она и рѣша {старѣишина} [старци] фараони . се хочеть смирити *область* еюпетьскую . якоже и бы^c погыбоша еюптяне от

⁹ IX страны, Л стороною (далі: рекоша), А стороною, Р проп.

¹⁰ Тільки Л мечь.

Моисиа, а первѣ бѣша работающе имъ; тако и си *прѣвѣ* владѣша, послѣ же самими владѣша; якоже и бысть: владѣют бо козары князи рускыи и до днешняго дни.

Моисѣя . а первое быша работающе имъ . тако и си владѣша а послѣже самѣми владѣють якоже [и] бы^с володѣють [бо]¹¹ козары русьскыи [князи и] до днѣшнѣго днѣ».

Фр.і, оповідь про данину мечами зациклена, для переходу до наступного повідомлення ще раз повторюється початок. Що цікаво, запозичення «по сих, братии тои» точніше відповідає ПВЛ, ніж у фр.н.

Новг.І с. 106.8 *Нъ мы на преднее возратимъся. И по сих, братии тои,*

16.21Л «По сихъ же *лѣтъ*хъ по смѣрти братьѣ сея»

Фр.ј, скорочений переказ сюжету про Аскольда та Діра, «градокъ» з цього сюжету ПВЛ використано у НПЛмл у фр.с, «изгибоша» - у фр.н.

ј) Новг.І с. 106.8-10. *приидоста два варяга и нарекошася князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ; и бѣста княжаща в Киевѣ, и владѣюща полями;*

20.19-21.6Л «и бѣста оу него 2 мужа не племени его но¹² боярина . и та испросистася ко Црѣюгороду с родомъ своимъ . и поидоста по Днѣпру . и идуче мимо и оузрѣста на горѣ градокъ и въпрашаста¹³ . [и] рѣста чии се градокъ¹⁴ . они же рѣша была суть 3 братья . Киѣ . Щеко . Хориво . иже сдѣлаша градоко-сь . и изгибоша и мы сѣдимъ . платяче дань {родомъ и^х} козаромъ . Аскольдо же . и Диръ . ошаста въ градѣ семь . и мнози варяги скуписта . и начаста владѣ^т Польскою землею».

Фр.к, переповідання двох виразів – з оповіді про полян та звістки про Олега і його взаємини з навколишніми племенами.

к) Новг.І с. 106.11 и бѣша ратнии съ древляны и съ улицы.

16.22Л «быша обидимы древляны . [и] инѣми околними» + 24.19-20Л 6393/885 р. «а с улицы . и тѣверци имяше ра^{тв}».

Фр.л, прелюдія до оповіді про покликання варягів, використано елементи Введення ПВЛ – сюжету про розселення слов'ян, насилля дулібам від волохів, – та статті ПВЛ 6367/859 р., що передують покликанню варягів.

л) Новг.І с. 106.12-17 Вѣ времена же Кыева и Щека и Хорива новгородстии людие, рекомии словени, и кривици и меря:

6.19-21Л «словѣни же сѣдоша около єзера Илмеря . [и] прозвашася свѣимъ имянемъ и сдѣлаша градъ . и нарекоша и Новѣгородъ». 9.8-9Л «на своихъ мѣстѣхъ . владѣюще

¹¹ Л володѣють, ІХА владѣють бо.

¹² ЛТ ни.

¹³ Л оупрашаста, Р въпрашаста, А въпрошаста, І въспрошаста, Х въпросиста.

¹⁴ ІХРА городъ.

словенѣ свою волость имѣли, а кривици свою, а мере свою; кождо своимъ родомъ владаше; а чюдъ своимъ родомъ; и дань даяху варягомъ от мужа по бѣлѣи вѣверици; а иже бяху у нихъ, то ти насилье дѣяху словеномъ, кривичемъ и мерямъ и чюди.

кождо родомъ своимъ».

12.2Л «и насилье творяху женамъ дулѣпскимъ».

19.7-11Л 6367 / 859 «[И]маху дань варязи изъ заморья . на чюди и на сл^овѣне^х . на мери . и на всѣхъ кривичѣхъ . а козари имаху на полянѣ^х . и на сѣверѣ^х и на вятичѣхъ . им^аху по бѣлѣи и вѣверицѣ от дыма».

Фр.т, покликання варягів з ПВЛ 6370/862 р. з елементами попередньої статті 859 р. «Въсташа градъ на градъ» – вираз зустрічається в Ам.67; «от рода варяжська» – запозичення у ПВЛ з Ам.567.3 (відзначалося О.О. Шахматовим).

т) Новг.І с.106.17-29 И *въсташа* словенѣ и кривици и меря и чюдъ на варягы, и изгнаша я за море; и *начаша* владѣти сами собѣ и *города ставити*. И *въсташа* сами на ся воевать, и *бысть* *межи* ими *ратъ велика* и усобица, и *въсташа* *град* на *град*, и не бѣше в нихъ правды. И рѣша к себѣ: «князя поищемъ, иже бы владѣлъ нами и рядилъ ны по праву». Идоша за море к варягомъ и ркоша: «земля наша велика и обилна, а наряда у насъ нѣту; да поидѣте к намъ княжить и владѣти нами». Изъбрашася 3 брата с роды своими, и пояша *со собою дружину многу и предивну*, и приидоша к *Новугороду*. И сѣде старѣишии в *Новѣгородѣ*, бѣ имя ему Рюрикъ; а другии сѣде на Бѣлѣозерѣ, Синеусъ; а третей въ Изборьскѣ, имя ему Труворъ. И от тѣхъ варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася *русь*, и *от тѣхъ слово* Руская земля; и суть новгородстии людие до днешняго дни от рода варяжська.

19.14-20.10Л 6370 / 862 «Изъгнаша варяги за море и не даша имъ дани . и *почаша* сами *в* собѣ володѣти . и не бѣ в нихъ пр^авды . и *въста* *родъ* на *родъ* . [и] быша *в* ни^х усобицѣ . и воевати *почаша* сами на ся [и] рѣша сами в себѣ . поищемъ *собѣ* князя . иже бы володѣлъ нами . и {су}[ря]дилъ¹⁵ по праву . и {да}[идо]ша за море къ варягомъ *к руси* . *сице бо ся звахуть* [т]и . *варязи {суть}* [русь] . *яко се друзии зъвуться с^{вее}*¹⁶ . *друзии же оурмане* . *англыне друзии гъте* . *такое и си* рѣша . русь . чюдъ словѣни . и кривичи . [и] *вся* земля наша велика и обилна . а наряда *в* неѣ нѣтъ . да поидѣте княжить и володѣти н^ами . и изъбрашася 3 братья . с роды своими . [и] пояша *по* собѣ *всю* русь . и придоша [к словено^м первое . и срубиша *горо^о* *Ладогу* . и сѣде в *Ладозѣ*] старѣишии Рюрикъ . а другии Синеоусъ на Бѣлѣозерѣ . а третии Изборьстѣ . Труворъ . [и] от тѣхъ [варягъ] прозвася Руская земля новугородьци ти суть людѣе нооугородьци **от рода варяжська** .

20.15-16Л «по тѣмъ городомъ суть находи^ици варязи а перьвии насельници в Новѣгородѣ словѣне».

¹⁵ ЛТ судилъ, РАІХ рядилъ.

¹⁶ Л свое, РА свие, ІХ свее.

Фр.п, повернення до випущеного фрагменту тієї ж статті ПВЛ 862 р., з невеличкою ампліфікацією.

п) Новг.І с. 107.1-2 По двою же лѣту умре Синеусъ и брат его Труворъ, и приа власть <i>единъ</i> Рюрикъ, <i>обою брату власть, и нача владѣти</i> единъ.	20.11-12Л «по дву же лѣту . Синеоусъ оумре . {а} [и] братъ его Труворъ . и приа власть Рюрикъ [всю одинъ]»
--	--

Фр.о, переповідання і перекомпоновка відомостей про Ігоря та Олега, з використанням виразів про «храбрых та мудрых мужів» зі статті ПВЛ 6488/980 р. про варягів у Володимира Святославича та «мудрых і смислених» полян із Введення.

о) Новг.І с.107.2-5 И роди сынъ, и нарече имя ему Игорьъ. И възрастьшу же ему, Игорю, и бысть храборъ и мудръ. И бысть у него воевода, именемъ Олегъ, муж мудръ и храборъ.	23.16-17Л 6390 /882 «[и] вынесоша Игоря . {и} [а] се естъ снѣ Рюриковъ». 29.12-13Л 6411 / 903 «Игореви же възрастьшу . и хожаше по Олзѣ и слоушаша е ^г ». 79.4-5Л 6488 / 980 «избра от нихъ мужи добры . смыслены и {до}[хра]бры ¹⁷ . и <i>раздая имъ грады</i> ». + 9.19-20Л «бяху мужи мудри и смыслени [и] нарицахуся <i>поляне</i> ».
--	---

Фр.р, переказ статті 6390/882 р. про захоплення Києва та смерть Аскольда і Діра, близько до тексту ПВЛ. Деякі вислови, напр., стосовно «подугорських гостей» виразно свідчать про пізнє походження НПЛмл. «матерь градомъ» – запозичення з Ам.263.10-11.

р) Новг.І с.107.5-21 И <i>начаста</i> воевати, и <i>налѣзоста Днѣпръ рѣку</i> и Смолнескъ град. И <i>оттолѣ</i> поидоша внизъ <i>по Днѣпру</i> , и приидоша къ горам кыевъскимъ, и <i>узрѣста городъ Киевъ, и испыташа, кто в немъ княжить; и рѣша: «два брата, Асколдъ и Диръ»</i> . <i>Игорь же и Олегъ, творящася мимоидуца, и потаистася</i> въ лодьяхъ, и <i>с малою дружиною излѣзоста на брегъ, творящася</i> подугорьскими гостями, и <i>сзваста</i> Асколда и Дира. <i>Слѣзъиша же има,</i> выскакаша прочии <i>воины</i> з лодѣи, <i>Игореви, на брегъ;</i> и рече <i>Игорь</i> ко Асколду: «вы нѣста князя, ни роду	22.24-24.4Л, «[П]оиде Олегъ поимъ воя многи варяги . чюдъ словѣни . мерю . и всѣ кривичи . и приде къ Смоленску съ кривичи . и приа градъ . и посади мужъ сво ^и . оттуда поиде внизъ . и взя Любець . и посади муж ^и свои . [и] придоста къ горамъ {хъ} кыевскимъ . и оувидѣ Олегъ . яко Осколдъ . и Диръ . княжита . [и] похорони вои въ лодь ^а . а другия назади остави . а самъ приде нося Игоря дѣтьск ^а . и приплу подъ Оугорьское . похоронивъ вои своя . и присла ко Асколду и Дирови глѣ . яко гость есмь . идемъ въ грѣки от Олга и от Игоря княжича . да придѣта к намъ к родомъ своимъ . Асколдъ же и Диръ придоста . [и] выскавав же вси
--	--

¹⁷ Тільки Л добры, РАІХ храбры.

княжа, нь азъ есмь князь, и *мнѣ* *достойтъ княжити*». И убиша Асколда и Ди́ра; и *абие* несѣше на гору, и погребоша и Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорское *наричеть*, идеже *есть* дворъ Олминъ; на тои могылѣ постави *Олма* церковь святого Николу, а Дирева могила за святою Ириною. И сѣде *Игорь*, княжа в Киевѣ; и бѣша у него варязи *мужи* словенѣ, и *оттолѣ* прочии прозвашася русью. Сеи же *Игорь* нача грады ставити, и дани устави словеномъ и варягомъ даяти, и кривичемъ и мерямъ дань даяти варягомъ, *а* от Новагорода 300 гривень на лѣто мира дѣля, еже *не* *даютъ*.

прочии изъ лодья . и рече Олегъ Асколду и Дирови . вы нѣста князя . ни рода княжа . но азъ есмь роду княжа . [и] вынесоша Игоря . {и} [а] се естъ снѣ Рюриковъ . и оубиша Асколд^а и Ди́ра . [и] несоша на гору и погребша **и** на горѣ . еже ся ныне зоветъ Оугорское . кде ныне Ольминъ дворъ . на тои могилѣ поставилъ цркъвъ стго Николу а Дирова могила за стою Ориною . [и] сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ . и ре^ч Олегъ се буди **мѣти градомъ** руским и . бѣша оу него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью . се же Олегъ нача города ставити . и оустави дани словѣномъ кривичемъ и мери и [устави] варягомъ . дань даяти от Новагорода гривень 300 на лѣ^т мира дѣля . еже до смрти Ярославлѣ . даяше варягомъ.»

Фр.г, переповідання статті ПВЛ 6411/903 р. з використанням кількох інших виразів. Ще раз бачимо пасаж про «мудрих та смислених» із Введення, додано інформацію про сина Святослава.

г) Новг.І с.107.22-24 И паки приведе себѣ жену от Плескова, именемъ Олгу, и бѣ мудра и смыслена, *от нея же родися сынъ Святославъ. По сих же паки временех.*

29.13-15Л 6411 / 903 «и приведоша емоу женоу от Пьскова . именемъ Оленоу . [Олгоу]¹⁸».
+ 9.19-20Л «бяху мужи мудри и смислени»

Далі слідує наступна стаття: «В лѣто 6428...».

IV.2 а) Співвідношення читань груп різних списків у **вставці з Хроніки Георгія Амартола «Входження Олександра Македонського в Єрусалим»** в Александрії Хронографічної. Залучаються видання повних списків Хроніки та матеріал із компіляцій, що містять Александрію. Шрифтом bold виділено значимі розбіжності.

41.12-14. Значимим варіантом є лексична заміна «одѣти» / «оукра-сити». Аналіз показує, що Син-280 і за ним ЕЛ-2 вміщують початкове читання¹⁹. Див. табл. (цього разу тексти повного перекладу Хроніки вміщені в одній колонці на основі Ам.тр., але варіанти з інших редакцій, Ам.с., Ам.кб. підведені у косих дужках //), пор.:

¹⁸ Р Оленоу, АІХ Олгоу, у втраченому Троїцькому списку також було: Ольгоу, Л проп.

¹⁹ Хоча в ЕЛ-2 читання з ЕЛ-1 сконтаміновані ще з версією Троїцького хронографа.

Арх Віл	Син-280	ЕЛ-2	Тр Нтр	Ам.	de Boor, 30.22–31.4
яко да подо- баєть дшю оукрасити . тако и ннѣ в таковой одеж ^л и и славѣ . оу добродѣте- льнѣи кра- сотѣ ю оук- расити . и с прочими иерѣи и градскому множеству . иереилѣпъ- ствено . и различіе от инѣхъ языки сътворивъ . архиерѣи въ срѣтєніє . на мѣсте посивнѣ ста	яко подо- баєть дшю оукрасити . и въ добродѣ- тельнѣи красотѣ ю одѣти тако и ннѣ . в такой одежди . и славѣ с про- чими иерѣи . и гра ^л скоу множеству иерѣилѣпъ- ствено . и различно от инѣ ^х языкъ . сътворивъ архиерѣи въ срѣтєніє на мѣсте посѣвнѣ ста	яко подо- баєт душу украсити в добродѣтелн ѣи красотѣ одѣти ю. Тако и нынѣ в такой одежди и славѣ с прочими иерѣи, и градску множеству людии, иерѣилѣпъ- ствено и различно украсився от иныхъ языковъ сотворивъ, изыде въ срѣтєніє противу Александру и ста на мѣстѣ посивнѣ	и сице архиерѣи оукрасився . изиде противоу Алекса́ндрoу . с людьми всѣми иерѣи	Ам.тр. тако подобаєть дшю кра- сити /Ам.кб. оукрасити/ и въ добродѣ- тельныя красоты /Ам.s. Ам.кб добродѣтель нѣи красотѣ/ одѣти /Ам.s. оукрасити/ . тако и нынѣ въ такой одежди и славѣ с прочими иерѣи /Ам.кб. + и/ градьскоу множеству . иерѣилѣпот ьно /Ам.s. Ам.кб. иерѣилѣпъ- ствено/ и различно от инѣхъ языкъ сътворивъ . архиерѣи въ срѣтєніє на мѣстѣ посивнѣ ста	ὅπως χρή τὴν ψυχὴν ὠραΐζειν καὶ τὸν τῆς ἀρετῆς αὐτῇ κόσμον περιτιθέναι. οὕτω τοίνυν καὶ μετὰ τοιαύτης στολῆς τε καὶ δόξης μετὰ τῶν λοιπῶν ἱερέων καὶ τοῦ πολιτικοῦ πλήθους ἱεροπρεπῇ καὶ διαφέρουσιν τῶν ἄλλων ἐθνῶν ποιησάμενος ὁ ἀρχιερεὺς τὴν ὑπάντησιν εἰς τόπον ἐπίσημον ἔσται.

На цій ділянці нараховується 6 різночитань. Зокрема, вже В.М. Істрін звернув увагу на те, що в Арх Віл та Ам.s. «(душою) **оукрасити**» зам. «**одѣти**» (περιτιθέναι)²⁰. Втім, у Син-280 ЕЛ-2 читається власне «**одѣти**», що не було дослідником зафіксоване²¹. Відтак, черговий раз стикаємося зі

²⁰ *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 400.

²¹ Поза цим, інновації у різних копіях такі: в Арх Віл переставлено місцями частини фрази, вписане зайве «да», та множ. «языки» зам. вірного «языкъ». У відповідній частині Троїцького хронографа частину тексту пропущено, іншу подано в переказі. Судячи з усього, точніше за все відбиває початковий переклад Син-280. Що

похибкою у низці доказів В.М. Істріна. Не вказувалося ученим і те, що в усіх повних списках Хроніки Амартала невірне «тако» зам. «яко» (ὅπως), випущене «ю» (стосовно душі, αὐτῇ). При цьому, вірні читання збереглися у «Входженні в Єрусалим» з Александрії. Слід відзначити множинні дрібні вторинні варіанти Ам.тр.: «красити» зам. «оукрасити», «добродѣтельныя красоты» зам. «добродѣтельнѣи красотѣ», проп. «и», імовірно, «иерлѣилѣпотьно» зам. «иерѣилѣпствено». У всіх цих випадках вірний варіант знаходимо у списках Александрії, іноді також в Ам.с. та Ам.кб.

У 39.21 в усіх редакціях фраза звучить по-різному:

Арх Віл	Син-280 / ЕЛ-2	Тр Нтр	Ам.	de Boor, 28.14–15
«иже преме- ноуя различіа боудоущаа нѣкаа ²² повѣдая прѣ ^л являя боудоущаа люде ^м хотящая быти».	Син-280: «иже преминуя различна /ЕЛ-2 различья/ боудущая нѣкая /ЕЛ-2 нѣкая, <u>то</u> бо/ . повѣдая пре^лявляюще боу ^м тие ²³ лю ^л е /ЕЛ-2 людемъ/».	<u>то</u> повѣда <u>ше</u> <u>миръ</u> людемъ . аще ли черлень вѣдая предъяв- ляше хотящая быти людемъ	Ам.тр.: иже премѣноуя различья боудо- ущая нѣкая повѣдая прояв- ляше /Ам.кб. предъявляя ; Ам.с. предъяв- ляя боудоущее / хотящее быти людемъ.	ὁς ἐναλλάττων τὴν χροιάν ἐκ θείας μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως ἐδήλου προφανῶς τὰ τῷ λαῷ ἐσόμενα

Порівняння версій змушує погодитися, що у Троїцькому хронографі (Тр Н) кардинальна переробка на початку фрази²⁴, а в Син-280 ЕЛ-2 – скорочення та псування тексту наприкінці. Скоріше за все, слово «предъявляющее» утворилося внаслідок втрати частин двох слів: «предъявля{я хотя}щее» або «предъявля{ше хотя}щее». У той же час, в Арх Віл переставлено місцями останні три слова й додано «боудоущая». Вторинне доповнення «**боудоущая**» чи «**боудоущее**» після «предъявляя» читається одночасно в Іудейському хронографі та Ам.с., тоді як у Тр Нтр Син-280 ЕЛ-2 Ам.кб. його немає. Вірогідно, «проявляше» Ам.тр. – також не належить до початкового варіанту²⁵ (зокрема, вторинним є префікс «про-»).

стосується ЕЛ-2, він, переважно, йде за ЕЛ-1, хоча відбувається також контамінація з читаннями Троїцького, звідки запозичено «людии», «изыде», «противу Александру».

²² Віл «преминуоуя различія боу^лщая нѣкая».

²³ У Син-280 «ы» надписане над «оу»; ЕЛ-2 «бытие».

²⁴ Зміни у Тр Нтр, за моїми спостереженнями, типові для цієї версії Александрії.

²⁵ В.М. Істрін вважав інакше, однак вчений порівнював лише «предъявляя боудоущая» Арх Віл, «проявляше» Ам.тр., «проявляя боудоущее» Ам.с. та грецьке ἐδήλου (імперфект, медіо-пасс., 2 особа однини). Див. *Истрин В.М.* Книги... – Т. 2. – С. 399. Враховуючи варіанти з Ам.кб та Син-280 ЕЛ-2, однозначно вторинним можна вважати лише додаток «боудоущая» Арх Віл та «боудоущее» Ам.с.

На жаль, переклад з грецької цього виразу далеко не є буквальним: «повѣдая предъявляя /предъявляше /проявляше» = ἐδήλου προφανῶς ‘являючи явствено’. Треба також відзначити, що, імовірно, в Александрії зберігся початковий варіант, множина у виразі: «хотящая быти людемъ» (за умови дослівного перекладу, пор. τὰ τῷ λαῷ ἐσόμενα), тоді як у повних списках – однина, «хотящее»²⁶. Загалом же – не зважаючи на власну специфіку, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 не несуть похибок Іудейського хронографа та Ам.с.

Серед неоднозначних прикладів, де, однак Син-280 підтримує Ам.тр. – позначення ‘священного’ (ιερατικῆς) одягу («одѣжи»).

40.18	Арх Віл або артъскою ; Ам.с. або артъскою ; ЕЛ-2 або нартъскою ²⁷	Син-280 або нартъчьскою ; Ам.тр. або иартечьскою ;	de Boor, 30.1: τῆς οὐν ἱερατικῆς (ἐσθῆτος)
-------	---	--	--

Початковий варіант може бути «иартъською»²⁸ (?). Псуванню сприяло те, що внаслідок попереднього «ибо» словоподіл міг проводитися також як «и боартъскою», виникала асоціація з «боярами». Власне, у виданні Александрії В.М. Істріна зроблено саме так. У Син-280 перше «и» перейшло в «н» (одна з найбільш розповсюджених і легко пояснюваних палеографічно помилок). Звідси початкове «н» також у списках ЕЛ-2, хоча загалом читання ближче до Ам.с. Тим не менше, у Син-280 та Ам.тр. бачимо подібні варіанти, на основі: «иартъчьскую».

Зміну форм див. також 42.20, де читання обох редакцій ЕЛ також наближається до Ам.тр. Разом з тим, Ам.тр. додано сполучник «и», що не має відповідника у грецькому тексті. Як можна припускати, початковий варіант «въпрашаше», хоча повністю не виключене і «въпраша».

Арх + Віл въпрошааше бо; Ам.с. въ(с)прашаше; Ам.кб. въпрашаше	Син-280 оупрашая; ЕЛ-2 въпрашая; Ам.тр. и въпраша	de Boor, 32.16: ἠρώτησε
---	--	----------------------------

Близькість Ам.тр. та Син-280 чи обох редакцій ЕЛ в останніх прикладах можна пояснювати по-різному. Проте факт залишається фактом – у вставці «Входження в Єрусалим» набагато менше відхилень від Ам.тр., ніж про це писав В.М. Істрін.

²⁶ Втім, зважаючи на те, що у Тр Нтр іноді виявлені вторинні читання, близькі до Арх Віл, а також те, що небуквальний переклад дозволяє варіант «хотящее», що ніби і читається в Син-280 ЕЛ-2 на закінченні (предъявляю)щее, можливо, початковий варіант зберігся у повних списках Ам.

²⁷ У списках ЕЛ-2 розбіжності: нартъскою /наратъскую /нартеискою.

²⁸ А.А. Пічхадзе відзначила, що «ие~» могло переходити в «иа~», щиро вдячна за уточнення.

Що стосується випадків, коли всі списки протистоять Ам.тр., тут також спостерігається неоднозначне співвідношення. Так, В.М. Істрін вважав, що початковий варіант Ам.тр. зберігає у фрагменті 41.10-11.

Арх Віл Син-280 Ам.с. Ам.кб ЕЛ-2	Ам.тр.	de Boor, 30.20
Арх Віл Син-280 облѣченъ; Ам.с. Ам.кб ЕЛ-2 облечень.	облече я	περιτέθεικε

Проте, у цьому місці Ам.тр. протистоїть решті списків²⁹, до того ж, грецький текст не має відповідника для займенника «я» (‘ix’) у Ам.тр. Виникає сумнів, чи вірно В.М. Істріним визначені початковий та вторинний варіанти. Синтаксична конструкція фрази досить складна, тому має сенс навести речення повністю. Текст за Віленським списком: «ибо бѣ иереомъ . от всякия красоты оболченъ . да ся людие чюдять самѣх же іерѣя³⁰ наоучи³¹ . яко да³² подобаетъ дѣю оукрасити». У грецькому прочитуємо: «ὁ μέντοι θεὸς τοῖς ἱερεῦσι παντοδαπὸν περιτέθεικε κόσμον τὸν μὲν λαὸν καταπλήττοντα τῷ διαφόρῳ τοῦ σχήματος αὐτοῦς δὲ τοὺς ἱερέας διδάσκοντα ὅπως χρὴ τὴν ψυχὴν ὠραΐζειν». У сучасному перекладі: «адже Бог ієреїв (дослівно – ієреям, Д.в.) усілякою вбрав красою – що людей вражає різноманітністю вбрання, а самих ієреїв навчає, як належить душу прикрасити»³³. Можна спробувати реконструювати шлях відхилень. Як бачимо, ніде немає «я» (‘ix’), тоді як в Ам.тр. «облече я». Це може означати, що в Ам.тр. пізніє доповнення, у першооригіналі перекладу прочитувалося тільки «облече» (що є коректним перекладом для περιτέθεικε), на ранньому етапі побутування перетворене в «облечень». Інше вірогідне пояснення – складнощі виникли внаслідок того, що слов’янський перекладач перевів Д.в. множини τοῖς ἱερεῦσι надто дослівно саме як Д.в. («бѣ иерѣомъ облече...», так у всіх рукописах). Своєю чергою, це кимось із перших копіїстів було сприйняте як Ор.в. однини («бѣ иерѣомъ облечень...»)³⁴. Тоді в Ам.тр. треба вбачати подальше

²⁹ За винятком Тр Нтр, де проп. фрагмента.

³⁰ Арх самѣмъ...; Син-280 сам же іерѣя; ЕЛ-2 самыя же іерѣя; Ам.тр. самъ же іерѣи; Ам.с. Ам.кб самѣмъ же іерѣя (Ам.с. ерея); αὐτοὺς δὲ τοὺς ἱερέας.

³¹ Так Арх Віл Ам.с.; Син-280 наоучая; ЕЛ-2 Ам.тр. Ам.кб наоучая; διδάσκοντα. В Іудейському хронографі дрібне вторинне читання, що збігається з Ам.с.

³² Арх яко да; Син-280 ЕЛ-2 яко; Ам. тако; ὅπως.

³³ Слов’янський перекладач розвів симетричні конструкції – καταπλήττοντα («да ся чюдять») та διδάσκοντα («наоучая»). Слід додати, у списках різночитання, але варіанти «самѣмъ же іерѣя» та «наоучая», судячи з усього, є початковими; до речі, у першому випадку в Ам.тр. тут дрібна помилка.

³⁴ Подібних вторинних аграматизмів, що були викликані сприйняттям писцем найближчої синтагми без урахування ширшого контексту, в рукописах дуже багато, хоча, звичайно, запропоноване тут рішення – гіпотетичне.

відхилення і кваліфікувати його як більш-менш вдалу спробу прояснення темного місця. До речі, «я» (α) графічно легко утворюється з «н».

Нарешті, в останньому випадку В.М. Істрін однозначно невірно визначив читання Ам.тр. «всѣхъ иерѣи» як початкове. Див. 42.15:

Арх Віл	Син-280	ЕЛ-2	Ам.тр.	Ам.с Ам.кб	de Boor, 32.8–10
по архиерео- воу <u>глоу</u> . тому же архиерѣсвоу /Віл архиіє- рѣю / . и всѣмь іерѣо ^м достои ^н овѣр но почтивѣ	по архиерео- воу <u>глоу</u> . тому же архиерѣю . и иерѣомь всѣмь до ^л ѣпно почтивѣ	по архиере- ову <u>глаголу</u> . <u>Тогда же</u> архиерѣя и всѣхъ архиерѣи достолѣпно почтивѣ	по архиерѣю и всѣхъ иерѣи достолѣпно почтивѣ	по архиерео- воу <u>глоу</u> тому же архиерѣю и всѣмь иерѣомь достолѣпно почтивѣ	κατὰ τὴν τοῦ ἀρχιερέως ἡφῆγησιν , αὐτὸν δὲ τὸν ἀρχιερέα καὶ πάντας τοὺς ἱερεῖς ἀξιοπρεπῶς τιμήσας

Прозорим і, на перший погляд, вірним виглядає найпізніший варіант ЕЛ-2: «архиерѣя и всѣхъ... иерѣи... почтивѣ». Однак, в ЕЛ-2 бачимо очевидні поновлення, не підтримувані рештою списків. У більшості версій знаходимо «тому», а не «тогда», «архиерѣю» зам. «архиерѣя»; в тих, де читаємо «всѣхъ...», а не «всѣмь», можна відзначити інновації. Ам.тр. за еталон брати також не слід: тут гаплографічний пропуск «архи[ереовоу глоу . тому же архи]ерѣю» (пропущений заключений у квадратні дужки уривок), що, очевидно, мусило сприяти видозміні тексту. У грецькому обидва іменника поставлені в одному, місцевому, відмінку: τὸν ἀρχιερέα καὶ... τοὺς ἱερεῖς. Скоріше за все, першооригінал слов'янського перекладу обидва вирази також подавав в одному відмінку. Що власне і бачимо у Віл Син-280 Ам.с. Ам.кб. (Д.в.): «архиерѣю», «иерѣомь». Натомість, в Ам.тр. напочатку Д.в. у «архиерѣю», хоча далі Р.в. «всѣхъ иерѣи». Відтак, Іудейський хронограф³⁵ Син-280 Ам.с. Ам.кб відбивають початковий варіант перекладу, В.М. Істрін вкотре виявляється неправий.

Приклади характерних читань-лексичних змін у тексті «Входження в Єрусалим» в Іудейському хронографі.

39.4 «**ф**роусолофонъ» зам. «хрусолифъ» (хризоліт);

34.14-15 «**ка**мене» зам. «**ко**лѣне»;

40.6 «**из**-лично» зам. «и **явѣ** различно»;

40.13 «плѣть лежаше **злата**» зам. «плать **златъ** лежаше»;

40.14 «бѣжи **призовѣ**те» зам. «бѣжи **привѣ**тъ»;

41.17 «**ко**усинѣхъ» зам. «**во**усинѣхъ»;

³⁵ За Віл; Арх має тут невеличке псування тексту.

41.23 «єго не цѣловаша» зам. «искрьно его цѣловаша»;

42.16 «достоинновѣрно» зам. «достолѣпно», та ін.

Приклади інновацій у тексті Амартола на ділянці «Входження в Єрусалим» в Еллінському літописці обох редакцій.

39.16 «**на** наядницоу» та «наядницу» зам. «наплечницю»;

39.19 зайве доповнення «испольняючи исполъчитися» зам. «исполъчитися»;

40.16 «оттягъ» зам. «от^тятъ»;

41.17 «сини^х» зам. «воусинѣхъ»;

42.18 «Моусамахъ стѣи» зам. «Мосомахъ богатъ»;

42.27 «оутулилася» зам. «оулютовавъ си», та ін.

б) Повний перелік різночитань у Ам.тр. порівнянно з іншими списками у тексті вставки «Входження Олександра Македонського в Єрусалим».

38.3-4 Арх Ам.кб (прося помощи) **на** прѣсяны; (αἰτούμενος) κατὰ Περσῶν (συμμαχίαν) – Ам.тр. **и** на персяны;

38.5 Арх Ам.кб разгнѣвавъ же ся; θυμωθεῖς – Ам.тр. разгнѣва же ся;

38.12 Віл Ам.кб та ін. **одѣжа** – Ам.тр. **риза** /лексич. заміна/;

38.14 Віл Ам.кб (въ оскрилии) **же**; (περί) δὲ (τὰ κράσπεδα) – Ам.тр. **иже**;

38.15 Арх Ам.кб промежю ихъ; ἀναμεταξὺ αὐτῶν – Ам.тр. помежю **тѣхъ**;

38.17-18 Арх Ам.кб. по отокамъ; ἐπὶ τὰ λώματα – Ам.тр. по токомъ;

38.21-22 Тр Ам.у_{вч} **и** Акоюла; καὶ Ἀκύλας – Ам.тр. Акоюла;

38.24 Син-280 Ам.кб **и** члкомъ недооумна; καὶ ἀνθρώποις δυσπόριστοι – Ам.тр. члкомъ недооумно;

39.2 Син-280 Ам.кб анфрака; ἀνθρακα – Ам.тр. анфракса;

39.2 Ам.кб ЕЛ-2 Син-280 **наспии**; ἱασπιν – Ам.тр. аспиди;

39.2 Арх Ам.с. самфирь; σάπφειρον – Ам.тр. самфоуро;

39.4 Арх Ам.кб **вирилионъ**; βηρύλλιον – Ам.тр. **ливирионъ**;

39.6 Арх Ам.кб бы^с **же**; συνῆν δὲ – Ам.тр. бы^с /проп./;

39.17 **и** подкладая; καὶ ὑποτιθῶν – Ам.тр. подъкладая;

39.20 Тр Ам.кб **въпрашаше**; ἡρώτα – Ам.тр. **вѣщаше** /лексич. заміна/;

39.22-23 Віл Син-280 Ам.кб (аще чрьнь боудяше то смѣрть . аще ли) черлень; (μέλας μὲν γὰρ γινόμενος θάνατον), ἐρυθρὸς (δὲ σφαγὰς) – Ам.тр. червлень **боудяше**³⁶ /зайве слово/;

³⁶ Хоча читання «боудяше» архаїчне, воно є доповненням, зробленим у відповідності з першою частиною фрази. Слово відсутнє скрізь, крім Ам.тр. Як уже

- 39.23 Тр Ам.кб премѣноу; διαλλαγήν – Ам.тр. премѣноуя;
 40.3 Арх Ам.кб прости **сами**; ἀνωρθοῦντο **μόνα** – Ам.тр. простими;
 40.10 Арх Ам.с. **отвѣща**; ὑπεκρίθη – Ам.тр. **вѣща** /лексич. заміна/;
 40.10-11 Арх Ам.кб **и** тогда; καὶ τότε – Ам.тр. тогда;
 40.11 Арх Ам.кб пре^дстоящимъ пре^д – Ам.тр. престоющимъ опред;
 40.22 Арх Ам.кб **и** гā; καὶ κύριον – Ам.тр. **бā** /лексич. заміна та проп./;
 41.2 Арх Ам.с. **ина** (видима . ина же разѣмѣваема); ἄλλα (μὲν τὰ φαινόμενα, ἄλλα δὲ τὰ νοούμενα) – Ам.тр. **инако**;
 41.5 Арх Ам.кб чрѣви **омочено** – Ам.тр. **чермѣно мочено**;
 41.6 Віл Арх.кб **имяше** (Арх имѣяше); εἶχε – Ам.тр. **имя** /лексич. заміна/;
 41.17 Арх Ам.кб пре^дстоящимъ – Ам.тр. **престоющимъ**;
 41.18 Арх Ам.с. **сѣ** великомъ; μετὰ πολλῆς – Ам.тр. **вѣ** велицѣ;
 41.18 Син-280 Ам.кб. архиерѣсви **же**; τὸν δὲ ἀρχιερέα – Ам.тр. архиерѣю **же иже**;
 41.19-20 Арх Ам.кб. златыи на **немъ** (платъ) – Ам.тр. златъ на **неи**;
 41.20-21 Арх Ам.с. **по** дивнѣмъ (видѣнии); ἐπὶ τῇ ξένῃ θεᾷ – Ам.тр. дивнѣмъ;
 41.21-22 Віл Ам.кб **и** прише^д **единъ** (поклонися); καὶ προσελθὼν **μόνος** (προσεκύνησε) – Ам.тр. **и приде** **единъ и**;
 42.2 [негодовавшю]³⁷; ἀγανακτήσαντος – Ам.тр. **негодовахоу**;
 42.5 Арх Ам.кб **яви**; ὤφθη – Ам.тр. **и яви**;
 42.7 Арх + Ам.кб Ам.с. (на поспѣшествіе) **приити** **вѣскорѣ/скоро** . **гля**; (τῆς προθυμίας) σπουδαίως ἔχεσθαι **λέγων** – Ам.тр. **прити** **ре^ч** **скоро** **яко** /доповнення та лексич. заміна/;
 42.8 Арх Ам.кб **по** **сномъ**; κατὰ τοὺς ὕπνους – Ам.тр. **сна**;
 42.10-11 Арх Ам.с. **сѣ** **многымъ** **веселиемъ**; μετὰ πολλῆς... εὐφροσύνης – Ам.тр. **сѣ** **многими** **веселоуемъ**;
 42.11-12 Син-280 Ам.с. + Ам.кб **принес'ше** пр^орчество **емоу** **протльковаша**; προσκομίσαντες τὴν προφητείαν αὐτῷ διηρμήνευον – Ам.тр. **принесоша** прорч^етво **его** **и** **протолковаша**;
 42.13 Арх Ам.кб **подобаетъ** **нѣкатороу** – Ам.тр. **подобаета** **некому**;
 42.21 Арх Ам.кб **отвѣща**; ἀποκριθεὶς – Ам.тр. **ре^ч** /лексич. заміна/;
 42.21 Арх Ам.кб **гля**; λέγει – Ам.тр. **проп.**;
 42.22 Арх Ам.кб **вѣставши**; ἀναστὰς – Ам.тр. **проп.**;

відзначалося, якщо напочатку для слов'янського «боудяше» маємо відповідність у грецьк. (γινόμενος), то для цієї частини фрази такого відповідника немає.

³⁷ У хронографічних списках: (чюдившюся . и) негодоваша, Ам.с. та Ам.кб: негодоваше. Має бути: чюдившюся и негодовашю, пор. паралелізм у грецьк.: θαυμάσαντος καὶ ἀγανακτήσαντος.

42.24 Арх то **прочь** (ити) / Ам.кб то всѣ^м **проче**; ...**προάγειν**³⁸ – Ам.тр. то всѣ^м /проп./;

42.24 Арх Ам.сп. **вспятъ** – Ам.тр. **назадъ** /лексич. заміна/;

42.25 Ам.кб + Арх + Син-280 **принесъ**; ἐλκύσας – Ам.тр. **взять и** /лексич. заміна та доп./;

42.27 Арх Ам.кб **так**о рече; **τοιῶδε** ἔφη – Ам.тр. **ре**^ч /проп./;

43.2 Арх Ам.с. **вашю**; τὸ ὑμέτερον – Ам.тр. **вамъ**;

43.3 Арх Ам.кб **боящися**; φοβούμενος – Ам.тр. **проп.**

IV.3.1 Коментарі Нікіти Іраклійського в Іудейському хронографі.

а) Фрагмент коментарів Нікіти до «Слова погребового» Василю Великому, з невеличким доповненням з «Хроніки» Малали в оповіді про походження кількох античних знатних родів: «О Пелепонидѣ . и Кропиде...». Вміщений безпосередньо перед легендою про Совія.

Ід, Віл арк. 263в.-27.	«Слово погребове» Василю Великому, Мал. 1.21
О Пелепонидѣ . и Кропиде Кеоульке Меоньсе . Єл'пиде ^ж Ираклиде³⁹ . прииди изреку изьображеніе слову⁴⁰ семоу . Пелоп'сѣ . снѣ бѣ Ан'тоиловѣ , и Таловѣ⁴¹ фругіиска^г црѣ . а Ан'таталѣ , бранѣ пріе^м , сѣ⁴² Иломѣ . сѣз^давшімъ Сл^нчныи⁴³ гра^д бояся побѣженія . въз^врати сѣа своѣ^г . въ Пелепидоу⁴⁴ . пояти пеш'ца сѣ имѣніе^м рекѣ , аще оубо побѣжю възвратисѣ въ Фроугію . аще ли побѣдѣ^т мя прѣбу^{ди} въ Європіи .	Тр-8 арк.240b-241a: ничѣто же бѣша елини родомѣ Пелопиде . и Кропиде . и Алькомеони . Иакне . инѣ родѣ тѣхъ приди же да рекоу изьображеніе⁵³ . Пелопсѣ . снѣ бѣ Анталовѣ фригиис- каго црѣ . Анталѣ же бранѣ прие^м . со Иломѣ сѣздавшіимъ Сл^нчѣ градѣ . и бояся побѣженія възврати сѣа своего въ Пелопидоу пояти пѣшецѣ сѣ имѣніемъ рекѣ аще побѣжю . възвра- тисѣ оу Фригию . аще ли побѣдѣ^т мя

³⁸ У всіх списках слов'янського Амартола доповнення «всѣм», що не має відповідності у грецькій, тут переклад **προάγειν** як «прочь ити» не зовсім дослівний («вести вперед, назовні, виводити...»).

³⁹ В Ід текст тут дещо перероблений, притому, зіпсовані деякі імена, у Тр-8, натомисть, випущені «Ираклиды», пор. грецьк.: Οὐδὲν ἂν ἦσαν οἱ παλαιοὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν εὐγενεῖς Πελοπίδαι τινὲς καὶ Κεκροπίδαι καὶ Ἀλκμαίωνες καὶ Αἰακίδαι καὶ Ἑρακλεῖδαι καὶ τὰ ἄλλα γένη.

⁴⁰ Доповнення Ід (відсутнє грецьк., Тр-8 та 3-а редакція). Імовірно, доповнення зроблене зі стилізацією під вирази із збірника, пор. в іншому місці Слова на Богояслення: «слова изображения сего» (Тр-8 арк. 23b, див. вище).

⁴¹ Арх В Анталѣ таловѣ; грецьк. Ταντάλου.

⁴² Арх В **приимъ** . со.

⁴³ Арх В **слнчъ**.

⁴⁴ Арх В Пелеподоу.

⁴⁵ Арх В Пелопсѣ.

поємъ ^ж Полоп'съ ⁴⁵ въ Иладоу ⁴⁶ въ без^закон'ноюу ⁴⁷ страну тако совемоу . в ней ^ж црѣ Именеосъ ⁴⁸ . имѣ дщерь Ипоподамио ⁴⁹ . его ^ж с кон'никъ побѣдивъ Пелоп'съ ⁵⁰ . и возьмъ страну въ Япія ⁵¹ мѣсто , имѣнова Пелепонисъ . се оубо о Полениде ^{х52} .	пребоуди въ Европии . поємъ же воѣ Пелопсъ въ Еладоу въ бесконьноюу страну тако зовемоу . ея же црѣ Номеосъ . имѣ дщерь . Ипадамия и въземъ страну въ Апия мѣсто именова . Пелопенисъ оттоудоу же зовоуться . Пелопѣниде . и се оубо о Полопенидѣхъ .
Кекроп'съ ^ж црѣ бѣ афинѣо ^{м54} , и ^ж и велми оукраси Атическоюу страноу ⁵⁵ . зваша ⁵⁶ ^ж ся двогласен^н . акы двѣ странѣ прѣмо^г . Еладоу , и Еюпетъ . глѣть бо яко афинѣи бѣша от Египта . Егупетъ ^ж от Саеса града . властитель ^ж афинѣо ^м . то^т Кекроп'съ бы^с , имы^и егупетскы^и гла^с . навывче ^ж ели^искы . оттоуда оубо сво^{ли}ми ⁵⁷ Кекропидѣ именуется .	Кекръсъ ⁵⁸ же црѣ бѣ афинѣомъ . иже велми оукраси Атитиискоюу ⁵⁹ зваше же ся двогласенъ . яко двѣ странѣ премо^г . Еладоу и Еюпетъ . глѣть оубо яко афинѣи бѣша от Еюпта . Еюпетъ же от Саеса града . властитель же акипиемъ ⁶⁰ . то Кекропсъ бы^с . имѣи еюпетскыи гла^с навывче и елиньскыхъ ⁶¹ . оттоудоу же сводими Кекропиде именується ⁶² .
Еасъ ⁶³ ^ж и то^т снѣ бы^{ти} Диосоу ⁶⁴ глѣтся въправдоу славенъ . нѣког^{ла} бо без^здождію быв'шю въ Еладѣ . придоша к	Еокасъ же глѣтся снѣ быті Диосовъ въправдоу славенъ . нѣкогда бездождію бывшю въ Еладѣ . придоша к

⁴⁶ Арх В во Иладоу /В въ/.

⁴⁷ Грецьк. ἐν Ἀπλία χώρα.

⁴⁸ Грецьк. Οἰνόμαος.

⁴⁹ Арх Ипоподамью, В Иподамью; грецьк. Ἰπποδάμειαν.

⁵⁰ Так Арх, В Полопсъ; «его ^ж... Пелоп'съ» відсутнє у Тр-8 та 3-й редакції (Буланін Д.М. Античные традиции... – с. 337), однак відповідає грецьк.: ὃν ἐν Ἀγώνι ἱππικῶν νικήσας ὁ Πέλοψ.

⁵¹ Арх В Апия.

⁵² Арх Полепонидехъ, В Полипонидѣхъ; грецьк. περὶ τῶν Πελοπίδων.

⁵³ У 3-й редакції: Прииде же убо да реку сих изъображения; Буланін Д.М. Античные традиции... – с. 336.

⁵⁴ Арх В яфинѣомъ.

⁵⁵ Грецьк. τὴν Ἀττικὴν (у цьому найменуванні Ід дає точніший варіант, ніж Тр-8 та 3-а редакція, пор. також нижче, афинѣомъ Ід / акипиємъ Тр-8 / апикиєм 3-ї редакції).

⁵⁶ Арх В зваше.

⁵⁷ Арх В свободими.

⁵⁸ У 3-й редакції: Кекропс; Буланін Д.М. Античные традиции... – с. 337; грецьк. Κέκροψ.

⁵⁹ У 3-й редакції: Атьтидийскую / Атьньтидийскую.

⁶⁰ У 3-й редакції: апикиєм; грецьк. Ἀθηναίους.

⁶¹ У 3-й редакції: еллинський.

⁶² У 3-й редакції: именуется.

⁶³ Так само Арх В; грецьк. Αἰακός.

⁶⁴ Арх В Дионисоу.

нем^{оу} старѣишины града . моли^{ти} свое^г
оца дабы дож^ль был^ь . Еак^{сб}⁶⁵ же
став^ь . **и тако** помолися оцю своему .
от бѣсов'скаго дѣйства быв^ь дож^ль .
^a**онѣмъ ж' мнѣв'ши' яко от⁶⁶ оца емоу**
быв'шю бго^м и нарицахоу⁶⁷ . вода
много напои Еладоу . оттоуда да оубо
ч^сть Сакоу^{соу}⁶⁸ яви^с . тотъ ж' ражае^т два
сна . Пилея . и Теламона . Пилеи
ражае^т Ахилея . а Теламонъ . Сан'та .
и^ж зовоутся Анък'де⁶⁹ . ч^сть от дѣда
своего **пріемлюще⁷⁰** .

нему старѣишины града моляше и
молити своего оца . дабы дождь был^ь .
онъ же став^ь помолися и бы^с вода
напаяючи Еладоу . оттоудоу же ч^сть
Еакъсоу явися и ть роди два сна
Пелея . и Теламона . Пелеи же ражае^т
Ахилея . Теламонъ ж' Еанта иже
зовуться Акиде . от дѣда ч^сть сде
плодяще

Иракліи же и тотъ снъ быти Диосоу⁷¹
глется . **въ правдоу славе^с** . Зевесъ⁷² бо
бы^с съ Алькминою сътворився члѣко^м^b и
съвокупився^b⁷³ . и ро^{ди} Ираклія . и^ж
многы побѣды сътвори^л Иракліи .
мнози ж' **быша** от Ираклѣя . пръвое
славныи Илосъ црѣ от него ж' лакеде-
мо^нсти црѣ вси **по ря^у** елинес къ .
неявимы^м прибѣгаю^т . басни хваляще
своя дѣды онъ си и друугиы Иракліи ,
и^ж невѣрно е^с яко бѣ буда смртнѣи
женѣ примѣсися . оукоръ же па^ч роду
его , и ть^н пристр^стнѣ нѣ^с бѣ .

Ираклии же глѣтся и ть снъ быти
Диосовъ . Зевъсеи бо бы съ Акминою⁷⁴
сътворивъся члѣвкъ . и роди Ираклия
иже и многы побѣды створи . и мно-
гы от Раклия . первое славны Илосъ .
от него же и лакедомонѣстии црѣ вси
и въпростѣ елини не имоуще от
своихъ рещии похвалитися⁷⁵ къ неяви-
мымъ прибѣгають . въ басні хваляще
своѣ дѣды . онъ сии⁷⁶ и онъ сии Раклея
иже и невѣрно⁷⁷ яко бѣи бѣша . како
бо вѣровати яко бѣ боуда . смертнѣ
жене примѣсися оукоръ же паче роду .
и ть пристр^стнѣ нѣ^с бѣ ...

⁶⁵ Віл^{сб} приписане, Арх В Еак (же).

⁶⁶ немає Арх В.

⁶⁷ а-а Доповнення Ід, немає грецьк. (далі «много» – також доповнення Ід): 'Ο δέ, σῆς καὶ εὐξάμενος, ἔλυσε τοὺς αὐχμοὺς καὶ κατεῤῥύη ὕδωρ ποτίζων τὴν Ἑλλάδα. Пор. Тр-8 (неперекладеним залишилося ἔλυσε τοὺς αὐχμοὺς: 'припинив посуху').

⁶⁸ Віл^{соу} приписане пізніше; Арх В Еакоу.

⁶⁹ Арх В: Ан'кде; грецьк. Αἰακίδα.

⁷⁰ Грецьк. (τιμὴν εὐντεῦθεν) κληρούμενοι.

⁷¹ Арх В Дионисоу.

⁷² Арх В Зевъсѣ.

⁷³ b-b Немає Арх В.

⁷⁴ У 3-й редакції: Алкаминою; Буланін Д.М. Античные традиции... – С. 338.

⁷⁵ Грецьк. καὶ ἀπλῶς οἱ Ἕλληνες οὐκ ἔχοντες ἀπὸ τῶν οἰκείων εἰπεῖν τί φανερώς καὶ καυχῆσασθαι ἐπ' ἐκείνῳ καταφεύγουσιν εἰς τὸ ἀφανὲς καὶ εἰς τοὺς μύθους (в Ід скороч.).

⁷⁶ У 3-й редакції дод.: Еоакса.

⁷⁷ У 3-й редакції: неподобно веровати.

зане^ж ко Альк'минѣ женѣ , Афитрионѣ
примѣсися , блоу^{ливъ78} бо творяше^{ся79} с
нею . сего ра^{ди} оубожиша Иракля :

Мал.1.21, Віл арк.33: фивѣ бо глѣт
Алк'минѣ женѣ . Афитриони
примѣсися . ро^{ди} от нея снѣ имене^м ,
Иракль , ег^о ж Иракла наричу^т
трѣмра^чна , тои показа прѣвѣ въ
ве^чрни^х частѣ^х моу^дрость , рекше в
запа^дны^х страна^х , сего оубоживше и^ж
от племѣни є^г , прозваша звѣз^доу на
нѣси по имени ег^о...

IV.4.1 Книга Вихід: редакції повного / четієго перекладу збірників Восьмикнижжя.

а) Вторинні читання хронографічної редакції. Вірши Книги Вихід, у яких спостерігаються інновації-лексичні заміни (що виділені шрифтом bold).

Ех.4.26, Книга Вихід...⁸⁰ и отиде от него. им же⁸¹ рече бы^с кровь обрѣзание с^{на}⁸² моего. – у решті редакцій «дѣтища».

5.13, погоничи⁸³ же " тщахоу {с^я} [я]⁸⁴ " глѹще. скончеваите " дѣла ваша зарочная⁸⁵ x на всѣ⁸⁶ днѣ. яко ж егда плевѣ даяхоу⁸⁷ вамѣ. – має бути «тыщахоу я».

6.13, рече же г^б к Моисею и Ароноу. и завѣща има⁸⁸. к фараоноу црѹ египетскоу. да изведеть⁸⁹ с^{ны} ійля от земля египетскы. – у російській редакції «испоустить».

8.3(7.28), {исправитъ} [и исплавитъ рѣка жабы]⁹⁰. низлѣзше⁹¹ влѣзоутъ⁹² в домѣ тво⁹³. и въ клѣти одрѣ твоихъ⁹⁴. [и въ дома моужѣ

⁷⁸ Віл ^{ливъ} приписане пізніше; Арх В блоу^л.

⁷⁹ Віл ^{ся} приписане; Арх В творяше.

⁸⁰ Різничитання підведені за підготовленим мною виданням Книги Вихід.

⁸¹ В им же (ре^ч //299b.); T1 T45 понеже; Гр С Р яко же.

⁸² T1 T45 (кровь) - с^{на}; T44 У Д Гб + Дб Гр С обрѣзанія дѣтища /Дб образанія, Гр С ~ніе/; тѣс перито^міс то^у пайдіо^у.

⁸³ T1 T45 погонци; Д Гб О приставници; Гр С погон'ници; Р погонничіе.

⁸⁴ "v T44 тыщахоу я; Д + Гб ноужахоу и^х /Гб нѣж^ла~/; Гр С + Р тыщахоу ихъ /Р тыщаахъ/; катѣспевд^{ов} аѣто^у; T45 ditt: 5.13 т'щахоуся глѣще 5.10 люде^м рекоуше. се глѣт фарао^н. отселе не дадите и^м плѣвѣ. 5.11 сами себѣ ше^лше събира^те. Идѣже обрящете и заро^к зданія лаинѣнаго дасте. не оуметь бо ся от завѣта вашего ни мала же. 5.12 и разидоша^с людіе по в'се^моу Египтоу да събероу^т тростіе плѣвамѣ. 5.13 погонци ж тыщахоуся.

⁸⁵ T1 T45 зарученая; "x Гр С Р оуречен'наго дѣланія вашего.

⁸⁶ T1 T44 Д О всякъ; Дб ве^с; Гб вся^к (днѣ //36r.); Гр С вѣсакъ.

⁸⁷ А В даядхоу; T44 Дб Д Гб О даяхомѣ; Гр С давахомѣ; ἐξιδото.

⁸⁸ А В имя; T44 Дб Д Гб Гр С Р завѣщаита; συνѣταξεν αὐτοῖς; s-x T1 от.

⁸⁹ T44 У Д Гб О испоустить; ἐξαγαγεῖν / ἐξαποστεῖλαι.

⁹⁰ ex В T44 Д Гр С + А T1 T45 /А T45 и сплавитъ, T1 и зплавитъ/.

твой^x.]⁹⁵ и в люди твоя⁹⁶ и {мѣста} [въ тѣста]⁹⁷ твоя. и в пѣщи твоя – мас бути «тѣста».

8.5(8.1), рече ^{b ж} гѣ к Мо^{||}севи. рци Ароноу братоу своему. простри роукоу^c и жезль сво^{||98} на рѣкы и на кладезя⁹⁹. и на {лоукоу} [лугы]¹⁰⁰. и ижж^дени жабы. – у решті редакцій «лоугы».

16.36, гоморъ же десятоє части^{101 v} {приимаше} [тріи мѣрь бѣаше]¹⁰² ^н. – у решті редакцій «тріи мѣрь бѣаше».

19.7, прише^д же Моисе^{||}. [и] възва¹⁰³ старца людьскыя. [и] исповѣда¹⁰⁴ имъ вся словеса^f си. я^ж [за]вѣща имъ [бгѣ]^{105 g}. – у решті редакцій «завѣща».

26.27, 5 же разворъ^н столпоу друугомоу оуглоу^о храмоу. второ^ому {же}¹⁰⁶ 5 же разворъ^p. столпоу {западному} [заднемоу]^{107 r} оуглоу храма иже к морю. – у російській редакції «заднемоу».

28.29(33), и да створиши¹⁰⁸ на подольцѣ¹⁰⁹ рызы¹¹⁰ {дѣля} [долѣ]¹¹¹. аки цвѣтоуши¹¹² шипка поугвица. синетою ти¹¹³ багрянницею ти. и червленицею¹¹⁴ спрядени{цею}^{115 p} ти. и червленицею. испрядены^{116 r}.

⁹¹ T1 изълъзше; T45 T44 Д Гб и излѣз'ше; Гр С Р и изышь'ше; καὶ ἀναβάντες.

⁹² T44 Д Гб Гр С О вѣнидоутъ.

⁹³ τοὺς οἴκους σου; О домаы твоя.

⁹⁴ τῶν κοιτώνων σου *καὶ ἐπὶ τῶν κλινῶν σου* / om *-*.

⁹⁵ ex T45 + T44 Д Гб Гр /T44 Д Гб mouжеи; Гр до^m mouжъ/.

⁹⁶ Ун //46v. твоя; Гр Р + С add и въ стада твоя /С и въ, mg omn/.

⁹⁷ А В Т1 Т45 Д в мѣста; T44 У Гб Гр С Р О въ тѣста; ἐν τοῖς φουράμασιν.

⁹⁸ Р свои //48r.

⁹⁹ T44 Д Гб кладезя; Гр С + Р кладенце /Р ~нция/; ^{c-d} T1 и^{же} - - простеръ -; T45 - - простеръ же Ароⁿ.

¹⁰⁰ T44 Д Гб Гр С лоугы /Д Гб лоуги/; τὰ ἔλη.

¹⁰¹ А В Т45 Т44 Д Гб Р десятаа чясть; Гр С десета честь; T1 om 16.36.

¹⁰² ^{v-w} T44 Д Гб + Гр С Р тріи мѣрь бѣаше /Гр С Р бѣше, С Р мѣри/; T45 трии менше; Син-210b 3 мѣры баше.

¹⁰³ T1 и созва вся; T45 Гр и възва; T44 Д + Гб О и възва вся /Гб О om и/; καὶ ἐκάλεσεν.

¹⁰⁴ А В Т44 Гр С Р + Д и исповѣда /Д ~дая/; T1 и повѣда.

¹⁰⁵ T44 Д Гб Гр С Р завѣща имъ бѣ; συνέταξεν αὐτῷ ὁ θεός; ^{f-g} T1 - яже ему г^cь реⁿ.

¹⁰⁶ T45 второ^mоу -; ^{o-p} T44 + О храма. - - пя^t же -; Гр второ^mоу храма - .ē. - разворъ.

¹⁰⁷ В запо^дно^mоу; T44 У Дб О заднемоу; τῷ ὀπισθίῳ; ^{n-r} T1 столпу - - западно^mоу; Д Гб стол'поу - - заднемоу

¹⁰⁸ С сѣтво//117r.риши

¹⁰⁹ T1 Т45 Т44 подолѣ; Дб по^длцѣ; Д Гб Гр С подол'цѣ

¹¹⁰ T1 Т45 С Р ризы; T44 Дб Д Гб О ризнѣ^m; τοῦ ὑποδύτου

¹¹¹ T1 дѣло; T44 Дб Д Гб О долѣ; κάτωθεν

¹¹² T1 цветуща; T45 цветоуши; Гр цѣв'тѣща; С цѣв'тешця; Дб Д Гб О + T44 tr: шип'ка цвѣтоуща /T44 шапка/; ἐξανθοῦσης ῥόας

¹¹³ T45 Т44 Д Гб Гр Р С О и.

¹¹⁴ T1 Т44 ти червленицею; T45 Д Гб Гр С Р О и червленицею; καὶ κοκκίνου.

на подолцѣ рызы¹¹⁷ обимо¹¹⁸ в тои же ^s образъ поугвичныи¹¹⁹ ^t . и златы звонца [межю сими обимо]¹²⁰ – у російській редакції «долѣ».

39.12, {и бы^c точномъ и} [избыточны^m же]¹²¹ златомъ {очисти я} [оучастія]¹²². сотвориша сосоуды слоужити в нихъ пре^d {бгомъ} [гмъ]¹²³. – у російській редакції «избыточным».

б) Початкові читання хронографічної редакції (враховано такі, що знаходяться не на «паримійних» ділянках, випущені в інших редакціях вирази виділені курсивом):

Ех.4.16 «а ты боудеши к нему / буди ему к боу» – у російській та південнослов'янській редакціях тут бачимо «яко бѣ» / «яко же бѣ», тоді як у грецьк. αὐτῷ ἔσῃ τὰ πρὸς τὸν θεόν¹²⁴;

5.17 «праз^dныя десте . праз^oни есте» – в інших редакціях проп. «праз^dни есте», пор. грецьк. σχολάζετε, σχολασταί ἐστε¹²⁵;

6.13 «и завѣща има» – в інших «завѣщаита», καὶ συνέταξεν αὐτοῖς¹²⁶;

6.26 «со силою ихъ» – в інших «сѣ славою», σὺν δυνάμει¹²⁷;

9.29 «(да оувѣси) яко гѣ на земли» – в інших дод. «(гѣ) на нѣси и...», при ὅτι τοῦ κυρίου ἡ γῆ;

11.10 «Моисеи же и Аронъ сътвориста всѣмъ знамении / вся знаменія . и чюдеса в земљи Египетъстѣи» – в інших гаплографічний проп. всього виразу чи частковий проп., присутне у грецьк., Μωϋσῆς δὲ καὶ Ααρων ἐποίησαν πάντα τὰ σημεῖα ταῦτα ἐν γῇ Αἰγύπτῳ¹²⁸;

16.31 «и прозваша имя емоу снѣвѣ ийлеви . манна» – в інших зайвий дод. «(имя...) недѣля . (манна)», пор. грецьк. ἐπονόμασαν οἱ υἱοὶ Ισραὴλ τὸ ὄνομα αὐτοῦ μαν¹²⁹;

¹¹⁵ А В Т1 съпряжены; Т44 Т44 Д Гб съпряженами; Гр С Р соуканы; διανενησμένους; О съпряженою.

¹¹⁶ ^{p-r} Т1 Т45 Т44 Д Гб Гр С Р *om*; καὶ βύσσου κεκλωσμένης; О и вис'сонѣ тканого.

¹¹⁷ А В Т44 Д Гб Р О ризы; Т1 ризѣ; Т45 ризе съпряде; Гр С ризи; τοῦ ὑποδύτου.

¹¹⁸ Т1 *om*; Т44 О + Д Гб обоюдоу /Д Гб ~дѣ/; Гр С обимо; κύκλω.

¹¹⁹ ^{s-t} Т1 Т45 днѣ образы пугвичныя /Т45 обра³/.

¹²⁰ *sic* А В Т1 Т45 + Т44 Дб Д Гб Гр С О /Т44 Дб Д Гб О ωбоюдѣ, Гр С меж³оу... обимо/.

¹²¹ А В и бы^c точно имѣ и /В тощно/; Т1 Т45 и бы^c точно. им же; Т44 Д Гб избыточны^m; Гр С + Р избытъчство^m же (злата) /Р избытъчство^m/; τὸ δὲ λοιπὸν.

¹²² Т45 Т44 Д Гб + Т1 Гр С Р оучаст¹ /Т1 Р ~тиє, Гр С оучес~/.

¹²³ Т1 Т45 Т44 Д Гб гмъ; С ///34r. бгомъ; κυρίου.

¹²⁴ Т1 арк. 60а; Т45 арк. 58зв.; Віл арк. 98; Арх арк. 91б; В с. 298б.

¹²⁵ Т1 арк. 61б; Т45 арк. 60; Віл арк. 99; Арх арк. 91с; В с. 301а.

¹²⁶ Т1 арк. 61д; Т45 арк. 61; Віл арк. 99зв.; Арх арк. 92б; В с. 302а.

¹²⁷ Т1 арк. 61д; Т45 арк. 61зв.; Віл арк. 100; Арх арк. 92с; В с. 303а.

¹²⁸ Т1 арк. 66а; Т45 арк. 66зв.; Віл арк. 103зв.; Арх арк. 95а; В с. 312б.

¹²⁹ Т1 арк. 72а; Т45 арк. 73; Віл арк. 108; Арх арк. 98с; В с. 325б.

18.7 «(цѣлова и.) и лобзастася оба» – збережено тільки тут, див. (ἐφίλησεν αὐτόν,) καὶ ἡσπάσαντο ἀλλήλους;

18.10 «(и рече) Иоторъ блѣнь гѣ. и^ж избави люди своя от роукы егупетъскы . и от руки фараоня» – збережено тільки тут, див. Ιοθор Εὐλογητὸς κύριος ὅτι ἐξείλατο τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐκ χειρὸς Αἰγυπτίων καὶ ἐκ χειρὸς Φαραῶ;

18.21 «от всѣхъ людии моужа си^лны» – в інших проп. «от всѣхъ людии», ἀπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἀνδρας δυνατοῦς¹³⁰;

18.22 «а малыя соуды да соудятъ сами. и полегчатъ тобѣ» – збережено тільки тут, τὰ δὲ βραχέα τῶν κριμάτων κρινούσιν αὐτοί, καὶ κουφιούσαν ἀπὸ σοῦ;

19.24 «иди и слѣзи» – в інших помилково: «единъ слѣзи /сниди» або проп. вираз, βάδιζε κατὰβηθι¹³¹;

19.25 «и рече имъ» – в інших проп. вираз чи, навпаки, зайве доповнення «(и ре^ч имъ) вьса яже», ἔλεπεν αὐτοῖς;

21.19 «походить вне . о жезлѣ» – в інших проп. «внѣ» чи змінений вираз («...внѣ по^лпираесе жьзло^м»), περιπατήσῃ ἔξω ἐπὶ ῥάβδου¹³²;

24.10-11 «(бгѣ ийлевѣ) под ногама его . аky камень сапфируу . и аки образ оу тверди нб^нныя . ч^стотою . избранны^х же Израилы» – в інших проп. цей вираз чи навіть більший фрагмент¹³³;

27.18 «сто до ста» – в інших проп. «сто» («.р.») чи «до ста», пор. ἑκατὸν ἐφ' ἑκατόν¹³⁴;

28.17 «змарагдо^с / съмарагдосъ» – в інших «измарагдъ» або «смарагдо», σμάραγδος¹³⁵;

28.43 «племени его по немъ» – в інших «по тебѣ» зам. «по немъ» або заміна «с^номъ» зам. «племени», σπέρματι αὐτοῦ μετ' αὐτόν¹³⁶;

29.12 «положиши / возложиши» – в інших «помажеши», θήσεις¹³⁷;

29.20 «и на конецъ ногуу єю десноюу» – збережено тільки тут, καὶ ἐπὶ τὰ ἄκρα τῶν ποδῶν αὐτῶν τῶν δεξιῶν;

30.3 «позлатиши и злато^м чисты^м . огнище» – в інших зайве доповнення: «злато^м и огнище» чи «златом' же и...», пор. грецьк. καὶ καταχρυσώσεις αὐτὰ χρυσίῳ καθαρῷ, τὴν ἐσχάραν¹³⁸;

¹³⁰ T1 арк. 73с; T45 арк. 74зв.; Віл арк. 109; Арх арк. 99с; В с. 328а.

¹³¹ T1 арк. 74с; T45 арк. 76; Віл арк. 110; Арх арк. 100а; В с. 330б.

¹³² T1 арк. 75д; T45 арк. 77зв.; Віл арк. 111; Арх арк. 100д; В с. 332б.

¹³³ T1 арк. 78д; T45 арк. 81; Віл арк. 113-113зв.; Арх арк. 102б; В с. 338а-338б.

¹³⁴ T1 арк. 81с; T45 арк. 84зв.; Віл арк. 116; Арх арк. 104а; В с. 344б.

¹³⁵ T1 арк. 82б; T45 арк. 85зв.; Віл арк. 116зв.; Арх арк. 104с; В с. 346а.

¹³⁶ T1 арк. 83а; T45 арк. 86зв.; Віл арк. 117; Арх арк. 105а; В с. 347б.

¹³⁷ T1 арк. 83б; T45 арк. 86зв.; Віл арк. 117; Арх арк. 105а; В с. 348а.

¹³⁸ T1 арк. 84б; T45 арк. 88; Віл арк. 118; Арх арк. 105д; В с. 350б.

33.19 «рече ^ж г̃ . азъ» – в інших дод. «(г̃) к̃ Моисеови», пор. καὶ ἔειπεν ἐγὼ¹³⁹;

35.32 «по всемоу дѣлоу древадельства¹⁴⁰» – в інших проп. вираз, пор. κατὰ πάντα τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτοίας;

35.33d «(по всемоу) дѣлоу премоудрости» – в інших вираз змінено: «древоу . дѣло премдростію» або «дѣлоу прѣ^дмастію», (ἐν παντί) ἔργῳ σοφίας.

Та ін. подібні¹⁴¹.

с) Початкові читання Іудейського хронографа:

¹³⁹ T1 арк. 87с; T45 арк. 92зв.; Віл арк. 121; Арх арк. 107д; В с. 358а.

¹⁴⁰ так Арх 109а, В с. 362а, T45 арк. 95; Віл проп. (арк. 123); T1 частковий проп. (арк. 89а).

¹⁴¹ Ех.5.2 кто є^с его ^ж послушаю – в ін. зайве доповнення: кто т̃и, при грецьк. Τίς (ἐστιν);

6.13 и завѣща има – в ін. «завѣщаита», καὶ συνέταξεν αὐτοῖς;

6.25 старейшинства ро^жния – в ін. пропуск слова, αἱ ἀρχαὶ πατριᾶς;

7.4 с мощию – в ін. «помощію» або «силою», (σὺν) δυνάμει;

9.4 ни слово же – в ін. «ничтож^е», «ни едино же», «ни моокро», (οὐ τελευτήσει...) ῥήτόν;

9.29 (да оувѣси) яко г̃ на земли – в ін. зайве доповнення «(г̃) на н̄би и», не виправдане грецьк. текстом: ὅτι τοῦ κυρίου ἡ γῆ;

17.3 хохнахоу (людие) – в ін. р̃нптахоу (витримки з Книги Вихід у ПВЛ демонструють, що вихідним є саме перший варіант);

18.21 от всѣхъ людии (моужа си^нны) – в ін. пропуск, ἀπὸ παντός τοῦ λαοῦ (ἄνδρας δυνατοῦς);

18.24 (послуша же Моиси) р̃ѣчи – в ін. пропуск, τῆς φωνῆς;

19.24 иди и слѣзи – в ін. помилково «єдинъ слѣзи /сниди» або проп. виразу, βάδιζε κατὰβηθι;

19.25 и рече имъ – в ін. пропущений вираз чи зайве доповнення «(и ре^ч имъ) в̄са яже», ἔειπεν αὐτοῖς;

23.18 треба мося. (и да не) – в ін. «да не потрѣбится», пор. θυσίασματός μου (οὐδὲ μὴ);

25.4 волноу /волною (козичн̄ю) – в ін. пропуск, τρίχας (αἰγείας);

25.9(10) и сътворишии (ковчегъ) – в ін. пропуск, Καὶ ποιήσεις (κιβωτόν);

26.4 (опоны) единая – в ін. пропуск, (τῆς ἀλλείας) τῆς μιᾶς;

27.18 сто до ста – в ін. пропуск «сто» («р̃») чи «до ста», або замінено на «по стоу», ἑκατὸν ἐφ' ἑκατόν;

27.20–21 пр̃^сно. в̄ (храм̄) – в ін. пропуск, διὰ παντός ἐν (τῇ σκηνῇ);

28.17 змарагдо^с /смарагдосъ – в ін. «измарагдъ» чи «исмарагдо», σμάραγδος;

29.12 положиши – в ін. «помажеші», θήσεις;

30.3 позлатиши и злато^м чисты^м. огнище (емоу и) – в ін. зайве доповнення: «злато^м и огнище» или «златом' же и ...», що не підтримується грецьк. текстом, пор.: καὶ καταχρυσώσεις αὐτὰ χρυσίῳ καθαρῷ, τὴν ἐσχάραν;

33.19 рече ^ж г̃ . азъ – в ін. не виправдане доповнення «(г̃) к̃ Моисеови / Моусею», καὶ ἔειπεν ἐγὼ;

35.34 Ахисамаховоу – в ін. «Ахисамоховоу» или «ихысамаховоу», τοῦ Αχισαμακ;

36.37(39.29) спрядены – в ін. пропуск чи лексична заміна («соукани»), νενησμένον.

Ех.6.3 «имѧ же ми бѣ . не повѣда^x . имѧ» – у решті рукописів випущене «не» та спостерігаються подальші зміни вихідного тексту («иже повѣдѣхъ», «исповѣдахъ», «се повелѣхъ»), пор. грецьк. οὐκ ἐδήλωσα¹⁴².

8.19(15) «прѣстѣ бѣи єсть» – в інших списках «прѣстѣ бѣия» чи «прѣстѣни бѣгъ», пор. δάκτυλος θεοῦ¹⁴³.

12.21 «*требите* пасхоу» – у решті рукописів інакше: «заоутра бо ядите», «требно ядите»; «пожрѣвши ядете», тоді як у грецьк.: θύσατε τὸ πασχα¹⁴⁴.

Згадки дорогоцінних каменів та ін. позначення: 25.7/25.5 «саардѣ-скыя»¹⁴⁵; 28.18 «сапфирѣсь»¹⁴⁶; 30.23 «сиклоуь»¹⁴⁷; 30.34 «халванинь»¹⁴⁸ – в усіх випадках краще збережена калькована назва, що виявляється при порівнянні з грецьким текстом: σαρδίῳ; σάπφειρος; σίκλου; χαλβάνην.

26.6 «.н. притокъ» ('гачків') – в інших списках змінене число (на «.3.» чи «.л.») або слово («проутокъ»), пор. κρίκους πεντήκοντα¹⁴⁹;

28.29(33) «*ти. и червленицею. испрядены*» – збережене тільки тут, пор. καὶ βύσσου κεκλωσμένης;

34.9 «жестокиши соутъ» – в інших «жестоци», тоді як у грецьк. σκληροτράχηλος, чому й відповідає «жестокошии» / «жестокъшии»¹⁵⁰;

36.20/39.13 «и связаны златомъ» – у решті рукописів вираз випущений, пор. καὶ συνδεδεμένα χρυσίῳ¹⁵¹.

Та ін. подібні¹⁵².

¹⁴² Віл арк. 99; Арх арк. 92а; В с. 301б.

¹⁴³ Віл арк. 101; Арх арк. 93б; В с. 306а.

¹⁴⁴ Віл арк. 104; Арх арк. 95с-д; В с. 314б.

¹⁴⁵ Віл арк. 113зв.; Арх арк. 102с; В с. 339а.

¹⁴⁶ Віл арк. 116зв.; Арх арк. 104с; В с. 346а.

¹⁴⁷ Віл арк. 119; Арх арк. 106а; В с. 352а.

¹⁴⁸ Віл арк. 119; Арх арк. 106б; В с. 352б.

¹⁴⁹ Віл арк. 114зв.; Арх арк. 103б; В с. 341б.

¹⁵⁰ Віл арк. 121зв.; Арх арк. 108а; В с. 359а.

¹⁵¹ Віл арк. 123зв.; Арх арк. 109с; В с. 363б.

¹⁵² Див.: Ех.4.11 οὐ το (азъ гѣ бѣ) – при грецьк. οὐκ (ἐγὼ ὁ θεός) це точний переклад, у решті пропуск, заміна на «оубо» чи «се»;

6.25 «старѣшинѣства ро^жня (левгитьска)» – в інших списках проп. «рожения» або бачимо «старѣшинѣ» зам. «старѣшинѣства», пор. αἱ ἀρχαὶ πατριῶς;

7.11 *обаваниємъ* своимъ – при грецьк. ταῖς φαρμακείαις читання ближче до початкового (має прочитуватися «балованиємъ», пор. Ех.8.7(3)), в інших списках «волхвованье^м», «чарованіємъ» чи «врачеваніємъ»;

7.18 «пити воды от рѣкы» – в інших зміні: проп. «воды», читається «воды от нея», «воды рѣчныя», пор. ὕδωρ ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ;

9.24 *покова* – рідкісний «преславізм», слово збереглося лише у Віл, цей варіант точніше за все відповідає грецьк. ἀφ' οὗ ('з тієї пори як'), у решті рукописів «такова», «понели», «николи же былъ». Загалом це слово копіїсти часто псували або змінювали,

d1) Помилки у текстах Троїцької групи (Т1 Т45):

Ех.4.21 «се три» Троїцького-45 чи «се 3» Троїцького-1 зам. «смотри» у решті рукописів¹⁵³. Див.: «рече же г̃ к моисею. идоущоу тобѣ въ Єгипеть. и възвращоуся¹⁵⁴ f смотри {Т45 *се три*; ^{f-g} Т1 *се 3* – чюдеси} всѣхъ чюдесь^g. яже да^x в роуцѣ твои. да створиши я пре{ж}[дѣ] фараона¹⁵⁵ ...».

6.1 «егупетскыя» зам. «своя» чи «его»¹⁵⁶: «рече ж^a г̃ к моисею. Се оузриши. что съворю фараоноу . роукою [бо]¹⁵⁷ крѣпкою^b испоустити и^{x158}. и мышцею силою¹⁵⁹ c . изведоуть ихъ¹⁶⁰. от земля своя {Т1 Т45 *егупетскыя*}¹⁶¹ :».

6.16 «Каоуть» зам. «Каать»¹⁶²: «се же¹⁶³ имена с̃новъ Левгинъ. y по сердобольствоу и^x. Гедсонъ¹⁶⁴ z . и Каать {Т1 Т45 – Каоуть}¹⁶⁵ . и М̃рарии...».

пор. 5.23, де у хронографічній та південнослов'янській редакції «почто», у російській «отнелѣ» у Дб «понели», а у грецьк. знов-таки ἀφ' οὗ;

11.6 не *прибоудеть* – в ін. «не будеть» або пропуск, грецьк. *προστεθήσεται*;

25.6(7) *саардскыя* – в ін. «саадр~», «сарданьскыя» чи пропуск, *σαρδίου*;

25.10(11), 36.20(39.13) *обимо* – в ін. «обоямо», «обѣмо», «около» чи пропуск, *κύκλω* (у Виході «обимо» зустрічається неодноразово, часто псувалося);

26.6 .н. (50) *притокъ* – в ін. списках зміна числа («.з.» чи «.л.», тобто, 7 або 30), може бути помилка у слові («проутокъ», «протокъ»), пор. *κρίκους πεντήκοντα*;

34.7 *отмѣца* (безаконія) – в ін. «отмыщя» або «отмыщоу», при грецьк. *ἀφαιρῶν* (на цій ділянці у багатьох списках паримійні включення, проте читання Паримійника – отемля);

34.9 *жестокишии* *соуть* – в ін. «жестоци», тоді як грецьк. *σκληροτράχηλος*, тобто, має виходити з «жестокийшии» / «жестокошии» (пор. також 33.3 та ін.);

36.17(39.29) *и чрьвленица* – в ін. пропуск, *καὶ κοκκίνου*.

¹⁵³ Т1 арк. 60б; Т45 арк. 59; ѿра.

¹⁵⁴ Т1 Т44 Д Гб Р + Дб Т45 Гр С *tr*: и *взрашающуса* въ *егупеть* /Дб ~*вращоу*^c, Т45 ~*вращающа*, Гр С ~*вращоуе*/; *καὶ ἀποστρέφοντος εἰς Αἴγυπτον*.

¹⁵⁵ Т1 Т44 Дб Д Гб Гр С *пре^a* фараономъ.

¹⁵⁶ Т1 арк.61б; Т45 арк. 60зв.; *αὐτοῦ*.

¹⁵⁷ В //301b. роукою; Т45 Т44 Д Гб С ТП485 роукою *бо*; *ἐν γὰρ χειρὶ*.

¹⁵⁸ Т1 испустити *лю^o* /*corr*/; Т45 испоустит^t я; Т44 Д Гб испоущоу я; *ἐξαποστελεῖ αὐτοῦς*; ТП485 испущоу т^a; ^{b-c} Гр С Р и мышцею высокою отпоущоу ихъ.

¹⁵⁹ Гр С Р О ТП485 высокою; *ἐν βραχίονι ὑψηλῷ*.

¹⁶⁰ Вил 8 *corr ex*: е; А В изведетъ и^x; Т45 Т1 изведе^t я; Т44 Дб Д Гб изведоу я; Гр С изведоу ихъ; *ἐκβαλεῖ αὐτοῦς*; ТП485 *възведут* / *изведут* я.

¹⁶¹ Т1 Т45 *егупетскыя*; Т44 Дб Д Гр С ТП485 *его*; *αὐτοῦ* / *Αἰγύπτου*.

¹⁶² Т1 арк. 61д; Т45 арк. 61; *Кааθ*.

¹⁶³ Т1 У Д Гб *си -*; Т45 *си же*; Т44 *Си -* (и//57v.мена); *καὶ ταῦτα*.

¹⁶⁴ В Т45 Гр С Р *гедесонъ*; Д Гб *гедьсонъ*; *Γεδσων*; ^{y-z} Т1 - - *гедесонъ*.

¹⁶⁵ А В и саать; Т1 Т45 – *каоуть*; Т44 Д Гб – *каать*; Гр С + Р – *каафъ* /Р ~*фъ*/; *καὶ Кааθ*.

7.14-15 «люди *иизля* ∴ *Ре^ч з^с к Моисѣю* иди» зам. «люди . иди»¹⁶⁶. «рече ж *г̃б* к Моисею. {*я са^м*} отяжѣчу¹⁶⁷ ср^лце фараоново¹⁶⁸. да не ѿп^ститъ *с* люди^л. 7.15 {*иизля* ∴ *Ре^ч з^с к Моисѣю*} иди¹⁶⁹ къ фараоноу заоутра. {и} се то^л исходитъ на рекоу¹⁷⁰ ...».

16.3 «мясь свиныхъ» зам. «мясными»: «и рекоша к нима *н* снве ийлевы. *о* оуinei бѣ. да быхо^{м171} *р* измерли язвени¹⁷² от г^са *р*. в земли Єгипетьсте^л. егда сѣдяхомъ на^л котлы мясными {Т1 Т45 мясь свины^х}¹⁷³. и ядохом^{м174} [хлѣбы]¹⁷⁵ до сытости...».

d2) Початкові читання, збережені у Троїцькій групі, див., напр.:

Ех.4.4 «и просте^р роукоу и ять и за ошы^б. и бы^с паки жезломъ в роуцѣ его» (так у Т45) – в інших списках вирази «и простеръ...» та «и бысть...» переставлені місцями, або відбулося скорочення, пор. грецьк. ἐκτείνας οὖν τὴν χεῖρα ἐπελάβετο τῆς κέρκου, καὶ ἐγένετο ῥάβδος ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ¹⁷⁶;

8.3/8.7 «балованье^м» – точніше за все відбиває грецьк. ταῖς φαρμακείαις¹⁷⁷ («балии» ‘лікар’), в інших рукописах «(о)баваниемъ», «влѣхвованиемъ», «чарованиемъ» або проп., пор. також 7.11;

18.10 «(от руку) *егунетьскы . и от руки фараоня*» – у решті списків вираз випущений¹⁷⁸, *ἐκ χειρὸς Αἰγυπτίων καὶ ἐκ χειρὸς Φαραῶ*;

33.1 «к *Моисѣю* взиди» – в інших лише: «изыди» або «взыди», пор. *πρὸς Μωϋσῆν* пореуоу ἀνάβηθι¹⁷⁹;

Та ін. подібні¹⁸⁰.

¹⁶⁶ Т1 арк.62б; Т45 арк.62; τὸν λαόν. βάδισον....

¹⁶⁷ Вил *corr*; А отягчяхъ; В отягчи^х; Т44 Д Гб отягчю; Гр С Р отег'ча; Βεβάρηται.

¹⁶⁸ Т44 Д Гб Гр С фараоноу.

¹⁶⁹ Т1 + Т45 (люди) иизля ∴ *Ре^ч г^с к моисѣю иди* /Т45 *И ре^ч*/.

¹⁷⁰ S рѣку; τὸ ὕδωρ; О воды

¹⁷¹ *о-р* Гр + С боле би да бихо^м /С бых^м/; *н-р* Т1 лучше быхомъ измерли.

¹⁷² Т44 Д Гб О оуязвени; Гр + С и язвны /С язв^нны/; πληγέντες.

¹⁷³ Т1 Т45 мясь свины^х; Гб мясньми; Гр месными; С месными; Син-208d свины^х мя^с; τῶν κρεῶν.

¹⁷⁴ А В Т45 ТП516 ядыхомъ; Гр С ядохом^м.

¹⁷⁵ Т1 Р ТП516 + Гр С *add* хлѣбъ /Гр С ~бъ/; Т45 Т44 Д Гб *add* хлѣбы; ἄρτους.

¹⁷⁶ Т1 арк. 59д; Т45 арк. 58.

¹⁷⁷ Т1 арк. 62д; Т45 арк. 63.

¹⁷⁸ Т1 арк. 73а; Т45 арк. 74.

¹⁷⁹ Т1 арк. 86д; Т45 арк. 91зв.

¹⁸⁰ Ех.9.18 (се азъ) надожду – у решті зіпсоване «наджю» або заміна «поушу», «навожду», «наведоу», при грецьк. ὤω;

12.37 Сокхоть – пор. Σοκχῶθα, в ін. списках назва зіпсована;

22.3(2) да *отъоумреть* – так у Т45, в ін. «да не оумреть», при грецьк. ἀνταποθανεῖται;

25.7 епомидѣ – так Т45, в ін. псування чи пропуск, пор. τὴν ἐπωμίδα;

30.24 (масло деревяное) *i*-маслину – пор. ἐξ ἐλαίων, в ін. «масла инноу», «маслично» або пропуск;

е) Початкові читання, збережені у південнослов'янській редакції:

Ех.7.4 «сѣ *отмъщеніемъ*» – в інших «смущениемъ», «сѣ отпоущениемъ» або проп., грецьк. *σὺν ἐκδικήσει*;

9.9 «(на члѣвцѣ^x) *и на скотѣхъ*» – в інших випущене «и на скотѣхъ» або весь вираз, (ἐν τε τοῖς ἀνθρώποις) *καὶ ἐν τοῖς τετράποσιν*;

28.26(30) «сѣды» – в інших «сѣсоуды», τὰς κρίσεις;

36.37(39.29) «и чръвленице» – збережено тільки тут, *καὶ κοκκίνου*;

36.12(39.5)d «(по своеи емоу) *твары*» – в інших «воли» чи проп. фрагмента, (κατὰ τὴν αὐτοῦ) *ποίησιν*;

39.7(38.29)d «(пе^т сѣ^т) *сикль*» – в інших помилково «доскѣ», (πεντακόσιοι) «σίκλοι». Та ін. подібні¹⁸¹.

ф) Початкові варіанти з російської редакції:

Ех.4.6 «(в пазоухоу си .) и *въвлече роукоу въ пазоухоу свою*» – у решті повний або частковий пропуск та поновлення, пор грецьк. *καὶ εἰσῆνευκεν τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τὸν κόλπον αὐτοῦ*;

8.27(23) «три дѣни *поуть* ше^тше» – в інших пропуск «поуть», *ὁδὸν τριῶν ἡμερῶν*;

12.19 «въ странны^x (и тоземцихъ)» – в інших «страже^x», грецьк. ἐν τε τοῖς γειώραις (καὶ αὐτόχθοσιν τῆς γῆς);

21.22 «не обличень» – у решті випущене «не» чи зміна виразу, *μὴ ἐξεικονισμένον*;

26.21 «(на обою концоу) емоу. *дѣѣ же стоялѣ другомоу на обою концоу емоу*» – у решті пропуск або заміна виразу, αὐτοῦ *καὶ δύο βάσεις τῷ στύλῳ τῷ ἐνὶ εἰς ἀμφοτέρα τὰ μέρη αὐτοῦ*;

36.17(39.10)d: «пазионѣ» – в інших «мазьнано» чи «мазнонѣ», *τοπάζιον*¹⁸²;

36.18(39.11) иаспи^с – ἰασπίς, у T45 точніше відтворюється назва каменя.

¹⁸¹ Ех.6.12 аз же неоуметелень *есмь* – в ін. пропущене «есмь», ἐγὼ δὲ ἄλογός εἰμι;

6.15 саарѣ, 6.21 Натекѣ (з: Нафекѣ, у південнослов'янських списках «Ѡ» та «ф» часто відображається як «т»), 6.23 Авиоуда – краще збережене ім'я;

8.21(17) домове *егуптьсѣи* – в ін. пропущено слово «егуптьстии» чи весь вираз, αἱ οἰκίαι τῶν Αἰγυπτίων;

12.23 оубивающемоу влѣсти въ домы ваше и оубити – в ін. «въ домѣ вашѣ», при грецьк. εἰς τὰς οἰκίας ὑμῶν, або проп. виразу;

13.5 евоусеискоу – в ін. εοусеискоу, Ἰεβουσαιων;

23.18 и до наѣтріа – в ін. «да» чи пропущене слово, ἕως πρώϊ;

36.39(39.30)d *писмена* – в ін. «писана» або «списана», *γράμματα*, та ін.

¹⁸² Початковий склад у назві 'топаз', вірогідно, був відсутнім вже у архетипі давньо-слов'янського перекладу. Скоріше за все, помилка у назві, «пазионѣ» (28.17 и 36.17(39.10)), виникла через те, що перший склад у грецьк. *τοπάζιον* сприйняли як артикль τὸ.

36.37(39.29)d «и поасъ от червленица» – збережено тільки тут, καὶ τὰς ζῶνας αὐτῶν ἐκ βύσσου;

39.3(38.26) «60 темъ» – у решті помилково «шестидесяти^М» чи «шестидесяте^М», пор. εἰς τὰς ἑξήκοντα μυριάδας.

Та ін. подібні¹⁸³.

г) Помилкові читання у ранній групі російської редакції:

Ех.1.11 «Піонъ» – в ін. списках «Пифанову», «Пифоноу», або паримійне «те Пифао», «Пифо», τὴν τε Πίθωμ;

1.11 помилкове повторення назви міста: «и Онъ и Онъ» – у решті повтору немає;

2.11 «боязнь» – зам. «болезнь», πόνον;

2.13 «обидиши подруга» – зам. «бъеши друга», τύπτεις τὸν πλησίον;

3.5 «мѣсто бо свято» – в інших немає «свято», ὁ γὰρ τόπος;

21.3 випущене «то самъ единъ отидеть» – в інших немає пропуску, καὶ μόνος ἐξελεύσεται;

21.18 съжалить – зам. «съляжеть», κατακλιθῇ;

25.5 очермню /Дб ~мьн'ню/ – зам. «очръмнена»;

28.9 измарда – зам. «измарагдова» / «смарагдова».

IV.4.3 Книга Ісуса Навина у списках Восьмикнижжя.

Лексичні заміни та ін. вторинні читання в Іудейському хронографі.

Іс.Нав.2.1 «отслати» зам. «от Сатина» – помилка у позначенні місця, від якого Ісус Навин направив двох своїх розвідників розглядати землі, грецьк. ἐκ Σαττιν;

5.1 замість «ц̣ри амореистие» читається «ц̣ріє аравит'стии . и амареистіє», додано зайву назву, чого немає у решті списків та у грецьк: οἱ βασιλεῖς τῶν Αμορραίων;

7.4 диттографія, повторене «(по) племene боудеть . да съберете вси заоутра по (племенемъ);

¹⁸³ Ех.6.14 Асронъ – в ін. «Асрои», Ασρων;

16.33 вложи в ню полнь – збережено «в ню» (щоправда, загубилося наступне слово, «полнь», але тут в усіх рукописах помилки, повністю вираз збережений лише у Повній хронографічній палей), грецьк. ἔμβαλε εἰς αὐτὸν πλῆρες;

22.5(4) (оунее нивы свося.) и оунее винограда своего – в ін. пропуск або лексична заміна «веще винограда», καὶ τὰ βέλτιστα τοῦ ἀμπελῶνος;

26.18 .к. (20) столпь – в ін. «.вї.» (12), εἴκοσι στύλους;

26.27 заднемоу – в ін. «западномуу», τῷ ὀπισθίῳ;

28.29(33) долѣ – в ін. «дѣля» або «дѣло», κάτωθεν;

30.32 да ся не помажетъ – в ін. випущене «не», οὐ χρισθήσεται;

34.22 недѣль – в ін. однина «недѣля», ἑβδομάδων;

36.20(39.13) та 36.20(39.13)d: оноухионъ / оноухионъ – в ін. з помилками: «нихионо», «онихионъ», «онихонъ», ὀνούχιον.

8.20 «недооумѣяхоуся» зам. «не имѣяхоу камо», οὐκέτι εἶχον ποῦ;

10.5 замість переліку «и цѣрь хевроньскъ . и цѣрь иеримуфъскъ» - вписане «сами и вси людие и^х», καὶ βασιλεὺς Χεβρων καὶ βασιλεὺς Ιεριμουθ;

13.24 «(снѣомъ) илѣвымъ и гадовомъ», має бути тільки «гадовомъ», τοῖς υἱοῖς Γαδ;

15.1 так само, додане зайве «снѣвъ илѣвъ июдинъ» у вираз «снѣвъ июдинъ», υἱὼν Ιουδα;

17.14 у «почто причастиша» після «почто» вставлене «не приближися и», що не підтримується грецьк., де лише: διὰ τί ἐκκληρονόμησας;

21.36 зам. назви «Мисорь» прочитується «до моря», τῇ Μισωρ;

24.32 зам. «стомъ» (від числівника «сто») – «с тоукомъ» ('з жиром'), ἑκατόν.

Пропущені вирази та слова: Іс.Нав.2.13¹⁸⁴, 4.8¹⁸⁵, 4.13¹⁸⁶, 5.4¹⁸⁷, 7.22¹⁸⁸ ...

В Іудейському хронографі збереглася і досить велика кількість початкових читань. Наведу лише окремі приклади.

Іс.Нав.2.16 «въ гор'скоую идѣта» – тоді як у південнослов'янській редакції «горою...», а у російській вираз випущений повністю, при грецьк. εἰς τὴν ὄρεινὴν ἀπέλθατε;

9.1 «къ соупротивнѣи доубравѣ» – у російській редакції «въ супротивнѣи...», у південнослов'янській «съпротивъ», πρὸς τῷ Ἀντιλιβάνῳ;

11.5 «водоу Мерон'скоу» – у решті «морьску» або «морьские», Μερρων, збережено назву;

13.12 аналогічний випадок, «снастарофе» – у російській переставлені місцями склади: «естанарофѣ», у південнослов'янській «анастаротѣ», ἐν Ἀσταρωθ¹⁸⁹;

15.60 «КаріаѠ.ваалъ» – у російській далека заміна «еревъ ерума», у південнослов'янській «каріатвакла», Καριαθβααλ;

¹⁸⁴ Проп. «и живите домъ оца моего» - збережене у російській і південнослов'янській редакції и наявне грецькому тексті: καὶ ζωγήσετε τὸν οἶκον τοῦ πατρός μου.

¹⁸⁵ Немає «яко же заповѣда гѣ Г'соу», пор. інші списки та грецьк. καθάπερ συνέταξεν κύριος τῷ Ιησοῖ.

¹⁸⁶ Немає «миноуша прѣ^д г'емъ . на рать», пор. інші списки та διέβησαν ἐναντίον κυρίου εἰς πόλεμον.

¹⁸⁷ Проп. «и иже преже бѣша (необрѣзании)», пор. інші списки та καὶ ὅσοι ποτὲ ἀπερίτμητοι ἦσαν.

¹⁸⁸ Випущений цілий вірш: «и пусти Г'съ сълы . и шедъше въ кушю в полчище . се же бѣаше скровено въ куши . и сребро подъ ними».

¹⁸⁹ Випадок цікавий ще тим, що тут у давньослов'янському перекладі у назві зі значимою частиною слова злився прийменник.

18.9 «въписаша» – у російській заміна «взяша», у південнослов'янській варіація «прѣписаше», ἔγραψαν;

19.34 «да прит'кнеть» – у російській зіпсовано «приидуть къ нетъ», у південнослов'янській поновлення «приблизится», συνάψει;

21.36 «от племене Роувиня» – у російській тут пропуск великого фрагменту, тоді як у південнослов'янській змінено на іншу назву: «от Лев'мны /Лев'мни /Левминь», τῆς φυλῆς Ρουβηνῶν».

Інновації у південнослов'янській редакції.

Іс.Нав.5.11 після «опресноки новаа» додано «и въ оутрѣ по пасцѣ»;

7.1 зам. «нарока» у південнослов'янській редакції «плѣна», τοῦ ἀναθέματος (і подібних заміни маса, далі їх не обумовлюю);

10.12 у сцені перед молінням Ісуса і зупинкою сонця після «сѣкроушишася от лица їйля» додано: «и не възмогше и потрѣбити мѣчемъ яко слън'це поиде къ западоу . тогда Ісоусъ ста въ ороужіи прѣ⁰ гмѣ . и възоупи глѣ»;

10.32 облога Лахиси, після «потреби ю» додано «безъ остатка . и сътвори еи»;

10.34 війна з містом Одолам, після «воеваша на ня» додано «крѣп'ко . и възє градъ въ тѣ¹¹ днѣ»;

10.36 облога Хеврону, після «и обѣде ю» додано «сѣ вои своими . и сътвори бранѣ крѣпкоу оу гра⁰ . дондеже прѣятъ и»;

11.4 Ісус воює з цілою коаліцією, після «изыдоша си и цѣри» додано «и все страны и^x сѣ прѣ⁰лы и^x . и кнезы и^x и воеводы ихъ . и тѣм'ници и^x . и тысоуц'ници ихъ . начела езычьскаа изыдоше»; після «множеством» у цьому ж вірші – «яко и проузи . сѣ», замість «оружіи много» – «сѣ оружіи въ силѣ велицѣ»;

11.7 після «нападоша на ня въ гор'стѣи» додано «и быв'ши браны крѣп'цѣ на много , и сѣчоу великоу . яко не видѣти земле от крѣви . и потоко^м потеци от крѣве . и вси и^x крѣп'ци и сил'ныи падоше ороужіємъ . и вси и^x падоше безъ остатка». Приклади можна продовжувати.

Вторинні читання у групі списків Григоровича № 1 – Севастьянівський № 1/1431 південнослов'янської редакції.

Іс.Нав.1.8 «выгодить ти се» зам. «оугодить ти ся»; [и] да¹⁹⁰ не отстоупятъ книги закона сего . от оустъ твои^x . и да ..пооучишися¹⁹¹ в ни^x .

¹⁹⁰ Арх – основний список. Т2 Ун Д Гб Нтр С Гр Р ТПтр ТП-649 О и да; καὶ οὐκ.

¹⁹¹ Арх 2 літери затерті; Т2 Ун Д Гб Нтр О + Дб пооучаешися /Дб повч~/; С пооучишисе; ТПтр пооучитися; καὶ μελετήσεις.

днь и ночь . да смыслиши . {свратити} [стваряти]¹⁹² все въпаное¹⁹³ . тогда оугодить ти ся {С Гр **вы**годить ти **се**}...».

3.2 «скрозѣ» зам. «сквозѣ»; и бы^c ^a по тре^x днѣхъ¹⁹⁴ ^b . проидоша книгичи с'квоѣ {С Гр **скрозѣ**} плъчище¹⁹⁵». Див. також:

13.3 «Аикалонитоу» зам. «Аскалонитоу» у назві.

15.17 «Халефль» зам. «Халевль».

23.16 лексична заміна: «заповѣди» зам. «завѣтъ».

24.20 «сзълить» зам. «исказать».

Вторинні читання у групі Рум'янцевський № 29 – Барсова № 3. Лексичні заміни тільки у межах глав 1-10.

Іс.Нав.2.1 «вънидоста» зам. «влѣзоста» (і подібні 2.7, 2.23, 3.8, 3.15, 4.18, 6.23/6.22); «...шед'ша¹⁹⁶ два оуноши¹⁹⁷ . приидоста въ Єрихонъ¹⁹⁸ . и влѣзоста {Р БЗ и вънидоста}¹⁹⁹ в домъ жены блудница²⁰⁰ . еи же имя Раавъ . и обитаста тоу».

2.19 «повинень» зам. «грѣшень»; «и боудеть²⁰¹ иже аще излѣзеть из' двора²⁰² вонъ . самъ собѣ грѣшень {Р БЗ *повинень*}²⁰³...».

3.6 «кивотъ» зам. «ковчегъ» (те саме 4.9); «и ре^ч Исоусъ жрьцемъ . въз^лвигнете ковчегъ {Р БЗ *киво*^m}²⁰⁴ завѣта гня . и поидѣте прѣ^л людми».

4.3 «плъцѣ» зам. «полчищи»; «повели имъ²⁰⁵ глѣ²⁰⁶ взяти отсюдоу²⁰⁷ от срѣды Йордана²⁰⁸ . готовъ²⁰⁹ . вѣ. камыка²¹⁰ . сия же донесше²¹¹ вкоупѣ²¹² .

¹⁹² Т2 Ун стваряти /Ун съ~/; Д + Дб сътворяти /Дб со~/; Гб створя^тти; Нтр сътворити; С Гр сътварати; БЗ + Р сътварѣти /Р съ~/.

¹⁹³ Віл Т2 Ун + Дб вписанное /Дб во~/; Д Б1 Нтр в себѣ писаніє; Гб О писаное; С Гр Р писаніє . и; (πάντα) τὰ γεγραμμένα.

¹⁹⁴ Віл днихъ; ^{a-b} Т2 Ун Д Гб Б1 въ трехъ днѣхъ; С Гр Р по трієхъ днѣхъ; метὰ τρεῖς ἡμέρας.

¹⁹⁵ Нтр по^лчища; С Гр скрозѣ плъкъ; Р БЗ сквозѣ плъкъ.

¹⁹⁶ Віл Д Б1 Р шедше; ТПтр ТП-650 прише^{дше} же; εἰσήλθοσαν.

¹⁹⁷ Д Б1 ТПтр ТП-650 двѣ^л оуноши; Нтр два юноши; Гр С два юноши; Р двѣ юноши.

¹⁹⁸ Ун Р + С ієрихонъ /С ~нь/.

¹⁹⁹ В и влѣзоша; Ун Р БЗ и вънидоста; Д Гб Нтр – идоста.

²⁰⁰ Т2 Ун Дб Д Гб Н О блудница жены; С + Гр Р БЗ жены блуднице /Гр женѣ, Р БЗ ~цу/; γυναῖκός πόρνης.

²⁰¹ Ун И будеть; ἔσται πᾶς, (ὅς ἄν) /и от. пᾶς.

²⁰² Гб Б1 + Д Н дверіи /Д ~реи, Нтр ~ри/; ΑΜΘhouy^b2 τὴν οἰκίαν σου.

²⁰³ С Гр грѣшьнь; Р БЗ повинень.

²⁰⁴ Нтр ко//**I33d**.вче^г; С Гр ков'чегъ; Р БЗ киво^т.

²⁰⁵ Т2 Ун повели имъ г^съ; Д повелѣ и^м; С Р БЗ повели -; Гр повѣсы -; ТПтр ТП повелѣ же И^ссъ; σύνταξον αὐτοῖς.

²⁰⁶ Н *npon.*; AFMN *rell Arm.Sir.* + λέγων.

²⁰⁷ Т2 Гб С Р отсуду; Нтр *npon.*; AMNz(txt)-Fckxz(mg)Arm.Sir. ἀνέλεσθε ἐντεῦθεν.

²⁰⁸ V //205об. Йордана; Т2 Ун Дб Гб Нтр ТПтр Иердана.

²⁰⁹ С готови; Гр Р БЗ готовы; Нтр *tr.* . вѣ. камыкъ готовъ.

²¹⁰ V камени; Т2 Ун Дб Д Гб Нтр О камыкъ; Р камика.

съ самѣми вами . да поставится²¹³ въ полчищи {Р БЗ плѣцѣ} ²¹⁴вашемъ». Див. також:

4.5 помилково «на море» зам. «на рамоу».

4.16 «іереомъ носящимъ кивотъ» зам. «жръцемъ въз^двизающимъ ковчегъ».

4.24 «въсегда» зам. «в се врѣмя» або, С Гр: врѣме.

5.1 «об онъ полъ» зам. «об оноу страну» (так само 5.10); 5.1 «въдалѣ» зам. «подлѣгъ».

6.19/6.18 «въ наслѣдіе имѣнию» зам. «въ имѣние».

7.13 «добръ» зам. «до оутрия».

7.21 «плѣцѣ» зам. «плѣнѣ».

8.10 «оурани» зам. «объоутревъ».

9.6^a/8.33 «пришьльци» зам. «приходъ» (те саме 9.8^a/8.35).

10.12 «побѣждоу» зам. «повоюю».

10.27 «ннѣшнѣго» зам. «днѣшняго».

Початкові читання, збережені південнослов'янській редакції.

Іс.Нав.2.13 вираз «и оживите домъ оца моего (и мѣтри)» – у решті списків гаплографічний пропуск²¹⁵, пор. грецьк. *καὶ ζωυρήσετε τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς μου* (καὶ τὴν μητέρα);

6.6/6.5 збережено слово «(Исоусъ) Навиинъ» – тоді як у російській редакції зіпсоване «левѣины» / «левгыины^М», а в Іудейському хронографі пропуск, *ὁ τοῦ Ναυη*;

10.23 «(изведоша) .ē. црѣи», два слова, подібно прочитується у Толковій палей – в Іудейському хронографі у цьому місці зіпсоване «ю», у російській редакції випущений вираз, *τοὺς πέντε βασιλεῖς*;

15.7 збережене слово «дѣбрь» – в Іудейському хронографі випущений вираз, у російській редакції саме це слово, *τῇ φάραγγι*;

21.36 правильно відтворено назву «Мисоръ» – в Іудейському хронографі зіпсоване «до моря», в російській редакції немає великого фрагменту.

Вторинні читання російської редакції в цілому:

Іс.Нав.3.4 у російській «но подали и да приидеть» – у решті списків «но подаль да боудеть»²¹⁶, грецьк. *ἀλλὰ μακρὰν ἔστω*;

²¹¹ Д Гб Б1 Нтр донесши; С Гр Р БЗ да несеш; *διακομίσαντες*.

²¹² Т2 С въкупъ; Р Гр въкоупъ.

²¹³ V Т2 Ун Дб Нтр С Гр Р О поставите я /С е, Гр е //163./; Д Гб постави^Т я.

²¹⁴ С Гр плѣчищи /Гр плѣ~/; Р плѣцѣ; БЗ плѣцѣ.

²¹⁵ Крім Генадієвської Біблії, у якій деякі спільні хиби російської редакції виправлено завдяки звірці з іншими текстами.

6.6/6.5 «влѣзе Исоуь кѣ жерцемъ левѣины / левгыным / левгитомъ»²¹⁷ – у південнослов'янській редакції тут вірне «влѣзе Исоуь Навіинъ кѣ жрьцемъ», в Іудейському хронографі випущене слово, εἰσῆλθεν Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυη πρὸς τοὺς ἱερεῖς;

6.23/6.22 у російській розвідники, пущені Ісусом, увійшли, «въ градъ вдовы жены»²¹⁸ – у решті списків вірне «(влѣзоста двѣ оуноши съгладавшии) градъ в домъ жены», що відповідає грецьк. (εἰσῆλθον οἱ δύο νεανίσκοι οἱ κατασκοπεύσαντες) τὴν πόλιν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς γυναικός;

11.12 «(повелѣ) Ісѣ»²¹⁹ – у решті списків «Моисіи», (συνέταξεν) Μωϋσῆς;

13.23 «(снѣв) Изль / Илѣвъ» – у решті списків «Роувинъ», (ὕϊων) Ρουβην;

15.60 у російській редакції назва міста «Еревьерума»²²⁰ – треба: «Καρίαθβααλъ», Καριαθβααλ;

18.9 у російській «възяша ю» – тоді як в Іудейському хронографі вірне «въписаха...»²²¹, у південнослов'янській редакції модифікація «прѣписаше...», ἔγραψαν αὐτήν;

19.28 назва міста «Воль / Воль» – тоді як має бути «Роовъ», Ροωβ;

22.10 «приложиша» – у решті списків «придоша», ἦλθον;

23.12 «ти тако (сътворите съ ними)» – треба: «ти свадьбы...», καὶ ἐπιγαμίας (ποιήσητε πρὸς αὐτοὺς);

24.17 «(въ всемъ) въ поустыни» – у решті списків «поути», (πάση) τῇ ὁδῷ.

Початкові читання, збережені лише у російській редакції:

Іс.Нав.7.22 «и пусти Ісѣ сълы» – у південнослов'янській редакції тут вторинне «слоугы», в Іудейському хронографі пропущений цілий вираз, καὶ ἀπέστειλεν Ἰησοῦς ἀγγέλους;

8.3 названо 30 тисяч мужів війська, якого Ісус послав на місто Гаї: «л. тысящъ» – у решті списків кількість зменшено вдсятеро: «три тысоуща» (однакова правка в Іудейському хронографі та південнослов'янській

²¹⁶ Іс.Нав.24.27 у російській редакції «да сядуть», у решті списків вірне «и да боудоутъ», καὶ ἔσταλ

²¹⁷ Г2 левѣины; Ун левіины^м; Дб Д левгыины^м; Б1 левгыны; Гб Нтр левгито^м.

²¹⁸ Дб согладавшии - - вдовы; Нтр *tr*: въ гра^л в до^м жены вдовы.

²¹⁹ Інакше тільки Гб, де трапляються правки за Вульгатою і виправлені деякі помилки російської редакції.

²²⁰ Назву перенесено з іншого місця, Іс.Нав.15.52.

²²¹ У прикладі аналогічних різночитань Іс.Нав.24.26 «и вписа» – у російській редакції «и вся».

редакції²²²), тоді як грецьк. відповідає російській редакції, *τριάκοντα χιλιάδας*;

9.4/9.10 гаваоніти вчинили хитрість «на лоукахъ» – у решті вираз різним чином зіпсований, в Іудейському «на роукахъ» / «на соукахъ», у південнослов'янських списках «лоукавство» / «лоукованіє», *μετὰ πανουργίας*;

11.1 точно відтворено назву «Асорськъ» – пор. «Ороурескъ» / «Осоурескъ» / «Асірійскъ» / «Асирский» / «Асонськъ», *Асор*;

15.5 «алоукинсько»²²³, точна калька з грецьк. ἡ ἀλυκή, ‘солоне’ – пор. «ялоунеско» / «аликіин’ско»;

19.50 у російській редакції точна назва «Фамнасафаръ» – пор. «Фам’масафаръ» / «Тамноу и сатаръ», грецьк. Θαμναθασαρ / Θαμνασαхар;

24.32 батько Йосифа Іаков придбав частину села «стомъ (агнецъ)», мається на увазі – ‘заплативши сто ягнят’ – в Іудейському хронографі зіпсоване «с тоукомъ» (‘з жиром’), у південнослов'янській редакції модифіковано форму: «стоими» / «.р.ими», ἀμνάδων ἑκατόν.

Інновації у ранній групі російської редакції:

Іс.Нав.6.26/6.25 стандартна лексична заміна «б̄мъ» – у решті списків «г̄мъ», відповідно до грецьк.;

12.2 «на станъ» замість вірного «на странъ» (один зі списків ранньої групи з вірним читанням)²²⁴;

12.8 зайве подвоєння «амореа . и мореа», зайвий повтор з дещо зіпсованою назвою;

19.9 «часъ» замість вірного «часть»;

23.4 «пл̄зна» замість «племена», τὰς φυλὰς;

24.6 «сновъ» замість «отць», τῶν πατέρων, та ін.

Інновації та помилки у пізній групі російської редакції:

Іс.Нав.6.8/6.7 введений вираз, відсутній у решті списків: «предидяхоу пре^д г̄мъ . по сем же идяхоу воини»; він не має жодних відповідників у грецьк.;

10.1 проп. вираз «тако же сътвори гаи и цр̄ю єя»;

10.33 близька лексична заміна: «помахая» замість вірного «помагая»;

18.8 «исходите и ходите (и приидете)» замість «исходите»;

²²² Інколи такі однакові вторинні читання зустрічаються, про вплив та контамінацію такі поодинокі правки не свідчать. Крім того, у Тр тут «600» (.х.), а у Гр «23» (.к.).

²²³ Так Т2 Ун, в інших також зіпсоване: Тр лоукиинско; Дб алоукиинско; Д Гб Б1 Нтр алоувиньско

²²⁴ Так Т2 Ун Тр; без Дб. Такі випадки, коли Дб або Тр зберігає вірні читання, трапляються. Найбільше співпадінь у Т2 та Ун, схоже на те, Ун на цій ділянці залежав безпосередньо від Т2.

- 19.39 «*веси*» замість «села» у решті списків;
19.48 «*искахоу*» замість «идоша»;
21.25 невиправдано повторено частину назви: «Манасіина . *сіина*», та ін.

Читання у Троїцькому № 728, тотожні інноваціям пізньої групи російської редакції:

- Іс.Нав.9.24/9.30 «*отвѣща*» замість вірного «обѣща»;
10.18 «*стража*» замість «*стрѣщи* я» в Іудейському (у південно-слов'янській редакції дещо змінене «*стрѣгоуще* я»), *φυλάσσειν ἐπ' αὐτοῦς*;
10.28 проп. виразу: «яко же сътвориша ц^рю иерихоньску» (аналогічно проп. у 13.13, 13.20, 13.32, 17.18, 18.16, 20.7, 22.29, 23.12, 24.15);
11.20 «*Иисъ*мъ» / «*Ісомъ*» замість вірного «*гѣмъ*», διὰ κυρίου;
14.11 «*еще*» замість «еже»;
15.24 «*Варофъ*» / «*Аварофъ*» у назві замість «*Валофъ*» (аналогічні зміни назв ще у кількох випадках)²²⁵;
17.16 «в *раздѣление*» замість «раздолии»;
22.20 «*оу тобя*» / «*оу тебе*» замість «*оуто* (се)», οὐκ (ἰδοὺ);
24.12 «*лоукомъ*» замість архаїчного «*рожанцемъ*»;
24.29 доданий вираз, йдеться про значення Ісуса Навина. У всіх списках «елико сътвори иѣлви», у пізній групі доповнене: «*и суди Ісѣ излю* . *лѣ^m* . *к.* и . *з.* (27);
24.30 «*оусне*» замість «оумре»;
24.33^b=36 змінене число, 80 замість 18, пор. «*осмьдесять*» та «*осмь надеся^t*» або «18».

²²⁵ 15.59^a аналогічно, зміна назви, «*Фарогъ*» замість «*Фагоръ*»; див. також 19.12 «*Садиръ*» зам. «*Саридъ*»; 19.34 «*Масіи*» зам. «*Манасіи*»; 21.21 «*Соухонъ*» зам. «*Соухемъ*».

The Chronicle and the Chronograph (text critical studies of pre-Mongol
Kievan chronicles and early Rus' chronographs)
SUMMARY

Old Rus' historical texts can be divided into two categories: chroniclers (*letopistsy*) were tasked with writing "the history of the fatherland," while "the world history" belonged to the domain of translators of the Byzantine chronicles and histories, as well as to compilers of chronographs (compendia). The monograph is the first to combine these two subfields of source studies.

Both areas contain intricate problems, the solution of which stretches over decades. In particular, any attempt to reconsider the relationships between pre-Mongol Kievan chronicles and early Rus' chronographs would by necessity engage us into polemics with influential theories proposed by Alexey Shakhmatov and Vasilii Istrin.

Chronographic texts offer a key to the puzzles of chronicle studies (*letopisevedeniye*) and vice versa, because both categories of writings served as reference texts for each other. However, the author of this book is primarily concerned with controversies in the field of *letopisevedeniye*; therefore, translated chronicles and chronographs are viewed through the lens of the issues posed by the early Rus' chronicles. My arguments rest on the interpretation of chronographic quotations and paraphrases in the chronicles. Usually the sources allow us to trace the quotations back to particular versions of the text, to define various modes of citations and to gauge the ideological influence of world history works on original Rus' writings. I am trying to identify if the quotations were borrowed from the complete translations of Byzantine chronicles that were popular in Rus', or, conversely, from some Rus' compilations (chronographs). With regard to the chronographs, special attention is given to those components which enable us to date them and, above all, the so-called "*Chronograph po velikomu izlozheniju*" ("...from the great narration") which is generally believed to be the earliest of such compendia.

The present monograph comprises 4 chapters. Chapter 1 describes the textual criticism methodology, the historiography of interrelations between translated and original Rus' chronicles; additionally, it provides a brief overview of my sources. Chapter 2 is devoted to the *Primary Chronicle*, the *First Novgorodian Chronicle of the Younger Recension* with chronographic components of both writings, including *Hamartolos's* and *Malalas* works and the texts of "*Chronograph po velikomu izlozheniju*" family. Chapter 3 focuses on the early 13th century Kievan chronicle, covering a series of common fragments of the Laurentian and the Hypathian chronicles, and the traces of chronographic borrowings, which in conjunction offer a reliable basis for the

stratification of the text of the Kievan chronicle. Chapter 4 deals with the evidence on the origins of chronographic compilations, examining the Chronographic Alexandria (Old Slavonic translation of Pseudo-Callisthenes' Alexander Romance) as a whole and an insertion from Hamartolos in it, the Old Slavonic Octateuch, and Nikita Heraclea's commentary on the Sermons of Gregory Theologian, i.e. the texts that allow us to date the chronographs, at least approximately.

In the present monograph, a number of issues are explored for the first time. These include a complex of chronographic quotations and parallels in the early 13th century Kievan chronicle, the origin of the chronographs' initial parts, etc. In many other cases, a close examination of the sources calls for a radical revision of Shakhmatov's and Istrin's established theories and concepts.

Наукове видання

Т.Л. Вілкул

**ЛІТОПИС І ХРОНОГРАФ
СТУДІЇ З ТЕКСТОЛОГІЇ
ДОМОНГОЛЬСЬКОГО КИЇВСЬКОГО
ЛІТОПИСАННЯ**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 23.03.2015 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 42,09. Обл. вид. арк. 41,22.
Тираж 300. Зам. 6. 2015.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4